

Elek László

MŰVELŐDÉS, IRODALOM
BÉKÉS MEGYÉBEN II.

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 13.

ELEK LÁSZLÓ

MŰVELŐDÉS ÉS IRODALOM BÉKÉS MEGYÉBEN II.

(A XIX. század derekától az 1880-as évekig)

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 13.
Publications of Békés County Museums
Mitteilungen der Museen des Komitates Békés
Публикации Музеев Области Бекеш

Sorozatszerkesztő:

SZABÓ FERENC

Elek László

MŰVELŐDÉS ÉS IRODALOM BÉKÉS MEGYÉBEN II.

A XIX. SZÁZAD DEREKÁTÓL AZ 1880-AS ÉVEKIG

BÉKÉSCSABA
1988

Szerkesztette:

SZABÓ FERENC

Lektorálták:

LENGYEL DÉNES

PÁLMAI KÁLMÁN

Az I—II. kötet mutatóit összeállították:

KOSZORÚS OSZKÁR
LUKOVICS GYÖRGY

A borítón: Az 1870-es években készült rajz
Eötvös József pusztaszentornyai lakházáról

A kötet a Békés megyei irodalomtörténeti kutatási terv keretében, az orosházi Darvas József Irodalmi Emlékházhoz kapcsolódó kutatóhely eredményeként született meg, az 1985-ben publikált I. rész folytatásaként.

ISSN 0139 0090

ISBN 963 01 5713 6 (összkiadás)

ISBN 963 01 8764 7 (II. kötet)

Kiadja a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága

Felelős kiadó: Szabó Ferenc

Kiadói főig. eng. sz.: 60313/1987.

810005 Petőfi Nyomda, Kecskemét,

Felelős vezető: Birkás Béla vezérigazgató

Egy sikertelen Békés megyei kísérlet a szabadságharc dalainak összegyűjtésére

A népköltészet hű tükör és biztos iránytű. Őszinte és hiteles képet nyújt egy nép érzés- és gondolatvilágáról, társadalmi és politikai helyzetéről, vágyairól és törekvéseiről. A nép maga. Aki olvasni tud, jobban megismeri belőle az adott nép alapvető jellemzőit, mint számos tudományos értekezésből. „Én, ha kérdezhetném, minő sajátosságai, elsősége vagy hiányai vannak valamely népnek . . . , utalnék költészetének ép vagy csonka maradványaira (értsd: naiv eposzaira, népköltészeti termékeire), hová nemcsak a nyelv ifjúsága, szépsége, daca, hanem a nép szívének úgyszólván minden dobbanása, kedvelt eszméi, vágyai, hite, előítéletei, babonái, képzelő tehetségének teljes köre, azaz egész világnézléte beleszövék, belelelvék” (összesűrűsödik) — fogalmazta meg tételét 1847-ben *Erdélyi János*. Valóban. Mondanivalójának nyílt egyértelműsége, általános emberi igazságai, „minden him-hám nélküli” konkrétsága és nagy megbízhatósága magyarázza, hogy ugyanakkor csalhatatlan iránytű is — tiszta forrása a nyelvnek és a poézisnek, a nemzeti egységnek és a nemzeti öntudatnak. „Az igazi, gyökeres, organikus költészet iránti ösztön (ugyanis) nincs szorítva sehol, semmi időben egy-két kiváló egyéniségre, hanem az összes nép tömegében van letéve örök alapul — mint föld-anyjával a hitrege óriása —, csak érintkezni kell, hogy mindannyiszor megifjodva, gazdag erőben s egyszerű szépségben emelkedjék” — vallotta *Arany*. Ezt véve alapul, tartotta a „népet, a sokaságot” *első és legnagyobb inventornak*. Hatalmas is az, mint a tenger, amely „soha ki nem fogy felhőiből, bármennyi eső esik is . . . Ha belőle merít a költő, lesz, aki őt hallgassa, sereggestül találand megnyílt szívekre mindenkor” (*Erdélyi János*) — ennél fogva a nemzeti egység, a nemzeti összefogás nélkülözhetetlen eszköze is.

Az egészséges népi gyökerekből táplálkozó, megifjító erőt ismerte fel benne a reformkor liberális demokrata nemzedéke is. Ezért érezte szükségét, hogy a nemzeti irodalom irányító ősforrásává tegye. Ezért igyekezett diadalra juttatni, azonosítván magát *Petőfi* közismert elvével: „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, aki megsokallta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvezhessenek.”

A népszokások és a népköltészet megítélése nagy változáson ment át *Tessedik Sámuel*nek a paraszti kultúra minden külső megnyilatkozását: a kártevő hiedelmeket, babonás szokásokat, a nép táncait, vidám ünnepeit, a pásztori mesésztől megvető felvilágosult racionalista szemlélete óta. Hamar kivívta méltó helyét és rangját, s nemcsak a néprajz iránt érdeklődők táborában. Már a *Kazinczy*-vezet-

te nyelvújítási harc során beigazolódtott *Bessenyei György* felismerése: a nyelv és vele az irodalom megújulásának, eljövendő virágzásának egyenes útja a néphez vezet. Ott, a népéletben és a néplélekben van az értékes, kibányászásra váró, „arany kövel tele” hegy, szellemi gazdagodásunk legfőbb biztositéka, amelyből az eredeti ízű és szellemiségű nemzeti irodalom táplálkozhat. *Kölcsey*-ben így tudatosodott ez: „A való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznapi dalokban kell nyomozni.”

Ez a nemzeti öntudatot tápláló erő magyarázza, hogy a szakmai berkekben egyszerűen „felhívások kora”-ként ismert, több évtizedre terjedő időszakban — vagyis a század utolsó harmadáig, amíg a népköltési gyűjtés nem vált a szaktudósok feladatává — miért tapasztalható oly szoros összefüggés a politikai élet élcsapata és a széles népi alapra támaszkodó, valójában társadalmi jellegű gyűjtőmunka között. Miért ölthetett országos méreteket a népköltéssel való foglalkozás, miért lett tudatos hovatarozást tükröző, 1848 eszméit érlelő dacos politikai agitáció és magatartásforma, miért jött divatba a magyar tánc, a magyar termékek védelme, a magyar ruha, a régi magyar viselet stb. az elnémetesítés minden lehetséges válfajával, diktatórikus rendelkezéseivel és megnyilvánulási jegyeivel szemben.

A népköltészet értéke és jelentősége közvetlenül a szabadságharc bukása után sem devalválódott sokat, hiszen igaza volt *Kemény Zsigmond*-nak: „Nagyobb súllyal és kockázatosabb életmegvetéssel alig folyt le forradalom, mint nálunk”. Annyit jelent ez, hogy nem volt még egy másik, hozzá hasonló forradalmi mozgalom, amelyben ilyen szoros egységre talált a nép évezredes vágya és a harc végső célkitűzése, s amelynek lelkes hangvételű, ösztönösen politizáló, gazdag népköltészetét az igazságba vetett szilárd hitnek és meggyőződésnek olyan elvi tisztasága, a jogos honvédő harcnak olyan elszánt tüze és tudata táplálta, mint ezt. Abban azonban már ő (ti. *Kemény*) is tévedett (lehet, hogy tudatosan?), hogy a bukás után nem volt a világon „mélyebb csend, rászánóbb önátengedés”, hogy itt „mihelyt a háború megszűnt, a szuronnal, a szablyával együtt letétettek a szenvedélyek is, és a tűzhelyéhez visszatérő nem hozott haza sem bosszankodást a múltért, sem bosszútervet a jövőre”.

Merő képtelenség ez. Szánalmas meghazudtolása az előbbi állításnak — a katonák „kockázatosabb életmegvetéssel” párosult, tudatos hősi erőfeszítésének. Olyan nemzeti öntudatot és történelmi igazságot sértő fájdalmas tévedés (*Haynau* és *Bach* rémuralma, a *Ferenc József* elleni merényletkísérletek, a Makk-féle felkelés stb. mind-mind tiltakozik ellene), amelyet nem menthet és nem enyhíthet semmi. Sem az az elv, hogy *Kemény* tollát röpiratainak — elsősorban a *Forradalom után*-nak — írása közben a „zsold reménye” vagy méginkább a gyáva félelem, az önmentő szándék irányította. Sajnos, elképzelhető ez is. „A katonai kormány eréllyel párosult bölcsességét” hirdetni, *Kossuth* szándékos lejáratására vállalkozni, a véreskező császári hatalom „nagylelkűségéről” áradozni a legsötétebb terror közepette, 1850-ben egyet jelentett a magyar önvédő harc értelmének és szükségességének a tagadásával. Azt a harcot tagadta meg *Kemény*, amelynek pedig *Szemerétől* kapott minisztériumi beosztása révén ő maga is katonája volt.

A „nemzeti dermedés és apátia” szomorú időszakában írt, alapjaiban hibás vádirat indító okát és erkölcsi alapállását ma már nehéz megérteni, méginkább a nemzeti önismeret és tudatos önvizsgálat számlájára írni. Olyan bántó „nemzetkarakterológiai fejtegetés” ez (mert ilyen igénnyel is fellépett az író), amely nem törődött sem a nép reális érzés- és gondolatvilágával, sem a történelem keserű tanulságaival.

Természetesen nem a hiú ábrándkergetés, a megtévesztő csalóka álmok és illúziók felszámolását kárhozzatjuk a *Forradalom utánt* olvasva. Tanulni kell a nagy katasztrófákból is. Ugyanakkor valljuk azt is, hogy a tiszta lelkiismeret higgadtságával és a teljes igazság megismerését szolgáló tények és adatok széleskörű feltárásával és azok következetes elemzésével szabad általánosítani. Nos, mi éppen ezt a kötelező objektivitást hiányoljuk Kemény röpiratában. A jelenségek sokoldalú vizsgálatát, amelyet nem pótolhat sem a retorika, sem az egyéni érzések és indulatok szenvedélyessége, sem az a látszatigazság, amelyet a valóság szimptomáinak irányított csoportosításával együttjáró hangsúlyeltolódás ad. A Habsburg-ház indokolhatatlan glorifikálását, példás emberségének és nagylelkűségének a dicséretét, mert a történelem megtanított rá bennünket, hogy a tények és az adott politikai realitás akart elferdítésével nem lehet sem megbékíteni sem megvédeni egy nemzetet, sőt még azokat sem, „akiket a hatalom sújtoló karja elérhet és elért” — ahogyan az író *Degré Alajossal* szemben igyekezett védeni a maga szomorú röpiratát.

Nem lehetett 1850-ben sem, ahogy ezt a központi rendelkezések, megtorló intézkedések garmadája igazolta. Elképesztő, mi mindenre terjedt ki a rendőralam figyelme. Összeszedték a forradalom alatt megjelent újságokat — megyénkből is beszolgáltatnak jó csomó köteget —, nyilvánosan elégették a Kossuth-bankókat (arra, akinél találtak, börtön várt), megtiltották még a „széles karimáu és alacson teteü, u.n. Kossuth-kalpok viselését” is. Szoros felügyelet alá vonták a „kintorna-hordókat, a vásári énekeseket, a gipszbábok árusítóit”, a könyvárusokat, mert esetleg „forradalmi irányú kiküldetésük” is lehetett; ellenőrizték a búcsújárókat, „miután tapasztaltatott, hogy azok között eme külszint felhasználva, felforgató pártiak is léteznek”. Éber figyelmet fordítottak a bevett egyházak tevékenységére (sok protestáns pap és tanító ellen folyt eljárás). Gyűléseket csak a megyefőnök külön engedélyével, hivatalos ellenőrzés mellett tarthattak. Új, a régebbinél radikálisabb szemléletű felekezetek, szekták (céljuk „a r.cath. vallástól való elszakadásra csábítani és communisticus elveket terjeszteni”) alakítását meggátolták, összejöveteleiket betiltották. Szabályozták és engedélyhez kötötték a vándorszínészek munkáját. Szamba vették a színészeket, átvizgálták a társulatok könyvtárát, nehogy „ártalmas” eszméket terjesszenek; a ruha- és kellékárat, hogy megakadályozzák esetleges „forradalmi jelvények” és öltönyök színpadi használatát. Előírták, hogy a tanulás céljából külföldre menni szándékozóknek a belügyminisztertől is kell engedélyt kérni. Tüzetesen megrostálták a napi- és hetilapok híreit és cikkeit, hogy elfojtsanak minden olyan új kezdeményezést, amely a nemzeti érzést vagy a 48-as eszmék továbbélését segíthetné elő. S lehetne sorolni tovább a szigorú védekező-tiltó intézkedéseket. Mégsem tudta elérni a mindent elnyomó zsarnoki hatalom, hogy „a szuro nyokkal és szablyákkal együtt a szenvedélyek is letéssenek”.

„A megyében uralgó néphangulatról” beküldött korabeli főszolgabírói jelentésekben ilyen és effajta jelzéseket találunk a „néma tartomány” fásult népéről: „A rendeletek tellyesítésében a nép ellen panaszkodni nem lehet —, hogy azonban ártatlan jellemét, melyet a forradalom alatt az izgatóknak megszeplősíteni sikerült, egészen visszanyerhesse az eltántorodott nép, arra gond és üdö kívántatik”. Vagy: „... a nép hangulata jelenleg is nem kielégítő... , csendes, zárkózott és komolyan hallgatag... a rendeleteknek engedelmeskedő”. Mind ezt *Jókai* tömören így fogalmazta meg: „Titkos fájdalomban sorvadoz a nép”. Egy másik jelentés már nyíltabban utalt a szabadságharc iránti hűségre. Arról tudat, hogy „a kártékony hatású röpiratok nem tsak hogy forgalomban léteznek, hanem azok még áruba is bocsájtatnak”.

A főszolgabírói jelentések nem szóltak külön a nemzetiségekről. Annyit azonban az aradi vérfürdőt követő napok megyefőnöki iratai is elárulnak, hogy a magyarság és a nemzetiségek között sem volt minden rendjén. A nagyváradi katonai cs. kir. főbiztos, *Jósa Péter* leirata (Gyulára érkezett 1849. október 23-án) szerint ugyanis a görög nem egyesült felekezetűek egy „a magyaroktól véghelszakadást tárgyazó gyűlés tartásáért” folyamodtak öfelségéhez (hittek a Habsburg-ház korábbi ígérétének), aki azonban az Aradra tervezett találkozó megtartásához — ezt hivatalosan *Vaszilievics György* gyulai lelkésszel is tudatták — nem járult hozzá. (565/1849. II. BML. IV. b. 151/1—2. szám).

Az 1850-es év legkiemelkedőbb Békés megyei kultúrtörténeti eseménye kétségtelenül *Apafi*nak a *Hölgyfutár* és a *Magyar Hírlap* hasábjain közzétett, a szabadságharc népdalainak összegyűjtésére ösztönző felhívása volt. A legszomorúbb időszakban jelent meg, amikor „a jövő reményeit már jóvátehetetlenül tragédiába fullasztotta a nemzeti katasztrófa.” Nem kis bátorság kellett hozzá, de „nem kis naivitás” is. Csak a gyógyíthatatlan optimisták bízhattak ugyanis abban, hogy kikerülheti a katonai hatóságok megbízott ellenőreinek a figyelmét, és a vállalkozást kimondottan irodalmi vonatkozásának és érdekűnek minősítik. Ezt a hitet erősítendő, *Apafi* bátorító és egyben figyelemelterelő céllal egyfelől az *Orbán Pető* szerkesztésében Debrecenben hetenként kétszer megjelenő, mindössze 3 hónapig prosperáló *Csokonai Lapok* népköltészeti gyűjtést szorgalmazó felhívására, másfelől a *Helytartótanács* rendelkezése folytán a tevékenységét szüneteltető *Kisfaludy Társaság* „nemzeti kincs” gyanánt őrzött ilyenmű kötetekre hivatkozott. Mint látni fogjuk, kevés sikerrel.

Miért tartjuk jelentősnek és a kései utódok emlékezetére érdemesnek *Apafi* próbálkozását? Azért, mert ez volt az első olyan kísérlet, amely kimondottan a márciusi forradalom és a szabadságharc gazdag népköltészetének a megmentésére irányult. El kell ismernünk, a *Csokonai Lapok* szerencsésebben politizált, és ügyesebben fogalmazott. Általánosabb feladatot: a reformkorban már megkezdett és az akkori kedvező politikai légkörben azonnal komoly társadalmi bázisra talált, életképes mozgalommá szerveződött folklór-kutatás felelevenítését és folytatását tűzte ki célul. Nem zárta ki a feltárásból, persze, a szabadságharc költészetét sem; hallgatólagosan az is része lehetett a meghirdetett társadalmi feladatnak. Kétségtelen, a politikai cél volt a lényegesebb, nem a gyűjtés számszerű eredménye. Vagyis ugyanúgy, mint régen, a gyűjtőmunka most —

a növekvő és erősödő elnémetesítés korában — is a nemzeti öntudat fejlesztője és ébrentartója, a belső ellenállás forrása lehetett volna.

A kollektív érzést tápláló, gyújtóhatású katonadaloknak: toborzóknak, indulóknak, históriás énekeknek mindig nagy szerepet tulajdonított a hadvezetés. Elég, ha *Tinódi* példás történeti hűséggel írt, lanttal kísért vártörténeteire, vagy *Zrínyi* nagyszerű eposzára, a *Szigeti Veszedelem*-re vagy különösen ha a kuruc kor dalaira és bujdosó énekeire gondolunk. Megbecsülte a szabadságharc kora is. *Petőfi* is tökéletesen tudta, mit jelent. Ezért küldte el 1848. december 8-án a kormánynak közismert *Csatadalát*.

A nagy költő harcra tüzelő, lelkesítő versével együtt, azzal nagyjából egy időben számos induló keletkezett, ahogy ezt *Dégh Linda A szabadságharc népköltészete* című könyvén kívül a *Magvető Könyvkiadó Magyar Hírmondó* sorozatának 1983-ban megjelent *Riadj magyar!* című kiadványa — annak „fatszemes ponyvai és csatakrónikái” is igazolják. Közülük több kapcsolódott megyénkhez; pl. *Szakál Lajos*nak a márciusi forradalom eredményeit dicsőítő és a kivivott szabadság szépségét és diadalát zengő „*Újvilágdal*”-a, *Székács Pál Honvéd-dala*, *Greguss Ágost*, *Fidicinis János* és *Simon István* (mindhárman a szarvasi *Réthy*-nyomda háziszerzői) háborús versei, hogy csak az ismert megyei szerzők műveire hivatkozzunk. De ide tartozott *Szakálnak* alábbi, nem éppen pattogó ritmusú *Békési toborzója* is, amelyet *Oláh György* közölt a szabadságharc Békés megyei történetét ismertető művében:

BÉKÉSI TOBORZÓ

Ezen nótára: „Hortobágyi pusztán fu a szél”, vagy
„Akkor szép az erdő, mikor zöld”.

Sötét az ég, dul már a vihar,
Veszélyben van a hon, — a magyar.
Gaz pártütők veszett csordája
Romlásunk már régen munkálja.

Hóhá, megállj! — nem megy ez tovább,
A magyar faj tán nem délibáb,
Vér, nem savó foly még eribe'
Fegyvert ragad vitéz kezibe.

Öl, vág vele, mint az oroszlán,
Megmutatja: hogy ur e hazán. —
Ide pajtás a zászló alá!
Három színét a nemzet adá.

Magyar haza, magyar katona,
Magyar ruha, beh szép lesz rajta!
Magyar tisztség, magyar vezényszó,
Nem kell itt a tokhencz Comandó.

Ne szólj többet, vérem, barátom:
Életem hazámért elszánom!
Itt a kezem, — most írjanak be,
Fegyvert ide, hadd megyek tűzbe!

A *Békési toborzó* — jól érzékelhető — a szükségletnek megfelelően hirtelen megírt félkész munka. Nem kollektív termék, mint általában a népdal; nem csiszolta át gondos kéz, nem simította finomra a katonaszív. Nem adaptálta még, hogy saját élethelyzetének és érzésvilágának hű tükrözője legyen. Amellett túl epikus jellegű is, nem igazi dal. Hiányzik belőle a toborzók gyűjtő hatású lendülete és szenvedélyes indulata. A külső formát meghatározó, *rámául* vett népdalok hangulata és ritmusa sem kedvezett neki. Nem valószínű, hogy ebben a formában bármelyik békési tábornak lelkesítő dalává vált volna. Ma már csak emlékkörző hagyomány — egy adott történelmi hangulat spontán megnyilvánulása. Írójának nem volt elegendő ideje ahhoz, hogy — érzéseit a műfaj sajátosságaihoz idomítva — a témát költészetté érlelje.

Ennek ellenére is egyértelmű — *Szakál* és megbízói jól tudták, milyen lelkesítő erő van a toborzóknak. Tudta ezt a reakció is. 1850-ben is jól érzékelte mindkét fél, hogy a szabadságharc dalai új forradalomra tüzelhetnek. Ezért szorgalmazták gyűjtésüket a haladó erők, és fojtotta el csírájában a reá irányuló próbálkozásokat a központi hatalom.

Valljuk be, *Apafi* szabadságharcos dalok gyűjtésére tett indítványa merész elképzelés volt, különösen ha arra gondolunk, hogy a hangulatjelentésekből ilyen képet nyert a „kerületi ministeri biztos” és rajta keresztül a Helytartótanács: „... a beállott béke megzavarását kívánók száma nemhogy naponként kevesednék, de ... naponként szaporodnak, s a népnek a forradalom által felzaklatott s annak mámorából végkép kiábrándulva még nem lévő kedélye” nem nyugodott meg. (*BML—BCSM. iratai 837/1850 eln. szám.*)

Az alábbi felhívást Dégh Linda fentebb említett művének bevezető tanulmányából vettük át. Ő a *Magyar Hírlap* 1850. évfolyamának 1079. lapjáról kölcsönözte: „A *Csokonai Lapok*ban népköltészetünkre nézve a következő érdekes fölhívás foglaltatik: Gyűjtsük a népdalokat! A forradalom vihara pusztítva vonult el határainkon. A merre nézünk, a meddig látunk: előttünk és mögöttünk tarmezők kopárlanak. De van föld, melybe a múlt két év új magokat is hintett: van föld, mely a múlt két évben új virágokat is termett. E föld a népköltészet mezeje. Szedjük föl ennek virágait, mielőtt a feledés árnyékában végképp elhervadnának: kössünk belőlük koszorút, s tegyük le az emlékezet oltárára. Búját és örömet, érzelmeit és gondolatait dalban önti ki a nép. S hogy a forradalom alatt öröm és bú, gondolatok és érzelmek rendkívüliek valának a népben: -tehát az idők színében öltözött dalaik is szokatlan jelenet a népköltészet világában: nem szükséges mondanom. Gyűjtsük össze e dalokat; e gyűjtemény nevezetes mellékdarabjai leend korunk históriájának. E népdalok a nép életének mutató-táblája. S ezért a statusférifira nézve úgy, mint a nagy közönség előtt, egy aránt érdemesek. Ez okból ... szabad tán előbb is remélnem, hogy a nemzet, mely a *Kisfaludy Társaság* által kiadott ilyenemű köteteket nemzeti kincs gyanánt s oly szíves részvétellel fogadta: a mi fáradságunkat sem méltánylandja kevésbé.

Tisztelettel kérem föl azért mindazon hazafiakat, akiket ez ügy érdekel, kik e czélra közmunkálni, méltó fáradságnak tartják, legyenek szívesek alólírnak segédkezet nyújtani a forradalom alatt különböző vidékeken közajkon forgott népdalok (ide értve a tábori- és csatadalokat is) összegyűjtésében. A küldemények keresztkötés alatt *Apafi* fölirattal Gyulára czimzendők. A t. gyűjtők neveit köszönettel adom át a közönség tudomásának. — Meg kell jegyeznem, hogy én a gyűjtéssel már eddigelő is foglalkoztam, s e dalokban semmi olyast, miben a mostani felsőbbség megbotránykozhatik, nem találtam: azért nem tarthatni tőle, hogy munkálkodásunk elé, ez oldalról akadály gördíthessék. Tehát — csak gyűjtsük a népdalokat! . . . *Apafi*”

A korszak históriájának jobb megismerését elősegítő „nevezetes mellékdarabok” (a nép forradalom alatti örömeinek és bújának, rendkívüli gondolatainak és érzelmeinek bizonyosságául szolgáló ”mutatótábla”) széleskörű hazafias összefogás útján remélt egybegyűjtését nem az érdektelenség, hanem a „felsőbbség” fojtotta meg, amely a hirdetésről értesülve azonnal akcióba kezdett, hogy a népi indíttatású politikai költészet kultuszának és terjesztésének elejét vegye. Miatta nem sikerült *Apafinak* a szabadságharc népdalaiból koszorút kötnie az „emlékezet oltárára”.

A „Nagyvárad-kerületi Cs.K. Ministeri biztos” szeptember 14-én 5463/M.B. szám alatt (megtalálható a BCSM. iratai 904/1850. eln. sz.) a következőket tudatta *Zsitvay József* Békés-Csanád megyei főnökkel:” A *Hölgyfutár* című szépirodalmi lap hirdetményi rovatában, bizonyos *Apafy* — Gyuláról felhívást bocsátott ki, oly nép dalok gyűjtésére, mellyek a forradalmi időszak alatt Magyarország több vidékein zengettek, sőt a forradalmiak harczias dalaiknak gyűjtésére is segédkezekért esd, s azokat czime alatt gyulára (sic!) küldetni kéri.

A III.-ik hadtest parancsnokságának f. évi sept. 5-ről 10158 sz. a. kelt felhívása folytán, értesítem Nagyságodat, hogy a hatósága területén lévő könyvárusokat s nyomdatulajdonosokat értesítse, hogy e dalok kiadása felsőbb helyről megtiltatott.

Egyszersmind felkérem Nagyságodat, hogy a fentebb érintett *Apafival* annak útján tudassa, hogy az általa gyűjtendő dalok közzététele meg nem engedtetik, sőt kárhoztatik az is, hogy a szándékolt gyűjteményezést nyilvános felhívás útján vélte eszközölni; meghagyatik végre, hogy a már összegyűjtött s *Apafy* birtokában levő népdalok szigorú vizsgálat alá vétessenek s a körülményekhez képest le is foglaltassanak. Az eredményről Nagyságod jelentését mielőbb elvárom”.

A felhívás folytán elrendelt vizsgálat csakugyan két irányt vett. Azokkal a jelentésekkel, melyeket a járási főszolgabírók a megyefőnök szeptember 17-én kelt 904/1850. számú felszólítására küldtek (ebben ismertette *Zsitvay József* a III. hadtestparancsnokság letiltó rendeletét, amelyet a főszolgabírónak a könyvnyomdász *Réthy Lipóttal* és a könyvárusokkal tudatniok kellett), nincs sok gondunk. A sárréti járás főszolgabírája: *Jugovics József* — ide került az emlékezetes orosházi inzultus után — szeptember 29-én arról tudatta hivatali főnökét, hogy illetőségi területén nincsenek se nyomdatulajdonosok, se könyvárusok, ezért az „*Apafi Gyula* (!) által özszve szedetni és kiadatni czélzott népdalokra megrendelt tilalomnak” érvényt szerezni nem tudott. Vele egy időben

jelentette a szarvasi *Lakatos Károly* is, hogy „az *Apafy* által gyűjtött és kibocsájtani szándékolt veszedelmes irányú dalok” járásában *eddigelő ismeretlenek*, — „a könyvárusok és nyomdatulajdonossal pedig e dolgok kiadását felsőbb helyről megtiltó rendeletet közölte”. Valószínűleg ilyen nemleges választ küldött a többi hivatalvezető is. Több jelentés nem maradt fenn a Békés megyei Levéltár korabeli iratai között.

Érdekesebb adatokra bukkanunk viszont abban az *Apafi* kilétét kutató levelezésben, amelyet a megyefőnök *Kis Antal* gyulai főszolgabíróval folytatott. Késedelem nélkül — a fentebb említett körlevéllel együtt, sőt azzal azonos iktatószám alatt — ekként adott rendelkezést neki: „... meghagyom Főszolgabíró úrnak, hogy azon bizonyos *Apafit* felkeresvén, ennek iratait vizsgálás alá vévén, amennyiben azok közt az érdeklött dalokat vagy más gyanusságokat találunk, tüstént lefoglalja — s nekem eljárata eredményéről jelentését mihamarabb beadja”.

Kis Antal a kapott utasítás végrehajtásának nagy kötelességtudattal látott neki. Már másnap közölte *Zsitvay*-val: „... a szóban forgó *Apafi* nevűre hír szerint reá akadtam, amint kitudhattam, Dobozon tartózkodik, — anélkül tehát, hogy arról valamit szólnék, holdnap reggel, vagy még ma estvére Dobozra által menvén, irományait meg fogom vizsgálni, — Nagyságodnak azonnal jelentést teendő”.

Az iratokból nem tűnik ki, honnan szerezte értesülését a főszolgabíró. Kéznefekvő, hogy a postahivatal főnökétől. Ha feltevésünk igaz, úgy a gyors ütemben foganatosított házmotozást joggal indokolja az óvatosság. Meg kellett akadályoznia, nehogy valaki az ő személyesen lefolytatott ellenőrzése előtt figyelmeztethesse *Apafit* a reá leselkedő veszélyre. A postáról ugyanis könnyen lehetett megbízható ismerőssel hírt küldeni Dobozra. S volt még egy bökkenő: az *Apafi* családnév ismeretlen volt Gyulán és környékén. Nem lehetett tudni, ki, milyen veszedelmes forradalmár rejtőzik a név mögött. Ennélfogva nem is tétovázhatt sokat. Nem engedhette meg, hogy kerekét oldjon, s az éjszaka sötétjében eltűnjön a környékről. Azt sem, hogy megsemmisítse az átvett, nála levő bűnjelket”.

A következő napon — azaz szeptember 19-én — nagy ügybuzgalmát igazolva, már postázta is a megyefőnöknek írt jelentést. Ebben a következőkről tudatta: „Nagyságod rendelete következtében utánna jártam annak, hogy a kérdéselt *Apafi* nevű kilégyen, s miután tudományába jöttem volna annak, hogy az Dobozon *Szalay István* oda való lakos a rokonánál tartózkodó *Szakmáry Károly* ügyvéd lenne, ki ennek előtte is az irodai pályán működött, — Szeptember 18-án estve Dobozra kimentvén, annak lakjára személyesen elmentem, s miután irományait előkivántam volna, azokat minden tartózkodás nélkül előmutatta, mellyek többnyire Tekintetes *Bodoki* ortal olvasás végett költsönzött jelenkori hirlapokból, érdektelen papírokból állottak, egyedül ezen ide % alatt mellékelt forradalmi dal találtatott nálla, mellyet azonnal azon nyilatkozattal adott kezembe, hogy fölszólítására még a postán többet nem kapott, azomba hiszi, hogy még fog jönni, mi végből már én a posta hivatalnál a letartóztatási rendeleteket megis tettem, — ezen ifiu ember, kiről több dobozi betsületes lakosok azt adták elő, hogy rokonánál *Szalay Istvánnál*, ki nejeinek

mint egy nevelő atyais, feleségestől öszve huzva s elvonulva éldegél, szolgált önn előadása szerint ezek előtt *Teleky Domokos*nál mint Titoknokja; a forradalom alatt a Magyar Minisztériumnál is működött mint fogalmazó és mikor ideje volt, akkoris irtt a hirlapokban.

Ajánlkozott hogy ha kivántatik akár vissza huzza a hirlapokban tett felszólítását, akár pedig azt teendi, ami nekie parantsoltatni fog, mert ő nekie legkissebb szándoka sem vólt az által akár izgatni, akár a multak emlékét vissza idézni, s ha hibázott, azon hibájaért Nagyságodnál önkint engedelem kérés végett megis fog jelenni — mit énis hogy mielőbb telyesítsen nekie kötelességébe tettem is.”

A tisztán olvasható, szép írásu jelentésből világosan kivehető, hogy egy bizonyos *Szathmáry Károly* rejtőzött az *Apafi* név mögött. Másnap — szeptember 20-án — viszont a kormánybiztos-megyefőnök: *Zsitvay József* a nagyváradi katonai parancsnokság miniszteri biztosának, *Cseh Eduárd*nak címzett felterjesztésében már világosan *Szathmári Károly*ról beszélt. Tehát nem k-val és y-nnal, hanem th-val és i-vel írva! A gyors névváltoztatást az magyarázhatja, hogy *Apafi* a főszolgabírónak tett ígérétehez híven — amilyen gyorsan csak tehette, jelentkezett a megyefőnöknél, s ekkor tisztázta nevének pontos írását, és tudathatta, hogy az *Apafi* álnevet csak íróként használja. Ennek alapján nem véletlenül merült fel bennünk a kétely: nem a regényíró *P. (Péterfalvi) Szathmáry Károly*ról van-e szó. Hátha ő is *Jókai*hoz és *Sárosi*hoz hasonlóan a lelkesítő márciusi napok hatása alatt cserélte fel a nemesi származást igazoló y-t i-re? A szóban forgó *Szathmáry -Szathmári Károly*ról küldött főszolgabírói jelentésnek több adata illett is reá. Erdélyi, szilágysomlyói eredetű lévén, bátran bujhott az utolsó nemzeti fejedelem családneve mögé, hogy ezáltal is tiltakozzék az önkényuralom ellen. Az *Apafikat* is rászedte és kijátszotta volt a vésztörvényszéket felállító *I. Lipót* és a *Rákóczi szabadságharcot* vérbefojtó *I. József* és *III. Károly*, a név tehát akár úgynevezett „beszédes” név is lehetett 1850-ben. Elképzelhető az is, hogy miután *P. Szathmáry* 1847-ben felesküdt az erdélyi királyi tábla irnokai közé, közvetlenül a szabadságharc előtt rövid ideig még a *Teleki Domokos* szolgálatában is állott. Ezt a hitet nyomatékosította az a tény, hogy *Lövei Klára* jegyzetei alapján ő írta meg *Teleki Blanka* életrajzát. Ismert életrajzi adataiból azt is tudjuk, hogy fiatalon lett a szabadságharc katonája. Honvédfőhadnagyként majd egy utász csapat vezető tisztjeként harcolt, és Déván az utolsókkal együtt tette le a fegyvert. Aztán börtönnel sújtották, majd a további zaklatások elől menekülni kényszerült. Így aztán könnyen eljuthatott Dobozra. Ismeretes, hogy szerepet kapott a *Gyulai Árvízkönyv*ben is. Az ő *Szirmay Ilonka* című novellája volt az almanach első darabja, ez pedig joggal tételeztet fel velünk jelentős megyei kapcsolatokat, esetleg rokonságot is. S még egy félrevezető adalék; hamar jelentkezett benne az írói becsvágy, ennél fogva már Világos előtt is küldhetett néhány apró vagy kisebb közleményt „a fiatal írók akkori otthona: a *Hölgyfutár* szerkesztőségébe”.

Akadtt azonban néhány nyugtalanító adat, amely sehogy se illett bele a képbe. *Péterfalvi Szathmáry Károly* ugyanis 1831. július 24-én született; vagyis bármily mozgalmas és kalandos pályát rendelt számára az élet — ez a kivételes tehetségű ifjakban bővelkedő történelmi korszak — titoknokként aligha alkalmazhatta

17 éves korában a nagy tekintélyű *Teleki Domokos*. Vagy csak a hirtelen nehezzé lett helyzetben — hivatalos „ellenőrzés” közben — állította magáról *Apafi*, hogy őnmaga jelentőségét és szavahihetőségét erősítse?

Még elgondolkodtatóbb, hogy a dobozi „betsületes emberek” mint nős embert személyesen is ismerték, holott 1850-ben — ha csakugyan róla volt szó — mindössze 19 éves kellett legyen, s házasságot csak szülői beleegyezéssel köthetett. Indokolt az a kérdés is: erdélyi származású lévén hogyan kerülhetett ismeretségbe a dobozi *Szalay István* uram nevelt leányával? Könnyen adódhatott volna -persze- erre is elfogadható magyarázat, annak ellenére, hogy világosan tudjuk: iskoláit Somlyón, Zilahon és Kolozsvárott végezte, vagyis fiatalon nemigen mozdult ki Erdélyből. Mi lehetne a magyarázat? Az, hogy *Teleki Domokos* édestestvére volt a bihari főispán *Tisza Lajos* feleségének, *Teleki Julián*nak. Ha tehát valóban mint titoknok állt nevezett szolgálatában, úgy valamilyen családi ügy kapcsán megfordulhatott esetleg többször is a geszti kastélyban, s e közben könnyen megismerkedhetett a közeli községben élő leánykával. Ez azonban csak a képzelet csalóka játéka, amolyan igazolhatatlan hipotézis, amit semmiféle feljegyzés nem erősít meg. Ahhoz viszont nem fér kétség, hogy a felgyorsult időben sem sűrű látogatást, sem hosszabb időre szóló szabadságot (házasságkötés) nem engedélyezhetett neki munkaadó gazdája, sőt később a katonai parancsnokság sem. Nagyon összezsugorodik tehát annak a valószínűsége, hogy a falubeliek is jól ismerhették. Végül el kellett vetnünk a tetszetős, de túl szivárványos elméletet.

Az 1855-ös árvízkarosultak felségélyezésére kiadott *Gyulai Árvízkönyv* újabb meglepetést hozott. Itt ugyanis alig módosított írással egyszerre két *Szathmári Károly* szerepelt. Úgy véljük, ez is közrejátszott abban, hogy többen tulajdonították a szerkesztést is a szépíró *P. Szathmáry Károly* munkájának. Tévhitüket erősítette, hogy *Szinnyei József* is ekként foglalt állást a *Magyar írók élete és munkái XIII. kötet*ben. Félrevezette mindannyiójukat az a körülmény, hogy az *Árvízkönyv*ben a szerkesztő és a beszélyíró nevét egyformán *Szathmárinak* írták. Köztük mindössze a novellairó neve elé tett, nemesi előnévre utaló *P.* jelzés tett különbséget. Ezt pedig könnyen el is lehetett hagyni.

A későbbi nagy lexikonszerzők — *Ványi Ferenc* és *Benedek Marcell* — (intő figyelmeztetés) már nem fogadták el *Szinnyei* állásponját. A *Gyulai Árvízkönyvet* egyikőjük sem említette a *P. Szathmáry* címszó alatt. Sajátos módon a város történetírója: *Scherer Ferenc* sem méltatta különösebb figyelemre a szépirodalmi vállalkozást. Lapszéli jegyzetben közölte csak legszükségesebb könyvészeti adatait — a szerkesztő nevét az eredeti címlap szerint *Szathmárinak* írva.

Szinnyei hatalmas művének *P. Szathmáry*val kapcsolatos cikkelye azzal is növelte a bennünk keletkezett bizonytalanságérzést és zavart, hogy a művek közé egy korai tanulmányt is besorolt. Ez 1848-ban Pesten jelent meg *Szathmári Károly* (sic!) neve alatt, és első füzet volt annak a 3 kötetre tervezett történeti fejtegetésnek, amelynek a szerző „*Az Ausztriai Ház háromszázados kísérlétei a magyar nemzet elnyomására*” címet adta. Ez pedig véleményünk szerint olyan alapos, olyan szerteágazó történelemismeretet, olyan fejlett kutatói és elemzési módszert szükségelt volna, amilyennel egy 16—17 éves ifjú, bármilyen kiváló gimnáziumi felkészítést kapott is, nem rendelkezhetett. Fokozta a kételyt, hogy

— ha a szerző valóban *P. Szathmáry* volt — miért nem Erdélyben jelentette meg, ahol ő is, családja is nagyobb ismeretségnek örvendett.

Figyelmünk helyes irányba terelődését azért többé-kevésbé mégiscsak *Szinnyei*nek köszönhetjük. Hézagpótló kézikönyvében ugyanis még két kortárs y-os *Szathmáry Károly*ról tett említést. Sajnos, alapvető életrajzi adataik ismertetése nélkül. Az egyiknek *A barmokról* írt értekezését 1860-ban, Egerben adták ki. Neki művének sajátos témája és megjelenési helye alapján kevés köze lehetett a Békés megyei antológiához. Annál több a másíknak, akit *Szinnyei* „békési” jelzővel ruházott fel. Ennek nevét, mint az alföldi vasút központi bizottmányának a titkáráét és mint Békés vármegye főjegyzőjét még levéltárosi korszakomból ismertem. Tudtam róla, hogy 1860-ban választották meg, s hogy az iránta megnyilvánult bizalmat (erről *Karácsonyi János* kiváló monográfiájában is olvashatunk) az *Emlékjegyzetek Békésvármegye életéből az osztrák rendszer alatt* — Gyula, 1861 — című művével hálálta meg. Azt azonban, hogy személyéhez valamilyen szépirodalmi tevékenység is fűződött volna, helytörténeti kutatásaink sajnálatos hézagossága folytán, sem én, sem levéltáros barátaim nem tudták. *Szinnyei* sem tulajdonított neki ilyen fajta munkát.

Váratlanul bukkantam rá egyszer a *Pallas Lexikon*t lapozgatva a minden kétséget kizáró és eloszlató hiteles adatra. Abból tudtam meg, hogy igenis volt olyan *Szathmári Károly* író, aki i-vel írta a nevét. Hódmezővásárhelyen született 1824-ben. Iskoláit Debrecenben végezte, majd a szokásos ügyvédi gyakorlat után Pesten a királyi tábla alkalmazta, mint jegyzőt. 22 éves korában *Teleki Domokos* fogadta titkárává. Így került Kolozsvárra, ahol az *Erdélyi Hírmondó* számára is küldött be dolgozatokat. Ügyvédi diplomáját az utolsó pozsonyi országgyűlésen szerezte, s ekkor Pesten mint a *Kereskedelmi Minisztérium* fogalmazója kapott beosztást. Hivatali munkája mellett *Kossuth Pesti Hirlapjának*, ennek megszűntével pedig a *Közlönynek* volt a segédszerkesztője. (Neve nem szerepelt a *Kókay György* szerkesztésében megjelent *A magyar sajtó története I. 1705—1848 c.* monográfiában -EL.) A szabadságharc kitörése után beállt a honvédseregbe. Világos után Pesten nevelősködött. 1850-ben *Az ó-konzervatívok és Új-Magyarország* címmel röpiratot szerkesztett. 1856. szeptemberében szépirodalmi almanachot adott ki — ez volt a *Gyulai Árvízkönyv*.

Ha *Kis Antal* és *Zsitvay József* jelentéseit összevetjük ezekkel az adatokkal, nem lehet tovább kétséges, *ő volt a kérdéses Apafi*. Csongrád megyei származása ellenére több okból érdemelhette ki és használhatta is a megkülönböztető „békési” jelzőt. A Békés megyeiek is földijüknek ismerték el. Erre utal a *Gyulai Árvízkönyv* szerkesztése, továbbá megyei főjegyzői megbízása s vele együtt az a tény, hogy az ő nevéhez kötődött a kor legnagyobb jelentőségű próbálkozása: a már említett Békés megyei vasúti bizottság szervezése és munkájának az irányítása. Mellette szól aztán — erről *Szinnyei* is beszél —, hogy a nagy kiterjedésű Békés-bánati helv. hitv. egyházmegye világi tanácsbírójának is megválasztották (hozzátartozott szülővárosa is), s utoljára de nem utolsó sorban, hogy felesége és dobozi illetőségű birtokos nemes származású apósa révén erőteljesebben kötődött Békéshez, mint Hódmezővásárhely révén Csongrádhoz. Az *Apafi* írói álnév felvételében ugyanakkor fiatalságának szép emléke: Kolozsvár játszhatott közre, ahol közelebbi kapcsolatba került Erdély történelmével és törzso-

kös családjával. Esetleg éppen a nemzeti függetlenség több neves képviselőjét adó *Teleki* család archívumának és tékájának — irattárának és könyvtárának — a kincsei között búvárkodva kapott kedvet *Az Ausztriai Ház háromszázados kísérletei a magyar nemzet elnyomására* című történelmi munka megírásához (mert ennek a szerzőjét is benne kell tisztelnünk), amelynek első füzeté 1848-ban pompás ajánlólevél lehetett *Kossuth* számára. Itt, *Teleki Domokos* közvetlen közelében szerezhetett hiteles adatokat a Habsburg házi királyoknak Erdély bekebelezésére irányuló, *Apafi* ellenes inkorrekt eljárásairól is. Lehet, hogy egy alapos családfa-kutatás arra is fényt derítene, volt-e valamilyen rokoni kapcsolata a *P. Szathmáry*akkal, amit az *Árvízkönyv* többé-kevésbé sugall is. Talán innen ered, hogy a *Tóth Kálmán* szerkesztette *Hölgyfutár* (*Nagy Ignác* halála után ő vette át) író gárdájából — az *Árvízkönyv* szerzőinek nagy részét ez a csoportosulás adta — elsőként *P. Szathmáry* művét mutatta be a szépirodalmi antológia.

Szathmáry Károly 1848-ban elnyert minisztériumi fogalmazói beosztását, *Kossuth* és a kormány hivatalos lapjainál vállalt segédszerkesztői munkakörét, katonai szolgálatát, továbbá a Habsburg háznak a magyar nemzeti öntudat megfojtására irányuló 3 évszázados ármánykodását leleplező történelmi vizsgálódását ismerve, lehetetlen a szabadságharc népköltészeti termékeinek — tábori és csatadalainak — összegyűjtésére vonatkozó országos felhívását kizárólag egy gyermekien naiv lélek tisztán irodalmi próbálkozásának minősíteni. Különösen az adott történelmi helyzetben, amikor a *Kossuth*-nóta elénekléséért a „*Kossuth-kutya*” jelzón kívül még börtön is járt. A „statusférfiak és a nagyközönség” figyelmére egyaránt *érdemes* „nemzeti kincs” emlegetése, meg a forradalom alatt tapasztalt rendkívüli érzelmekre és szenvedélyes indulatokra tett utalás — a diadalmas győzelmi öröm és a honsírató hazafiúi keserv összegzése — egy évvel Világos után nemcsak a szabadságharc népi érzésvilágának és gondolkodásának a hiteles *mutatótáblája* lehetett volna, hanem olyan kimeríthetetlen kincsesbánya, olyan bővízü erőkút is, amelynek varázsos erejű italától megifjul a fásult szív és a beteg lélek: életre kel és megizmosodik a zsibbadt gondolat. Vagyis a kiszikkadt, kopár „tarmezők” lehangoló sivársága ellen ígért hatásos gyógyirt a közelmúlt hőseire és ütközeteire emlékező dalgyűjtemény. Ezért akart *Apafi* „a múlt két év” erőt és hitet sugárzó színes virágaiból hervadhatatlan koszorút fonní, hogy azt az *emlékezet oltárára* rakja. Hadd figyelmeztessen a dicső múltra, hadd élesztgesse a pislákoló reményt: kivirul még a letarolt puszta, megváltozik az élet — megszűnik a Habsburg elnyomás.

A hivatali kötelességét aprólékos gonddal teljesítő *Kis Antal* szavaiból hamar kiolvasta *Szathmári*, hogy hiábavaló minden erőlködése — ügye veszve van. A felsőbbség nem engedi tévútra vezetni magát; nem hisz az ő naiv „irodalmi” érveiben. Okos megfontolással nem árult el önmagáról egyetlen „kompromittáló” adatot sem. Uralkodott érzésein, s fegyelmezte magát. Hatalmas tárgyi ismerete birtokában sem tüzelt a Habsburg ház és uralma ellen, még arról sem beszélt, hogy nem is olyan régen katonabajtársaival együtt ő is énekelte ezeket a dalokat. Hallgatott arról is, hogy *Kossuth* és a kormány hivatalos lapjainak a belső munkatársa volt. Mindössze annyit közölt: előzőleg az „irodai pályán” működött, és „amikor ideje volt, akkoris irt a hirlapokban”.

A megyefőnök intézkedései azt igazolják, szavainak és emberi magatartásának volt hitető ereje. El tudta fogadtatni, hogy tetteivel „a leg kisebb szándoka sem volt . . . akár izgatni, akár a multak emlékét visszaidézni”. Ha tévedett, úgy bűnét készséggel jóvá teszi — „vissza huzza” a hírlapokban megjelentetett felhívását, s azt „teendi, ami nekie parancsoltatni fog”. Ennél engedékenyebbnek csakugyan nem mutatkozhatott volna.

Apafi beváltotta ígéretét, s gyűjtőivel az alábbi cikkben tudatta a *magas kormány* letiltó rendelkezését: „A népdalok ügyében. Sietek értesíteni azon t. hazafiakat, kik e lapokban közlött fölhívásom következtében, ott érintett vállalatom elősegelésére közmunkálni szándékoztak volna, miszerint: — a forradalmi népdalok összegyűjtése iránti szándékom a magas kormány által rosszalattott; annál fogva az illető katonai parancsnokság rendelete folytán vállalatom betiltatott, s az eddig hozzám beküldött népdalok, hatóságilag lefoglaltattak. Távolról sem akarván a magas kormány nézeteivel összeütközésbe jöni; kérem a t. gyűjtőket, hogy ama népdalok összeszedésével hagyjanak föl; mivel ha ezentul is érkeznének hozzám ily nemű küldemények: én azokat a törvényes felsőbbség kezeihez lennék kénytelen átszolgáltatni. Kelt Gyulán, sept. 22. 1850. *Apafi*”

A császári hatalom könyörtelenül felszámolta *Apafi* vállalkozását még mielőtt országos ügygé, nemzeti mozgalommá nőhetett volna. Ez alkalommal sem mutatkozott olyan atyaián megértőnek, olyan nemesen nagylelkűnek, amilyenek *Kemény* hirdette.

Jellemző, hogy a megyefőnök is kiemelten kezelte az ügyet, és nagy jelentőséget tulajdonított sikeres gyors elintézésének. Az agilis gyulai főszolgabíró, ki biztonság kedvéért a postahivatalnál azonnal megtette „a letartoztatási rendeleteket”, vagyis kiadta a dalok hivatalos lefoglalására vonatkozó parancsot, szeptember 20-án — helyeslven addigi ténykedését — arra kötelezte, miszerint továbbra is „számítsa fő gondjai közé” a netalán még érkező, kérdés alá jött dalok lefoglalását és ide (ti. hivatalához) azonnal leendő beszállítását”. A nagyváradi katonai kerület császári és királyi biztosát pedig 1014/850. sz. a. — mellékelve *Kis Antal* jelentését — ugyanakkor ekként értesítette a tett intézkedésről és a tényállásról: „A *Hölgyfutár* című szépirodalmi lapban forradalmi dalok gyűjtését hirdető *Apafi* nevűnek megvizsgálatni rendelő 5463 számú meghagyására Méltóságodnak a szükséges intézkedéseket a járásbeli főszolgabíró által azonnal megtéetni nem késtem.

Ennek eljárása eredményéről beadott % alatti másolati jelentéséből kitűnik, miként a kérdésben lévő „*Apafi*” ezen nevet csak írói pályáján használja, *Szathmári Károly* nevű ügyvéd, és nem Gyulán, hanem Dobozon lakik egy rokonánál. — A mint a hivatolt főszolgabírói jelentésből kitűnik, *Apafinál* semmi tilosabb irományok nem találtattak, a gyűjteni szándékolt dalokból csak az % alatti jelentéshez eredetben csatolt gyűjtemények találtatván, azokat ő maga vonakodás nélkül kézbesítené, ígervén a *Hölgyfutárban* közzé tett hirdetését, ha az felsőbb helyen rosszalattik, vissza is húzni.—

Ezekben mutatom be Méltóságodnak vett meghagyásabani eljárásom eredményét oly tiszteletteljes megjegyzéssel, mikint a szükséges intézkedések a továbbá postán *Apafinak* érkezendő efféle dalok lefoglalása iránt általam megté-

vék, — melyeket nem késenek, ha csakugyan érkeznek, Méltóságodhoz azonnal felterjeszteni”.

Hogyan zárult le végül az Apafi-dosszié? Úgy, hogy tíz nap múlva — a többi járási főszolgabíró nemleges jelentésével egyidőben — *Kis Antal* főszolgabíró a kapott utasítás szellemében „a Gyulai Póstán *Apafi* névvel címzett két levelet, melyekben nemzeti forradalmi dalok közöltetnek” továbbította a megyefőnöknek. Ezzel számára be is fejeződött az Apafi-ügy. *Zsitvay József* megyefőnök pedig október 23-án kelt 1476/1850. számú felterjesztésével, amelyhez a „lepet-sételt dalokat eredetben” mellékelte, tett pontot a megnyugtató módon elintéztet akta végére. Kísérő irata — mint látható — alig-alig közölt többet korábbi jelentésénél: „Méltóságodnak f. é. 5463-ik szám a. kelt rendelete figyelembe tartása mellett *Apafi*hoz címzett s a gyulai póstán a járásbeli főszolgabíró által lefoglalt dalokat % alatt van szerencsém alázattal f.é. 1014. számú jelentésem kapcsában felterjeszteni, mikint fent nevezett *Apafy* (!) Doboz helységében Ipánál tartózkodik, s magába vonult egyszerű életet folytat, s az ily nemű daloknak öszve szedésével semmi veszélyes következtetésű iránya nem volt, — sőt a magyar hírlapban (!) köz hírré tette, hogy a kiket a dalok beküldésére felkért, azt többé ne telyesítsék, mert bármilyen dalok hozzá érkezendenek, köteles lesz azonnal az illető hatóságnak fejjelenteni s át adni”.

A rövidre mért idő alatt Gyulára eljuttatott dalfüzérek arról tanúskodnak, hogy a nemzet a lélek váltó idő *legmélyebb csendjében* sem tagadta meg 48 emlékét. Nem tudta megtörni hitét sem Világos, sem Arad. Lelkében őrizte és dédelgette a szent harc emberpróbáló ütközeteit, felejthetetlen hőseit. Igyekezett hű maradni március szelleméhez, s megőrizni régi önmagát. A szabadság éltető szellemében akart élni, és a „desperacionális harc” minden apró lehetőségét kihasználta, hogy ennek kifejezést is adjon. A bukást nem tartotta — nem tarthatta — megszegyenítőnek. Nem szidta, nem vádolta *Kossuthot*, nem tartotta ámokfutó exaltált elmének, (mint *Kemény*), ki felforgató eszméivel az ő élete nyugalma is megzavarta. Tudta: a „kor lelke — szabadság” vezérképviselője volt; azt tette, amit ő is kívánt. Hitte, a harcot egyszer újra folytatni kell még, s akkor szükség lesz megint a forradalmi sereg hitére és elszántságára, arra a felismerésre, hogy „nemcsak a granáriumok fukar uraié az ország”.

1850 legkiemelkedőbb Békés megyei kulturális vállalkozását lefülelhette és megbuktathatta a központi hatalom. A néma forradalmat azonban a legdrágóbb rendelkezésekkel sem volt képes elfojtani. „A szuronnal és a szablyával együtt” — amint *Apafi* felhívása is igazolja — nem tétettek le egyszersmind a szenvedélyek is. A népi feljegyzések sokasága erősíti állításunkat: többen akadtak, akik az eredeti felhívás szellemében és egy igazságos, demokratikus jövő reményében titokban tovább folytatták a gyűjtést a *Magyar Hírlapban* és a *Hölgyfutárban* közzétett figyelmeztetés ellenére is.

Nem kis fáradtságba kerülne, hogy számba vegyük mindazokat a gyűjtőket és mindazokat a tudományos vagy kimondottan népszerűsítő céllal, esetleg csak saját szórakozásra összeállított gyűjteményeket (*Jókai: A magyar nép élce szép hegedűszóban*, *Kriza János Vadrózsák*, *Kálmány Lajos* publikációi, melyek között több, megyénkből származó dalra bukkanhatunk, a *Kisfaludy Társaság* híres *Magyar Népköltési Gyűjteményének* pompás kötetei stb.) amelyek a szar-

vasi gimnázium neves tanárának: *Zsilinszky Mihálynak* közvetlenül a kiegyezés után (1868) kiadott *Kossuth a magyar nép szívében és költészetében* című tanulmányával és a két évvel később megjelentetett *Kossuth dalokkal* együtt azt igazolták, hogy népünk tiszta szívvel ragaszkodik 48 emlékéhez, és magáénak vallja a függetlenségi gondolatot élesztő szabadságharcos katonadalokat.

Békés megye színészeti emlékei a Bach-korszak első éveiben

A színház mindenkor nagy szerepet játszik a társadalmi tudat formálásában, a közízlés és a korszellem alakításában. Jelentősége különösen akkor válik felbecsülhetetlenné, amikor egy érzéketlen idegen hatalom elvakult dühében tüzzel-vassal ki akarja irtani az általa elnyomott és leigázott nép szívéből a hitet és a reményt — a hazafiúi érzést. Ha ilyenkor vállalja magára a haladó eszmék és a nagy emberi példák propagálását, akkor — akár *Petőfi* szerint a költészet — egyenesen erőt és hitet sugárzó, egyetértésre serkentő „szentegyház” lesz. „Olyan épület, mely nyitva van boldog-boldogtalannak, mindenkinek, aki imádkozni vágy.” A jól megválasztott darabok és a hitelesen tolmácsolt szerepek átlelkesülnek, és élesen politizáló vezércikké forrósodva, a nemzeti öntudat fenntartói és erősítői lesznek.

Egyik legelső világi színészünk, *Kótsi Patkó János* is tudta már, hogy „a színjátzó sokkal fontosabb ember a köztársaságban (társadalomban), mint amilyennek sokan képzelik. Az ő kezében vagynak a lélek munkáját ébresztő szerek, melyeket sem a törvény, sem a király tekintete mozgásba nem hozhat”. Mindez azonban csak akkor igaz, hogyha „azon rollt (szerep), melyet neki adnak, természet szerint játszódja, és úgy, mintha az éppen rajta történt volna”. Más szóval, ha az előadásban a társulat összmunkája révén hitelesen elevenedik meg az élet, és a színész szava a közvetlen megnyilatkozás erejével hat.

Alapvető kérdés tehát, hogy az összmunka miként valósul meg. Az igazi színjátzás ugyanis a feladatát jól értő igazgató és rendező kezében a legfegyelmetesebb csapatjáték — nemcsak vezénylő tiszteket, hanem lelkes közkatonákat is kíván. Egyáltalán nem mellékes, hogy az epizód szereplők milyen színvonalon képesek együttélni a cselekménnyel, milyen értelmi-érzelmi és hangulati szinten kapcsolódnak be a játékba, milyen természetesen mozognak, hogyan élnek a színpadon. Tudnak-e hitelesen szólni és cselekedni. Csupa hadvezérek-ből, „csupa Napóleonokból álló hadsereg” itt ugyanis ritkán nyer csatát. Olyan társak közreműködésére van szükségük, akik velük együtt alá tudják rendelni magukat a szerep, a mondanivaló követelményeinek, és nem egyénieskednek. Csak így juthat érvényre az eredeti írói szándék, amelynek hű tolmácsolása érdekében azonos hullámhosszra kell ráállnia a rendezésnek és a színésznek, a díszletezőnek és a világosítónak, mindenkinek, aki az előadás során valamilyen szerepet kap.

De legyünk mértéktartók. Több évszázados kulturális elmaradottságunk következtében fel sem tételezhetjük, hogy a múlt század derekán vidékünkön

járt társulatok színjátszói tökéletesen felismerték a lényegét. Azt tudniillik, hogy ők mindannyian s velük együtt minden színházi alkalmazott és minden színpadi rekvizitum csak eszköz annak érdekében, hogy a drámai műben megfogalmazott idea minél tisztábban és minél nagyobb kifejező erővel hasson. Hogy minden ezt a célt kell hogy szolgálja: az összjáték éppúgy, mint a sokszor talán akadémikuskodó és primitív rendezői utasítás, a kellék, a jelmez és a díszlet, vagy a természetes előadásmód — a hangszín, a beszédtempó, a hangerő hiteles változatossága, a színpadi mozgás, az arcjáték stb.

Tudjuk, rendezőink szakmai kulturáltsága, műértő és átélő képessége (nem beszélve a színjátszókéről) nem vetekedhetett a *Shakespeare*ével, aki két és fél évszázaddal korábban már csodálatosan fejlett érzékre valló bölcs szakmai tanácsokkal látta el a színészeket a *Hamlet* III. felvonásában. Az 1790-ben létesült *Első Magyar Játzó Színt* ugyanis nem a közönség művészi érdeklődése, élményszerző vágya és igénye, hanem „a nemzeti megemmisülés réme” hívta életre. Ennek következtében a magyar színház mindenekelőtt a „nemzeti karakter” őrzője és fejlesztője, a legnemesebb történelmi hagyományok tudatosítója, a magyar nyelv terjesztője és ápolója kellett hogy legyen. A *II. József* elnémetesítő politikája elleni tiltakozás szülte — az a félelem, hogy „egy nyelvileg is központosított, az összbirodalomba bekebelezett nemzet” egyszer s mindenkorra elveszti „jellegét, s megszűnik önálló, független lenni”.

Ezzel a funkcióval érthetően másodrendű kérdés lett a művészi cél és igényesség. A megbízott vezetőségnek elébb a színház létesítését, majd fennmaradása jogosságát és szükségességét kellett elfogadtatnia a „tiszelt Karok és Rendek” ellenséges vagy éppen közönyös tagjaival. Ezek miközben „csinosabb városaink mindegyikében német színjátszók teljes hazafiúi jussal (joggal) virágoznak”, a „magyar szín” útjába hamis vádakból font, kicsinyes és álszemérmes ellenvetéseket, mesterséges érzelmi akadályokat gördítettek. Minthogy az általuk lenézett és hűtlenül elhagyott magyar nyelv ellen a *Kazinczy*-vezette nyelvújítási harc lendületes korszakában nem volt tanácsos nyílt támadást indítani, nehogy magukra vonják a haladó pártiak jogos haragját és megbélyegzését, a színpad állítólagos „erkölcsromboló” hatását kezdték jelszóként hangoztatni.

Úgy tűnik, már a kezdet kezdetén rásütötték a játékszínre az erkölcstelenség bélyegét. A színpadi — *theatrumi* — rendet szabályozó „*Játzó Személyeknek Törvényes Tzikkelei*”-ben a tekintélyes pénzbírsággal sújtható vétségek közötti ilyen erénycsász paragrafusokra lelünk: „IX. Tellyességgel tiltatik a ki-adott Rollokban változást tenni. Meg nem engedtetik tehát vagy ahoz valamit hozzá adni, melly talán a Játék-mesének érdemét meg-alázna; vagy valamit el-hagyni, úgy izetlen tréfákat, gúnyolást, katzagást, 's a' t. indítani. Ide járul még:

- a) A' szerzőnek tudósításán kívül (előírásán kívül) nem szabad a tsókolódás.
- b) Nem engedtetik a' férjfinak, hogy a' fejer személynek száját tsókollya. Ha ezt a' Játék meg-kívánnya, a' homlokát tsókollja.
- c) A' férjfiak között való tsókolódás a' vég-játékokban izetlen. Egyedül az affectusokban (nagy lelki megrázkódtatások alkalmával) engedtetik meg.
- d) Vagynak még több illyeten el-hárítandó hibák-is. Egy ezek közül az is még,

hogy p. o. (példának okáért) a' férjfiú az ölelésben a' fejer-személynek mellyét illeti."

A színház erkölcstelenséget terjesztő vádja ellen még 1827-ben is hadakozni kellett, amint ezt *Kölcseynek a Játékszín* ügyében mondott szenvedélyesen vitázó beszéde is igazolja. Tőle szokatlan indulattal utasította vissza az aljas rágalmat, és zúzta porrá az előtte felszólaló táblabíró képtelen érveit. Úgy emelte általános igazság szintjére beszédében a maga elvét, hogy akadémikuskodó ellenfelét leleplezve figyelmeztetett az állítás tarthatatlanságára: „... Nem tanúja voltam-e, midőn számtalan más magyarokkal együtt maga táblabíró úr Pesten létébe... a német szint feleségével s leányaival együtt szorgalmasan gyakorolta? Ki jöve ott kísértetbe tenyereit öszvecsattogtatni azalatt, míg a kisasszonykák bizonyos német írónak férfiúság és tiszta erkölcsi érzés nélkül öszvetoldozott szcénái mellett könyükben úszkáltak? ... Ki vezette félre tulajdon gyermekeinek elméjét örvendő bámulásával, midőn bizonyos darabban az isten és emberek és önnönmaga előtt bűnös feleség a józan ész és erkölcs bosszújára (megcsúfolására) férjének örökre nem érdemlett szeretetét újólag megnyerte?” S csak ezután a megszégyenítő leleplezés, után általánosított: azok ágálnak a legtüzesebben, ilyen és ehhez hasonló érvekkel, a magyar színház ellen, akik élen járnak a „külföldiség vadászásában”, a német színház favorizálásában. Esetleg a német színházban más törvények uralkodnak? Ott nincs ok az erkölcsi romlástól félni? A nemzet a játékszint, a játékszín a nemzetet nemesíti. A színpad az önismeret forrása, a haladó eszmék szószéke és fegyvere a stagnálás, a maradiság elleni harcban, minthogy a szerzőket életünk és törekvéseink, legszebb vágyaink és bukott reményeink, sajátos gondolkodásmódunk és életformánk valóságghű ábrázolása buzdítja és kényszeríti.

Békés megye nem játszik komoly szerepet sem *Kelemen László* rövid, mindössze 6 évig tevékenykedő első magyar színjátszó társasága, sem a *Kótsi Patkó János* igazgatása alatt működő erdélyi *Első Magyar Jádszó Szín* fenntartásában. A ránk maradt gyér számú dokumentum közül egyedül az 1801. december 15-én kelt, 1101 IV. az 1. sz. iktatott, Pest megyéhez küldött válaszlevél szól bizonyos fokú anyagi támogatásról. Ebben a megyebizottság tagjai — üdvözölvén Pest megye kezdeményezését — hitet tettek amellett, hogy a *Magyar Játék Néző Hely* fenntartásának a gondját kedves kötelességüknek tartják, és szívükön viselik. Addig is azonban, míg ennek „tselekedéssel” jelét adhatják, „azon sok viszonytagságokkal és szükségekkel küszködő Társaságon” úgy kívánnak segíteni, hogy — idézzük: „... mindannyian, kik itten jelen vagyunk, önként való ajánlásokat tettünk, ... minden távol lévő földesuraságokat, sőt Helységeinket is meg kértünk példánkknak követésére”.

Nem tudjuk, milyen magasra csapott a lelkesedés lángja. Annyit tudunk mindössze, hogy a felajánlások összegyűjtésével a megyei főjegyzőt bízták meg. Az ő hivatalos kötelességévé tették, hogy „mihelyst együtt leszen (a pénz), a legrövidebb és biztosabb úton” küldje el azt a gyűjtőmozgalmat meghirdető Pest megye címére. A befolyt összeg nagyságáról — sajnos — eddig nem sikerült pontos adatokat találnunk.

Azt sem tudjuk, hogy az újratelepített Békés megyében mikor tartották az első színelőadást. Arról azonban kétségbevonhatatlan tudomásunk van, hogy 1757. július 10-én és 19-én a gróf *Károlyi Antal* és báró *Harruckern Jozefa* házasságát köszöntő ünnepségsorozaton a Békés megyei földesúr németül tudó alkalmazottai nagy sikerrel mutatták be *Hueber Antal* kapisztránus barát *Das verlone und wiedergefundene Kleinod, oder der ausgetauschte Prinz Sylvius* (Az elveszett és újra megtalált ékszer, vagyis az elcserélt Sylvius princ) című vidám komédiáját.

A finomkodó pásztorjátékok hangulatát idéző és a *Shakespeare*-vígjátékok (*Ahogy tetszik; A vihar; Szeget szeggel; Szentivánéji álmom* stb.) révén közkedvelt, szerepcserére alapozott sablonos cselekmény nem érdmel különösebb figyelmet ma már. Az előkészület aprólékos gondossága, továbbá a Gyulán két ízben is bemutatott darab keltette szokatlan érdeklődés mértéke viszont annál inkább. *Scherertől* tudjuk, hogy a víg kedélyű *Hueber* apát, akit a fiatal gróf később többször öltöztetett fel katonának és gyakorlatoztatott a többiek mulatóságára (hogy mire nem kellett vállalkoznia egy udvari papnak?), úrnőjétől kapott megbízást, hogy a leánya házasságát követő napok vidám programjába illeszkedően a zenekari- énekkari előadások, sétakocsikázások, lovasmutatványok, vadászatok, csónakkirándulások mellé készítsen egy bonyodalmas főúri esküvőt tárgyaló vidám komédiát, s azt az udvartartás és az uradalom németül beszélő alkalmazottaival adja elő.

A báróné megkülönböztetett figyelmet fordított a zenés vígjátéokra. Nem akart szégyent vallani násza, gróf *Károlyi Ferenc* családja és az előkelő vendégek előtt. Nem kímélte a pénzt és fáradságot. Maga „cenzúrázta” a drámát, s csak miután jóváhagyta és elfogadta, oszthatta ki a páter a szerepeket. A lázas előkészületekről *Hueber* német nyelvű feljegyzései alapján így számolt be *Implom József*: „A szereplők ruhájához az anyagot a bárónő hozatta Budáról, a ruhákat a szabók és varrónők a páter tervei alapján készítették. Az ácsok, asztalosok és festők elkészítették a színpadot, egy erdős tájat és egy palotát. A páter a szereplőkkel és a zenészekkel nap mint nap próbálta a darabot. Mikor már minden rendben volt, elkészült az illumináció — kivilágítás — is, amely 50 ámpolnából (mennyezetről függő kosárszerű edényben elhelyezett lámpa vagy mécses) és 30 gyertyából állott . . .

Miután a pontos időpontot megkaptam — írta *Hueber* —, megtettem minden intézkedést, hogy mindenki arra az időre készen álljon. Azt kellett volna látni, micsoda nép gyűlt össze jóval előbb, hogy láthassa a komédiát, micsoda könyörgés, üvöltés hangzott az emberek közt, hogy beengedjék őket; és mivel a nép túlságosan nagy volt, minden ajtó és ablak elé kétszeres őrséget állítottam, amíg az uraság a komédiaházban nem volt.

Miután az idő elérkezett, dob és kürtszóval először adattam jelt a komédiához, ezután meggyújtottam az ámpolnákat és gyertyákat, azután dobbal és kürttel a második jelt adattam. Ezt követőleg a nagyságos urasághoz mentem, és a legnagyobb tisztelettel meghívtam őket az előadásra. Aztán visszamentem, és dobbal és kürttel harmadszor is jelt adattam. És miután az uraságok megjelenni méltóztattak, elkezdtem.

Az előadás alatt oly hőség támadt, részint a néptömeg miatt, részint az oly sok gyertya miatt, részint mivel július 10-e lévén, amúgy is meleg idő volt, hogy szinte el kellett onnan szaladni, ezért a komédiát kissé megrövidítettük.” A darab így is általános tetszést aratott, úgyhogy július 19-én újra előadták, de már teljes szöveggel. Végül a nász nép magával vitte a drága kosztümöket és a színészeket, akik a zenés vígjátékot Nagykárolyban is bemutatták.

A nagy ceremóniával és nem mindennapi anyagi áldozattal színre hozott alkalmi előadás főúri passzió volt csupán, ámbar az újdonság ingere a kíváncsiszkodók nagy tömegét csalogatta a „komédiázáshoz”. Ezek túlnyomó többségét a darab német nyelve miatt is inkább a látvány, semmint a cselekmény: az író által akartan felbolygatott, majd helyreállított erkölcsi-társadalmi rend diadala izgatta. Jogosnak és törvényszerűnek tartották, hogy a darab végén győzelmet arat a suba-subával, guba-gubával — a „kiki a maga párjával” elv, ahogy Puck akarta a Szentivánéji álomban:

Jancsi Pannit nyerje meg,
Zsák a foltját lelje meg,
Hím a nőtényt vigye haza,
S ne legyen panasza.

Hueber sikeres kísérlete (*Haán Lajos* egy másik, szintén Gyulán előadott művéről is értekezett a *Békés megyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat* 1875-ös — első — évkönyvében) jótékony hatást gyakorolt a gyulai *Wenckheim*-kastélyban 1818—1845 között játszó műkedvelő csoport keletkezésére. A *Wenckheim*, *Bolza*, *Esterházy*, *Almásy* családok tagjaira alapozott lelkes társaság — ahogy ezt a *Békés Megyei Könyvtárban* őrzött, bőrkötésű *Theater Protokoll* feljegyzései mutatják, 21 alkalommal 44 művet (vagyis olykor rövid jeleneteket, egyfelvonásos darabokat is) adott elő. Közülük csak egy volt magyar nyelvű: *Kisfaludy Károly Almásy déákja*.

A Békés megyei öntevékeny főrangú „színészek” nem a *Kelemen László* — *Kótsi Patkó János* szellemében tevékenykedő, lassacskán gyarapodó vándortársulatok magyar nyelvet védelemző, nemzeti öntudatot fejlesztő törekvéseit erősítették tehát. Ebből a nézőpontból szemlélve, munkásságukat nem minősíthetjük haladó jellegűnek. Nem hozhatjuk párhuzamba még a XVIII. század végén divatosá lett és a cári udvarral meg a fővárossal versenyre kelő, gazdag földbirtokosok által fenntartott kuzkovói, osztankinói és nizsnij-novgorodói stb. jobbágyszínházakkal sem. Ezekben ugyanis „mindent a jobbágyok csináltak”. Egy-két alkalomszülte kivételtől eltekintve tehát — márcsak a prózai szereplők, énekesek, táncosok idegen nyelvismeretének a hiánya következtében sem lehetett más, csak orosz nyelvű az előadás.

Tulajdoníthat-e ezek után a késő nemzedék valamilyen érdemet annak *Wenckheim-Theater*-nek, amely nem rezdülvén együtt a nemzeti törekvésekkel és mozgalmakkal, nem törődött sem a fejlődésnek indult magyar drámairodalom felkarolásával, sem azokkal a fordításokkal, amelyek a világirodalom legkiválóbb színpadi műveit azért hozták közel a nézőkhöz és az olvasókhöz, hogy a reformkor magyarságának a gondolkodásmódját korszerűsítsék és mo-

dernné tegyék? Kétségkívül igen. Azért, mert pompás díszleteivel és kellékeivel akarva-akaratlanul a magyar színházi és színpadi kultúra megteremtésének a szükségességét tudatosította. De propagálta ezt azzal is, hogy előadásain, melyek közül egyet — úgy tűnik, nagyobb nyilvánosságra vágyva — a gyulai *Korona* vendégfogadóban, egyet pedig a *Bolzák* birodalmában: Szarvason tartottak, az előkelő főnemesi családokon kívül idegenek is megjelenhettek.

Nem könnyű a dolgunk, amikor a szabadságharc előtti Békés megyei magyar nyelvű színházi hagyományokat igyekszünk számba venni, minthogy nem maradt fenn róla összefüggő feljegyzés vagy tanulmány — nincs *Theater Protokoll*. *Papp János* például mindössze ennyit mond *A békéscsabai színház története* című, 4 kötetes műve 1967-ben megjelent I. részében: „A múlt század 20-as, 30-as éveiben kereshették fel megyénket az első vándortársulatok. A *Békési Múzeumban* található kéziratos színlap-töredék, mely a *Botskai István* 1828. január 17-i előadását hirdeti, ennek az első írásos bizonyítéka. Adataink vannak arról, is, hogy a 40-es években *Demjén Mihály* társulata szerepelt többször a megyében (pl. Mezőberényben az ő társulatával lépett fel *Petőfi* és *Orlai Petrics Soma* is).”

Implom ennél korábbi adatot is ismer. Ahogy írja, *Abday Sándor* társulata már 1820. március 18-án szerepelt Gyulán, ahol *Kisfaludy Károly Kemény Simon* című szomorújátékával lépett a közönség elé. A címszerepet „a társulat szabója, *Bartha János* (a későbbi *Nemzeti Színház* egyik kiemelkedő művésze) alakította, aki a kézzel írt színlapon mint *Magyar János* szerepel”.

Beszámolt a *Balla*-féle debreceni színésztársaság 1834. május 18-án tartott gyulai előadásáról is, idézve a *Honművész* gyulai tudósítójának elismerő kritikáját: „Szívélegedéssel mondhatom a gyulai elsőbb rendű nézők nevében, hogy tetszésünket ily jelesen kielégítő színésztársaság minket nem látogatott meg. Minek bizonyosságát tapasztalható is, midőn *háromheti ittléte alatt*, lehet mondani, mindig tömve volt a nézőhely, holott mutatványok (ti. előadások) majd mindennap voltak”.

Szomorúan lehangoló viszont az az apró hirlapi közlemény, amit a fentebb említett tudósító a *Demjén*-féle társulat tevékenységéhez fűzött. Ennek a vidékünket gyakorta felkereső vándortársulatnak egyik 1836-os gyulai előadásáról például azt a lesújtó megállapítást közölte, hogy a szerepüket nem tudó színészek éretlen játéka nem elégítette ki a közönség ízlését. Lehet, hogy sok tehetségtelen beugró színész került a darabba? *Demjén* igazgató szegény társulata ugyanis gyakran küzdött létszámgondokkal. Egy-egy színésznek volt úgy, hogy több szerepben is fel kellett lépnie egy adott előadáson belül. Szívesen alkalmazott tehát — elsősorban epizódszerepekre — beugró, szerencsét próbáló műkedvelőket. Így fogadta örömmel *Petőfi* és *Orlai Petrics Soma* ajánlkozását is Mezőberényben, akik 1842. őszén *Gaál József: Peleskei nótáriusában Baczur Gazsi* és *Zajtay Sándor* szerepét (egyik sem mondható rövid mellékszerepnek) alakították, amint erről *Papp János*hoz hasonlóan *Implom József* is beszél. Tény, hogy a gyulai előadásról publikált, mélyen elítélő kritika többet értett mint használt a vidéki színjátszás tekintélyének.

A teljesség kedvéért elmondjuk, hogy *Implom* az 1836-os gyulai és az 1842-es

mezőberényi szereplésén kívül *Demjén*nek még egy 1846 nyarán tett gyulai kirándulásáról is tudott. Ehhez azonban nem fűzött semmi kommentárt.

A felsoroltakat a következő megjegyzésekkel kívánjuk kiegészíteni.

a) A *Papp János* által említett, 1823. január 17-i békési előadáson alighanem *Balla Károly* debreceni társulata játszotta a *Botskai István*-ról szóló drámát. Emellett szól Békés erős debreceni orientációja, szoros egyházi és iskolai kapcsolata, egy-két színész neve is. Az eredetileg papi pályára készült, de a teológiát a színpaddal felcserélő *Balla* régi kollégiumi társaitól — nem kétséges — sokat hallott a népes alföldi mezővárosról; bizvást vállalta hát társulatával az itteni úttörő jellegű fellépést. Nem hisszük azonban, hogy frissen átvett gárdájával kizárólag Békésen szerepelt, mint ahogy azt sem, hogy egyetlen darabbal vágott az útnak. Megfordultak bizonyára a környék minden nagyobb településén, különben nem fizetődött volna ki az amúgy is kétes anyagi sikerrel kecsegtető vállalkozás. Elgondolkodtató az is, hogy télvíz idején keltek útra. Ismerve azonban a korabeli útviszonyokat és a mezőgazdaságból élő lakosság kisebb téli időbeli lekötöttségét, elfoglaltságát, megértjük ezt is. A fagyos út biztonságossá tette a közlekedést, nem úgy a tavaszi és a késő őszi sár.

Az 1829—32 között Pesten játszó, majd vidéket járó társulat több híres színészt nevelt. Itt tanulta a mesterséget *Fáncsy Lajos* és *Lendvai Márton* is. Indokolt lehetett tehát a *Honderú* gyulai tudósítójának az 1834-es turnéra vonatkozó, *Implom* által is közölt lelkes beszámolója.

b) Az országszerte ismert, szép termetű, délceg színész, a dunántúli *Abday Sándor*, aki örökségét áldozta a magyar színjátszásra, „állítólag 89 helyen fordult meg, és 43 helységben az ő társulata lépett fel először”. Igazi úttörő volt. Jó érzékkel megválogatott tehetséges színészeivel (32 év alatt több mint 40 országos hírű színészt indított el a siker útján — *Bartha János*, *Pály Elek*, *id. Szerdahelyi József*, *László József*, *Komáromy Alajos* stb.) „buzgó apostola és úttörője napszámosa” volt a magyar nyelvű színészetnek. Gyulán is ő lehetett a magyar dráma első szálláscsinálója 1820-ban. Repertoárjában — amint ezt az *Implom* által említett *Kisfaludy*-darab: a 2 felvonásos *Kemény Simon* is igazolja — tudatosan adott helyet a legújabb magyar drámának. A nándorfehérvári diadal tragikus hősről, az önfeláldozást vállaló *Kemény Simon*ról szóló szomorújáték *Kisfaludy* egyik legkedvesebb műve volt. „Ifjúságának legszebb álmát” fogalmazta meg benne. Iránta érzett megkülönböztetett szeretetét csak növelte, hogy a pesti előadás II. felvonásában — a búcsúzás jelenetére — egy mellette ülő bajuszos kecskeméti magyar ezekkel a szavakkal *fakadt sírva*: „Hogy a fene egye meg, aki írta, az embernek csak pityeregni kell, már a fejem is fáj a sok sírásban!” Elismerőbb kritikát, nagyobb dicséretet nem is kaphatott a *hazafi-líraiságnak* e szenvedélyes hangvételű drámai megfogalmazása.

Ami mármost bennünket közelebről érdekel, az, hogy a szomorújátékot *Horváth János: Kisfaludy Károly és íróbarátai* című tanulmánya szerint Pesten elsőként csak 1820. május 8-án mutatta be a székesfehérvári társulat. Nyomtatásban is ekkor jelent meg a *Barátság és nagylelkűséggel* egy kötetben. Vagyis Gyulán hamarabb került színre, mint Pesten. Nyugodtan állíthatjuk, ez lehetett a dráma egyik legelső hazai bemutatója.

c) Érdemesnek tartjuk a megörökítésre, hogy 1846 nyarán *Déryné* is tagja volt a Gyulán vendégszereplő *Demjén*-féle társulatnak. Az akkor 53 éves színésznő túl volt már az emlékezetes fényes diadalokon, a mámorító sikereken. Új életcélját a „nem ragyogni — csak a mindennapit megkeresni” elvben fogalmazta meg, jóllehet a hálás vidéki nézők a főváros ridegebb közönségével ellentétben lelkesen tapsoltak még egy-egy sikeresebb alakításának. Megkopott hangja és művészete azonban nem hozta tűzbe a rajongó, névtelen dalnokokat már. Nem írtak hozzá ujjongó alkalmi verseket és lelkes dalokat, mint régen, amikor így áradoztak elragadó hangjának a „lét gondjait enyhítő” rendkívüli erejéről:

„Lesújt a földnek méjjébe
S fölröpít az ég kékjébe
Isteni dalod”

„Hol te ragyogsz, a művészet örök rózsái teremnek.”

Enyedi Sándornak a *Déryné erdélyi színpadokon* című, Bukarestben 1975-ben megjelent kötete is az alábbi szomorú valóságot közölte a szűk egy év múlva visszavonuló művésznőről: „1846 nyarán *Demjén Mihály* gyenge szintársulatával Gyuláról Nagyváradra érkezik vendéjátéokra. Nagyváradon sohasem rajongtak érte annyira, mint a többi vidéki városokban, nem csoda, hogy most, 53 évesen, egy szedett-vedett társulat tagjaként megbukott”.

Sajnos, a *Demjén*-társulat gyulai szerepléséről s benne *Déryné* játékának a fogadtatásáról nem tudósítottak a korabeli lapok.

d) A vándorszínészek tekintélye, társadalmi rangja, reputációja roppant alacsony szinten mozgott. A nagyközönség azt sem tudta, mi fán terem a színészet (*Petőfi* apja is azt hitte, színész fia „bukfenceket hány a közönség szórakoztatására”), holott a színpad honmentő és honépítő rendeltetése, hazafias tevékenysége számos élénk fantáziájú ifjat vont Thalia szolgálatába. *Vajda János* például azt állította, hogy „hazánk reményei” egyenesen azt hitték, hogy „nagy ember csak úgy lehet valaki, ha először színész lesz”. Ez a hit vezette talán *Arany Jánost* is a vándorszínészekhez.

Petőfi életútja és tüneményes, gyors sikere csakugyan sokat vonzott a színészi pályára, és a nagy költők, nagy színészek (*Vörösmarty*, *Bajza*, *Toldy*, *Szigligeti*, *Garay*, *Vajda Péter*, illetve *Egressy Gábor*, *Megyeri*, *Szentpéteri*, *Lendvai*, *Lendvainé*, *Laborfalvi*, *Bartháné* stb.) közismert barátsága, közös tiltakozása az operaénekesek aránytalanul magasabb fizetése ellen — a prózai színészek nagyobb anyagi megbecsüléséért — valóban rokonszellemmé tette a közönség szemében is az író és a színészt. Tévednénk azonban, ha a volt teológus *Ballára*, *Abdayra*, *Vajda Jánosra*, *Petőfire*, *Aranyra*, számos kiváló vezetőszínészre gondolva, a csupa művelt fők értelmes, okos társaságának gondolnánk a vándorszínész-társulatokat. Hogy mennyire nem így volt, arra *Petőfi* figyelmeztet, aki a következő találó képet festette a korabeli színészeletről:

... Ebéd után
Beiktatának ünnepélyesen
A társaságba — *nem kutatva: mi
Valék, deák-e vagy csizmadia?*
Másnap fölléptem a *Peleskei
Nótáriusban. Hősleg működtem
Három szerepben, minthogy összesen
A társaságnak csak hat tagja volt.*

*Kenyért keresni színészek leszünk,
Nem a művészet szent szerelmiből,
S haladni nincsen semmi ösztönünk.*

Az elenyészően kis létszámú, nehezen tengődő társulatok iránt — melyekhez időlegesen számos kalandvagyó, tehetségtelen ifjú csapódott — érthető módon viseltetett közönnyel a „nagyérdemű közönség”. A szemernyi hivatástudatot sem érző, tanulni, művelődni nem akaró csepürágó éhenkórászok képtelenek voltak beépülni és alkalmazkodni az esetleges rendezői elképzelésekhez. Akadályozták az egységes szemléletű értelmezést és színpadi játékot. Igazat kell adnunk Petőfinék, aki színházféltő aggodalmának ekként adott kifejezést:

Nem is hiszem, hogy a színészetet
Becsülni fogják, míg ez befogad
Minden bitangot, gaz sehonnait,
Kik a világnak söpredékei,
S itt keresnek biztos menhelyet.

Hogyan tudtak volna ezek lelkes publikumot toborozni a színházak pártolására? Lehettek-e igazi „apostolok az erkölcs mezején”, amikor képtelenek voltak arra, hogy megindítsák a szíveket? Nem tudtak „mosolyt vagy könnyeket” csalni a nézők szemébe.

A társulatok nagyrészének — kicsit miattuk is — sok szenvedés-kevés öröm jutott osztályrészül. Olykor még a jobban dotált vezetősínesz-törzstagok is bátorításra, vigasztalásra szorultak egy-egy balsikeres turné után, jóllehet őket — volt benne részük — eléggé hozzászoktatta már a kóbor élet a „ha nem csurran-cseppen” nyomorúságához. Aligha volt olyan csoport, amelyet nem kísértett meg egyszer-kétszer a felozlás réme, s ne szorult volna rá olyan egészséges életkedvű, a nehézségekre fittyet hányó vidám legényekre, kiknek volt elég hitük és erejük ahhoz, hogy talpraesettséggükkel, életrealitásukkal, optimista derűjükkel és túláradó érzelmi gazdagságukkal hitet öntsének a fásult keblű, megfáradt társakba. Olyanokra, akik önként vállalták a szép hivatás igézetében a színészi pályát és a vele együtt járó nélkülözést és nyomort, mint *Vajda János*, aki élete 15 hónapos vándorszínészi korszakában „egy ízben *Békésben* arra ébredt, hogy aznap nem lesz mit ennie”.

A szabadságharc idején a kis létszámú vándortársulatok felozlottak. A fiatalabbak bevonultak, hogy az élet színpadán legyenek hősök, vagy hősi halottak,

miként a makói *Szatmáry Dániel* vagy a kiváló jellemszínész, az ágyúja mellett elesett tüzemester: *Komáromy Samu*. Vérükkel igazolták, milyen mélyen érezték át a szabadság lánglelkű apostolának: *Petőfinek* az intelmét:

De amit színpadon
A népek hirdetünk,
Ne hazudtolja meg
A cselekedetünk.
Ha meg nem tesszük azt,
Ami föladatunk;
Akkor gyalázat ránk,
Színészek nem vagyunk.

Nem sikerült tisztáznunk, hogy a vidékünket járó szegényebb csoportok közül sikerült-e valamelyiknek átvészelnie — ha kisebb-nagyobb zökkenőkkel is — a „vihart”. Nem valószínű, pedig mind a hátszág lakossága, mind a katonai táborok népe szívesen fogadta volna, mondjuk így: igényelte volna a bátorító-vigasztaló szót és a felemelő emberi példákat.

*

Világos és Arad után viszonylag gyorsan talpra állottak a színtársulatok. A *Hont Ferenc* szerkesztésében megjelent *Magyar színháztörténet* szerint hamarosan „körülbelül húsz-huszonöt vándortársulat játszott országszerte. Ezek közül négy-öt felelősségérzéstől áthatott igazgató rendesen fizetett; komoly művészi teljesítményt nyújtó együttese volt, nemegyszer jó operai tagokkal, felszerelve kottatárral, könyvtárral. Más igazgatók kis, tíz-tizenkét személyes színészcsapattal járták az Alföld, a Dunántúl és Erdély mezővárosait”.

A nálunk megforduló társaságok ez utóbbiak közé tartoztak. Nem is hisszük nagyon, hogy az adott lehetőségek és körülmények között tudtak némi ünnepi hangulatot és lelkesedést kelteni. A hatalom ugyanis „a teremtő lelkek által keltett szomjúság forrását” könyörtelen eszközökkel igyekezett betömni és elapasztani. Ennélfogva a mély fájdalomából lassan ocsúdó és a polgári fejlődés útjára nehézkesen rátaláló Békés megyében — ahol különben sem volt erős gyökere és kellő becsülete a színháznak — aligha szaporodott „oltárainak tisztító lángjától . . . a szent tűzimádók serege”, hiszen nem melegíthette fel szívüket túlságosan sem a színpadra engedett művek érzelmi hőfoka, sem az együttesek művészi teljesítménye. Örök rejtély marad: a közönség egykedvű közömbössége ölte-e meg 1853-ban Orosházán *Szegedy Sándor* társulatát, esetleg annak szintelen, élettelen játéka, alacsony művészi színvonala, netán a kor kilátástalan szürkesége vetett véget neki.

A színpad ugyanis mindig a máé, a jelené. Rá van kényszerülve, hogy állandóan aktuális témákat feszegetsen. Ha nem ezt teszi, vagy ha ezt nem teheti, úgy automatikusan megszakad a kapcsolata azzal a közönséggel, amely izgató kérdéseire, égető gondjaira keres feleletet és vár értelmes, okos választ, tanácsot tőle.

A Világost követő parancsuralom jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a már több évtizedes, de csak ritka alkalmi előadásokra támaszkodó kapcsolat ne erősödhesen fel. Éberem örködött azon, mit játszhatnak a társulatok. A nagy sikerű hazafias darabokat — ne zavarják a síri nyugalmat — (*Bánk bán, II. Rákóczi Ferenc fogsága, Don Carlos, Egmont* stb.) egyenesen letiltotta a színpadról, másokat súlyos, nemegyszer értelemzavaró törlésekkel engedett csak a közönség elé. A járási főszolgabírók hivatalos kötelességévé tette az előadni szándékolt darabok mondanivalójának a felülvizsgálását. (Az első rendelkezések a társulatok teljes könyvtári állományának a tüzetes átfésülését is megkívánták.) Volt, hogy őket is szemmel tartatta és ellenőriztette egy-egy lojális érzelmű néző útján a bizalmatlan hatalom.

A szellemidéző asztaltáncoltatás és búfelejtető sírvavigadás légkörében, amikor a *Bach-világ* komikuma „apró adomákban” sziporkázott szét, eltűntek az élesen politizáló, nehéz veretű tragédiák, „szüneteltek” a retorikus hangú, vezércikk-ízű történeti drámák — „a múlt nagyságának emlegetése sértette az uralkodóházat”. A társadalmi drámák, színművek sem sugallhatták a roskadozó feudalizmus szükségzerű és kikerülhetetlen felbomlásának a hitét. Ez az előadásokat engedélyező megyei és járási uraknak is fájt volna. Az írókra nehezedő súlyos szellemi terror hatására szomorú változáson ment át a népszínmű is. Diadala fénykorában — a 40-es években — még a reformkor „szociális indíttatású javító szándéka” tükröződött benne, most, hogy a népiesség elvesztette korábbi politikai súlyát és jelentőségét, a műfaj értéke is devalválódott: „színpadi sallanggá” lett, s egy bizonyos „városi színházba járó réteg ízlését” elégítette ki. Elindult az elsekélyesedés Göre Gábor-i figurákhoz vezető útján.

Bécs félt a „bűnököt iszonyú törvényszéke elé idéző” színpad „igazságszolgáltatásától”, amely *Schiller* szerint általában „ott kezdődik, ahol a világi törvények köre véget ér”. Hatásának csökkentésére mindent elkövetett, jóllehet tapasztalhatta, hogy a kegyetlen terror nagyon aláássa tekintélyét. (Betiltani nem merte — tartott a nemzetközi felháborodástól és megőrzéstől.) Tekintélyének csökkenése már a szabadságharc idején is szembeütő volt. Pesten — természetesen máshol is — „a német családokból született magyarok — ahogy ezt *Mátrai (Róthkrepf) Gábor Töredék jegyzemények Magyarország történetéből (1848—49)* című naplójában olvashatjuk — a legállhatatosabb szabadelvűek maradtak”, és tüntető megvetéssel viseltettek a Habsburg-uralom képviselőivel szemben. Ezen a látszólag paradox helyzeten a *Bach-rendszer* sem tudott sokat enyhíteni. Az elnémetesítő törekvéseket, továbbá a szabadságharc emlékét megsemmisíteni akaró rendelkezéseket mindenütt ellenséges érzéssel fogadták. Ugyanakkor a tehetetlen, vérszomjas hatalom vak dühében mindenbe belekötött. „Bezáratni rendelte” a kaszinókat az ott „tapasztalt politikai viták és egyéb visszaélések és kihágások megakadályozása” érdekében. Csak jótékony célra adott „kivételes” engedélyt álarcos bálak tartására (ellenőriztette a bevétel hovatfordítását is), a rendezők büntetőjogi felelősségévé téve, hogy azokban egyetlen olyan jelmezt sem használhatnak, amely a forradalom és a szabadságharc emlékét idézi. Előírta, hogy a „művészek, zenészek színészek előadást csak útleveleik felmutatása után tarthatnak — másként engedély nem adható nekik”. Adatokat gyűjtetett a nyilvánosan megidézett, de az idézésre meg nem jelent

Egressy Gáborról, ki „mint Kossuth-korabeli forradalmi kormánybiztos” a szabadságharc idején Csongrád megye politikai vezetője volt. Még Békés megye főnökét is felkérte: fürkéssze ki, s közölje mielőbb, „a fentebb nevezett lázadónak

- a) származási jegyzékét és személyes leírását,
- b) jelen tartózkodási helyét,
- c) vagyonát,

d) forradalmi működését és hatását, s pedig ezen adatokat alkalmas tanúk hitvallomása s esküvel erősítése által, s . . . okiratokkal a lehető legkörülményesebben támogatva”. Egy hét múlva, 1850. júl. 2-án *Stachó János* megyei főnök el is küldte *Cseh Eduard*nak a nemleges jelentést, utalva arra, hogy nevezett „kormánybiztosi működése e megyére legkisebb részben sem . . . vonatkozott, ennél fogva mint itt nem ösmeretes, sem származása, sem vagyona, sem egyéb körülményei iránt itten tudomás nem szereshető, kivéven azon általános és hírlapokban is olvastatott hírt, miszerint ő a forradalmi menekültekkel együtt török földön légyen.”

Nem sokkal ezután „a legnagyobb szigorral” ellenőriztette *Veszter Sándort* (Párizsban szerzett nagy érdemeket a 40-es években a magyar előadóművészetnek) és azokat „a számkivetésből visszajött, vagy börtönből kiszabadult zenészeket és táncosokat, kik a forradalmi párt érdekében működtek”. Nem bízott a vándorszínészekben sem. Úgy tűnik, joggal. Nemcsak a társulatok ruha-, kellék- és színműtárát vizsgálhatta át, így akarván megakadályozni lázító eszmék terjesztését és „forradalmi jelvények, öltönyök, díszletek” színpadi használatát, hanem szemmel tartatta a színészeket is. Gyanús volt mindenki. Meghökentő, de igaz: még „a *Rózsa Sándor*-féle spenserek (spencer: testhez simuló rövid kabát) viselését” is betiltotta, sőt a „gyulai levélhordó szakállának leberetváltatását” is elrendelte. Az erre vonatkozó intézkedések ma is olvashatók a megyefőnöki iratok között a *Békés Megyei Levéltár*ban. Ezek után nem meglepő, ha a hol itt hol ott felbukkanó vándorszínészeket megkülönböztetett figyelemre méltatta.

1852-ben a nagyváradi „rendőrigazgató” a Békés megyei származású *Darvas László* volt politikai fogoly bekísérését adta parancsba a „helybeli — azaz gyulai — csendőrparancsnokság” vezetőjének, majd a következő nyáron „a *Pázmán (Mihály)* színigazgató alatt lévő társaság tagjaira, különösen *Füzy Kálmán* és *Hevesy Imrére* (utóbbi körösladányi illetőségű volt), kik Guerilla proclamatiók terjesztésével erősen gyanúsítatnak” kért *szoros felügyeletet*.

Az állandó létbizonytalansággal küzdő, sokat zaklatott és örökös rettegésben tartott vidéki társulatok elkeseredett élethalálharcának a kora volt ez, amely heroikus helytállást követelt minden együttestől. Művészi válságuk már akkor elkezdődött, amikor a felügyeleti jogot a rendőrhatalóságokra bízták. Ezzel egy időre megbénult a drámaírás is. Az általunk vizsgált rövid időszak „az irodalom dermesztő tele” lett, amelyben az élet megszegyenítette a költői világ gyönyörű eszményeit — a reménytelenség megölte a hitet és a jövőbe vetett bizalmat. A tragikus bukás kegyetlen lidércnyomása alól nehezen szabadult a lélek. Kevesen voltak, akiket írásra ösztönzött a szolgálattudat és a csalhatatlan

felismerés: „Nem lehetnek olyan mostoha napok, melyekben a munka, a szorgalom gyümölcsöt ne teremjen”.

Mondjuk ki nyíltan: az osztrák hatalom szinte kéjelgett a súlyos, megtorló intézkedésekben. Már 1850-ben megjelent „a színésztársulatok szabályszerű felügyeletének rendelete”, amely a korábban említett útlevélkényszer mellett egyben az egyes művészek, színészek, zenészek „működésének a mikéntjét” is szabályozta. 1851-ben két újabb rendelet látott napvilágot. Az egyik az engedélyeztetés módját fogalmazta meg, kimondván „miszerint azon esetben, ha ugyan azon egy hirdetményben több színi előadások tétetnek közhírré, azok mint ugyanannyi hirdetmények esnek bélyegilleték alá”. A másik a társulatok vagyontárgyainak, kellékeinek, színészeinek és alkalmazottainak a tüzetes ellenőrzését követelte meg. Majd 1852-ben a *Színházi Rendtartás (Theater Ordnung)* jött. Ez megszabta, hogy csak olyan csoportok kaphatnak játékgengedélyt, amelyek alávetik magukat a „német színházi egyesület” szabályainak, s csatlakoznak is hozzá. Megkövetelte, hogy a hazai szerzők ún. *eredeti* műveit csak a központi (pesti) cenzor előzetes engedélyével adják elő; a külföldi drámaírók alkotásairól pedig akként határozott, hogy azokat az igazgatók és rendezők — a bécsi színházak műsorterveihez igazodva válasszák ki, az ott használt és engedélyezett szövegek alapján tanítsák be és vigyék színre. 1853-ban, amikor a *Nemzeti Színház* élére *Albrecht* főherceg „aulikus főurakból álló bizottságot (ún. Comitét) nevezett ki”, az országos katonai és polgári kormányzóság azt tudatta a Békés megyei közigazgatási hatósággal, hogy a „színházak feletti felügyelet” őt és rajta keresztül a megyei főnököket illeti, s a „jövőre nézve a színi előadások tárgyában teendő jelentéseknél (az is) kiteendő, hogy valyon magyar vagy német előadások történnek-e, s a népre nézve (azok) politikai vagy rendőri tekintetben minő hatással bír(nak)”.

A rendeletek előírásait szigorúan betartották mind a társulatok igazgatói, mind az ellenőrzéssel megbízott megyei urak. Ez egyben azt is jelenti, hogy a színpad a maga nagyon megnyírbált lehetőségeivel aligha erősítette a nemzeti öntudatot. Pedig tett rá nemegy kísérletet. Erre következtethetünk abból az iktatókönyv alapján ismert bizalmas intézkedésből (a rendelkezés szövege, sajnos, hiányzik), amely már 1851. október 6-án szigorú felügyeletet kért „mindenféle forradalmi symbolicus előadásokra, s azokat megakadályoztatni rendeli”. Nem hozott túl sok sikert az a kísérlet sem, amely távoli múltba vetített, esetleg idegen történelmi-társadalmi viszonyok között játszó, vagy időtlen bohózatok segítségével igyekezett eleven kapcsolatot kiépíteni a jelen aktuális problémáival. Ez sem volt veszélytelen. A közönség spontán reagálása, tetszés- vagy nemtetszés-nyilvánítása, a szemek néma találkozása, cinkos mosolya nem tévesztette meg sem a túlbuzgó magyar, sem a magyarul tökéletesen nem tudó, idegen ajkú ellenőröket.

A vándortársulatok igazgatói eleinte nem tulajdonítottak túl sok jelentőséget a rendeleteknek. Igyekeztek nem venni tudomást róluk. Abban bíztak, hogy a törvény nem tudása mentesíti őket a kötelezettségek és büntetések alól. Meg aztán a kását sem eszik olyan forrón, ahogy megfőzik. Néha még a tekintélyesebb csoportok is fittyet hánytak az előírásokra. Erre utal *Bonyhády Gyula* megyei főnöknek 1852. októberében a magyvárad katonai parancsnoksághoz

küldött jelentése, amelyben nemcsak azt közölte, hogy „hatósága területén állandó színigazgatóság nincs”, hanem azt az eleve elképzelhetetlen tényt is, miszerint a „jelenleg ideiglenesen itt működő — értsd: Gyulán — Arad — kolosvári dalszintársulat (vagyis a színikerület vezető együttese) igazgatósága irányában . . . e tekintetben kellő óvatossággal megtett tudakozódás után ki-tűnt, hogy az *nem csak hogy csatlakozva nincsen a német színházi együlethez, de még annak helyzetéről sincs legkisebb tudomása is*”.

A vakszerencsére bízott félszeg próbálkozásoknak az ideje nem tartott sokáig. A társulatok tevékenységének szigorú „szemmel tartását” kezdettől fogva elsőrendű politikai kötelességüknek tartották a kerületi és a megyei hatóságok. A vándorszínészek ugyanis az információ: a hírszerzés és továbbítás nehezen ellenőrizhető eszközei lehettek a telefont és távirót nem ismerő Bach-korszakban. Tudták ezt a tüzetes felügyelettel megbízott járási főszolgabírók is, akik — ahogy a fennmaradt iratok tanúsítják — a legapróbb részletekre is kiterjedő alapossággal látták el feladataikat. Nagy gonddal vizsgálták felül a színészek útlevelének és a társulatok működési engedélyének érvényességét, az egyes csoportok tagjainak erkölcsi-politikai magatartását, emberi kapcsolatait, az előadásra kijelölt helyiségek (vendégfogadók báltermei) alkalmasságát, a bemutatásra szánt darabok szövegét, a bélyegilleték lerovását az előadások zavartalan lefolyását, a távozás előre ismertetett dátumának betartását és a távozás körülményeit.

Két év leforgása alatt (1852—53) egyedül a Békés megyei főnökség 4 útlevelet (*Hevesy Imre* — útlevelét a munkácsi csendőrség vonta be — *Darvas László, Lendvay Samu, Vadné Dáin Borbála*) és két darab 1—1 évre szóló működési engedélyt (*Láng Boldizsár* és *Demjén Mihály* társulata számára — utóbbinak ideiglenest is) adott ki vagy továbbított a konkrét időtartamra és városra érvényes tartózkodási és előadási engedélyeken kívül.

A felügyeleti joggal felruházott szervek a pedáns bürokraták következetességével kísérték nyomon az együttesek útját. A megyei főnök előre tudatta az illetékes főszolgabíróval, kinek és mennyi időre adott játékgengedélyt. Közölte, hogy a csoport hol köteles tartani a színi előadásokat. Figyelmeztette: az igazgatónak késedelem nélkül jelentenie kell a társulat megérkezését, hogy a szolgabíró vagy a helyettese még az előadások megkezdése előtt elvégezhesse a kötelező hivatalos ellenőrzést. Ezt egyik fél sem mulasztotta el. Csak a tételes vizsgálat sikeres lefolytatása után kapott engedéllyel kezdhette meg az igazgató a nyitó előadás propagálását, és tehetette közhírré a további programot. Végül a főszolgabíró kötelességévé tette, hogy a további ügyintézés megkönnyítése és a társulat gondos megfigyelése céljából a direktor bejelentése alapján jelentse a kerület parancsnokának a színésztársaság távozásának pontos időpontját, megnevezvén egyúttal a következő állomáshelyét is.

A megtett intézkedésekből és hivatalos jelentésekből — kurrenszekből — sok mindenre lehet következtetni. Világosan érzékelhető például, hogy a színházpártolók száma a megye székhelyén: Gyulán volt a legnagyobb. Nem véletlen ez, annak ellenére, hogy a város jelentős német és román anyanyelvű lakossággal rendelkezett. Itt volt mégis a legmegalapozottabb a színházkultúra. Egyrészt, mert itt élt a megyei értelmiség zöme, másrészt mert a tehető „német-

gyulai” polgárok — mereven elhatárolni akarván magukat a Habsburg hatalom embertelenségétől — a nemzeti kultúra lelkes pártolói lettek. Ennélfogva még a nehezen tavaszodó rideg téli világban sem csökkent a magyar nyelvű színi előadások törzsközönsége. Sőt. Az időnként fel-felbukkanó csoportok magvetése nyomán igényes publikum nevelődött, s a színházszeretet generációról generációra szállt. Úgyannya, hogy német együttesek tevékenységéről nincs is tudomásunk.

1852-ben — igen sokat mondó adat — már négy teljes hónapon át (január 4—május 8) szórakoztatta *Demjén Mihály* társulata a gyulaiakat, pedig a tudósító ekként vélekedett játékukról:” A színészek több időt szentelhetek volna szerepeik betanulására, s az *izé-féle szövegfoldozások* elmaradhattak volna”. A nyár vége felé újabb színészgárda jött: a *Havi Mihály — Szabó József — Kacsvinszky János* igazgatók vezette *Alföldi Dal és Színtársulat* (valószínűleg őket titulálta a megyefőnöki jelentés *Arad—kolozsvári Dalszíntársulatnak*):

Ez volt a vidék legerősebb társasága ekkor. A statisztákon és a műszaki személyzetten kívül 70 működő tagot számlált. Magától értetődő, ennyi színészt, ilyen hatalmas társulatot huzamosabb időre nem fogadhatott egy-egy vidéki város. Tudta ezt az aradi színház vezetősége is, és az erőket okosan és arányosan megosztva, általában két önálló csoportot indított útnak. S milyen kiváló erők szerepeltek még így is bennük! A Gyulán (Temesváron, Nagybecskereken és Lugoson) turnézó csapatban kapott helyet például a finom modorú, lágy, behízelgő hangú *Prielle Kornélia* férjével: a legragyozóbb színészegyéniségek közé sorolt *Szerdahelyi Kálmánnal*, de itt lépett fel az európai híru drámai és koloratúrsoprán *Schodelné Klein Róza* is *Meyerbeer* ismert operájában, *A prófétában*, amelyet az éppen Gyulán tartózkodó *Erkel Ferenc* dirigált. Lehet, hogy *Schodelné* is a nagy zeneszerző orvos-bátyjának: *Erkel Rezsőnek* a szíves vendégszerzését élvezte most is, mint 1849-ben?

A hagyomány úgy örzi, hogy ez a prózai darabok és dalművek (operák) igényes bemutatására egyaránt alkalmassá tett elsőrendű együttes nem a *Korona* vendéglő udvarán, nem is „a megyeházával szemközt lévő egykori főszolgabírói lak és a földszintes r. kath. bérház közötti udvaron fából rögtönzött színpadon” játszott, — szívesen szerepeltek itt nyáron a műkedvelő és hivatásos csoportok — hanem a grófi lovardában. Így kívánta az opera műfaja is. Kellő hangerősítő híján, az utcák kellemetlen zaját kiszűrni nem tudva, a szabadtéri előadások művészi hatásfoka és élménye nem vetekedhetett a zárt termékével. De így volt jobb az előadóművészek hangjának a kikímélése szempontjából is.

Sajnos, a megye többi népesebb településéről nem tudhatunk ilyen kedvező képet adni. Békésről és Mezőberényről, ahol korábban több társulat is megfordult, nincsenek megbízható adataink; a szépen fejlődő Orosházán — mint mondtuk — feloszlott egy kis igényű, szerény vállalkozás; Békéscsabáról pedig, amely létszámát tekintve jóval megelőzte a megyeszékhelyet, azt jelentették ekkor a megyefőnöknek, hogy a *Demjén-féle színésztársaság* „mielőtt a főszolgabíró az elrendelt vizsgálatot megtehetette volna”, Gyulára költözött át. Egyedül Szarvas tudta megőrizni azt a színvonalat, azt a színház iránti szimpátiát, amit 48 előtt elért. Erre mutat, hogy 1850-ben *Tóth János* társasága (eddiggi tudomásunk szerint ez volt az első színi együttes, amely Világos után felkereste

a megyét) augusztus 10-e és 31-e között hetenként négyszer szórakoztatta a közönséget, mialatt nem kevesebb mint 13 darabot mutatott be, ahogyan ezt a Réthy Lipót tipográfiai műhelyében nyomtatott plakátok alapján regisztrálni tudtuk.

Magát az igazgatót is meglepte a nem várt érdeklődés. Ezt olvashatjuk ki az utolsó előadás plakátján található szövegből, amely *Szigligeti* „itt még nem adatott legújabb énekes színművét”: a *Liliomfit* ajánlotta ekként „magas részvét” — értsd: önkéntes adakozás — szerinti „bemeneti díj” fejében: „Magyar színészetünk nagy kegyű Ápolói! Társaságom irányában tanúsított eddigi pártfogásuk bírt arra, hogy jeles színiköltőnk’ Szigligetinek — jelenleg még sok költségbe jött, ezen legújabb művét Pestről meghozatván, mintegy hálaáldozatul fölmutassam. Nem csüggedvén reményem, miszerint úri jelenlétük, s kegyes részvételükkel szerencséltetik a ma este jutalmazandó hálás szolgáljok — *Tóth Jánost*.

A rokonszenves együttes sorsáról nincsenek további adataink. Kétségtelen azonban, színvonalas játéka jelentős mértékben közrejátszott abban, hogy a művészi kiviteltek tekintve többször is megrótt *Demjén-társulat* egy teljes hónapot (május 8—jún. 11.) tölthetett itt, a *Bárány* vendéglő nagytermének színpadán.

A szabadságharc utáni első fél évtized alatt a következő hivatásos színjátszó csoportok működtek Békés megye területén:

Időpont	A társulat neve	Fellépésének helye
1850. augusztus	Tóth János társasága	Szarvas
december	Demjén Mihály társasága	Csaba
1852. jan.—máj.	Demjén Mihály társasága	Gyula, Szarvas
szeptember	Alföldi Dal- és Színtársulat	Gyula
1853. júl.—aug.	Szegedy Sándor társasága	Orosháza
augusztus	Láng Boldizsár társasága	Szarvas
november	Demjén Mihály társasága	Gyula, Csaba (felváltva)
1854. június	Demjén Mihály társasága	Gyoma (8 előadás)
		Körösladány
június	Nyíry György társasága	Csaba
1855.	Pázmán Mihály társasága	Szarvas

Nem állítjuk, hogy a felsorolás hibátlan és teljes. Az összeállításához ugyanis csak a megyefőnöki iratokat vettük figyelembe. Az engedélyeztetés és a felügyelet jogának a kerületi és a megyei katonai parancsnokságokra történt átruházásával könnyen előfordulhatott, hogy nem egy igazgató a Nagyváradon kapott engedéllyel egyenesen a járási főszolgabírónál jelentkezett, kikerülve a megyei közigazgatósági hatóságot. A járási főszolgabíróságok levelezésének átvizsgálásával tehát feltehetően több, eddig ismeretlen adat birtokába jutnánk. Erre mutat a *Demjén-társulat* 1854. évi gyomai és körösladányi fellépése is, melyekhez *Lakatos Károly* szarvasi, illetve a szeghalmi főszolgabíró adott engedélyt. Megerősíti ez ama feltevésünket is, hogy az egyes csoportok — elsősorban a kis létszámúak és ennél fogva mozgékonyabbak — ilyen jogositvánnyal tarsolyukban a mezővárosokon, járási székhelyeken kívül több népesebb községbe is

el-ellátogathattak. Azt sem tartjuk kizártnak, hogy *Demjének* már 1852-ben a gyulai 4 hónapos tartózkodásuk alatt is megfordultak a környező falvakban.

Az engedélyezés alapjául szolgáló beadványok: ezek a finomkodó, udvarló stílus nyelvi fordulataival, idiómaival gazdagon felcicomázott „esedezőlevelek” valójában a nyomornak és kiszolgáltatottságnak a kifejező dokumentumai. Kellemtudó mesterkéeltségük még a szolgálai hízelgő, „tekintélytisztelő” kérvények hódoló hajbókolását is felülmúlja. Mégsem egyszerű stílusgyakorlatok; nem a színészi pálya rendkívüliségét hivatottak igazolni, inkább a festett vézést. Makacs élniakarásról, jövőért aggódó felelősségtudatról árulkodnak, megértést, támogatást kunyerálnak. Nemes, emberbaráti gesztust, kíméletes bánásmódot, irgalmat és részvevő szánalmat kérnek maguk és csoportjaik számára a mélyen megalázkodó igazgatók. Akkor tudatosodik ez különösen bennünk, ha a társaságok szegényes ruhatáráról készített leltári kimutatásokat tanulmányozgatjuk, vagy a róluk írt főszolgabírói észrevételeket olvassuk. Igazolásképpen idézzünk néhány idevágó bizonyítékot!

1852 januárjában pl. a megyefőnök — *Kis Antal* gyulai főszolgabíró tájékoztatása alapján — így számolt be a *Demjén-társulat* ruha- és jelmeztáráról: „A véghez vitt elővizsgálat nyomán kitűnt, hogy a színésztársaság ruhatára elszegényedett állapotban van — azok közt tiltott ruhadarabok nem találtattak; többnyire kopott díszköntösökből áll, melyek színi előadások alkalmával hősies szerepekre használtatnak”.

A nagyváradi katonai parancsnokság nem érte be ennyivel. Konkrétumokat követelt. A következő, a *Szegedy-társulatról* küldött jelentés ennek megfelelően már tételes felsorolást adott a ruhatári készletről. Az 1853. augusztus 3-án felvett és *Pólner Lajos* aláírásával hitelesített „jegyzék” az alábbi sivár állapotot rögzítette:

„Folyószám	A ruha minősége	darab	pár
1.	Fekete dominó	3 drb.	
2.	Fekete dóka rózsaszínnel feldíszítve	6 drb.	
3.	Fekete spenczel fényesítve	2 drb.	
4.	Fekete rövid bugyogó	4 drb.	
5.	Rózsza szín bugyogó	2 drb.	
6.	Vörös bugyogó	2 drb.	
7.	Trikó nadrág	4 drb.	
8.	Sárga csizma		1 pár
9.	Fekete sapka	3 drb.	
10.	Fekete és rózsza színű kalap	3 drb.	
11.	Rózsza színű sapka	2 drb.	
12.	Fekete ing és gatyá		2 pár
13.	Fehér ing és gatyá		1 pár
14.	Inas frak (sic!)	2 drb.”	

A jegyzékben felsorolt ruhadarabok ismertek a mai színpadon is. Magyaráztatra csak a dominó és a dóka szorul. Ezek ugyanis ma már alig ismertek. Dominónak a fekete vagy színes selyemből vagy bársonyból készített,

mindenekelőtt álarcos bálokon viselt, bokáig érő, úri és női felöltöket, kámzsás köpönyegeket hívták. A titokzatosságot és rejtélyességet kedvelő romantikus darabok nélkülözhetetlen kelléke volt. Viselőjét úgy eltakarta, hogy nehezen lehetett felismerni. Dókánynak (doka), dókának ugyanakkor a mikádószerű 3/4-es prémes férfi- vagy női kabátot nevezték. A szónak ismertebb alakja a daku; ez azonban manapság már mindenféle rissz-rossz kabátot is jelent.

A *Nyíry-féle* társulat jóval választékosabb kelléktára sem nyújt túl vigasztaló képet, ám bár összehasonlíthatatlanul gazdagabb lehetőséget kínált az egyes darabok korhű megjelenítésére. Mégsem lehetett könnyű dolga az együttes rendezőjének, amikor az illúziókeltés érdekében a ruhatárból egy-egy régebbi korban játszó színműhöz egységes hatású jelmezeket és kellékeket válogatott. 1854-ben, ahogy ezt a „*Színpadi kelékek (!) Név sora*” igazolja, „az előadandó Szindarabokhoz megkívántató minden díszleteken” kívül — ezeket nem részletezte a kimutatás — a következő, „Ruha tárban található ruha darabok” képezték a társaság tulajdonát:

- „ 6 magyar fényes öltöny,
- 6 Rokokó fényes öltöny,
- 4 fekete zarándok köpeny,
- 6 török bugyogó,
- 8 kurta fényes rokokó nadrág,
- 2 fényes prémes magyar mente,
- 2 selyem spanyol palást,
- 1 nagy veres Próféta köpeny,
- 5 nagy szegű Lengyel sapka,
- 4 magyar kalpag,
- 12 Bányász öltözet,
- 6 Spanyol barét,
- 6 darab Spádé fából,
- 2 Inasi öltöny,
- 2 csíkos öltözet,
- 2 fényes aldeics öltöny,
- 1 Pánczél”

A társulat, amely később többször is visszajött még a megyébe (1856-ban és 1860-ban pl. Gyulán vendégszerepelt), felszereltségét tekintve bizonyára a jó közepesek között foglalt helyet. Egyik-másik előadáshoz (*Egri nő, Bányarém, A próféta* stb.) szinte minden fontosabb jelmeze megvolt. Szívesen játszott idegen operákat és drámákat, ahogy ezt a különböző spanyol, lengyel, altdeutsch — ónémet — török kellékek: öltönyök, fényes rokokó nadrágok, török bugyogók, lengyel és spanyol sapkák (baréto) is erősítik. De rendelkezett magyar darabokhoz szükséges ruhákkal és eszközökkel is (magyaros öltönyökkel, prémes mentékkal, kalpagokkal, bányász ruhákkal, inasi öltözékekkel, páncéllal, spádékkal — azaz mindkét oldalán éles acélkardokkal — igaz, csak fából imitálva). Hogy az egyes színészeknek milyen gazdag saját ruhatáruk volt (volt-e egyáltalán, vagy a tulajdonosok nevének említése nélkül ezeket is tartal-

mazta a lajstrom?) arról a hivatalos iratok nem szólnak, bár a visszaemlékezések, naplók lépten-nyomon arról tudatnak, a vándorszínészeknek még a következő évtizedekben is többnyire önmaguknak kellett gondoskodniuk a szerepükhöz illő ruhákról és kellékekről. Költséges multság lehetett ez. A jó megjelenés, az ízléses, szépen megvarrt ruha a színpadi hatás és siker alapvető tényezője, nagy figyelmet érdemlő biztosítéka volt. A hivatásukat szerető öntudatos színészek és a tetszeni, hódítani akaró színésznők régtől fogva tudták ezt, s érte nemegyszer jelentős anyagi áldozatot is hoztak. Nem csoda, ha a jó szabót, aki mellesleg kisebb-nagyobb színpadi szerepet is kapott, a társulatok egyik legnélkülözhetetlenebb tagjának tartották mind a színészek, mind az igazgatók.

Sajnos, több olyan konkrét tényeket rögzítő, abszolút pontos ruhatári jegyzéket, mint amilyen a *Szegedy-* és a *Nyíry-*társulaté, nem őriz a megyei levéltár. Ennyi is elegendő azonban ahhoz, hogy a megyénkben ekkor játszó kis- és középszerű együttesek kopottas és szűkös ruhatári állapotára, készleteire következtetni tudjunk. Arra sincs észrevétel, akadt-e olyan csoport, amelyik át merte volna hágni a *Törvény- és Kormánylap* 1851-es évfolyamában megjelent „színházi törvény határozmányait”. Találtatott-e megyénkben olyan színész, aki a ruhatár hivatalos ellenőrzése után más jelmezt vagy öltönyt használt a színpadon? Ezt ugyanis — különösen ha egy kicsit is emlékeztetett a szabadságharcos viseletre — azonnal jelentenie kellett a főszolgabírónak, akinek nemcsak azt tette törvényes kötelességévé a megyefőnök, hogy a leltárt felvegye és a ruhatárt ellenőrizze, hanem hogy a „nagypróbák és előadások alkalmával” ő vagy a helyettese mindenkor jelen legyen. Örködniük kellett afölött, hogy „minden, jelen körülményekben még igen fogékony kedélyek ingerlésére hatók mellőztesenek”. Olyan szükségszerű óvintézkedésekről és azok esetleges foganatosításának a módjáról is gondoskodniuk kellett tehát, melyekkel” a legcsekélyebb politikai demonstráció is, mely nem gyakran az ily előadásoknál kitsinységből látszókból szokott eredni”, elfojtható és megakadályozható legyen. Természetesen ha ennek ellenére is előfordult volna valamilyen rendezavarási kísérlet, úgy arról: annak keletkezéséről és lefolyásáról, illetve az alkalmazott intézkedésekről, azok hatásáról, nem utolsósorban a közönség érzelmi-hangulati reagálásáról a főszolgabíróknak „kimerítő tudósítást” kellett készíteniük.

A szigorú rendelkezés nemcsak a jelmezre és a díszletre, hanem az előadott darabok szövegére is vonatkozott. Ez érdekelte legjobban a megyefőnököt. Erre vall az a rendelkezése, miszerint adott alkalmakkor a járási hivatalok egy-egy képviselője jelenjen meg a „nagypróbákon” — nemcsak az előadásokon —, s méginkább az az egyszerűen teljesíthetetlen parancsa, amely a társulati könyvtárak minden egyes darbjának a bírálatát követelte meg tőlük. A jegyzék egyik erre kijelölt rovatában kellett volna tudatniuk: a darabok „szövege, illetőleg tartalmában nem léteznek-e tiltott célzatok, melyek a felsőbb rendeletek szellemével összeütközésben állnak”.

Elképzelhetjük, mennyi fáradságot, milyen hatalmas lekötöttséget jelentett a járási szolgabírók számára egy-egy társulat fogadása és felügyelete. Ha tökéletesen elegendő akartak tenni főnökük rendelkezéseinek, úgy alig-alig jutott idejük egyéb hivatalos kötelességek ellátására. Menekültek is a könyvtár teljes állományának a politikai értékelésétől, s csak ilyen és ehhez hasonló jellemzésre vállal-

koztak: „A jegyzékben foglalt 318 színműre (azokat az idő rövidege miatt által nem olvashatván) a kívánt észrevételt meg nem tehettem; minden színdarab azonban az előadás előtt hivatalomnak beadatván, általában felolvastatik, s csak jóváhagyásom után kerülhet színpadra — az előadás alatt pedig vagy személyesen, vagy pedig tisztai társam által ügyelek és ügyeltetek; az eddig előadott színművekre nézve jelenthetem azt is, hogy azokban tiltott célzatok, melyek a felsőbbi rendeletek szellemével összeütközésben állanak, lappangani nem tapasztaltattak”.

A *Demjén*-társulat könyvtárának „szám és címszerinti jegyzékét” — mert róla van szó —, sajnos, Nagyváradra továbbította *Bonyhády Gyula* megyefőnök, ennél fogva nem tudhatjuk, valójában hány mű volt benne. A megadott darabszám ugyanis annyira magas, hogy joggal hisszük: az igazgató a szereptanulás megkönnyítése végett mindazokból a művekből, melyeket az ő kis létszámú társulata is előadhatott, egyszere több példányt is beszerzett.

A fentebb említett magas kötettség teljesíthetlenné tette a megyefőnöki parancsot, és ésszerű módosításra kényszerítette az irányító-ellenőrző főhatóságot. Meg kellett elégednie a pontos leltár beadásával és az előadásra szánt művek szigorú cenzúrázásával.

Az általunk vizsgált korból csupán egy teljes könyvtári kimutatást ismerünk. Mindössze az egyötöde ez a *Demjéné-kének*. A *Szegedy*-féle társaság állagát rögzíti, s összesen 65 művet sorol fel, egyetlen esetben sem utalva duplumokra — másodpéldányokra. Fontos, hézagpótló dokumentum: jól érzékelteti, milyen művekre épült a Bach-korszak legelején a vidéki színházak tevékenysége, milyen drámáktól vártak közönségsikert az igazgatók.

A 65-ből eddig 6-nak nem sikerült megállapítanunk a szerzőjét. Tőlük függetlenül, tisztán a bibliográfiai adatok ismeretében is az a határozott véleményünk azonban, hogy az adott körülmények között, a kamaratársulatok lehetőségeit is figyelembe véve, valóban a kortárs irodalom jól hasznosítható anyagát tömörítette a kis könyvtár. Nem épített a klasszikusokra: egyedül két *Molière*-darab (*Botcsinálta doktor*, *Don Juan*) kapott benne helyet *Meyerbeer* nagy tekintélynek örvendő operája: a *Proféta* mellett. (Nem tartjuk valószínűnek, hogy *Szegedyék* előadták.) A klasszikus görögöknek és a római *Plautus*nak, a vérbő reneszánsz komédia nagy képviselőjének: *Machiavellinek* aztán *Lope de Vega*-nak, *Ben Jonson*nak, *Shakespeare*-nek, *Calderon*nak, továbbá a klasszikus francia dráma két kiemelkedő alakjának: *Corneille*-nek és *Racine*-nek meg a XVIII. századi *Beaumarchais*-nak, *Goldoninak*, majd *Goethenek*, *Schillernek* és *Lessing*-nek a hiánya ellenére sem minősíthető silánynak az a szellemi háttér, amelyet a kis könyvtár képviselt. Nélkülük is akadt jó néhány jól csengő név a lajstromban. Ott volt a kor divatos színpadi szerzője, a valóságos társadalmi problémák ábrázolásától félő *Kotzebue* és a *Lumpácius Vegabundus* ma is élő témáját színpadra vivő bécsi *Nestroy* (1943-ban *Heltai Jenő* is feldolgozta a témát), nem beszélve a francia drámatechnika nagy megújítójáról, a szórakoztató jellegű realista színpad sokáig egyeduralgoló egyéniségéről: *Scribe*-ről, a sokoldalú tehetséggel megáldott *Gautier*-ről, meg a cselekményt ügyes kézzel bonyolító, roppant termékeny *Dennevery*-ről és a vele együtt dolgozó *Dumanoir*-ról, aztán a *Scribe* közvetlen baráti és alkotó köréhez tartozó, liberális *Bayard*-ról és a

nőkérdésről értekező és előadásokat tartó *Legouvé*-ről. Hangos volt nevüktől a korabeli Európa színi világa.

Az 1853. augusztus 3-án benyújtott „*Jegyzéke Orosháza helységébe működő magyar színészi társulat szín darabjainak*” című igazoló irat alapján a következő drámai alkotások közül kerülhettek ki a *Szegedyék* által bemutatott darabok:

„Folyószám	A szín darab	minősége
1.	Átok hatalma	dráma
2.	Az elbűvöltek	vígjáték
3.	Családi dráma	dráma
4.	Csikós	énekes színmű
5.	Don Caesar	színmű
6.	Elátkozott herceg	vígjáték
7.	Egy szekrény rejtelve	énekes színmű
8.	Egy kis kaland	vígjáték
9.	Éva asszony unokája	vígjáték
10.	Falábú kérők	vígjáték
11.	Főúr és pór	dráma
12.	Farsangi oskola	vígjáték
13.	Griseldis	dráma
14.	Garabontziás Diák	vígjáték
15.	Hiszentsak tréfa	dráma
16.	Házassági három parancs	vígjáték
17.	Hazatértek	dráma
18.	János kulatsa	vígjáték
19.	Két Bartsai	dráma
20.	Két pisztoly	énekes színmű
21.	Külföldiek	vígjáték
22.	Kísértetek	dráma
23.	Kints keresők	dráma
24.	Liliomfi	énekes vígjáték
25.	Legjobb orvos a házasság	vígjáték
26.	Mari, egy anya a népből	dráma
27.	Marsan hercegnő	dráma
28.	Ne nyúlj a királynéhez	vígjáték
29.	Nők köztársasága	vígjáték
30.	Nőtlen férj	vígjáték
31.	Örökség	dráma
32.	Rab	dráma
33.	Szép juhász	énekes színmű
34.	Szököt (sic!) katona	énekes színmű
35.	Szép molnárné	vígjáték
36.	Zarándok	dráma
37.	Zsidó	színmű
38.	Elégtétel	színmű
39.	Két feledékeny	vígjáték

40.	Bot csinálta doktor	vígjáték
41.	Mókus a kandallóba	vígjáték
42.	Stibor vajda	dráma
43.	Táncz vigalmak	vígjáték
44.	Svatopluk	színjáték
45.	Nevelő ezer baj közt	vígjáték
46.	Lumpáczi vagabundus	vígjáték
47.	Nyelv prity	vígjáték
48.	Marcsa, az ezred lánya	vígjáték
49.	Rokkant huszár	vígjáték
50.	Véres örökség	dráma
51.	Próféta	dráma
52.	Petri gulyás	vígjáték
53.	Vallomások	vígjáték
54.	Kérek két pengőt	vígjáték
55.	Párizsi naplopó	vígjáték
56.	Özveggy vagyok	vígjáték
57.	Természet műveltség	vígjáték
58.	Jól megőrzött Leány	vígjáték
59.	Végrendelet	dráma
60.	Női hartz	vígjáték
61.	Tündér rege	vígjáték
62.	Lavater	dráma
63.	Don Juan	vígjáték
64.	Peleskei	énekes vígjáték
65.	Falura kell mennie	vígjáték”

Nem kétséges, sok itt a ma már ismeretlen, teljesen halott darab. Több tűnt el észrevétlenül, érdektelenségbe fúlva, vagy alig-alig hagyva maga után némi nyomot. Valószínűleg pillanatnyi szükséglet kielégítő, hevenyészve írt, kétes művészi értékű silány korabeli szerzemények voltak. *Szegedyék* figyelmét ugyanis nem kerülték ki a drámairodalom legfrissebb hajtásai. Szívesen felvették repertorájukba őket. Elég, ha az 1849-ben megjelent *Liliomfira* és az 1850-es *Házassági három parancsra meg A szép juhászra* — az első kettő *Szigligeti Ede*, az utóbbi *Szigeti József* műve —, vagy az 1851-ben kiadott *Hazatértek* című *Hegedűs Lajos* drámára és az 1852-ben publikált *Özveggy vagyokra* (*Kövér Lajos* vígjátéka) utalunk. A korszerűség szolgálatán kívül más gyakorlati okok is magyarázzák ezt: a központi cenzor engedélyével nyomtatásban megjelent drámák bemutatása elé nem gördíthettek akadályt a megyei és a járási felügyelő szervek.

Örvendetes ugyanakkor, hogy viszonylag sok a tartós sikert megért, irodalomtörténeti jelentőségű mű. Ezek és a már említett klasszikusok révén emelkedett a középszerűség fölé a kis könyvtár. *Szigligeti* például 8 művel (az előbb említett kettőn kívül a *Csikós*, *Két pisztoly*, *A szökött katona*, *Zsidó*, *A rab*, *Egy szekrény rejtelvei*), a reformkor irodalmi és kulturális életének vezére: *Vörös-*

marty a „Kints keresők”-kel, Kisfaludy Károly a János kulatsával (Mátyás deák) és a Stibor vajdával szerepel a listán, de itt kell megemlítenünk Kölcsey Kálmán egykori nevelőjét: Obernyik Károlyt (Főúr és pór, Örökség, Nőtlen férj, Egy kis kaland) aztán a magyar történeti regény megteremtőjét: Jósika Miklóst (A két Bartsai), a magyar romantikus drámairodalom kiemelkedő íróját, a tragikus sorsú vándorszínészt Czakó Zsigmondot (Végrendelet), a nagy műveltségű színész-szerzőt Szigeti Józsefet, vagy a Gvadányi híres költői elbeszélését, a Peleskei nótáriust gazdag humorral és szerencsés ötletekkel gazdagító Gaál Józsefet (Svatoplukról írt színjátékával együtt), s utoljára de nem utolsósorban a nemzet mindenest: Fáy Andrást (Külföldiek) is. Rajtuk kívül Vahot Imre kedvelt vígjátéka: a Farsangi iskola, Munkácsy János Garabontziás Diákja, Kovács Pál: Éva asszony unokája, Az elbűvöltek; a Legjobb orvos a házasság és a Nők köztársasága című vígjátéka, F. Nagy Pál Véres öröksége, Tóth Lőrinc végzetdrámája, az Átok hatalma (Átok), illetve J. Hirschfeld művének előbb Láng Ádám, majd Szentpétery Zsigmond által átdolgozott és magyarított témája: a század elején is játszott Rokkant huszár (sikerdarabként mint Tündérlak Magyarhonban vált ismertté), és a híres komikus, a Petőfi által is megverselt Megyeri Károly Nyelv prity, vagy az új magyar író, mint kérő című vígjátéka képviselte az alig pár évtizedes múltra visszatekintő, fiatal magyar világi drámairodalmat.

Annyit jelent ez, hogy 34 darabnak volt mindenképpen magyar és 25-nek német vagy francia szerzője, míg 6 — ahogy említettük is — ismeretlen eredetű. Ezek a következők: Falábú kérők, Kísértetek, Zarándok, Mókus a kandallóba, Táncz vigalmak, Petri gulyás. Jellemző az is, hogy amíg a 34 ismert magyar mű 19 szerző alkotása, addig a 25 külföldinek 30 írója volt, jelezve egyben a korabeli francia polgári dráma iránt jelentkező európai igényt is.

A darabok „minőségét” tekintve a kimutatás hat műfajcsoportot említ: mégpedig 35 vígjátékot, 19 drámát, 5 énekes színművet, 3 színművet, 2 énekes vígjátékot és 1 színjátékot. A vígjáték egyeduralmának a kora ez — a Bach-korszak legsötétebb időszakában! Az élet sokszor hazudtolja meg önmagát. Tény persze, hogy a vidéki közönség mindig jobban kedvelte a vidám történeteket, s vele a vígjáték különböző nemeit, mint a nehéz veretű tragédiákat. Ilyenben különben is volt része elég önnön életében is. Rossz közérzetet oldó vidám cselekmény után vágyott, és ópiumként ható könnyed hangvételű darabokat kívánt, hogy feledje — ha csak rövid időre is — saját baját, mindennapos gondját és keserű megpróbáltatásait. Menekülni akart az élet komor realitásai elől, elaltatni a hazafi keservet a látszólag politikamentes történetekkel. A hatalomnak is így tetszett jobban, mert lehet ugyan — miért is tagadnók — humorba pácolni a legsúlyosabb társadalmi mondanivalót is, a vígjátékok, komédiák szövegének gyűjtőhatásától azonban aligha kellett tartani.

Talán ez a rövid, de nagy horderejű korszak is közrejátszott abban, hogy a vígjáték a vidéki falvak és mezővárosok alkalmi színpadjain vezető szerephez jutott. Az sem lehet véletlen, hogy a vándorszínészeket — akár a cirkuszi mutatványosokat — mindenütt csak komédiásoknak nevezték (s nem kizárólag a hasonló életforma miatt), nem téve különbséget még az igazi művész és a teátrális pózban tetszelgő, széles taglejtésekkel hadonászó hatásvadász csepürá-

gó között sem. S jóllehet ekkor még nem alakult ki a hét egyes napjaihoz kötődő, műfaj szerinti tervezés szokása, a vígjáték már kivívta uralkodó pozícióját, s azt még a századvégén is megőrizte, holott ekkor az igazgatók már tudatosan a közönség ízléséhez igazodva állították össze műsorterveiket. Elsősé-
gét legfeljebb a népszínmű veszélyeztette, amely függetlenül attól, hogy az epigonok tollán egyre inkább elsekélyesedett, hazug illúziókat keltő ünneplő gatyás figurái miatt pedig népdramává nem tudott sűrűsödni, vidékünkön a vasárnapi reprezentatív előadások kasszadarabja lett, míg a történelmi dráma többnyire szombat estére szorult. A hét más napjain ugyanakkor felváltva játszottak vígjátékot, bohózatot, humoros társalgási színművet, francia énekes játékot, operettet és satirikus élű zenés bohózatot, ún. vaudevillet. (a műfaji jelzéseket a korabeli plakátokból és újságkritikákból vettük át.) Nemritkán még a szombati tragédiákat — történelmi drámákat — is klasszikus értékű vígjátékokkal helyettesítették.

Nem elmarasztalásként mondjuk ezt. Tudjuk ugyanis, hogy nemcsak a nemzeti csüggedés enyhítéséhez járult hozzá a műfaj, hanem a nyelvi kultúra fejlesztéséhez is. A köznyelv fordulatossabbá válását, a társalgási forma pallérozódását, népünk ízlésének a finomodását segítette elő. Az újra jelentkező elnémetesítő politika ellenében védte a nyelvet, mint hajdan *Kelemen László* és *Kótsi Patkó János* társasága.

Valójában ezt tette a népszínmű is, amelynek paraszti világa érthetően nagyon közel állt a vidéki közönség lelkéhez. Viszonylagos tartós sikerét annak köszönhetette, hogy a parasztember végre önmagát kívánta látni a színpadon az előkelő idegen urak helyett. A falusi műkedvelőgárdák még a felszabadulás előtt is szívesen próbálkoztak egy-egy *Szigligeti*, *Csepreghy*, *Tóth Ede*, *Szigeti*, *Gárdonyi* és *Géczy István*-darab előadásával (*Csikós*, *Cigány*, *A piros bugyelláris*, *A sárga csikó*, *A falu rossza*, *A szép juhász*, *A bor*, *Gyimesi vadvirág* stb.) Ha rájuk építettek, nem jártak rossz úton. A baj onnan eredt, hogy a népi témák iránt megnyilvánuló kereslet növekedésével a tartalom — a társadalompolitikai mondanivaló — elcsenevészesedése járt együtt. A lényegről a lényegtelenre — a tartalomról a külső formára tolódtott át a hangsúly. A divatot kiszolgáló akaró mesterember-népszínműírók zöme ugyanis utánérző lévén, nem az életből, hanem az irodalomból tanult. Egyszerű másoló volt, akit nem érdekelt az egyéni látás- és szemléletmód, csak a gyors talmi siker. Nem a népet és a paraszti élet realitását, hanem a szerencsés elődök és példaképek műveit tanulmányozta. Emiatt aztán hamis lett a hang és csillogó a kép. Ünnepi külsőt öltött minden. A romantikus népi figurák (a betyár, a haramia, a csikós, a cigány, a juhász, a gulyás, a szökött katona, a nagyot mondó obszitos vitéz, a falurossza legény, a kísértetjáró csizmadia stb.) megfinomodtak; levetkőzték durvaságaikat, elrúgták osztályharcos indulataikat. Íróik készakarva kiszakították őket valós környezetükből. Nem a természettel vívott mindennapos küzdelmeiket, nem sajátos gondolkodásmódjukat, érzésvilágukat, nem uraikhoz és magabiztos, rátartó feletteseikhez fűződő, sok esetben igen bonyolult viszonyukat ábrázolták, hanem történeteikkel, tudatosan kiagyalt meséikkel felhőtlen osztálybékét sugárzó, hazug parasztromantikát hirdettek.

A Szegedy-társulat könyvtárának műfaji megoszlásához hasonló arányt igazolt a Tóth János vezette színésztársaságnak alábbi műsora is, amelyet a Réthy-nyomda 1850. augusztus havi termékeiből a megyefőnökség címére eljuttatott támpéldányok alapján állítottunk össze:

Sor- szám	időpont	A mű szerzője és címe	fordítója	műfaja	a szereplők száma
1.	aug. 10.	Dumanoir—Denner: Don Caesar de Bazan	Egressy B.	víggal elegy színjáték	10
2.	aug. 11.	Csató Pál: Én megházasodtam; Az irsai jurista	—	eredeti vígjáték	12
3.	aug. 13.	Bauernfeld: Nő, mint katona	Komlóssy	társalgási vígjáték	10
4.	aug. 15.	Balogh István: Ludas Matyi	—	eredeti énekes bohózat	11
5.	aug. 17.	Töpfer: Ez a divat	Komlóssy	társalgási vígjáték	11
6.	aug. 18.	Gaál József: Peleskei nótárius	—	énekes bohózat	12 + sok statiszta
7.	aug. 20.	?: Két orvos és két róka	—	mulattató bohózat	7
8.	aug. 22.	Raupach: Saluzzó Korona, vagy a családi százados gyűlölség	Fekete Soma	regényes színjáték	9
9.	aug. 24.	Denner—Mallian: Mari, vagy két anya gyermeke (Mari, egy anya a népből) Két nász c. előjátékkal	Czakó	francia népszínmű	13
10.	aug. 25.	Szigligeti: Csikós	—	eredeti énekes színmű	12 + sta- tiszták
11.	aug. 27.	Ft. Dugonics András: Bátori Mária	—	eredeti rajzolat	12
12.	aug. 29.	?: A nyolc garasos rokon, vagy A rendkívüli orosz követ	—	család körü vígjáték	13
13.	aug. 31. szombat	Szigligeti: Liliomfi	—	mulattató vígjáték, énekekkel	14 + sta- tiszták

A *Két orvos és két róka*, meg *A nyolc garasos rokon* íróját nem tudjuk azonosítani. Minden jel arra mutat, hogy magyar szerző(k) alkotásai lehettek. Erre következtethetünk abból az egyszerű tényből, hogy 2 francia színműnek, a *Don Caesar de Bazan*-nak, illetve *Mari, vagy a két anya gyermekének* pl. csak a *fordítóját* nevezték meg a színlapok (valószínűleg propaganda szempontjából őket tartotta fontosabbnak az igazgató); íróikat ennél fogva más kimutatásokból határoztuk meg. Ezeknél viszont egyetlen szó utalás sincs a szerzőkre, de

az átdolgozó-fordító személyére sem. Nem tudni, honnan szedték őket. Kétségkívül kis értékű darabok lehettek; egyetlen előadással sem szerepelnek a *Székely György* szerkesztette *A Nemzeti Színház* (Gondolat, Bp. 1965.) című kötet *Staud Géza* által összeállított adattárában.

Tóthék műsorában a *Nemzetiben* csaknem százszor bemutatott *Don Caesar de Bazan* továbbá az *Én megházasodtam*, a *Lúdas Matyi*, a *Peleskei nótárius*, a *Csikós* és a *Liliomfi* voltak a biztos anyagi sikert ígérő darabok. A hét négy napján (kedd, csütörtök, szombat, vasárnap) játszó rokonszenves együttes vasárnapi előadásként jellemző módon csak magyar szerzőket (*Csató Pál*, *Gaál József*, *Szigligeti Ede*) szólaltatott meg, holott 5 külföldi mű is szerepelt a bemutatottak között. A szombat estéket — a búcsúelőadástól eltekintve — ugyanakkor nekik tartották fenn. Való az is, hogy általában népszínművek és népszínműhöz közelítő énekes boházatok kerültek a hétvégekre.

A társulat igazgatója által használt korabeli terminológiát maira áttéve, összesen 9 vígjátékot-boházatot, 2 népszínművet és 2 szomorújátékot-tragédiát (regényes színjáték, eredeti rajzolat) mutatott be a kb. 20 főnyi csoport. Több esetben bizony — különösen a *Peleskei nótárius* előadásakor — nagy nehézséget jelentett ez a kicsiny létszám. Méginkább, ha figyelembe vesszük, hogy a darab szarvasi bemutatója idején *Köszeginé*, *Török* és *Törökné* sem voltak a társulat kötelékében. Ők csak az utolsó két darabban léptek fel. Mivelhogy az énekes boházathoz a jelzett 12 szereplőn kívül nagy statisztéria kellett („éji őr, zsványok, vasaskatonák, biztos, bíró, csaplárnő, szobalány, pesti uracsok”), a tömegjelenetek hitelesebbé tétele céljából akkor is gondoskodni kellett vállalkozó kedvű helybeli erők alkalmazásáról, — akár *1842-ben Demjénéknek Mezőberényben* — ha történetesen egy-egy epizódalakra több szerepet osztottak is.

Az 1854 nyarán készített *Nyíry*-féle címjegyzék már nagyobb műfaji választékoságról tanúskodik. Egyrészt mert az együttes az időközben megjelent hivatalos előírások értelmében tudatosabban támaszkodott a pesti *Nemzeti Színház* elmúlt évi programjaira, másrészt mert erre kényszerült színészeinek egyéni adottságai miatt is. Minimálisra csökkent a vígjáték-boházatok száma. Helyüket az operák és énekes színművek foglalták el. Tény, hogy csupán 2 vígjátékot és 1 boházatot adott elő, mialatt 6 népszínművet, 4 operát, 2 színjátékot, 6 drámát, 1 népdramát mutatott be, egy ízben pedig egész estét betöltő néma táncjátékkal (balett?) kedveskedett a csabai közönségnek. (A *Fekete koldus* műfaját nem sikerült megállapítanunk.)

A társulat 1854 júniusában a következő 24 előadás tartására kapott engedélyt:

Sorszám	A szerző neve és a darab címe	fordítója	a darab műfaja
1.	Szigligeti Ede: Egri nő	—	dráma
2.	Vahot Imre: Bányarém	—	népszínmű
3.	Dennery: Marsan hercegnő	Csepregi Lajos	dráma
4.	Donizetti: Ezred leánya	Egressy Béni	opera
5.	Gautier: Ne nyúlj a királynéhoz	Bulyovszkiné Szilágyi Lilla	vígjáték

Sor- szám	A szerző neve és a darab címe	fordítója	a darab műfaja
6.	Meyerbeer—Scribe: Próféta	Egressy Béni	opera
7.	Hopp: Az aranykirály, a madarász és az uszkárnyíró	Fáncsy Lajos	bohózat
8.	Szigeti József: Viola, az alföldi haramia	—	népszínmű
9.	Auber—Scribe: Ördög része	Egressy Béni	opera
10.	?: Fekete koldus	?	?
11.	Donizetti: Linda	Egressy Béni	opera
12.	Birch—Pfeiffer: Szapáry Péter	Komlóssy Ferenc	színjáték
13.	Dumanoir—Dennery: Tamás bátya kunyhója	Ország Antal	dráma
14.	Jókai: Dalma	—	dráma
15.	Raupach: Királylány, mint koldusnő	Deáki Filep Sámuel	színjáték
16.	Szigligeti Ede: Párbaj, mint istenitélet	—	népszínmű
17.	Carelle: Egy óra Velencében	—	néma táncjáték
18.	Dumanoir—Dennery: Don Caesar de Bazan	Diósy Márton	dráma
19.	Mosenthal: Deborah	Komlóssy Ferenc	népdráma
20.	Szigligeti Ede: Zsidó	—	népszínmű
21.	Szigeti József: A jegygyűrű	—	népszínmű
22.	Szigligeti Ede: Házassági három parancs	—	vígjáték
23.	Szigligeti Ede: Csikós	—	népszínmű
24.	Anicet—Bourgeois: A velencei nő	Egressy Béni	dráma

A táblázat adatai több szempontból is gondolkodóba ejtettek bennünket. Vakmerőnek és kockázatosnak érezzük például az operaelőadások hihetetlen magas részesedését, alighanem öncélú előtérbe helyezését a prózai műfajokkal szemben. Nemcsak az opera exkluzív jellege, sajátos formanyelve, itt még szokatlan kifejező eszközei, hanem a társulat kicsiny létszáma és a hallgatóság megalapozatlan zenei kulturáltsága miatt is. Ha a néma táncjátékot is hozzászámítjuk, úgy a rendezvényeknek több mint az ötödét tették ki az olyan előadások, amelyek a maguk újszerűségével nemhogy nyereséggel nem kecsegtettek, de egyenesen tetemes ráfizetést, menthetetlen bukást sejtettek. Ennek a veszélynek pedig még az úttörés dicsősége érdekében sem tehette ki magát egy napról napra élő, a közönség ízléséhez is igazodni kénytelen, realisan gondolkodó, tőkeerősnek nem nevezhető kis társaság. A program valóban gyökeres változást sugallt: olyan szemléleti frontátörést, amelynek átütő erkölcsi sikerében és anyagi rentabilitásában eleve nem lehetett bízni.

Az opera és a balett (a néma táncjáték) különben is nagyon költséges játék. Nem nélkülözhetik a zenekarokat. A *Nyíry*-féle kis létszámú, mindössze 17 fős társulat, amely mellel prózai előadásokra is vállalkozott, éppen ezért roppant nehezen birkózhatott meg a műfaj adta speciális követelményekkel. Vajon mire

alapozhatta az igazgató és a művészeti vezető, hogy az egyszerre 4 operával súlyosbított, 1 hónapos turné Csabán, az alföldi mezővárosban ki is fizetődik majd?

Naplók és korabeli tudósítások híján nem tudhatjuk, miként hidalta át a lelkes gárda a nehézségeket. Kisebb zenekar, vagy mindössze egy árva zongora segítette-e az énekeseket? Mi az utóbbit tartjuk valószínűnek; a leltári jegyzék ugyanis nem tesz említést hangszerekről, sőt a gondosan elkészített névsor sem ad támogatást, biztos támpontot hozzá. Sajnos, a karmester (az operai részleg irányítója) személyére vonatkozóan sem, pedig — mint majd látni fogjuk — az igazgatón és az ügyelőn kívül még a sűgöt is feltűntette.

Meglepő továbbá, milyen nagy az arányeltolódás a hazai és a külföldi darabok között. Nem szabad ezt tisztán az opera rovására írni. Közismert ugyanis, hogy az első magyar operák (*Ruzitska József: Béla futása; Mátray Gábor: Cserny György; Erkel Ferenc: Bátori Mária, Hunyadi László*) többek között éppen mondanivalóik aktualitásának köszönhetően feltűnő sikereiket, ennél fogva ezeket most, a megszigorított rendelkezések értelmében nem lehetett színpadra vinni. A népi felkelések, szabadságharcos vágyak nyílt ábrázolása „veszélyes” szimpátiatüntetésekre adhatott volna módot és alkalmat. Velük tehát nem számolhattunk.

A külföldi operák propagálásán kívül is tapasztalható azonban bizonyos arisztokratizmus a társulat műsorpolitikájában. Így a műfajok választékosabbá tételében s méginkább a nyugati országok drámairodalmának a favorizálásában. Elég, ha arra a tényre utalunk, hogy mindössze négy magyar drámaíró (*Szigligeti, Szigeti, Jókai, Vahot*) érdemesített az együttes arra, hogy műveikkel a csabai közönség elé lépjen. Ez pedig méltánytalan, sőt egyenesen sértő eljárás mind a hazai irodalom és nyelv szolgálatát, mind a magyar társadalmi viszonyok, élethelyzetek megismerését, realitásának tudatosítását, mind a kikölkent idő, az erkölcsi világrend helyretolásának nemes társadalomépítő szándékát, egymás alaposabb, tüzetesebb megismerését tekintve.

A darabok kiválasztásában — nyilvánvaló — a hivatalos előírások szelleme ugyanúgy közrejátszott, mint *Nyíryék* disztinívált ízlése. A megyei bíráló még két év múlva is csak egyértelmű dicshimnusz írt róluk, noha ekkor még tovább: vagyis jó hat héten át — április közepétől június elejéig — szórakoztatták a gyulaiakat. Valószínűleg ezután következett be náluk az a kellemetlen meghasonlás, az a belső szakadás, amely aztán véget is vetett a sikernek. 1860 nyarán ugyanis már ekként summázta a *Hölgyfutár* tudósítója a gyulai színházbarátok egyöntetű véleményét: „Mi, kik rendesen látogattuk a házat, csakhamar azon szomorú valóságról győződünk meg, hogy *Nyíry* szintársulata a legnagyobb mértékben gyöngé”. Aztán végleg eltűnt szemünk elől a jobb napokat látott együttes. Hiába, így múlik el a világi dicsőség!

A *Tóth János* és a *Nyíry György* igazgatása alatt működő társaságok által bemutatott 35 mű (a *Don Caesar de Bazan*-t és a *Csikóst* mindketten előadták) közül több tartós sikerű dráma társaságában 11 megtalálható a *Szegedy*-féle társulat közkedvelt darabokra alapozott kis könyvtára jegyzékében is, s ez nem rossz arány. Jól válogattak persze az adott lehetőségek között a fent említett igazgatók is. *Papp János: A békéscsabai színészet története I—IV.* kimutatásai

szerint a megyénkben megfordult későbbi együttesek pl. a Szapáry Pétert 1862-ben, a Házassági három parancsot 1871-ben, a Ne nyúlj a királynéhoz-t és a Lindát 1873-ban, a Királylány, mint koldusnőt 1875-ben, a Zsidót 1877-ben, a Tamás bátya kunyhóját 1881-ben, a Don Caesar de Bazant 1897-ben, a Bányarémet 1900-ban, a Viola, az alföldi haramiát és a Peleskei nótáriust 1922-ben, a Lúdas Matyit (gyermekelőadásként) 1929-ben, a Liliomfit 1931-ben, a Csikóst 1939-ben is játszották még. Egyikük-másikuk tovább élt itt a vándortársulatok körében, mint a Nemzetiben.

Végül kik voltak a múzsa úttörő apostolai? Kik voltak, kik döcögő ekhós szekéren, dacolva sárral és esővel, tűző nappal és csikorgó faggal, egyik településről a másikra vándorolva hurcolták a szent tüzet, hogy előbb hideg pajtában és csűrben, majd fütetlen nagy báltermekben, „papirossal foltozott Olympon” fellobbantsák a remény szikráját az elfásult emberek szívében? Kik voltak, akiknek rangot nem a származás, nem a pénz, csak a saját tehetség adott, s ezért is minden este újabb és újabb csatába mentek? Akik vállalni merték, hogy mindent átölelő képzeletükkel s szavuk hitető erejével egy szebb kor varázslatos képét igézik a kishitű lelki betegek elé? A szegény vándorszínészek ők, kiket könnyen lehetett bírálni, csak „fölemelni” volt nehéz. Akiket elhamarkodottan, gátlás nélkül ócsárolhatott és szidhatott bárki (különösen egy-egy gyengén sikerült beugrás — helyettesítés — esetén), mert „készületlenül” álltak ki a pódiumra, s ilyenkor „úgy keringtek a sűgőlyük körül”, akár „a föld a nap körül”. Holott, szegények, esetleg éppen a közönség kívánságának kellett hogy eleget tegyenek, amely a pénzéért minden nap újat: új darabot és újfajta élményt várt és követelt. Ezt teljesíteni pedig akkor sem volt könnyű, ha eredeti betanulásban, zökkenőmentesen játszhatták végig a többhetes műsort.

A legfoglalkoztatottabb színészeknek — a törzstagoknak — 15-20 szerepet is tudniuk kellett, s milyen széles érzelmi skálán játszva! Hol bajkeverő intrikust, hol nagyszerű eszmékért lobogó tragikus hőst, hol nagyhangú hazudozót, hol álszentet kellett formálniuk, nem beszélve a megjelenített figurák ezernyi társadalmi rangjáról és beosztásáról. Mintha valami pajkos szellem csapongó képzeletének, bolondos szeszélyének engedelmeskedtek volna.

Nem voltak úgynevezett testre szabott szerepek. Nem lehetett nagyon változtatniuk a lehetőségek között. Vállalniuk kellett mindent, amit az igazgató vagy a művészeti vezető (ha volt ilyen) rájuk rótt. Olykor olyan figurák megjelenítését is, akiknek egyéni adottságaik, külső és belső alkati tulajdonságaik nem is hasonlítottak az övékéhez. Így kívánta a vándorszínészet kegyetlen törvénye.

Természetesen a mindennapos fellépés sem segítette elő a kiváló színésszé érést. Nem hagyott időt az élet alaposabb megfigyelésére és tanulmányozására, a szerepek érzelmi-hangulati-előadástechnikai elemzésére, a nehezebb színpadi jelenetek finomítására. Csoda-e, ha félkész és művészietlen lett sok produkció: bizonytalan a szövegtudás, ellentmondásosak a jellemek, élettelen és bártortalan a drámai összeütközés, esetlen és mesterkéltséges a humor, nehézkes és ritmustalan a mozgás, kifejezéstelen és természetellenes a mimika?

A megyénkben ekkortájt megfordult, általunk név szerint is ismert félszáznyi színész között nincsenek országos hírnévű művészek. A múzsa lelkes napszamosai voltak csupán, kiket boldoggá tett az alföldi néptől kapott lelkesítő, de olcsó

fizetség: az önértetet erősítő forró taps és a jó munkáért esetenként kijáró zajos ünneplés. Elszenvedték érte — ha úgy hozta a sors — a keserű bukást: — a nézők rideg közönyét, sőt füttyét is, s beérték azzal a csekély, krajcáros bérrrel, amit az igazgató adni tudott nekik. Legendás koplalások közt is megőrzött szenvedélyes ügyszeretetük, erkölcsnemesítő, jobbító szándékuk, hasznos kultúraterjesztő buzgalomuk őszinte tiszteletet érdemel ma is. Ezért emlékezünk rájuk hálás szeretettel.

Sajnos, alig tudunk többet a nevüknél. Egyedül *Szegedy (Klement) Sándor* társaságának a tagjairól vannak bővebb ismereteink. A csabai főszolgabíró által készített alábbi kimutatás a következő adatokat közölte róluk 1853. augusztus 3-án:

„Folyó- szám	A színész neve	kora	vallása	Születési helye	állapota	Észrevételek
1.	Klement (máskép Szegedy) Sándor	33 év	r. cath.	Pest	nős	A színész társulat igazgatója
2.	Klement Sándor-né, Szül: Ráli	20 év	r. cath.	Heves	férjezett	
3.	Lossovi János	35 év	r. cath.	Pest	nőtelen	
4.	Benkő Sámuel	43 év	r. cath.	Fogarás	nős	
5.	Nagy István	37 év	r. cath.	Kolosvár	nős	
6.	Farkas Karolin, özv. Szathmáryné	26 év	r. cath.	Kolosvár	özvegy	
7.	Gyórfi Antal	21 év	r. cath.	Kisósz (Torontál)	nőtelen	egyszersmind a társulat szabója
8.	Grau Jakab	19 év	r. cath.	Nagyvárad	nőtelen	
9.	Kállay Theréz	26 év	r. cath.	Veszprém	férjezett	Kállai Ferenc neje, kivel elváló perben áll.
10.	Váczi Vilma	18 év	r. cath.	Pest	hajadon	

A 6 férfi- és 4 női szereplőből álló kis csoport születési hely szerint Fogarástól Veszprémig, Torontál megyétől Hevesig szinte az egész országot képviselte, csak az Alföldet nem. Szerencsére azok a városok adták az együttes zömét, melyekben *Kelemen László* és *Kótsi Patkó János úttörő kezdeményezése életképesnek bizonyult, és egészséges hagyományt formált ki. (Pest 3, Kolozsvár 2 színész). Bátran hozzájuk sorolhatjuk Erdély kapuját: a nagy kereskedelmi forgalmat lebonyolító Nagyváradot is, ahol már 1799-től kezdve — vagyis jóval a dolgozatunk bevezető részében említett *Abday Sándor* társulatának a fellépése előtt — tartottak „theatromi” előadásokat.*

Szegedy színészei — az egyetlen *Gyórfi Antaltól* eltekintve — olyan népesebb települések, városok szülöttei voltak, amelyek szakítva a feudális életformával, a polgárosodás útját járták. Személyében polgár volt ő is, a Bánát északi

csücskéből jött kisőrszi szabólegény, azaz nem nagyon rítt ki a többiek közül. Tipikus korjellemző, hogy a parasztság tudott legkevésbé megbarátkozni a vándorszínésélet gondolatával; zárt tömbjének egyetlen reprezentánsa sincs a *Szegedy*-társulatban.

Meglepően sok vállalkozó kedvű fiatal találkozott itt össze. A 26 évesek és a náluk is ifjabbak az együttes 60%-át tették ki. Fejlődési szempontból kimondottan előnyös összetétel ez, de kérdés, kialakulhatott-e igazi nevelő légkör. Tudtak-e, tudhattak-e a gyakorlottabbak, az idősebbek a súlyos belső bajok és sötét gondok közepette hivatásszeretetre nevelni? Nagyon elkelt volna pedig: oly kevesen voltak, hogy egy-egy este általában több szerepet is játszaniuk kellett. Ekhós szekerükön, persze, nem tízen utaztak. A lajstrom csak a színészeket nevezi meg. *Benkő Sámuel* és *Nagy István* felesége például alighanem technikai segédszemélyzeti (szertáros, díszletező, sűgő, ültető stb.) feladatot látott el.

Az ország különböző tájegységeinek tipikus vonásait megtestesítő, a szülőföld élménykincsét, kultúráját, hiedelemvilágát, erkölcs- és szokásrendszerét képviselő tagok között bizonyára többen voltak, akik csak szűkös kenyeret láttak a vándorszínészetben, s nem törődtek sokat az írói gondolat művészi kiteljesítésével, az egységes hangulatot teremtő összmunkával. Akadtak olyanok, kik gyógyírt, pillanatnyi megoldást (?) reméltek tőle, mint a fiatal özvegy: *Szathmáryné Farkas Karolin* (vajon volt férje nem azonos-e a makói illetőségű, szabadsághős *Szathmáry Dániellel?*), vagy az „elváló perben álló *Kállay Théréz*”. Hogy a három fiatal (*Váczi Vilma, Grau Jakab, Győrfi Antal*) mi vonzotta a pályára: a színház „csillogása”-e, vagy valami önmegvalósító szándék, esetleg csak fiatalos kalandvágy, nem tudhatjuk. Közülük egyedül a *Gräu Jakab* neve bukkan fel egy év múlva is a *Nyíry*-társulat névsorában.

A 12 éves színészi múlttal rendelkező igazgatónak: *Szegedi (Klement) Sándornak* nem volt irigylésre méltó dolga. Elemi megélhetési gondokkal küzdő, sok irányú kötöttségekkel terhes, heterogén összetételű gárdájába — a külső világ súlyos érzelmi és anyagi bajai között — nem is tudott hitet önteni. A mindennapi kenyérért vívott kilátástalan harc kikezdi a legösszetartóbb közösségeket is, hát még az illetet. Az együttesen, amelynek hivatalosan megszabott körzete Csongrád megye volt — Békésbe külön engedéllyel jött át —, az utolsó mentsvár: Orosháza sem tudott segíteni. Ahogy a főszolgabíró jelentette: a társaság 1853. augusztus 18-án „Orosházán működni megszűnt és eloszlott, s annak egy része más társasághoz csatlakozott (hogy kik és hova, nem közölte *Pólnér* főszolgabíró), egy része pedig származási helyére haza ment, a társaságból csak az igazgató és neje tartózkodik Orosházán”. Egy augusztus 29-én kelt jelentés pedig ezt tudatta: „*Szegedi Sándor* színigazgatónak felsőbb helyről egész Magyarországra nézve az előadásokra engedelme nincsen, és ennek előtte csak Csongrád megyére volt ellátva engedéllyel”.

Az 1850 nyarán Szarvason vendégszereplő *Tóth János* társulatának a névsorát a fennmaradt plakátok segítségével állítottuk össze. Nagy kár, hogy a nyomtatott színlapok csak a színészek vezetéknevét őrizték meg. Így is megállapítható azonban, hogy az időközben 21 tagúra (14 férfi, 7 nő) szaporodott együttes (hárman, mint mondtunk, csak az utolsó 2 előadásra érkeztek meg) a *Tóth*, a *Baki* és a *Török* családra épült. Az említett három családból összesen

9 színész került ki, s ez a körülmény már önmagában is komoly tartást, belső biztonságot kölcsönzött a csoportnak. A leggyakrabban a következők léptek fel: minden este — azaz 13 alkalommal — *Tóth János* és *T. Etelka* (6 esetben egyszerűen *Etelka* néven szerepelt a hirdetményeken), míg *Baki* 12, *Tóthné*, *Bíró*, *Szalai* 11-11, *Bakiné*, *Ligeti* 10-10, *Nagy* és *T. Ida* 8-8 darabban állt a közönség elé. A felnőttek 20, illetve 10, a gyermekek 6 krajcárt fizettek belépti díjként.

Tóth János együttese a következő tagokból állt: *Bakiné*, *T. Etelka*, *Tóthné*, *Nagy*, *Bíró*, *Tóth* igazgató, *Szalai*, *Ligeti*, *Iván*, *T. Ida*, *Baki*, *Balog*, *Házi*, *T. Gizella*, *Guti*, *Török*, *Törökné*, *Kőszeginé*, *Géczi*, *Szöllősi* és *Kis*.

A „*Nyíry György* igazgatása alatt” 1854 júniusában Csabán szereplő „Társulat özsves személyzetét” a megyefőnöki hivatalba eljuttatott szolgabírói jelentés adatait elfogadva, az alábbiak alkották: *Férfiak*: *Nyíry György* igazgató, *Felicides Miksai Vilmos* ügyelő, *Bíró József* (valószínűleg *Tóth János* társulatából), *Szathmári Emil* sűgő, *Osváth Lajos*, *Grau Jacobb* (*Szegedi Sándor* társulatából), *Eck Sándor*, *Erszényes Balázs*, *Erdélyi László* és *Vad Péter* (1862-ben *Balog Károly* társaságához tartozik); nők és gyermekszereplők: *Kövesiné Nehezovits Bella*, *Miklósné Bizik Júlia*, *Kotsisovszki Florentína* (1862-ben *Kotsisovszki Lajos* társaságában), *Miksainé Cible Zsuzsanna*, *Allein Anna*, *Kövesi Etelka* és *Miksai Ida* (1870-ben *Kőszeghy Endre* csoportjában). A *Nyíry-társulatban* 2 színészcsalád 5 tagja (*Felicides Miksai Vilmos*, *felesége*, *leánya*, illetve *Kövesiné Nehezovits Bella* és *leánya*: *Etelka* alkotta a törzset. A szűk szavú hivatalos írás nem mond semmi érdemlegeset róluk.

Sztanyiszlavszkij azt vallotta, hogy „a színész a nép szolgája — a színház az élet tükrözése”. Igaza van. Nagy kérdés viszont, hogy a múlt század derekán csakugyan járt-e színházba a nép, s tudott-e a vándorszínész élő kapcsolatot teremteni az író és a közönség, illetve az aktuális mondanivaló és az élet között. Tudott-e a valóság illúziója olyan elementáris erővel hatni, hogy az ingadozókat látóvá, a közömbösöket érdeklődővé tegye a nemzet és az egyéni élet nehéz kérdései iránt? A született színész ugyanis nemcsak közvetítő és tolmács, hanem nagy *hitető* is. Aki „csak önmagát tudja játszani, az nem színész” — int *Goethe*. A színésznek „a szerep értelme és karaktere szerint” sokféle alakká kell átváltoznia, hogy képes legyen felgyújtani a képzelőerőt, és el tudja érni, hogy érzéseivel, gondolataival együttredzüljön a néző. Minden drámai műfaj, minden színpadi mű közönsége ezt várja tőle.

Nem sikerül ez mindig még a legjobbaknak sem. Bizzunk benne, hogy — ha csökkent művészi hatásfokkal is — valamit megérezett ebből a varázsból az abszolutizmus korának Békés megyei színházlátogatója!

Nem lehet teljes időszakunk színházi életének ismertetése a helyi öntevékeny színjátszás helyzetének és eredményeinek számbavétele nélkül. Akkor is szólnunk kell róla, ha eddig mindössze egy-két műkedvelő csoport rövid ideig tartó létére és alkalmi tevékenységére tudtunk csak fényt deríteni. (A békési kaszinó égisze alatt működő színjátszók munkájának a megismeréséért ezúton mondok

hálás köszönetet a munkámat mindig segítő *Erdész Ádám* levéltáros kollégámnak.)

A helyi csoportok társadalmi összetételének ismeretében eleve el kell vetnünk azt az elképzelést, hogy a műkedvelő csoportok alakításához egy-egy erre elvetődött vándortársulat adott ötletet és kedvet. Különösen nem hisszük ezt a csabaiakról, akik 1852-ben az *Entwurf* szigorú előírásai folytán csaknem végveszélybe került „szarvasi evangelicus oskolán” akartak segíteni előadásai tiszta bevételével. Őket minden bizonnyal — akár régebben a békésieket — az értelmes szórakozás és játék vágya mellett a reformkori magyarosodási törekvéseket (magyar szó, magyar tánc, magyar viselet) istápoló *Védegylet* kultúrpolitikájának a szelleme inspirálhatta. Kaszinójuk tagsága, mint a békésieké, tele volt *Kossuth* reformkori *Védegyletének* lelkes követőivel. A pesti lapok akkor sűrű egymásutánban adtak közre többnyire heves kritikai éllel megfogalmazott tudósításokat a különböző Békés megyei körök, egyletek táncvigalmairól és kulturális rendezvényeiről, kifogásolván bennük a „nemzeties szellem” hiányát, s elítélve a „külföldi nívót” igazolni hivatott francia pezsgő tüntető fogyasztását, a sok keringőt és cotillont (francia füzértánc), az idegen öltözködési divatot, perelve azzal a ferde nézettel, hogy a „honi ruha csak a konyhába való”, a magyar öltözet alkalmatlan a tánchoz”, sőt a bálban egyenesen „illetlen” is.

Közben sikeres színpadi próbálkozásokról is találunk egy-két rövid hírt. A *Pesti Divatlap* 1845-ös évfolyamában előbb például a *gyulai műkedvelőknek* az árvízkárosultak megsegélyezésére rendezett 2 sikeres előadásáról olvashatunk. (*Arabo-Vermond: Az ördög naplója* c. 3 felvonásos vaudevilléjét, majd *Szigligeti Ede: Két pisztoly* c. 3 felvonásos népszínművét mutatták be.) A Pesten játszott darabok Gyulán is tetemes anyagi sikert hoztak (254 forint). Majd *Hajnal Ábel* református lelkész betanító buzgólkodása nyomán a békési kaszinó patronálására alakult műkedvelő csoport készülődéséről számolt be a lap. Ők a nemzeti szellem erősítésére 4 magyar vígjátékot tanultak be, és játszottak el, nagy élményt szerezve velük a hálás közönségnek.

Dr. Hajnal Istvánnak A békési kaszinó történetéről írt két kisebb tanulmányából (a számunkra fontos részt az egylet 1871. szept. 21-én tartott közgyűlésén olvasta fel a szerző) részletesebb ismertetést kapunk erről a nem mindennapi vállalkozásról. Megtudjuk innen, hogy ez az 1840-ben létesült és a reformkor minden haladó gondolatára élénken reagáló, liberális szellemű egyesület már 5 év múlva vállalkozni mert arra, hogy szépen gyarapodó „olvasó társaságára” alapozva és könyvtára fejlesztését szolgálni akarva, *Hajnal Ábel* irányítása mellett, *Asztalos István* és *Gecző Lajos* rendezői buzgólkodásával „műkedvelői társulatot” létesítsen s fenntartását biztosítsa. A lelkes gárdának, amely az „előzetes próbákat leginkább *Koricsánszki Mihály* úr házánál” tartotta, a következők voltak a működő tagjai”:

Koricsánszky Apollónia,
Elekes Amália,
Asztalos Anna,
Sípos Klára,
Jabloneczay Lotti,

Marjalaki Lina,
Tegze Julianna kisasszonyok, továbbá
Asztalos István,
Gecző Lajos,
Koricsánszky László,
Mezey Balázs,
Csató József,
Gyöngyössi Sándor,
Néveri János,
Csizmadia József,
Veres István,
Hajnal Lajos,
Jantyik József,
Szabados Sándor,
Elekes Mihály,
Elekes István urak
súgó volt: Debreczeni András.

Ekkortájt már Csabán is működött öntevékeny színjátszó csoport. Ahogy *Hajnal István* annales-szerű történeti ismertetése említi, „az előadáshoz szükséges díszleteket a csabai műkedvelők adták át” a békésieknek, mégpedig a következő elismervény ellenében: „Mi alólírottak a Békésen alakult műkedvelő társaság tagjai, megismerjük és adjuk tudtokra, mindazoknak akiket a dolog illet, hogy a csabai műbarátok színi előadásra szolgáló díszítményeit, — az ő mindnyajok jó gondolkozásából s önkéntes megegyezéséből — igen tisztelt főfelügyelő úrtól, alól kitett napon átvettük, oly kötéssel: hogy ezeknek mai alól kitett naptól számítandó egy hónyi idő elteltéig, és így folyó 1845-ik évi október 8-ik napjáig leendő használatáért a fent tisztelt csabai műbarátoknak s illetőleg felügyelő úrnak 10, — azaz tíz p. forintot — három huszasával számítva — fizetni — s ha ezen idő alatt az említett díszítményekben netalán valamely kár, vagy hiány eshetnék, mit ugyan elfordítani e társaságnak mindig fő gondja lesz, mindezekért tökéletes elégtételt szolgáltatni tartozunk. — Világosan megjegyeztetvén itt, hogy az át- és visszaszállítás gondja és költségei alólírottakat fogják illetni. — Valamint viszont hogy ezen 1 hó eltelte előtt az említett díszítmények használatában alólírottakat azoknak birtokosai semmi szín alatt nem háboríthatják. — kelt Csabán szept. 8. 1845. *Hajnal Ábel* m. k. elnök, *Asztalos István* h. ügyvéd, — *Koricsánszky László* gyógyszerész-segéd, *Gyöngyössi Sándor*, *Gecző Lajos*, *Néveri János*, *Csizmadia József*, *Csató József*.”

Az 1845. október 8-án felvett és *Hajnal István* által idézett jegyzőkönyv szerint „*Brozman Dániel* és *Omászta Gusztáv* urak” a következő kellékek visszaszolgáltatását ismerték el: „Átvétetett 5 függöny, 4 felleg, 1 ablakráma, 1 kertrostély, 1 bokor — mely használat közben kilyukadt, 1 magyarország (sic!) címere, 6 oldal fal, 2 előoldal fal, 2 oldal ponyva, 2 piramis a hozzátartozó spárgákkal és karikákkal együtt.”

Ritka kortörténeti érdekeltsgű kultúrhistoriai feljegyzés ad számot az előadásokkal kapcsolatos kiadásokról. A szerencsére fennmaradt „*Műkedvelők által*

történt bevétel s kiadási oklevelek” alapján a krónikairóHajnal erről a következő összesítést adta: „Súroló asszonyoknak s 1 font szappanért 1 frt 22 kr. p.p. (per procura — azaz meghatalmazás folytán) *Suhanszky* kontójára lécszeg, papiros, gombostű, hajtű 1 frt 42 kr. p. Játékszíni cédulák 2 ízbeni elhordásakor 50 kr. p. — *Asztalos István* úr számláján: a városházánál történt színpad-felépítés alkalmával szolgált cselédeknek 25 kr. Egy esteli próbakor 1/2 font gyertya 20 kr; egy asztalnak a vendéglőből a városházára viteléért 12 kr. Tíz font húsrá 2 frt. — Az estélyi szoba feldíszítésére tüll 5 frt, szeg 3 kr; egy ív veres papiros 6 kr., iskolás fiúnak 6 kr.; az estély alkalmával szolgált 2 legénynek 1 frt 40 kr. Összesen 9 frt 42 kr. váltóban, 3 frt 57 kr. p., 6 konc papiros 58 kr. p.p. Körtinához való zsinag 24 kr. A dobosnak szolgálataért 12 kr. p.p. Milli gyertya, szebeni gyertya és szeg 1 frt 10 kr. p. Díszítmények áthozatalakor fuvar 1 frt 30, kisbírónak 25 kr. úti költség 1 frt 10 kr. — összesen 5 frt 51 kr. váltóban, vagyis 2 frt 21 kr. p. Egy elveszett báránybőr sapkáért kifizetett *Elekes Mihály*-nak 1 frt 56 kr. p.p. Színpad felállításáért *Tóth Ferenc*nek 1 napra 40 kr. *Suhanszky* számlájára szegek, spanyolviasz, festék, hajtű 1 frt 10 kr. Szolgáknak ital 3 frt 45 kr., a *Jantyik* háznál október 12-én a műkedvelők részére tartott estélykor: szoba meszelés 30 kr, súroláshoz szappan 24 kr, húsert 1 frt 40 kr., *Kakas* muzsikuskak 11 frt, 2 szolgának 40 kr.”

A műkedvelő gárda a következő 4 színművet mutatta be:

1. Szept. 16-án Csalódások (*Kisfaludy Károly*), Bevétel volt 33 frt 10 kr. p.
2. Szept. 21-én Szerelem és Champagner (Gaál József); bevétel: 32 frt 50 kr.
3. Szept. 28-án Falusi lakodalom (Jakab István), bevétel 41 frt,
4. Október 8-án közkívánatra a Csalódások; Bevétel 19 frt,
5. Nem tudni melyik napon „Tisztujítás” (sic!) Nagy Ignác műve.

„A két első előadás a nagyvendéglő termében, a többi a városházánál lévő vízipuskás színben tartatott. — Az előadások művészi tekintetben is igen sikerültek, s mindegyiknek nagy közönsége volt” — fejezte be ismertetését Hajnal István.

A csabai műkedvelők 1845 előtti előadásairól — sajnos — nincsenek hiteles adataink. A díszletek átengedése alapján pedig jogosan következtethetünk arra, hogy ők már korábban előadták a békésiek által is bemutatott színdarabokat. Lehet, hogy éppen az ő produkcióikat látva kaptak kedvet a békésiek arra, hogy *Hajnal Ábel* vezetésével műkedvelő egyesületet alakítsanak. Nem kizárt persze az sem, hogy valamelyik csabai illetőségű békési kaszinói tag adott hozzá inspirációt, és ajánlotta az ifjak figyelmébe a fent felsorolt műveket, vállalva azt is, hogy elintézi a színpadi kellékek záros határideig tartó kikölcsönöztetését is. A békési kaszinónak ugyanis több vidéki illetőségű tagja — köztük egy-két csabai — is volt. Alapító tagjaként tisztelhetette pl. a nagy történetíró *Haán Lajost*, akitől könnyen kaphattak sugalmazást *Hajnalék*. A kölcsönzést lebonyolító *Brozman Dániel* csabai ev. lelkész személyes közreműködéséből bátran következtethetünk erre.

Tény, hogy 1846-ban a *csabai kaszinó* fiatalsága újra megpróbálkozott a színjátszással, amint ezt a *Pesti Divatlap* 24. száma tudatja. Sajnos, sikertelenül.

No, nem azért hagyták félbe a szöveg tanulást, mivel a Csabán időző „német színjátszókkal” úgysem tudtak volna konkurálni, ahogy ezt a lap tudósítója: *Szekszárdi* állította. Nem. A *Bus Károly* tollából hamarosan megjelent helyreigazítás sokkal realisabb okot közölt. „Pártolás hiánya miatt” ugyanis a német színészek is kénytelenek voltak idő előtt visszavonulni Gyulára — ők tehát nem lehettek igazi vetélytársak. A „mundzsusz” kompánia (gúnynév; talán a kelet-szibériai mandzsú-tunguz nyelvhez hasonló kiejtéssel beszélő társaság?) feloszlásának szerinte voltaképpen az a roppant prózai oka volt, hogy ti. Csabán nincs elég „alkalmas egyén” a színjátszáshoz.

A szabadságharc bukása után azonban sok háttérbe szorított ifjú kényszerült haza szülővárosába, vagy került le Csabára, kik magukkal hozták nemcsak a hangyaszorgalmú reformkor szelvényes hazaszeretét, hanem 48 emlékét is. Nehezen tűrték ezek a vidék szellemi csőndjét és tunyaságát, s a nagy méreteket öltő elnémetesítés ellen valamiféleképpen tiltakozni akarva, műkedvelő előadások tartására szövetkeztek.

A szarvasi gimnázium támogatását tüzték ki célul maguk elé. A szervezést a közismert színházbarát, a „szabadságharcban játszott szerepe miatt az abszolutizmus korában szilenciumba helyezett” *Reök István* volt pesti ügyvéd — *Munkácsy* nagybátyja — vállalta magára. Ő lett egyben a társaság igazgatója is. Szorgalmas társakra lelt a szarvasi iskola két önzetlen barátjában: a *Szeberényi* testvérekben, s átérzve, mit jelent a szarvasi evangélikus gimnázium léte mind az egyetemes evangélikus egyház, mind a magyarság szempontjából, szűkös anyagi helyzete ellenére is teljes erővel látott munkához.

Jól ismerte az aranyifjak egyéni adottságait, s ezért bátran ellenállt a divatos műfaj: a vaudeville kísértéseinek, amelyről a sarkadi születésű *Csató Pál* — kicsit túlbecsülve valós értékét — azt mondta: „Magyar *dalicák* akkor lesznek, ha majd magyar fővárosi élet, játékszín, magyar csinosb társalgási nyelv, magyar publicitás és magyar hangművészet lesznek”, holott mint említettük, a gyulai ifjak már 1845-ben megpróbálkoztak — nem is haszontalanul — vele.

Reök nagy körültekintéssel dolgozott. Alaposan számba vette a közönség várható összetételét és a rendelkezésére álló díszleteket, s nemcsak a történelmi színműveket, hanem még az osztályellentéteket kiélező, szatirikus hangvételű vígjátékokat is kerülte. Nem törekedett például a *Balog István* feldolgozta *Lúdas Matyi* — vagy valamilyen hozzá hasonló tendenciájú mű — bemutatására, amelyről, ahogy ezt *Vajda Péter Madarászati kirándulás a Tiszához* című útleírásában olvashatjuk, egy vidéki úr „mulatságosan” azt mesélte el, hogy a darab pesti premierjén „Döbrögiben mindig tulajdon személyét látta ábrázolva, . . . paródiáztatásán . . . nem bosszankodott, mint némely mások, kik akkor is karcolás ellen panaszkodnak, ha a tükörben látott tövis 10 lábnyira van még a bőruktól”.

A *Reök*-féle rendezés a nagyobb támogatás reményében még a túlérzékeny és hipersértődékeny nézőkre is tekintettel volt. Menekült a politikum pusztá látszatától is (volt rá oka, s nem csak neki). Nem akart teret adni a kemény társadalombírálatnak, ezért aztán a bohózatba hajló vígjátékot kultiválta. (A Békés Megyei Levéltárban a BCSM 3142, 3557, 3739, 3775, 4238 és 4483/1853. sz. iratok foglalkoznak a csoport tevékenységével.) Így döntött először *Gaál*

József Szerelem és champagni című, úgynevezett cselvígjátéka mellett, amelynek sikere *Bayer József* megfogalmazásával élve „kora meddőségében állt”, s egyedül „színszerűsége ért valamit”. Alakjai *Kisfaludy*-, *Kotzebue*- és *Fáy*-utánzatok lévén, nem tudtak eredeti hangulatot árasztani maguk körül. *Vörösmarty* például még „a főszereplőben is több jó tulajdonságot szeretett volna látni”, s a bohózat és a vígjáték határmezsgyéjén álló művet egyedül „elmés ötletei” miatt érezte érdekesnek és mulattatónak.

Gaál művét 1852. május 1-jén mutatta be a 16 tagú „műkedvellő” gárda „a csabai nagy vendéglő termében”. *Pólner Lajos* jelentése (személyesen is ott volt az előadáson) az alábbi rendben sorolta fel a szereplőket: „1. *Reök István* ügyvéd, igazgató. Játszó személyzet: 1. *Lehóczky Victor* szbíró, 2. *Szeberinyi Lajos* reáliskolai tanító, 3. *Sztraka György* járásbírói írnok, 4. *Popovics János* detto, 5. *Uhrinyi László* haszonbérő, 6. *Bartóky József* apja segédje a gazdászatnál, 7. *Fejér Sándor* detto, 8. *Simay Gusztáv* detto, 9. *Vilim János* városi írnok, 10. *Kállay Alajos* díjnok, 11. *Jeszenszky Miklós* közigazgatási írnok, 12. *Lózsa Albert* privát nevelő, 13. *Vidovszky Matild* kisasszony, 14. *Omaszta Teréz* kisasszony, 15. *Jeszenszky Hermin* kisasszony, 16. *Szeberinyi Andor* segéd lelkész, sügő”.

A csabai fiataloknak nem kizárólag a *Gaál*-vígjáték kedvező fogadtatása adott ösztönzést a további munkához. Kezdetől fogva több fellépéssel számoltak; nem akartak feloszlani egyetlen alkalmi szereplés után. *Pólner* főszolgabíró jelentése is nyomatékosan hangsúlyozza ezt: „Ezen műkedvellők — írja — a Szarvasi evangélián iskola felsegállítására szándékoznak még több előadásokat tenni, de melly időben, még bizonytalan”. Közli, hogy *Reök István* igazgató „távolléte miatt azt sem tudja megmondani, hány darabot és mit kívánnak még bemutatni”; erről majd a „szükséges engedély” kikérésekor, a személy szerinti névjegyzék egyidejű csatolásával értesíti a megyefőnököket.

Másodjára *Kisfaludy* közismert művével, a *Csalódásokkal* kedveskedtek közönségüknek. Választásuk nem volt rossz. A *Nemzeti Színházban* százszor játszott mulattató darab hálás szerepeit „jól lehetett játszani” a plánumkোলó Lombai inspektortól a parlágias viselkedésű Mokány Berciig. Végeredményben csakugyan az ügyesen megrajzolt jellemek tették közkedvelté a nem túl bonyolult, egyesek szerint egyenesen „naiv” cselekményű drámát. Nem kellett sok művészi lelemény és alakítókéesség a szerepek hiteles megfogalmazásához és tolmácsolásához. Az amatőr színjátszók is könnyen bele tudták élni magukat szerepeikbe — a rutintalanság sem ártott sokat játékuknak. Hamar levetkőzték színpadi merevségüket, rossz beidegzésüket, nem cserélték össze a színpadot a katedrával. Játszottak — szinte ösztönösen —; nem deklamáltak és nem oktattak.

A *Csalódások* után két rövid francia darab együttes bemutatása jött: *Bayard* — *Devorme: Moiroud és Comp (aigne)* — fordította *Bulyovszkyné Szilágyi Lilla* — egy, illetve *Cormon és Grange: Férjem kószál* című kétfelvonásos vígjátéka *Csepregi Lajos* fordításában. Egyik sem aratott tartós sikert a korabeli színpadokon. Legfeljebb franciás szellemiségükkel lehetett tiltakozni velük a Habsburg-németesítés ellen.

Nem tudhatjuk milyen művészi szinten tudták összekötni az ifjak „a tárgyilagost az alanyival”; sikerült-e elérniük, hogy a „külsőleg történő a belsőnek kifolyásaként” tűnjön fel játékuk nyomán. Az egyik szellemi vezető: *Szeberényi Lajos* látta ebben a dráma lényegét az *Életképekben* 1846-ban publikált *Szépműtani töredékek* IV. közleményében.

A kis csoportot szerették a csabaiak, amint ezt a gyors egymásutánban tett 3 fellépés is igazolja. Arra, hogy miért hagytak fel a színjátszással, legfeljebb csak következtetni tudunk. A nagyváradai cs. kir. rendőr-igazgatóság titkos csatornán arról értesült, hogy az 1852. június 8-án Csabán tartott s a „szarvasi *Tomcsányi*” által rendezett bál jövedelme „foglyok segélyezésére fordított. Bizonyos *Omaszta* Csabáról maga 15 jegyet vett pfjával (pengőforint). Ezenkívül magában a bálban *Tomcsányi* pénzgyűjteményezéseket tett várfoglyok részére”. Meg is indították azonnal a vizsgálatot. (BCSM. 118. eln. 1852. sz.)

A besúgónak hiteles értesülései voltak. Tény, hogy a megyefőnök már a *Csalódások* bevételének a hova fordítását is szigorúan ellenőriztette főszolgabírója útján. Miután a rendőr-igazgatóság „nem csak *Tomcsányit*, hanem a többi tudva lévő részvevők körülményes kihallgatását” is elrendelte, hogy fényt derítsen rá, „minő összeg folyt be, ki vette azt által, s mire fordított”, a műkedvelő csoport tevékenysége is lehetetlenné vált.

Nem tudjuk, hogy az aranyifjak közül hányat vont kérdőre, s hány helyen tartott házmotózást az államhatalom a „szoros titokban tartott” óvatos körültekintéssel lebonyolított kihallgatások alkalmával. Annyi azonban kétségtelen, hogy a Pestről Csabára került *Szeberényi Lajos* és *Novák Dániel* reáliskolai tanítókat haditörvényszék elé állították (BCSM. 5030/1852. sz.), s őket „izgató könyvek s iratok, továbbá . . . a forradalmi időkben megjelent proklamációk és forradalmi nyomtatványok birtoklásáért” — *Szeberényit* ezenkívül még a *Nép Barátja* című forradalmi lap szerkesztésében” vállalt szerepe miatt is, mint politikailag gyanús egyéneket hosszú vizsgálati fogsággal sújtották.

Elfogatásukkal súlyos csapás érte a műkedvelő gárdát. A két ügybuzgó szervező hiányát nem is heverte ki a megrettent társaság, s a harmadik előadás után (lehet, hogy külső sugallatra is?) feloszlott. Nem róhatjuk meg érte őket. A nagyváradai cs. kir. helytartósági osztály például megfélemlítő terrorintézkedésekkel, felelősségvállalástól féltő aktatologatásokkal még a következő évben is gátat akart vetni az elé a „sorsjátékkal szervezett” csabai hangverseny és táncmulatság elé, amelyet *Reök István* „a magyar pesti nemzeti színház tőkéjének gyarapítására” kezdeményezett (BCSM. 284, ill. 4501/1853. sz.). Ekkorra pedig a színház vezetése *Albrecht* főherceg közbenjárására kimondottan megbízható urak (*Comité*) kezébe került. A jótékony célú, költséges rendezvényt végül az akadémikuskodó ügyintézés miatt szeptember 10. helyett csak szeptember 26-án tudták megtartani.

A csabai műkedvelők buzgalma és lelkes fáradozása nem tűnt el nyomtalanul. Dicséretes hagyományt alapozott meg. 18 évvel később, 1870 augusztusában a *Békés* című lap arról számolt be, hogy a nehéz időkben elvetett mag szép gyümölcsöt termett. „A sarvasi főiskolában — értsd: főgimnáziumban — tanult békéscsabai ifjúság *Kisfaludy Kérők* című vígjátékát” kitűnő érzékkel és

megérdemelt szép nyereséggel mutatta be, s a tiszta bevételt volt iskolájuk, „szorgalomdíj-alap”-jának a kiegészítésére szánják, kifejezve azon óhajukat, miszerint „ezen tőkének kamatja egyarányban, évenként, egy a magyar irályásban (fogalmazás) leginkább kitűnt és jóerkölcsű tanulónak adassék, különös tekintettel a nyelvnek nehézségeire az idegen ajkúak részéről”. Döntésük méltó volt az elődök tettehez.

Bonyhay Benjámín emlékezete

Bonyhay Benjámín, akire most halála 100. évfordulója okán emlékezünk, bár sokan ismerték szerte e hazában, nem vívott ki országos nevet magának. Nem volt vezéregyénisége sem a költészetnek, sem a tudománynak, sem a politikának. Március szelleméhez is csak úgy tapad az utókor tudatában, mint a „szabadság és a hazaszeretet szent örületében” izzó nagy poéta: Petőfi öregedő barátja, jóllehet a II. számú őrsereg kapitányaként — *Túri Dániel* református lelkész társaságában — a mezőberényi önkéntesek élén, mint a Békés megyei II. zászlóalj 4. századának vezetője, maga is részt vett a becskerei táborozáson.

Fennmaradt irodalmi művei igazolják: embernek volt nagyobb, nem politikusnak vagy költőnek. Írásainak hatóereje, eszméinek sugárköre nem terjedt túl messzire. Tehetsége és embersége — akár a parányi lámpa — csak kis körben világított, sőt lángját még a nagy történelmi sorsfordulók: 1848, 1867 sem igen erősítették fel. Olyan volt, mint a szelíd pásztortűz, amely mellett kevesen melegegnek, és csak néhány halandónak mutat biztonságos tájékozódást és irányt az élet összekuszált útjai és tekervényes ösvényei között.

Jól ismerte egyénisége korlátait, és beírta ennyivel. Az 1859-es protestáns pápens elleni tiltakozásától eltekintve, talán nem is volt soha érlelő kovása a „zajtalanul és félelmesen” érő időnek. Megelégedett azzal, hogy szűkebb körének, közvetlen környezetének az útmutatója, morális tanácsadója legyen. Sohasem a gyökeres forradalmi átalakulás lehetőségein, hanem az adott viszonyok közötti megmaradás, a társadalmi nyugalom és béke megőrzésének a mikéntjén fáradozott és töprengett. Reálpolitikus volt, nem forradalmár. Nem tüzelt mindent eldöntő ádáz harcra, inkább józanságra intett a leglázasabb napokban is. Az először 1848-ban megjelent s 4 kiadást megért *Népiskolai jutalomkönyvében* például ilyen „tapasztalati mondásokat” találunk:

Szabálynak kell lenni minden jó embernél,
Hogy „sovány egyezség jobb a kövér pernél”;

vagy:

Mások példájából okos ember tanul,
Jaj annak!, ki mindig maga kárán okul;

vagy:

Nagy bünt követ el a másokat ámitó,
A békén levőket összeháborító;

vagy:

Ne nyújtózzál tovább, mint a takaró ér,
Az az okos ember, ki bőrében megfér;

vagy:

Lélek tisztasága, erkölcs szelidsége
Halandó embernek legszebb ékessége.

S még sokáig lehetne sorolni ezeket a megalkuvásra intő, csendes életre nevelő apolitikus erkölcsi tanácsokat. Nagyon lehangoló, korszerűtlen bölcsességek voltak ezek 1848-ban. Még hírmondónak sem akadt közöttük egy sem, amelynek erejét Petőfi lelke vagy március tüze szította volna. A paraszti józanságot, a felelősségrevonástól megóvó langymeleg magatartást, a kivárást, a patópálos mozdulatlanságot javallották a „lélek tisztasága, erkölcs szelidsége” jegyében. Talán-talán egy kicsit a mezőberényi paraszttmozgalom hevének és erejének a gyöngítése érdekében is. Arra tanítottak:

Tanuld meg az élet legfőbb bölcsességét,
Amihez fogsz, mindég gondold meg a végét — vagyis maradj

veszteg, ne csinálj semmit elhamarkodottan, Hübele Balázs módjára, ne légy se a változó hangulatok, se a divatos eszmék és áramlatok, se a lázító forradalmi ideálok és teóriák rabja. „A sovány egyezés jobb a kövér pernél.”

A politikát főúri családok történelmi előjogának és passziójának — hazafias kötelességének? — tartva, még a negyvenes évek vége felé sem érezte, hogy „kizökkent az idő”, pedig a reformkori országgyűlések egészséges demokratikus szelleme, haladó tendenciái nagyon is sokat sejtettek már. Nem érzékelt a hangyaszorgalmú évtizedek lázas honépitő munkáján örvendezve, hogy „a század viselős, születni fognak nagyszerű napok, élet-halálnak vesztes napjai”, amelyekre mindenkinek, így természetesen neki is, emberi kötelessége, hogy okosan és jól felkészüljön, s tudja, hol a helye. Nem kísérté éber figyelemmel a nemzetközi politikai fejlemények vesztesen sűrűsödő forradalmi eseményeit, ennél fogva a csalóka csendben nem is hallotta ki az elnyomottak emberjogot követelő egyre harsányabb himnuszát: „Legyünk rabokból ismét emberek!” Vidéki elszigeteltségében, a feudális társadalmi formába beleszokva és mélyen beleágyazódva, nem hitt a hűbéri társadalom, a feudalizmus megdönthetőségében, így aztán azt sem fogta fel tisztán, mennyire igaz, amit *Vörösmarty Szózata* sugallt: hogy ti. a magyar szabadság ügye nem lehet független a népek hazája

nagyvilág új életet, új társadalmi berendezkedést teremteni akaró nagy ügyétől. Csak azzal törődött, hogy „ember maradjon mindig, minden körülményben”.

Füzesgyarmaton született 1805. október 17-én, hol apja: *Sándor* 1790 és 1818 között a helység református egyházközségének érdemes lelképásztora, „egyzersmind a Nagykunsági Egyházi Vidék-nek (egyházmegyének) esperese” volt. Buzgó munkása lévén eklézsiájának, „működése alatt épült fel az új templom és a torony, nemkülönben a mostani parochia és a tul a gáti leány iskola”, ahogy ezt *Gacsári István* pompás *Füzesgyarmat krónikájában* olvashatjuk. Anyja, a korán elhunyt *Kádár István* nótáriusnak — „a helységben megtelepedett hivatalbéli emberek familiája törzsökének” második leánya: *Julianna* révén jegyzőkkel, uradalmi kasznárokkal és azok családjával került közvetlen rokonságba. Egyik nagynénjének a férje: *Kozák György* Mezőberénybe jött jegyzőnek, s itt is halt meg. Mint jellemző tény, hadd említsük meg, hogy a már gimnáziummal bíró, háromnyelvű településnek akkora volt a vonzóereje, hogy nemcsak ők, hanem például az a *Hati Sándor* is Füzesgyarmatról települt át ide, s állt a *Wenckheim* család szolgálatába, aki mint a gazdaság kasznárja, közvetlenül tapasztalhatta, milyen elementáris erejű a földesúri túlkapások ellen lázadó népnek, a „szabadságnak vakon örvendő” mezőberényi földfoglalóknak jogos felháborodása és vad indulata.

A Bonyhay ősök között több tollforgató akadt. Legnagyobb méltóságra kétségkívül a marosvásárhelyi parókia egykori lelkésze: *Bonyhai Simon György* erdélyi püspök emelkedett, akinek 1735—1745-ig három temetési beszéde jelent meg Kolozsvárott. Valószínűleg az ő emléke előtt tisztelgett, amikor egy időben ő is használta a *Simon Bonyhay* nevet. Ismerősként maradt ránk *Bonyhai György* küküllővári esperes neve is, aki az Európa-szerte méltán híres tudós kollégiumi tanárt, a sokoldalú munkásságot kifejtő orvost: *Páriz Pápai Ferencet* siratta el egy 1717-ben írt latin nyelvű verses búcsúztatóban. De még vele sem merül ki a lajstrom. *Szinnyei József* hatalmas bibliográfiai művében, a 14 kötetes *Magyar írók élete és műveiben* még egy literátus Bonyhayról beszél: *Józsefről*, ki 1858—61 között nagyjából ugyanazokban a lapokban (*Kalauz, Vasárnapi Újság, Debreceni Közlöny, Csokonai Album*) adta közre úti képeit, természetrajzi cikkeit és költeményeit, amelyekbe ő is irogatott, sőt önálló füzeteit is hozzá hasonlóan — Debrecenben jelentette meg. Így a *Honvéd -versezetet* 1861-ben, a *Lombok és virágokat* 1865-ben, az *Esküllő* című költői beszélyt 1875-ben. A műfajbeli rokonság, illetve az azonos időben és azonos helyen való fellépés s még inkább mindkettőjük közös gyulai hivatalnokoskodása miatt (Bonyhay az 50-es évektől Gyulán élt, mint törvényszéki ülnök, majd mint a Békés megyei takarékpénztár-egylet pénztárosa, s csak a 70 években költözött haza) — úgy véljük — igényesebb stíuselemzésre, mélyebb filológiai vizsgálódásra lenne szükség, hogy eldöntsük, ki is valójában az említett gyulai jegyző, aki 1868-ban *Debreceni gyorsíró* címmel még egy roppant aktuális témájú dolgozatot is publikált. A kis könyvecske időszerűségét abban kell látnunk, hogy az 1865-ös országgyűlés után, ahol is a *Gabelsberger*-rendszer már a *Markovits Iván-* és *Fenyvesi Adolf*-féle módosítással használták, nagy lendületet kapott hazánkban a gyorsírás tudománya, és Zala megye után — amely már a 40-es években is alkalmazott gyorsírót — mind több és több megye érezte szükségét, hogy

közgyűléseiről és bizalmas elnöki tanácskozásairól gyorsírás útján készíttessen jegyzőkönyveket és feljegyzéseket.

Sajnos, *Szinnyei* nem közölte *Bonyhay József* születési évét, sem egyéb életrajzi adatát, sőt *Scherer* sem tett róla említést kétkötetes művében, a *Gyula város történetében*. Így aztán további kutatás kellene hozzá, hogy megtudjuk, ki rejtőzik a név mögött, s milyen rokoni viszonyban állt a mi Bonyhaynkkal. Talán unokaöccse: *József* nevű bátyjának a fia — került le Tiszaföldvállról Gyulára, s annak a kezdő lépéseit irányítgatta a *Jókaival* személyes kapcsolatban álló (egyések szerint vendégül is látta a nagy író Mezőberényben), irodalmi berkekben ismert nagybácsi, amikor elküldte zsengéit a fővárosi és a debreceni szerkesztőségekbe. Nem valószínű, hogy ő maga használta volna a *József* álnevet.

Elemi iskoláit szülőhelyén és Nagyszalontán, középiskoláit és a jogi fakultást a debreceni kollégiumban végezte. Innen 1824-ben a német nyelv jobb elsajátítása végett Löcsére távozott, ahonnan 2 év múlva a bírói vizsgát megelőző, kötelező joggyakorlat kitöltésére Békés megyébe jött. Itt, Gyulán, előbb *báró Rudnyánszky Sándor*, majd annak leköszönése után *Novák Antal* megyei főjegyző mellett gyakornokoskodott. Vele egy időben volt kancellista a megye későbbi főispánja: *Tomcsányi József*, akihez még akkor is bizalmas baráti szálak fűzték, „midőn már mindketten más hivatalos állásban működtek”. Erről tanúskodik *Tomcsányinak* szarvasi szolgabíró korában, 1841. szeptember 21-én kelt, disztichonban írt verses levele is.

A szöveg pontos értelmezéséhez szükséges tudni, hogy *Tomcsányi* azzal bízta meg barátját, készíttessen számára a tél folyamán valamelyik elismerten jól dolgozó berényi mesterrel egy több darabból álló fonott garnitúrát: ülő- és karszékeket meg kanapé alakú lócákat. Ezeknek az expedálását sürgette meg a következő tréfás versikével:

„Ott, hol fűzfa gallyak megalázva hajlanak a bús
Szőke Körözs felibe, — hajjai fergetegét
Nézem — haj! de minő bajjal?, mert nincs mire ülnöm,
És az inak gyengék annyi kalandok után; —
Így hát félrevetett tollam felmarkolom ismét,
És a lelkesedés isteni szózatival
Síkra kelek panaszom felhangoztatni kegyedhez
Régi barátomhoz; kérve: segíts, könyörülj.”

Az utóiratból az is kiderül: nemcsak a már szerződésileg is lekötött 15 db gyékényből — siskából — font „szalmaszék” leszállítását sürgette *Tomcsányi*, hanem rendelt még két, „szintén szalmából font à la *Novák* karszéket is: kandaló mellé valókat, amelyekben majdan a télen véghezviendő henyé pipálás közben több, ilyen íztelen versekkel is szolgálандhat untató hálából” kedves barátjának. Sajnos, *Bonyhay* válaszát nem ismerjük. Nem tudhatjuk, stílusosan versben válaszolt-e *Tomcsányinak*. Könnyen feltehető, hiszen ő is verselgetett. 1836-ban így köszöntötte *Oertel Zakariást*, a mezőberényi „német eklézsia” lelkipásztorát „hivatalbéli idejének félszázados örömnepén”.

22 évesen, 1827-ben Mezőberény község jegyzőjévé választották, s egészen 1845-ig töltötte be ezt a valóban nem könnyű munkakört. Ahogyan a *Békés megyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat* 1886. évi vándorgyűlésén *Göndöcs Benedek* mondotta róla emlékezve: „A jegyzői állás teljesen megfelelt lelke nemes ideáljának. Meleg szeretettel csüggött a népen — melynek a jobbágyság idején még elszigetelt, elnyomott helyzetét illetőleg elviselhetővé tenni, azt könnyíteni, javítani, elmaradt tudatlanságából felemelni, eszét, szívét kiképezni, nemesíteni tűzte ki magasztos célul . . . atyja, jóltevője, tanácsadója, tapintatos vezére volt a népnek és községének, féltve őrizve, védve minden jogait, gondosan ápolva s fejlesztve különösen a népoktatás ügyét.”

Kétségtelen, Bonyhay őszinte örömmel fogadta a mezőberényiek megtisztelő meghívását. Önként és sértődöttség nélkül cserélte fel a megyei pályát a községgel, holott az távlatilag jóval nagyobb rangot és előrehaladási lehetőséget kínált. Magasztos eszmékkel felvértezve jött el Gyuláról, hogy kipróbálja fiatalos erejét, munkabírását és tehetségét: képes-e méltán becsülni, megbízható közvetítő lenni a földesuraság és a jobbágyparasztság között. Életének igazi célt a szolgálat adott. Úgy akart helyt állni — idézzük *Jeszenszky Károlyt* —, hogy mind a földesurat, mind a jogtalan népet „megnyerje a gr. *Széchenyi* lánglelke által hirdetett haladás és nemzeti művelődés szent ügyének”.

A jegyzők helyzete egyáltalán nem volt rózsás a reformkori Magyarországon. Mezőberényben pedig a legkevésbé. A sűrű egymásutánban sorjázó önkényes földesúri követelések, a gyakori nemesi visszaélések és minden jogi alapot nélkülöző túlkapások, amelyek különösen a *Mária Terézia* uralkodása alatt kiadott *Urbárium*tól kezdve országszerte elszaporodtak, itt az általánosnál jóval gyakoribbak voltak. Nincs okunk pedig kételkedni sem a rendelet előremutató, javító szándékában, sem *Tessedik* szavainak őszinteségében, aki egyrészt „emberséges bánásmódot követelt az alárendeltekkel szemben”, másrészt azt fejtegette a *Szarvasi nevezetességekben*, hogy „ha a magyar alattvalónak csak annyi kötelességet kellene teljesíteni, amennyit az *Urbarium* előír, akkor helyzete *elviselhető* lenne és sorsával meg lehetne elégedve, de ha többet követelünk tőle, mint amennyit az ország törvényei szerint tenni köteles, akkor boldogtalan, szegény és nyomorult (marad), s igyekezni fog magát minden lehető mesterkedéssel kárpótolni . . . *A magyar törvények elég jogot biztosítanak a földesuraknak jobbagyaikkal szemben, . . . nem kell a törvényben előírtaknál többet követelni*”.

A baj ott kezdődött, hogy a megye vezető családjának, uralkodó dinasztiájának tagjai: a mesés birtokkal rendelkező *Wenckheimok* nem érték be ennyivel. Úgy csúrték-csavarták, úgy értelmeztették és magyarázták a rendeleteket, hogy maguknak minél több előnyt csikarjanak ki.

Nem lehet feladatunk, hogy azt vizsgáljuk, milyen visszasságokat szült Berényben az úrbéri földek új felmérése és elosztása, amely végül kevesebbet és gyengébb minőségűt juttatott a parasztságnak, mint amennyivel és amilyennel azelőtt rendelkezett, sem azt, hogy az így, erőszakkal megnövesztett urasági majorsági földek bemunkálásáért milyen nevetséges díjazásban, milyen alacsony napszámberben részesültek a zsellérek és a bérmunkások, sem azt, hogy milyen raffinált módon játszották ki a nép jogos legelő-, szántó- és kenderföld-igényét. Ez másfajta vizsgálódás kötelessége lehet.

A mi szempontunkból azért fontos ez, hogy helyesen lássuk és reálisan érzékeljük, milyen szánalmas helyzete volt a jegyzőnek, aki a földesúri akarat és a jobbágyi követelések keresztüztüében állt. A valóságban mindkét fél rajta próbálta ki erejét, ezért aztán egyáltalán nem irigylésre méltó a sorsa és a beosztása. Ahogy *Haán Lajos* írta naplójában, még örülhetett, ha kutyabőrrel rendelkezett. Ez esetben ugyanis valamennyire védte a nemesi kiváltság: azaz „deresre nem húzhatták, meg sem botozhatták, ítéletmondás előtt börtönbe nem vethették”, míg „a nem nemest, lett volna bár bíró, jegyző stb., a szolgabíró, ha akarta, deresre húzathatta és megbotoztathatta, amint erre volt is elég példa”. Ennek ismeretében válik érthetővé igazán, miért került keservesen kiszolgáltatott helyzetbe Tengelyi Jónás, *Eötvös* nagy regényének: *A falu jegyzőjének* főszereplője, amikor elveszítette nemesi armálisát.

Bonyhay tekintetes urat 18 éves berényi jegyzői pályafutása alatt nem érte, nem érthette ilyen megszegés. Olyan dolog azonban vele is megesett, nem is egyszer, hogy pl. a békési járás főszolgabírója a földesúr intencióinak megfelelően erőteljesen megdorgálta a község előljáróságával egyetemben, mert úgy vélte, „nekik lehet tulajdonítani az eddigi kárhozatos nép forrongását”, s azt követelte: „Igyekezzenek a felbomlott rendet helyre állítani”, és adják parancsba, hogy „ki-ki oda, ahová rendelődik, okvetlen kiálljon, a munka helyén az eddigi garázdálkodást, lázongást és egymás bujtogatását elhagyják”, mert más-ként „nem felejtethetik el kegyes földesurokkal eddigi rossz, erkölcstelen és kárhozatos, kicsapongó, vakmerő cselekedeteiket”.

A jegyzőséggel járó kötelességeket az adott lehetőségeken belül körültekintően és tapintatosan végző, a rohamosan gyarapodó község gazdasági és szellemi irányításán nagy hozzáértéssel és példás ügybuzgalommal munkálkodó Bonyhay nagyon szerette Mezőberényt. Melegebb érzésekkel kötődött hozzá, mint szülőfalujához, Füzesgyarmathoz, amelytől a gyermekkor csodálatos élményvilágát, a reggel szivárványos örömét kapta útravalóul. Nem véletlen, hogy nyugdíjba vonult apját is ide telepítette át. Itt a munkás-alkotó élet: a paraszt nyár ereje és harsány éneke, a közösségért végzett munka szépsége, a lakosság nagy többségének iránta megnyilvánuló szeretete és tisztelete, később pedig a leszálló őszi alkonyat derűje és békés harangszava ejtette rabul. Berényi otthona lett az a fix pont, az a biztos menedék, az az idegnyugtató tusculanum, ahol mély gyökeret ersztve, úgy élte át a korszak jelentős politikai és gazdasági változásait, mint a fa, amelyet akár hópalást, akár lomb főd, kitart a tavasz reményében és a múlt varázsos szépségeinek ígézetében.

Hamar belekóstolt a jegyzői munka nehézségeibe. A kisebb-nagyobb paraszti lázongások bölcs lecsendesítésén kívül 1831-ben a kolera elleni védekezés programtervezetének aprólékos kidolgozására, egy-két év múlva pedig az evangélikus gimnázium Szarvasra történő áttelepítésének a megakadályozására kellett összpontosítania erejét.

Különösen a kolera elleni sziszifuszi küzdelem követelt tőle magasfokú emberséget és fokozott erélyt. Ekkor esett át az igazi tűzkeresztségen, és bizonyította be a község lakói előtt — fiatalsága ellenére is alkalmas a vezetésre. Hivatalos ügyintézésének gondosságát igazolja az a páratlan irat- és oklevélgyűjtemény, amely időrendi sorrendbe szedve a dokumentumokat, ad hű helyzetképet „az

emberiség kiirtását célzó veszedelmes nyavalya”, a „napkeleti epemirigy és hányszékélés”, a járvány elleni védekezés gyarló és félszeg eszközeiről és módzatairól, illetve a „rettegett napkeleti vendég” megszüntetése, legyőzése érdekében foganatosított központi és helyi intézkedésekről: a helytartótanácsi rendeletektől kezdve, a főispáni és főszolgabírói leiratokon át egészen az ún. *tizedesek rovatos íveig*, amelyekre „a házak naponkénti vizsgálatára alkalmazott”, többnyire iparosokból verbuvált ellenőrök — tizedesek — jegyezték fel tapasztalataikat. A mélyen megrázó, nagy emberszeretetről és egymás iránti felelősségtudatról tanúskodó aggódo figyelmeztetések és a szigorú előírásokat rögzítő határozatok és rideg tények mögül egyaránt fölsejlik a nép kínzó tehetetlenségérzése és páni félelme.

A csabai nótárius, *Koricsánszky János*, például így jellemezte a nagyközségben uralkodó hangulatot: „Ez a mi állapotunk: csendesség, rémülés, fohászzkodás s félelem”. A közeli Szarvason a város belterületén élők védelmére tervbe vett egészségügyi kordon felállítása ellen tiltakozó lakosság elkeseredettségéről pedig hadd álljon itt *Vidovich Ferenc* főszolgabíró jelentése, aki szerint „ha a nép a határához tartozó földektől elzárattatnék, készebb léssen magát vagy keresztül verni, vagy sorra lövöldezni” (lövöldöztetni), semhogy a biztos éhhalált vállalja.

Berényben a következetesen betartott rendelkezéseknek köszönhetően aug. 22-ig egyetlen áldozatot sem szedett a kolera. Ennek megfelelően nem is haladta meg a megyei átlagot a halálesetek száma. Három hónap alatt — november 4-ig (ekkor jelentették be a járvány megszűnését és az óvintézkedések feloldását) — Bonyhay precíz összesítése szerint 246-an távoztak az élők sorából. Mégis többször találkozhatni a „felsőbbség iránti bizalmatlanságnak” a jeleivel. Augusztus 26-án — vagyis amikor a leghevesebben tombolt a vész — példának okáért a *Scheffer Jakab* háza szegleténél „valóságos utcai lárma”, értsd; kisebbfajta zendülés tört ki. Volt, ki így lázította a megrettent népet: „A Rectoroknak, Papoknak és Uraknak nincsen lelkek, mert mérget adtak be, nem kell nekik hinni, s ha mindjárt ezen fűzfára felakasztanak is, azt mondom”.

Bizonyos, hogy a korlátozó rendelkezések erélyes ellenőrzése és betartásának számonkérése sokaknak nem tetszett. Mások meg túl is licitáltak. A strázsák között több olyan is akadt, aki kimondottan örült, ha a reá ruházott jogok és kötelességek révén egy-egy „elfogott nóbilis” nemes urat — hintájának bakjára ülve — visszakísérhetett kiindulási helyére, nem engedvén meg, hogy átlépje az általa őrzött *líneát*. Így cselekedett a *több szigorral, mint tapintattal* eljáró berényi parasztbíró is, aki még a partikuláris gyűlésre igyekvő, passzussal, útlevéllal rendelkező megyebizottsági tagot: *Csepcsányi Tamást* sem eresztette tovább, holott „az egészséges szomszéd helyről egészséges szomszéd helyre” történő utazást nem tiltotta a „nagyságos Vármegye” egyetlen rendelete sem. A korszellem és a fennhéjázó nemesi gőg igazolására idézzük a tekintélyében és emberi méltóságában megsértett előkelőség 1831. július 18-án írt, Bonyhay Benjaminhoz címzett levelének alábbi részletét: „Kár, írja, a jó Rendeléseket más becsületes és distinctus (tekintélyes) embernek kisebbségére fordítani, és *a paraszt Bíró kezébe ily hatalmat adni*. Tudósítson annak okáért a történekről (vagyis arról, miként járt el az ügyben), s írja meg nekem azon Bírónak a nevét,

hogy ha Gyomára kerül, én is megvizsgálhassam passzusát, és *embertelenségét egyébképen megszolgálhassam*”.

Bonyhaynak nagy érdeme, hogy a „cholera által okozott rendkívüli kiadások fedezésére, továbbá a nép nyomorának enyhítésére a helyi értelmiségre és 1 tehetősebb iparosra 2 kereskedőre szorítókozó gyűjtés szép sikerrel zárult, és az önként felajánlott összeg 545 forint 30 krajcárra rúgott. Nagy szerepet játszott abban is, hogy „Körösladány és Mezőberény Helységeknek Földes Asszonya: *Báró Orci Orczy Theresia* Ó Nagysága, *báró Wenckheim József* özvegye, ezen helységebeli Jobbágyainak a dögletes Cholera pusztítványa által esett szomorú sorsokat megszáván, és kegyes szívére vevén, az aratás táján az életbeli kilenced dézsma eránt tett alku szerint már kötelező Irással is a Lakosok által szemül felajánlott Buzabeli dézsmából önként minden Sessiotól (jobbágytelektől) egyegy köből Buzát kegyelmesen elengedett”.

Az evangélikus gimnáziumért, amelyben *Skolka András* nemzetiségi ellentétet oldó egészséges irányelveit követve, 32 éven át felekezeti hovatarozástól függetlenül, egymást példásan megértve: segítve és támogatva nevelkedett közös honépítő munkára a szlovák, német, délszláv és magyar fiatalság, — sajnos, nem tehetett sokat. Egyrészt mert a statikailag gyengének kikiáltott új épület emelet-ráépítése értelmetlennek tűnt, másrészt mert a nagy patrónus: *Rosenfeld Karolina* halála után az új földesúr szívét nehezebben lehetett meglágyítani. Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy a megkésett ellenajánlat — 150 hold alapítványi föld, 1 szárazmalom, néhány házhely — sem versenyezhetett a *Bolzák* 1834. január 7-én kelt alapítólevelével, amely 280 hold szántó-, kaszáló- és legelőföldet, 25 holdas botanikus kertet, két malomhelyet és belső fundusokat — telkeket — helyzett kilátásba, ha az egyházmegye a gimnáziumot a *Tessedik* féle épületbe, Szarvasra helyezi át.

A sikertelenség ellenére is tisztelettel és elismeréssel kell adóznunk Bonyhay buzgalma előtt. Nem rajta múlt, hogy kitarító fáradozását nem kísérte szerencse, és Mezőberény nem lett szellemi központ, elveszítvén azt a kulturális intézményt, amely révén pedig megkülönböztetett hírt és rangot szerzett már. A gimnázium ugyanis jól érzékelhető eleven pezsgést hozott a község gazdasági és szellemi életébe, azáltal, hogy mint megértő anya, évről évre szerető szívvel ölelte keblére azt a tanulóifjúságot, amely az ország 17—18 megyéjéből — tehát nemcsak az Alföldről és a Duna-Tisza közéről, hanem Észak-Magyarországról, sőt a Dunántúlról és Dél-Magyarországról is — lelkes örömmel jött falai közé.

A ránk maradt visszaemlékezésekről nem lehet egyértelmű bizonyossággal megállapítani, mikor és miként (miért) ment vissza Bonyhay a megyei tisztikarba. Egyesek szerint 1845-ben, mások azt mondják, 1848-ban. Feltétlenül az első dátum a helyes. Úgy tűnik, áldozata lett annak a kiengesztelhetetlen ellentétnek, annak a több évtizedes harcnak, amely a földesúr és a berényi nép között dúlt, s amelyen — be kellett látnia — túl sokat ő sem tudott enyhíteni. Nem vitás, könnyen szerezhetett nehezen felejtető, fájó érzelmi sérüléseket az elszabadult indulattal egymásnak rontó kemény ellenfelek személyeskedéstől sem mentes civakodása során. Joggal tulajdoníthatta hát *Jeszenszky* is távozását a községben uralkodó áldatlan állapotoknak.

A *Békés* hasábjain megjelent nekrológiájában ugyanis ezeket olvashatjuk: „Fájdalom, hogy községe javára irányult minden törekvésénél zsbibasztó hatását volt kénytelen tapasztalni azon áldástalan pörnek, mely a község és a földesuraság között az úri jogok tárgyában évtizedek óta folyt”. Majd lentebb még ezeket fűzte hozzá: „Végül is a nép javára irányult akarata és igyekezete meghíusulván, lelke ideálját porba hullani látván, . . . , leköszönt jegyzői hivataláról”, szorgalmát és tehetségét a megyei pályán érvényesítendő. (*Jeszenszky* különben ennek a szomorúan lehangoló, végeláthatatlan huzavonának a rovására írta azt a kudarccal felérő félsikert — azt a mérsékelt ajánlatot is, amely „a *Wenckheimok* alapítványából fenntartott esperességi főgimnázium” elvesztésével járt együtt.) Fentebb idézett állítását erősíti *A falu bírása* című Bonyhay-elbeszélésnek falugyűlést tárgyaló fejezete is, amelyben ugyan az okos rétvölgyi bírónak: Fűvészlászló Miklósnak sikerült meggyőznie a község gazdáit a „nagylelkű földesúrral” kötendő legelőelkülönözési egyezmény előnyeiről. Okos érvelését elfogadva, rájönnek, hogy „a sovány egyezség jobb a kövér pernél”, vagyis „nem költséges és sok bajt okozó” hosszú perlekedéssel, mely „azon felül hogy a földesurat és a községet egymás iránt elkedvetleníti”, s amellet „bizonytalan kimenetelű” is, hanem a földesúrral való békés egyezséggel jobb megoldani a falu nagy gondjait-bajait.

A közvetlenül 1843 után írt, de csak 1846-ban publikált kis irományban tehát elcsitul a civakodás zaja, elássák a csatabárdot, s mindenki jól jár. Az optimista megoldást azonban több dolog is indokolja, ezért lehet csak utópia. Egyrészt ez volt politikusa; így kívánta a tisztázatlan berényi helyzet, másrészt csak így tudta Bonyhay, az író érvényre juttatni az 1840-ki országgyűlési ifjúság által alapított „népkönyvkiadó egyesület pályázatának a szellemét, amely oktató jellegű könyveket kívánt íratni a hazai írókkal, „melyekből a nép hasznos tanulságokat” szerezhet.

Nos, Bonyhay békés megoldást propagáló, irányzatos művében is erős és elszánt ellenzékkel találja szembe magát a „tisztá célzatú” bíró, aki pedig sok üdvös intézkedésével olyan erkölcsi tekintély lett már, hogy a nép szinte vakon bízott benne. Vagy ahogy az elbeszélésben olvashatjuk: „. . . majdnem imádoztja lón falujának”. Most azonban a legelőelkülönözéssel „valóságos darázs-fészekbe” nyúlt; mérhetetlenül felkavarta a közhangulatot, s vad szenvedélyeket szabadított fel. Többben is nekiestek. Különösen azok, „kik a legelőt sok jószágokkal, juhaikkal aránytalanul használták, kik a szegényebb sorsú lakos-társaik kárával gazdagodni szerettek”. Nyíltan megrágalmazták, „bosszús kifejezésekkel” illeték ezek, azt harsogva, hogy az ún. legelőelkülönözéssel összekötött tagosítás terve „csak tőle és a jegyzőtől” eredhetett. Ráfogták, hogy a földesúr megvesztegette és lekenyerezte, és mert *eladta magát*, „ki kell csapni a bíróságból, úgyis nagyon megtollasodott már ökelme”.

Az elbeszélés ismeretében nem lehet senki előtt sem kétséges, hogy a színhe-lyül választott Rétvölgy Mezőberényvel, az eszményi községi vezető pedig magával Bonyhayval azonos. A nagyközség páratlan fejlődésének érzékeltetésére előhozott motívumok túlnyomó többsége ennek megfelelően szintén berényi eredetű. Így a belső egység megbomlását tükröző, szenvedélyes hangú gyűlésnek akartan visszafogott bemutatásához is a helyi sértések és vádaskodások szolgál-

hattak alapul. Mindez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Bonyhay döntését ne befolyásolhatta volna a vármegye vezetésében időközben bekövetkezett kedvező fordulat; nevezetesen a *Novák Antal* és *Wenckheim Béla* irányította haladó párt nagy választási sikere és diadalmas térhódítása, s méginkább a centralista elvek nagy teoretikusának: *Eötvös Józsefnek* a bekapcsolódása a megye közéleti küzdelmeibe.

Bonyhay haladó gondolkodására vall, hogy 2 éves lőcsei nyelvgyakorlata ellenére, már 1830-ban szakított a jegyzőkönyvek (községi kiadási napló, céhkönyv stb.) német nyelvű vezetésével, és az elsők között mutatott példát a megyében a magyar nyelv hivatalossá tételének ésszerű módjára és gyakorlati lehetőségeire. Tette szoros összhangban állt a berényi gimnázium országosan is elismert magyar nyelvgyakorló és tanító buzgalmával, melyet a *Tudományos Gyűjtemény* 1826-os évfolyama szerint a helység reformata ecclesiájának „érdemes Lelki tanítója”: *Berey István* emelt magas szintre, igazolván a magyar nyelv alkalmasságát a különféle tantárgyak: elsősorban a történelem, a statisztika és a földrajz tanítására.

Nem tudjuk, milyen feladatokkal bízta meg 1848 előtt a tekintetes vármegye; de úgy tűnik nem helyezte át még lakóhelyét Gyulára, hanem Berényben kapott valamiféle megyei munkakört. Tény, hogy a református egyház egyik 1845-ös tavaszi jegyzőkönyve a következő titulusokkal illette: „hites ügyvéd, a község hites jegyzője, egyházi jegyző”. Vagyis csak ez után mentették fel a helység ügyeinek a vezetése alól. Talán a megyén átvezető vasút létesítésének a munkálatain kellett dolgoznia? *Göndöcs Benedek* szűkszavúan csak annyit közölt erről, hogy miután 1845-ben „újra visszatért a megyei szolgálatba, az 1846-ik évi tisztújításon több hivatalra is kijelöltetett, . . . , s megválasztása is . . . bizonyos volt, ő azonban az ellenjelöltek iránti tekintetből a kijelöléstől visszalépett, mire a főispánja — nemes jellemét bizonyító illetén magatartásának elismerésül —, mi úgy véljük, nem kis mértékben a *Wenckheim* családnak tett csaknem két évtizedes jó szolgálata jutalmául is, másnap megyei táblabíróvá nevezte ki. Ez a beosztás nem kötelezte arra, hogy elhagyja Berényt. Tiszteletbeli állás volt — nem járt fizetéssel.

Dr. Bonyhai (Eiler) Mihály gondosan összeállított, adatokban gazdag művében, a *Mezőberény monográfiájában* (megjelent 1933—34-ben) úgy hidalta át a szabadságharcig terjedő rövid időszakot, hogy kizárólag egyházi és egyéb társadalmi megbízását sorolta fel. Elmondta róla, hogy 1846-ban a Békés-bánáti egyházmegyének előbb a gyomai, később meg a gyulai kerületében töltött be iskolafelügyelői funkciót, majd a következő évben, mint Mezőberény ügyésze a gyulai követválasztó gyűlésen vett részt. Ezen — mint tudvalevő — a megyei rendek régi kedves barátját, *Tomcsányi József* másodalispánt és *Tormássy János* megyei főjegyzőt, az 1832—36-os országgyűlési ifjúság *Társalkodási Egyesületének* egyik legképzettebb tagját: *Lovassy* és *Kossuth* eszme- és börtöntársát választották kövétté „szünni nem akaró éljenzések között”. Szólt arról, hogy 1848. március 22-én a berényiek képviselőjében ő is jelen volt azon a Gyulán tartott ominózus *népközgyűlésen*, amely végül a tragikus események egész lavínáját indította el a községben. Június 4-én a berényi egyházközség presbitériuma delegálta abba az 5 tagú küldöttségbe, amely az *Eötvös József* miniszter által

1848. július 20-ra kitűzött első egyetemes tanítógyűlésen képviselte a Békés-bánáti református egyházmegye iskoláit.

Ezek a megtisztelő megbízások azonban legfeljebb arról tanúskodnak, hogy Bonyhay emelt fővel távozott a jegyzői székéből. Nem fordított sértődött hátat a közéletnek — nem lett úgynevezett bukott ember. Bizonyos az is, ebben életpályájának valamennyi összegzője egyet ért, hogy 1848. május 9-én Békés vármegye árvaügyi számvevője, egy év múlva pedig főszámvevője lett.

Bonyhay sohasem volt a hangzatos címek és beosztások — a hiúság rabja. Nem élt vissza a belé helyezett bizalommal, bárhonnán jött is az. „Nevének hallatára a berényi nép mindig meglegedettségének és büszkeségének” adott kifejezést jóval halála után is — állapította meg félévszázad múlva az egyik visszaemlékező. Esménykép lett, és pedig joggal. Olyan vezetőt tiszteltek benne, aki mindenekelőtt a megbízásokkal együtt járó feladatok pontos és körültekintő elvégzését: a szolgálatot, a derekas helytállást tartotta a legfőbb kötelességnek. Aki világosan felismerte, — egyedül a jól végzett értelmes munka adhat méltó rangot és tekintélyt az embernek. Ezért építhetett reá bátran mindenki. Tudták, nem csalódnak benne, mert csak akkor vállalja a harcot, ha előbb önmaga erejének és képességeinek ismeretében józan ésszel számot vet az elvárásokkal és az adott lehetőségekkel. Sohasem volt könnyen lelkesedő, rajongó lélek: „Amihez fogott”, annak jól „meggondolta a végét” is.

Nem mindennapi önmérséklete magyarázza, miért bizonyultak tartósaknak társadalmi megbízásai. Egyházi tisztségeit például élete végéig megtartotta. 1848. augusztusában, mint a tiszántúli egyházkerület delegációjának tagja, egy miniszteri tanácskozáson vett részt. 1854-ben becsületes jellemét, jótékonyágát és vallásos buzgalmát elismerve, a Békés-bánáti „egyházi vidék adessorává — világi tanácsbírójává tették, s az is maradt élete végéig. 1859-ben a protestáns egyházak ősi autonómiáját megölni s ezzel a magyarság ellenállását megtörni szándékozó *nyílt levél* — ismertebb nevén a protestáns pátens — elleni küzdelemnek Békés megyei vezéralakjaként emlegették nevét. Annak a nemzeti öntudatot védő, végsőig elszánt harcnak lett a helyi exponense, amely szakított végre a *Bach-korszak* távlattalansága és reménytelensége idején kényszerből vállalt passzív ellenállással, s a megváltozott külpolitikai helyzetben bátran szembehelyezkedett a Habsburg politikával.

Az oppozíció vezérkara — felismerve az „egyházkormányzat rendezését” hirdető elvek hamis álcája mögött meghúzódó valódi célt: a tudatos elnémetesítést, teljes mértékben azonosult *Deák Ferenc* híres tézisével: „Amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, *önmaga* lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és kétséges”. Ezt vallotta és ezt képviselte ő is.

A protestáns egyházi jog védelme túlnőtt a két felekezet belügyén — nemzeti ügy lett. A nem várt nagy ellenállást tapasztalva, különösen pedig a veszélyesnek tűnő mozgalom erejének a megtörése céljából, a szellemi irányítókat hamarosan perbe fogta a hatalom. Nem került el sorsát Bonyhay sem. A nagyváradi királyi törvényszék elé idézték, és csak úgy menekült meg a börtöntől, hogy időközben a király — a Solferino és Magenta mellett elszenvedett vereségek erkölcsi súlya alatt — a magyarokkal való megbékélést égetően fontos politikai szükségesség-

nek, halaszthatatlan lépésnek ismerte el. Békés szándékának és megbocsájtó kegyének igazolására 1860. május 15-én visszavonta „nyílt levelét”, s ezzel együtt a már elítélt és bebörtönzött vezetőket szabadon bocsáttatta és rehabilitálta, azok ellen pedig, akiknek ügyében még nem hoztak ítéletet, a vizsgálatot azonnali hatállyal megszüntette. Visszaállította a *Haynau*-rémuralom előtti statusquot, megengedte az egyházkerületi gyűlések összehívását és tartását, beleegyezett a centralista felépítésű egyházkormányzatba, az egyházi tisztségviselők: papok, esperesek, püspökök (szuperintendensek), illetve presbiterek, gondnokok, felügyelők, tanácsbírák, főgondnokok stb. szabad választásába. Megszüntette a protestáns iskolák önállóságát sértő katolikus ellenőrzést, s hozzájárult a protestáns szellemmel ellenkező tankönyvek kicseréléséhez. Módosította az *Entwurf* szigorú előírását, amely a közép- és főiskolákra nézve fontos követelményként írta elő a német tanításnyelv alkalmazását, elismervén ezzel, hogy „a tudomány mélyebb rejtekeibe való behatoláshoz” az anyanyelven át vezet a legbiztonságosabb út. Helyt adott végül a protestáns iskolák ama kérésének, hogy érettségi vizsgáikat saját iskoláikban és saját hatáskörükben tarthassák meg. Nagy győzelem volt ez — egyet jelentett az abszolutista erőpolitika bukásának a beismerésével.

Bonyhay közismerten dualista tudományszemléletet képviselt; — határozottan szakított a tantárgyak oktatásának teológiai szempontokat érvényesítő és érvényesített teóriájával. A mezőberényi egyházközség 1857. március 24-én tartott presbiteri gyűlésén, amelyre vendégként hívták meg, bátran hangoztatta, hogy a hit és a tudomány két külön szféra. Azt javasolta, hogy az egyházkerület csak a katekizmust illetően döntsön, míg „a nem vallásos iskolai könyveket a gyűlés — értsd: gyűlekezet — vizsgálása és előintézkedése nélkül” maguk a tanítók válasszák ki, kizárólag a „győzzön, ami jobb” elvet érvényesítve.

Iskolafelügyelői megbízásában 1860-ban is megerősítette a 11 *körügyeletre* oszló nagy kiterjedésű egyházmegye. A 8 egyházmegyei tisztségviselőből és 3 pedagógusból álló új típusú ellenőrző és irányító szerv nem nélkülözhetette gazdag tapasztalatait és nagy szakértelmét. Olyanokkal dolgozott együtt az iskolaügy korszerűsítésén, majd az I. népiskolai törvény előmunkálatain, mint *Szathmári Károly*, az 1855-ös *Gyulai Árvízkönyv* szerkesztője és *Csák János* vésztői, *Hajnal Ábel* békési, *Szalai István* szentesi, *Szöllősi Antal* makói lelkész, továbbá *Széll Sámuel* és *Bánfi József* tanácsbírák. A nevelőket *Erdei I. Péter* hódmezővásárhelyi tanár, *Szegedi Károly* füzesgyarmati népiskolai tanító és *Vince Sándor* makói tanár (egyszersmind az iskolafelügyelőség jegyzője) képviselte a bizottságban.

Segítőkészségéről több pedagógiai tárgyú szépirodalmi műve árulkodik. Így a bevezetőben már említett, 1870-ig négy kiadást megért *Népiskolai jutalomkönyv jó gyermekek számára* mellett ide sorolható az 1869-ben Debrecenben nyomtatott *Hasznos mulattató kisebb és nagyobb gyermekek számára*, továbbá az 1858-ban Gyulán publikált tanköltevény: *A szülők hivatása*, és utóljára, de nem utolsó sorban a posztumusz füzetként, 1886-ban Budán megjelent *Irányadó az iskolában és az életben*. Mindegyik magasfokú humanizmus gyümölcse — a gyermek iránti őszinte szeretet kedves bizonyágtevője.

Ezzel az érzelmi beállítottsággal joggal vallhatta legnemesebb és legszentebb kötelességének az árvák gondozását. E téren nem volt nála lelkiismeretesebb jegyző az egész megyében. (Mint ismeretes, általában a jegyzők töltötték be ekkor a községekben az árvagyám tisztét.) Berényi álláshelyét elhagyva, 1848-ban csálhatatlan bizottsággal bízta rá az alispán — előbb mint számvevőre, utóbb mint főszámvevőre — a megye árvaügyének irányítását, sőt nagy hozzáértését és rátermettségét azáltal is elismerte, hogy őt kérte fel az új típusú, liberális-demokrata szemléletű „megyei árvaügyi rendszabályok és útmutató-sok” tervezetének a kidolgozására.

Szakértelmét és morális megbízhatóságát nem nélkülözhetette az abszolút kormány sem, s Világos után őt nevezte ki megyei főpénztárnokká s vele az árvabizottmány vezetőjévé. Ahogy *Göndöcs* mondja: „... mint egy rá kényszerítettett a megyei árvaügyek főszámvevő hivatalának ideiglenes továbbvezetésére”, jóllehet „mint lelkes érzelmű hazafi a hatalom embereinek szemei előtt gyanús és üldözött egyén volt”.

Mindent tudtak róla. Tudták, hogy századosi rangban szolgált a becskerek-i táborozáson, hogy erején felül vállalt anyagi áldozatot az „ok nélkül megtámadtatott haza” önvédelmi harcának sikeréért. Tudtak 1848—49-es közszerepléséről. Tudtak a *Petőfi*hez fűződő, soha meg nem tagadott, éterien tiszta emberi kapcsolatáról, amely nemcsak arra a két hétre szorítkozott, amelyet a költő 1849 „tragédiát villámló, félelmetes” nyarán kis családjával a mezőberényi rokonoknál *Orlay Petrics Soma* szüleinél töltött, miután a katonai vezérkar — így írta *Bem*nek — „kiszámított és nemtelen bosszúállással” kicsavarta kezéből a „mocsok nélkül” forgatott kardot, s ő arra kényszerült, hogy csendes visszavonultságban, „hallgatva szolgálja” hazáját. Tudták, hogy jóval régebbi volt ez a viszony; hogy 1842-ben kezdődött, ennél fogva tehát átfogta *Petőfi* egész költői pályáját, az első szárnypróbálgatásoktól kezdve egészen 1849. július 17-éig, a végromlás közeledtét sejtető, megrázó erejű nagy vers: a *Szörnyű idő* önkínzó döbbenetéig. Igen, ő Bonyhay volt az, akit beavatott a két fiatal lélek életük nagy titkába, akinek elárulták az együttes fellépés, a közös kiadvány tervét és vágyát, amit ő — a náluk 18 évvel idősebb, meglelt férfi — buzgón helyeselt is. Csak pénz nem volt hozzá. Aztán ő vitte át Gyulára is, hogy megismertesse a lobogó fantáziájú ifjúval az Alföld egyedüli, többé-kevésbé épségben maradt várát, — amely *Kóhn Dávid* Bonyhaytól szerzett személyes értesülése szerint — *mély benyomást keltett* benne.

Petőfi tisztelte és nagyra értékelte Bonyhay természetes közvetlenségét és figyelmességét. Szívesen tartott vele 7 év múlva, 1849 nyarán is, bármikor, ha azt Gyulára hívta hivatali kötelessége. Ilyenkor meghallgatva a legfrissebb katonai és politikai híreket, költő barátaival: *Szakál Lajossal* és *Sárosi Gyulával* órákig vitázott és tépelődött a haza sorsán és egyre kilátástalanabb helyzetén, izgatottan keresve a jövő boldogulásának útját. Végül innen, Mezőberényből „ragadta el a végzet, harcok terén keresni dicsőséget”, és ment — nem törődve a baljós előjelekkel — Erdélybe az ősz vezérhez, a mindenkinél jobban szeretett *Bem* apóhoz az ő ti. a Bonyhay ekhós szekerén — *Csipkár Pállal* a bakján —, miután a váratlanul felbukkant *Egressy Gáborral* és *Kiss Sándor* ezredessel

folytatott tanácskozás után élete sorsdöntő dilemmájában visszavonhatatlanul a magasztos példa: az önfeláldozó csatatéri halál mellett döntött.

El lehet képzelni, milyen óriási közigazgatási szaktekintély lehetett Bonyhay, ha ekkora tehertétellel is kitartott személye mellett az abszolutista hatalom. Ő — tudjuk — mindig szégyellte ezt a hihetetlen bizalmat. Ha nem az árvák szolgálatáról lett volna szó, vissza is utasítja. Ennek ellenére minden erejével azon volt, hogy minél előbb megszabadulhasson tőle, a gyűlölt és nemszeretem hivataltól, s hazakerülhessen Berénybe. Nagy szerencséjére, segítségére sietett a falu is, hol „a kis számú, de képzett emberekből álló értelmiség” több tagja távol tartotta magát a schwarz-gelb szolgálattól.

Neki kapóra jött; — a kisebb rosszat, a megváltást jelentette. Örült, hogy a berényiek kapva kaptak a lehetőségen, és meghívták a helyi „árvabizottmány jogtudós ülnökségére”, méghozzá egyhangú szavazattal. Boldogan jött, nem volt benne duzzogás. Nem törődött azzal a vandalizmussal, amelyet a magát becsapottnak érző, „századokon át elnyomott, politikai jogokat nélkülöző, szolgaságban sinylődő köznép” hajtott végre az ő tanyáján is, amikor ráébredt arra, hogy a főúri család — *Wenckheim Lászlónak* 1848. március 22-én a gyulai népközügyülésen tett ünnepélyes fogadalma ellenére sem hajlandó igazságot szolgáltatni az ún. „megigazító” perben. Egyértelmű volt — az erőszakos támadás éle nem ellene, nem is *Tessedikné* vagy *Csaraszka János* ellen irányult. Ők csak szánnivaló, de kényszerű statisztaszerepet tölthettek be a szomorú drámában. Ezért hát nem is ők, hanem a főispánná előlépett *Wenckheim Béla* „szólította fel” magánlevélben *Szombathelyi Antal* alispánt (mellőzni kívánván a számára kétes értékű hivatalos utat), hogy „a miniszteri rendelkezések értelmében” a berényiek „megfékezésére és megzabolozására” bátran nyúljon a legkevényebb retorziókhoz. „Úgy vélem — írta —, hogy legalább egy divisio katonaságnak oda való elhelyezése, annak minden adóbeli betudás nélküli tartása, a kárnak megtérítése, a vétkeseknek egy különösen e végre kiküldött sedria általi megfenyítése lennének azon *egyedüli* eszközök, melyek a már annyira elharapódzott berényi lázadási rendetlenségeket helyrehozni képesek lennének”. Jellemző, hogy sem Bonyhay, sem a fent említett kárvallott társak nem kértek ügyükben hasonló jogorvoslást és elégtételt.

Az árvagyámi munkakörben aztán Bonyhay „több éven át meg is maradt”, és munkáját közmegelegedésre látta el. Tekintélye, közéleti súlya közben nőttön nőtt. A 60-as évek elején alakult Békés megyei Takarékpénztár egyesület például *Bodoky Károly* mellett benne tisztelhetette egyik legjobb, legaktívabb szervezőjét, ki nemcsak ekkor, hanem később, az intézmény megszilárdításának a munkájából is lelkesen kivette a részét.

A társulat létesítésének értelmi szerzője: *Wenckheim László*, meg kell adni, korán és pontosan észlelte a kedvező szelet, s nem sokkal a régi, a Világos előtti kereskedelmi törvényeket visszaállító és a kamatkorlátozást megszüntető országbírói értekezlet után 1861. március 22-én már felvetette Gyulán a takarékpénztár eszméjét, sőt a vármegyei közgyűlésen be is mutatta annak nyers tervezetét. Ezt a közgyűlés megjelent tagjai, akik maguk is tapasztalták, hogyan enyhülnek a szabadságharc bukása után a hiteléletre nehezedő súlyos megszorítások, lelkes örömmel fogadták és támogatták. Másfél évi huzavona után (ez

az alapszabály-módosítással telt el) végül a helytartótanács engedélyt adott az alakuló gyűlés megtartására. Az 1863. január 11-én összeült gyűlés Bonyhayt nagy lelkesedéssel pénztárnokká választotta, aki az elnökség részéről személye iránt megnyilvánult bizalom, továbbá a többször is megismételt felkérés hatása alatt — „saját gazdasági ügyeinek hátrányára” vállalta a megtisztelő feladatot, s jó pár éven át a Takarékpénztár egyesület rendelkezésére állt.

Már 1863 igazi erőpróbáló esztendő lett. Bonyhay magasfokú humanizmusáról, legendás becsületességéről — beigazolódott — nem mondhatott le a fontos pénzügyi vállalkozás. Irányító részvétele társadalmi — politikai szükségesség volt. A minden képzeletet felülmúló szárazság az egész megyét koldusszegénné tette. Az ijesztő méretű inség leküzdése, a munkaképtelen, könyöradományra szoruló, kiszolgáltatott nép sorsának enyhítése, az éhhalál megakadályozása, az uzsorakamatok letörése, a spekulánsok üzérkedésének megfékezése, a következő gazdasági év beindításához szükséges vetőmag és kölcsön előteremtése komoly hozzáértést, sokszoros erőfeszítést és körültekintő gondosságot követelt. Bonyhay nem menekült a feladatok elől. Vállalta a nehézségeket, a munkával járó töredelmet, az érdek nélküli önzetlen helytállást.

A takarékpénztári munka számos megyei előkelőséggel, több nagy nevű politikussal és emberbaráttal hozta szoros emberi kapcsolatba. Különösen a nagy szervező — az *alföldi vasút* és a *Békés megyei Gazdasági Egyesület* létrehozásán fáradságot nem ismerő kitartással dolgozó alispán: *Trefort Ágoston* tisztelte. Tisztelte és nagyra értékelte benne az elvei mellett hűen kitartó centralistát és a hivatalában pontos, jó akaratú, megvesztegethetetlen egyenes embert. Beavatta gazdasági nehézségeibe, megvallotta neki fájó csalódásait, ismertette vele, miként bukott meg a szarvasi járásban, s felkérte: ő legyen a helyi megbízottja — főkortese a gyomai kerületben a képviselőválasztáson. Leveleiben ilyen szubjektív vallomásokat találunk: „A tavalyi inség (azaz az 1863-as) nagyon megnyomorított; abszolúte semmi jövedelem egy hosszú éven keresztül”. Három év múlva pedig, amikor a fagy a szarvasi és az orosházi járásban — vagyis az ő birtokán is — „negyedére devalvált a őszi termést”, a tavasziakat meg „a szárazság tette semmivé”, így kesergett: „Az idén nagyon szegény vagyok . . . s a köszvény körülöttem jár”. Csak meghitt barátjával közölt ilyeneket ekkortájt a vezető kaszt embere. Megkérte, tudassa vele, mikor és mennyit kell fizetni a gyulai takarékpénztárnak, amelynek 6000 forinttal tartozik, mert „nem akar pontatlan lenni, bármit is elmulasztani — nem akarja hitelét rontani”.

Bonyhay tiszta nevére, széleskörű ismeretségére mutat, hogy az általa javasolt *Trefortot* a sikertelen szarvasi választás után, ahol egyrészt vallásos és kollégiális érdekek, másrészt túlzó, 49-es politikai követelések ütötték el a mandátumtól, a gyomai kerületben egy-két hét múlva „két kézzel fogadták”. Itt egy évtizeden át szavaztak bizalmat neki. Megbecsülték benne azt a nemes gondolkodó, tenni kész, koncepciózus férfit, aki „mozgásba hozta” és dűlőre vitte a *Szolnok-aradi*, majd az *Alföld-fiumei vasút* tervét. Mindkettővel jelentős gazdasági előnyökhöz, tartós munkalehetőséghez juttatta a járás dolgozóit. Az *Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára* őriz egy olyan *Trefort*-levelet, amelynek aljára Bonyhay — ti. az ő hagyatékából került be a közgyűjteménybe — emlékeztetőül ezeket jegyezte fel: „Válaszul megírtam, hogy senki a világon nem

léphet fel biztosabban, mint önagysága, az az én dolgom". Az eredmény messze-
menően igazolta magabiztos előrelátását.

Nagy munkabírását élete végéig megőrizte. Életeleme volt a munka. Mint
akin nem fog az idő, Gyuláról hazakerülve, 70 éves galambósz fejjel is merte
vállalni a *Wenckheim* birtok kasznári teendőinek ellátását, pedig mellette még
kb. 90 magyar holdas saját gazdaságának az irányításáról is gondoskodnia
kellett.

Szépirodalmi munkássága fölött hamar eljárt az idő. Egyetlen műve sem
bizonyult időtállóknak. Joggal és méltán. Csak amolyan félkész termékek voltak,
amelyekben az életből szerzett benyomások és tapasztalatok: morális és politi-
kai eszmék, egyéni érzések és természeti megfigyelések sohasem emelkedtek
olyan magas hőfokra, hogy a művészi fantáziát is működésbe hozzák. Nem is
gazdagította velük a cselekményt. Nem élte át soha igazán az adott helyzeteket;
nem tudott jelenetekben látni és gondolkodni, tipikus figurákat teremteni. Csak
érvelt, és nem ábrázolt. Még a kortársak által tévesen regénynek minősített
A falu bírájában sem volt ereje ahhoz, hogy a korszerű témához a kifejezés
korszerűségét is társítsa. Nem tudta olvasói elé varázsolni az idő lelkét, a kor
szellemét; nem tudta megjeleníteni a népes település: Rétvölgy társadalmi képét.
Így is fogalmazhatnánk: alkalmatlan volt a „költésre”. Az *Arany János*-i „költe-
ni, mégis igaz maradni” elvből csak az objektív tárgyilagosság kritériumát
érvényesítette. Ez pedig kevés, hiszen „semmi sem lehet korszerű, ami művészi-
leg rossz”. Ezért aztán nem érezvén a művészi igazság sajátosságait, számottevő
író sem lehetett, hiába jutalmazta első díjjal a népkönyvkiadó egyesület. Nem
tudott életet lehelni a megjelenítés nélküli, túlnyomórészt egyes szám harmadik
személyben közölt cselekménybe. Szavai mögül hiányzik az élet lihegése, a szilaj
viták és szenvedélyes összetűzések heve, az elért sikerek keltette csendes öröm,
a pillanatnyi kudarcok fájdalom — egy szóval az események által kiváltott
természetes érzelmi reakció.

Füvészs Miklós adott jellem, ki nem érik, nem fejlődik úgy szólván semmit a
mindössze 36 lapos „regény” folyamán. Olyan, mint Pallasz Athéné, aki 60 éves
fejjel, teljes fegyverzettel pattant ki Zeusz fejéből. Egyéniségének fejlődésére
pedig gazdag lehetőséget kínált az elbeszélés a maga korszerű társadalmi eszmé-
ket, fontos centralista vezetési elveket sürgető és érvényesítő, olykor-olykor
szinte utópikus szocialista színezetű irányzatosságával. Sajátos jelenség, kivéte-
les ember. Egyszemélyes felelős vezetője községének, kinek felettes hatósága
sincs. Korát és beosztását messze meghaladó bölcsességgel mindenhez ért,
mindent világosan érkekel és mérlegel, mindenből tanul. Csupa szem és csupa
fül. Mégsem megszállott-nyughatatlan lélek. Csendben, megfontoltan, mond-
hatnám gépies pontossággal és következetességgel végez mindent, annak rendje
és módja szerint. Sohasem torlódnak egymásra a sürgősen elvégzendő felada-
tok, holott tökéletesen átalakítja Rétvölgy eredeti arcát. Eltűnnek a télire beta-
pasztott ablakok, okos érvekkel meggyőzi a község népét a pálinkafogyasztás
és a bor „túlzott élvezetének” az ártalmasságáról, s felvilágosító előadásai
nyomán józanná lesznek a részeges emberek. Véget vet annak az ősi szokásnak,
hogy a községi gyűléseket a kocsmában, feltett kalappal, pipaszó mellett tart-
sák. Közbecsülést szerez az öreg iskolamesternek és az iskolában tanított isme-

reteknek. Okos gazdálkodásra neveli a falu lakosságát. Példát ad a cselédekkel való humánus bánásmódról. Önmaga eredményeivel bizonyítja be a polgári életforma fölényét a feudális berendezkedés és termelési móddal szemben. Széles körben tudatosítja az iparosodó mezőgazdaság jelentős eredményeit és sikereit. Okos takarékossgot honosít meg; ráneveli a falut a gabona alkalmas időben történő értékesítésére. Jó állapotba téteti az elhanyagolt utakat. (Hol azelőtt „csapófával” emelték ki a kátyúból a kocsikat”, most jó karban tartott utakon lehet közlekedni). Kiváló minőségű borral látja el a község „úrbéri kocsmáját”, s szigorúan ellenőrzi, hogy a „borbíró uram” által vásárolt ital haszna „töltögetés, apadó, seprő cím alatt ne dőzsöltessék el”. A község földjét ipari növényekkel: repcével, dohánnyal, kukoricával stb. vetteti be, s az így szerzett nagyobb haszonból fizeti a falu kiadásait. Szövetkezeti jellegű takarékpénztárt létesít az esetleges rossz termés okozta bajok és károk enyhítésére. Prima tenyészállatokat vásárol, s megveti a minőségi állattartás (állattenyésztés) alapjait. A tanácsüléseket szombaton délutánonként tartja, s ott „a közbizodalom” erősítésére „vagyona tekintélyre tekintet nélkül — csak az igazságra ügyelve” ítélezkedik. Híven örökdi a falu belső nyugalma fölött. Sok energiát fordít az ellenségeskedések, torzalkodások megszüntetésére, a felekezettek közötti békére, a cigányok munkára nevelésére és emberi jogainak elismertetésére. Mindezeket pedig kollektív bölcsességgel, közös akarattal, azt mondhatnók, a szocialista demokratizmus szintjén és módszereivel teszi.

Mint látható, a fejlettebb polgári gondolkodásmód és életvitel szócsöve és szálláscsinálója volt. Ennek érdekében üzent hadat a régi avitt szokásoknak és babonáknak. Kitartó következetességgel küzdött a szó fegyverével, az értelem erejével, és győzte meg „lakostársait”: hagyjanak fel a balga hiedelmekkel, ne hallgassanak a kóbor sarlatánokra és „a falusi kuruzsló vénasszonyok” tanácsaira. Tanuljanak inkább a népszerű gazdasági könyvekből. Orvost hozat Rétvölgyre, s az elsőik között vezeteti be a himlőoltást. Hogy pedig ne féljenek tőle a szülők, példát mutatva, saját gyermekét oltatja be először. Rendbe hozatja az elhanyagolt temetőt, s ezzel nemes, kegyeletes hagyományt alapozva meg: az ősök iránti tiszteletet. Vasárnap délutánonként közhasznú tudományos előadásokat tart. A kis gyermekek számára óvodát szervez, „hová a szülék . . . gyenge gyermekeiket, kik iskolába járatásra még nem alkalmasok”, elvihetik. Tudományos szakszerűséggel érvel mellette, elmondván, hogy ott a kisdedekről „fogadott dajka gondoskodik, az óvó-tanító pedig hasznos és a testi erőt is fejlesztő játék nemeivel *mulatva-oktatja* őket . . . Mily öröm hallani ezen parányi gyermekeket — int Fűvész —, kik bár *játszva-tanulnak* — gyenge elméjükhez képest mégis milly okosan szólanak sok dolgokról”. A nép érdekeit tartva szem előtt, becsülettel képviseli jobbágy-paraszt társait a földesúr és a község közötti úrbéri vitában, s az okos egyezkedés útját választva, beláttatja a heveskedőkkel is, hogy „a törvény világos szavai ellen nincs mit rugódozni” — kizárólag „a legelőnek a szántóföldekkel együtt” történő tagosításának útján lehet eljutni „a jobbágyi boldogság koronájához” — az *örök váltás*ghoz. Lankadatlan szorgalma és minden apróságra kiterjedő figyelme révén lesz Rétvölgyből mintafalu, ő pedig korát messze meghaladó, eszményi községi bíró.

Mindezeket — persze — nem sikerült elhíttetni mindössze 2 rövid nyomdai ívet kitevő elemzésével. Gazdag mondanivalójú, túlzottan oktató jellegű, végső eredményekre, erkölcsi tanulságokra kihegyezett írása, amelyben a kidolgozás gyarlóságai miatt csak a regény pusztá *lehetősége* van meg, úgy hat, mintha abban Bonyhay csak egy közigazgatási tanfolyam száraz tankönyvének a feladatgyűjteményét és vezetéspolitikai intencióit és téziseit összegezte volna. Eltűntette belőle a regény éltető elemét: az izgalmas cselekményt, s olyan nem létező eszményi bírót, olyan ideális községet mutatott be, amelyet a jövőben ő maga is látni kívánt.

Próbálkozása nem volt előzmény nélküli. A 40-es évek közepe táján — a liberalizmus és demokrácia korában — már nagyon divatba jöttek irodalomban és színpadon egyaránt az ún. *népies korrajzok*. Sőt, a nagy írók: — elsősorban *Petőfi* és *Eötvös* — nyomán, sok utánérző iparkodott azon, hogy többnyire idealizált hőst néprajzilag is hű környezetbe állítsa. Bonyhay, akinek írását legfeljebb Fűvész Miklós centralista vezetési elvei alapján kapcsolhatjuk *Eötvös* nagy regényének, *A falu jegyzőjének* csillagképéhez (hamarabb elkészült ugyanis, semhogy olvashatta volna nagy eszményképe és író társa méreteiben és társadalompolitikai mondanivalóját tekintve is súlyosabb irányregényét; ezért csak a pesti lapokban hírverésként kurrentált címből kaphatott valamelyes inspirációt), bár tüzetesen ismerte a mezőgazdasági munkát és a paraszti életformát, nem törekedett arra, hogy néprajzilag is hiteles hátteret fessen. Egységes tömbként kezelte és kívülről nézte a parasztságot, nem vett tudomást szociális tagoltságáról. Nem foglalkoztatta, miként determinálta gondolkodását és életvitelét a vagyoni helyzet, s hogyan és miért váltak uralkodóvá benne bizonyos jellegzetes magatartásformák és szokások. Mégcsak vérmérséklet szerint sem próbált különbséget tenni köztük. Így aztán nincs egyetlen típusa sem. Egyedül a bíróra figyelmeztet; őt emelte magasra, mindenki fölé. Ezért talál *A falu bírájára* is *Szinnyei Ferenc* alábbi elmarasztaló sommás ítélete, amellyel a kor epigon költőinek népies próbálkozásait — köztük Bonyhay elbeszélését — jellemezte: „Ezeknek egy-két kivétellel nincs köze a szépirodalomhoz”.

A kortárs olvasók közül többen is megcsömörlöttek Fűvész Miklós mindenható-mindentudó tökéletességétől. Erre vall, hogy az *Életképek* 1846-os évfolyamában egy kritikus N. jelige alatt ekként vette védelmébe az író és gáncs nélküli hőst: „... bizony kár, némelly oldalú uraknak annyira haragunni, hogy Bonyhay Béni *A falu bírájában* némelly olly dolgok elintézését is bízza hősére, mellyeket . . . egészen más valaki is könnyen elvégezhet”. Majd az élet különböző területein észlelhető hiányosságoknak — tudatosan kiemelt analóg példák — csattanós elősorolása után még így toldotta meg: „Míg bizonyos, hogy ama mások bárminő lelkes működéseik *elégtelenek*: addig nem kell haragunni, sőt kívánni kell, hogy a falu bírája is, jegyző is stb. tegyen, mennyit tehet a nép erkölcsének javítására”. Ne fájjon hát senkinek se a hivatali hatáskör ilyen fajta túllépése.

Az aránytévesztést természetesen az irányköltészet kötelezőnek érzett didaktizmusával és annak sajátos túlzásaival is magyarázhatnánk. Sokkal inkább azonban azzal a másik lehetőséggel, hogy ti. Fűvész Miklóst az író önmagáról — a hivatalában elismerten pontos, példamutató falusi nótáriusról mintázta. Ő

volt az a távlatokban gondolkodó, jövőt építő kiváló vezető, akinek hasznos munkáját a kedvező változások egész sora hirdette Rétvölgyön, azaz Mezőberényben. Ebből a párhuzamból eredhetett legkönnyebben a hiba. Nagyon is elképzelhető, hogy amikor Bonyhay számba vette az eredményeket, képtelen volt megfékezni az emlékek gazdag áradását, s végül nem tudott — talán nem is akart — hideg ésszel szelektálni közöttük. Mindent alteregója- a bíró áldásos tevékenységének tulajdonított. Jogosan merül fel bennünk ugyanakkor a kétely: nem akart-e többet? Vajon ezzel a magamutogató-önigazoló teljességre törekvéssel — akár hajdan *Tótfalusi Kis Miklós* nem önmaga „mentség”-ét kívánta-e megírni a legelőelkülönözés elkerülhetetlen fiaskója árnyékában? Helytörténeti szempontból viszont éppen ez a teljesség az érték. Elősegíti, hogy pontosabban érzékelhessük azt az ugrásszerű minőségi változást, amely Mezőberény lakóinak gondolkozásában, gazdálkodási elveiben, életvitelében, anyagi és szellemi kultúrájában a múlt század második negyedében Bonyhay irányításával végbement.

Horváth János, a kiváló irodalomtörténész nagyon elképzelhetőnek tartotta, hogy a népkönyvkiadó egyesület által 1843 szeptemberében közzétett s utána többször is megismételt pályázati felhívás — ezt nyerte meg, tudjuk, Bonyhay — irányította *Petőfi* figyelmét is a *népnevelő elbeszélés* műfaja felé. Lehet. Ő különben *A falu bírójának* a hatását felismerni vélte *Az Apostolon* is. Mi ezt indokolatlannak és túlzottnak tartjuk. Elismerjük ugyan: akad egy-két hasonló, de nem azonos motívum bennük; ezek azonban a kor általánosuló jegyei — azaz másoknál is fellelhetők. Döntőbb bizonyítékot nyújthatna a tendencia, az irányzat és a jellem hasonlósága. Ezek viszont tökéletesen kizárják a feltételezésnek még a lehetőségét is. Nem; a világ nagy sorskérdései iránt egyáltalán nem érdeklődő, nem „politikus” alkatú hasznos ember: Fűvész Miklós, a józan gondolkodású, mindig kiegyensúlyozott kontemplatív vezető nem volt, nem lehetett prototípusa a forradalmár Szilveszternek. Ennél fogva Bonyhay elbeszélése *A falu bírójára* sem igen szolgáltatott ötletszikrákat *Petőfi* forradalmi enciklopédiájához: *Az Apostolhoz*.

Művészi hatásmechanizmusát tekintve nem volt jobb a négy kiadást megért *Népiskolai jutalomkönyv* sem. Tartós sikerét annak köszönhetette, hogy műfaja eléggé ismeretlen volt még a korabeli népiskolákban. A „szorgalmas tanulás és szép erkölcsi viselet” megjutalmazásával alig törődtek valahol a múlt század derekán az anyagi nehézségekkel küzdő iskolafenntartó egyházak. Bonyhay nagyszerű pedagógiai érzékét dicséri, hogy felismerte, milyen óriási jelentősége van a dicséretnek, és hajlandó volt anyagi áldozatokat hozni azért, hogy a legjobboknak — mindenekelőtt a végzős fiúknak és lányoknak — maradandó emléket és mély élményt szerezzen.

Mottóul a kor híres magyar pedagógusának: *Ney Ferenc*nek a gondolatát kölcsönözte: „Van-e szebb, fenségesb, szentebb működés, mint a gyermekeket kereszténnyé, hazafivá, emberré képezni?” S valóban — ehhez a hármast célkitűzéshez nyújtott támogatást a 32 oldalas verses kiadvány.

Becsületes életre nevelő tanulságai, tömör axiómiái, gyakorlati útmutatásai, az iskolai oktatást és nevelést alapul véve, „a felnőtt kor nyugalmát” igyekeztek elméleti síkon megalapozni. Az eleven nyelvi képeket nélkülöző, szintelen és dallamtalan előadásmód azonban lépten-nyomon óvatosságra int:

ne várjunk esztétikai élményt. Az indulattalan objektív hangon megfogalmazott, közhely ízű bölcsességek csak az észhez szólnak — a szívhez nem. Nincsenek felhangjaik, nem tudják együttműködésre ingerelni a fantáziát, nincs rezonáltató erejük. Nem kényszerítenek arra, hogy saját élményeinkkel kiegészítve, mélyebb érzelmi kapcsolatba kerüljünk velük. Vagyis költőietlenek. Kár volt, felesleges volt versbe — azaz „rámába” — kényszeríteni szegényeket. Próza megfogalmazásban sem mondtak volna semmivel sem kevesebbet.

Írójukat — a volt debreceni diákot — nem érdekelte a művészi hatás mibenléte. Nem gondolkodtatta el *Csokonai* teóriájának igazsága: „A verscsinálás nem poézis, mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, s mindezeknek a felöltöztetésében áll.” Költészete a legszárazabb, leghétköznapibb próza. Bonyhay ugyanis nem törődött soha a forma tökéletesítésével és csiszolásával; nem igyekezett „felöltöztetni” ritmustalanul bicegő gondolatait. Egyetlen sorát sem forrósitotta át a látomás és az indulat: a kép és a ritmus. Az objektív valóság és a száraz erkölcsi tézisek versbe kényszerítése közben alig látott valamit az élet ezernyi összetevőjéből. Nem vette észre, hogy a valóság színekből, hangokból, hangulatokból, ízekből, illatokból, sajátos indulatokból és indulatmenetekből, vibráló fényből és árnyékból, csöndből és zajból és isten tudja még mi mindenből is áll. Olyan elemekből, amelyek meghitté és szubjektívvé, egyedivé és hitelessé, világosan értelmezhetővé és holtbiztosan felismerhetővé varázsolják az olvasó elé nyelvi úton vetített képeket. Ezek híján végül is csak verscsináló maradt, képtelen volt költővé fejlődni.

A *Népiskolai jutalomkönyv* kizárólag az iskolai oktatás és nevelés során hallott erkölcsi tanulságok és gazdasági, állampolgári ismeretek ébrentartására és tudatosítására törekedett. Teljes mondat-értékű, lélektelen, sivár verssorai több száz megszívlelendő tanáccsal és óva-intó figyelmeztetéssel látták el az életbe lépő ifjút — a közeljövő okosan gazdálkodó, értelmes és kiegyensúlyozott parasztemberét, aki saját földjén kora legfejlettebb technikai eszközeivel, a legkorszerűbb termelési elvek szerint él és dolgozik majd önmaga és családja anyagi és erkölcsi előrehaladásán. Már a rideg ésszel megfogalmazott fejezetcímek, mint amilyenek például: Iskolába járó (fiú vagy leány) gyermek fogadása — értsd: fogadalma —; Iskolát elhagyni kívánó ifjúnak vallástétele; Iskolát elhagyó leány beszél olyan lánnyal, ki az iskolát tovább is járja; Oktalan állatok iránti kötelességnél (Oktalan állatok „teremtésének” célja); Tapasztalati tanácsadó stb. — tömény unalmat árasztanak. Laposak, mint a korabeli vőfélykönyvek forgatókönyv szerint tagolt hideg alcímei. Hát még a bennük megfogalmazott, társadalmi-politikai berendezésektől független életigazságok és tilalomfák, melyeknek különben is gyarló hatásfokát könyörtelenül lefokozza a tanköltemény műfajának akartan böleskődő, magyarázkodó szándéka és a melléjük társuló, nyelvi lelemény nélküli földön mászó stílus.

Nem kell túlzott bátorság hozzá, hogy leszögezzük: a gyermekek nem tanulhattak túl sokat ebből a kétségkívül nemes szándékkal írt, valójában azonban örömtelen, csak kötelességekre intő és figyelmeztető, jogokat nem tudatosító könyvből. Kitűzött célját bizonyosan nem érte el. Nem lett pótolhatatlan olvasmány és kézikönyv. Már csak azért sem, mert szerzője nem számolt az olvasók — a jutalmazott tanulók — alapvető életkori sajátágaival és az első élmény

meghatározó jelentőségével. Áttanulmányozása nem gerjesztett kedves izgalmat, vagy olyan érzést és gondolkodást befolyásoló megrázó élményt, hogy még egyszer kézbe vegyék. Még csak kép sem volt benne, holott a gyermekpedagógia fölfedezte már a kép óriási nevelő értékét, s szinte minden ifjúsági kiadvány alkalmazta is. Nem megértést segítő mankóként, hanem a képzeletvilág életre keltőjeként, amelyről tudták: akkor is kedves és szükséges, akkor is izgató és érdekfeszítő, „ha feldolgozása el is tér a gyermek elképzeléseitől”. Olyan nyereség, olyan nélkülözhetetlen nevelési eszköz, amely a szó által közvetített élethelyzetet teszi gazdagabbá és teljesebbé. Amely a valóság több oldalú megközelítésére, részletesebb vizsgálatára, a helyzetek és hangulatok alaposabb átélésére nevel.

Az alkotó, a kreatív fantáziát — tagadhatatlan tény — aligha mozgathatták meg Bonyhay falvédőre kívánczó 2 soros tapasztalati mondásai. Sajnos, az emberi kötelességek betartására figyelmeztető, részletesebben indokolt tanításai sem. Mint például ez:

Minden jó célokra szívesen áldozom,
Fillérekémmel a közjóra adakozom,
Hisz az egész ország java úgy kívánja,
Hogy a közerőben ne legyen hiánya.
Él a közös teherviselés törvénye,
Hazánk virulásának biztos reménye,
Egyesíti honunk minden osztályait,
Testvériség fűzi össze polgárait,
Azért én is híven fizetem adómat,
Pontosan rovom le tartozásaimat.

De nem nyújtott sokkal több ábrázolási lehetőséget ez a szolgálgegy feladatait tudatosító, szinte szociográfikus hitelességű intellem sem:

Mikor lovainkról a hámat levesszük,
Mielőtt bekötnők őket, megvezessük.
Izzadt lónak mindjárt inni-enni vetni
Annyi, mint tályoggal őket megöletni,
Sőt hideg időben be is kell takarni,
Naponta több ízben kefélni-vakarni.
Az ökröt-tehenet, ha vakarni nincs időm,
Legalább szalmával jól végig dörgölöm,
mert ám ha a marhát s lovat tisztán tartjuk,
Jó száraz törekkkel-szalmával aljazzuk,
És azoknak gyakran nyalni sőt is adunk,
Velek munkáinknál gyorsabban haladunk.
Ezért kell a jó gond a szegény marhának,
Hogy hasznot így tehet ő is gazdájának.

Ez, persze, mind igaz; a motívumok azonban nem tömöríthetők egyetlen jól megjeleníthető, összefogott képbe: folyamatos, filmszerű ábrázolást meg nem érdemelnek. Mint ahogy verses formát sem. Próza ez, fájdalom, nyers, lendület nélküli próza. Akár az ilyen s ezekhez hasonló fogadalom:

Senki kutyájával nem ingerkedem,
Sem más gyermekével nem veszekedem,

....

Gombos- s varrótút a számba nem fogok,
Paszulyt, tengerit orromba nem dugok,
Fülem s fogamat tüvel nem piszkálom,
Ha sebem volna — azt el nem vájkalom.

....

Iskolában nem cserélek-bérelek,
nem pitykézek, és bottal sem tekézek . . .
Könyvemet és ruhámat nem szagatom,
Sipkám, kalapom a szegre aggatom.

Művészileg azok a próbálkozások bizonyultak a legsikerültebbeknek, melyekben ismert történeteket dolgozott át költői beszélyekké. Rendeltetésüket tekintve a karitatív jellegű iskolai jutalomkönyvekhez hasonlítottak — velük is jótékonytárgygyakorlatot az író. Az egyiknek bevételét „a moldvai magyar inséges testvérek felségelésére”, a másikat „a sarkadi helvét hitv. egyház tűz által elpusztított temploma” javára, a harmadikét „a villám által elégett mezőberényi templom és torony felépítési költségeire” ajánlotta fel Bonyhay. Vállalkozásai szép anyagi sikerrel zárultak: A moldvai csángóknak 107 ft. 70 krajcár jutott, a sarkadiaknak 1600 példányt küldött eladásra, míg a mezőberényiek 275 frt-ot inkasszáltak a számukra írt történetek tiszta nyereségéért. Mindhárom kiadványt a gyulai *Dobay*-nyomda jelentette meg. Az első kettőt 1867-ben, a harmadikat 1874-ben.

A költői elbeszélések sorát a *Vasárnapi Újságban* 1858-ban dicséretet nyert *Ki mint vet, úgy arat* nyitotta meg. Ezt követte a már említett, segélyezésre szánt három füzet; nevezetesen a *Három komának beszélgetése a szabadságról a malomban tanyázás ideje alatt*, aztán a *Caspari* után átdolgozott történet: a *Könnyebb egy atyának hat gyermeket eltartani, mint hat gyermeknek egy atyát*, s végül a *Jótékonytárgy lantja* című kiadvány a benne található két elbeszélő költeménnyel: a *Csukat Péterrel* — ennek témáját a neves történész *Budai Ézsaiás* testvérbátyjának: *Ferencnek* „Polgári lexikonából” vette — és *A gazdag lakodalmával*.

Az elbeszélő költemény — korabeli elnevezéssel élve: költői beszély — a kiegyezés táján már túljutott útja delelőjén. A reformkorban ért fel a csúcsra a *Szép Ilonkával*, a *János vitézzel* és a *Toldival*. *Vörösmarty*, *Petőfi* és *Arany*

szabtak neki irányt, s így lett a 48-as forradalmat előkészítő paraszt-plebejusi és középnemesi rétegek érzés- és gondolatvilágának hű tükrözője és tolmácsolója. Az eposznál gyorsabb menetű, kevésbé ünnepélyes, többnyire valós történeteket ábrázoló műfaj Világos után — megfelelő politikai közeg híján — hamar elvesztette éltető elemét, s egyre korszerűtlenebbé vált. Nem vállalta a dicső hagyományok tudatos folytatását. Nem tudott fejlődni és megújulni; megporosodott és csak vegetált. Végül nyítt formai sablonok hordozója és továbbéltetője lett az egyéni formakeresés korának hajnalán.

Bonyhaynak kedvezett a műfaj, hiszen készen kapta a történetet, s egyedül a prózai szöveg költői átültetésére kellett a figyelmét fordítania. Nem jelenti ez azt, hogy az adott cselekménysor, az oldottabb nyelvi megoldások és a forrásokból átmentett, korhangulatot idéző szavak és kifejezések egyben szabadabb prozodiájú, modernebb melódiájú versformák alkalmazására is készítették. Nem. E téren alig fedezhető fel fejlődés nála. Az ő számára ugyanis a költészet sohasem volt belső lelki kényszer — csak jótékonyági gesztus. Nem égette lelkét a magasfokú emberi érzések és mázsás gondolatok művészi megformálásának a terhe és emésztő kínja. Fantáziátlan volt különben is ahhoz, hogy az érzékelt jelenségeket jelenéssé finomítsa, és a hétköznapi funkciót betöltő szavak és kifejezések helyébe hosszás szelektálással, időt emésztő érlelő és csiszoló munkával olyanokat keressen és tegyen, amelyek mély átélésre, vizuális befogadásra, hangulati azonosulásra készítetnek. Amelyek nem egyszerűen csak jelenenek valamit, s aztán tüstént feleslegessé is válnak, hanem amelyek felgyújtják és aktív működésbe hozzák az átélő, teremtő képzeletet is.

Történeteinek kiválasztását nem befolyásolták az ajándékozást kiváltó szomorú aktualitások. Még csak lokális vonatkozásuk sem volt. A jóságos apa és önző, hálátlan gyermekei közötti kiáltó ellentétet bemutató oktató mese, *a Könnyebb egy atyának hat gyermeket eltartani, mint hat gyermeknek egy atyát*, például internacionális téma, olasz író nyomán dolgozta fel; *a Csukat Péter* az 1566-os nagy török támadás epizódja, amelynek semmi köze sincs az ekkor ostromlott gyulai várhoz vagy a közeli békési sánchoz. Belgrád térségében zajlott le a párviadal, s Csukatot, a győztes hőst a szomszéd megyei bajomi várral jutalmazta *János Zsigmond*. *A Három komának beszélgetése* illetve a Szellő Péter fiának házasságkötéséről szóló *A gazdag lakodalma* pedig meg sem nevezi a színhelyet. Szerzője arról sem szól, tulajdonképpen hol is állt az az elkötött híd, amelyen a menyasszonyt hozó kapatos násznép három szánja — közte a vőlegényé — a jeges folyóba zuhant. Helyi szint legfeljebb az alföldi nagy parasztlakodalmak lázas előkészületeihez hasonló, néprajzilag is hű leírás ad. Ebből következtethetünk: csak az írói szemérem tiltotta Bonyhaynak, hogy nevéen nevezze a szereplőket és a községet Mezőberényt vagy valamelyik szomszédos falut.

Roppant jellemző tény, hogy Bonyhay az író nem mert soha kimondottan a saját képzeletére hagyatkozni. Képletesen szólva, neki is — akár *Arany*nak — „tégla és malterre”, élő tárgyi anyagra: ismert mondákra, népi adomákra, hiedelmekre, szájhagyomány útján fennmaradt történetekre volt szüksége, hogy alkotni tudjon. Nélkülük tehetetlen volt. Ezekből is csak olyan épületet tudott felhúzni, amelyet az alaprajz — az eredeti mese — engedett. Képtelen volt alkotó

módon felhasználni az átvett anyagot. Nem volt bátorsága hozzá, hogy saját képzelete szerint rakja össze és díszítse a csupasz paneleket. Nem tervező-kivitelező építész, csak bátortalan vidéki kismester volt. Saját költői ereje és tehetsége helyett inkább az eredeti történetek időállóságában bízott. Kishitúsége magyarázza, hogy az inspiráló relikviák hatása alól egy pillanatra sem tudott szabadulni. Túlságosan megbabonázta az *epikai hitel* pontosságra, objektív tárgyilagosságra figyelmeztető parancsa. Elbeszéléseinek cselekményén nem változtatott soha. Nem módosított rajtuk egyéni célja (volt-e egyáltalán?) és elképzelése szerint. Nem adott hozzájuk önmagából egy fikarcnyit sem. Szolgai módon követte az alaptörténetek cselekményét, nyelvét és előadásmódját. Meg sem próbálta, hogy az eredetiség látszatát keltse.

Hősei és történetei csak olyan mértékig elevenek, amennyire a források engedték. Így aztán alig-alig találhatni saját korához szóló figyelmeztetést bennük.

Hogy miért minősíthetjük mégis művészileg magasabb rendűeknek ezeket az elbeszélő költeményeket, mint az eddig tárgyaltakat? A könnyen felismerhető gördülékenyebb és választékosabb stílus és a zeneileg lüktetőbb verselésen kívül elsősorban azért, mert jóval kevesebb bennük a magyarázkodó didacticizmus, az unalmas erkölcsi prédikáció — a hangulatrontó moralizálás. Ez pedig nagy szó. Különösen olyan költő esetében, aki még „regényéből”: *A falu birájából* is képes volt külön önálló fejezetben, pontokba szedve hasznos tanulásként 8—10 fontos, megszívlelésre méltó tételt levonni és magyarázni. Itt még a *Könynyebb egy atyának hat gyermeket eltartani, mint hat gyermeknek egy atyát* című, moralizálásra serkentő mese etikai értelmezésére sem tett kísérletet. Nem adott hozzá bátorítást az alapul vett *Caspari* féle feldolgozás.

Élete alkonyán sem szakított az irodalommal. Már a 70-es évek táján belekezdett szótárakban fel nem lelhető tájszavak gyűjtésébe, s e nemes szórakozásnak mindvégig hódolt. Két héttel halála előtt pedig egy csokorra való kései verses aforizmáját publikálta kedves megyei lapja: a Békés. A hetenként kétszer megjelenő, *Deák*-párti félhivatalos „politikai és vegyestartalmú közlöny”-nek az egyik legszorgalmasabb állandó külső munkatársa — lelkiismeretes berényi levelezője volt.

Jelentős részt vállalt öreg kora ellenére a *Mezőberényi Népnevelési Egyesület* létrehozásából is. Ennek az 1881. szeptember 18-án alakult közhasznú társaságnak, mely „a népnevelés ügyének fejlesztésén kívül főképp a házi ipar megkedveltetésére és minél tágabb körben üzésére” nevelte tagjait, ő volt a szervező elnöke. Egy ekkortájt kibontakozó országos mozgalom részeként létesült, s ahogy *Márki* vármegyei főjegyzőnek a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez küldött 365/1882. számú tudósításából olvasható, már rövid egy év leforgása alatt „oly jelentékeny tevékenységet fejtett ki, . . . , hogy közhasznú működéséhez és életképességéhez kétely nem férhet”. Különösen szép eredményt mutatott fel a szövőiparban. Úgyannyira, hogy „szövőszeke segítségével előállított háziipari termékei ma már joggal versenyezhetnek ezen iparág legjobb készítményeivel”, de „vidékszerte hirhedett” lendületes munkát végeztek a „szalmakalap-készítők” is, sőt megtette a szükséges kezdő lépéseket „a selyemtermelés” megalapozására is.

Mezőberény sokat köszönhetett ennek a hasznos, célszerű egyesületnek, amely előszeretettel épített a szlovák lakosság körében közkedvelt háziszövésre. Úgyes szervezéssel iparszerű termelési szintre emelte a megyei gazdasági egyesülettől tanulmányi célra kapott korszerű szövőszek segítségével, s ezzel az egyesület a község legeredményesebb iparágának az alapjait fektette le.

Halála osztatlan részvétet keltett. A *Békés* fájó szívvel parentálta el, mint a „hazai irodalom hű napszámosát”, akinek bár „tehetségei nem voltak olyanok, amelyek neki országos hírt kölcsönözhetnek”, egy kicsiny kör azonban, „mely közvetlenül ismerte, kellőleg méltányolta sokoldalúságát”.

Méltányolta és őszintén tisztelte is.

Egyik utolsó „tapasztalati mondatában” ezt hirdette:

Kinek jó szive nincs, csak önzést rejt keble,

Annak boldogságról nem lehet sejtelme.

Igaz megállapítás. Hosszú életének fő irányelvét — a másokkal szemben önzetlenül gyakorolt segítőkész jóindulat emberformáló szépségét fogalmazta meg benne.

Nemcsak szerette az életet és az embereket, de tudott és akart is küzdeni értük. Nem hiú tetszélgezésből és önmutogatásból, hanem szíve mélyéről jött lelki parancs szerint. Ezért érezte és hívta mindenki „kedves Béni bátyámnak”. A „jellem szeretetreméltóságát”, az arany középszer elvét képviselő, mindig tevékeny dolgos-munkás embert tisztelték meg a fidélis megszólítással.

1885. szeptember 9-én tüdő-szélhűdés ölte meg. Koszorúkkal gazdagon elfedett érckoporsóját saját Nagy-utcai (ma *Petőfi* utcai) háza udvarán ravatalozták fel. Temetésekor — szeptember 11-én — vett végső búcsút tőle szeretett felesége: *Kuczián Katalin*, akivel 54 éven át élt példásan tiszta házaseletet, továbbá két leánya: *Veron* (özv. *Katona Zsigmondné*) és *Júlia* (*Sárközy Péterné*).

Egykor utcát is neveztek róla. Sajnos, a régi Akácfa utca nem az ő emlékét őrzi már. Reméljük, lesz idő, amely megbecsüli újra, ámbár nevét nem hirdetik országra szóló nagyszerű tettek és rendkívüli alkotások. *Petőfi* barátját, a csupaszív, kötelességtudó hasznos embert, a becsületes közéleti férfit tisztelnék meg vele.

Greguss Ágost Szarvason

A Mezőberényből Szarvasra áttelepített gimnázium tevékenységének azt a mindössze 5-6 éves időszakát, a mely a szabadságharcot közvetlenül megelőzte, a történetíró *Nádor Jenő* és *Benka Gyula* joggal nevezte az iskola fénykorának. Aligha volt másik olyan intézménye az országnak, amelyik mind szellemi-szemléleti vonatkozásban, mind szervezeti felépítésének korszerűsítését, mind a tanulói létszám hihetetlen méretű növekedését tekintve, hozzá hasonló ugrásszerű és látványos változáson ment át.

Nem hihető, hogy mindezt az új székhely nagyobb vonzereje okozta. Erre nem is hivatkozik senki. A hatalmas tanyavilággal bíró (Kondoros és Csabacsüd területe is hozzátartozott még), lélekszámra kétségkívül nagyobb Szarvas a maga kb. 1000, többnyire vályogból épített, nád- és zsúpfedeles belterületi házával nem nyújthatott sokkal szebb és kulturáltabb környezetet, mint Berény. Még a századfordulón sem igen. *Ifjú Neumann* (Nádor) *Jenő* 1900-as összesítése szerint az akkori 4900 (ebben benne vannak a tanyák is) házból 4538 volt még mindig a teljesen vályog (vagyis az alap is) és 3971 a nád- és zsúpfedeles épület.

Az iskola anyagi helyzete, tárgyi, dologi ellátottsága, sivár felszereltsége sem ígért kedvező fordulatot. Tanulóinak száma nem érte el a 100-at. Nem javultak számottevően az ország gazdasági viszonyai sem. A fennmaradt dokumentumok szerint a diákok toborzásának a módjában sem mutatkozott lényeges minőségi különbség. Nincs nyoma annak, hogy a két nevelő: *Benka György* és *Molitorisz Adolf* — esetleg az egyházmegye papsága — megkülönböztetett aktivitást fejtett volna ki a tanulóifjúság Szarvasra csalogatása érdekében. Az sem érzékelhető, hogy e célból újszerű, hangzatos reklámfogásokat alkalmaztak volna.

A hamarosan megkétszereződő tanulói létszám okát nem itt, hanem mindenekelőtt a pedagógiai szempontból friss, modern gondolkodású, széles látókörű tanárok alkalmazásában kell keresnünk és látnunk. Azaz nem anyagi, hanem „emberi tényezők” eredményezték azt a példátlan mennyiségi és minőségi változást, amely rövid élettartama ellenére is külön fejezetet érdemelt ki az iskola történetében.

A „költészet és tudomány keltette lelkesültség” jegyében indult és „trombitaharsogással” zárult korszaknak három kiváló pedagógusa volt: *Vajda Péter*, *Ballagi (Bloch) Mór* és *Greguss Ágost*. Nekik köszönhető, hogy mérhetetlenül megnőtt az érdeklődés az alig-alig tengődő, már-már elnéptelenedő alföldi gimnázium iránt. *Vajda* eszményien vonzó nyitottsága, önzetlen áldozatkészsé-

ge, merész plebejus-demokrata politikai elvektől táplált buzgó tenniakarása, pompás tervező- és szervezőképessége, *Ballagi* sokirányú érdeklődése és magabiztos felkészültsége, nagy tudományos hírneve, *Greguss* européer látásmódja, filozófiailag megalapozott szisztematikus gondolkodása és szenvedélyes közéletisége tette kedvelté és kívánatosná a szarvasi diákéletet, úgyannyira, hogy az iskolabizottság könnyebben hevülő tagjai már egyenesen „kerületi liceumi” rangra kívánták emeltetni a kis tanodát.

Lázás tevékenység szintere lett egyszerűben az iskola. Értelmet kapott benne a munka. A nagy triász mellett példamutató szorgalommal dolgozott a jelentős pedagógiai ismereteiről és nem mindennapi didaktikai felkészültségéről híres *Pecz Gyula*, meg a tankönyveket író, szigorú *Molitorisz Adolf*, de nem maradt el mögöttük, legalábbis lelkesedésre nézve, a legkisebbeket — a két grammatikai osztályt — oktató, szilárd munkafegyelmű *Benka György* sem.

Greguss 1846-ban került le az Alföldre, amikor *Vajda Péter* váratlan halála után az egyházi vezetők nem tudták igazgatónak megnyerni sem *Bajzát*, sem *Fényes Eleket*, sem *Tatay Istvánt*. Általános volt ugyanis a vélemény — ennek *Ballagi* adott legnyomatékosabban hangot egy *Székács József*hez írt levelében —, hogy a tanulók tömeges távozását csak nagy tekintélyű tudósok, esetleg országosan elismert kiváló nevelők akadályozhatnák meg.

Az alig több mint 20 éves ifjút, Greguss Ágostot az a *Stromszky Ferenc* dunánineni szuperintendens ajánlotta az egyházmegyei iskolai bizottság figyelmébe, aki 1836-ban — a protestáns önkormányzat elvét is védelmezve — édesapja: *Greguss Mihály* (1793—1838) ügyében is közbenjárt, amikor őt radikális politikai elvei és filozófiai nézetei miatt a kormány el akarta mozdítani állásából. A pályakezdő Gregussnak természetesen nem volt, nem lehetett még országos neve 1846-ban. Biztató ígéret volt csupán. A tekintélyes pártfogónak jól kellett tehát ismernie képességeit, ha adott helyzetben mellette tette le a garast.

A Greguss név a progresszív gondolkodású apa révén vált ismertté, s nemcsak a Felvidéken. A felismert igazsághoz következetesen ragaszkodó bátor tanár előbb Eperjesen, majd Pozsonyban tanított. Úttörő jellegű filozófiai, társadalombölcseleti, politikai műveit sokan ismerték, hírét kiváló tanítványok százai — köztük *Kossuth Lajos* is — vitték szét az ország különböző vidékeire. Külön tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, milyen mértékben követte a fiatal Greguss apja ateista színezetű forradalmi radikalizmusát. Mennyiben hatotta át lelkét radikális antifeudalizmusa, mit és mennyit kölcsönzött esztétikájából és mindenekelőtt a „politikai tudományok enciklopédiájá”-ból, amelyet a lektor: *Sztrókey Antal*, veszedelmes írásnak tartott, „tilalmas gúnyiratnak” minősített, mivel a „feudális békák széttörését” követelő szerző a szabadság fogalmán nemcsak az osztrák uralkodóházzal szembeni nemzeti függetlenséget értette, hanem a nép szabadságát is a nemességgel szemben.

Az eleinte orvosi tanulmányokat végző, de a családi hagyománytól — az írói-pedagógusi pálya vonzásától — szabadulni képtelen Greguss Ágost (1825—1882) mindig mély tisztelettel gondolt korán elhunyt apjára, „a magyar szelleme és szabadelvűsége okán sok üldözést szenvedett” tanárra, aki „ágostai hitű iskoláinkban első (volt), ki a magasabb, nevezetesen bölcseleti tárgyakat

is hazai nyelven adta elő”. Öccse, Gyula fölött a *Kisfaludy Társaságban* 1870. február 5-én tartott emlékbeszédében is hálával ismerte el, hogy „megőrzött szavai későbbi tétovái közepett irányt jelöltek számára”. Merész gondolatoktól terhes értekezései, amelyek zömmel kéziratban maradtak, feltehetően még inkább. Kiadásukat gyermeki és hazafiúi szempontból egyaránt elsőrendű kötelességének tartotta. 1852-ben tett is kísérletet reá — a már kiszedett és kötésre váró példányokat azonban elkoboztatta a hatóság.

Határozott elhivatottságot érezve már diák korában irtózott a középszerűség rémétől, és nagy becsvágygal képezte magát. Nem sokkal apja halála után, amikor a család a szintén megözvegyült nagymamához Rozsnyóra költözött át (anyai nagyapja a gimnázium alapító igazgatója volt), túlbecsülve erejét és nem érzékelve tisztán a feladat mekkoraságát, már az foglalkoztatta, hogy „a magyar dráma útjának egyengetése” céljából lefordítja és társaival lefordíttatja „valamennyi korszak és nemzet java színműveit”. (Mondanunk sem kell, ez a nála összehasonlíthatatlanul kedvezőbb szervezési lehetőséggel rendelkező Nagy Ignácnak, a *Színműtár* szerkesztőjének sem sikerült, pedig ő 1839 és 1843 között 48 füzetet: összesen 56 „eredeti és fordított művet” jelentetett meg.) A drámaíráshoz és a dráma szolgálatához azonban élete végéig hű maradt. Nemcsak értékes ismertetéseket és irányadó elméleti cikkeket írt (elsők között ismerte fel a *Bánk bán* értékeit), hanem több vígjátékot is (*A lángész*, *Levél*, *Nőbiztatás*), jóllehet azokat nem fogadta kegyeibe sem a kritika, sem a közönség. Az első kettő csak mint könyvdráma válhatott ismertté, minthogy az előadás és az idegen nyelvre való fordítás jogát önmagának tartotta fenn a szerző. Nem valószínű, hogy a darabok színpadi bemutatására tett volna bárki is ajánlatot Gregussnak. Különösen az elfogultsággal egyáltalán nem vádolható Arany Jánosnak a *Szépírodalmi Figyelőben* megjelent bírálata után, aki a *Levél* című verses drámáról ilyeneket írt: „... hogyha a mű minden más tekintetben jeles volna is, a nyelv és verselés pongyolasága, hibás és kelleetlen volta elrontaná hatását; de csak azt mondjuk, hogy ha a nyelv szabatos, erőteljes, eredeti és magyar volna is, ha a verselés maga a könnyűség, csín, elegancia és harmónia volna is, az indoklás hibái s a jellemek halvány rajza, következetlensége s tehát valótlansága elrontana mindent. Tulajdonképp itt a baj...”. Más szóval: nem talált semmi értékeset benne. Ekként zárta be kritikáját: jobb lett volna, ha Greguss „nem is fogott (volna) kidolgozásához”. Az álzseni *firkászokat* kipelengérező *Lángész* sem jutott jobb sorsra. Szomorú gyengeségeire, különösen a vígjáték és a szatíra — a polémia során alkalmazott szóhasználatával: a *tudományos rajz* és a *torzkép* közötti minőségi különbségből eredő ellentmondásos cselekménybonyolításra és elhibázott jellemzésre pedig többek között Jókai hívta fel a figyelmet népszerű lapjában, az *Ústökösben*. Egyedül 4 felvonásos színjátékát, a *Nőbiztatást* adták elő a *Nemzeti Színházban*. Ezt is csak egyszer — 1862-ben. Többször nem igényelte a közönség. Színpadi sikereket tekintve nem volt több szerencséje műfordításaival (Corneille: *Cid*, *Shakespeare: Az athéni Timon; Szeget szeggel* stb.) sem.

Mintha csak dédelgetett álmának elengedhetetlen előfeltételét kívánta volna biztosítani, az iskolai latin és görög mellett már ifjan elsajátította az angol és a német, később pedig jó átlagszinten az olasz, a spanyol és a portugál nyelvet.

Joggal tételezhetjük fel, hogy élete eperjesi és pozsonyi szakaszában megtanult szlovákul is.

Kulturált „európai” akart lenni. Nem kozmopolita. Megszabadulni a nemzeti bezárkózásból fakadó szűk szemléleti korlátoktól. Megérteni és elsajátítani a nyugati civilizáció gazdasági-társadalmi vívmányait, a legmodernebb filozófiai áramlatokat és politikai elveket, tökéletesen magáénak érezve és életelvül elfogadva *Vörösmarty Szózatának* nagy igazságát: hazánk sorsa nem lehet független a „népek hazája nagy világ” sorsától. Ezzel valójában apja nyomdokaiba lépett, ki a történelmi fáziseltolódással nem törődve, olyan haladó gondolati elemeket igyekezett meghonosítani gondolkodásrendszerünkben, amelyek fejlettebb társadalmi-politikai viszonyok gyümölcsei lévén, kapitalista termelési mód hiányában nem tapadhattak szorosan egyetlen hazai mozgalomhoz sem.

Magvető volt ő is, akárcsak apja: *Greguss Mihály*. De amíg az többnyire előkészítetlen talajba szórta az eszmemagvakat, és nem volt sok reménye, hogy a termést be is takaríthatja, addig ő olyan földre vetett, amelyet *Tessedik Sámuel*, *Magda Pál* és *Vajda Péter* tört fel, és több évtizedes gondos munkával készített elő. Valójában ők tették fogékonnyá az új iránt a szarvasi népet. Nekik, a korszerű gondolkodásmód kialakításában elévülhetetlen érdemeket szerző nagy elődöknek, köszönhetett a legtöbbit a szabadságharc korának szarvasi nemzedéke. Nélkülük el sem képzelhető, hogy 1848. március 23-án ezekkel a kétségkívül elfogult, büszke szavakkal tudathatta volna *Toldy Ferenc*cel *Greguss*: „A mi illeti politikai mozgalmainkat, ezekben vetélkedhetik Szarvas Pesttel, csak hogy itt még csalják a népet néhányan, kik polcon szeretnének maradni”.

Nem volt hegeli értelemben vett „világtörténelmi egyén”, aki a „történelmi szükségszerűséget” felismerve, tudatos következetességgel teszi azt saját egyéni céljává és feladatává, s kitart mellette haláláig. Sem új tanokat alkotó és megfogalmazó korán jött „lángelme”, akinek történelmi szerepéről és szükségszerű magányosságáról az *Életképek* 1847-es évfolyamában és joggal híres esztétikai tanulmányában: *A szépészet alapvonalai*-ban (megjelent 1849-ben) részletesen is kifejtette véleményét. Csak a „világsszellem eszköze”, a koreszme jó meghallója és közvetítője, a polgári átalakulás lelkes patrióta szószólója volt, ki nem ismervén közelebbről a paraszti nyomort és kiszolgáltatottságot, nem a gazdasági-társadalmi viszonyokban fedezte fel a történelmet formáló erők indítékait, hanem a szellem sajátos mozgásában. Ezért nem állhatott közös eszmei alapon a földet és a föld révén jogot követelő tömegekkel, ha a végső célt tekintve nem is mutatkozott jelentős különbség közöttük.

Saját kora fontos erkölcsi parancsának tartotta a felvilágosodás hármasszavának: a szabadság, egyenlőség, testvériség elvének politikai győzelmét és gyakorlati érvényesítését. Kiváló elmék nevelték erre. Apján kívül például a természeti, történelmi, szellemi világot állandó mozgásban lévőnek ábrázoló, mindenkinél jobban tisztelt teoretikus: a polgári társadalom belső dialektikus ellentmondásait (a gyárak és a manufaktúrák a nagy gazdagság — nagy szegénység alternatíváját szülik) helyesen érzékelő, objektív idealista *Hegel* és a túlvilágot az idealizált földi léttel azonosító, ateista *Feuerbach*, de tanítómesterének vallhatta a valláskritikát politikai síkra átvivő radikális *Bruno Bauert* meg

a bibliai csodákat megtagadó s Jézust egyszerűen vallási rajongónak nyilvánító *D. F. Strausst* is, nem beszélve roppant népszerű hallei professzoráról: *J. E. Erdmann*ról, aki magát a hegelianizmus utolsó mohikánjának nevezte, továbbá a szívéhez közel álló szocialista *L. Blanc*ról, aki azért támadta hevesen az uralkodó társadalmi rendet, mert az „jogtalan egyedáruságok”-ra s velük a munkások elnyomására építi hatalmát. Elméleteik mély hatást gyakoroltak a filozófiai-társadalompolitikai problémák iránt különös érdeklődést tanúsító fiatalemberre.

Lelkében tartós nyomot hagyott a kétely, úgyannyira — ahogy ezt hallei barátja, a svájci *Gottlieb Stier* feljegyzéseiből tudjuk — „nem szívesen járt a teológiára, hacsak nem tanulhatott közben világ-, kultúr- és irodalomtörténetet”. Inkább *Fr. Tholuck* szerda esti teológiatörténeti előadásait látogatta (ekkor vívta elvi csatáját *Strauss Jézus életé*-ről írt elmélkedése ellen), és csak „akkor hagyta el a termet, amikor az előadó mondanivalója végéhez érkezően, épületes bibliai intelmekkel fordult hallgatóságához.”

Ebben a pezsgő szellemi-szemléleti környezetben formálódott ki Greguss határozott panteista látásmódja. Kialakulásában nagy szerepet játszottak barátjaival folytatott eszmélető vitái is. Ez az istent a természettel azonosító, azaz személytelen princípiumnak tekintő filozófiai tan jelentős állomás volt a gondolkodás materializálódásának útján. A tudomány önállósulásának — a hit uralma alóli felszabadulásának — sajátos megnyilatkozási módja. *Feuerbach* szellemes paradoxonában így ábrázolta kettős kötöttségét: „A panteizmus a teológiának szükségszerű következménye — a következetes teológia; az ateizmus a panteizmus szükségszerű következménye, a következetes panteizmus.” Vagyis lényeges és kikerülhetetlen stáció az idealista múlt és a materialista jövő közötti úton.

A panteista elveket képviselő Greguss Szarvason, hol előtte *Vajda Péter* hasonló módon gondolkodott, talált módot arra, hogy nagy eszményképeinek a szellemét mind nyomtatásban megjelent verseiben, cikkeiben és tanulmányjaiban, mind közéleti tevékenységében, mind iskolai oktató-nevelő munkájában érvényesítse. Különösen 1848—49-ben, amikor a márciusi forradalom szabad folyást engedett a liberális gondolatoknak. Ekkor a radikális balszárny ideológiájával azonosulva merészen áthágta az iskolai előírásokat. Legalábbis erre következtethetünk az 1848. szeptember 26-án felvett egyházmegyei közgyűlési határozatból, amely „kellő rendelkezésre” hívta fel a gyűlés résztvevőit, „miután *Gerő Ákos* (azaz Greguss Ágost) a szarvasi Főiskolában logikának rendes tanára *oly elveket hirdet, melyek jelenleg sem az állam, sem az egyház érdekeivel nem férnek össze*”.

A későbbi jegyzőkönyvekből nem világlik ki: volt-e foganatja *Kristófi Soma* esperes előterjesztésének (természetesen az indítványozó kilétére sem derül fény), s felhagyott-e Greguss „az új elvek terjesztésével . . . tanítói magasztos rendeltetését csak tartván szemel előtt”. Nem valószínű, hiszen nem sokkal később, a gimnáziumi könyvtár állományának gyarapítását és minőségi fejlesztését elősegítendő, többek között *Kant*, *Fichte*-, *Schelling*-, *Hegel*- és *Louis Blanc*- művek beszerzését javasolta a főhatóságnak.

Erre a pedagógiai tevékenységre is kiható szélsőbalos magatartásra alapozhatta 1893-ban *Greguss Ágost forradalmi versei-ről* szólva *S. E.*, az *Alföld* cikkírója: „A fiatal Greguss Ágost . . . csupa tűz és láng volt, aki 1848-ban túltett a későbbi forradalmak petroleurjén és szocialistáin”. Ezért becsülte mindenkinél többre az általunk már többször is emlegetett, örök elégedetlen szarvasi *Simon István*, aki „idétlen vagdalkozásai” közben egyedül neki, a „pákosztos és kapzsi” embernek kegyelmezett, így vélekedvén róla és írói munkásságáról: „A *Futár*, *Edzdalok* jelesek mondtam, ezekkel tudjuk, hanyadán lettünk. Greguss tüzfő. Örülök, hogy van neki a világon!” (Idézeteinket *Pándi Pál*: „*Kísértetjárás Magyarországon*” című művének jegyzetapparátusából vettük. I. kötet).

Dolgozatírásra is valójában ez a tény ösztönzött bennünket. Tudtunkkal *Czóbel Ernő* világított rá elsőként, milyen egyoldalúak a róla készített portrék, okkal nehezményezvén, hogy az életrajzírók „Greguss életéből egyszerűen kismetszték azt a rendkívül termékeny harmadfél esztendő, melyet a nagy forradalom előtt lázas írói munkában a szarvasi liceum tanáraként töltött el, amikor az országgyűlések és hírlapok szabadelvűségét messihi magá mögött hagyó radikalizmussal követeli a régi társadalom felforgatását, amikor türelmetlenül és bizakodással izgat forradalmi cselekvésért, amikor kikezdi nemcsak a rendi, hanem a polgári társadalom alapjait . . .” Igaza volt. Ezt a Gregusst csakugyan nem ismerték és nem ismertük. Ezt az időszakot és ezt a munkát nem elemezték a régi értékelők. Ennek a roppant színes írói-költői-közéleti tevékenységnek akarunk emléket állítani mi is ebben a fejezetben, túlmenve azon a képen, amelyet az I. kötetben található „*A Vajda Péter nevét viselő gimnázium első ötven éve (1802—1852)*” című iskolatörténetben adhattunk róla.

Halle és a német egyetemek tagadhatatlanul elveinek radikalizálásához segítettek hozzá a súlyos elmaradottságunkra rádöbbenő Gregusst. Ránevelték az elvek tiszteletére, elfogadtatták vele a tudomány mindenhatóságának teóriáját, esztétikai vizsgálódásainak kulcspontjává emelték azt a tételt, hogy „az esznek kell uralkodnia a szív felett”, s „még a higgadt vizsgálat és ítélet folytán elismert tekintélyt” sem illetheti „vak behódolás, . . . csak ésszerű tisztelet”. Vagyis az érzelemnek elenyészően kis motiváló erőt engedett az ember megismerő tevékenységében. Egyrészt tehát felerősítették benne a németországi élmények és tapasztalatok az uralkodó társadalmi renddel szembeni elégedetlenséget, a gyökeres társadalmi átalakulás iránti vágyat — a *valódi* haladást egyre inkább a szellemi haladásban látva —, tudatosították a szabadságért vívott eszmei harc szükségességét, másrészt rászoktatták a sémákban és kategóriákban való gondolkodásra, a tanult képletek könyörtelen alkalmazására és tiszteletére. Vagyis a tudomány elméleti kérdéseinek a vizsgálatában örömet találó majdani teoretikus itt kapott kedvet és határozott elvi alapot, szakmai indítást az elemző rendszerezésekhez, még hozzá olyan fogékony korban, amikor az ifjúi hév, a váratlan felismerés keltette mámoros öröm sokszor ragadtatja végletes következtetésre, könnyű általánosításokra, hangzatos ítéletek levonására — ha úgy hozza a sors, látványos leszámolásra is — a maga szellemi erejében és igazságában bízó, könnyen bíraskodó tehetséget.

Czóbel Ernő fentebb említett nagyszerű tanulmányában, a *Greguss és a 48-as forradalom*-ban helyesen érzékeltette ezt a szemléleti kettősséget. Legfeljebb a végső következtetésével nem értünk egyet. Világosan leszögezte — s ebben nem is tévedett —, hogy költőnket a 40-es években ugyanazok az eszmények lelkesítik, ugyanazok a nyomorúságok kínozzák, melyek Németországban *Herweghet, Freiligrathot, Becket*, nálunk *Petőfit, Erdélyi Jánost*.” Majd a magyarázó jegyzetben így folytatta: „*Petőfi* ellen intézett támadása nem azt jelenti, hogy mások voltak a politikai és társadalmi törekvései!” Az egész kifakadást az magyarázza, hogy Greguss, aki nagyon is egynek érezte magát a pesti liberális írókkal, „Pesttől távol, magányosan és elszigetelten élt, és nem tudott rá módot találni, hogy társaságukhoz kapcsolódjék. Vidéki szűkösségén elkeseredve nagyon panaszkodik is a *Futár* első cikkében a pesti írók *céhgögje* ellen. Ezért támadja a legnépszerűbb *Petőfit*”.

Elismerjük: attól függetlenül, hogy addig sem élt soha Pesten, lehettek ilyen érzései. Véleményünk szerint azonban *Czóbel* tetszetős elmélete csak félig-meddig igaz. Annyit készsággal elfogadunk, hogy Greguss súlyosan elmarasztaló, minősíthetetlenül lekezelő, értetlen és érthetetlen kritikájának nem lehettek politikai nézetkülönbségből eredő okai. A megvizsgált 12 versből ugyanis egy sem tartozott az ún. politikai költészet körébe. Abban viszont erősen kételkedünk, hogy a lesújtó kritikában a vidéki ember keserű fájdalomra tört volna utat magának a pestiek *céhgögje* láttán, s ezért támadt Greguss tehetetlen dühvel elybarátjára, a „legnépszerűbb költőre”, akiről 2 évvel korábban — a reá zúduló értetlen, elmarasztaló kritikák idején — éppen ő írta az egyik legelső, lelkes, ám értőn objektív méltatást. Ez lélektanilag is kizárt. Két ok tűnik csak elfogadhatónak: vagy egy esetleges egyéni sérelem, vagy egy új esztétikai irányelv, amelynek következetes végiggondolása régi ítéletének megváltoztatására készítette; másképp nem érthető, miért *szaggatta cafatokra* volt eszményképe verseit. Ha valóban a *céhgög* fájt volna neki, úgy ennek egy célravezető kemény hangú szatirikus cikkben nyomatékosabban adhatott volna hangot a Szarvason megjelent *Futár* hasábjain.

Igaz, egy oldalvágás erejéig helyet kapott a gondolat Greguss szárnalmas pamfletjében (*Petőfi Sándor költeményei egy kötetben*), amely nagyképp magabiztossággal, a tévedhetetlen ítész fölényével igyekezett lejárni *Petőfit* és költészetét. Szónokias érveléssel így támadt rá a vidékieket lekezelő pesti írókra: „Ti, boldogtalan pestiek! Mikor fogjátok már egyszer belátni, hogy nem ti vagytok a világ közepe?, hogy nem ti mozzatjátok a világot, hogy nem ti vagytok *Archimedes* pontja? Ti *Archimedes* görögtüze vagytok, mely vízbe mártva ég! Önzés, vakság, érzetlenség, gőg uralkodnak köztetek: hogy meritek magatokat boldogoknak mondani?”

A pártoskodás vádjá, az tudniillik, hogy *Petőfiék* „az irodalom országában kárhozatos kizárólagos aristocratia után vágnak”, s „sanctuariumaikba” csak azokat fogadják be, akik „nekik hízelegni tudnak”, már *Szeberényi* támadása óta ismert. Sőt, a pozsonyi *Hírnök* — élén *Csató Pállal* — már a *Vörösmarty* — *Bajza* — *Toldy* triász ellen is alkalmazta. Gregussnál azonban nem lett, nem lehetett irányító elvvé a gondolat, hiszen a *Futárnak* ugyanebben a számában még a közeledés gesztusát is kifigurázta. Sajátos helyesíráásával — szabályait a

Villanykák előszavából ismerjük — idézzük igazolásul: „*Petőfi* verset írt *Arany János*hoz; mi következik ebből? *Arany János* visszaír *Petőfi Sándornak*”. (Talán az fájt neki, hogy ő nem kapott verses levelet?) Ez pedig eleven cáfolata annak, hogy *Petőfi* lekezelte a vidéki tehetségeket. Greguss otromba gúnyolódásán (melléfogásán?) legfeljebb az a körülmény enyhíthet, hogy szarvasi tanár korában, 1847-ben még nem ismerhette fel a nagyszalontai költő zsenijét, és nem olvasta az irodalomba szenzáció erejével berobbanó nagy művét: a *Toldit*.

De nem hihetünk *Czóbel* feltevésének helyességében már csak azért sem, mert a fővárosi írók-költők táborában sem volt egység, ennél fogva erős pesti öntudat sem igen alakulhatott ki köztük. *Meltzl Hugó: Dr. Gyulai Pál, mint a Petőfi-irodalom megalapítója* (1876) című tanulmányában sorra vette a költő vidéki és fővárosi ellenzékét, s felsorolásában több volt a fővárosi, kezdve *Nádaskay Lajossal* és a langymeleg kritikát író *Toldy Ferenc*cel, folytatva *Hazuchával* és *Petrichevich Horváth Lázárral*, majd *Nagy Ignáccal* és a „magyarkák” névtelen szerzőjével, aztán a *Honderú* és a *Pesti Divatlap* hasábjain jelentkező szekunder és terciér „nádaskayanizmus” irányítóival: *Zerffy Gusztávval*, *Vahot Imrével*, *Császár Ferenc*cel, hogy csak a fontosabbakat említsük. Elképesztően sokan acsarkodtak rá. Nem tévedett *Palágyi Menyhért*: „Ha egymás mellé rakjuk azt a sok becsmérlő és gyarló cikket, pamphletet és pasquilt — állapította meg róla írt művében —, melyet 1845 és 1847 tájékán zugirók, álbarátok, poétasterek, bérelt tollak, de nagyképű aesthetikusok is zúdítanak *Petőfi* egyénisége és költészete ellen, akkor ez érdekes sajtóművekből olyan, a maga nemében páratlan kis irodalom alakul ki, aminővel sem azelőtt, sem azután költészetünk egyetlen nagyját sem tisztelték meg. És bámulatos, hogy ezek a legkülönbözőbb motívumokból eredő támadások vagy piszkolódások mennyire egy húron pendülnek. Közös tartalmuk, hogy *Petőfitől* ugyan egyéni tehetséget avagy genialitást megtagadni nem lehet, de ő voltaképpen csak népköltő, ki magasabb poézishoz nem ért, s a népiességet fölcserélvén a prózaiassággal, durva nyerseségekbe, betyáros szókimondásokba, sőt aljas obscoenitásokba téved”. Hasonló érvel kérté vissza *Vahot Imre* nagybátyja: *Kossuth Lajos* is az *Életképek*hez beküldött kéziratát 1847-ben, kijelentvén, hogy „nem kíván egy poéta mellett figurálni”. Mint tudjuk, erre reflektált így *Petőfi*: „Vagyok én is olyan ember, mint ő, s még örülni fog, ha az én nevemmel együtt fogják említeni az övét is”.

Nos, kizárólag ezért az általánosításért idéztük *Palágyi* okos és találó megálgapítását. Greguss ugyanis úgy állt be az ellenzék soraiba (nem hisszük, hogy „bérelt tolla” lett volna), hogy azonosult nézeteikkel. Önmutogatónak tartotta *Petőfi*t lelke nyílt kitarulkozásáért, költőietlennek témái köznapi közvetlenségéért, trágár fenegyerekeskedésnek minősítette népi kiszólásait, mélyen elítélte természetesen áradó népi stílusát. Nem becsülte benne többé „a természet tövises vadvirágát”, s nem vallotta tehetségvédő szándékkal és féltéssel:

Ki vagy választva milliók közül!
A képzeletnek tünde bájvidéki
Neked jutottak osztályrészedül,

most képteremtő fantáziáját — a természet őszinte szeretetén és iránta érzett intim viszonyán alapuló csodás képzeletét is ócsárolta, és megtagadta azt a ragyogó képzeletvilágot, amelyről így vallott a költő 1846-ban:

Az én képzeletem nem a por magzatja,
Mennydörgés volt apja, villámlás volt anyja,
Csecsemő korában sárkánytejet szopott,
Ifjú korában oroszlánvért ivott.

Bizonyára nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a német esztétikai elvek sterilizálták és torzították el Greguss eredetileg helyes, reális látását. Ahogy fentebb is említettük már, nem volt, nem lehetett azonos élményanyaga a dolgozó parasztsággal, ezért nem is várható el, hogy — haladó politikai elvei és törekvései ellenére — a plebejus népiesség helyes értelmezője és megingathatatlan védőügyvédje legyen.

Kiindulási elvét — amely hasonló volt az *Erdélyi János*éhoz — reálisnak és igaznak tartjuk. A *Kisfaludy Társaság*ban tartott székfoglaló előadásában, 1860-ban, a népköltészet-műköltészet kapcsolatáról ezeket a figyelemre méltó gondolatokat mondta: „Az elcsenevészett műköltészet kicsinyes és félénken a zsarnoki idomokhoz ragaszkodva, melyeket csak néhány kiválasztott érthet és élvezhet, a hűbéri államra emlékeztet, . . . ,mely a jogokat csak kiváltságok alakjában ismervén, csak kevesek birtokába ereszti, a nagy vulgust pedig kizárja belőlük”. Ez a költészet „a kisebbség érdekeinek kedvez a többség fölött, s magában hamar megvénhed és elerőtlenedik . . . *A műköltészetnek a népköltészet forrásához kell járulni, hogy tartalomban, idomban gyarapodjék, hogy me-revségét ruganyosság, bágyadtságát elevenség váltsa föl*”. Majd a kortárs költészet általános jellemzésére tért rá, s így folytatta: az utolsó évtized gyakorlatilag azt akarta bizonyítani, hogy „a költészet csak népköltészet”. Ennek eredménye az lett, hogy „*illedelmes, tisztább szabásu ruházatát elvetvén, a népköltészet pongyolájába öltözött*, ennek azonban csak külső látszatát bírta majmolni, lényeges belső sajátságait pedig: a naivság báját, az érzés valóságát és őszinteségét magáévá nem tehette, sőt éppen ellenkezőleg, szenvedett, hazug érzelme-ket vallott, amikor pedig naiv akart lenni, bárgynak tűnt fel, ami a népköltészetben épen népies, az nála póriássá, ami benne költői, az köznapiássá változott; a természetesség nyerseséggé, a természetesség hajhászata épen természetlenséggé, a könnyűség féktelenséggé, alaktalansággá fajult”. Valójában ugyan-ekkel a jelzőkkel illette 1847-ben *Petőfi* költészetét is.

Végül azonosulva *Herder* tézisével, így zárta le elmékedését: „A népköltészetnek okvetlenül műköltészetté kell fejlődni; de midőn ez utóbbi magát a népköltészet által megifjítja, nem vetkőzhetik ki műköltészeti jelleméből, s a kezdetleges költés közvetlen és ösztöni szépségeért nem adhatja cserébe az öntudatos alkotást, a kiszámított és szabályos szerkezetet, az arányok és idomok tisztaságát, a kidolgozás biztonságát és szabatoságát; szóval a természetért nem áldozhatja föl magát a művészetet”. Vagy ahogy *A szépsézet alapvonala*iban állította: „A művészet feladata: maradandót, örököt, állandót előhozni; azért *csak a művészi szépség az igazi szépség*”. Azt, hogy a népművészetnek s benne a

népköltészetnek van-e más rendeltetése, mint hogy a nagy művészet (költészet) frissítő erőforrása legyen, itt nem elemezte már.

Gregussnak a népköltészet—műköltészet viszonya mindig kedves témája volt, többször elmélkedett róla. Mi azért hivatkoztunk éppen erre az előadására, mert idevágó nézeteit ekkor és ebben a tanulmányában összegezte a legvilágosabban. Egy-egy gondolata már a szarvasi ténykedése idején megjelent *A szépzészet alapvonalaiban* is helyet kapott; szelleme pedig következetesen érvényesült benne. Érdemes figyelni rá, hogyan kommentálta művét — az „első magyar rendszeres széptant” a *Kisfaludy Társaság* részéről 1847. szeptember 25-én felkért lektor: *Szontágh Gusztáv*. Ezt a végső konklúziót vonta le: „... e széptanban a német *aesthetikát magyar nyelven reprodukálva találom*, a német *aesthetikát*, a mint most létezik fény- és árnyoldalaival. Magyar tudományos írótól többet nem lehet kívánni annál, mint hogy tudományát azon fokra állítsa, mellyen az a világ irodalmában áll”. Tegyük hozzá: különösen ha olyan fiatal, mint ő volt.

Az első kötetben lévő szarvasi iskolatörténetben szoltunk már róla, hogy Greguss az irodalmi népiesség csúcsát *Kisfaludy Károly* verseiben vélte felfedezni, s ez többé-kevésbé meg is felel a fenti teóriának. A nagy patrónus: *Toldy Ferenc* is, ki *Meltz* szerint „legszívesebben Kisfaludyzálni szerette volna a költészetet”, hasonlóan vélekedett, s ki mert ellentmondani a nagy tekintélyű irodalomtörténésznek? Említettük azt is, hogy Greguss *Petőfit* és költészetét nem méltatta figyelemre se a *Futár* cikkeivel egy időben írt és a *Kisfaludy Társaság* pályázatára beküldött *A szépzészet alapvonalaiban*. Talán mert holmi rövid életű, múló dicsőségű „népköltő”-nek tartotta már, vagy mert nem tudott szabadulni a német ízlés béklyójától? Tény, hogy nem készített portrét róla a *Pesti Napló* hasábjain 1853—55 között publikált *Jeles írók csarnoka* számára sem. Ezt azonban nemcsak azzal magyarázhatjuk, hogy nem vállalta egy újabb véleményváltoztatás kockázatát — ez ugyanis szakmai hitelét nagyon aláásta volna —, vagy mert művészileg nem találta alkalmasnak reá, hanem azzal is, hogy a központi hatalom szigorúan tiltotta *Petőfi* nevének és költészetének nemcsak a propagálását, de még az emlegetését is.

Vele szembeni makacs értetlensége márcsak azért is váratlan, mert a *Th. G. Stier*-rel közösen fordított (Halléban Greguss tanította magyarra), s 1846-ban Lipcsében kiadott *Ungarische Volkslieder*ben többnyire jól érzékelték a magyar népdal sajátosságait. Ilyen dalokat fordítottak le németre, hogy népünk ízlését, erkölcsét és gondolkodásmódját megismertessék a nyugatiakkal: *Tisza partján vagy egy hajó; Bort ittam én, boros vagyok; Erdő, erdő, de magos vagy!; Akinek nincs szeretője; Úgy meg vagyok határozva; Falu végén van egy malom; Kimennék én a szőlőre* stb. a *Népdalok ismert szerzőktől* című fejezetben külön csoportosított *Csokonai-, Erdélyi-, Czuczor-, Kisfaludy-, Gál-, Vitkovics- és Vörösmarty*-verseken kívül. Sajátságos azonban, itt sem juttatott teret egyetlen *Petőfi*-dal számára sem, mintha tudatosan akarta volna száműzni a költőt az irodalomból. Egy évvel vagyunk mindössze a *Pesti Divatlap*ban közzétett *Petőfit* dicsőítő óda után! Esetleg csakugyan megsértődött, mint *Szeberényi Lajos*, mert nem kapott ő sem elismerő, köszönő sorokat? Vagy időközben mások figyelmeztették „tévedésére”? Ez sem kizárt. *Petőfi*nek ugyanis sok ellensége volt *Greguss* közeli

ismerősei között is. *Szeberényin* kívül pl. apja *Greguss Mihály* egyik legrajongóbb tanítványa, az eperjesi főiskola konzervatív főgondnokának a fia: *Pulszky Ferenc*, aztán *Vahot Imre*, a *Pesti Divatlap* „gázsiba szűk kezű” szerkesztője és a *Petőfit* egyszerűen káplárköltőnek” tituláló, ekkor még almanach-lirikus *Sárosi Gyula* stb. Ezek kivétel nélkül a tanult ember gögijével kezelték, és támadtak rá „az iskola zsibbasztó porát” szenvedni nem tudó, náluk nagyobb hírnévre emelkedett „exorbitáns *Genie*”-re, aki a kötöttségei alól felszabadult fiatalember szertelen kedvében nem átalotta megfricskázni „diligenter frekventált” iskoláinak „sok számár professzorát”. Nevezettek *Petőfi*-ellenességében és tajtékozó haragjában tagadhatatlanul a mundér becsülete, a felekezeti iskola — a kedves alma mater — védelme képezi a közös indítékot és jelenti az egyik vezérmotívumot. („*Exorbitans Genie*”-nek — természetesen nagyon is gúnyos mellékízzel — a pesti főkapitány: *Székrenyesy András* nevezte a költőt a róla írt titkos jelentésekben.)

Érdeemes megfigyelni, milyen nagy a szemléleti azonosság *Szeberényi*, *Pulszky* és *Greguss* *Petőfi*-ellenes kirohanásaiban. Szánalmas vagdalkozásaikat alig sorolhatni az értekezés, az irodalmi kritika műfajai közé. Szóról szóra haladó, látszólagos precizitásuk ellenére sem törekszenek sem a művek belső mondanivalójának, sem külső sajátosságainak a megértésére és megláttatására. Nem alapoznak következetes fegyelemmel végzett sokoldalú műelemzésekre; íróikat nem érdekli a vizsgált versek belső építkezése, sem az általuk keltett művészi hatás eredőinek a kutatása. Kicsinyeskedő akadémikuskodásaikban nincs kellő logikai fegyelem. Gúnyos kommentárokat fűznek csak az egyes sorokhoz és szavakhoz, nem akarják megérteni a költői szándékot — nem akarnak azonosulni vele. Ezáltal könnyen kifigurázhatókká válnak a kontextusból, a szövegösszefüggésből kiemelt apró részletek. Íróik eltávolodnak a kritika igazi szellemétől és alapvető kívánalmaitól. Írásaik a tudományos irodalom ámító „archimedesi görög tüzei”-vé, tetszetős tán, de felszínesen sziporkázó, talmi értékű szellemi tűzijátékokká válnak, amelyeket könnyen elolt a valóság könyörtelen parancsa és igazságszolgáltatása.

Magától értetődően, nem vártuk mi kritikai irodalmunk hajnalán az esztétának készülő 22 éves *Gregusstól*, hogy olyan mély, olyan lényegyet kereső és láttatni akaró értekezést írjon, mint amilyeneket *Kölcsey* és *Bajza*. Azt azonban igen, hogy objektív hangon fejtse ki véleményét és ne próbáljon — mondd és ird — 12 hányaveti ötletszerűséggel kiválasztott versre alapozva megdönthetetlen igazságokat megfogalmazni a még alig kezdő költő addigi életművét összegező kiadványról, amelyben azért több nagy vers, sőt a *János vitéz* is helyet kapott. Olyan felelőtlenység ez, amely nem *Petőfinek*, hanem neki ártott többet.

Már az első gondolat felidézi és tudatosítja bennünk a *Szeberényi*éhez hasonló, kötekedő alaphangulatot és alapállást. De amíg *Szeberényi* a pedáns tanár mindenhatóságával és szellemi felsőbbrendűség-érzésével durván sértegető hangon oktatta ki *Petőfit*, alig fogyván ki a gorombaságokból, addig benne a könnyedebb, a látványosságra törő ironikus humor munkált. Szinte élvezte a feladatot: letaszítani trónjáról a költőt. Belelovalta magát — a kákán is csomót keresett — mindenáron gáncsoskodni akart, de már a költői érzésvilágot és

kifejezési eszközöket józan-hideg ésszel kezelő *Pulszky Ferenc* szenvedélytelegebb hangjához, finomabb eszközeihez és modorához közelítve.

Petőfiről írt hírlapi tudósításait olvasva, kétségtelen bizonyossággal állapítható meg: Greguss nemcsak ismerte, de hasznosította is a „szécsényi várúr”-nak a *Szépirodalmi Szemle* hasábjain három hónappal korábban — 1846. május 2. és 9. — között névtelenül megjelent fullánkös „dicséretét”. Volt-e közös vonás alaphelyzetükben? Igen: mindkettőjük ítéletét személyes sérelem is befolyásolta. Gregussét — mint mondtuk volt — a várt köszönő vers elmaradása, míg a szegény költők *jövendő* mecénásának büszke címével kérkedő *Pulszkyét* önmaga gyarlósága — azaz az első próbatétel csúfos kudarca. *Pulszky* ugyanis telekürtölte az országot, hogy szécsényi kastélyában a szegény tehetséges költőknek kétszobás lakosztályt és ellátást biztosít, s a sort *Petőfivel* kívánja megnyitni, amikor azonban a költő — tudván a nemes szándékról — ehelyett tervezett nyugati tanulmányútjához kért támogató kölcsönt tőle, *Pulszky* gazdasági nehézségeire hivatkozva, felsőbbrendű mosollyal arcán, megtagadta azt. Elképzelhető, miként fogadta *Petőfi* az álmeccénás, a „nagy-szívű” irodalombarát elutasító gesztusát. A kastély toronyszobájába végül nem költözött be egyetlen költő sem. Nem bocsátotta rendelkezésükre a „várúr”, aki a „legjobb védekezés a támadás” elv szellemében felemás bírálatot írt a *különbén tehetséges* költőről, akinek lelkét a kötet utolsó dalaiban — szerinte — „német ábránd szállja meg: a világszabadság, melyért azok szoktak küzdeni, természetesen hogy csak nagy szavakkal, kiknek a hazáról s nemzetiségről tiszta fogalmuk nincsen . . . A világszabadságért meg akarni halni . . . képtelenség . . . itt az egész eszme dagályos” — szögezte le megfélebbezhetetlen álláspontját *Pulszky*. Úgy látszik, nem hallott a század nagy ideáljának: a szabadságnak internacionalista erejéről és első hőseiről. Nem olvasta figyelmesen a reformkor folyóiratait, amelyekben *Byron* görögországi halálával és különösen a lengyelek szabadságharcával kapcsolatban — túlmenve az érzelmi-hangulati elemeken — a világszabadság modern eszméje elméleti megközelítéssel is többször került előtérbe. Polemizált róla *Vörösmarty* is a nála radikálisabban gondolkodó és az eszméért kimondottan rajongó *Vajda Péterrel*, akinek politikai gondolkodást formáló irodalmi tevékenységét mélyen áthatotta a népek és egyedek internacionalista hite és kötelességtudata.

De térjünk vissza a bírálathoz. Gyarlóságai ellenére is megérdemli, hogy bővebben ismertessük. Módszerei és vizsgálódásának irányelvei kívánják ezt elsősorban, kezdve azon a tudatosan rosszindulatú, nagyképű és nyegle felelőtlenségen, ahogyan Greguss a bírálat alapjául szolgáló verseket kritikushoz méltatlan módon kiválogatta.

Kizárólag a kötet tizennegyedik nyomdai ívét vette bonckés alá, hogy azt, mint „holttestet az orvos”, szenvtelenül és érzéketlenül alkotóelemeire bontsa. Azért esett a választása erre, mert a könyvkötők — úgy vélte — a költő kívánságára szedték duplán a kötetbe, hogy az ott található versekre nyomatkosan hívja fel a figyelmet.

Ne gondolja senki, hogy az itt található verseknek valami magasabb rendeltetésük volt. Meg sem próbálta Greguss a lehetetlent, hogy — mint kagylóban a tengert — általuk láttassa meg a kötet és a költő jellemző vonásait.

Bátran leírjuk, nem hisszük, hogy ilyen szándék vezette volna. Már amikor hozzákezdett cikke megírásához, tudnia kellett, hogy kitűzött célja megvalósításához csak olyan görbe tükör segítheti hozzá, amely kizárólag azokat a torz vonásokat veri vissza, amelyeket tudatos rosszindulattól vezéreltetve ő maga igyekezett látni és belemagyarázni a költő verseibe. Tudnia kellett, hogy ennek megfelelően vizsgálódási elve is ijesztően tudománytalan, abszolúte hibás lesz, mivel a kezdő *Petőfi* 1844 nyarán írt versei csak elvéve hordják magukon azokat a specifikumokat, amelyek a *Felhők* korszak után majd csalhatatlanul kijelölik helyét a reformkor irodalmában.

Nézetünket erősíti a tény: Greguss eléggé el nem ítéltető módon meg sem kísérelte, hogy azonosságokat és különbségeket, minőségi változásokat és állandósuló gondolati-formai sztereotípiákat villantson fel a vizsgált versek és a kötet többi darabja között. Gunyoros szándékú, ötlet szintjén megrekedő megállapításai — ítéletei — ennél fogva nem is érzékeltethetik, mit jelentett Petőfi költészete a művészi szemlélet újszerűsége, a politikai-társadalmi gondolkodás forradalma szempontjából. Nem mutatnak rá arra a hatalmas változásra, amit plebejus népiessége hozott.

De nézzük most már, mi érdekelte Gregusst egy-egy versben! A magyar nép lírai honfoglalásának egyik legszebb megnyilatkozásáról, *Az Alföld*-ről például a következőket állapította meg: „A nevezetes költemény, melyhez most jövünk, azon időbül való, midőn a *Honderü* még aranyakkal fizeté *Petőfi* verseit. Címe *Az alföld* — tartalma azon laposság, mely az alföldet bélyegzi. Mit erőlteti magát *Petőfi úr* szép leírásokban? Ez neki gyenge oldala; elégedjék meg inkább oly nevezetes lélekállapotok rajzolásával, mint p.o. az imént előfordult *Ambrus gazda* részegeskedése . . . *Petőfi* mester ily lélekállapotok előhozásában, pedig nemcsak in theoria, papíron; — ő azonnal életbe is lépteti”.

Ennyi az egész! Nincs tovább. Mit érdekli Gregusst, hogy közben a *Petrichevich Horváth Lázár* szerkesztette *Honderü* a politikai reakció hangoskodó fóruma lett, s *Petőfi Vahot Imre* lapjához: a *Pesti Divat* laphoz szegődött, méghozzá úgy, hogy kizárólag neki dolgozik? Ugyanakkor a világért sem mulasztotta el, hogy azonosulva az ellenzék kritikusaival, kik félremagyarázták *Petőfi* bordal kedvelését, talán kissé korcsmáros apja foglalkozásából is ítélve, a részegeskedő, korhely, csélcspapó poéta cseppet sem hízelgő jelzőjét süsse igaztalanul reá.

A *Szobámban* indító képének alább következő gunyoros kommentálásával is befejezettnek vélte az egész vers értékelő elemzését:

„Esős idő van; szürke a menny,

Mint a bakancsos köpönyeg —

tudnivaló dolog, hogy az írók munkái tele vannak lefolyt életökre vonatkozó célzásokkal; ily elmés célzás itt a bakancsos köpönyeg, mely arra emlékezteti az olvasót, hogy *Petőfi* egykor mint kapitány szolgált valamelyik huszárezredben. Ezen bakancsos köpönyeg engem elegendőképpen kielégít, hogy többet nem akarok sem olvasni, sem bírálni ezen versből, melynek azonfelül tizenhárom (szerencsétlen szám!) versfüzete — értsd: versszaka — van; így könnyen betegségemre válnék”.

Bizonyára a kép nyers-póriás köznapisága irritálta ilyen nagyon. Meg is elégedett ennyivel. Nem ejtette gondolkodóba sem a váratlan gondolattársítás

eredetisége, sem a hasonlat alapjául szolgáló asszociált tárgy keltette hangulat értéke. Sőt a vers egyéb tulajdonságaira sem hajlandó figyelmezni a *fentebb stil* művészi elvét megtagadni nem tudó, rosszmájú Greguss. Nem kell neki több indíttatás; hiszen nem kétséges: a *kapitányi* rang álnok emlegetése a cél, ez pedig nem más, mint izléstelen és embertelen vágás, övön aluli ütés, amely a fiatal *Petőfi* zsákutcába jutott életének sikertelen kiütkeresésére: a rang nélkül és betegen ott hagyott katonai szolgálatra figyelmeztet.

Hasonló célzatú és eredetű gúny található abban a jegyzetben is, amelyet Greguss a *Katona barátomhoz* fűzött. Mintha élvezné, hogy borsot tör a peregrinus költő orra alá, aki versei végén mindig feltüntette azok keletkezési helyét is. Most pártolás hiányában elmaradt nyugati tanulmányútjának fiaskójára kívánta emlékeztetni — ehhez kért előleget *Pulszkytól* — ekképpen: „*Petőfi* jelenleg Párizsba utazott, innen Londonba szándékozik; reméljük, hogy mindkét városban megszálandja őt a költés múzsája. Kivált Párizs igen fogja magát kivenni a versek alatt; jöhet még idő, hogy a gyerekek földleírást fognak tanulni *Petőfi* verseiből”. Majd így folytatta epés kellemetlenkedését: „... minden valamire való ember megnézi Párizst . . . Hasznos szolgáltatokat teszek honomnak, ha Párizsban volt íróink neveit ide teszem, betűrendben: *Bloch Mór, Egressy Gábor, Erdélyi János, Gorove István, Irinyi József, Petőfi Sándor, Petrichевич Horváth Lázár, Szemere Bertalan, Székács József, Tóth Lőrinc*. Már látom, hogy nekem is el kell mennem Párizsba, különben nem is mutathatom magamat ezen férfiak között”.

Lehangoló tény: arra, hogy *Petőfi* nem a szerencsés, vagyonosabb emberek privilégiumának és státusszimbólumának, nem is a felsőbb körökhöz való törleszkedés eszközének tekintette a nyugat-európai utazást, hanem elsősorban a szellemi-szemléleti gyarapodás, az egészséges töltekezés forrásának, ugyanúgy mint korábban a Londonba is eljutó *Vajda Péter*, aki a nagy városból alig látott mást, mint a könyvtárt és az állatkertet, vagy mint *Táncsics*, aki kötelességének tartotta, hogy Párizsban ahhoz az *Etienne Cabet*-hoz zárándokoljon el, akinek *Ikáriai utazását Petőfi* és nemzedéke „imakönyvként” olvasta, — arra a józan ítélőképességét elvesztő, elfogult Greguss gondolni sem mert. Valószínű, parvenünek tartotta megtagadott eszményképét, pedig csak — akár a két előbb említett plebejus demokrata társ — szokatlan jelenség volt. Azt hitte, hogy az *iskolázatlan népköltő* nagyzási hóbortban szenved, s ezért méltatlan az anyagi támogatásra és a hosszú — talán felesleges — külföldi útra is.

A vizsgálódás alapelve sajnálatos módon azonos maradt végig. Még véletlenül sincs eltérés a versek kezelésében. Nincs egyetlen, amely közel tudna kerülni Greguss szívéhez. A *Búcsú a színészettől* eme két sorához

Hogy én lelépek a színpadról,
Szívem nagyon, nagyon beteg

a következő két szellemeskedő megjegyzést fűzi: „Mások a színpadon találták azt nagyon betegnek”, illetve — hogy még nagyobb legyen a csattanó —: „Ami az én egyedi meggyőződésemet illeti, megvallom, hogy *Petőfi urat* a színpadon mégis egészségesebbnek tartom, mint a költészetben”.

Nem kell hozzá különös érzék, hogy észrevegyük: ez nem műbirálat, csak olcsó hetvenkedő akadémuskodás. Itt nem az „aki dudás akar lenni, pokolra kell

annak menni” törvénye szab irányt, mint az 1845-ben írt *Petőfi Sándorhoz* című Greguss versben, ahol is így hangzik az ő megfogalmazásában *József Attila* tétele: „Érezni kell előbb a sors hatalmát”, hogy meg lehessen festeni „a szívnek vad csatáit, a bánat tengerét az életen”. Nem vezérli többé az az elv, hogy „az élet boldogtalansága” a költőnek áldás, mert *mélységbe sújt a legnagyobb szerencse* (csak „a por rabjának zárvak az egek”), míg „a dalteremtő ég felé siet” és lerázva mind a földi terheket, harmóniát teremt önmaga és olvasói lelkében. Erről, sajnos, megfélekedzik Greguss, ki most megveti *Petőfit* költőhöz méltatlan sanyarú ifjúságáért: sikertelen katonáskodásáért és vándorszínész múltjáért, s valójában olyan verseit pellengérezzi ki, amelyek alapján két évvel korábban — tempora mutantur — még *halhatatlanságot* jósolt neki.

Felesleges tovább sorolni a reális műelemzés követelményeit egyszerűen megkerülő, izetlen oldalvágásokat. Annyira beleélte magát ebbe az átlátszóan kisserű tónusba, hogy még a versek sajátos, népköltészeti eredetű szerkezeti felépítésére sem figyelt fel. Pedig — ahogy az *Ungarische Volkslieder* igazolja, ismerte és szerette is a népdalokat. Vagy talán csak a „kezdetleges ösztönös költés” bántó lenyomatát látta az *Ez a világ amilyen nagy* kezdetű dalban, s azért hagyta figyelmen kívül, mert nem érzékelte benne az *öntudatos* műalkotás „kiszámított és szabályos szerkezetét?” Esetleg mert nem ismerte azt az egymással perelő, tézis-antitézisre építő, fokozó tendenciájú népi formulát, amelynek legismertebb példája a *Nagyabonyban csak két torony látszik?* Vagy ami még hihetőbb, nem akart még csak véletlenül sem dicsérni?

Petőfi művészi érzékét pedig nagyon is foglalkoztatta ez a képlet. Greguss kritikájának megjelenése után alig telt el két hónap, s máris a világirodalom egyik legcsodálatosabb szerelmi vallomásának, a *Szeptember végén*-nek első versszakához is ezt a „rámát” vette, csak hogy itt a tételek és ellentételek megfogalmazására nem egy, hanem arányosan két-két sort használt. Ékes bizonyítékot szolgáltatott ezzel arra is, miként kell(ene) a „nagy vulgus” érzelm- és gondolatvilágát kifejező és megtestesítő tiszta népköltészeti forrásból táplálkoznia a műköltészetnek, hogy „tartalomban és idomban gyarapodjék”.

Említettük, hogy Greguss feltétlenül ismerte *Pulszky* két részletben közölt *Petőfi*-kritikáját, sőt szellemével és módszerével helyel-közzel azonosította is magát. Akadt nem is egy olyan motívum, amelyet átvett és hasznosított. Mint uralkodó vonás, mindkettőjük bírálatán végigvonul a népiesség természetes hangjával és stílusával szembeni művészi érzéketlenség. Még ha elfogadják is az elvet, hogy ti. a műköltészet szükségszerű megújulását a népköltészet segítheti elő, valahogy a kellesténél több bennük a félelem, nagyobb a régi művészeti hagyomány eszményeihez való ragaszkodás. Nem érzik, mi az, ami asszimilálódni képes, amit meg lehet és meg is kell gyökereztetni, amit át kell menteni a jövő művészetébe. Nem sejtik meg, hol válik el, ki a kordivatot kiszolgáló, szerény tehetségű epigon, és ki a különféle adottságok, igények és követelmények között helyesen szelektáló, jövőt építő szuverén tehetség, az egyéniség. Iskolai végzettséghez, diplomához kötik a költő fogalmát, és sajátosan értelmiségi kiváltságnak tartván az írást, bizalmatlanok az „osztályidegen”, az „iskolázatlan” *népköltő*vel szemben. Nem veszik tudomásul, hogy az általuk lenézett

és lekezelt népköltő is lehet az egyetemes kultúra képviselője, ha együtt rezonál a lelke a kort irányító eszmékkel és ideálokkal.

Petőfi- kritikájukban ennél fogva viszonylag kevés a javító szándék és a megértés. Amikor a kifogások tömkelegét szórják rá, s állandóan a kellő műgond hiányát hangoztatják, inkább a rosszindulat vezeti őket, semmint annak az elemi igazságnak a belátása, hogy az alkotó elmék szellemi produktumainak is csak egy kis töredéke jut el a művészi teljesítőképeség legfelső csúcsára. Nem lehet és nem szabad tehát minden alkotástól elvárni és megkövetelni a művészi tökéletességet. Ennél fogva nekik is elsősorban a kiemelkedő eredményekre, a fénylő csúcokra — mint a jövő eszmei-művészi pilléreire — kellett volna ráirányítaniuk az olvasók figyelmét, s nem azokra, amelyeket úgylis hamar kiszűr a könyörtelen rostáló idő. A kritikus is nevel: olyan egyedeket, akiknek talán nem elég fejlett a művészi látásuk és a társadalompolitikai-filozófiai tájékozottságuk, de akikben él a vágy arra, hogy koruk eszméivel azonosuljanak és művészi elveit és kifejező eszközeit magukévá tegyék.

Nem az a sértő tehát, hogy az általuk inkriminált versekben felszínesen átélte élményeket és érzéseket meg félkész, pongyola megfogalmazásokat találtak. Ezek ellen joggal tiltakoztak, még ha kijavításukra nem is adtak példát. Hanem az a mód, ahogyan tették. Az a lejártni és nevetségessé tenni akaró rosszindulat, amellyel csak a negatívumokat vették sorra, olykor még a nagy verseknek (lásd Greguss *Az alföld* bírálatát) sem kegyelmezve.

Tartozunk az igazságnak: *Pulszky* — ahogy maga kijelenti — mindössze a kötet 1/8-át vetette el, s ez kimondottan jó arány. Sajnos azonban túlságosan elmerült a hibák, a negatív jelenségek felsorolásába, s nem jutott ideje arra, hogy az értékes versekre is felhívja az olvasók figyelmét. Nem mutatta meg, mi bennük a jó, a tökéletesen elkapott kép és hangulat, mi a korszerű idea, amely előremutat a jövő felé. Vagyis: miért kell becsülni és szeretni őket.

A „mennydörgés” és „villámlás” gyermekeivel — a realitástól elszakadó képzelet szokatlan szüleményeivel — a költő tündérajátékaival pl. alig tudott kezdeni valamit. Ízlése megszokta a konkrét helyzeteket és nyelvi fordulatokat használó valóságversek logikai és esztétikai nyugalmit, nem kívánta a megrázó, a döbbenetes képi élményeket. Nem sejtette meg, hogy más az élet és más a művészet igazsága. Hogy a költőnek az *igazat* kell mondania, nem csak a *valódit* — együtttérzésre, együttgondolkodásra, és együtt alkotásra kell kényszerítenie bennünket, olvasókat. Azért kell társítani fényt és zenét a gondolathoz, hogy képesek legyünk még jobban rezonálni reá, s mert általuk „világlik agyunk”.

Pulszky prózaibb lélek volt, s nem gondolt ilyesmivel. Fennakadt és dagályosnak minősített mindent, ami túllépett a valóságoson. Visszautasította a merészebb költői képeket, és görcsös igyekezettel védte hibás álláspontját, önmaga racionális nézőpontját, szemléletét. Különösen a stílusforradalmat jelentő *Felhők* ciklus verseivel gyűlt meg a baja, melyekben — jó érzéssel tapintott rá — „új hang üti meg fülünket; a költő philosophálni kezd, keblében felébredett azon felbontási és fejtegetési szellem, amely éles elméjű talányokban gyönyörködik, s eredményeit jelmondatokban és gnómákban szereti letenni”.

Hibakereső akadémuskodással egymás után marasztalja el őket. A sóhajtásnyi — mindössze 6 soros — kis versben:

Kivágom én keblemből szívemet,
Ott úgy sem okoz mást, mint gyötrelmeket,
Kivágom és a földbe ültetem . . .
Talán kikél babérfa képiben,
S koszorúja lesz a bajnokoknak,
Kik a szabadságért harcolnak!

(Kivágom én . . .)

például *dagályosnak* és *képtelennek* érzi a gondolatot, azt ti., hogy a költő kivágja szívét, s beülteti a földbe. „Ha azonban kedve telik — állapítja meg maliciózusan —, itt tapasztalható *Pulszky* hatása Gregussra —, nem ellenezhetjük, de mért ülteti ő el szívét? — mert *kikél talán babérfa képiben*. Már ez talán tréfának is sok . . . mert húsból fát növesztetni, ezt még *Horác* sem engedné meg a költőnek”.

Azt, hogy rövid félévszázad alatt nagyon is meggyökeresedik, életképessé lesz és szép virágot terem *Gorkijnál* (*Dankó szíve*), és úgy válik a világirodalom egyik legmarkánsabb romantikus indíttatású képévé, hogy senki sem keresi benne a képtelenséget és a dagályt, *Pulszky* nem tudhatta még. Az absztrakciók élvezésére nem nevelte rá a kortárs költészet képvisége és esztétikája. Ennek ellenére egyértelmű igazságként állíthatjuk: túl racionális képelemzése inkább „jogászi gondolkodás”-ra és érvelésre, mint átélő, műélvező lélekre vall.

Még erőteljesebbnek érezzük *Pulszky* Gregussra gyakorolt hatását, ha az *Oh lány! szemed* elmarasztaló bíráló sorait olvassuk. Az itt található képet — a lány sötét szeme

Úgy tündököl,
Mint zordon éjben
Villám tüzénél
A hóhér pallos!

Pulszky idomtalannak, undorítóknak és természetelleninek minősítette, s véleményét ilyen — Gregussnál is fellelhető modorban megfogalmazott kioktató indoklással támasztotta alá: „. . . zordon éjben, villám tüzénél a hóhér alszik, s nem nyakaz, s pallosa a tokban nyugszik”. Ez volt, ez lehetett a hivatalos előírás, s a szabály az szabály.

A *Téli éj* — ha lehet — még tovább fokozza a tudományos ízű hideg érvelést. A vers indító természeti képéhez, mint általános érvényű igazsághoz ekként társul itt a költő énje és egyedi igazsága:

Vad téli éj. Sűrű hópelyhek esnek.
Szélvész ragadja. S hátha nem hópelyhek?
Talán egy örült gondolatjai?
Vagy összetépett lelkem rongyai.

Képtelenség ez a kép — így *Pulszky* — mely a sűrű hópelyheket „egy örült gondolatjaihoz” hasonlítja. Miért? Mert „a tertium comparationis — vagyis az a kapcsolódási pont, amelyben a két különböző tárgy megegyezik — egészen

hibázik: de még ez sem elég merész kép a költőnek, akadémuskodik tovább a kritikus, s a hópolyhekot összetépett lelke rongyaihoz hasonlítja; már ez nem nagyszerű, ez csak nevetségos, mert eszerint *Petőfi* lelke valami kopott kelméből készült, melynek rongyai a sűrű hóhoz hasonlóak, tehát *valószínűleg fehér flanelből vagy vattából.*” (Ugye, ráismerünk itt is a hasonlóságra!)

Pulszky azonban még ezzel a két sort összefogó érzékletes metaforával sem érzett rá a csapongó hópolyhek és az álom határán könnyen továtűnő, tétova gondolatok közötti azonosságira, jóllehet *Az örült* szeszélyesen ugrándozó s az értelem kontrollja alól kiszabadult gondolatszikkraít nem tartotta elhibázottnak. Ez már a bölcsködő makacs értetlenség, a csakazért is hibakeresés műve — *Petőfi* nevetségessé tételének eszköze volt.

Greguss különös kéjjel csemegézt *Pulszky*nak azon a kritikai megjegyzésén, melyet *Petőfi* néhány fiatalkori zsenyéjéhez (*Deák-pályám, Apám mestersége s az enyém, A világ és én, Rossz verseimről, A nap házaselete*) fűzött. Ezek a „sértő hangú” versek „a szép betűt s hófehér papirost meg nem érdemlik — hangoztatja *Pulszky* —, mert ezeken még nem is nevezhetünk jó ízűen, mint *Blumauer* pizkos pajkosságain, s aljasságuk nincsen elmésség által nemesítve, mint *Heiné*nek néhány aljasabb költeményeiben (mennyire visszacseng *Szeberényi* felette kedvelt szava), hol a génius szárnyalását még akkor is érezzük, mikor az sárral dobálja azon tárgyakat és személyeket, melyekről kegyelettel szoktunk szólni”. De lehetett-e jóízű nevetetés a célja pl. egy olyan *Petőfi*-versnek, amely így kezdődik:

Megvetésem és utálatomnak
Hitvány tárgya, ember a neved!
A természet söpredéke vagy te,
S nem király a természet felett?

(*A világ és én*)

Greguss megnöveszti és tovább fokozza *Pulszky* szép betűről és hófehér papirosról szóló megállapítását, s a kötekedő pimasz-konfidens gúnynak más irányt adva, így éli ki az alapötletet: „A kiállítás, mint azt műértők is (p. o. a *Pestihírlap* ujdónadásza) bizonyítják, pompás; ehez tehát, mivel már el van döntve, nem lehet szólni. Mi a beültetést illeti, t. i. magokat a költeményeket, a szóvirágokat: ezek nem csak önbecsők által óvatnak meg a hervadástól, de azáltal is, hogy *oly tartós kemény papírba vannak beültetve, melyet egyébre nem is használhatni, mint ara, miből nincs haszon — gyönyörködésre. Istenem, mily szép papiros! Meg nem foghatom, mért nem tettek minden lapra még kevesebb betűt; így a velinnek hatása még tisztább, még zavartalanabb lett volna. Én ily papírra írni nem mernék: azok a nyomtatók pedig betűket szórtak rá, néhol egészen elüresítették! Jobb lett volna kiadni egy kötet tiszta papirost; a betűk habár kis számban mégis gáncsolandók*”. Mit mondjunk erre? Egy kritikus kötelességéről megfélekedző, azt megtagadó, elvakult esztétának (az esztétika későbbi neves professzora lett) szomorú kultúraellenes, bibliofil elveket tagadó eltévelyedése.

A bevezető részben elsütött éretlen és érthetetlen humor szerzőjétől valójában nem lehetett mást várni ezek után, minthogy *Petőfi* verseit olvasva, „jobban fázzon mellettök nyáron Szarvason”, mint költőjük „fázott Debrecenben télen”,

és hogy *Ilosvai Selymes Péter* modorában ilyen, később keservesen megbánt végkövetkeztetéssel zárja le hetvenkedő írását:

Petőfi pediglen erőlködik vala,
Petőfi pediglen poéta nem vala,
Petőfi verseit elolvastam vala
És ennél még nagyobb inségem nem vala.
Ámen.

Sajnos, Greguss jópofáskodó förmedvényében a génius heinei szárnyalását nem tudjuk, mert nem lehet sehoh felismerni, még kevésbé nyomon követni. Felelőtlen szellemeskedésének hamar érezte súlyos lelki terheit, s 1848 nyarán — akár *Szeberényi* — ő is békülni igyekezett. Sógorát: *Kemény Mihályt*, *Petőfi* volt aszódi iskolatársát kérte meg a közbenjárásra, aki Dohány utcai lakásán fel is kereste a régi barátot. „Csakhamar egy levelet adtam át Gregusstól *Petőfi*nek szólót — emlékezett vissza 1877-ben a *Fővárosi Lapok*ban —, melyet ő feltörve, amint az aláírást meglátta, meglepetve s nekikipirulva kiáltott fel: Mit akar ez az ember itt? — Olvasd, mondtam, azután szólj. Greguss e levélben a *hazafihoz* fordult, s felhívta, hogy a személyes nézeteknek most meg kell szünni, s a haza védelmében egyesülni, jobbját ajánlja tehát az ő és a fővárosi ifjak hazafias működéséhez, s válaszáat kéri, hogy az ajánlatot elfogadjá-e?” És *Petőfi*, aki az *elpártolt* barát *Szeberényinek* nem bocsátott meg, Gregusznak „habozás nélkül mondta ki az igent.” Egyesült vele a haza védelmében. „A 48-as forradalmi látásmódot fokozatosan elvesztő, nyárspolgári szemlélettel megbarátkozó Greguss végül 1874-ben még arra is késznek mutatkozott, hogy *Petőfi* összes verseit sajtó alá rendezze. A „lojálisan megcsonkított kiadás” azonban, amelyből több forradalmi vers kimaradt, országos felháborodást váltott ki.

A *Petőfi*-kritikát olvasva, alig-alig lehetne feltételezni, hogy Gregusst nem társadalompolitikai, ideológiai, hanem csak formai, irodalomesztétikai nézetkülönbségek választották el *Petőfitől*. Olyan mérhetetlen gyűlölet sugárzik abból, hogy joggal merülhet fel, nem kényszeríthette-e vajon valamelyik helyi — szarvasi vagy egyházmegyei — potentát arra: határolja el magát a *Pesti Divatlapban* megjelent dicsőítő verstől, s tagadja meg előző véleményét. Ezt azonban nehezen tudjuk feltételezni, hiszen társadalmi és iskolai nevelőmunkájának radikális szemléletében 1847-ben nem korlátozta még senki és semmi. Elég, ha arra a merész hangvételű *Tervezetre* utalunk, amelyet Greguss ekkor nyújtott be a főhatósághoz „a szarvasi ágostoni hitvallású főtanoda elrendezéséről” címmel, amelynek B. pontjában a fiatal tanár — munkatársaival egyetértésben — az iskolában kezdettől fogva tapasztalt s mindenkor nagy vitát kavaráó fizetéskülönbség megoldására a következő demokratikus javaslatot tette: „Hogy a szellem szabadon működhessék, *nem szabad anyagi szükséget érezni*. Hogy az oktatók egyenlő sikerrel működhessenek, *súlyegyennek kell köztök lenni*, hogy súlyegyen legyen az oktatók között, *egyenlően kell felosztani köztök a terhet*: de ha egyenlően van köztök felosztva a teher, *egyenlő fizetést kapjanak*. A tehetségeket nem lehet latolni (értsd: méricskélni), különben forintsámra kell őket fizetni”. Másik fontos javaslatán is — akár ezen — ott érezni a külföldi

pedagógia, mindenekelőtt a felvilágosodás főiskolai-egyetemi oktatási elveinek a nyomát. Ebben a „szabad tanítás” jogáért kelt síkra Greguss, azzal védve elvét: aki „elválasztotta, annak szabad tanításában — értsd: tantervi előírásoktól független oktatómunkájában — lehet bízni”. A szarvasi iskolatörténetben szóltunk róla, hogy igazgatója: *Ballagi-Bloch Mór* is gyakran kísérletezett vele pedagógiai tevékenysége során; fel is rótták bűnéül 1848-ban és 1850-ben.

Az előbb említett javaslatok természetesen a szabadság eszméjét „kifáradhatatlan ajakkal hirdető” *Vajda Péter*nek is tetszettek volna. A nagy elődöt követni azonban nem volt könnyű és veszélytelen. Tudatában volt ennek *Ballagi Bloch* is, ki világosan felismerte, hogy a *Vajda* halálát követő krízisben képtelen fenntartani a rendet és a fegyelmet; nem tudja útját állni a tanulók nagymérvű elvándorlásának. Saját bőrén tapasztalta azt is, hogy a *Vajda* képviselte filantrop pedagógia gyakorlata (ezt valósította meg ő is) kitermelte a maga masszív ellenzékét, s a hagyományos, vaskalapos vakfegyelem képviselői — támaszt találván egy-két helyi vezetőben — egyre nyíltabban tiltakoztak az „iskolai rend” meglazulása ellen.

Greguss egészséges pedagógiai szemléletére vall, hogy ebben a zavaros és viszálkodó légkörben is merte vállalni a nagy előd, „az iskola legszebb díszé” szellemi örökét. Vajdát érthetően sokan siratták a városban. Alig temették el, *Boczkó Károly* esperességi felügyelő máris azt indítványozta, hogy „mint lelkes oktatónak nevét jegyzőkönyvünk emlékfüzérébe sorozzuk”, s felvetését a gyűlés résztvevői *néma csenddel, szomorú hangulattal* fogadták, „értelmesen bizonyítván, hogy *Vajda* büszkesége volt főiskolánknak, szívgyönyöre a tanulóifjúságnak”. Nem hagyta halványodni emlékét a meleg szívé barát: *Ballagi Bloch Mór*icz *kérő szózata* sem, amely nem sokkal ez után közadakozásra szólította fel az ország népét: állítson emléket *a természet felavatottjának, a keleti ihletésű költőnek és a nemes lelkű, rendkívüli képességű oktatónak*. Felejthetetlen emléke előtt tisztelgett az iskola ifjúsága és a költő emlékére rendezett szarvasi gyászünnepély szép számú közönsége is. Ezen — ahogy a *Pesti Divatlap* 1846. jún. 4-i számában olvassuk — sokan vettek részt nemcsak az értelmiségiek és a környék előkelőségei, nemcsak a „hölgyek”, de a „földmívelők köréből” is, így akarván leróni szeretetük és hálájuk adóját. (Az ország minden jelentősebb protestáns gimnáziumában tartottak hasonló *dalünnepet*, amelyen a tanulók „öndolgozataikkal”, továbbá *Vajda* egy-két versének és prózai himnuszának elszavalásával emlékeztek a korán elhunyt költőre.)

A radikális elveket valló *Vajda Péter* eszmei örökségének vállalása egyet jelentett Petőfi elveinek az elfogadásával is. Ezért nincs semmi túlzás vagy félrehallás *Czobel Ernő* ama megállapításában, hogy Greguss Ágost ekkor írt műveiből ugyanaz a forradalmi hang, ugyanaz a türelmetlenség-érzés sugárzik, mint amely *Petőfit* és költészetét jellemezte. Csak a határfoka volt összehasonlíthatatlanul gyengébb. „A formátumkülönbségek és a gondolatok fáziskülönbségei nem függnék össze mechanikusan — int *Pándi Pál* —, bár sohasem közömbös egymás iránt a művészi és a gondolati formátum. A kis tehetség (azonban) nagy tájékozottságával együtt is jelentéktelent produkál”.

Greguss nagyon középszerű költő volt, akiben a lírai tehetség hiányát nem tudta feledtetni, nem tudta háttérbe szorítani a közelmúlt történelmi-társada-

lompolitikai fejleményeinek — korszerű filozófiai elveinek határozott ismerete és az elkerülhetetlen társadalmi átalakulás felismerésének a hite és tudata. Különös egyéniség volt. Nemcsak azért, mert orvosnak készült és a bölcelet tudós tanára lett, hanem mert a költő és a tudós olthatatlan becsvágya egyformán dolgozott benne. A kettő pedig nem fért meg békés szimbiózisban egymással. Tudásvágya és értelemkeresése, fejlett absztraháló-kategorizáló hajlama a tények és teóriák rabjává tette. A tudós alkat pedig még a legérzékenyebb poeta doctus számára — akinek persze nem feltétlen jellemzője az aprólékos rendszerezés — sem jelent mindig egyértelmű előnyt. Könyvélményei, tudományos ismeretei gyakran kényszerítik szekunder-poéta szerepre; olyan művek írására, melyeket nem az élet, nem a természeti és társadalmi környezet beható ismerete, hanem valamilyen irodalmi élmény vagy tudományos tétel sugall. Gyakran árulkodnak is ezek arról, hogy szerzőjük alkotó fantáziáját, költői képzeletének merész ívelését éppen a túl racionális beállítottság bénítja meg.

Greguss valószínűleg nem érzekelte tehetségének ilyen korlátait. Úgy vélte, igazi, hivatott költő, aki nem érheti be a műélvezés tiszteletreméltó adományával — példát kell adnia a magasfokú költésre is. Bármely sokat vesződött is azonban egy-egy verse megkomponálásával, bármennyire érződik is rajtuk az izzadságszagot árasztó szógyötrelem: a költői szó és kifejezés keresésének fáradtságot nem ismerő buzgalma, a lírai átélés pislákoló tüzeiben sohasem tudott keménnyé és művészi szempontból értékessé formálódni a tagadhatatlanul magvas gondolat. Nem tudott és nem mert szenvedélyes indulattal látni és írni. Nem heves, elementáris erejű érzelmek kényszerítették versírásra; művein a megfontoltság, a hideg logika törvényei uralkodnak. Azok szabják meg a mennyit és a hogyan. Mintha *Goethe* intelmét követné:

Ki nagyot akar, szokjék fegyelemre,
Korlátok között válik el a mester,
S a szabadság a törvény adománya.

(Természet és művészet)

Korszerű, radikális nézeteinek természetes áradását az eszményi költő és költészet szerepének és elképzelt hivatásának szűk értelmezése is korlátozta. Józan ésszel, hideg fővel megfogalmazott, jót akaró, nevelő szándékú soraiból éppen ezért csak csökkent értékű indulat csap felénk. Nem is formálódhatnak így ki igazán jó versek és maradandó alkotások. A mondandó nem talál rá arra az adekvát formára, amely felejthetetlen művészi élményt eredményezhetne. Túlságosan elvont, bölcselkedő verseiből hiányzik a konkrét program, az agitációs erő. Kellő művészi lelemény, kellő invenció híján pedig nincsenek — nem lehetnek — eredeti formai megoldásai sem.

Az előző korszak „eszményi”-nek minősített klasszikus verseléséhez való makacs ragaszkodás is akadályozta Greguss modern — azaz „idő lelkét, szellemét” kifejező — eszméinek és gondolatainak kedvező fogadtatását. Greguss, a költő — és nem a műbíró — ugyanis, ellentétben kora nevezetesebb költőivel (a *Kisfaludyak*, *Kölcsey*, *Vörösmarty*, *Czuczor* stb.) nehezebben tudott „kinőni

a klasszikai szabatoság öltönyéből”. Megszelídített indulatai és gondolatai számára alkalmasabbnak és előkelőbbnek hitte a rímtelen időmértékes (a *Villanykák* és az *Edzdalok* nagy részét ebben a metrumban írta), mint a hangsúlyos verselés formakészletét, amelyben az akart népieskedés eredményeként gyakran volt fellelhető a simaság mellett a nyersség és darabosság. Talán nem érezte meg, milyen többletet jelent, ha „a legmagasabb és legerősebb érzések . . . saját nemzeti menetellel s énekelhető formában jelennek meg”?, vagy nem jutott el annak a felismeréséig, hogy „olyan költemény, melynek teljes élvezhető végett előbb még a hellén-római, vagy más idegen világba kell áthelyezkedni — bármennyi szépséggel bírjon különben — sohasem hathat igazán a nemzet egészére, mert a nagy többség éppen azt, ami a verset verssé teszi, a ritmust kénytelen nélkülözni, mi által a költemény zenei része rá nézve elveszett”. (*Arany János: A magyar nemzeti versidomról.*) Esetleg úgy vélte, hogy a dallamos népies forma kizárólag a legegyszerűbb emberi érzések tükrözésére és tükröztetésére való, s a súlyosabb gondolati mondanivaló kifejezésére alkalmatlan? Vagy eleve lemondott arról, hogy dalaival a széles tömegek érzését és gondolkodásmódját irányítsa, politikai elszántságát eddze és finomítsa?, s megnyugodott abban, hogy a költészet a kiváltságosok privilégiuma; — nem olyan épület

Mely nyitva van boldog-boldogtalannak,
Mindenkinek, ki imádkozni vágy,
Szóval szentegyház, ahová belépni
Bocskorban sőt mezítláb is lehet.

(*Petőfi: A költészet*).

Greguss fiatal korától kezdve készült a költői pályára, sőt, ahogy a *Petőfiről* szóló „tanulmány” egyik, általunk is idézett gondolata tanúsítja, annak is tartotta magát. Tetszett neki a nem közönséges szerep; örült, hogy a sors „költőt csinált” belőle. Mint *Ovidius*, ő is amolyan *isteni lénynek* tekintette a lírikust, aki oszlopként áll az élet viharai között; menedéket nyújt és utat mutat a rászorulóknak. A *használni vagy szórakoztatni* elvek közül az elsőre tette a hangsúlyt: mindenekelőtt tanítani és nem gyönyörködtetni akart. Irányelvül *Eötvös* ars poetikáját fogadta el: „A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik”. Egyéni problémáit háttérbe szorítva, a kor nagy érdekeit kívánta szolgálni testestül-lelkestül. Annyira, hogy szinte meg is feledkezett *Bajza* jogos figyelmeztetéséről: „Ha valaki verseivel csupán tanít, s nem gyönyörködtet egyszersmind, akkor versei nem tartoznak a poézis körébe.”

Jövőt láttató csalhatatlan jelzőoszlop, öntudatosító, tudatformáló vátesz akart lenni, bár számot vetett a sivár hazai viszonyokkal, s tisztán látta, hogy itt

..... a költő boldogtalan,
Mert forró keble a hideg világgal
Minduntalan kemény csatában van,

és bár

Költőnek lenni — mily hatalmas érzet!
Magyar költőnek lenni — vesztesség.

„Vesztesség” — azaz kárhozat — mert

Míg mások mindent fellázítanak,
Ő itt visszhangra nem talál,
Míg másokat szobrok halhatlanítanak,
Őt hosszú kín emészti s gyors halál.

Nem az „acélhegyű ördög” „jobb életért, emberségesebb világért” küzdő „kiközösített és lenézett páriáinak” *Ady Endré*-s fájdalma sír itt, nem is az „és mégis, mégis fáradozni kell” honépitő, tevőleges hazaszeretetre serkentő megszállottsága. Inkább számvetés ez a realitással. A költő tehetetlenségének a felismerése és megvallása: az a kishitűséggel társult józan bizonyosság, hogy dalának „riasztó mennydörgéseivel” képtelen felrázni a közönyös lelkeket. Szavainak nincs kellő súlya és ereje; gyenge ahhoz, hogy „népet-nemzetet hevítsen”. Nem tud *hadat üzenni* „a zsarnok hatalom” által irányított „sötét pokolnak”.

Mennyivel több, mennyivel hevesebb és lendületesebb a nép gondolkodásmódját, évezredes vágyát és gazdag érzésvilágát belülről halló, alaposan ismerő *Petőfi* elszántsága és a költői szó — az igaz szó — erejébe vetett szilárd hite és bizalma, amihez Greguss osztálykötöttségénél fogva sohasem tudott szoros közelségbe jutni!

Nem volt még több, mint 18 éves, amikor végleg eljegyezte magát a költészettel. Ahogy a *Wigand György* betűivel Lipcsében megjelent *Villanykák* bevezető írásában 1847-ben elmondja, „magánybohóságainak hódolva” ekkor tette kötelességévé, hogy naponta egy-egy epigrammát (villanykát) ír. Fogadalmának hosszú időn át lelkiismeretesen eleget is tett, bár kirótt penzumát nemegyszer csak „napszámosi hűséggel” tudta teljesíteni. A négy év terméséből végül „150 darabnyi” került kiadásra. Greguss ugyanis szóról szóra megfogadta *Kazinczy* egyik közismert gúnyos epigrammájának intelmét, s akár abban *Dayka* tanácsára *Himfy* (*Kisfaludy Sándor*), ő is megsemmisítette gyűjteményének jó háromnegyed részét. Körülbelül 400-at dobott tűzbe, azt remélve, hogy a gyengék feláldozásával reá is „vár az olymposzi kar”.

Meghökkenítő műfajválasztása eleve nagyfokú szellemi fejlettség — mondhatni koravenség — tanújele. Az epigramma ugyanis többnyire az idősebb generáció műfaja, nem a fiataloké. Gazdag élettapasztalatot, tömör megfogalmazást, fejlett absztraháló készséget igényel. Lemond az események, élmények, hangulatok részletes ismertetéséről, s csak a tanulásra figyelmeztet és figyelmeztet. Nincs egyetlen felesleges szava — feszes és „gögös”. Többnyire oktató vers, vagy axiómaszerű tömörséggel megfogalmazott jelmondat.

Jól tette Greguss, hogy védelmébe vette azok ellenében, akik azt állították: *a XIX. század ötödik tizedében* már „korszerűtlen és régi időbe való”. Igaza volt. Legfeljebb az első nagy epigrammaíró nemzedék után (*Verseghy, Baróti Szabó, Kazinczy, Berzsenyi, Vitkovics, Szentmiklóssy, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Bajza,*

Vörösmarty stb.) lett kissé divatjamúlt. Ettől függetlenül azonban még korszerű maradhatott, hiszen korszerűtlenné nem a forma, hanem a mondanivaló, a tartalom válik, amennyiben a szerző nem saját kora szelleméből és élményforrásaiból merít.

Greguss villanykái a feudális társadalom eltorzult formációinak, visszás közéleti — emberi jelenségeinek a szatírái a polgári társadalmi rend sürgetése érdekében. Kioktatja az áldozatot hozni nem akaró gazdagokat, rávilágítva önvédő elméletük hazug alapállására:

Tétlenségedet úgy mented, gazdag honi polgár,
Hogy tetteiben igen árva a mostani kor.
Hej, nyisd meg szemedet! Nem készít tetteket a kor,
Tetteket a kornak készít a férfierő.

Leleplezi a fősvényt, a hedonista élvhajhászt, az aranyimádót; kigúnyolja a mindenhez értő, minden lében kanál, kotnyeles-műveletlen arszlánt; megmosolyogja a kiversek szánnivaló fűzfapoétáit és a „pompszavakkal” mennydörgő, dagályos ódairót, kiben „mankókon jár a köznapiság”; a demokratikus elveket harsogó, de azok szerint élni képtelen kétszínű politikust:

Menj szaporán, s vidd el Kossuthnak ezen teli ívet!
Mondd, hogy holnap a hírlapba nyomassa le azt.
Én itt szívrehatón megírom, mint kell az adózó
Népnek sok terhét osztani, könnyíteni.
Menj aztán Pete gazdához, s intsd őt az adóra!
Mondd, hogy e félévért adja ki rögtön a pénzt.
Én mitsem tehetek, hogy magzati és neje vannak,
S házából, ha ma még nem fizet, elvezetem.

Másnap a hírlapban csakugyan kijön a gyönyörű cikk;
S háztalanul a mezőn ül Pete s gyermekei.

Egyik legismertebb epigrammájában a nagyhangú álhőst gúnyolja ki:

Rágalom, hogy Mák kardot sem ránta a harcban,
Futva az ellen elől, — karddal ütötte lovát,

majd a maró gúny éles fegyverével a kényúrra mér megrendítő csapást:

Orvosok azt mondják: „A sóhaj tágítja tüdönket,
S így az egészségnek hasznos a sóhajozás.
Orvosa népeinek lám X nemzet fejedelme,
Aki sok országot bő sóhajokra fakaszt.

Nem nehéz kitalálni, kivel azonosította a sok országot elnyomó zsarnokot a korabeli liberális magyar olvasó. Greguss — a köztársaság híve — jól látta a

kártékony társadalmi képleteket és a közeleti vadhajításokat: a feudalizmus romlottságának okait és okozóit. Űgyesen küzdött ellenük. Villanykái ezért nem lehettek már ab ovo korszerűtlének. Ennek köszönhatték relatíve tartós sikereiket is. A polgári átalakulástól — mint akkor sokan — ő is teljes szabadságot remélt. Határozott politikai öntudattal, erős hittel beszélt a szabadság szépségéről és felbecsülhetetlen értékeiről, azt remélve, hamarosan fészket rak az embermilliók szívében, és egyenlőséget teremt:

Százezrek hordanak szájokban, óh, égi szabadság!
Téged szűkre szabott önszivők is kirekeszt . . .
Mindenhol keresünk téged, de sehol se találunk,
Köztünk jársz te, de nem látnak a gyöngye szemek . . .
Pályámnak végén ott állsz te, kitűzve, mikint cél!
Kár, hogy e célra a cél nem lehet eszközőm is.

Belső erkölcsi indíttatású, új típusú, önzetlen országépítésre serkentett. Olyan tevőleges hazaszeretetre, amely a régivel szöges ellentétben állva, új eszményt képvisel, és új irányt ad:

Halni tanulj! — e szót mindenki fülembe kiáltja.
Élni tanulj! — ezt még senki se mondta nekem.

Az élni tanulást — amint ezt a fenti, *Fordítsuk meg* című epigramma szöveggörnyezete is erősíti, a haza szolgálata is parancsolja. Az a fajta honpolgári kötelesség, amely *Vörösmarty Honszeretet*-ének mélyen elgondolkodtató alapeszméjével: a „Szeresd hazádat, és ne mondd . . . Tégy érte mindent!” programmal azonos, és ekként szól:

Némán tedd meg a jót! Fecsegés legjobbat is elront,
Bízvást hallgathatsz, szól ha helyetted — a tett.

Sokszor vagyunk kénytelenek megállapítani a kis füzet olvasása közben, hogy a versikékben jobb a gondolat, mint a nyelvi-ritmikai megoldás, pedig Gregussnak, a költőnek, kedvezett a szerencse: a műfaj a XIX. században is megőrizte a számára előnyös időmértékes formát. Ennek ellenére sajnálatos módon sokszor fordul elő, hogy kellő nyelvi lelemény híján nehezen érthető marad egy-egy fontos tézis, olykor meg az alkalmazott inverzió idegesít. Azért váratlan ez, mert Gregussnak világos elképzelései voltak a nyelv és a költői szabadság viszonyáról. Ezt vallotta: „Baj, ha a vers hibák elkövetésére kényszeríti az író, mert ez azt jelenti, hogy még *nem lett ura a nyelvnek, s nem bír benne könnyen és fesztelen mozogni* . . . A vers teljességgel nem szabadítja föl a költőt hiba elkövetésére”. A szokásostól eltérő szórendet, az inverziót viszont nem tartotta hibának. Ellenkezőleg; fontos figyelembresztő és lekötő, kellemes stiláris izgalmakat keltő, játékos nyelvi eszköznek tekintette, amelyet mind prózában, mind versben alkalmazni lehet és kell. De vajon csakugyan ezt a célt szolgálták-e nála is?

Az általunk kiemelt nyelvi nehézségek, nehézkességek, amelyekhez továbbia-
kat is társíthatnánk, arra mutatnak, hogy a forma sehogy sem akart engeddel-

meskedni Greguss akaratának. Nem vált egykönnyen kezes állattá. Ezt önkéntelenül maga is elismeri, amikor a füzet harmadik részegységét felölelő *Martialis, Lessing, Kuh, Pope, Rousseau* epigrammákkal kapcsolatosan azt mondja el, hogy a fordításban nem mindig tartotta magát az eredeti versmértékhez, „mely az ügysem énekelhető villanykáknál nem csak mellékes, de önkényes járulék is”, holott ez minden valamirevaló műfordítással szemben alapvető követelmény volt már akkor is.

Fokozottabb mértékben vonatkozik ez az *Edzдалok*ra, amelyek már a *Villanykák*kal egyidőben kiadásra vártak. „Zürichben kellett volna kijönniök, de kedves viszonyainknál fogva most már hazánkban jelenhetnek meg”, lelkendezett Greguss. Vagyis a kiadvány a szabad sajtó gyermeke lett. Szarvason nyomták 1848-ban Réthy Lipót sajátjaként és betűivel. Feltehetően a svájci *Theophil Gottlieb Stier* ajánlatára próbálkozott a szerző valamilyen zürichi kiadóval, ámbar *Wigand Ottó*-nál, *Heckenast Gusztáv* sógoránál (nála jelent meg valójában az epigramm-füzet: a *Villanykák*) bátrabbat ott sem találhatott. A hatalom erőszakoskodásai elől hazánkából kitelepült *Wigand* volt ugyanis „az első a lipcsei könyvkiadók közül — olvassuk a *Lukácsy Sándor – Varga János* szerkesztette *Petőfi és korában* —, aki magáévá tette a polgári átalakulás gondolatát, s nem riadt vissza semmi nehézségtől, hogy ezt a gondolatot a nyomtatás útján terjessze”. Száz prókátor veszett el benne. A legraffináltabb módszerekkel játszotta ki a Habsburg-hatalom éberségét. Egymás után adta ki a „legveszedelmesebb” írásokat (*Wesselényi: Balítételek-ről, Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében; Táncsics: Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* stb.) és juttatta el agyafúrt ügyességgel hazánkba, végsőkéig kihasználva a szász sajtótörvények adta kedvezőbb lehetőségeket és a mienknél enyhébb cenzori előírásokat. Még *Metternich* is tehetetlennek bizonyult vele szemben.

Az *Edzдалok* 25 verse korántsem volt olyan veszélyes, mint *Petőfi* vagy *Táncsics* akármelyik műve. Magyarországi kiadót mégse lehetett volna egykönnyen találni rá — a politikai célzatú írásokat szigorúan ellenőrizték a beosztásukat féltő aulikus cenzorok. Az *Edzдалok* általános érvényű, vitathatatlan igazságaitól — akár nemrég *Vajda Péter Erkölcsi beszédeitől* — könnyen visszahőköltek volna. Persze, az sem lehetett mellékes szempont, hogy egy esetleges külföldi megjelenéssel jelentősen megnőhetett volna a kis füzet erkölcsi súlya és tekintélye is.

A sarvasi nyomda tulajdonosa: *Réthy Lipót*, akivel Greguss nem sokkal korábban aktív kiadói kapcsolatba került, sem mutathatott túl sok kedvet hozzá. Kezdő költők verseinek nem volt nagy kelendőse ekkor sem. Különbösen is elég volt neki a *Futár*, amely nemcsak a fulmináns *Petőfi* cikk, hanem a szerző tüntető nacionalista nézetei miatt sem arathatott osztatlan sikert a jelentős nemzetiségi lakossággal rendelkező alföldi városkában. Greguss ugyanis nem elégedett meg *Feuerbach* finoman megfogalmazott etikai programjával: „*Emberszeretet a pont, ahonnan — emberboldogság a pont, ahová indulok*” — hanem megfejelte még ezzel az erősen nacionalista indíttatású elvvel: „Az emberek között pedig legislegelőször boldoguljanak a magyarok.” Akkor sem lehetett Szarvason rokonszenves ez, ha a reformkor tele volt hasonló jelszavakkal. Sajátos módon mindezt olyan költő hangoztatta, aki ekkor is még szívesen

nevezte magát *Greguss Auguszt*-nak (lásd a *Pesti Divatlap* 1846. nyárhó 18-i számát, amelyben így publikálta *Bús fiú* című versét, illetve az 1847. március 7-i közleményét, amelyben azt tudatta, hogy „németországi mulatása alatt” úgy megtanított magyarra egy svájcit, hogy az *Kölcsey*, *Berzsenyi*, *Kisfaludy Sándor* verseinek külföldi megismertetését — értsd: fordítását — tűzte ki maga elé célul, és csak 1848-ban tért át a Greguss Ágost (Ágoston, Ákos) majd a *Gerő Ákos* név egyértelmű használatára.

Valószínűleg sokaknak sérthette hazafiúi érzékenységét *Greguss Szózzal* kapcsolatos kritikája is. Megróttá ebben *Vörösmarty* országszerte ismert és tisztelt, nagyhatású versét, amelyet *Egressy Béni* frenetikus erejű zenéje 1843-ban nemzeti imádság rangjára emelt, s amit 1848 tavaszán — ahogy erről *Dobsa Lajos* korabeli párizsi tudósításából értesülünk — a francia nép mint „Magyar Marseillaiset” megbabonázottan, mély áhitattal hallgatott végig a városháza előtti téren. Az bosszantotta Gregusst, hogy *Vörösmarty* elhódította tőle a Magyar Marseillaise szerzőjének büszke címét? Talán már ekkor megfogant benne, hogy ő írja meg a magyar seregek nagy harci riadóját, s ezért igyekezett mindenáron hibát találni a nemzet koszorús költőjének alkotásában?

A röplapként terjesztett Greguss-féle *Magyar Marseillaise* nem kívánt *Rouget de Lisle* világhírű dalának egyszerű fordítása lenni. Nem szándékozott *Hajnóczy* és *Verseghy* fordításával versenyre kelni. Szerzője többre vágyott — a francia forradalmi himnusz magyar ikertestvérét akarta megírni, hogy vele és általa a 48-as szabadságharc katonáinak forradalmi elszántságát eddze és a honvédő harc jelentőségét tudatosítsa. Így lett jól érzékelhető háttere a magyar realitás — a megtámadott haza néhány alapvető, megoldásra váró politikai gondja és feladata. Kétségkívül a szabadságharc szülötte; a *Jellasics*-féle betörés keltette indulatoknak köszönhetten létét. Úgy összeforrt benne az irányító elv és a napi érdek — a stratégiai és a taktikai cél —, hogy mint Pilátus a krédóba — a gyűlölt horvát bán: az „összeesküdött császári falka bérence” és „vérengző cinkosa” név szerint is bele került. Írója nem tudta tiszta eszmévé finomítani, nem tudta személytelenné tenni. Így vált felemássá; egyetlen harc dalává. Igaz, azzá se nagyon. Idegenes formájával, töredezett indulatmeneteivel, mesterkéltné, nehézkes nyelvével, a kérdő és felszólító mondatok keltette feszültséget hamar lecsendesítő kijelentő mondatos magyarázkodásaival nem tudott közel férközni a tömegek lelkéhez. Nem lett sem toborzó, sem csatadal. Nem vált a *Szózat* és a *Talpra magyar* egyenrangú harcostársává.

Gregusst pedig radikális forradalmi hit fűtötte. „Csupa tűz és láng” lelki alkatának félreérthetetlen bizonyágtevője lett a *Szózat*-tal kapcsolatos állásfoglalása is. *Csüggedtnek* és *ernyesztőnek* érezte a nagy költeményt, amely „*gyöngye hangjánál fogva* nem magyarhoz illő”. Kárhóztatja az „itt élned-halnod kell” dilemmájáért. Nem hajlandó észrevenni, hogy a „nagyszerű halál” motívuma az elszántság fokozására való — annak az eszköze és nem a belenyugvás, a végzetserű nemzethalál előre megsejtett képe. Nem meghalni kell a hazáért, hanem élni! — ismétli meg *Kölcseynek* a *Hitel* szellemében fogant és a dicső múlt emlékein merengő, búsmagyarkodást elítélő s helyette tevőleges hazaszeretetre felszólító elvét, illetve önmaga — általunk már korábban idézett — *Fordítsuk meg* című epigrammájának alap gondolatát. „Itt élned kell, egyéb semmi — írja.

Elég rossz, hogy a magyarok csak véröket tudták ontani hazájukért (miért nem hazánkért? E. L.), élni nem tudtak érte — ez pedig nehezebb is, dicsőbb is bármily feláldozó meghalásnál. Nem jó a jövő nemzedéket is azon útra vezetni, melyben elődeink jártak . . . Mindig csak Árpád és Hunyadi! A költők már egészen elkoptatták őket . . . Ha én *Vörösmarty* vagyok, én nem könnyet, de kardot adok az embermillióknak, és megmondom nekik, hogy a sírból is életre ostromolják fel a nemzetet, a sírba pedig ne a nemzetet, de a sírásókat fektes-sék”.

A mindenben hibát kereső, mindent kevesellő fiatalember tiltakozása ez is. A forradalmár szemlélet és magatartás önmutogató túljátszása. Mögötte jelentős mértékben a fiatalos feltűnni akarás munkál, és teszi ezt a „hangzása szerint radikális, lényege szerint neofitán okvetetlenkedő bírálatot nemcsak az értetlenség paródiájává”, hanem egyenesen *értetlenné* is. (*Pándi Pál*).

Vajon szenvedett-e valamilyen eszméi kopást a kis versesfüzet: az *Edzdalok* azzal, hogy a tervezettnél egy évvel később jelent meg? Nem, hiszen Greguss előremutató eszméi 1848-ban is aktuálisak maradtak. Nevelőereje azonban feltétlenül csökkent. Éppen a legdöntőbb szakaszban nem tudott aktív politikai tényező lenni, a politikai közgondolkodás irányítójává válni. A „zajtalanul és félelmesen” érő idő ugyanis 1848-ban egy csapásra felgyorsult és felforrósodott. Egyszerre „leszakadt az ég a földre, jelenné lett a jövő . . . A forradalom kitört Olaszországban”; Párizsban elűzte *Lajos Fülöpöt*, lángja „becsapott Németországba, sőt onnan is tovább harapózott, végre Bécsset is fölgyújtotta”, majd *fanatikus lelkesedéssel* diadalmasan vonult végig Pest utcáin. (*Petőfi S. naplója*)

Az egymást gyorsan követő politikai események hatására ugrásszerűen változott a korszellem. Belátható közelségbe kerültek a régóta várt társadalmi változások. Március 15-ének „irtózatossága” mint tökéletes vízváltó, élesen elkülönítette egymástól a két tábor. Az uralkodó rend legelkötelezettebb haszonélvezőit megrémítette, és megrögzött reakciósokká, a többieket ingadozókká, a haladó gondolkodású liberálisokat pedig türelmetlenné tette. Nagy részük ekkor lett reformerből forradalmárrá.

Az *Edzdalok* költője — nem kétséges — a társadalmi átalakulás lelkes híveként az újfajta gondolkodásmód, a felvilágosodott eszmék érlelő kovása, okos tanára, fáradhatatlan szálláscsinálója akart lenni. Ennek a célnak rendelte alá a kis versesfüzetet is, amiről jó érzékkel állapította meg *Czóbel Ernő*: „Nem a forradalom láza teremtette” a benne lévő „lázító verseket, hanem a versek lázítottak a forradalomra”. Méghozzá annyira akartan és annyira türelmetlenül, hogy a gondolatoknak idejük sem volt arra, hogy „verssé” formálódjanak. Mindvégig erőteljesebb maradt bennük a didakticista-politikai, mint az esztétikai-művészi cél. Vagyis Greguss mértéket vesztett, és megelégedett félkész művekkel — érvelt és nem ábrázolt. Nem gondolt rá, hogy a moralizáló-didakticista szempontok „ernyesztő” hatásúak — akadályozói az érzelmi azonosulásnak.

Persze, a késedelmes publikálás még ennek a csökkent értékű politikai nevelésnek a hatását és lehetőségét is lefokozta, és az *Edzdalok*at olyan dokumentummokká degradálta, amely alig lett több utólagos öngazolásnál. Azt bizonyította, hogy ha Greguss történetesen Pesten él, magasfokú ideológiai felkészültségé-

nél fogva, ott lett volna a helye a márciusi ifjak élvonalában, mert radikális szemléletét, társadalmopolitikai elveinek tudatosságát, forradalmas hitét nem egyedül és nem kizárólagosan március lobogó lelkesedésének és magasra törő lángjának köszönhetné.

Az *Edzdalok* egyik-másik darabja arról tanúskodik, hogy nemcsak az 1847-ig megírt és politikailag hasznosnak minősített versek kaptak helyet a füzetben, hanem egy-két újabb is. Tartalmi-világnézeti egysége a felvilágosodás eszmei gazdagságából fakadt, amelyet a költő bizonyára eredeti francia nyelvű dokumentumokból ismert meg és sajátított el. Erre enged következtetni *Corneille*, illetve *Rousseau* és *Robespierre* fordítása is. Homogén művészi látásmódot viszont attól a *Berzsenyi* által felelevenített — sokak részéről félremagyarázott — sokratesi elmélettől nyert („Vesszen el, aki a szépet a hasznostól megkülönböztetni merészelte”), amely az erkölcsi és politikai szempontokat — tévesen — szinte már önmagában is költőinek hitte.

A költői művek színvonalát károsan befolyásoló tudós alkat az *Edzdalokat* sújtotta a leginkább. Greguss ugyanis úgy készítette verseit, mint az értekezéseket. Témái túl elméleti megközelítésűek; a teoretikus értelem, a hideg ráció, a kemény logikájú bölcselkedő érvelés uralkodik rajtuk. Lázadó szívének indulatait lépten-nyomon elgyengíti a tudatos versírói akarat. Nehéz lenne kinyomozni, volt-e mögöttük olyan erős személyes élmény, amely arra kényszerítette, hogy versben fogalmazza meg érzéseit és politikai nézeteit. Vagy csak a tanítanevelni akaró szándék adta kezébe a tollat?

Sokszor érezzük, hogy a politikai igazságok eredményesebb propagálását inkább akadályozta, mint segítette a verses forma. Nem kétséges: gondolatai jobban elfértek volna a próza kényelmesebb, — azaz a logikai érvelésre bővebb lehetőséget adó — keretei között. A jambikus lejtésű rimtelen sorok és versek „kiszámított, szabályos szerkezete” nem kölcsönzött nekik úgyszólván semmi érzelmi felhangot. Nem segítette elő, hogy a kis füzet versei a politikai agitáció hasznos eszközeivé legyenek. Még jobban akadályozta ezt Gregussnak a népies költészet nyelvi-formai követelményeivel szembeni indokolatlan viszolygása — a klasszikus forma ugyanis az elkülönülés érzetét sugallta, nem a néppel való azonosulás vágyát.

A tudós alkat szigorú rendező elvének és akaratának eredményeként végül is az *Edzdalok* gondolatai nem váltak mélyen átélt érzelmi emóciókká; megrekedtek az értelmi tudatosítás akaratú szintjén. Felesleges és hiábavaló próbálkozás lenne, hogy életre keltsük őket. Szerzőjük — sajnálattal kell leszögeznünk — kellő lírai tehetség hiányában nem tudott időálló, értékes verseket írni. Csak érdekes sorai voltak, művészileg jól megkomponált verse nem. A kis füzet ennek ellenére is figyelmet érdemel: költőjének politikai nézetei és állásfoglalásai hasznos adalékul szolgálhatnak egy reformkori „eszmetörténeti kompendium” írója számára.

Az *Edzdalok* hű képet nyújt a feudális renddel elégedetlen, radikális társadalmi-szemléleti változásokat sürgető Gregussról, de minden olyan liberális értelmiségiről is, aki az eszme felől közelít a való világ gondjaihoz és nem fordítva. Ez az alaphelyzet adja a kulcsot annak a megítéléséhez, miért nem lehetett más a füzet, mint önigazoló dokumentáció, illetve hogy a már ismertetett esztétikai

hiányosságokon túl miért nem volt ereje arra, hogy forradalmasítson. Okkal veti fel ugyanakkor azt a kérdést is, miért nem érezhető mögötte a költő és a nép azonosulásának teóriát átélkesítő boldogsága sem.

Greguss ekkor még alig valamivel jutott túl a félúton. Az apai nevelés liberális demokrata családi élményeihez külföldön társult friss ideológiai hatások, a felvilágosodás talaján fakadt merész filozófiai tanok: racionalista metafizikai rendszerek, utópisták és „igaz szocialisták” hirdette elméletek, republikánus politikai elvek és szabadság-doktrínák szembeállították már az „átkos tulajdon” híveivel, de még nem talált rá arra a nyomor szorításaiból menekülni szándékozó, mindenre elszánt tömegre, amely az ellenkező oldalról indulva, súlyos helyzetének világos értelmezéséhez és annak célravezető megoldásához megbízható szellemi társat, irányító elmét keres. Ő még csak önmagában, önmaga számára tisztázta a fő irányelveket. Elszigetelt teoretikus, magányos lázadó volt, akinek hangját nem visszhangozták lelkes együttérző tömegek. Amellett szemléletformáló közéleti fórummal sem rendelkezett; azt sem tudta, valójában mekkora erőre támaszkodhatna. Kishitűsége (gondoljunk csak az *Edzdalok* általunk már ismertetett *A magyar költő sorsa*-ra) is innen eredt.

Csak a forradalom napjaiban érezte meg a politikai-közéleti siker mámorító ízét. *Nádor Jenő* iskolatörténete szerint Szarvason került élő kapcsolatba a társadalmi átalakulást követelő néppel. Itt ragadta el őt, a külföldről hazakerült „jelesen képzett tanerőt a nagy forradalmi láz . . . szónokolt és írt túlzó forradalmi szellemben (*Robespierre* egyik beszédét is lefordította)”. Annyira együtt érzett és együtt gondolkodott a néppel, „hogya a szarvasi választók huszonkét éves korában képviselővé akarták választani”.

A fennmaradt hivatalos iratok — sajnos — ezt nem támasztják alá. Legfeljebb egy kis csoport javasolhatta a magas kitüntető címre és felelősségteljes munkakörre. Nem lett hivatalos jelölt Szarvason. Alighanem csak annak a programadó városi bizottságnak volt prominens tagja, amelyik — egyedül a megyében — határozottan előírta, mit vár el a képviselőtől. A mandátumért viszont csak *Jancsovics Pál*, Szarvas város jogtanácsosa és a nép jelöltje: a *hazafias szellemű Boczkó Károly* vetélkedett. Végül ő lett a heves választási harc győztese. 1872-ben valóban megpróbált a szarvasi—orosházi körzetben képviselő lenni. Sikertelenül. Alulmaradt *Karassiy Istvánnak* és *Táncsiccsal* szemben.

„A nép kívánatait” összegző program rendkívül érdekes és tanulságos. Tökéletes képmása a márciusi napoknak. Elvárásai azonosak az *Edzdalok* költőjének politikai célkitűzéseivel. Mik voltak ezek? Először is a „*felső tábla eltöröltetése*”, aztán „*a legelő szabályozása tárgyában 1836-ban hozott törvényeknek szélesebb alapra leendő fektetése, a regálék megszüntetése* (Szarvas részéről e részben fizetendő váltságnek teljes megszüntetése), *a tökéletes egyenlőségnek kimondása*, a pesti lánchídnak az ország számára történő átvétele, *a papi fekvő javaknak a nemzet számára leendő visszavétele* s a papi egyének tartására szükséges fizetések meghatározása, továbbá a vasutaknak az ország részére leendő megszerzése a többi utaknak jókarban-tartásával, *a nép nevelés ügyének a nemzet kezébe való kerítése, praeparandiák — tanítóképzők — felállítása a protestánsok részéről is*, a papok és tanítók szabad választása más vallásbeliek részéről is, *a katolikus papság nőtlenségének eltörlése*, az újabb időkben az adókra nézve hozott örökö-

sődési törvények módosítása, a végrendeletek nélkül elhalt egyének vagyonának a rokonokra leendő illesztése és csak ezeknek nem létében a községre lehető szállása, a hon védelmére megkívántató új katonaadás kérdése, a községi rendszer behozatala, a forspontozások végképeni eltörlése, a szőlődézsma megszüntetése, mindenféle kvalifikáció (minőségi különbségtétel) elenyésztetése”.

Ez a roppant színes és gazdag program — hamar észrevehető — egyáltalán nem sürgette a nemzeti függetlenség kivívását. Fel sem vetette az önálló nemzet ideáját. „A hon védelmére megkívántató új katonáskodás” követelése sem akart többet, mint amit a *Mit kíván a magyar nemzet* 12 pontjának egyike: „A katonaság esküdjék meg az alkotmányra; a magyar katonákat ne vigyék külföldre; a külföldieket vigyék el tőlünk”. Csak az idejét múlt korszerűtlen törvényeket és fejlődést gátló feudális jogokat akarta megnyirbálni és megreformálni, így akarván utat nyitni a polgári átalakulás számára.

A szarvasi program olyan időszak terméke, amelyben a szabadság a jog előtti (törvény előtti) egyenlőség fogalmával volt azonos. Nem kívánt gazdasági egyenlőséget. A programnak az a ködös megfogalmazású mondata, amely „a papi fekvő javak — nagybirtokok — nemzet számára történő visszavételét követelte, sem azonosítható valamiféle földosztással. *Eőtvis* 1848-as népiskolai törvénytervezetének és *Táncsics* évtizedeken át — 1871-ben is — hangoztatott iskolapolitikai nézeteinek szellemében (gondoljunk arra, hogy a kerület eredetileg őt akarta képviselővé választani, de ő Siklós mellett döntött) a hatalmas földterületet, mint csorbíthatatlan köztulajdont az egyházi fennhatóság alól felszabaduló népiskolák fenntartására, a papok, tanítók állami alkalmazotti fizetésének a fedezésére hasznosította volna az állam.

Az *Edzdalok*ban is erőteljesebb hangot kapott a jobbágyság eltörlésének és az abszolutizmus megdöntésének az akarata, mint a nemzeti szabadságharc eszméje. Az 1847-ig írt versek között egyetlen egy sincs, amely a Habsburg háztól való elszakadásra, a nemzeti függetlenség kivívására buzdítana. Ez — akár Greguss köztársaságpártiságának, republikánus elkötelezettségének a megvallása — csak egy-két későbbi versben fedezhető fel. (*Egy lengyelhez*, *Előre*, *Mi a fegyver?* stb.) A szociális forradalom eszméje azonban itt is helyet kap, helyet követelt magának; nem oldódik fel, nem tűnik el a függetlenségi harc árnyékában.

A három ív terjedelmű füzet minden verse politizált. Nem maradt köztük egy sem, amely a magánélet (barátság, szerelem, gyermekkor, család, iskola, szülőföld iránti vonzalom, kapcsolat a természethez stb.) bensőséges líráját szólaltatta volna meg. Ekkor lépett pedig boldog házasságra *Kemény Mária*val, sőt maga Szarvas s vele a számára szokatlan alföldi környezet is a versbe kívánckozó élmények garmadáját kínálta. Mindezek azonban feleslegessé és érdektelenné váltak a nagy politikai feladat mellett. Greguss ugyanis nem érzett lényeges összefüggést a magánélet és a közélet között. Úgy kezelte őket, mint egymástól különálló zárt témaegységeket. Annak ellenére, hogy feleségének testvérei: *Kemény Pál* és *Kemény Mihály* — *Petőfi* aszódi iskolatársai — a reformkor liberális programjával azonosultak, s körükben, kik fiatal kora óta nevelték hugukat, *Mária* is megszokhatta a politizáló légkört.

A gondolati líra síkjára emelt politikai költészet elvontsága olyan versekben sem tud személyes vonatkozásúvá válni, amelyeken kézzelfoghatóan érződik más költők (elsősorban *Petőfi*, *Berzsenyi* vagy *Vörösmarty*) hatása. Ez alól még a reformkor kedvelt történelmi alakja: *Dózsa* sem kivétel. (*Dózsa végszava*). Ő is engedelmeskedik Greguss moralizáló-didakticista akaratának, s mindvégig hideg jelkép marad. Bölcs tanítómester a tüzes trónon. Nem fenyegető rém, mint *Petőfinél* és *Eötvösnél*. Indulattalan, nyugodt szavakkal értékeli élete utolsó óráján is. A bukott harc tanulságait fogalmazza meg, higgadtan és tárgyilagosan. Mintha tökéletesen érzéketlen lenne a testi szenvedések — a mártírhalál iránt. Megbocsát a húsát evő kiszolgáltatott, további ellenállásra képtelen társaknak, nem szidja a kegyetlen, diadalittas *Zápolyát*, megőrzi rendíthetetlen és méltóságos nyugalmát az iszonyú fájdalmak között is. Végszava alig több, mint objektív útmutatás. Ezen a logikai figyelmet irányító, céltudatosan adott cím sem képes változtatni. Nem, mert még a szörnyű, vérforraló esemény borzalmas víziója sem tudja lázba hozni a költő fantáziáját. Innen ered, hogy a költői szempontból gazdagon kiaknázható témából csak színtelen, száraz tényközlés lett, mely nem kelt érdeklődést, nem indít heves emberi érzelmeket. Nélkülözi a konkrét tárgyi igazságnál összetettebb művészi igazságot. A megjelölő erőt és a szubjektív érzelmi átélést. Nincs gyűjtő hatása. Nem készít forradalmi harcra — szenvedélytelen. A közömbös írói magatartás, a józan didakticista tanulság szánalmasan erőtlenségre: nincs ereje és létjogosultsága ilyen körülmények között. *Dózsa* „végszavában” sincs tűz és meggyőző, elszánt harcra ingerlő — kényszerítő erő:

Legyőzött a nép,
De egykor győzni fog.
Fel, szolgacsoport, legyetek
Rabokból szabadok!
Isten segít!

Kétségkívül, a költői tehetséggel és látással van itt a legtöbb baj. Az élmény — az átélés — alacsony minőségi foka, a gondolatok verssorokba tördelésének bizonytalansága és az objektív hangú, pontos megszövegezésre törekvés kínos fegyelme akadályozza a téma élesebb beállítását és mozgósító erejű megfogalmazását. A versgyártás a versírás, a költés helyett. A fenti szöveggörnyezetben ezért nem él — nem is élhet — *Dózsa* felhívása. Csak küszködik tehetetlenül, önmagában. Nincs éltető levegője. Nem tud harcra ingerelni, nem tudja azt az érzést felkelteni az olvasóban és hallgatóban, hogy a forradalom elodázhatatlan sürgős politikai program, s van értelme a harcnak. Greguss, a gyakorlati politikai tapasztalattal nem rendelkező költő, nem érzi, hogy sem *Dózsa* keresztesháborújának szomorú vége és lehangoló tanulsága, sem a megismerés határán túli égi hatalmasság segítő szándékába vetett hit és bizalom hirdetése nem lehet a meggyőzés hatékony fegyvere. Természetesen az érzelmi fokozásé sem. Különösen olyan tömeg számára, amelyik a történelem keserű igazságaként azt szűrte le, hogy a harchoz sok jó fegyver és a fegyvert okosan forgató, korszerűen képzett, fegyelmezett hadsereg kívántatik. Amelyik a realpolitika elvét képvisel-

ve, azt vallotta, hogy a háború matematika, és ahol a hatalom, ott az erő. Amelyik túlnyomó többségében Petúr bánnak Bánkhoz intézett szavait: „Az isten nem segít soha felkent királyok ellen” — tartotta íratlan törvénynek a földön.

1847-ben Greguss még nem volt a nép avatott szószólója, bár helyesen tapintott rá a legégetőbb politikai feladatokra. Nem tudott maradéktalanul a nép eszével és szívével érezni és gondolkodni. Könyvélmények és nagyhorderejű koreszmék bővületében élt, s azoknak témái és tézisei keltek életre verseiben. Nekik köszönhette politikai érdeklődését. Belőlük kölcsönzött magabiztos hitet és elvi tudatosságot. Reájuk támaszkodva hirdette a „*Régi szokás vége*”-t, abban bizva, hogy egyedül a tudás a szabadság alapja, a szabadság pedig a kulturált emberfők sokaságának örök joga és privilégiuma. Azoké, akik tudják, hogy

... nem szabadság a hosszabb bilincs,

.....
Egész szabadság, és egész világ kell!

Nem érhetik be toldozás-foldozással, kisebb-nagyobb reformokkal.

A *Régi szokás vége* olyan költemény, amelyben Greguss a társadalmi felszabadulás biztosítékául szolgáló tudást nem kizárólag a radikális átalakulást érlelő filozófiai tanok térhódításától és hatásától, hanem egyenesen a szolgaságból származtatta. Az első versszakban megfogalmazott fő kérdés:

A nép haladt, s fői nem haladtak.

Hogy van, hogy mégis kormányon maradtak?

a korabeli nagyfokú analfabetizmus ismeretében kissé hamisan cseng és utópisztikusan hat még. Azt az érzést kelti bennünk, mintha a francia felvilágosodás északultusa, a tudomány mindenhatóságába vetett hit elve szólalna meg benne. Mintha *Berzsenyivel* együtt akarná hirdetni Greguss a század fenséges szózatát: „Az Ész az isten, mely minket vezet; az ő szavára minden meghajol”. A következő versszak azonban világos magyarázatot ad; — Greguss a nép öntudatosodásának hiányát elsősorban a szolgaság következményének tartja, s valahogy úgy, ahogy *Rousseau* mondja: „Az emberi ész csak azt foglalja magába, mi belé a tapasztalás útján jött; minden tárgy felett csak szerzett eszméink szerint ítélünk” (*Hitvallomása egy papnak*), ő sem tagadja meg a közvetlen érzéki észlelés útján szerzett ismereteket, mint értelemfejlesztő és gazdagító erőforrást. A *közérdeket szolgáló ész* alkotmányos szabadságot szülő erejében bizva, a nagy francia gondolkodóval egyetértésben („Az ész nem kíván egyebet, mint szabadságot!”) figyelmeztette az elnyomókat:

Kell változás. Míg ostobák valánk,
Önkénytek bizton nehezült reánk;
De míg az önkény titeket vakított,
A szolgaság bennünk világot szított.
Beláttuk, hogy rabságot s éjhomályt

Szabadság s napvilág uralma vált.

Beláttuk, hogy ti evvel ellenkedtek —

S így kormányzóink többé nem lehettek.

A rideg tézist-közlő stílus eltűnik itt, és a többes szám első személyű igék alkalmazásával felmelegszik a gondolat. Erőt és magabiztosságot áraszt. A ki-nyilatkoztatásszerű elvont igazságok emberközébe kerülnek, és személyes gonddá, akut feladattá érnek. A nép önmaga erejének tudatára ébredt. Szabad-ságvágya a szociális szabadság, a társadalmi felszabadulás, jogi egyenlőség kivívására kötelezi. Nem védekezik, nem alkuszik többé. Legyőzhetetlenségé- nek tudatában az erő pozíciójából támad a feudalizmus álnok, kétszínű, alku- dozni akaró hatalmasságaira, a nép szabadságának esküdt ellenségeire:

Nem kell nekem sem a nemes, sem a pap,
Hogy fenék, az világosabb, mint a nap:
Szerencsénken mind a kettő rágva rág,
Míg ők lesznek, addig nem lesz szabadság.

A munkáló honfiak mért éhesek?
Mert dőzsölnek a munkátlan nemesek.
A világosságra szántak mért vakok?
Mert homályban csak halásznak a papok.

Nemes és pap, mind a ketten menjenek!
Az a testet, ez a lelket nyúzza meg.
Az, míg élünk, a szép földet zárja el;
Ez, ha meghaltunk, a poklot tárja fel.

(A két zsarnok)

Már a *Villanykákban* sem kegyelmezett nekik. A vérszívó, kegyetlen földes- urat például így pellengérezte ki:

A jobbágy bámul, hogy száraz a földesúr: „Aki
Vért szí, vértöltnek kellene lenni neki;

(A sovány)

a magasztos hivatásáról megfélelmező, azzal visszaélő papról pedig így véleke- dett a *Megfordított viszonyban*:

A papi szent hivatalt utálattá teszi ármány?
Ármányt megszentít a papi szent hivatal.

Most *Petőfi* szellemét idéző elszánt indulattal ront rá mindkettőre, s egymás után röpteti jól célzott nyilait rájuk. Támadja kiváltságaikat:

Honnan az, hogy egynek milliói vannak,
S nyomorogni kell sok száz boldogtalannak?
Honnan az, hogy egyik rest bőségben áradoz,
És ezer más csonka bérért izzad s fáradoz?

Onnan, hogy az önzés tévútjára jöttünk,
És a szent közösség fel nem tűnt közöttünk.
Onnan, hogy nemünknek sujtol még egy zsarnoka:
A tulajdon átka, a gazdagság undoka.

Nem az ősközösségi állapotok visszasírása ez, mint az előző generáció költőinél és filozófusainál. Greguss tudja, hogy nem lehet visszafordítani a történelem kerekét. Ő csak az *önzés tévútjain* járó s a *rest bőségben áradozó* gazdagokat támadja az ész és a testvériség — a humanizmus — nevében, abban bízva, hogy a nyugatról keletre terjedő felvilágosult ész nem terem áltudományt többé; a homo sapiens, a bölcs ember önként mond le előjogairól, belátván, mennyire méltatlan hozzá az elnyomás és a kizsákmányolás. Azaz „a népszaroló dús s a nyomorú pór nép emberiségre javul” (*Vörösmarty*). Világosan felismeri Greguss a *harmadik zsarnokot*: a *tulajdon átkát*, ezt a személytelen hatalmasságot, amely kikezdi és aláássa a társadalom nyugalmit, és antagonisztikus ellentétet teremt szegény és gazdag között. Nem hoz fel cáfolhatatlan argumentumokat az ősközösség propagálására. Nem bizonygatja, hogy mindaddig, míg a bódult emberi nem” a magántulajdon elvével, az osztálytársadalom életre keltésével nem vetett *zárbékót* tulajdon kezére, vagyis míg a „mienk nevezet” volt érvényben (nem a sok lármát szülő „enyim-tied”) boldog volt mindenki. Boldog, mert egyenlőség uralkodott a földön; „nem született senki gazdagnak-szegénynek”, nem volt koldusa sem a törvénynek.

Mint a középkori haláltáncénekek, amelyek azt igazolták, hogy „a halál nem fél sem hatalomtól, sem erőtől, sem tudománytól”, könnyörtelenül elvisz mindenkit — vagyis a halálban mindenki egyenlő —, pőrere vetközteti ő is a társadalom különböző rendű és rangú képviselőit, a földi életet irányító hatalmasságokat: a királyt, akinek tekintélyt koronája és bíborruhája ad; a tőzsért, aki tönkremegy, ha áruja a nyakán marad; a „büszke nyers nemességet”, amelyet a kutyaőr tart fenn; a „tisztelendőt”, aki kiváltságos helyzetét a papi talárnak köszönheti; a „hivatlan hivatalnokot”, aki a nép ellen intézkedik, és *Petőfi* közismert verséből, a *Palota és kunyhóból* merítve eszmét és erőt, gúnyosan mutat rá a szomorú valóságra — mily gyarló emberi lelkeket takar a külső „cafrang”:

Vessétek el sok függeléketek —
S nincs létetek! —
Belsőtök a hiú külsőből áll csak!

Bízik az *új aranykort* kivívó felvilágosult nép harci erejében, s ekként oktatja ki a fejlődést akadályozó uralkodó rétegek tagjait:

Akárhogy is erőszakoltok,
Akármit fogtok fegyverül:

... vissza minket már nem toltok, —
Az új kor mégis felderül.

Minden parancsotok hijába,
Füst tervetek mind füstbe mén:
Kétkedni nem mer csak a kába,
Az új, arany kor jövetén.

Hogy meg ne jöjjön, azt mondjátok,
Hogy az aranykor volt, nem lesz . . .
Csitt, csitt urak! Hisz nem reátok,
Reánk nézve lesz aranykor ez.

(A nagyokhoz)

Greguss naiv társadalomfilozófiai elképzelése, népi indulatokat nem ismerő gondolkodásmódja, politikai elkötelezettségének törekenysége, véres forradalmi megmozdulásoktól viszolygó magatartása tükröződik abban, hogy ez után a frappáns és hatásos, nyelviileg is jól megformált logikai lezárás után egy, a szerkezeti egységet is megbontó függeléket ragasztott a vershez. Ebben az osztályegyütműködés zavartalanságában, a békés belenövással kiformalódó egységes társadalomban bízva —, feltehetően a mindenkit boldogító új aranykor eszméjének a hatása alatt — arról beszél, hogy a jogaikat feladó urak is nyernek majd az új típusú egyenlőséggel. Méltókká válnak a megtisztelő embernévre. Az ember nem lesz többé embernek farkasa:

De nektek, nektek is jobb lesz valóban,
Mint most van, akkor dolgoztok;
Mert részesültök majd velünk a jóban:
Egyenlők lesztek s szabadok!

Most nincs szabadság, se nekünk, se nektek,
Most senkinek számára nincs:
Mink töletek, de tik tőlünk remegtek . . .
Mért hát ez átkos közbilincs??

(Folytatás)

Az európai polgári forradalmak ismeretében még a pedagógia századában is gyermetegül hat a megbocsátó szeretetnek és a mea culpázó bocsánatkérésnek ez a békés kézfogásban feloldódó hite. Olyan versek közelében még inkább, amelyek kíméletlen gyűlölettel és kendőzetlen nyersséggel támadják az elnyomókat. Különösen a „papok csoportját”,

Mely kapzsin őrzi rút tizedjét
S a végtelen jószágokat, —
Bár azt papolja, hogy való üdv
Csak égben van, nem ég alatt . . .

El a papokkal! Ők bennünket
Folyvást bolonddá tartanak,
De tettet, mely emberhez illő,
Még sohasem mutattanak.

Az ám! Javítani más hibáit
Puha karszékéből nem nehéz;
A szentek életét megírni,
Biz erre sem kell még nagy ész . . .

A rossz hitűt jó hitre vinni,
Ezüstöt osztva s hivattalt . . .
A konyhahősnét átkarolni . . .
Beyelni ételt és italt . . .

Másoknak mocskát mosogatni,
Míg ők magok nagy mocskosok . . .
Ily exoterikus papokra
Csak haragot s gúnyt szórhatok.

(Önvéd)

Nem isten létét vonta kétségbe ebben a túl nyers megfogalmazású, félkész versben. Nem tagadta meg deista-panteista nézeteit. Csak bőségben élő szolgálói iránt viseltetett izzó gyűlölettel. Azok iránt, akik busás hasznót húznak abból, hogy szolgálataik révén a földi hatalmasságok téveszmék és hamis erkölcsi elvek szerint népellenesen kormányoznak. A *Beranger*-fordítás: *A jó isten* is efféle tiltakozás a „cifra-törpék: úr királyok és a papok” uralma ellen. Maga az isten is elborzad tőlük. Felháborodottan látja, hogy papjai tobzódnak a földi javakban:

Más feketék is hiznak ott lenn,
Kiknek tömjénje kellemetlen;
Bőjtte teszik a napokat,
Nevemben szórnak átkokat . . .
Igaz, hogy szépen szólnak; hajh,
Csakhogy nem értem, az a baj.
De ha irántok van bennem hitel,
Engem, fiúk, az ördög vigyen el,
Az ördög engem vigyen el.

Greguss a tiszta ész diadalától remélt gyökeres változást. Azt várta, hogy parancsoló szavára a ma még „koronák és keresztek alatt sanyargó” nép öntudatra ébred, és kiszabadítja magát a testi-lelki terror rabságából. Rabbá ugyanis „nem a zsarnokok hatalma” teszi a nemzetet, hanem „a nemzet szolgáléke . . . születi a zsarnokot”. Ha tehát a nép levetkőzi tévhitét és önmaga ura lesz, azaz „saját eszével”, mint „jó vezérrel” él, akkor megvalósul a nagy álom: „Minden

ember maga papja” lesz — és *saját szívében önmaga építi templomát. (Önvéd).* Csak akkor tud üdvözülni, ha „keble a közjóért ki nem hül”. (*A két zsarnok*).

Ez a papi tevékenységet feleslegesnek és szükségtelennek minősítő tanítás — mégha a Greguss szerint törvényszerűnek érzett változást a belátható jövő hordja is méhében — nagyon messze esik a tételes vallás tanításaitól. Cseppet sem volt azonban veszélytelen — lazította a hívek kötődését az egyházhoz.

Merész és szokatlanul új hangot ütött meg vele — a felvilágosodás gazdag antiklerikális hagyományai mellett is — a szerző a reformkor költészetében. Ezt értékelte tisztán *Czóbel Ernő*, amikor azt hangoztatta, hogy az irodalomtörténet kutatói tudatosan feledkeztek meg Greguss 48-as tevékenységének elemzéséről, mert Szarvason „az országgyűlések és hírlapok szabadelvűségét messzi maga mögött hagyó radikalizmussal követelte a régi társadalom felforgatását”. Nem vitás, az ilyen gondolatok ellen védekezett a békésbánati egyházmegye esperese és lelkészi kara is, amikor fél évvel március 15-e után — amint fentebb szoltunk már róla — arra kötelezte a logika fiatal tanárát, hogy csak olyan elveket hirdessen, amelyek összeférnek az állam és az egyház érdekeivel. Tudjuk, sem a nép lázadó birtokfoglaló akarata (*Orosháza, Mezőberény*), sem a klérus elleni heves támadás nem illett bele a kormány programjába. Legalább is 1848-ban. Utóbbi kockázatos is volt; a viharos időben helyi túlkapásokra is lehetett számítani — bajba kerülhetett volna nemcsak a nem túl nagy evangélikus egyházi birtok, hanem a gimnázium alapítványi földje is.

Greguss az *Edzdalok*kal és a már többször is emlegetett politikai érdekeltségű művek fordításával szinte kiprovokálta a vihart. Valóban, jó néhány nyers megfogalmazású sora volt kihívóan sértő, úgy is mondhatnók: becsületbe vágó. Ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy általános érvényű megállapításai ellen csak a szarvasi tanulóifjúság egészséges valláserkölcsei nevelését féltő közvetlen feletteshatóság tiltakozott. Nem kétséges, a részükről tapasztalt értetlenség volt Greguss számára a legfájóbb. Önemésztő keserűségét vallomások verseibe fojtva, öntudatosan fogalmazta meg saját hitvallását. „A hatezer történetét vizsgálva, meg kell vallanunk”, hogy a fő célt — azaz a társadalmi békét — még nem értük el, kezdte objektív tárgyilagossággal a *Nincs halasztást*. Éppen azok gátolják ezt — állapította meg — „kik miatt nincs nyugalom” a földön. Ők intik csendre mindazokat, köztük természetesen őt is, kikben megfogant és hangot kapott az „ezredévi fájdalom”. Majd ennek a tézisek magabiztos nyugalmával ható alapelvnek a megfogalmazása után a szubjektív érzések látvája ömlik el a versen:

Ha szentül lelkesülve zengem,
Az emberiség zsoldárait,
Dorgálva értesítnek engem,
Hogy béke kell, nem lárma itt!

Hát azt akarnák, fel ne forrjak,
Ha látom évek óta már,
Hogy az imádott aranyborjak
Kuruzslatában nincs határ? . . .

Hát azt akarnák, szét ne vessen
A fellázított büszkeség,
Ha látom, hogy az érdemesen
Forró gyalázatbélyeg ég? . . .

Hát azt akarnák, összetépett
Szívemmel némán menjek el,
Ha látom, hogy az árva népet
Folyvást a bűn oldozza fel?

Nem! *Nincs annak hallgatni kedve,
Ki tudja, hogy már szólni kell!*
Nem várhatunk, a kocka vetve: —
Fel, aki ember, férfi, fel!

Támadás és önvédelem, hitvallás és tette serkentés kevercse ez a szokatlan szenvedélyességgel írt vers. Hangulati és tartalmi szempontból rokona ennek az *Önvéd* (Önvédelem), amelynek antiklerikális gondolatait előzőleg idéztük már. Itt csak arra a sokat mondó fejtegetésre kívánunk utalni, amellyel Greguss saját maga vallásosságát és istenhitét védelmezi. Verskezdő tételét olvasva, fülünkbe cseng *Petőfi: Levél Váradi Antalhoz* írt versének közismert sora: „Nem gyűlölöm, mint eddig, a világot”, ha akartan visszafogott indulattal, kicsit módosítva jelentkezik is:

Az emberekre nem haragszom,
De ők haragszanak reám:
A keserű valót, szeretnék,
Ha soha ki nem mondanám.

Harsány torokkal elkiáltják,
Hogy, a mit mondok, az hamis;
Neveznek embergyűlölőnek,
Sőt istentagadónak is.

Ezután a hangerő a crescendo törvényének megfelelően fokozatosan erősödni kezd. Joggal, hiszen súlyosan kompromittáló volt mindkét vád a múlt század derekán. Védekezni kellett ellenük. Színt vallani nyíltan, világosan. Greguss bátran vállalta ezt is. Nem mentegette önmagát, nem könyörgött tévedését belátva. Nem érzett büntudatot. Úgy tiltakozott a súlyos vádak ellen, hogy élesen elkülönítve egymástól sajátmaga és ellenfelei istenfogalmát, a felvilágosult ész nevében intett: nem szabad uniformizálni a mindenhatót. Lehessen más is, mint amilyenek a papok hirdetik. Legyen mindenki papja önmagának — tisztelhesse tehát ő is a maga istenét, aki egészen más fajta erkölcsi elveket és törvényeket szab, mint amilyeneket a papok és az egyház:

Igen . . . mindig eltagadtam
Az istent, aki bennök él,
Az istent, a ki csalfasághoz,
emberletipráshoz vezérl;

Az istent mindig eltagadtam,
Kit ők teremtnék, a papok . . .
De még azért nem kárhozám el,
Azért még vallásos vagyok.

Vallásom az, hogy minden ember
Magához hű ember legyen.
Álljon magában, s maga által,
Ne függjön undok urkegyen.

Vallásom az, hogy a nagy istent
A szívben élő tiszta észt

.....
Imádja tiszta gondolattal,

.....
És hozzon áldást társinak,
Kiket szokások, ősi önkény,
Szűk elvek fogva tartanak.

Nyílt, világos beszéd ez. Cseppet sem valószínű azonban, hogy Greguss „védekezése” az ellenfeleket is megnyugtatta és kielégítette. A verseket és a szavojai káplán vallomásait olvasva — talán az egyházmegye több tagjában is felrémlt a Greguss apjával szemben hangoztatott vád, az ateizmus vádja, amely miatt annak idején Eperjest Pozsonnyal kellett felcserélnie. *Greguss Mihály* ugyanis — akár később fia: Ágost — az eleven érzékeléshez kötötte a megismerést, s azt tanította: „A valóság emberi ész által való megragadása és gyakorlati átalakítása az a konkrét tett, amely tarthatja életünket, az álmodozás mellett bizonyosan elveszünk”. Elmélete végső soron nem választotta el egymástól a testet és a lelket — azokat egy ugyanazon szubsztancia monászainak — megnyilatkozási módjainak — tartotta, s a léttudományról azt vallotta, hogy csak egyetlen metafizikai igazságot tartalmaz; azt, miszerint van világ, mint okozat és van isten, mint ok. Minthogy pedig ismeretelméletben az ész minden esetben a hit elé került, ennél fogva az észről és a tudásból származtatta magát az istenről kialakult fogalmat is.

Hol és miben rejtőzködik itt az ateizmus vádja? Abban a könnyen érzékelhető igazságban, amit már a görögök állítottak és *Greguss M.* is vallott, hogy tudniillik a világon minden állandó és örökös mozgásban van (*pantha rhei*). Ha viszont a lét állandóan változik — következtetett tovább *Greguss* — úgy isten létét sem lehet feltételezni a folytonos fejlődésen kívül. Nem azonosítható mégsem kizárólag a mozgó léttel, amelynek képe az idő, sem a nyugodt léttel

— a véghetetlen ürrel. Más szóval, „nem lehet csak a világban, sem a világon kívül — mind a két módon egyszerre kell lennie”.

Greguss Ágost végső konklúziója, amely szerint legyen mindenki önmaga papja, azaz önmaga formálja meg a maga istenképét, valójában ebből az apja által is vallott filozófiai elméletből táplálkozott. Ez — mint mondtuk — a hitet az ész, a *mindenható ész* uralma alá helyezte, lekiskorúsította. Azt hirdette, hogy isten léte és maga az istenfogalom kizárólag az ész posztulátuma. Az fogadtatja el velünk igazságként azzal a teóriával, hogy van világ, mint okozat, és van isten, mint ok. E megállapítások helyességének igazolásához nincs szükség csodákra és kinyilatkoztatásokra. Ezekben többé nem szabad hogy higgyen a felvilágosult ember. Mint kétségbevonhatatlan igazságot hangoztatja és állítja: *a világ megismerhető* — a tudomány fénye, a szellem napvilága fokozatosan hozzásegít bennünket ahhoz, hogy pontosan érzékeljük és tudományosan megfejtsük a természet minden, ma még hétpecsétetes titkát.

Greguss Szarvason képviselt politikai elvei egytől egyig a jövőt előlegezték. Középpontjukban a nép felszabadítása állott. Olyan összefüggésben is, hogy a szabadság nem jelenthet egyet a nemzeti függetlenséggel. Több annál. Fontos alkotóeleme a nép teljes szabadsága, a társadalmi egyenlőség.

1848-ban írt versei tanúsítják, egyre világosabban felismerte, hogy ez a fajta szabadság, ez a mérhetetlen társadalmi formaváltozás nem valósulhat meg békés úton. Rájött, hogy nemcsak a gazdag fantáziájú *Petőfi* rémálma és ijesztő víziója a *vértenger*, amelyet — mint drága árat — a nép régóta várt nagy diadala követel. Az élet ádáz harcra, megalkuvás nélküli forradalmi magatartásra, önfeláldozó hősi helytállásra kötelezi és hívja el az egészségesebb társadalmi berendezkedést akarókat. Láta azt is, hogy betelt a pohár, és tette hív minden. Eljött a cselekvés órája. „Azért vagy itt és most, hogy ostromolj!” — küzdj, harcolj jogaidért. Neked kell kivívnod, nem várhatod mástól; oktatta korának polgári átalakulást kívánó liberális érzésű és gondolkodású tagjait:

*Az égre bízni mindent gyávaság!
Mi rág időnkön annyi évek óta?
Mi róttá ránk a szégyenbélyeget?
A tett hiánya . . .*

*A pálya szűk, de merjen hát a szív!
Kívív a férfi mindent, ha akarja!
Kit karja biztat, az fog győzni majd:
Elvégre révbe ér a hányt hajó;
S ha jó a cél, mit feltűzél magadnak,
Akadnak akkor biztos eszközök.
Örök bubaj nem fog minket se verni;
De merni kell, és nem kimélni vért . . .!*

(*A férfihöz*)

A nemrég még megtagadott *Petőfi* kép- és gondolatvilága visszhangzik ebben a munkára és férfias helytállásra ösztönző, ötös és ötödfeles jambusokra épített

és a magyar fül számára kissé szokatlanul csengő, kapcsoló-láncrímnek is nevezett füzérrímes versben: (gyávaság — mi rág; győzni majd — a bajt; vesztésre — elvégre; hajó — s ha jó; évek óta — mi róttá; bélyeget — a tett; a szív — kivív; akarja — kit karja; magadnak — akadnak; eszközök — örök; se verni — de merni stb.) Az így nyert zeneiségtől függetlenül — mint eddig általában mindig — most is a gondolat bizonyult jobbnak, nem a forma, amelynek csiszolásához a szerzőnek nem volt elég türelme; nem merete vállalni a szögyötrellem kínos óráit. A vezérgondolatul — a vers első és utolsó sora — alkalmazott „Azért vagy itt és most, hogy ostromolj!” szerencsétlenül megválasztott utolsó szava sajtóságotól, alapjelentése ellenére, mérhetetlenül elgyengíti a mondanivalót: egyszerre ássa alá az esztétikai hatást és fokozza le az agitatív erőt. Üresen kong. Használata erőltetett; ellentmond a nyelvi gyakorlatnak. Megnehezíti a világos és szabatos értelmezést, ennél fogva nincs helyzeti energiája sem — képtelen fényt és színt adni a sornak.

Szomorú tény: alig akad Gregussnak olyan verse, amelyikben a sorjázó nyelvi-ritmikai hibák ne keltenének kisebb-nagyobb bosszúságot az olvasóban. Olykor még a gondolatok pusztá élvezését is akadályozzák. Csatadala: az *Előre*, amit a legjobb akarral sem lehet kész versként kezelni, eklatáns példa erre. Kár volt beleerőszakolni az *Edzdalok* közé. Egészen bizonyos, hogy nem edzette a katonák harci elszántságát. Sőt. Másképp vert azoknak a szíve és másképp szólt a szava. Nem az ő érzés- és gondolatviláguk kapott benne hangot. Nem tartjuk valószínűnek, hogy csatadálnak, katonadálnak szánta Greguss, ugyanis a katonánóta legegységesebb ritmikái követelményének sem engedelmessé válnak. Egyszerűen énekelhetetlen. A versszakok nem azonos ritmusúak; az első versszaknak például a szótagszáma is más. Hát még a nyelve! Gyarlóbb az almanach-líra legvértelenebb torzszüleményénél! Ilyen versszakok találhatók benne:

S bár morzsoló erővel
Megdörg is a menny,
S magadban a rém idővel
Bármily magosra nő fel,
Mindegy, de te menj!

Csak a szűt ne rettentse
A csengzetes él!
Csak a csalfa szerencse
Csúfodul ne jelentse,
Hogy csüggedezél!

És most tessék elképzelni ezt a katonát ajkán! Vagy belegondolni abba, tudhatta-e csakugyan fokozni a harcoló honvédek lelkesedését ez a túl mesterkéltséges vers, amely mérföldnyi távolságban van nemcsak a harcok zaját közlő ismerő *Petőfi Csatadalától*, de *Tóth Kálmán* patétikus hangvételtől, nem éneklésre szánt *Előre*-jétől is.

Greguss motorja volt Szarvason a forradalomnak. Találónak nevezte *Pogány Péter* a Réthy-nyomda háziszerezőjének, aki *Ballagival* együtt az értelmiségiek

tekintélyes táborát vonzotta a tipográfia köré, és a kis alföldi műhelyt egy évvel a trónfosztás előtt már a köztársasági eszmék egyik legfőbb vidéki fészkévé tette. Ő maga — kétségbenvonhatatlan tényekkel igazolható — 1848-ig valóban eljutott a republikánus eszmék vállalásáig. Az *Alternatíva* (megjelent az *Edzda-lokban*) dilemmáját: azt, hogy koldus vagy király szerepet vállalna-e inkább, pl. így zárta:

Király! Haj, akkor szép lesz ám
(Majd néztek emberek!)
Letenném cifra koronám,
Hogy köztárssá legyek.

Nem erőszakolt ebből s méginkább *Robespierre*-fordításából a gondolattársítás: elsősorban Greguss forradalmi egyéniségének lehetett betudni, hogy „a reszpublika szót aligha nyomtatták ki más városunkban ennyiszor”, és hogy nem volt még egy olyan vidéki nyomda, amelyik röpiratként publikált népszerű agitációs kiadványaival olyan elkötelezetten állt volna a szabadságharc szolgálatába, mint a mi szarvasi nyomdánk.

A négy nyelven (magyar, német, latin, szlovák) publikáló *Réthy*-tipográfia köré tömörült szarvasi költők és versfaragók (*Greguss, Delhy János, Fidicinis János, Simon István*) mellett egy névtelen szlovák anyanyelvű is tevékenykedett. Egy 1849. március 15-re Szarvason megjelent röplapon 2 verse is található: a 11 szakaszos, 6 soros *Dal* (mintája a *Talpra magyar* volt) és a 29 versszakos, 4 soros, 11 szótagos *A szolnoki csata* című. Mindkettőt *Moravcsik József* ültette át magyarra a századvégen, s így jelent meg *Oláh György: Békés vármegye 1848—1849-ben* című 2 kötetes monográfiájában. A név szerint ismertek közül a volt magántanító: *Fidicinis János* Világos után hamarosan a gyulai börtön lakója lett, a fékevesztett vagdalkozásairól közismert *Simon István* szarvasi ügyvédnek meg *A pokol feneke és a' hol az atya isten lakik* című művét még *Szemere Bertalan* belügyminiszter koboztatta el. Olyan „vészes hatású”-nak minősítette maga az üzemét féltő nyomdatulajdonos is, hogy már megjelenése előtt (1849. júl. 7-én) arra kérte az alispánt, vizsgálja felül a füzetet, és törvényes jogánál fogva, akadályozza meg terjesztését. *Simon*, aki a kommunizmust így definiálta: „Koldus rabilag földhöz enyvező köztan”, azonban nem sokat törődött az alispán és a miniszter rendelkezésével. Az időközben megjelent füzetet — ahogy a szarvasi főszolgabíró jelentéséből tudjuk — még augusztus 22-én is osztogatta a bujdosó és leszerelő katonáknak. A március 15-re írt ünnepi óda szerzőjének, *Delhy János*nak a felelősségre vonásáról és büntetéséről nincsenek adataink. Bizonyos azonban, hogy ő sem kerülhette el a *Bach*-korszak könyörtelen „igazságszolgáltatását”.

Alapos stíluselmézést igényelne, hogy megtudjuk: van-e Greguss mű a *Réthy* nyomdában névtelenül publikált versek között. Feltételezhető ez, hiszen a szege-di *Grünn*-nyomdában 1849 tavaszán a „*Budapest bevételeinek örömnünnepére*” szerkesztett röplapon *Gerő Ákos* aláírásával két vers is megjelent. Talán ezért tulajdonította neki *Pogány Péter*, mint a társaság legműveltebb tagjának, — a poeta doctus cím azért túlzás — a *Réthy*-nyomdából kikerült *Pest visszavétele*

és *Budavár ostroma az 1849-dik év tavaszán* című, könnyed megfogalmazású, gyakorlott verselőre valló, 4 ütemű 12-esekben írt névtelen versezet szerzőségét.

Feltevése azonban alighanem téves. Ellene mond mind a hosszabb históriás ének stílusa és verselési technikája, mind a benne közölt adatok gazdag áradása és azok tudatos, célirányos kezelése. Mi félreérthetetlenül *Sárosi Gyulában* látjuk a szerzőt; a szóban forgó művet pedig az *Arany Trombita* egyenes folytatásának tartjuk. „A napi események izgalmából fakadó politika” és politizálás, a közelmúlttá váló jelen szenvedélyes lírai újraátélése, a történelmi események keltette boldog öröm melege tüzel soraiból. Azok a specifikumok uralják, amelyek a Habsburg-ház trónfosztásával lezártnak hitt *Arany Trombitát* jellemzik. Erősít ebben bennünket az a tény, hogy a volt szarvasi diák *Sárosi Gyula ifj. dr. Neumann Jenő* községtörténete szerint 1849. májusában Szarvason is megfordult, hogy „a hazafias áldozásban kitartásra lelkesítsen”, sőt „a templomban az *Arany Trombita* című költeményét el is szavalta”. Nagy tömeg előtt. Ez így persze nyilvánvalóan pontatlan — legfeljebb annak legfrissebb, legaktuálisabb „leheletét” olvashatta fel. Ennek egyetlen példányos kézírata kerülhetett a szarvasi nyomdába; ezért nem lett, nem lehetett része a szabadságharc nagy históriás énekeinek. Itt legfeljebb az a bökkenő, miért nem dicsekedett a kiadó a szerző nevével, hiszen vele a kiadvány kelendőségét nagyon megsokszorozhatta volna.

Nem tudjuk elhinni Gregussról, hogy a fővárostól és a kormány ideiglenes székhelyétől messze élve, a hadi helyzet alakulásáról, a hadszínterek lélegzéséről és a budavári csata eseménytörténetéből ennyire hiteles képet formálhatott ki magának, még ha „egy ideig a Pesten megjelenő lapok szerkesztőségével, mint országgyűlési tudósító, szorosabb kapcsolatba került is, és ha a kormány Debrecenbe történt távozása után is számolunk — ha adatunk nincs is rá — ezekkel az információs csatornákkal. Ilyen típusú epikus jellegű költői feladatokra Greguss különben sem vállalkozott. Akkor sem, amikor a Békés megyei nemzetőröknek aradi és angyalkúti csatáját örökíthette volna meg a szarvasi önkéntesek élményei és elbeszélései alapján. Azt pedig — verseinek bölcselő hangnemét ismerve — még kevésbé hihetjük el, hogy a különféle forrásokból szerzett adatokat a szubjektív átélés és utánérzés hitető erejével ilyen élővé tudta varázsolni. *Sárosi* viszont, aki *Kossuth* bizalmasaként egyenesen a központi hírszerző irodától nyerte értesüléseit, vagyis eredetiben olvashatta az „epikai hitel” szempontjából alapvetően fontos jelentéseket és tudósításokat, s ami még több, személyes beszélgetések útján győződhetett meg a spontán érzelmi reagálásokról, a tényeknek olyan hallatlan bőségével rendelkezett, hogy joggal tételezhetjük fel: nem is írhatta más, csak ő ezt a „*Budavár*” sikeres visszavételét tárgyaló, Szarvason megjelent históriás éneket, melynek hangvétele szinte mutálás nélküli folytatása az *Arany Trombitáénak*.

A nyomda háziszzerzője címet természetesen nem a *Magyar Marseillaise* és az *Edzdalok* kiadásával érdemelte ki Greguss. Sokkal inkább egyéb műveivel: a magánélet szelíd boldogságát a családi név tisztaságáért és a haza szolgálatáért feláldozó, korszerű erkölcsi mondanivalójú *Ciddel* (valószínű, hogy *Corneille* remekének fordítása a világirodalom minden jelentős drámáját magyarra átültetni akaró gyermekkori álom első és egyetlen próbálkozása volt), továbbá a

felvilágosodás korszakalkotó pedagógiai regényének, az *Emile*-nek a szerző (*Rousseau*) által is legtöbbször taksált és leginkább szeretett fejezetével: *A szavojai káplán vallomásaival* — Greguss *Hitvallomása egy papnak* címmel fordította le. Aztán a francia forradalom szellemi vezéralakjának, a „legforradalmibb lelkiismeret”-ként ismert neves morálfilozófusnak: *Robespierre*-nek *Az alkotmányról* vallott nézeteivel, illetve a március 15-e évnapján az ifjúság körében *A szabadságról* tartott teoretikus jellegű, nagy elvi igazságot boncolgató beszédével, amelyet *Doleschall János* polgármester adott ki, az eladott példányokból befolyt összeget „a szarvasi főtanoda könyvtárának” ajánlva fel.

Nota bene! Szükség volt a higgadt, a szabadságot elvi síkon fejtegető beszédre. Az iskola hónapok óta lázas sürgés-forgás színtere volt; szökés szökést követett. A tanulóifjúság heves indulatait már közvetlenül a pákozdi csata után sem igen tudták mérsékelni még a legtekintélyesebb előadók sem. (*Ballagi, Greguss, Placskó Mihály* esperes, *Brudkovszky György* nemzetőrkapitány stb.) A két felső osztály 1849. tavaszára csaknem teljesen elnéptelenedett. Ezt — mint igazgató — maga Greguss jelentette főhatóságának (1849. május 17.), egyben azt is tudatva, hogy ő már „négy hónap óta nem tanít, egyedüli foglalkozása az igazgatás és a könyvtár rendezése. Néhány hét múlva már neki sem volt maradása” — olvassuk *Nádor Jenő* dr. művében, *A szarvasi ág. hitv. ev. Vajda Péter gimnázium történetében*.

Gregussnak *A szabadságról* „martius tizenötödikének első évnapján az ifjúság előtt” elhangzott ünnepi beszéde a felvilágosodás és *Robespierre* szellemében fogant. Teljes egészében elvi fejtegetés volt: került a nagy nap eseményeinek ismertetését; nem boncolgatta, mi a különbség az igazságos és az igazságtalan háború között; nem beszélt a honvédó háború erkölcsi szépségéről. Nem ismertetette a szabadságharcot megelőző politikai manővereket és praktikákat, nem uszított a Habsburg-ház ellen. Nem adott pontos, adatszerű hadszíntéri jelentéseket, s nem ösztönözött önálló, független állam alakítására. Kizárólag az adott helyzettel számolt — egy hónappal a trónfosztó nyilatkozat előtt.

Az általa készített rövid körképben azonban egy-egy apró, de sokat sejtető reflexió erejéig helyet kaptak ezek is. Tisztelgett március tizenötödike emléke előtt, elismervén korszakos történelmi jelentőségét, mellyel „népünk sorsának új irányt, erőnknek új pályát” szabott. Elmondta, hogy bár azóta „365 új nap forgott le, majd kedves, majd kedvetlen események tanúi, de mégis egytől egyig azt bizonyítók, hogy hazánk az európai nemzetek sorában mindig biztosabb, mindig önállóbb léptekkel halad előre”. Elismerte, hogy a kitűzött célt még nem értük el — a lelkes örömmel várt szabadság és jólét mind ez ideig nem valósult meg *sem a külföld irányában, sem belviszonyainkra nézve*. A vér nélküli forradalom eshetősége megghiúsult, sőt március 15-e egy év alatt örömnépből „gyászünneppé” változott. „Hogyan is örülhetnénk most — óvta hallgatóit a túlzott lelkesedéstől —, midőn polgártársaink nagy része földönfutókká, nagyobb része az önkény vak eszközévé, legnagyobb része pedig rabokká lőn?, hogyan örülhetnénk most, midőn hazánkat nem csak a zsarnokok által megtámadva, de gyávaságunk miatt veszélyeztetve is látjuk?”. Tudjuk mindannyian, hogy életünknek és jövőnknek biztosítéka, „egyetlen fő kincsünk” 48 szülötte: a szabadság, és hogy „nélküle boldogok sohasem lehetünk”; mégis azóta minduntalan

a sors legkeményebb csapásainak vagyunk kitéve. Nem egyedül abból ered ez, hogy a „zsarnokok, kiknek szerencsecsillagai letűntek, midőn a szabadság napvilága feltűnt, nyakunkra küldték szolgálkat”. Őket „az egy irányú (azaz egységes, egy akaratú) néperő régen megsemmisítette volna.” Minden bajunk onnan ered, hogy „mi magunk, kik hivatva volnánk a szabadság által boldogítani, mi magunk sárral undokítjuk a szabadság isteni arculatát, s nem vagyunk képesek tisztán felfogni, milyen és mire való kincs a szabadság”. Több gátló tényezőt sorolt fel, amely miatt nem tudunk élni áldásaival. Olyanok vagyunk, mint a sötétből napvilágra jövő ember — káprázik a szemünk, s nem tudunk olvasni „a bölcsesség könyvéből”. Azok, akiket „házánk kormányával megbiztunk, csaknem mindnyájan a régi szolgálai korbul valók, kik a szabadságot jobbadán csak nevérol ismerők. Így aztán kiáltozzuk ugyan a szabadságot, hanem életbe léptetni nem tudjuk”. . . „Az összetartás angyala tőlünk búcsút vesz; elválnak egymástul előbb nézeteinkben, utóbb tetteinkben, s pártokra szakadva nem tudjuk, mily irányt kövessünk”.

Reálisnak mondható helyzetelemzés ez, csak éppen a kiindulási pontja és a végső konklúziója téves. Greguss ugyanis, aki az *Edzdalok*ban már eljutott odáig, hogy felismerje: „a tulajdon átka”, a „gazdagság undoka” az egyik legfőbb akadályozója a nemzeti-társadalmi egységnek, egyetlen szóval sem utalt az egyenlőtlenség fő okára: a nemesi és papi kiváltságokra — az igazságtalan és egészségtelen birtokelosztásra, a feudális berendezkedés legerősebb tartópillérére. Mindent az ideológiai szemlélet kuszáltságának, a politikai tudomány felszínes és zavaros ismeretének és a morális kulturáltság gyengeségének tulajdonított. A döntő változást is éppen ezért a szabadság *eszméjének* fokozatos terjedésétől és végső győzelmétől várta. Azt az elvet képviselte, hogy „a szabadság (ott) él minden emberszívben, él a szolgáléban, ki elfeledte, él a zsarnokéban, ki eltapossa, de ha szívéből fejünkbe is nem emeljük a szabadságot, ha nem törekszünk a csak érzett szabadságot meg is érteni, akkor delejtű nélkül fogunk az élet tengerén tévedezni, s utoljára is vihar áldozatjává leszünk”.

Csak arról feledkezett meg, amit a *Herwegh* — versfordításban (*Kölcsönös viszony*; megtalálható az *Edzdalok*ban) világosan megfogalmazott, hogy tudniillik a szabadság fogalmát osztályszempontjaikból kifolyóan másként értelmezik az elnyomók és másként az elnyomottak, továbbá hogy a „közös nyelv”, az egyöntetű értelmezés hiánya milyen megoldhatatlan nehézségeket, milyen félreértéseket, milyen kibékíthetetlen ellentétet szült már eddig is közöttük.

Beszéde fényes bizonyíték arra, hogy Greguss egy kicsit még 1849-ben is hitt az utópisztikus tanokban — a békés egymásra találás lehetőségében és az egységes társadalom evolúciós úton történő megvalósításában. Azt, hogy nemcsak egyszerű feltételezés ez, önmaga igazolja beszéde befejező szakaszában. Azt az elvet képviselte és azt a végkövetkeztetést vonta itt le, miszerint az ember szemléleti felszabadulása egyedül az eszmék tisztulásából, tisztázódásából fakadhat. Csak innen, a közgondolkodásnak ettől az öntudatosodást is bizonyító fejlődésétől várható a politikai szabadság. Csak az az ember méltó a polgári szabadságra — hangoztatta —, aki már kivívta önmaga erkölcsi szabadságát. Az tud igazán küzdeni „a megrögzött kényrendszer ellen”, akiben a belső és külső — az erkölcsi és a politikai — szabadság ideáljának *együttese* él. Aki nincs

gátolva „anyagi és szellemi jóléte előmozdításában”, és rendelkezik „a társakért lobogó teremtő ésszel”. Aki *szertve lángol* minden embertársáért, és uralkodni tud önmaga felett.

Legfontosabb kötelességünket: az önnevelést és a szellemi-szemléleti tökéletesedést az élet határozza meg. El kell érünk, hogy az „ész által parancsolt erények gyakorlata” általánossá váljék. Fel kell gyorsítanunk a tempót, hogy minél hamarabb eljuthassunk a *polgári szabadsághoz*, amely „nem a társadalmi rend felbontásában, de megalapításában s előmozdításában” kaphat valós igazi értelmet. A *népforradalmak* ugyanis „*elérvén céljokat, nem a régi rendet, hanem a régi rendetlenséget szüntetik meg*”.

Az ősforrás — nem kétséges — *Rousseau* volt, bár a beszédben hasznosított elvek és gondolatok *Robespierre* közvetlen hatására vallanak. Azzal magyarázható ez, hogy a „megvesztegethetetlen” *Robespierre* valójában szellemi atyja: *Rousseau* elveit terjesztette a nagy francia forradalom árulásokban, kegyetlen pártviszályokban, látványos kivégzésekben bővelkedő vérszomjas időszakában. Meggyőző erővel hirdették mindketten: a történelem végre az „értelem birodalmának” a felépítését tette az emberiség kötelességévé a „divat zsarnokságával szemben”. Olyan „hatalmas, boldog, nagylelkű népet” kell teremteni a régi „szánalomra méltó” helyett, amelynek tagjai méltók az ember nevezetre és a polgári forradalom győzelmét követő „demokratikus államformára”.

Greguss *Robespierre*-nek a háborúról és az *alkotványrúl* tartott beszédeit, amelyek felvázolták egyúttal az ész államának belpolitikai irányításáról és a politikai erkölcs törvényeiről vallott republikánus nézeteket is, alapelveként hasznosította. Az iskolai élet belső nyugalmanak és zavartalanságának az érdeke azonban arra intette, nagyon is alkotó módon építsen rájuk; ne élezze ki a két tábor közötti szemléleti-ideológiai ellentétet. Ne késztesen, ne uszítson elégtétel-szerzésre és leszámolásra. Megtehetette, hiszen — mint ismertettük — csak az adott társadalmi helyzettel számolt, és beszédével a nemzeti-társadalmi egység kívánatos kiépítésén munkálkodott. Már csak ezért sem kellett, hogy visszhangozza *Robespierre* tételét: „... a köztársaságot nem lehet kesztyűs kézzel csinálni, csak zord szigorral, csak kíméletlen szigorúsággal minden árulóval szemben”. Ezért nem kellett, hogy bővebben elemezze „az erény és a terror” szükségszerű kölcsönhatásának elvét: „Erény nélkül a terror végzetes, terror nélkül az erény tehetetlen”. A tételt pedig Petőfi jogos intelme és figyelmeztetése már az előző év augusztusában felerősítette:

Könnyű banni külső elleninkkel,
ha kivesznek a belső bitangok,

sőt még „a szelíd szem és a szilaj kéz” egymást kiegészítő erejéről, és az elmélet ésszerű, párhuzamos alkalmazásának a szükségességéről is beszélt.

A „szabadságháborúk történetét” buzgón tanulmányozó, azt *imakönyvként* forgató *Petőfi* tökéletesen megérezte a francia forradalom óriási hullámveréseinek érzelmi—szemléleti—társadalompolitikai indítékát. Felismerte annak az ijesztő elvnek a jogosságát is, amelyet az a francia polgártárs képviselt, aki látván, miként zúdítja a belső ellenzék, (az ellenség) „a szelidség” politikájának

lehetőségeivel visszaélve a rágalmak tömkelegét a kommün embereire, azt követelte mindenre elszánt dühében: „Legyetek tágkeblűek a győzelem után, de iszonyatosak, amíg folyik a harc . . . Ha az erény, ha a mértékletesség, ha a filozófiai eszmék semmire sem voltak jók, *legyünk haramiák; haramiák a nép érdekében* — elég volt a féligazságokból”.

A szép, jó és igaz egységet hirdető Greguss nem vállalhatta ezt irányító elvül. Tézise: *Igaz, ami értelmünket, jó, ami lelkiismeretünket, szép, ami ízlésünket elégíti ki*”, ugyanis a szépet és a jót nemcsak rokon, hanem úgyszólván egybevágó, azonos értelmű fogalmakként kezelte — azaz a széphez kizárólag az erkölcsi jót társította. Egyértelműen következik ebből — tapint rá finom érzékkel *Péterfy Jenő* —, hogy Greguss eszményítő esztétikai koncepciójában „az igazság is csak *ízléses igazság* lehet”. Nehezen képzelhető el tehát, hogy az emberpusztító öldöklést, a sok vért követelő háborút erkölcsileg jónak s a hozzá vezető elvet ízléses igazságnak minősíthette. Még akkor sem, ha történetesen önvédő harcunkat „az egyetemes szabadság kereszteshadjáratának” a megtisztelő rangjára emelte, mint *Robespierre* a nagy francia forradalmat, vagy ha saját lelkiismerete megnyugtatójára (valószínűleg 1849. májusában) — szóljunk *Benka Gyulával* — „letette jobbik fegyverét, a tollat, hogy a rosszabbal, a karddal cserélje föl”.

Miért érezhette Greguss 1848-ban fontos politikai kötelességének, hogy a francia forradalmi kispolgárság legkövetkezetesebb képviselőjének, a jakobinus *Robespierre*nek alkotmányról vallott nézeteit közé tegye? Mit akart elérni ennek az értekezésszerű beszédnek a lefordításával.

Azt, amit *Petőfi Szilvesztere* akart; „megtanítani jogaira” a népet. Hitet ébreszteni benne a dicsőséges forradalom teljes sikere iránt, *Robespierre*vel együtt hirdette, hogy a forradalom „csupán átmenet a bűn birodalmából az igazság országlásához”. (Lásd *Robespierre: A vallási és erkölcsi eszméknek a köztársasági elvekkel való kapcsolatáról.*) Tudatosítani a forradalom hatalmas értékét és tisztasága megvédésének súlyos erkölcsi parancsát. Megedzeni a nép öntudatát: ne engedje, hogy a rosszakarók galád aknamunkája besározza március vívmányait, és a józan ész diktálta nemes erényeket (törvényesség, igazság, az emberek boldogulása stb.) csalárd módon lejárassa és a bűnök forrásává tegye. Világossá kívánta tenni, hogy az állam legfőbb kötelessége az emberi jogok következetes védelme és a nép erkölcsi, szellemi képességének a „nemesítése”. Megértetni, hogy *nem a fejetlenség teszi betegekké a nemzeteket, hanem a zsarnokság és urgög*, ennél fogva „a zsarnokságot kell a földről elirtani”. Egy helyütt ezeket olvashatjuk: „Az emberi társaság (más szóval: társadalom) bajainak oka sohasem fekszik magában a népben”, oka mindig a „zsarnokok” hatalmát védő kormány. Az emberi jog védelme éppen ezért mindenki részéről meg nem alkuvó harcot követel. Szent kötelesség. Ne féljete a nyílt szembeállástól és véleménynyilvánítástól — az egészséges társadalomban „a közvéleménynek mindig szabad a kormányzókat megítélni, ezeknek sohasem szabad a közvéleményt erőszakolni. Ha a közhatalom csak a közakaratot teljesíti, akkor szabadság és béke uralkodna az országban; ha ellenkezőleg lesz, akkor szolgáltság s lázongás következnek. A nép, mihelyt nem félnek tőle; bilincse van verve . . . A közhatalom két esetben lehet ellentmondásban a közakarattal: egyszor, ha a törvény nem közakarot; másszor, ha a hatóság törvényszegésre

használja . . . Alkossatok igaz törvényeket, ó, törvényhozók! S ti, hatóságok gondoskodjatok, hogy lelkiismeretesen teljesíttessenek”.

Robespierre is, *Greguss* is tiszta, humanus közéletet, emberi egyenlőséget remélt a forradalom gyermekétől — az alkotmánytól. Azt, hogy a társadalmi egyenlőség alapján jogot ad a polgári átalakulást kivívó népnek, és megszünteti „a zsarnokság aláásta erkölcsök uralmát”, amely „az észet eszelősséggel, az egyenlőséget fejtelenséggel, a szabadságot féktelenséggel, az igazságot ábránddal, az emberjogok öntudatát lázadással” igyekezett azonosítani és így lejáratni. Meggátolni a régiéknél jóval emberibb és korszerűbb etikai elvek győzelmét.

Czóbel Ernő a már fentebb is emlegetett *Greguss* tanulmányában világosan felhívta a figyelmet arra, hogy a *Petőfiné* jól felismerhető jakobinus eszmeiség *Greguss*nál többek között abban is megnyilvánult, hogy *Robespierre* mellett *Rousseaut* is fordított. Állításában nincs ellentmondás. *Rousseau Társadalmi szerződésének* ugyanis „a jakobinizmus, a rémuralom volt a gyakorlati megvalósulása”, így a *Hitvallomása egy papnak* című morálfilozófiai fejtegetést sem lehet csak olyan eszmetárként felfognunk és értékelnünk, amely *Greguss* jakobinizmushoz fűződő viszonyát tükrözi és erősíti. Valóban; a benne lévő radikális politikai elvek és erős antiklerikális ízzel párosult valláskritikai nézetek nagyon megtépázták a feudális hatalom és az egyház tekintélyét.

A szavojai káplán vallomásai olyan fejezet *Rousseau* művében, amelyről *Greguss* azt írta a bevezető tanulmányocskában, hogy „felzúditá az egész világ papjait: a párizsi pópistákat úgy, mint a genfi kálvinistákat”. Mindenki talált benne sértőt és kivetnivalót. „A vikárius okfejtése olyan világos, olyan egyértelmű és olyan közönséges (a szó eredeti értelmében: vagyis általános, mindenkit érintő), hogy senki sem volt, aki találva ne érezte volna magát” — jellemezte *Benedek István*. Úgy támadta az államvallást, hogy az egyet jelentett a „fennálló rend megingatásának a kísérletével”. Ezzel lett több, mint *Robespierre Az alkotványról* 1793. május 10-én mondott beszéde, s ezzel vívta ki maga ellen nemcsak az egyházak, hanem a kormány legfőbb köreinek a haragját és tiltakozását is.

Érdekes és sokat mondó *Greguss* bevezető tanulmánya. Felerősíti mindazokat a tanokat és elveket, amelyeket az *Edzdalokban* fejtegetett. Elmondja, hogy az ész „nem kíván egyebet, mint szabadságot. Ha azonban a szabadságot kiki csak maga számára óhajtja kivívni, nem egyszersmind másoknak is: akkor a szabadság elszigeteli egymástul az embereket, nem hogy összekapcsolná; akkor az egyenlőség csak önző versenyre nyújt alkalmat, a *megosztó testvériségnek* pedig helye nincs; szóval akkor a szabadság a szabadságot, az egyenlőség magát az egyenlőséget semmisíti meg”. Oszlatja ugyan az ész a tudatlanságot, de nincs belőle sok haszon; helyébe a *csalárdságot* és a *hivalkodást* teszi. Legfeljebb a módszer változik, s az „erőszakos, nyílt bűnök helyét gyáva és rejtett bűnök foglalják el”: — az egyenes megsértés helyébe rágalom kerül s a tudatlanság kételyt szül. Megszűnik a szabadsággal egyenrangú „természetes” jog — az egyenlőség; ahol pedig a jog nem védi a népet, ott nincs haza. „Hol haza nincs, ott nem lehet polgár; hol minden térskötelékek foszladóféiben vannak, ott ne gondolkodjunk *állandó* életmódrul. *A társadalom kikerülhetetlen forradalmak küszöbén áll*, melyek a nagyokat kicsinneké, a gazdagokat szegényekké, a

fejedelmeket alattvalókká teendik” — így Greguss. Olyan társadalom kifermálására hív fel, amelyben „a társak testvéreknek nézzék egymást, s a kormányzó hatalom az egész társulatot — társadalmat — illesse . . . s a társadalom alapja a testvériség és a népfelség legyen”.

Mind igaz és mind jó ez — kétségtelenül, csak túl elméleti, túl törekeny és túl ingatag idea. Utópia, hiszen ez a fajta társadalom csak tartalmában demokratikus, politikai formájában, berendezkedésében azonban nem. Elvileg igazak a vele kapcsolatban leszűrt morális következtetések is, de kérdés: lesz-e és hogyan lesz hozzá erő, hogy azok a valóságban is érvényre jussanak?

Az *Emile*-nek Greguss által kiemelt és lefordított fejezete az ész nevében támadta az egyházat és a vallást. Ilyen és ehhez hasonló elveket hangoztatott: „A vallás csak álarcul szolgál az érdekeknek”, „Az istentisztelet örkíséret a kép-mutatásnak”, „az üres viták szörszálhasogatásai közben mennyország és pokol szójátékokért dobatnak oda”, „az emberi képzelgés eltorzítja az istenség fenséges és eredeti eszméjét”, „a lelkiismeret nem előítéletek műve — ahogy állítják —, makacsul követi a természet rendjét”; „a képzelet szül mindent, mi túl van érzékeinken — hitelt érdemlő megállapításaink viszont csak a konkrét formában észlelt dolgokról vannak”; „az igazság a tárgyakban, nem pedig a szellemekben fekszik, mely azokat ítélgeti”; „minél kevesebbet teszek a magaméból a felettök hozott ítéletekhez, anél (sic!) bizonyosabban közelítem meg a valóságot” stb.

Sokáig lehetne sorolni még a „természetes vallásnak” zavart keltő, panteisztikus elveit, melyek hadat üzentek a kinyilatkoztatásnak, és a kétely magvát ültették el. „Miért létezik a világmindenség? — nem tudom.” Törvényét azonban meg lehet és meg kell ismerni. Olyan tökéletes rendszer uralkodik benne, akár az óra szerkezetében, melyben a logika elvei szerint kapcsolódnak egymáshoz a részelemek. Az alkotó? az isten? Létezik; „létezik önmaga által . . . érzem őt magamban, látom őt magam körül, de mihelyt önmagamban akarom őt nézdelni, mihelyt meg akarom tudni, hol legyen ő, mi legyen a lényege, azonnal eltűnik, s megzavart szellemem többé mit sem tud . . . Megtekintém a földön uralkodó felekezetek különféleségét — folytatja —, s látám, miként vádolják egymást hazugsággal és hibával, s kérdém — melyik az igazi? S kiki azt felelé: az enyim. Kiki azt mondá: Csak én s az én felekezetembeliek gondolkodnak helyesen; a többi mind hibában van. S hogyan tudod, hogy a te felekezeted az igazi? Mert *az isten mondta. S ki mondta neked, hogy az isten mondta?* Lelkészem, ki ezt jól tudja. Lelkészem megmondta, mit higgyek (sic!), s én azt hiszem; ő azt állítja, hogy mindazok, kik másképpen beszélnek, mint ő, hazugok: ezekre tehát nem hallgatok”.

Valamit állítani azonban csak úgy lehet, ha előbb megbizonyosodunk konkrét igazságáról — érvel a vallási türelem elvét képviselő bölcs lelkész. „Az isten szólt! — ez csakugyan nagy szó. S kihez szólt? Az emberekhez szólt. Hát én miért nem hallottam belőle semmit? Ő más embereket bízott meg, hogy téged szavairól tudósítsanak. Értem; ezek azon emberek, kik nekem megmondják, mit mondott az isten. De én inkább magát az istent szerettem volna hallani, neki ez nem került volna többre, s én ment lennék minden csábítástól”. (A gondolat az *Önvéd* című versben köszön vissza.)

Térjünk vissza józan eszünkhöz; ne higgyünk a csodákban és a közvetítőkben, csak az „emberi bizonyosságokban!” — a lelkiismeret szavában. „A hit annál biztosabb és erősebb, minél értelmesebb; a legjobb vallás tagadhatatlanul a legvilágosabb; ki istentiszteletét rejtélyekkel, ellenmondásokkal díszesíti, arra tanít, hogy bizalmatlankodjunk. Az én istenem nem sötétség istene: ő engem nem azért ajándékozott meg ésszel, hogy ennek használatát eltiltsa”.

Nem tagadhatja senki, hogy „legnagyobb eszméinket az istenség felül” eszünkből meríthetjük. A különböző *hitpontok* azonban a róla kialakuló fogalmainkat „összszavazják; — ahelyett, hogy nemesítenék, lealacsonyítják”. Arról gyözködik az embert, hogy az isten saját képmására teremti az embert, holott fordítva van. „Mihelyt a népek istent beszéltek, ezt azonnal minden egyes nép saját szokása szerint tette, minden egyes nép azt mondta az istennel, mit maga akart. Ha csak arra hallgattak volna, mit az isten minden ember szívének mond, mindig csak egy vallás leendett a földön.”

Mélyen elgondolkodtató, szenvedélyesen őszinte, eretnek szavak ezek, s ami még kellemetlenebb, óriási visszhangjuk támadt. Napok alatt elkapkodták a botrányokozó, hirhedt könyvet, amely nem kevesebbre vállalkozott, minthogy az ész fegyverével „lerombolja a szentírás és a próféták igazságait, megingassa a hívekben a kinyilatkoztatás csillogtatásába és a csodákba vetett hitet, és alássa az egyház tekintélyét” (*a párizsi parlament ítéletének magyarázó szövegéből*). Sietett is előbb az egyház, majd az államhatalom nyilvánosan árulónak bélyegezni a vakmerő író, aki hogy ne tudhassák fogyanatosítani a vele szemben kiadott letartóztatási parancsot, híveinek segítségével menekülni kényszerült Párizsból. (Még szülővárosa, a svájci Genf sem fogadta be.) Hiába tépték azonban darabokra és „sütötték meg” — azaz égették el nyilvánosan — a lázító és közveszélyes könyvet (volt olyan város, ahol még a *Társadalmi szerződést* is), a benne lévő gondolatoknak már nem lehetett útját állni. Még az *evangéliumok szentségének* bizonyoságtevő erejét dicsőítő elmélkedés sem könyörült az írón. A magát mélyen megsértettnek érző klérus vakbuzgó vezetői nem kegyelmeztek. Nem vették figyelembe *Rousseau* áradóan lelkes szavait: „Lehetséges-e, hogy ily nagyszerű és mégis oly egyszerű könyv emberek műve?, lehetséges-e, hogy az is, kinek történetét magába foglalja (*Jézus*), az csak ember? Így beszél-e az ábránd, vagy a felekezeti dicsőítés? Mily szelídség, mily tisztaság van erkölcsében! mily vonzó báj tanításaiban! mily emelkedettség elveiben!, mily mélység bölcs szavaiban!, mily lélekjelenlét, mily finomság, mily határozottság válaszaiban!, mily uralkodás szenvedélyei felett!” Nem hallgattak arra az érvelésre sem, amellyel *Rousseau* *Jézust* különbnek, példamutatóbnak minősítette minden földi halandónál, minden ókori bölcsnél, még *Sokrates*nél is, akinek „élete s halála bölcshez, (míg) *Jézus* élete s halála istenhez illő”.

A párhuzam számunkra a hozzáfűzött fordítói glossza miatt érdekes. Hitelesen igazolja *Czóbel Ernő* állítását: — Greguss bátor magatartása, forradalmi radikalizmusa nagy mértékben meghaladta az országgyűlések és a hírlapok szabadelvűségét. Még *Rousseaut* is túllicitálta; kevésnek és diplomatikusnak minősítette megállapítását. A következőket írta: „Az előszóban ugyan azt ígertem, hogy *Rousseau* művét jegyzetek nélkül adom át az olvasónak: de itt már kénytelen vagyok szószegőleg megjegyezni, hogy *Rousseau*nak a *Sokrates* és

Krisztus közti párhuzamban legkisebb igaza sincs. — Hogy *Krisztus* nagy ember volt, abban megegyezem, — csakhogy *Sokrates* még nagyobb. Tudjátok-e a különbséget Görögországnak művelt, férfias, életvidor népe s a vad, gyáva, mogorva héberek közt? — A mi *Sokrates* volt a görögöknek, az volt *Krisztus* a hébereknek. Miért volt mégis *Krisztus*nak több követője, mint *Sokrates*nek? — Ha *Krisztus* csakugyan több követőre talált, mint *Sokrates*, azt onnan lehetne magyarázni, hogy *Krisztus* inkább a tömeg, *Sokrates* inkább (sic!) egyes választottak embere volt. Különbösen még az is kimutatandó, hogy *Krisztus* közvetlen követői valósággal nagyobb számúak valának, mint *Sokrates*éi: mert a sokratesi bölcsész-iskolák nagy szaporosága és dús eredvényei csaknem az ellenkezőt bizonyítják; azt pedig hogy az összes keresztyénség az egy *Krisztus* műve, balhít nélkül senki sem állíthatja. Nem *Krisztus* maga (*ki nem is új vallást, de új társadalmi rendet akart behozni*), hanem a krisztusróli eszme fejleszté ki — mint az emberi haladás egyik fokát — a keresztyénséget, üdvével és javával; *Krisztus*, mint személy, csak alkalmi oka volt a keresztyénségnek . . . Nem tudom, hogyan mondhatja *Rousseau* még azt is, hogy *Sokrates* életrajzai kevésbé hitelesek, mint *Krisztus*éi, — holott a görögök, kik *Sokrates*ről írtak, adataikban megegyeznek, míg ellenben *János*, *Máté*, *Lukács* és *Márk* tele vannak ellenmondásokkal. Hát még azt, hogyan teheti *Rousseau*, hogy *Krisztus* halálát nagyobb szerűnek mondja *Sokrates* halálánál? Ugyan, kinek halála nagyobb szerű: *Krisztus*é-e, vagy *Sokrates*é? *Krisztus*é-e, ki — elvesztvén az isten iránti bizalmat, melyet életén át hirdetett — kétségbeesetten kiált fel: Istenem, istenem miért hagytál el engem? vagy *Sokrates*é, ki — a meghalást gyönyörű képben felgyógyulásnak tekintvén — véglehetőleg dicsőülten így szól: Barátaim, kakással tartozunk Asklepiosnak —? *Rousseau* úgy látszik, mintha e párhuzamban keresné a megcáfoltatást . . . S én *Rousseau*t minek is cáfolgatom? Ő azt, mit *Sokrates*ről és *Krisztus*ról írt, nem írta ensugallatából, de — bizonyos körülmények miatt. *Gerő*”.

Ez az évezredes dicsfényt megtagadó deheroizálás több volt a soknál. Alkalmat adott arra, hogy a fogalmakat összemosó gondolkodás ateizmussal — istentagadással vádolhassa Gregusst, és hogy felettes hatósága vakmerő vallásfilozófiai — társadalmpolitikai elveit állam- és egyházellenesnek minősítve, megdorgálja, s erősen tiltakozzék tanításának és közéleti tevékenységének szelleme és irányzata ellen. Csak az a váratlan, hogy mindezek ellenére igazgatói megbízást kapott, sőt még a hittan tanítására is alkalmasnak találták. Még inkább, hogy Greguss vállalta is őket; különösen az utóbbi.

A későbbi jegyzőkönyvekből nem tűnik ki (igaz, januárig tanított csak Greguss, azután csak igazgatott), hogy oktató-nevelőmunkájában miként sikerült összeegyeztetnie sajátmaga hittel hirdetett észelveit a hivatalosan előírt tanokkal. Nem lehetett könnyű, hiszen Greguss még a metafizika alapkérdéseiben is az agnoszticizmus talaján állt, az iskolabizottsági tagok pedig éberem öröködték azon (különösen az ominózus iskolabizottsági gyűlést követő néhány hónapban), hogy tanítása során ne hangozzék el olyan teista, deista, panteista tétel, amely ellenkezik vagy perel a tételes vallás elveivel. Igazgatói megbízását a kényszer szülte. *Ballagi-Bloch* távozása és *Petz Gyula* betegeskedése folytán egyszerűen nem volt más választása az egyházmegyének. Meg kellett alkudnia a helyzettel: el kellett fogadnia a tevékeny közéletisége révén városszerte tisztelt,

széles látókörű és mozgékony fantáziájú fiatal Gregusst. Azt viszont már a liberális eszmék nagyfokú térhódításának és az iskolai élet demokratizálódási folyamatának a számlájára kell írunk, hogy az egyházmegye a későbbiekben „egyenesen az oktatókra bízta” az igazgatók és a gazdálkodási és fegyelmi ügyekben eljáró *efórusok* 3—3 évre történő kijelölését, illetve a két tisztség betöltésének a jogát. Mindössze azt kötötte ki, hogy az *iskolai tanács sorban ruházza fel* velük az oktatókat.

Közben a város és a városvezetés szelleme, amelynek formálásában — ahogy erre a *Toldy Ferenchez* írt lelkendező levélből következtetni lehet — Greguss jelentékeny szerepet játszott, erős radikalizálódásnak indult. A közeli mezőberényi és orosházi (csáki) földfoglalások izgató híre nem várt lendületet adott a szegények követeléseinek. A vezetők: *Doleschall János* polgármester, *Mojsisovics Sámuel* bíró és *Tót Sámuel* kapitány alig tudták fékezni az elszabadult indulatokat. Volt, hogy nem is sikerült nekik, ahogy erről a „nagyváradai cs. kir. Haditörvényszéknek 146/1850. számú” február 27-én kelt irata tanúskodik. Ez a fent nevezettek ügyében a „legszigorúbb vizsgálat” elrendelésére és lefolytatására kérte és kötelezte Békés vármegye főnökét: *Stachó Jánost*. Népgyűlések tartása, katonáskodásra kényszerítés és önkényes újoncoztatás, erőszakos elhurcoltatás és anyagi megvesztegethetőség, vagyonelkobzás és tulajdonháborítás, földosztás (Décsi puszta, Kondorosi puszta) és felakasztással agyonlövétéssel való fenyegetés (*Balla Károly* uradalmi kormányzót ezzel fenyegette meg *Mojsisovics*, amikor vonakodott az örsereggel hadba vonulni), hatalommal való visszaélés és személyi szabadság megsértése (ugyancsak ő „*gr. Venheim* sic! *Károlynét*, tábornagy *Radetzky* Ő Excellenciájának leányát” akarta elfogatni Szarvason) egyaránt szerepelt a felhozott vádak között.

Legradikálisabbnak a nagykereskedőből lett városbíró: *Mojsisovics Sámuel*, a Védegyelet helyi szervezetének alapítója bizonyult közülük. Ezt a *Szabadság, egyenlőség, testvériség*-ről meg *Az 1848. évi országgyűlésről* írt liberális szellemű művei is tanúsítják. Úgy látszik, nem sikerült tökéletesen tisztáznia magát az ellene felhozott roppant súlyos vádak alól: a haditörvényszék ugyanis 5 évre és vagyonelkobzásra ítélte. Megérdemelné, hogy méltó emléket állítson neki valaki, részletesen elemezve 1848-ban vállalt szerepét. Büntetésének letöltése után javait visszakapta ugyan, Szarvason azonban nem maradhatott többé. Az öcsödi határreszen lévő báboczkai birtokára internálták. 1861-ben halt meg.

A szellemi irányító Greguss életének arról a körülbelül 6—8 hónapjáról, amely Világost közvetlenül megelőzte, illetve követte, nincsenek egybehangzó adataink. A mozgalmak napokról ugyanis Greguss nem készített feljegyzéseket, adata ha igen, elsodorta az áradat. Eppen ezért legfeljebb csak több-kevesebb sikerrel megrajzolt mozaikképet formálhatunk róla, eleve számolva azzal, hogy a fő vonások viszonylag hívebb megrajzolása mellett a részletek realizmusához nélkülözhetetlen apró adatok híján, könnyen tévedésbe eshetünk.

Legnevesebb méltatója, *Riedl Frigyes*, aki a *Kisfaludy Társaságban* halálának negyedszázados évfordulóján ünnepi ülés keretében megemlékezett róla — sajnos — nagyon szűkszavúan intézte el ezt a súlyos történelmi időszakot. Annyit említett csupán, hogy „miután a szabadságharcban mint katona részt vett, tíz hónapig Nagyváradon volt bebörtönözve”. Majd néhány mondattal

később — Greguss szavaira támaszkodva — még ezeket közölte: „Meglaktam az aradi kazamattákat, a nagyvárad kastélyt s a pesti Károly kaszárnyát”. Az eseményeknek ez a fajta összesítése zavarja a pontos értelmezést és a tiszta látást. Nem tudhatni meg belőle, elveiért hányszor került szembe a törvénnyel; azt sem, mikor volt az aradi kazamaták lakója. Nem érzékelteti, volt-e Aradnak valami köze a fentebb emlegetett nagyvárad státusfogsághoz; összekapcsolódott-e valamiféleképpen a kettő a vizsgálat során, vagy más-más „bűnök” megtorlásának a fájdalmas színhelyei voltak, továbbá, hogy a Károly-kaszárnya „meglakása” nem a későbbi, 1863-as sajtóvétség nyomán Gregussra kirótt 6 hónapos elzárásra vonatkozik-e?

A különböző szintű visszaemlékezések egybehangzóan állítják, hogy nyilvánosan és sajtó útján terjesztett felforgató eszméiért került bajba, s ez igaz is. Abban azonban már nincsenek egy gyékényen; mikor és hogyan jutott Greguss az „igazságszolgáltatás” karmai közé. Azt sem tudatják, mikor, hol és melyik ezredben szolgált. *Benka* például így beszélt: „1849. őszén *Paál Ede* (valójában *Gál Eduard!*) cs. kir. biztos Greguss Ákost a nép előtt tartott s *Doleschall János* szarvasi polgármester által kinyomtatott felolvasásai és szónoklásai miatt a tanszékről végkép eltiltá s utóbb elfogató.” *Nádor* már óvatosabban fogalmazott. Így: Gregussal „hasonlóan bántak el”, mint az önmagát rehabilitáltatni hasztalan igyekvő *Ballagival*; — „*Gál Eduard* kormánybiztos a protestáns autonómia dacára állásából felfüggesztette”. A lexikonok alapján pedig a következő hézagos kép tárul elénk: Greguss „az 1848—49. mozgalmakban tevékeny részt vett mind a helyi, mind a megyei életben, majd a táborban is, mind írói munkásságával: *Hitvallomása egy papnak Rousseautól* ford. *Gerő* (Szarvas, 1848), *Gyászdalok* (u. o. 1848); *Szarvasi naptár* (1849). Ezekért a nemzeti katasztrófa után üldözésnek volt kitéve, tanári állásától megfosztották, s midőn megtudta, hogy az elfogatási parancsot kiadták ellene, egy ideig álnév alatt (*Müller Károly* néven — E. L.) mint tanító működött *Török Gábor* híres aradmegyei alispán gyermekei mellett, aki maga mint béresgazda rejtőzött saját birtokán. Később a katonai szigor egyhültével jelentkezett, s ekkor elítéltetvén tizenegy havi fogságot szenvedett a nagyvárad vár börtönében. Tanári állását kiszabadulása után sem nyerhetvén vissza, *Toldy Ferenc* eszközzésére a *Pesti Naplónál* lelt alkalmazást *Török Jánostól* igen szerény feltételek mellett”.

Mi a legrészletesebb szócikk-író: *Négyesi László* szavait idéztük, aki akár *Benka* és *Nádor* és a többi ismertető csak egy státusfogságról tudott. Nem beszélt sem Aradról, sem Greguss két évvel későbbi második letartóztatásáról. Raboskodása összidejét viszont megemelte egy hónappal. Hogy a csaknem teljes évet kitevő büntetésbe beleszámította-e annak a több hónapos vizsgálati fogságnak az idejét, amit Greguss az 1852-es *Mezei alföldi naptárban* elrejtett, forradalomra bátorító gondolata miatt szenvedett el, nem állapítható meg.

Greguss sem volt sokkal beszédesebb. Öccse felett mondott emlékbeszédében a következőkre emlékezett vissza: „1849. augusztusában *Gyula* betegen Szarvasra került. Szökéssel, osztrák fogságból menekülve, mint elcsigázott földönfutó Szarvasra ért, ahol neki, még akkor meghagyott tanári állásomban némi támaszt nyújthattam. Visszajutván szállásom birtokába (mely elébb hadi kórháznak volt berendezve), *Gyulát* s többi honvéd s egyéb menekült rokonainkat s

barátinkat úgy ahogy elhelyeztük, s óh, botorság! még hinni mertük, hogy az országos égés közepett a mi kunyhónk meg lesz kímélve. Az ostromállapot szolgálai elkezdték munkájokat; a haza a kétségbeesés görcseiben vonaglott; a nemzeti élet megszűnt; a családi élet rejtőzve pihegett, s mindenki szívósabban, forróbban ragaszkodott ama kedveseihez, kiket még el nem ragadtak. Nekünk is voltak bujdosóink, volt halottunk, annál jobban esett együtt lehetnünk, akik még megvoltunk”. Ám hamarosan abban is csalódtunk, hogy *Gyula* a rideg telet „kedélyes szállásunkon” velünk együtt töltheti el. „*Egy császári biztos hivatalomtól rövid hatalomszavával megfosztott; egy emberséges szolgabíró pedig azonnal távozásra is intett, parancsa lévén, hogy elfogasson.* Széjjel szóródtunk, s a megüresült házat *Gyula* hagyta el utolsó”.

Eszerint tehát Greguss már augusztusban otthon volt, sőt még valamikor az ősz elején a július 28-án katonai kórházzá átalakított iskolaépületben lévő hivatali lakásába is visszakerült. Az azonban kizártnak látszik, hogy a gimnáziumi traktus tatarozása és átmeszelése után, az új tanév megnyitásakor (október 16-án) munkába is állt. Erről mindenképpen szólt volna.

A *Békés Megyei Levéltár* IV. b. 151. számú ún. királybiztosi elnöki fondjának 1849. évi iktatókönyvéből (az 1199. számú, december 14-re keltezett irat hiányzik) az derül ki, hogy a Greguss elleni hatósági hajszára *Réthy Lipót* perének folyamánként került sor. Ettől függetlenül azonban kellett hogy legyen olyan más központi intézkedés is, amely már ez előtt azt tette *Lakatos Károly* szarvasi főszolgabíró hivatalos kötelességévé, hogy Gregussat azonnali hatállyal mozdítsa el állásából, és tartóztassa is le. Mint látni fogjuk, jogos a hipotézisünk. *Gyulai Gaál Eduard* (rá hivatkoznak a visszaemlékezések) ezzel kapcsolatos rendelkezését azonban mindaddig nem sikerült előkeritenünk. Ugyanakkor azt a feltevést egyértelműen el kell vetnünk, hogy a szegedi cs. kir. kerületi főbiztos esetleg a szarvasi tanulóifjúságnak arra a feljelentésére alapozta kegyetlen döntését, amely többek között olyan elképesztő indokkal tiltakozott *Ballagi* és Greguss további alkalmazása ellen, hogy nevezettek szakmai felkészültsége, általános kulturáltsága, tudása nem üti meg a kívánt színvonalat. Ennek eldöntése különben is egyedül az iskolafenntartóra tartozott; a politikai hatóságot legfeljebb csak tizedlegesen azaz valamilyen „súlyosan kompromittáló” vád kísérelő motívumaként érdekelhette. Csak ezért — a protestáns autonómia korában — nem távolíthatta el *Gaál* egyikőjüket sem. Arra viszont nyomatékosan felhívja a fiataloknak ez a valószínűleg kívülről irányított machinációja a figyelmet, hogy a vérszomjas helybeli királpárti-aulikus erők bűnbakokat kereső galád elvakultsága (ébersége?) kétfrontos támadást indított a két neves tanár ellen, egy-szerre kívánván szakmailag és politikailag megsemmisíteni őket.

Greguss valószínűleg október elején hagyta el *Lakatos Károly* főszolgabíró figyelmeztetésére Szarvast, és vállalt nevelői munkát *Török Gábor* volt alispán családjánál. A kegyetlenségéről hírhehd „bresciai hiéna”: a teljhatalommal felruházott *Haynau* embertelen bosszúhadjáratának a kezdeti időszaka ez — az aradi és a pesti kivégzések vérgőzös kora. Nem volt semmi túlzás a költő *Tompa Mihály* ama szavaiban, melyekkel a rettegésben élő nemzet sorsát, a családi kötelékek felbomlását, a kilátástalan, sivar életet festette:

Sokra sír, sokra vak börtön borul,
Kik élünk, járunk, búsan, szótlantul;
Van, aki felkél, és sírván megyen
Új hont keresni túl a tengeren.

... gyalázat reánk!
Nem elég, hogy mint tölgy, kiváगतánk:
A kidőlt fában őrlő szű lakik ...
A honfi honfira vádaskodik.

Testvért testvér, apát fiú elad ...

Haynau, aki egy évvel korábban vandál módra torolta meg az olasz hazafiak felkelését, nem rettenve vissza a nők megkorbácsoltatásától sem, most a magyar forradalom és szabadságharc lelkes katonáin és bátor szószólóin próbálta ki erejét, és vett rajtuk kíméletlen bosszút. Igazi rémuralmat teremtett. Élvezte a hatalmat, még inkább hogy félték tőle, és nyugtalan szívvel emlegették nevét. Talán még *Radetzky* kétes értékű, közismert szellemes mondása is tetszett neki — az első fele mindenesetre: „*Haynau* olyan, mint a borotva, használat után jól el kell tenni”.

Greguss nagy szerencséjére a megtorlás legvéresebb időszakát szabadlábön töltötte, s kivárhatta, hogy az éles „borotvát” használat után 1850. júliusában tokba tegyék. Különben feltétlenül súlyosabb büntetés várt volna reá. Persze, azt sem lehet megcáfolhatatlan igazságként kezelni, hogy önként jelentkezett. *Benka* például azt állítja, hogy a szegedi ker. főbiztos „elfogató”. Az viszont minden kétséget kizáróan igaz, hogy a politikai hatóság már 1849. novemberében szaglászott utána. *Lakatos Károlynak* a királyi biztos címére küldött és Gyuláról Szegedre továbbított, november 30-án kelt szűkszavú kísérő irata igazolja ezt, amely így szól: „*Szóval tett meghagyása folytán Nagyságodnak, ide zárva van szerencsém megküldeni szarvasi volt Tanító Gregus vagy Gerő Ákos személyes leírását*”. Sajnos, a jellemzést Szegedre továbbították, s az eredetiről — az akkori szokás szerint — másolatot nem készítettek. Így aztán nincs semmi nyoma a *Békés Megyei Levéltárban*.

A személyesen bekért jelentés arról tanúskodik: kezdettől fogva tudott dolog volt, hogy a *Gerő Ákos* név mögött Greguss rejtőzködött. Szarvason nyilván mindenki tudta. Egyértelművé azonban csak *Réthy Lipót* vallomásával lett. Hivatalosan is. Kissé váratlanul hat ez, minthogy *A Békés és Aradmegyei Réthy család történetére vonatkozó adatokból* (összegyűjtötte *dr. Réthy László*, Budapest 1908) hosszú ideig úgy tudtuk — a szarvasi nyomdász, idézzük, „1849-ben kijelentette a polícia előtt, hogy a *Gerő Ákos* név alatt nyomdájában megjelent röpiratok szerzője nem Greguss Ágost volt”. *Réthy* szavainak igazában — jóllehet Greguss is így tudta — jogosan kételkedhetünk, hiszen állításának valótlanságát a *Doleschall János* által kiadott március 15-i beszéd címlapja azonnal igazolhatta volna. Nagy kockázattal járt tehát. Nem lehet kétséges viszont, hogy ha csakugyan megpróbálkozott vele a derék nyomdász, s különösen pedig ha sikerült is elhítenie a vizsgálatot teljesítő hivatalnokokkal, nagy

szolgálatot tett Gregussnak, aki a nyomozó hatóság időleges félrevezetésével egérutat nyert, és el tudott menekülni Szarvasról.

Az 1849. november 20-án Szegedre felterjesztett jellemzés és a vele kapcsolatos tudakozódás egyértelműen Réthy vallomásának folyományaként kezelhető. Ne lepődjünk meg azon, hogy a visszaemlékezések hol Szegedet, hol Nagyváradot emlegetik, mint a kerület székhelyét. *Sashegyi Oszkár*nak *Az abszolútizmus-kori levéltár* című, példás levéltárosi gondossággal összegyűjtött nagy értékű munkája világos magyarázatot ad erre. Ebből — és természetesen egyéb megyei levéltári adatokból is — tudjuk, hogy a szegedi kerületet — az irattári anyag értelemszerű szétosztásával — 1850. áprilisában megszüntették, s Békés és Csanád megyét a nagyváradi, Csongrádot a pesti kerülethez csatolták. Vagyis az előzetes szegedi puhatolózások után, s tegyük hozzá: a Greguss szarvasi tanári tevékenységét megtiltó rendelkezés után ügyét áttették Nagyváradra. Belejárhatott azonban az a tény is, hogy az 1852-es újabb pert — mint említettük, erről nem tudtak a szerzők — már elejétől végig a nagyváradi haditörvényszék tárgyalta, s a két dolgot valahogy összemosta az idő.

Való, hogy már a 940/1849. számú BML—BCSM irat azt közölte, miszerint a rövid időre hazakísért „*Réthy Lipó*tól bekerült gúnyiratok a tegnapi napon (azaz november 20-án) ő Mltsgának, Cs. kir. ker. főbiztos úrnak *Gorovei Kristóf* megyei esküdt által alkalmilag Szegedre elküldettek”; tehát a jellemzésen kívül a corpus delictiként szolgáló nyomtatványok is (a március 15-i beszéd is!). Még egyértelműbbé teszi a Gerő-Greguss azonosságot annak a dec. 14-i 1199/1849. sz. iratnak az iktatókönyvi bejegyzése, amely szerint „a szarvasi járás főbirája *Réthy Lipót* nyomdász felterjesztése után beadja Greguss vagy Gerő Ákos és *Fidicinis János* szarvasi lakosoknak a lázongásra izgató gúnyiratait”; az intézkedés módjára pedig a következő tájékoztatást közli: „Amennyiben Greguss Ágost szökésben vagyon, az őt érdeklő iratok feltartatnak megérkezéséig, *Fidicinis János* gúnyiratai pedig, mint species facti felterjesztetnek a kat. ker. parancsnoksághoz”.

Annak eldöntésére, hogy voltaképpen mikor lett Greguss az aradi kazamaták lakója, nincsenek adataink. Jogos a feltevésünk, hogy házigazdájával együtt került oda, aki hozzá hasonlóan szintén börtönnel lakolt 48-as közszerepléséért és hazafiúi lelkesedéséért. Valószínűleg együtt várták ki az alkalmas pillanatot, és csak akkor jelentkeztek, amikor a terror enyhülni, a személyes biztonság erősödni kezdett.

Török Gábor ügyét, aki mind alispáni beosztása, mind birtokai révén Arad megyei illetőségű volt, természetesen nem tárgyalhatta sem a szegedi, sem a nagyváradi haditörvényszék. Minthogy a *Békés megyei Levéltár*ban nincsenek 1850-es keltezésű Gregussra vonatkozó iratok, hajlamosak vagyunk arra következtetni, hogy perüket együtt tárgyalták. Nem kétséges: Greguss számára ez ígértetted kedvezőbbnek. Ha tehát ő dönthetett ebben, nyilvánvalóan amellett kardoskodott, hogy perét Aradon vagy Temesvárt tárgyalják. A 13 vértanú városában ugyanis egyenesen politikai baklövés lett volna már akkor, hogy túl kemény ítéleteket hozzanak az ún. jegyes közéleti férfiak ellen. Talán ez a körülmény magyarázza, hogy Greguss első perbe fogásának háttéréről haditör-

vényszéki tárgyalásairól és az ott hozott ítéletről a gyulai levéltárban nem szerezhetünk semmi felvilágosítást.

Érthetőbb ennél, hogy arról sincsenek adataink, mikor és hogyan került kezébe tanártársának, *Ballaginak* 1850-ben Szarvason kiadott szólásmondás gyűjteménye, amely arra készítette, hogy behatóan foglalkozzék velük, és értékezést írjon a közmondásokról. Ebben az 1851-ben készített kis tanulmányban (megtalálható a *Ráth Mór* nyomdájában 1872-ben megjelent Greguss-tanulmányok II kötetében) *Dugonics András és Erdélyi János* hasonló témájú munkájának ismeretében szükségesnek érezte Greguss, hogy tisztázza nézeteit és rögzítse saját maga tudományos elképzeléseit, különbséget téve a közmondások alfajai: a *példabeszédek*, a „szójárások” azaz *népies frázisok*, továbbá az *elvmondatok* — *Dugonics* szerint — *jeles mondások* esztétikai és logikai minősége között.

Közösségi terméknek, nem kizárólag egyéni érzéseket tükröző ügyes szóképeknek, képes nyelvi kifejezéseknek tartotta őket. Az volt a véleménye, hogy „akik közmondásokat csinálnak, nem annyira önálló egyénekül, de inkább mint a *népi közszemlélet* képviselői működnek, s a meggyőződést, mely mindnyájoké, közvetlenül és szándéktalanul fejezik ki. A megformálásban nem zavarja énies elfogultság őket.

Nem azonosult tökéletesen a nagy mintakép: *Erdélyi János* nézeteivel, aki azt állította, hogy „*valamint a nemzeti költészet elemei a népdalokban vannak lerakva, úgy a bölcselműség első alkatrészei a közmondásokban keresendők*”. Greguss kevesellte ezt. Ő a közmondást „*mind a költészet, mind a bölcsészet közös csirájának*” tartotta, s ekként fogalmazta meg a *népi gondolkodás legősibb megnyilvánulásáról* vallott elvét: „A közmondás — legalább a példabeszéd és szójárás — korszaka régibb a dalokénál, habár ebbe is betերjed; a dalok támadása (értsd: keletkezése) már nagyobb érettséget tesz föl, mint amennyi a közmondásokhoz kell; s még nagyobb a tudós élet kifejlése. A nép mindön gyermek, csinál közmondásokat, mint ifjú költ, mint férfi bölcselkedik”.

Az időbeli kategorizálásnak, mondjuk így: a tetszetős korszakolásnak ez a fajta elve nemcsak végtelenül mesterkélts és erőszakolt, hanem egyenesen tudománytalan is. Nem veszi figyelembe a nyelv alapvető társadalmi funkcióját. Kivédhetetlen ellentmondásba került Greguss is, amikor a biológia törvényeit az emberi társadalomra s a nyelv történelmi fejlődésére vonatkoztatva, a fenti következtetéseket vonta le tanulságként. Ha ugyanis a közmondásokat — mint állította — a népi filozófia első megnyilatkozásaként üdvözölhetjük (vagyis nemcsak a költészet őseinek, forrásának tekintjük), úgy velük csak a fejlődés fejlettebb szakaszában — Greguss terminológiájával élve — a „férfi” korban volna szabad találkozni, a logikai érettség és életismeret gyengébb, primitívebb szintjét képviselő „gyermekkorban” semmi esetre sem.

Téziséhez alig érzékelhető módosítással később is ragaszkodott. Az Akadémia *Erdélyi János* emlékülésén (1869. április 17-én) nem erőltetve a korszakolás teóriáját, azt állította, hogy *a költészet bölcsellete* s mindenekelőtt *a közmondások gyűjtése* a legtermészetesebb átmenet a költészet és bölcsészet között, mert a közmondásokban „*mintegy csirákban a költészettel együtt a nép összes bölcselete is le van téve . . .*, a közmondásokban villan meg a nép első költői és bölcsészeti tudalma”. Teóriája egyben azt is tükrözi, hogy elvetette kortársainak

azt az elvét, amely a szállóigék és közmondások ritmikusságát tapasztalva és megmagyarázni akarva, azokat egy-egy vers (dal) olyan általános igazságokat megfogalmazó, önállósult verssorának tekintette, melyek aztán az érzelmi és logikai erők tömörítésével állandósuló szókapcsolatokká, közkedvelt sztereotípiákká váltak.

A szarvasi gimnázium történetét megíró *Benka Gyula* és *Nádor Jenő* is megerősíti, hogy Greguss még büntetésének a letöltése után sem kerülhetett vissza a tanári katedrára, pedig utóda: *Domanovszky Endre* magasfokú humanizmust tanúsítva, 1850. március 6-án írt levelében világosan kijelentette, hogy „ha hazánk viszonyai olyanképpen megváltoznának, miszerint *Gerő* úr tanszékét visszafoglalhatná, én azt neki szívesen átengedem” (*Ev. Orsz. Levéltár; Békési esp. iratok XIII. 6. 34. sz.*) Erre azonban nem került sor, sőt azt kell mondanunk: Greguss kockázat nélkül még magántanítást sem vállalhatott többé. Önmagát is, munkaadóját is súlyos bajba keverhette volna. Az 1850. június 27-én kiadott legfelsőbb császári pátensre hivatkozással ugyanis a központi hatalom „a tanulók jövődöbeli gondolkodásmódja” védelmében körültekintő felügyeletet rendelt a házitanítókra, mert „több tapasztalt s feljelentett eseteknél fogva azon meggyőződést szerzette, mikint nevelők és magántanítókul gyakran oly egyének fogadtatnak fel vagyonosb házakba, kik politicalai vagy erkölcsi tekintetben nincsenek egészen észrevétel nélkül, vagy kik politicalai vétség miatt büntetve is voltak”. Számára tehát a kenyérkeresetnek ez a csatornája is eldugult.

Nem tudjuk, miből élt. Felesége esetleges hozományából? De volt-e földtulajdona vagy személyes vagyona? Vagy álnéven írt, gyengén dotált szépirodalmi műveinek honoráriumából? Az Akadémia titkárával: *Toldy Ferenc*cel fenntartotta kapcsolatait. Esetleg indifferens, politikamentes tudományos vizsgálódásokkal ütötte el idejét? Vajon nem ezek közé kellene-e sorolnunk azt az elméleti eszmefuttatást is, amelynek megírására tanártársa, *Balagi Mór* közmondásgyűjteményének az áttanulmányozása után vállalkozott? Ekkor határozhatta el azt is, hogy apja emléke előtt áldozva, megjelenteti *Greguss Mihály válogatott kisebb munkáit* (talán volt tanítványainak áldozatkészségére számítva), amelyet aztán annyira veszélyesnek minősített a cenzúra, hogy már a megjelenése előtt elkoboztatta és megsemmisítette.

Greguss Ágost politikai szemléletén alig-alig változtatott valamit az ekkor kitöltött börtönbüntetés. Tovább őrizte és ápolta 48 szellemét kiszabadulása után is. 1852. tavaszán — s nem 1854-ben, ahogy *Réthy László* írja — miatta került ismét bajba. Ekkor *Döry Gábor* nagyváradi területi főbiztos rendelkezésére jutott újra bíróság elé. A bajt a *Réthy*-nyomdában megjelent „szarvasi naptár” hozta reá, és hozhatta volna a nyomdatulajdonosra is, ha Greguss nem vállalja magára a teljes felelősséget, azt állítván, hogy titkába senkit se avatott be, még az *Alföldi Mezei Naptár* kiadóját sem. Az történt ugyanis, hogy az év augusztus-november hónapjait ismertető 8—8 soros versikéket úgy fogalmazta meg, hogy a verssorok kezdőbetűit összeolvasva — *Bonyhády Gyulának*, Békés megye főnökének az állítása szerint „e szavak jönnek ki: szabadság, forradalom, nép uralom győzni és boldogítani fog”.

Ez ugyan így nem teljesen igaz; Greguss csak a kétharmadát írta, s körülbelül a felét állította. Ennyi telt a 32 betűből: „A forradalom győzni és boldogítani fog”. Ez is tökéletesen kimerítette azonban az izgatás vádját. Tény ugyan, hogy az egyes hónapokhoz kapcsolódó természetleíró, évszakjellemző versikékben tudatosan elhelyezett forradaloméltető intelem bizonyosan nem tűnt volna fel senkinek, attól függetlenül, hogy a nehezményezett, inkriminált rész Világos hónapjával: augusztussal kezdődött, és ha egyes sorait a történetek ismeretében hajlandók vagyunk mi is allegórikus értelműnek látni ma már. De ugyan ki figyelt volna fel erre a *Balassi* költészetében gyakori, XVI. századi reneszánsz ízlést tükröző költői fogásra? De álljon itt bizonyoságul maga a vers:

Augusztus:

A' virág lehervad' s helyében gyümölcs nő:
Fiatalság után férfikor jön elő.
Ott, hol a virágzás akadályozva lett,
Rossz lesz a gyümölcs is, mely utána fejlett;
Remény csak ott lehet gazdag aratásra,
Ahol időt hagytak illő virágzásra.
Diszes fiatalság, örülj hát korodnak!
A munka napjai majd feltornyosulnak.

Szeptember:

Lassan és szomorún húzódik életünk,
Omladékok felett ingyen epekedünk;
Majd a keserves múlt, majd a kétes jövő
Gyászban és ijesztve tünedeznek elő!
Ők kettészakítván az ember kebelét,
Zavarják a vidám jelennek örömét . . .
Nosza hát, a bának többé helyt ne adjunk!
Itt van már a szüret, igyunk és vigadjunk!

Október:

Ékes tavasz és nyár ti már elmentetek,
S a föld élete is elmúlt tiveletek.
Beköszöntvén az ősz, haragos urunk lett,
Osztva dért és ködöt harmat s napfény helyett.
Lankadás szállta meg most a természetet;
de az ember munkál, mert arra született:
Ott, hol az időben serényen fáradnak,
Gazdag jutalmakat biztosat várhatnak.

November:

Itt van a November, a borongás hava,
Teli betegséggel, ködökkel megrakva;
A paraszt embernek megszűnik munkája:
Nincsen-e valami hasznos mulatsága?
Im vegyetek könyvet (kapni olcsó pénzen),
Forgassátok aztat a hosszú estéken!
Olyan a ki eddig gondolt csak testére
Gondot fordíthat most becsesebb lelkére!

A titokra tavasz elején derült fény. „A naptárnak már minden példánya elkelt, midőn Greguss Ágost női társaságban (titoktartás ígérete mellett) elárulta csínyét . . . Másnap az egész város a versekről beszélt, s a kiadó csakhamar a cs. és kir. bíróság elé került. Greguss fogházbüntetést kapott, a kiadó pedig szigorú intést, hogy hasonló kihágás nyomdai szabadalmába kerülhet” — ismertette a kellemetlen ügy végső kimenetelét a családtörténetet író *dr. Réthy László*.

A megyei levéltárban fellelhető iratokból csak annyi tudható meg, hogy a cs. kir. csendőrség Gregusst április 4-én adta át a megyei várnagynak, illetve, hogy 10 nap múlva, április 14-én szállították el „ismét” Aradra a helyőrségi hadbíró-ság elé (azaz már volt ott előzőleg is), „és pedig az illető főszolgabírótól vett értesülés szerint a szarvasi idei kalendáriumban a hónapok lapjain közzétett verseiért”.

A május 2-án végzett házmotozásról nincsenek pontos adataink — a csendőrség ugyanis nem volt köteles tudatni vizsgálódásainak eredményét a főszolgabíróval. A nagyvárad kerületi főbiztos: *Dóry Gábor* csak annyit árult el *Bonyhád Gyula* Békés megyei főnöknek 1852. május 15-én írt levelében, hogy a „Cs. kir. Csendőrség” házmotozása alkalmával „Greguss lakában számos tiltott és gyanús kéz- és röpiratok találtattak, melynek következtében Greguss elfogatott, iratai, könyvei zár alá vétettek, maga pedig az Aradi helyőrségi hadbiztosságnak adatott által”.

Greguss ügyére ezzel jó fél évre homály borult. Az aradi hadbírószágon történetekről nincsenek sem hivatalos iratokból, sem egyéb korabeli írásos feljegyzésekből eredő ismereteink. Hónapokon át csak apjának tanulmánykötete, a Réthy nyomdában krudában — azaz füzetlen állapotban talált — *Greguss Mihály válogatott kisebb munkái*-nak kiadási körülményei, cenzúrázásának módja foglalkoztatta a megyei és a járási politikai-közigazgatási hatóságot. A beállott néma csöndet *Greguss Mária*nak (*Gregussné Kemény Mária*) 1852. decemberében vagy 1853. januárjának első napjaiban benyújtott tudakozódása és kérvénye törte meg. Ebben „az országos császári és királyi katonai és polgári kormányzóságtól” férje, az időközben Nagyváradra átszállított Greguss „mielőbbi elítéltetéséért” — azaz perének gyorsított eljárással történő lezárásáért „könyörgött”.

A beadványra a nagyvárad ker. cs. kir. főispán 1853. januárius 11-én kelt iratával válaszolt. Ebben a Békés megyei főnök útján arról tájékoztatta Gre-

gussnét, hogy „férje múlt hó 9-én ingerlő iratok és képek birtoklása 's illetőleg szerkesztése miatt a kiállott 7 1/2 havi vizsgálati börtönön kívül négy heti fogságra elítéltetett”. Jogos a kérdés: vajon nem ezzel a büntetéssel azonosítható-e az a 10—11 hónapos fogság, amelyről az irodalomtörténész *Négyesi László* és a két szarvasi gimnáziumi igazgató: *Benka Gyula és Nádor Jenő* beszél. Két apró adat szól csak ellene. Az egyik, hogy általában úgy tudták, *önként* jelentkezett, itt pedig határozottan az áll, hogy „elfogatott”; a másik meg, hogy „ismét” Aradra került. Nehezen képzelhető ugyanakkor az is, hogy Greguss hivatalos hatósági papírok nélkül, ismerve *Gaál Eduard* ellene kiadott elfogató parancsát, haza mert volna menni Szarvasra, kiteve magát egy esetleges letartóztatásnak. *Réthy* is csak úgy bízhatta meg a *Magyar alföldi legújabb kalendárium* (így emlegeti *Réthy László*) munkatársi-szerkesztői feladataival, ha előbb megbizonyosodott „ártatlanságáról” — hivatalos iratainak érvényességéről. Vagy csak rövid egy-másfél hónapos vizsgálati fogságot szenvedett? Ez az idő viszont az akkori ügyintéztést ismerve, túl rövid lett volna. Elképzelhetetlen pedig, hogy büntetésének összeidejébe ne számította volna bele Greguss azt a 9 teljes hónapot, amelyet 1852-ben szenvedett el és töltött ki.

1853 január közepén már kétségkívül együtt élt felesége családjával. Hazaengedték. Nem Szarvasra, hanem Csabára. „Ideiglenes illetőségi helyeül” ugyanis Csabát jelölte ki a nagyváradi haditörvényszék, s ott a *Pólner Lajos* főszolgabíró irányította járási hatóság felügyelete alá rendelte.

Fegyelmезetten élt, csöndben, nyugodtan. Magaviselete ellen nem is emeltek kifogást a város elöljárói, amikor a főszolgabíró hivatalos jelentés adására kötelezte őket. *Millyó Mihály* bíró, *Lipták János* esküdt és *Szemián Sámuel* jegyző február 8-án *hitelesen* azt bizonyították, „mikint Greguss vagy *Gerő Ákos* úr, — míg városunkban egy holnap óta tartózkodott — magát mind erkölcsi mind politikai tekintetben dicseretesen, illedelmesen, átaljában úgy viselete, hogy annak maga viselete ellen nemcsak hogy legkisebb kifogásunk nincsen, de azt példás jónak állíthatjuk. Ki is midőn nyilvánított szándékához képest magának útlevelet óhajt szerezni — eme kívánsága tellyesülhetése végett kiadtuk jelen bizonyítványunkat”.

A csabai elöljáróság igazolását még aznap megerősítette *Lehotzky* szolgabíró is, megtoldva azzal, hogy Greguss Csabán „legelvonultabb életet” élt, s alkalmas arra, hogy „magán tanítói alkalmazást kereshessen”, vagy „*Toldi Ferenc* meghívása folytán mint dolgozó-társ élelmét kereshesse”. Más szóval „útlevel nyerésére” is alkalmasnak tartotta, azzal a megszorítással, hogy annak „érvényessége csupán Pestre korlátozódjék”. Nem is kellett több ennel.

Greguss azok közé az internáltak közé tartozott, akiket nem kötelezett „egy bizonyos helyen való tartózkodásra” a haditörvényszék. A beadott igazolások, továbbá a bemutatott és elolvasott *Toldy Ferenc*-levél ismeretében nyugodt lélekkel ajánlhatta *Pólner* főszolgabíró is „a hatósági felügyelet alatt álló egyének útlevel-kiadásának engedélyezése jogával felruházott kerületi főnöknek” hogy Greguss számára, kinek az ismert irodalomtörténész „magán tanító alkalmazáson felül más, értelmiségéhez szabott munkakört” is ajánlott, *családja fenntartása* végett Pestre szóló passportot adjon. Békés megye főnöke 1853.

március 3-án további kézbesítés végett meg is küldte *Pólner*nek Greguss útlevelet, s el is távozhattott feleségével együtt Békés megyéből.

A realpolitika ideája 1853-ban már fészket vert benne. Valószínűleg hosszú vizsgálati fogsága alatt számolta fel harcos forradalmi elveit, és döntötte el, mit kell tennie. Ekkor indult el érzelmileg azon az úton, amely az irodalmi *Deák* párt irányítói közé vezette. Leszámolt álmaival, és honépitő tevékeny munkát sürgett a közöny világában. Az elvesztett szabadságharc bénító hangulatában — amikor az élők nem segítettek — a kulturális múltba fordult erőért és hitért. A *Pesti Napló*ban — itt kapott *Toldy* révén alkalmazást — közreadott *Jeles íróink csarnoka*-sorozat általános emberi igazságokat megfogalmazó portréival nemzeti önismeretet erősített a „nemzeti lét fennmaradásáért”. De már így: „A szentségtörő nyegleség óriásivá növekszik, mérgezi a magyar közönség eredeti ép ízlését, megtéveszti belátását, elkábítja fejét, s torlaszként útját készül állani a valódi érdemeknek. Most inkább, mint valaha, résen legyen a közönség, fegyverkezzék fel a jeles írók műveiben letett *örökös elve*ekkel, hogy megválaszt-hassa az árnyat a valótól, a hamist az igaztól, a halált az élettől . . . Vajha ne lehessen elmondani rólunk, hogy szemünk volt, és nem láttunk, fülünk, de nem hallottunk! *Átkozzuk el örökre átkos szalmatüzünket, a hiú csillám utáni kapkodást*, irtsuk ki gyököstül gyáva önzésünket, és piruljunk üres elbizottságunkért, buzduljunk valahára nemesebb munkásságra és *ne hódoljunk oly világcsúfos hetykeséggel azon agarász természetnek, mely ha maradványa vagy pótléka harciasságunknak, csak gúnyt — ha pedig komoly életcél, legmélyebb megvetést érdemel*”. (*Pesti Napló* 1853. okt. 30. *Kármán József*ről szóló elmélkedés)

Ebben a szellemben óvta 1857-ben *Jókait* is a *Dózsa*-drámáról írt kritikájában: „A költőnek *társadalmi kötelességei* is vannak, midőn ír. Neki nem szabad magát korából kiszakítani, sőt szolgálnia kell kora, nemzete valódi érdekeit. Csak ha ezekhez híven ragaszkodik, lehet kora s nemzete igazi tolmácsa. Ez a hűség az író jellemének egyik leglényegesebb alkatrésze. *Jókai elfelejtette, hogy épen most legkevésbé korszerű dolog az osztályok közt a feszültséget oly minden engesztelés nélkül felmutatni. Szeretetre, egyesülésre, összebékülésre tán soha nagyobb szükségünk nem volt, mint jelenleg. Nem éljük a kölcsönös bizalom, szilárdság és összetartás idejét, midőn a széthúzás bármi csekély példája is veszélyessé ne lehetne . . .*” (Tanulmányai II. kötet) Vagyis: „Menjünk vissza börtönünkbe / Csöndesebb halál van ott” — ami ellen *Arany* már 1848-ban óva intett. Fogadjuk el a „rablek” elvét!

Ennek a Greguss szempontjából is korszakos szemléletváltásnak a bizonyoságtévő nyomai csak börtönei és meghurcoltatásai után, a viszonyok kényszerítő hatására jelentkeztek életművében. Elvi-szemléleti „megrokkolásának” további vizsgálata éppen ezért kívül esik körünkön. Szarvason mindvégig töretlenül a felvilágosodás és a francia forradalom ideológusainak a radikalizmusát képviselte; szívvel-lélekkel harcolt a forradalom és a szabadságharc ügyéért.

A „józan magyar szemlélet”, meg „a nemzeti érdekű tárgyilagosság” elvét képviselő 48-as *Deák párti* politikának, amelynek a szolgálatába szegődött, érthetően nem volt érdeke, hogy Greguss vidéken végzett forradalmi tevékenysége ismertté váljék. Jól érezhette tehát *Czóbel Ernő*: ezért nem emlegették merész hangú írásait és fordításait, ezért hallgattak közéleti tevékenységéről is.

Szeberényi Lajos, Békés megye első folyóiratának: a Néptanítók Könyvének szerkesztője

- a) Petőfi elpártolt barátja
- b) Szeberényi tevékenysége a szabadságharc idején
- c) A Néptanítók Könyve és az abszolutizmus kora

A Bach-korszak legjelentősebb Békés megyei pedagógiai vállalkozása kétségkívül a Szeberényi Lajos szerkesztette *Néptanítók Könyve* volt. Olyan érték ez, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül, ha a korszak legszebb kulturális emlékeire gondolunk. Több szempontból is érdemes arra, hogy foglalkozzunk vele. Egyrészt a benne található korszerű gondolatok gazdagsága, másrészt a kiadvány nem mindennapi igényessége, határozott elvekre épített szakmaisága, bátor hangvétele miatt kényszerülünk rá. Olyan specifikumok ezek, amelyek megyénk első periodikájának ötnegyed évszázad távolából is tiszteletet parancsolnak.

A *Néptanítók Könyve* példamutató tett volt a szabadságharc utáni első évtized szomorú világában. Igazi kordokumentum. Nemcsak arra figyelmeztetett, hogy szükség van olyan pedagógiai folyóiraatra, amely függetleníti magát az iskola-fenntartó egyház egyéb érdekeitől, s kizárólag az iskolával és a pedagógussal, az oktatással és a neveléssel foglalkozik (nemegyszer éppen az egyházi vezetőkkel: lelkesekkel, körlelkészekkel, felügyelőkkel, presbiterekkel stb. harcolva), hanem arra is, hogy egységes szemlélet, magasabb színvonalú nevelői munka, tervszerű módszertani didaktikai alap, a hazai és a külföldi pedagógiai kísérletek és tanulmányok közismertté tétele és gyakorlati alkalmazása, illetve az elavult tankönyvek használatának eltiltása nélkül nem lehet az iskolát életszerűvé, a fiatal generációt gondolkodóvá, a különböző tudományágakat egyéniségformáló erővé tenni.

Ahhoz, hogy magát a *Néptanítók Könyvét* továbbá annak szerkesztőjét, szerkesztési elveit és eljárásait jobban megismerjük, munkásságát túlzásoktól mentesen, reálisan értékeljük, Szeberényi ifjúkori szerepének és tevékenységének alaposabb elemzésére van szükség. Előre figyelmeztetünk azonban: *nem kívánunk tökéletes portrét, teljes képet adni róla*. Nincs szándékunkban végigkísérni életpályáját Maglódtól Pozsonyig; nem szándékozunk irodalmi—közéleti—egyházi munkásságával részletesen foglalkozni. Nem ismertetjük gazdag eredményeket hozó teológiai-egyháztörténeti tevékenységét (élete utolsó 10 évében a pozsonyi evangélikus teológia nagy tekintélyű tanáraként több mint ezer protestáns egyházi író életrajzát készítette el), sem az ezt megelőző makói,

szegedi és pozsonyi lelkészi szolgálatát. Ezeknek mértékadó bírálatára ez irányú ismereteink hézagossága folytán különben sem vállalkozhatnánk. Életének legnagyobb erőpróbájáról, közéleti szereplésének kétségtelenül legértékesebb és leginkább előremutató éveiről: 1848—49-ről is csak kitűzött célunknak megfelelő részletességgel szólunk.

Nagyobb figyelemre méltatjuk viszont *Petőfi*hez fűződő viszonyát. Nemcsak azért, hogy azt reális helyére tegyük, hanem hogy megyénk első folyóiratának, a Bach-korszak közepe táján megindított, méltán jó hírű *Néptanítók Könyvének* váratlan, olykor egészen meghökkentő szerkesztői magatartását is megérthesük.

Miről is tanúskodik ez a mindössze féléves selmeci diákoskodásra alapozott kapcsolat, amelyet csak ritka levélváltások s egy-két személyes találkozás tartósított? Mindenekelőtt arról, hogy a 15-16 éves ifjak — amilyen selmeci iskolázásakor *Petőfi* volt — bármilyen gazdag élettapasztalattal rendelkezzenek is, nem képesek még világosan felfogni és helyesen értékelni új ismerőseik iránti érzéseiket, márcsak azért sem, mert ítéletüket döntő módon az a realitás, az az új élményforrás (jelen esetben a *Selmeci Önképző Magyar Társaság*) determinálja, amelybe belekerültek, s csak ezután az egymáshoz való pozitív vagy negatív kötődés. De tanúskodik arról is, hogy a kamaszkorra jellemző, végletek között mozgó érzelmi labilitás következtében könnyen gyűlöletes haragra lobbanhat a legszebbnek induló interperszonális viszony is, ha nincs mögötte az érdekek és meggyőződések, a hajlamok és a meghatározó közös élmények, a társadalmi helyzet és a világnézet rokonsága vagy azonossága. Ezek nélkül a legtisztább rokonszenv sem tud mély barátsággá nemesedni. Nyersebben fogalmazva: ahol előnyszerző egyéni érdek és szűk osztályszempont befolyásolja a megértést és az együttérzést és irányítja a magatartást, ott előbb-utóbb törvényszerűen meg kell hogy szűnjön minden barátság vagy annak hitt jó viszony.

Ezért vizsgáltuk mélyebben Szeberényi pápai időszakát. Bízunk abban, hogy a 24-25 éves férfi magatartásában már kitapinthatók lesznek a későbbi tettek és állásfoglalások morális mozgató rugói. Nem is tévedtünk. Vizsgálódásunk már csak ezért sem volt hiábavaló és haszontalan.

*

A reformkori fiatalember erkölcsi-politikai magatartásának elbírálásához a legbiztonságosabb alapot a *Petőfi*hez és a szabadságharchoz fűződő viszony milyensége adja. Az értékelésnek két olyan próbaköve ez, amelyet sohasem szabad figyelmen kívül hagyni, ha a múlt század derekának jelentősebb képviselőire emlékezünk. Nem maradhatott ugyanis közömbös senki sem velük szemben. Vagy pro vagy kontra véleménynyilvánításra, színvallásra kényszerült, akár fiatal volt, akár öreg. Ennélfogva a velük kapcsolatos állásfoglalás amolyan politikai és morális vízvonal; elkülönítik egymástól a szabadságot, függetlenséget áhítózó népbarátokat és a Habsburg-házhoz hű, előjogaikat féltő lojális királypártiakat.

Szeberényi későbbi emberi-politikai magatartásának a helyes megítélése szempontjából is kívánatos ez a szembesítés. Márcsak azért is, mert manapság egyre inkább csak mint *Petőfi* barátját emlegetik, s megfélemlenek arról a dicstelen támadásról, amellyel *Petőfi* személyét lejáratni, első verseskötetének társadalmi reputációját aláásni, aláaknázni igyekezett.

Ismeretségük Selmecbányán kezdődött, kevéssel azután, hogy *Petőfi* 1838. aug. 31-én beiratkozott az evangélikus liceum V. (szónok-költészeti) osztályába, mint I. éves rhetor. Szeberényi Lajos (1820—1875) ekkor már jól ismert diákja volt az intézetnek, harmadéves filozófus (bölcész), akit irodalmi érdeklődése, költői zsengei, az iskolai fegyelmi szabályzattal ellenkezésbe soha sem kerülő öntudatos magatartása, gazdag ismeretanyaga az önképző magyar társaság vezetésére is érdemessé tett. Neve nem volt ismeretlen a városban sem, hiszen Selmecbánya vezető lelkésze, egyben a bányai egyházkerület püspöke (szuperintendense) nagybátyja: *Szeberényi János* volt.

1838-ban, amikor *Petőfi* a liceumba felvétetett, 128 diák tanult a rhétori és a filozófiai évfolyamokon. Közülük 45 az önképző magyar társaságba is beiratkozott. Ez a szám mindenekelőtt *Lichard Dániel* (professor *Lichardus*) pánszláv agitációjának eredményeként a tanév végére mindössze 20-ra zsugorodott. A kortárs diákok visszaemlékezései szerint ugyanis az ő selmeci tanári működésével (sajnálatos módon ugyanabban az évben került oda, mint *Petőfi*) indult meg a „nemzetiségi torzsalkodások kora” az iskolában. Erre nemcsak *Petőfi* gyors, idő előtti távozásából, hanem az önképző magyar társaság jegyzőkönyvében található ilyen és ehhez hasonló bejegyzésekből is joggal következtethetünk: G. L., ki pedig a kör egyik tisztségviselője volt, 1838. novemberében „egynéhány magyar nyelv-gyűlölökkel lépett szövetségre”.

Szeberényi és *Petőfi* barátságának, egészségés diákkapcsolatának a megértéséhez a magyar nyelv és a magyar költészet tisztelete, elkötelezett szolgálattudata adja a kulcsot. Ez magyarázza meg azt is, miért figyelt fel az 5 osztállyal feljebb járó Szeberényi a kis *Petrovicsra*, az elszegényedett szülők élénk képzeletű, de igénytelen külsejű gyermekére, s miért fogadta barátjává, legyőzven magában nemcsak az idősebb eminens diák szokványos felsőbbrendűségérzetét, hanem az osztályhelyzetéből eredő korlátokat is.

Tény, hogy *Petőfi* gyakran látott vendég volt a két Szeberényi (Lajos és Andor) közeli diákszallásán. Részt vett baráti körük játékaiban és gyakori vitáiban. Szeberényiek szerint nem is egyszerű megtűrt személyként, hanem úgy, mint egyenjogú, egyenértékű partner. Ennek ugyan erősen ellene mond a költőnek a *Pesti Divatlap* 1845. március 6-ai számában közreadott cikkekcskéje (*Adatok a kritika titkaihoz*), amelyben régi kapcsolatukról ezeket írta: „... dühökben épen belém kaptak, én belém, kire ők hajdanában csak olyan formán néztek le, mint néz le a nagy, nagy ökör a lábainál szaladó kicsiny kis pacsirtára”. Akárhogy volt is azonban, *Petőfi*nek imponált ekkor ez a barátság, hiszen Szeberényi tekintélye megalapozott volt az ifjúság előtt, s feltehetően ő volt az első igazán művelt ifjú, aki barátjává fogadta. Persze, tetszett az a gesztus is, ahogy a selmeci diákszokások szerint a rhétori osztályba lépven, *barátságpoharat* üríthetett a nagyobbakkal, a „logikusokkal és a physicusokkal”, így vele, a legkitűnőbb diákok egyikével: Szeberényivel is. A szellemi nagykorúvá válás

dokumentációjaként fogta fel ezt a nem remélt, váratlan aktust, s túlbecsülve jelentőségét, lekezelte, elhanyagolta iskolai munkáját. Nem tudott élni azzal a szabadsággal, amelyet a rhétori osztály tanulójaként élvezhetett.

A Szeberényihez fűződő barátság tagadhatatlanul mélyen hatott reá. Az adott helyzetben valójában több is volt az szokványos ifjúkori diákkapcsolatnál. Olyan lehetőséget teremtett számára, amellyel okosan élve, megismerhette az irodalom nagyjainak munkáit, elsajátíthatta a poetika, a költészettan alapelemeit, tágíthatta ismeretkörét, s közben első verseiről is irányító bírálatot kaphatott. Ugyanakkor a hasonló érdeklődésű, nagy becsvágyú Szeberényi is jól járt vele. Hamar felfedezte benne a lelkes, segítőkész társat, akinek aktivitására bátran számíthatott az önképző magyar társaság munkájában. Készséggel méltányolta és erősítette hát versírói ambícióját (az elsőséget nem féltette tőle), s szívesen vállalta a szellemi apa irányító szerepét. Talán még tetszett is neki.

Nem kellett hozzá különleges éles szem, hogy észrevegye fiatalabb társa nem mindennapi adottságait. Ahogy Szeberényi *A hűtelenhez* című *Petőfi*-verssel kapcsolatos, nagyon elismerő önképzőköri bírálatára 1861-ben visszaemlékezett (dicsérő megjegyzéseit *Domanovszky Endre* akkor túlzónak minősítette), ez nem volt nehéz. Ezt írta: „Selmecen, hol a sok ifjú közt többnyire csak gyöngye magyarok valának, kitűnő helyet foglalt az (ti. a vers) el”. Ekkor még ő is fényes jövőt jósolt a kis *Petrovics*nak, kijelentvén, hogy „*ha szép tehetségével szorgalom párosul, idővel jelesb költőink közt fog helyet foglalhatni*”.

Az emlékalbumok és divatlapok finomkodó szalonköltészetét elutasító, könnyen verselgető ifjú eredeti tehetségére tehát hamar felfigyelt. Sokra értékelte teljesítményét, ámbar az saját költészetének szemléletével és nyelvi modorosságával nagyon ellentétes forrásból táplálkozott. Szeberényi ugyanis nem értette meg a népiességet; póriásnak, költőietlennek, „durva nyersség”-nek minősítette a természetes megfogalmazású költői dikciót, s azt követelte, hogy azokat „nekünk, kik a finomabb ízlés korszakának gyermekei vagyunk”, számúznunk kell a költeményekből. Ilyen szemléleti különbség mellett nem véletlen, hogy baráti kapcsolatuknak is hamar vége szakadt — nem sokkal a kis *Petrovics Petőfivé* válása: a magyar költészetbe történt látványos bevonulása után. A feltárt tények ismeretében ma már nyugodtan leszögezhetjük, nem elsősorban *Petőfi* miatt. Szinte az volt a csoda, hogy addig is tartott. A selmeci diáktárs: *Kovácsi József* szerint ugyanis *Petőfi* „a szegénysorsúakkal többet barátkozott, mint a vagyonosabb fiúkkal, s . . . barátokra inkább hanyag, semmint szorgalmas tanulók körében akadt. Leginkább született magyarokkal szeretett társalogni, idegen ajkúakkal, minők a tanulók között a selmeczányai lyceumban nagyon is sokan voltak, barátságot nem szívesen kötött”.

Szeberényihez nem a közös társadalmi helyzet, nem a szegénység tudata vonzotta, jóllehet az érzelmi azonosulásuk lényeges faktoraként saját szegénységét is emlegette. Hozzá a magyar nyelvűség, a szülőhely közelsége (Szeberényi Maglódon — *Petőfi*hez hasonlóan a Duna—Tisza közén — született), továbbá a gondolkodásmód hasonlósága, s amint említettük is már, az irodalom iránti őszinte érdeklődés és rajongás, a mindkettőjükben erős, olthatatlan dicsőségvágy: a középszerűségtől való irtózás és menekülés fűzte. Az erre alapozott

barátság erejét érezzük ki a 16 éves kis *Petrovics Szeberényi Lajos emlékkönyvébe* c. 1839. január 19-én kelt verséből is:

Kegytelen a végzet; nem hagy sok időig örülni
Minket együttlétünk édeni napjainak.
Ámde az a földnek bármely részére ragadhat,
Érted ezen kebel ég, s léssen örökre híved.

Különös ez az ifjonti kitárulkozás. Egyszerre dicsőíti a barátságot és a barátot. Végletek közt csapong a költői lélek a disztichon pompásan kezelt formai keretében. Nem ismer mértéket; nincs kellő összehasonlítási alapja, nincs kellő élet- és emberismerete még, hogy „óvatosabban bánják érzelmeivel és szavaival”. Esményi értelemben fogja fel és kezeli őket a költő. „Az élettapasztalatok még nem foszlatták széjjel kamaszlelke illúzióit” (*Pándi: Petőfi*). Ugyanakkor azt is világosan megláttatja, mily sokat jelentett a szeretetre vágyó ifjú számára a barát és a barátság; mennyire ragászkodott hozzájuk még a nagy ízlésbeli — szemléletbeli különbség ellenére is.

Petőfi Selmec után is el-elküldözgette bírálatra verseit Szeberényinek (azt nem vállalta, hogy viszonzza is kritikáját), sőt a katonaságtól leszerelve, rövid pápai időzés után Pozsonyban is felkereste. Úgy látszott ekkor, tartós és felhőtlen a barátságuk. Ám 1843. júl. 21-én keltezett levelében már a következőket olvashatjuk: „... most engedj egy kérdést terjesztenem elődbe, melyet szükségesnek találok. Érzesz-e valóban irántam oly meleg, forró indulatot, mi szívet szívhez kapcsol, erős, szent lánccal?, szóval *igazi barátságot*; vagy csak egy fiút látsz bennem, kivel egykor egy helyen jártál iskolába, kivel mint sok mással, tán csak a pillanat felhevülésében, vagy szokásból bruderschaftot ivál? Ha az első áll: úgy írd meg körülményeidet, sorsodat, írd minden félét; olvastad-e vagy olvasod-e verseimet, s ha igen, mondd el felőlük véleményedet, és te tudod, még mit, mit ne írd. Ha az utóbbi áll: akkor ne felelj levelemre, akkor szakadjunk el örökre egymástól, mert bizony *hideg levelezés nem méltó az időre, nem a tintára és papírra, melyet rá vesztegetünk; s egyikünknek sem válnék nagy gyönyörére, és egészen haszontalan is*”.

Hogy ez a szkepszis mikor és miért fészkelte bele magát *Petőfi* szívébe, ma már nehéz lenne pontosan megállapítani. Erre vonatkozóan Szeberényi fennmaradt közléseire sem építhetünk, akinek adatai között — ahogy azt *Orlai Petrics Soma* megállapította és bebizonyította —, sok a téves állítás és a következtetlenség. Annyi mindenesetre igaz, hogy *Petőfi* Páparól 1841 tavaszán azért ment Pozsonyba elnyütt, kiszolgált katonaruhájában, hogy vele, ki ott a 2. teológiai osztályt végezte, s mellesleg az önképzőkör titkára volt, találkozzék.

Nos, ez a találkozás is hagyhatott tüskét *Petőfi* szívében, hiszen Szeberényi nem érzett kitörő örömet barátja látásán. Így emlékezett vissza rá: „1841-diki tavasszal, ha nem csalatkozom, május végén, egy szép derült napi délután Pozsonyban társaimmal a Dunaparton sétálva, egy rongyos nadrágú, iszonyúan szűk és kiszakadt nyári dolmányú fiatal embert pillantottam meg felénk haladni. Ő köszönt. Alig ismertem meg; út és nyomorúság annyira megtörte, pedig *Petőfi* volt. Többek társaságában lévén, nem mertem eljövetele körülményeiről tuda-

kozódni, nehogy ha netalán szökött volna — mint akkor gyanítam —, titkát eláruljam; de felszólítottam, hogy jöjjön lakásomra. Itt megtudtam, hogy a . . . ezredorvos közbenjárása folytán bocsáttatott el, s dicsekedve mutatta obsitját”.

Ne törődjünk sokat azzal, hogy a tudósításban enyhén szólva sok a tévedés. Az akkor Pozsonyban tanuló többi selmeci diáktárs egybehangzó véleménye szerint (őket igazolják az irodalomtörténeti kutatások adatai!) ugyanis a tavasz kezdetén járt Pozsonyban *Petőfi*, aki a Duna parton, egy új, kétkéményes gőzös okozta csődületben a későbbi szarvasi tanár, *Dlhányi (Delhányi) Zsigmond* hátára többször rácsapott a „suhogójával”. Így jelezte neki és a vele sétálgató társaknak váratlan megérkezését. Végül ők vitték magukkal szállásukra: az Apátza utcai „deaktanyára” (vagy ahogy akkor nevezték „kaszárnnyába”). Itt lakott Szeberényi is. Feltehetően vagy itt, vagy az ide vezető úton találkozhatott Szeberényivel. Nem májusban, hanem márciusban.

Szeberényi óvatossága egyformán lehet utólagos magyarázkodás (láttuk, adatainak igazához csakugyan kétség fér) és *Petőfi*t féltő szeretet. Meghúzódható mögötte bizonyos fokú szégyenérzet is, hiszen a „piszkos külsejű fickó”, akit *Dlhányi* előbb „utcai sihedernek” gondolt, a maga kopottas, ágrólszakadtságával, „desperát” tekintetével a tekintélyt tartó, szép reményű theológus számára nem lehetett kívánatos sétapartner a pozsonyi promenádon. Ugyanakkor feltehető az is, hogy az érzékeny lelkű s a nyomorban is játékos kedvű ifjú is más fogadtatást remélt, több és őszintébb örömet várt, és félremagyarázta Szeberényi óvatosságát. Mindenesetre nagy kár, hogy nem maradtak fenn *Petőfi* ekkortájt írt levelei, amelyek — ismerve a költő őszinteségét és kérlelhetetlen igazságszeretetét — pontos választ adnának kérdésünkre.

Az igazsághoz tartozik — nem a már idézett *Petőfi*-levéllel szakadt meg baráti kapcsolatuk, jóllehet a költő levelezésében nincsenek későbbi keltezésűek. Ismerünk ugyanis olyan verses episztolát (Szeberényi közölte le a polémia során), amelyet 1844 „november végén, vagy legfőlegb december első 4-5 napjában” kapott *Petőfi* a *Pesti Divatlap* újdonsült segédszerkesztője. Sőt Szeberényi az 1861-ben kiadott visszaemlékezéseiben még egy augusztusi pesti látogatásáról is szólt, amelyet *Petőfi* „rendkívül kicsiny, legfeljebb 4-5 láb széles és kb. 2-2 1/2 öl hosszú” lakásán tett az akkori Ország úton (a mai Mártírok útján), a Kunevalder-ház I. emeletén.

Az ellentét nem sokkal ezután robbant ki. Mint két éles szikrázó penge csaptak össze, látszólag a pápai főiskolán alakult képzőtársulatnak 1845 januárjában nyomtatott Tavasz című zsebkönyve miatt, amelyben az iskola költői hajlamú diákjainak a műveit (a „még fertőzetlen hazafitúi és szerelmi érzelmek tiszta ömledéseit”) adták közre. Szeberényi ekkor — elvégezve a filozófiát és a teológiát — jogot tanult itt, és mint az egylet jegyzője, nagy szerepet játszott abban, hogy a volt pápai diák: *Petrovics Sándor* iskolás versei is belekerüljenek a kiadványba.

Ez eddig rendben is volna. A baj ott kezdődött, hogy a verseket nem *Petrovics Sándor* névvel közölték, ahogy az emlékkönyvben szerepeltek, hanem például a *Pórnak esti dalát A. B.*, a *Tünődést Homonnai* aláírással, míg a többieket (*Szín és való, Elégia egy várromon, Ideál, Tolvaj huszár I—II. Lehel*) *Petőfi* névvel.

A sikerrel kecsegtető életpályára végre rátalált pályakezdő költőt mélyen sértette ez az eljárás. Úgy érezte, személye ellen támadnak, és költői hitelét akarják aláásni a pápaiak, amikor az ő hozzájárulása nélkül költői nevével közlik ifjúkori zsengeit. Ezért tiltakozott a *Pesti Divatlap Postasíp* című rovatában, a kötetet kurrentáló cikkhez a következő glosszát fűzven: „A fentiszelt társulat kiadván „*Tavaszi*” című zsebkönyvét, szíves volt egykori iskolai gyakorlataimat saját nevem alatt oda iktatni, most, évek múltával. Fogadja tehát alázatos köszönetemet e tisztelt társaság e lovagias, gyöngéd tettéért; irántai hálából a *Tavaszi* második füzetébe majd összeszedem katonakoromból megmaradt alexandrinus verseimet, úgy hiszem, szívesen veendi a t. társ., miután azok még rosszabbak, mint melyek most jelentek meg. *Petőfi*”

Nem késett soká a válasz — a régi barát: Szeberényi írta. Nem magánlevélben és nem baráti hangvétellel, hanem a nagy nyilvánosság előtt, kioktató modorban. Mint aki még mindig önképzőkori elnöknek érzi magát a verselgető kisdíákkal szemben. Úgy akarta kihúzni a számára kényelmetlen ügy méregfogát, hogy bántó fölényességgel azt magyarázgatta, miszerint „a *Tavaszi* című zsebkönyvet egyes vállalkozók szerkesztvén, *Petőfi* úrnak nem volt oka az egész társulatot vádolni azért, hogy az ő tanulókori verseit is abba iktaták”.

Ez a lényegről egy szót sem szóló, *Szeberényi névvel publikált* közlemény érthetően bosszantotta *Petőfi*t, akit a kimért, rideg hangnem is mélyen sértett. Nem maradhatott néma, s ezeket fűzte kommentárként Szeberényi tájékoztató-sához: „Mintha bizony a *Tavaszi* kiadói nem volnának a társaság tagjai”, majd epésen még ezzel toldotta meg: „... ha olly gyöngédtelen akarnék lenni, mint a milly gyöngédtelenséget tapasztaltam magam iránt, igen szép fölvilágosítást fognék adhatni”.

A kontraverziának nem lett vége ezzel a hírlapi kakaskodással. Sőt. Most kezdődött csak az igazi csata. Olvasva a *nyomasztóan konzervatív* és már halódó pozsonyi *Hírnökben*, amelyről a *Pesti Divatlap* úgy vélekedett, hogy „szinte csak úgy tengődik már, mint Toldi lova a szeméten” (1844. ápr. 24-i szám) és a *Századokban* publikált „*Leleplezések*-et, amelyeket Szeberényi egyrészt a *Tóth Gáspár* uram anyagi támogatásával kiadott verseskötet, másrészt kifejezetten *Petőfi* ellen írt, azonnal felötlik bennünk a kérdés: szabad-e és jogos-e itt egyáltalán igazi barátságról beszélni. Nem volt-e nagyon is helyes a költő sejtése, amikor már 1843 nyarán kételkedett Szeberényi érzéseinek őszinteségében és tisztaságában. Roppant gyenge lábon állhatott ugyanis az a barátság, amelyet egy ilyen ügy kikezdhetett. Még szomorúbb az a magatartás, amely nem talált emberibb formát az ügy elintézésére, és nem a megbékélést kereste, hanem gógós fennhéjázással, gunyoros, doktriner felsőbbrendűségi érzéssel, könnyen kitapintható rosszindulattal arra tört, hogy „barátja” első kötetének erkölcsi hitelét aláassa, és személyét a nagy közönség előtt lejárássa.

Nos, ehhez a durva lépéshez, ehhez a szánnivalóan gyarló eljáráshoz nem lehetett elegendő ok az iskolai zsebkönyv ügye. Ide más is kellett. Különösen ha a már említett augusztusi pesti látogatás tényét és a november végi „kedveskedésül” szerzett és elküldött bordal szövegét és hangvételét is ismerjük.

Nem kell túl sokat töprengenünk az indítékon. A sértett önérzet látvája tört ki Szeberényiből, különben a vita megmaradhatott volna a *Tavaszi* című zseb-

könyv keretein belül. Valószínűleg úgy érezte, hogy segédszerkesztővé avanszált barátjától saját művei számára nem várhat sok támogatást, (pedig titokban talán ennek reményében kereste fel az Ország úton lévő budai lakásán is), hiszen a november vége felé írt költeményét nemcsak hogy nem közölte, de szerkesztői üzenetre sem méltatta *Vahot Imre* lapja, a *Pesti Divatlap*. Jogos a feltevésünk: a hírlapi nyilvánosságnak ez az elmaradása (hasztalan reménye?) lehetett a legfőbb ok a támadásra. Közrejátszhatott ugyanakkor az a kellemetlenkedő gondolat is, amellyel *Petőfi* a *Tavaszi* szerkesztőségének „gyöngédtelenségét” imígyen viszonzta: „... én is igen szép felvilágosítást fognék adhatni”, ha hozzájuk hasonlóan viselkednék.

Ez a „fognék adhatni” több volt egyszerű lehetőségnél. A *Pesti Divatlap* segédszerkesztője mögött jelentős sajtóorgánium állt, s ismerve *Petőfi* szilaj szenvedélyességét és gyors döntéseit, könnyen ki is játszhatta volna kártyáját a látszólag óvatos, ámde mértéktelenül becsvágyó Szeberényi ellen, leleplezve annak a Helikon meghódítására irányuló sikertelen ambícióját, kisszerű kísérletezéseit. A tudatosan poentírozott gondolat ugyanis (*Petőfi* többnyire utoljára fogalmazta meg fő argumentumként a csattanót, mint általában a politikus költők) csak erre vonatkozhatott. Ezt akarta megelőzni Szeberényi. Ezért akart drasztikusan végezni vele, látványos kivégzéssel felszámolva inkább régi kapcsolatait is. Nem tudta elviselni, hogy a költészetben más az értékrend, mint az iskolában. Hogy ott egyértelműen legyőzheti és sokszorososan lekörözheti őt egy hiányos iskolázottságú, szegény kóbor vándorszínész, akinek nem is olyan rég még ő adott hasznos költői tanácsokat. (Hadd említsük meg itt zárójelben, hogy az *Athenaeum* hármaskörének egyik tagja: *Toldy Ferenc* kifejezetten Szeberényi kritikájára válaszolva, világosan értésére adta mindenkinek, hogy „*Petőfit* . . . nem az iskola, hanem az élet fejtette ki, s kifejté vala az iskola nélkül is”).

Szeberényi 8888 jellegével még egy másik ízléstelen tudósítást közölt. Ez volt a *Petőfihez a Tavasz c. zsebkönyv ürügyén*, (*Századunk* 1845. ápr. 15.) s benne arra figyelmeztette, hogy a pápai előfizetőknek, akik verseskönyve árát is lerótták már, illene elküldeni a nekik járó példányokat. Elmondta továbbá, hogy hiába írtak a költőnek, azt kapták feleletül, hogy ő bizony semmiféle könyvet nem küld, ámbar nyugtatványa a fölvelt pénzről kezünknel van”. Végül azzal zárta önkényesen kiragadott idézetekkel megtámasztott vádaskodó írását, . . . „sajnos, hogy egy-két könnyelmű ember miatt az általános írói hitelnek sőt egész irodalmunknak kell szenvednie!”

A rosszindulatú, lejárató cikke *Petőfi*nek a pápai professzor, *Tarczy Lajos*-hoz intézett nyílt levele szolgált feleletül. Ebből azt tudjuk meg, hogy annak idején *Tarczy* vállalta magára a verseskötetek Páparra szállítását, ígéretét azonban még nem váltotta be. „Az legalább szeretném — közli *Petőfi* —, ha méltóztatott volna a dolog miben létét előfizetőimmal tudatni (kik mind tagjai azon társaságnak; mellynek Ön elnöke), mi által meg lettem volna kímélve azon piszkos megtámadástól a *Hirnökben*. Egyébiránt ha tudja azon *Hirnöki* úr a körülményeket, s mégis felszólalt, úgy ez csak becsületesre válik . . . de e becsületeset nem irigylem tőle. Az ott hagyott példányokból csak egy jutott a kezemhez; ha a többi megkapom (vagy az árát), ki lesznek elégitve t. cz. pápai előfizetőim,

addig méltóztassék őket megnyugtanni professor úrnak; mert én oka nem vagyok. *Petőfi*”.

Ne tévesszen meg senkit, hogy Szeberényi cikke a *Századunkban* jelent meg. A lap a *Hírnök* irodalmi melléklapjaként indult, és a közvélemény még önállósdása után is hozzákapcsolta a „trónhoz, oltárhoz és a törvényes szabadsághoz” hű *monarchico-aristocrata Hírnökhöz*.

A nyílt levélhez csillag alatt a következő megjegyzést biggyesztette még *Petőfi*: „Mínt hogy Pápáról van szó, izenem egyúttal annak a pápai hánykolódó fickónak: 'ki tudja, merre, hol?, de lobogómmal még találkozol', s e pár sort (bár ennyit nem érdemelt) azzal végezem, mivel ő végező: „Az én kardom sem fűzfa!” — és igazolásul a nagyobb nyomaték kedvéért ismét aláírta a nevét.

Erre már nem reflektált Szeberényi, jóllehet április 22-én azzal zárta le. „*Leleplezések*” című kirohanásait, hogy részéről befejezettek tekinti a szerencsenmosdatást, „ha azonban újólág bántatni fogok, akkor ismét megmutatom önöknek, hogy az én kardom sem fűzfa”. Nem kételkedhetünk benne, hogy a fékevesztett pápai „hánykolódó fickó” csakugyan nekirontott volna *Petőfinek*, ha a teljes igazság (nemcsak a látszólagos) az ő oldalán van, hiszen a *Tarczy Lajos*nak küldött nyílt levél nem a címzettet, hanem az ő emberi gyarlóságát leplezte le, és az ő szavainak a hitelét ásta alá. Nemcsak a pápaiak, hanem a folyóirat-olvasó irodalombarátok százai előtt is.

De beszéljünk végre a sértő hangú, tanárosan kioktató *bírálat*ról és a féktelen gyűlölettel írt *Leleplezésekről* is. Az első a *Hírnök* 1845. február 25. és 28-i számaiban, a kihívóan gonoszkodó *Etőfi Andor* aláírással, a másik saját nevével a *Századunkban* április 15., 18. és 22-én látott napvilágot. Azt a föltevésünket, hogy tudniillik Szeberényit a sértett önértet, a hiúság és a leleplezéstől való félelem késztette írásra, mert a pápai zsebkönyv körüli csetepaté önmagában nem adott elég okot a barátság pánikszerű gyors felbontására, ezek a hírlapi közlemények is megerősítik. Annyira elvesztette bennük a kritikus számára kötelező objektivitás érzését, annyira nem tudott uralkodni idegein és gondolatain, hogy azzal vádolta *Vahot Imrét* és *Petőfit*: vétettek az írói morál ellen, amikor válaszukban saját nevén nevezték, holott a jelíges közlemény miatt azt sem tudhatták, ki is a cikksorozat szerzője. Megfeledkezett arról, hogy ő maga fedte fel kilétét, amikor a *Bírálatok* II. részében a *Tavas*z c. zsebkönyv afférvjáról beszélt, s azt állította, „hogy az abban található *Ideál* c. költemény „nemcsak nem rosszabb az újabbaknál, sőt kidolgozási tekintetben (mérték, rím) azoknál sokkal szabatosabb”, ennél fogva „neheztelésre . . . csak annyiban van oka fiatal költőnknek, hogy a *Tavas*z kiadói nem tartották meg saját nemzetiségi nevét, *Petrovics Sándort*, melly névvel ő munkáit átadta”.

Ezzel a közleménnyel egyszerre nyílt titok lett, ki is valójában a szerző. *Petőfi* ugyan egy héttel ezután sem említette még Szeberényi nevét (*Adatok „A kritika titkaihoz”*), sőt úgy vélte, „két lelkes honfi (egy név alatt) szent buzgalommal izzad, iparkodván engem verseimmel egyetemben tönkre silányítani”. Legfeljebb azáltal tudatta vele, tudja honnan fú a szél, hogy személyüket így írta körül: „Az ott buzgólkodó két atyafi hajdani iskolatársaim, kik már akkor *kalapálták* a kádenciákat, mikor én azt sem tudtam, mi a költészet: bocskorszj-e vagy mártírkorona?”

A „barátságból és szíves indulatból” írt kioktató *bírálatnak* volt még egy hasonlóan árulkodó, *Petőfi* személyét ócsárló, izléstelen kitétele. Miután azt fejtegette Etőfi—Szeberényi, hogy „az iskolabóli kilépés csak nem tette *P.* urat egyszerre olly tökéletes költővé; sőt azon gyűjteményben (értsd: kötetben) kiadott többi munkái szinte úgy *iskolai gyakorlatok*”, ezt a végkövetkeztetést vonta le: „Sőt, ha *P.* úr végezni akarta volna iskoláit, még most sem írna ám mást, mint iskolai gyakorlatokat”.

Ilyet nem írhatott más, csak egy a társadalmi rangjára, magas iskolázottságára büszke, hiú iskolatárs, aki lenézi a szegény „pacsirtát”, akinek fáj annak átütő sikere, s nehezen tudja elismerni mások természetes, istenáldotta tehetségét. Különös, hogy éppen akkor támadt rá *Petőfire*, amikor az végre a siker kapujába ért, s nem lehetett megszegyenítő többé a hozzá fűződő barátság. Akarva akaratlanul fülünkbe cseng a jobbagyszármazású *Erdélyi János* keresű megállapítása, ki sógorától — a *Petőfi—Szeberényi pennaharcban* részes — *Vahot Imrétől* elszenvedett sértés tanulságát így summázta az ügyirat hátlapján: „A jobb származású ember a maga hibáját szeszélyből, a másikat gorombaságból, neveltlenségből származtatja. Még egyenlő hibásak sem szeretnek lenni velünk”.

Tökéletesen illik ez a megállapítás a durván személyeskedő Szeberényire. Tekintélyromboló szándékkal megfogalmazott gondolatának fényében hirtelen felerősödnek a *bírálatban* emlegetett ún. „hibák”. Melyek ezek? A népiesség (népszerűség) hajhászása, a „zsiros, fenés és tudja isten milyen kifejezésekkel, ocsmányságokkal (káromkodás, ocsmány hasonlítás, póriasság), durva kifakadásokkal teli alacsonyan mászó” stílus, a „következetlenség és a pszichológiai tudományokban járatlanság” — sajnos, példák nélkül —, az „aestheticatlan kifejezések használata”, a verseken könnyen érzékelhető „műveletlenség bélyege”, a „magyartalan kifejezések (*avval* használata *azzal* helyett), a helyesírási következetlenségek (ad-ád, felett-fölött kölcsönös alkalmazása), a pöffeszkedő költői alapállás stb., melyeket a felsőbbrendű ember tanáros ízlésével, kínos pedantériájával, tévedhetetlenség érzésével, kegyetlen iróniával fűszerezve ismertetett.

A fentebb stil képviselőjének, a szalonlira emlőin nevelkedett Szeberényinek, aki a költészettől az élet *magasítását* várta és kívánta, persze, nem lehetett könnyű költőinek érezni és elfogadni azt a parttalan természetességet, amely mind a témák kezelésében, mind a népnelv bátor alkalmazásában, adaptálásában, mind a nyügnék érzett költői szabályok merész felrúgásában egyszerre jelentkezett *Petőfinél*. Bizonyos, hogy a kor ízlése máshová teszi a hangsúlyt, mint ahová Szeberényi tette. Mi az ismert *Petőfi* dalban pl. nem a „táncolok, mint *veszett fené*”n akadunk fel, hanem azon, miként kerülhetett bele ebbe a tökéletes, harmónikus nyelvi kontextusba az oda nem illő *palack* szó, amelyet kritikuskunk bizonyára egyedül talált költőinek a versben. Mi nem érezzük dehonesztálónak az *Egy estém otthon*-ban azt a Szeberényi által inkriminált szakaszt, melyben a költő így jellemezte apját:

Nem is lehet csodálni!
Csak hűsvágáshoz ért;

Nem sok hajszála hull ki
A tudományokért.

Mi ebben az életkép megkövetelte részletek realizmusának pompás példáját tiszteljük. Olyan őszinte, igaz képnek tartjuk, amely nélkülöz minden gúnyt és lenézést. Ugyanakkor érthetően megütközünk és a kákán is csomót kereső eljárásnak minősítjük azt az állítást, hogy „túlzott népszerűség” (értsd népieség) található a *Távolból* c. költeménynek ebben a két sorában:

Szóljatok be, földiek, ha léssen
Utazástok háza közelében,

vagy hogy nehézkes a versnek ez a részlete:

S hogy mióta járom a világot
Bolygó lábam száz tövisre hágott,

akárcsak a bevezető szakasz is:

Tied vagyok, tied, hazám!
E szív, e lélek;
Kit szeretnék, ha tégedet
Nem szeretnélek?

A korabeli magyar lírát ismerve, ez csak a „kádenciákat kalapáló” költőcskék szemében lehetett nehézkes és költőietlen, esetleg népszerűséghajhászó! Természetesen nem várhatjuk el Szeberényitől, hogy olyan plebejus érzéssel és olyan mély tisztelettel forduljon a népköltészet virágaihoz, mint volt iskolatársa, aki *Arany János* szerint költeményeinek nagy részét odaadta volna, csakhogy népdalaink legszebbjeinek ő lehetne a szerzője. Attól függetlenül mondjuk ezt, hogy a teljes igazság kedvéért azt is leszögezzük: a 40-es évek közepére már nemzeti ügy lett a népdalgyűjtés, és hogy Szeberényi maga is csinált *Jan Kollar* gyűjteménye alapján szlovák népdalfordításokat. 253-at fordított le, s kiadjuk a *Kisfaludy Társaság* volt.

Érthetően ez még nem jelenti azt, hogy a népdal teóriáját is alaposan ismernie kellett, vagy hogy fel kellett hogy figyeljen a népdal sajátos építkezésére, kristálytisza strófaszerkezetére, a népi gondolkodásmód és jelképrendszer hiteles alkalmazására és a nyelv természetességének a bájára. Azt vallotta ekkor ars poeticaként, hogy mindenben mértéket kell tartani, és „midőn a néphez leszállunk, annak szellemét akarjuk utánozni, akkor kövessük abban, miben szépségek rejlenek, különösen az egyszerűségben, de ne legyünk magunk is durvák”. A mi korunk költőinek „céljuk nemcsak a nép számára írni, de irodalmunkat a nagyok salonjaiban is megkedveltetni”. Ez pedig — ha el is ismerjük a népiességhez való jóindulatú közeledés tényét — messze van a plebejus szemlélettől („az az igaz költő, ki a nép ajkára hullatja keblének mennyei mannáját”); a teljes azonosulástól és a belülről szemlélt élet és érzésvilág objektív ábrázolásától.

Más szóval attól, amit *Petőfi* maga elé tűzött, jól érezvén meg a népiességnek, mint költői irányzatnak a politikumát.

Idáig eljutni, ezt megérteni nem lehetett könnyű dolog. *Kölcsey* például éveken át „találgatta a parasztdal tónját”, s bevallása szerint „nehezebb tanulmánya egész életében nem vala”, mégsem tudta tökéletesen megfejtetni és elsajátítani a titkot. Szeberényi költeményei, amelyek mindenkor a műköltői ihletés és nyelvi-formai kelléktár elsődleges bélyegét hordozzák magukon, s legfeljebb a kordivathoz alkalmazkodva színezőként engedélyeznek egy-két népnyelvi elemet a versben, nem jutottak el sohasem a népi szemlélet, érzés- és gondolatvilág, a tiszta dalforma megértéséig. A *Petőfit* üdvözlő bordalszerű vers is az epikához jobban illő és közelítő felező 12-esben (alexandrinus) készült, s mesterseges, műköltői nyelvét csak néhány kifejezés igyekszik népiessé tenni (ebül vagyunk; a krumpლისesz *moslék*; az ördögöt!; elviszi a manó; az isten verje meg stb.) anélkül hogy a dévaj jókedv természetes ízét és fesztelen hangulatát hitelesen érzékeltetné. Hogyan érezhette volna ki hát ezekből a keresetlen szavakból a mély költőiséget:

Be sokat szeretnék mondani,
s alig merlek megszólítani;

hogyan vehette volna észre, hogy itt csodálatos könnyedséggel, finom tartózkodással a legtisztább szerelem muzsikál. Elképesztően nagyot tévedett, amikor e két sort az „alacsonyan mászó” költőietlenség eklatáns példajaként rosszállólag emlegette és nehezményezte bírálatában.

Készséggel elmondjuk védelmére, hogy valóban szokatlan és félremagyarázható jelenség volt az az „álszerénységet affektálni nem tudó” magatartás, ahogyan és amellyel *Petőfi* saját küldetésében bízva, önmaga szerepét és költészetét felfogta és értékelte. Gyermekkori jóslások, nagy reményekre jogosító jövődölések táplálták benne az elhivatottság tudatát és hitét, amely aztán erőt és védelmet adott neki mindig a testi-lelki összeroppanások ellen még a legkilátástalanabb nyomor és a leglehangolóbb magány idejében is. *Aut Caesar, aut nihil* — írta volt 1842. november 2-án Szeberényinek. Érezte és bátran hirdette: a sorsnak célja van vele; a természet nem tékozolja el haszontalanul értékeit. Miért ne fogalmazhatta volna meg hát egyértelműen a maga gyönyörűséges álmát anyjához írt vallomásos versében:

Dicső neve költő fiadnak
Anyám soká, örökkön él,

és miért ne sugározhatta volna szét a merengés „tündérvilági” hangjának biztató ígéretét:

Hogyha hír kell: minden hangod
Egy borostyángally legyen,
Míg Petrarca koszorúja
Nem vet árnyat fűrtiden.

Hisz Petrarca és Petőfi
Félig-meddig már rokon;
Annál inkább osztozhatnak
A borostyánlombokon.

Ez talán nem egészséges, és nem illik a zsenge életkorhoz? Nem élhet-e egy húszéves ifjú szívében saját elhivatottságának a tudata, vagy az a vágy, hogy egykor majdan nemzetének elismert költője, esetleg vezetője legyen? Miért ne vallhatná meg akkor ezt egy olyan — „erejét, önbecsét férfiasan, álszemérem nélkül érző” ifjú lélek, akinek *az őszinteséget születésekor a bölcsőjébe tette a sors pólyának, hogy elvigye magával a koporsóba is szemfedőnek?* Igaza volt Szeverinnek (*Dobrossy István*): ezen csak néhány irigy költő és kritikus akadhatott fenn, aki „*Petőfinek nyomába se hághat, s mégis a legnagyobb elbizottság — pöffeszkedés — és dölyffel ül a türelmes pegazuson, csakhogy ezen gögjét a világ előtt ügyesen tudja rejtegetni; a világ pedig külszínből ítél*”. Közéjük sorolhatjuk Szeberényit is, aki azzal mutatta ki félreérthetetlenül *Petőfi* iránti rosszindulatát, hogy most is mellőzte a szövegközi érzelmi és logikai kapcsolatokat, s az általunk közölt versrészletből csak a második szakaszt idézte, s ennek alapján tört pálcát a költő önhittsége, „elbizottsága” fölött.

1845 őszéig Petőfi és költészete az acsarkodó kritikusok összütésében állt. Szokatlan nyíltsága, kihívóan nyers őszintesége, szavainak és érzéseinek, de tovább megyek — cselekedeteinek az összhangja, ingerlékeny, könnyen lázadó indulatos természete, merész társadalompolitikai elve, tudatos népszerűtete, nagy népszerűsége s nem utolsó sorban óriási tehetsége rövid idő alatt kihívta maga ellen a „középszerű, fanyar tehetséggel bíró irkászok s a mindenben gáncsoskodó kritikaszterek” haragját. Szinte alig múlt el olyan hét, amikor ne kötöttek volna bele verseibe, vagy *Úti jegyzeteibe*, esetleg szerkesztői munkájába, mert bizony „nincs dühösebb nép a megbukott poétáknál”. Ilyen körülmények között csakugyan nem lehetett sok öröme a kritikusokban, akik „minden hulladékot gyönyörrel falnak fel”. Joggal írta róluk ezeket a szarkasztikus sorokat:

Rágódjanak, szegények,
Csak élösködjenek!
Hiszen ha nem csalódom,
Tán ők is emberek.

A vers 1845. február-márciusi datálása nagyon valószínűsíti, hogy epés kifakadása a volt barát: Szeberényire is vonatkozott.

Csak az év utolsó negyedében, a *Petőfi contra Szeberényi* ügy lezajlása után 4—5 hónappal jelent meg az első olyan kritika, amely méltányolva *Toldy Ferenc* objektivitásra intő, szelídebb hangvételű bírálatát, végre ellentámadásba csapott át, és leleplezte *Petőfi* ócsárlóinak, *rosszindulatú jóakaróinak* mesterkedéseit, emberi-költői törpeségét. Kizárólagos állítással adta tudtul nekik: „... hiába akarják . . . *Petőfi* örökzöld koszorújának leveleit lerágni az apró hernyók, — ők hasztalan erőlködéseik közepette le fognak hullani az élet fájáról a feledés

sírjába, s az általuk sárral dobált költő, a méltányosabb utódok előtt sérthetetlenül s győzelmesen álland a halhatatlanság csarnokában”.

Tévedés ne essék: mi Szeberényinek nem kritikája nagy tévedéseit rójuk fel bűnül. Tévedni bárki tévedhet. Így a kritikus is. Nem írhatjuk elő, hogy valaki a későbbi korok ízlése szerint szeresse vagy ítélje meg vagy el kortársait. Ennélfogva nem protestálunk az ellen sem, hogy *Petőfit* ifjú költőink rangsorában *Kerényi* és *Tompa* után tette. Olyan mérhetetlen különbség volt az élmények friss gazdagságában és művészi átélésében, az élet, a valóság természetes érzékelésében, költői asszociálásában és szemlélésének irányultságában, a plebejus népi kötöttségben, a művészi érzékenységben kettőjük között, hogy bátran leszögezhetjük: valójában nem is ismerhette, *nem is érthette meg Petőfi költészetét*. Szeberényit ugyanis az iskolában tanult, verbálisan elsajátított poétikai szabályok kötötték, *Petőfit* meg saját szíve és határtalan lelke irányította. Ez pedig óriási különbség. Ezért volt képtelen Szeberényi az egyszerűséget, mint első és mindenekfölötti szabályt elfogadni. Ezért kalapálgatta folyvást a rímeket, egyes egyedül arra ügyelve, hogy ne vétson a szent szabályok ellen. Az sem idegesítette, hogy versei — elveszítve közben természetességüket — egyre inkább csinált virágok lettek. Mint általában minden rímkovács, azzal védhette magát ő is: a költőnek nem lehet sem kedve, sem ideje „mindennapi dolgokat” írni, ennélfogva gondolatait sem fogalmazhatja meg közönséges nyelven. *Petőfi* ezzel szemben tökéletesen megérezte és irányelvivé is tette azt a nagy igazságot: „Akiben egyszerűség nincs, abban semmi sincs”. A verset nem a cikornyás nyelv, nem a körülményeskedő, affektált stílus, hanem az őszinte érzés és a természetes, nyílt egyenes beszéd teszi. Erre a nagy magatartás- és nézőpontbeli különbségre alapozva mondtuk előzőleg, az is csoda, hogy barátságuk viszonylag sokáig tartott.

A két részletben közölt *bírálat* után másfél hónapnyi fegyvernugvás következett, miközben *Petőfi* mindössze 18 sorban reagált a személyét és költészetét ért támadásra. Ez volt az *Adatok „A kritika titkaihoz”*. Tudjuk, ebben sem említette még Szeberényi nevét. Két kádenciákat folyvást kalapáló lelkes honfiról szólott mindössze (úgy látszik, ily sok rosszindulatot nem tételezett fel egy emberről), továbbá a nagy-nagy ökör és a kicsiny kis pacsirta képpel szimbolizálta diákkori kapcsolatukat. Három nappal e cikk megjelenése után a szerkesztő *Vahot Imre* utasította vissza „ünnepélyesen” Szeberényi „*Petőfit* dicsőítő versét”, „kivált miután tapasztalni lehet, hogy némely emberek úgy nevezett barátjaikat szemben dicsérni, *álarc alatt* pedig gyalázní szokták.

Megközelítőleg sincs bennük annyi sértés, amennyit Szeberényi állít, s a huszada sem annak, mint amennyit ő szórt *bírálatában* *Petőfire*. Vegyünk egy-két példát: A *Disznótorban* c. vers pl. *émelygést* okoz; *Petőfi* versebe nem illő kifejezések alkalmazására *aljasodik* (az aljasodik szó használatát különösen kedvelte). Nem különb ennél az „ügyes kezdő” diffamáló titulus többszöri hangoztatása, a *Petrovics* név nem vezeték- vagy családnévként, hanem „nemzetiségi” névként történő emlegetése, amellyel kétségkívül a „nemzeti költő” tekintélyét kívánta megingatni és aláásni. Hasonló vonásokat láttat a *Deákpályám* c. vers kritikája is. Azt írja róla, hogy van ugyan benne „egy kis elméncség”, de különben a „*legotrombább emanációja a méregnek és a haragnak*” (!!).

Lehetséges, hogy a volt selmeci diák, az ottani magyar társaság elnöke, ne érezte volna ki a versből a felszabadultság örömét? Inkább azt hisszük, tudatosan nyitotta fel rosszindulatának zsilipjeit, és akartan magyarázott bele „otromba” gyűlöletet. Nem hisszük, hogy ne vette volna észre azt a pompás nyelvi bravúrt, a „kutyáliter” kevert nyelvnek azt a páratlan összhangját, amely legalább olyan mértékben dicséri a költő egészséges kamaszhumorát és nyelvi leleményét, mint amilyen mértékben kipellengérezzi a magyar iskolák latin tanításnyelvét. Több mint húsz latin szó és kifejezés 24 sorban, s mindez a diákhumor érzelmi-gondolati síkján! Azaz, nem a kudarc fájalmát, hanem a kötöttségeitől megszabadult ifjú egészséges életkedvét tükrözve. Annyira őszintén és oly tiszta csengéssel, oly puritán egyszerűséggel és természetességgel, hogy szinte nem is érzékelhető, vajon a benne lévő humor csakugyan „halandó létünk cukrozott epéje-e?” Szeberényi füle ebből mit sem akart kihallani. Különben is folyton akadékoskodott, egészen a mélyen sértő, tiszteletlen közbeszúrásokig (pl. A nagy világ, az életiskola / Veritékemből ott sok elfolya — közbeszúrás: „Jó, hogy nem mondja, hány itcze?”), nem beszélve azokról az élő nyelv sajátosságait elfogadni nem akaró, nevetséges és felesleges „helyesírási” szabálymagyarázásokról, amelyeket előzőleg már ismertettünk, vagy arról a bölcs tanácsról: jobb lett volna, ha *Petőfi* előbb egy érettebb, tapasztaltabb költővel kijavíttatja verseit, mielőtt azokat a nagy világ elé bocsátja. (Talán csak nem önmagára, a kis *Petrovics* első verseinek a kritikusára gondolt?)

Egy bizonyos: nehéz lenne Etőfi Andor bírálatából egy jottányi jóindulatot és baráti szeretetet kisajtolni (emlékezzünk: megjegyzéseit „barátságból és szíves indulatból” írta), ámbár durvaságai nagyon eltörpülnek a *Leleplezések* valóságot elferdítő rabulisztikájának ármányos szófacsarásai, szofisztikus érvelése és mirigyos dühe mellett. Úgy látszik, az irodalmi kritika műfaja önmérsékletre intette.

A folytatás — a *Leleplezések I—III.* — valójában szomorú karikatúra, amelyre a torz vonások tökéletes egyeduralma jellemző. Hitelesebbet senki sem készíthetett volna a 40-es évek Szeberényijéről. Itt önmagát adta. Ha hasonlattal kívánnék élni, azt mondanám: olyan vívó volt, aki a támadásban érezte erősebbnek magát, ennél fogva csökönyösen hajszolta ellenfele megsemmisítő lerohanását, s közben minduntalan megfeledkezett a higgadt, körültekintő védekezésről. Csak a maga eszével gondolkodott, s mindenáron érvényesíteni akarta saját elképzeléseit, akár reálisak voltak, akár nem.

A *Leleplezések* hősködő vagdalkozásait olvasva, egyre jobban megvilágosodik előttünk: *Petőfi* szavaiban az *igazság* volt a legbántóbb. Azaz a tehetségtelenségnek és a költői babér hasztalan és meddő hajszolásának kertelés nélküli kinyilvánítása, selmeci diákkapcsolatuk kegyetlenül célzatos, valószínűleg helyénvaló aposztrofálása és a személyes felelősséget a nagy közönség előtt nem vállaló, álarc mögé bújó gyáva kritikusi magatartás elítélése. Ez a magyarázat arra is, miért száll vissza, mint súlyos bumeráng, minden érv és minden sértés Szeberényi fejére. Állításai, körmönfont okoskodásai, sántító következtetései nem mások, mint a sértett önértetnek tomboló dühkitörései. Hiábavaló próbálkozások önmaga vélt erkölcsi tisztaságának és becsületének a védelmére.

Mi ellen tüzelt Szeberényi? Először „A kritika titkai” ellen. Nemcsak a saját bevallása szerint is „szigorú” kritikája védelmében, hanem tiltakozva nevének „kikürtölése” ellen is, azt állítván, hogy *Petőfi* „egy tuczet goromba pimaszkodás mellett kikürtöli, kiket hisz ő azon bíráló iróinak”. Tudjuk, ez nem igaz, mint ahogy a „tuczet goromba pimaszság” sem, hiszen amit *Petőfi* a jelzett cikkben közölt, csupán szerény válasz volt azokra az ironikus, mélyen sértő és megalázó kirohanásokra, amelyeket egykori iskolatársa és költői instruktora mind személye, mind költészete ellen intézett. Vagy talán úgy gondolta, hogy álarc mögé bújva mindent szabad? Szabad gátlástalanul tekintélyt rombolni és felelőtlenül lejárítani bárkit, mert a jelige, az álnév páncélt von a kritikus köré? Hogy a „műtész” szabadon sértegethet, a költőnek meg az a kötelessége, hogy némán tűrje a sértéseket, hiszen a kezdő poéták „fődisze — ahogy ő vallja — a szerénység” kell hogy legyen!?

Másodszor tiltakozott *Vahot Imre* közleménye ellen, amellyel *Petőfi*hez küldött versét: azaz „Szeberényi Lajosnak *Petőfi*t dicsőítő episztoláját” visszautasítja. Viszonzásul most ő is visszautasította a „*Petőfi*t dicsőítő” jelzöt, arról győzködve az olvasókat, hogy versének nincs egyetlen olyan kitétele, de még szava sem, amely az ún. dicsőítést igazolná. Meglehet; de szörnyű melléfogás volt, hogy leköszölte a verset, hiszen ha valóban költő volt, akkor jól kellett tudnia, hogy egy vers gondolatainak a tendenciája és hangulata árulkodóbb és beszédesebb bizonyíték, mint maga a szó. És tegyük fel a jogos kérdést: vajon 1844 őszén, miért nem *Tompának* vagy *Kerényinek* címezte, ha őket tartotta a fiatal magyar költők legjobbainak? Miért nem nekik *kedveskedett* vele? Miért *Petőfit* kérte arra, hogy ő „rögtönözze a papot” a temetési szertartásán? Ezeket írta ugyanis:

E dicső hangokat ha fogom hallani
Föltűnnek álmissámban múltam bájnapijai,

és életre kelek; újra „megjelen szellemem vigadni köztetek”. Hát ez nem dicséret? Nem elismerés, hiszen ezzel egyenesen orfeuszi erőt tulajdonít *Petőfi* szavainak és gondolatainak!? Vagy ez kevés?

Harmadik *leleplezésével* még ennél is többet ártott saját szava erkölcsi hitelének. Időközben ugyanis a *Pesti Divatlap* „impertinens” főszerkesztője: *Vahot* arra figyelmeztette: nagyon elrugaszkodott a valóság talajáról. *Petőfi* ugyanis eddig „nem nyilvánította azt, hogy Szeberényi úr volna verseinek hírnöki bírálója”. Erre ő — belátva óriási baklövését — imígyen változtatta meg előzetes vádját: tény; *Vahot* „lógósa, kedves *Petőfije* vagy *Petrovicsa* nem merte egyenesen nevémet kitenni, de kígyóként lappangva akart sérteni”, majd egy váratlan bakugrással *Vahot* torkának rontott. „Ej, ej *Vahud* uram . . . Végre még azt is el fogja ön akarni hitetni közönségével, hogy ön sem tartott *Petőfi* versei bírálójának, holott pedig ott is kotyogott róla, hol az a legkisebb összefüggésben sem állott. Ha már az ember annyira *le akar aljasulni*, hogy *hazugságra vetemedik*, akkor legalább legyen következetes”.

Ez aztán a pompás parádrizposzt! Igazi kameleonhoz illő! Tiszta öntus. A pengét azonban felesleges volt *Vahotra* irányítania, hiszen annak éppen az volt a célja, hogy leleplezze, ki is az a *Hírnök*ben hangoskodó vitéz. Vagyis Szeberényi

csak önmagának ártott. Ideges kapkodásával, saját érdekeihez idomított érvelésével és állításaival nem tudta visszajára fordítani az igazságot.

Higgadt ésszel nehéz elfogadható magyarázatot találni erre a szájalomra méltó tojástánkra még az előjogokat biztosító rendi Magyarország kettős igazságának az ismeretében is. Különösen ha azt egy liberális polgári eszmékkel szimpatizáló, értelmes, művelt ember táncolja végig. Szeberényi ugyanis — 48-as magatartása tanúsítja — az volt. Úgy látszik azonban, a 25 éves fiatal jogász még nagyon ragaszkodott a maga kiváltságaihoz, és csak felfelé volt demokrata. Máskülönből miért nehezményezte, hogy a *Pesti Divatlap* vezető szerkesztője valóságnak megfelelő tényeket közölt. Vagy azt hitte, hogy az igazság nyílt megvallása sértőbb, mint a dolgok célzatos elferdítése? Így lett ez a *leleplezés* önmaga leleplezése. Az elfogulatlan olvasónak nem lehetett többé semmi kétsége afelől, mennyire bízhat meg az ő állításaiban, és hogy kinek illene a vitában következetesebbnek lennie!

A mindenáron való felülkerekedés kétségbeesett handabandázásai legföljebb csak nevetségessé tették a vereséget addig nem ismerő Szeberényit, ellenszenvesse a valóság félremagyarázására irányuló köpönyegforgatása, dörgedelmes stílusa és dölyfös modora tette. Se szeri, se száma a kíméletlen, megalázó kifejezéseknek és a fennhéjázó, felelőtlen durvaságoknak. Szinte kéjeleg abban, hogy a sértő kifejezéseknek milyen gazdag arzenálja fölött rendelkezik. A *Leleplezések*-ben olyan sűrűn és olyan iszonyatos választékossággal puffogatja az emberi méltóságot és önérzetet sértő goromba szavakat és kifejezéseket, s ami még fájóbb, olyan szenvedélyesen veszekedő modorban, olyan gögös alapállással harcol, hogy joggal tűnődünk el azon, mint pap hogyan tudott őszinte megbocsátást és megbékélést hirdetni, ha ő maga sem rendelkezett a csöndes meditáció, a mélyebb magabaszállás és önmérséklet adományával.

Nem tudni, mi lett volna, ha *Petőfiék* valóban felveszik az arcukba dobott kesztyűt, és erőteljesebben reagálnak a támadásra, mert jelen esetben Szeberényi szinte fantomok ellen harcolt. Találó kifejezéssel élve: félelmének nagyobb volt a füstje, mint a lángja. Mindössze egy fenyegető jellegű mondat kellett, s ő máris felállította nagyhangú ágyúit, és durrogatni kezdte löszereit. De miközben Csóri vajdaként átélte a megsemmisítő diadal hősi élményét, és ellötte puskaporát, be kellett látnia, vaktörtényei voltak — bármily nagyot pukkantak is, hatástalanok maradtak. Nem rendítették meg ellenfelei hadállását.

Állításunk igazolására hadd említsük meg: Szeberényi több mint 700 sort pazarolt el a *Petőfi* elleni harcra, s az csak 40 sorral válaszolt neki! (Nem számítottuk ide a *Tavaszi* c. zsebkönyv ürügyén írt első két cikkekcskét — összesen 15 sor —, amelyekben nincs egyetlen sértő kifejezés Szeberényi ellen.) *Vahot* is csak 3 apró szerkesztői üzenetben (25 sor) ítélte el — sértette meg(?) — Szeberényi objektívnak egyáltalán nem nevezhető, szenvedélyesen szangvini-kus kritikusi magatartását, bántó melléfogását és emberi gyarlóságait. Ennyi jól célzott lövés íme tökéletesen elegendő volt ahhoz, hogy a sértettek elégtételt szerezzenek maguknak. Ellenfelüknek pedig nagyon hangos muníciói voltak. Hallgassuk csak, milyen veszettül szólnak! De figyelmezzünk írójuk helyzetmagyarázásainak megtévesztő kétarcúságára is, arra a nagyhangú, raffinált harcmódorra, amely a maga vélt igazának elhitése és elfogadtatása érdekében

fontos terhelő motívumokat hallgat el és féligazságokat közöl, s közben nem áttal belegázolni ellenfele becsületébe és emberi tisztességébe. Ez a fajta erkölcsi lejáratás érthetően még fájóbb volt, mint a durva szavak és kifejezések kellemetlen harsogása. A szívet bántotta, nem csak a fület.

Kezdjük a feltárást mindjárt a megszólítással. Szeberényi, kamatostul kívánva fizetni a *Tavaszc.* zsebkönyvben elkövetett *Petrovics-Petőfi* névcseré elleni tiltakozásért, mérhetetlen ironiával *Vahot Imrét* pl. „*Vahot (előbb Vachot, vagy Vachott, olim Vahud)*”, majd „*Vahot vagy Vahud, vagy minek nevezzem*”, vagy egyszerűen „*Vahud uram*”-nak titulálja (így összesen 6 ízben!), s *Petőfi* neve mellé is odateszi zárójelben vagy anélkül az „eredetileg *Petrovics*”-ot. Pontosan 13-szor. Ugyanakkor a következő jelzőkkel illeti volt barátját — természetesen mindenkor szatirikus ízzel: „ezen jó úriember”, „édes *Petőfi úr*”, „a *Divatlap szultánjának lógósa*”, máshol „a *főszerkesztő lógósa*” (háromszor), „az *önök szerelmetes Petőfije vagy Petrovicsa*”, „az édes (alias csárdás) hangú *pacsirta*” (utalás apjára, a jó öreg kocsmárosra és nyers megfogalmazásának tartott „veszett fenés, teremtetés, veszett ebes” dalaira) de többször volt „szavakkal hősködő *segédszerkesztő*”, „*szerkesztő hivatali apróbútor*”, „durva *szájhős*”, „*álnok*”, „*aljas*”, „*csavargó*” (így háromszor jellemzi, egyszer téve csak idézőjelbe a szót, figyelmeztetve arra, hogy *Petőfi* is így nevezi magát egy versében), „*akinek szegénynek az elbizottságból meglehetősen jutott*”. Két rövid kommentárját egyszerűen „*kigyósziszegésnek*”, „*sületlen elménczésnek*”, „*goromba dorgálásnak*”, „*darócos megtámadásnak*”, „*a bosszú legnemtelenebb, legaljasabb nemének*” nevezte. Elmondja róla és *Vahotról*, hogy „*gorombaságban mind az érdekllett csavargó, mind főnöke felülmúlhatatlanok*” stb. Hogy valami vigasztaló ellentét is legyen, tegyük ide önjellemzését: „Semminek sem vagyok olly ellensége, mint az illy civakodásnak”.

Csakhogy itt valami nincs rendjén! Bántó az ellentmondás az állítás és a valóság között! *Petőfi* ugyanis érdemben nem is foglalkozott elpártolt barátja bírálatával, ki nem sokkal ezután azzal áltatta magát, hogy *Petőfiék* azért *nem válaszoltak* neki, mert „ellenvetéseimre nem tudtak volna mit felelni”. Szegény. Hát nem volt elegendő válasz *Toldy Ferencnek* a *Budapesti Híradó* 1845. március 4-i számában megjelent kritikája? Minek ismételtetni! Vagy a nagy irodalomtörténész véleményét nem tekinthette *kompetensnek*? Talán mert *Vörösmarty* és *Bajza* barátja kívül esett a *Pesti Divatlap* körén? Vagy esetleg az „irodalomtörténet-írás atyja” nem értett kellően az irodalomesztétikához? *Toldy* bírálatára pedig neki is szólt, sőt reá is hatott. Az *Anticritica non plus ultrája* c. kifakadásában ugyanis már dicsért is. Ekképpen: „Már higye el, édes *Petőfi úr*, hogy verseit minden hiányai mellett is sokkal jobbnak tartom, semhogy e bírálat által tönkre silányíthatók volnának”.

De hát ha sem *Petőfi*, sem *Vahot* nem válaszoltak kritikái megjegyzéseire — mint ahogy ez igaz —, akkor mi szükség volt a *Leleplezésekre*? Minek kötekedett tovább, miért szórt hamis vádakot és alaptalan sértő rágalmakat a *Divatlap* szerkesztőinek a fejére? Mert kétségkívül ő támadott, ő rágalmozott mindig. Ő kapcsolta össze a *Tavaszc.*-afférral a bírálatot és a *Leleplezéseket*. Ő nem tudta mérsékelni dühét; ő akarta erkölcsileg lejáratni *Petőfit* a Pápára el nem küldött verseskötetek közhírré tétele kapcsán hangoztatott áligazságokkal.

Olyan vad szenvedéllyel küzdött, mint akit csakugyan bánt — idézem — „hogymég nem másztam az ugorkafa tetejére, hol némely iskolatársaim trónolnak”. Ő szedte elő a lomtárból a *Hírnök* régi receptjét, és olvasta rá a pártoskodás vádját *Petőfiékre*, azt hirdetve, hogy a „Pesti Divatlap szájhős urai szép szín alatt a legnagyobb igaztalanságokat szeretnék elkövetni”, mivelhogy „az irodalom országában kárhozatos, *kizárólagos aristocratia után vágnak*”. (Ezt vajon hogy értette!?) Ezért aztán csak azokat fogadják be „sanctuáriumaikba”, akik az ő hiúságuknak hízelegni tudnak”. Lapjukban is csak olyan verseket közölnek, mely őket dicséri, vagy melyek — idézzünk pontosan — „pöffeszkedő hiúságtoknak megfelelel”.

Mint mondtuk, nem új ez a vád. Ezzel támadt neki a *Hírnök* jó pár évvel korábban *Vörösmartyék* „ultraliberális pártjának”, azzal vádolva őket, hogy *kegyenceiknek, csatlósáiknak* „kényszer alatt” akkor is az ő elveiket kell vallaniuk, „még ha lelkük megtörik is az ellenmeggyőződés súlya alatt”, pedig azok csak az ingatag jellemű költöcskéktől és a szilárd elvi alappal nem rendelkező féltehetségektől óvták magukat. De tegyük fel, hogy nem tévedett Szeberényi, és a szentélybe, a „sanctuárium”-ba csak a hízelkedőknek volt belépési engedélyük. Nem tagadjuk, szerették, sőt áhítozták ők is a sikert és a népszerűséget. Örültek a dicsérő, dicsőítő verseknek. De akkor mivel magyarázza azt, hogy ő is odavágyott? És hogy az ő *Petőfivel* — ne mondjunk többet — rokonszenvező, 64 soros! versét visszautasították! Talán nem volt eléggé hajbókoló, s ezért nem felelt meg a két szerkesztő „pöffeszkedő hiúságának”? Azt ugyanis nem mondhatja, hogy vele akarta leleplezni „az álnok”, a „szavakkal hősködő” segédszerkesztő („eredetileg *Petrovics*”) „veleszületett finomságát” — az „aljasságot” és a „fölülmulthatatlan gorombaságot”.

Önmagával került ellentmondásba akkor is, amikor azzal mentegette magát, hogy azért nem írta bírálata alá a nevét, mert tudta: „*Petőfi* a legjózanabb criticat sem tűrheti el, de ha csak egy-két hibája említették is, ő azonnal a legnagyobb durvasággal kél ki, és mérget szór vétkes és ártatlan ellen, úgy, hogyha ez nem akar jogaiból engedni, nincs vége-hossza a sok harcnak és háborúnak”. Kénytelenek vagyunk ez ellen is vétőt emelni. Nem azt állítjuk, hogy *Petőfit* nem idegesítette az értelmetlen, elmarasztaló kritika, vagy hogy heves vére nem lázadt fel a sértegetésekre. Nem! Csak azt nem értjük, honnan tudta ezt előre Szeberényi, hiszen régebbi levélváltásukból ilyesmire nem következtethetni, sőt a *Leleplezések* egyik mondatában azzal dicsekedett, hogy egyik „silány versét”, az *Első versem*-et éppen az ő tanácsára nem küldte el egyetlen szerkesztőségnek sem. Az sem világos továbbá, hogy ha valóban segíteni és nem lejártni akarta barátját, miért nem közölte magánlevélben vele kritikai véleményét. Vagy ha már nyilvánosságot akart, miért nem mérsékelte gúnyos-epés hangját; — az igazságot gúnyolódás nélkül is tudtára adhatta volna.

Az ugyanis kétségbevonhatatlan tény, hogy baráti levélben nem figyelmeztette a költőt verseinek esztétikai gyöngeségére. Erre későbbi visszaemlékezéséből sem tudunk következtetni. Azt is megkérdezhetnénk, ha valóban veszekedő embernek ismerte *Petőfit*, hogyan írhatott össze neki annyi gorombaságot. Elgondolkodtató az is, ha ő valóban széplélek volt, miért nem vetett véget „baráti” viszonyuknak akkor, 1843-ban, amikor erre *Petőfi* módot és lehetősé-

get adott. Még úri emberségén sem esett volna csorba! Izgága emberekkel nem jó a szegény jámbor halandóknak barátkozniuk!

De ami a legbosszantóbb, most is tévedett. Nem ő, hanem *Petőfi* tudta mérsékelni magát, holott roppant fájt neki, sőt kimondottan idegesítette is „elpártolt” barátjának csúnya orvtámadása. *Tompa Mihály* egyik leveléből tudjuk, még arra is gondolt, hogy párbajra kél vele gonosz vádaskodásai miatt.

Hagyjuk azonban e szomorú históriát! Legyen belőle elég. Tény, hogy az okatlan gyűlölet, a sértegető hangnem, a valóság akart félremagyarázása és megmásítása, az önérdék és a látszaterkölcös rágalmozásokra készítő védekezésmódja fájóbb és érzékenyebb sebeket osztogatott, mint a nyers szavak lávaömlése. Méltatlan volt Szeberényihez is. Nem csodálhatjuk, hogy *Petőfi* elfordította a fejét, ha találkozta az utcán, és kiment abból a szobából (nem akarván egy levegőt szívni vele), amelyikbe ő belépett. Ilyenkor elgondolkozhatott szomorú tévedésén. Igaza lehetett az egyik közismert *Petőfi*-kritikusnak: a „szereetre érdemtelenné vált” Szeberényit végül olyan erős büntudat mardosta, amelyen „még *Petőfi* halála sem könnyített”. Hiába próbált közeledni — *Petőfi* mindvégig kemény maradt. Az 1848-ban *Jenőfi* néven kiadott *Forradalmi szikrákban* pl. ezeket írta *P . . . i*-hez címzett versében:

Te tőlem elszakadtál,
Tán mert magasban állsz,
És most — mely egybefüze,
Tört a baráti lánc.

De hisz a szolgaságnak
Lerombolt romjain
Egy új, erős vár épül
Hazánk határain.

.....

S te, ki a vár falára
Szinte hordál követ,
Mert az egész hazában
Visszhangzák esküdet,
Te ellökted magadtól
Jövő *testvéredet*
Ha félreismeré is
Tán egykor szivedet?

Szomorú kontrició ez. Azt tükrözi, Szeberényi három mélyen elgondolkozta-tó év után sem szabadult meg önáltató nézeteitől! „Te ellökted magadtól jövő *testvéredet!*”, azt hitte, talán keblére öleli?

Még 1861-ben sem tagadta meg önmagát. Így indokolta baráti kapcsolatuk megszakadását: „Megjelent verseinek általam írt bírálata őt tőlem elidegeníté, úgy hogy ha találkoztunk is, ismerni nem akart. És így én inkább kérdezhettem

volna felőle: valódi barátságot érzett-e irántam? Egyébiránt, ha ő volt is talán a hibás, azt én még életében régen megbocsátottam.”

Vajon, ha egyedül volt önmagával, hitte is ezt? Nehéz elképzelni. Ha átolvasta egyszer is a sárguló dokumentumokat hideg fejjel, bizonyára nem. Szomorú, hogy *Petőfi* halála után 12 évvel sem volt képes a töredelmes vallomásra.

De hát miért elevenítette fel a régi kapcsolatot? Részesedni akart abból a dicsőségből, amely az 1861-es kiskőrösi szoborleleplezéssel kapcsolatos nemzeti lelkesedésből és tiszteletből a halhatatlan költő baráti körére sugárzott? Vagy félt a Solferino után felerősödő *Petőfi*-kutatások esetleges leleplezésétől, s ezt akarta megelőzni? De akkor miért nem vallotta be férfiasan fájó tévedését? Az kellett, hogy „harcos kis *Gyulai Pál*” utasítsa rendre?

Makacssága miatt nem élhette át a vezeklő igazságszolgáltatás humánusának azt a szépségét, amire *Kölcsey* adott megindítóan szép példát *Berzsenyi* fölött mondott emlékbeszédével. Nehéz az őszinteség? Sok esetben igen. Nélküle azonban vigasztalan az utókor és a lelkiismeret ítélete. „Kegytelen a végzet.”

*

Szeberényi — különös paradoxon — a maga módján híve volt a szabadságtörekvéseknek (két versfüzésre: a *Jenőfi* néven megjelentetett *Forradalmi szikrák* és a *Búvirágok* is ezt igazolja), függetlenül azoktól a *Petőfi* ellenes kirohanásoktól, amelyen saját értékét túlbecsülve és a művészet könyörtelen kontrasztelekciójába belenyugodni nem tudva, nyers indulattal támadt rá a „szegény kis pacsirtára”. Mindig elveszítette reális látását és helyes arányérzékét, ha reá gondolt. A fentebb idézett *Jenőfi*-vers is erről tanúskodik. Ebben volt iskolatársának még az 1848-as forradalomban vitt szerepét is egy szintre igyekezett hozni a sajátjával. Nem vette észre, nem akarta tudomásul venni, hogy az üstökösként feltűnt ifjú költő szelleme úgy vágtatott „a magyar forradalom előtt, mint a göncöl rúdja a sánta kerekei előtt” — ahogy *Németh László* jellemezte *Petőfi Mezőberényben* című drámájában. Nem ismerte volna fel, hogy *Petőfi* nem mint egyszerű követ hordó robotos, nem mint névtelen, könnyen pótolható átlagmunkás dolgozott a magyar szabadság szentegyházának építésén, hanem ihletett megálmodója, avatott tervezője volt annak? Olyan egyedi és megismételhetetlen szellemi vezére a kornak, akihez nem mérheti önmaga teljesítményét. Nemcsak azért, mert ő fogalmazta meg „az egész országban visszhangzott” esküt: a *Talpra magyart!*, hanem mert úgy lett, úgy lehetett 25 évesen a nemzet szellemi vezére, hogy benne a forradalmi cselekvés időpontjának a felismerése egyedi történelemlátással, a néplélek csalhatatlan ismerete erős társadalompolitikai bizonyossággal, az erkölcsi tisztaság szépsége és önzetlensége megingathatatlan plebejus elkötelezettséggel párosult.

Az előzmények ismeretében nem váratlan, ha Szeberényi szabadságharcos tevékenységében — bármily nagyra értékeljük is — akadnak kisebb-nagyobb ellentmondások. A nagyváradi kerületi császári és királyi haditörvényszéknek 1852. július 31-én kelt jelentésében azt olvashatjuk, hogy társával: *Novák Dániel* csabai tanítóval együtt „izgató könyvek s iratoknak, továbbá még a forradalmi időkben megjelent proclamatioknak és forradalmi nyomtatványoknak birtoklá-

sával” vádoltatnak, sőt „Szeberényit még azon vád is terheli, hogy forradalom alatt *Népbarát* című forradalmi lap szerkesztésében, szerinte csak mint fordító, 1849. május hónapig részt vőn, amikor is *Szelepcsényi Gábor* álnév alatt *Pestről megszökött*, s ugyanezen néven 1851. évi november hónapig — midőn mint tanító Csabán alkalmaztatott — Vásárhelyen, Csongrád megyében tartózkodott, és ottan is mint tanító működött”.

Négyesi László, a *Pallas Lexikon* irodalmi szakcikkeinek írója négy évtizeddel később már úgy informálta az érdeklődőket, hogy Szeberényi 1848-ban *Kossuth Hírlapjának* munkatársa s vele együtt a „*Népbarát*” tót kiadásának a szerkesztője volt, majd fogalmazó lett az országos rendőrségnél *három hétig*, s az ott szerzett útlevelekkel később magát és sok társát szerencsésen megmentette. A katasztrófa után Aradon orosz fogságba esett, de Nagyváradra kísértetésekor megszökött”. Ezután „*Szelepcsényi Gábor* névvel Hódmező-Vásárhelyen lap-pangott, mint kántortanító”. Ezt fogadta el az 1926-ban megjelent *Magyar Irodalmi Lexikon* szerkesztője, dr. *Ványi Ferenc* is. Orosz fogságba eséséről és szerencsés kimenetelű szökéséről a későbbi lexikonok (a *Benedek Marcell* féle *Irodalmi Lexikon* ill. az *Életrajzi Lexikon*) már nem szólnak.

Négyesi közléséből nem tudhatni meg, hogy 1849-ben is munkatársa maradt-e a *Nép Barátjának*. Minden jel arra vall, igen, ha ezt ő így vállalta a haditörvényszék előtt. A lap ekkor (január 16 és április 28 között) Debrecenben jelent meg, s a szerkesztőség csak ezután helyezte át székhelyét a május 21-én visszafoglalt Pestre. Itt adták ki utolsó számát 1849. június 30-án.

A *Vas Gereben* szerkesztésében június elsejétől megjelenő politikai hetilap (társzerkesztője *Arany János* volt), a mérsékelt hangú sajtóorgánumok közé tartozott. Nem vetekedett sem a *Március Tizenötödike* (*Pálffy Albert*), sem *Táncsics Munkások Újságának* forradalmi radikalizmusával. Valójában a jobbagyfelszabadítás kereteinek a kitágítását követelő paraszti erők szenvedélyes indulatait igyekezett csillapítani és féken tartani vele a kormány, amely elsőrendű feladatának érezte „a márciusi forradalmat érintetlenül átvészelő nagybirtokrendszer” és néhány még el nem törölt földesúri jog és kiváltság védelmét. Ezért olyan értelmű fejtegetésekkel „győzködte az olvasóközönséget”, mint amilyeneket a kormány körlevelei sugalltak; vagyis hogy „a birtokos osztály képviselői már az úrbéri viszonyok felszámolásával is felülmúlhatatlan áldozatokat hoztak, a nép csupán hálátlanságának adná tanúbizonyságát, ha ezekkel az áldozatokkal nem érné be.” (*Spira György*).

Ezt a nézetet erősítendő, különösen pedig *Pálffy* és *Táncsics* lapjainak ellensúlyozása végett juttatott el egy-egy ingyen példányt belőle — vagy nemzetiségi nyelveken: szlovákul, románul, délszlávul és németül napvilágot látó testvér-lapjainak valamelyikéből — a kiadóhivatal az ország valamennyi községébe.

A *Nép Barátja* nak nem volt célja a társadalmi rend forradalmi átalakítása. Minthogy azonban hatékonyan támogatta a nemzeti függetlenség ügyét, a forradalom és a szabadságharc között lényeges minőségi különbséget nem tévő és nem érzékelő haditörvényszékek szemében szerkesztése súlyos bűnnek számított. Ez magyarázza, miért törekedett Szeberényi is arra, hogy személyét kizárólag mint fordítót fogadtassa el a Nagyvárad-kerületi bírakkal.

Szeberényi, ahogy az *Életképek*ben korábban publikált cikkei, elsősorban a *Jenőfi* néven közreadott folytatásos útleírása, a *Kirándulások* (1846) tükrözi, jól ismerte „a forradalom felé sodródó ország társadalmi feszültségeit”. Tudta, hogy „a felvidéki tót parasztok sokkal rosszabbul élnek, mint az Alföld népe”. Hogy „embertelen zsarnoki bánásmódban részesülnek”, és nem várhatnak sok jót „az uraktól, akik lakomákat, táncmulatságokat rendeznek azzal az ürüggyel, hogy az éhező népen segítenek, de valójában semmit sem tesznek, csak maguk szórakoznak”. (*Tamás Anna*). Egyedül a magyar nyelvű főlap és a szlovák nyelvű mutáció következetes összevetése igazolhatná, csakugyan el tudta-e altatni írói becsvágát, s beírta-e a fordítás egyhangú robotjával.

Nem világos az sem, mikor és miért vállalt szerepet az „országos rendőrség-nél”, ha állását rövid három hét múlva ott hagyta. Csak azért, mert április 28-a után a lap szerkesztőségének Pestre költözéséig oda sorolták be, mint *Arany Jánost*, a lap névleges társszerkesztőjét? (A szlovák nyelvű mutáció viszont május 26-ig továbbra is Debrecenben jelent meg!) Vagy azért, hogy kitöltetlen útlevélblanketták birtokába jusson, amelyekkel ő és néhány ismerőse — ha úgy kívánja a sors és az egyéni érdek — alkalomadtán álnév alatt kimeneküljön a fővárosból? Ez esetben azonban hiba van a dátum körül, hiszen a kormány csak június 5-én hagyta el a civis-várost. Pestről tehát, ha ekkor volt a rendőrség tisztviselője, nem jöhetett le már májusban az Alföldre. Akkor sem, ha közvetlenül május 21 után ment fel, hogy a visszatelepítést előkészítse. De vajon kitől tartott? *Kossuth* köztársaságának rendőreitől (ő az országos rendőrség fogalmazója, vagy a császáriaktól? Esetleg mindkettőtől?

Érthetetlen az is, miért ment éppen Aradra, ha mint azt az általa megadott időpontból következtetni lehet, a trónfosztás után nem akarta tovább szolgálni *Kossuth* rendszerét. Ez ellen viszont azt kérdőjelezi meg a józan ész, miért hurcolta és miért őrizgette a szigorú beszolgáltatási rendelkezésekkel nem törődve — még 1852-ben is a forradalom és a szabadságharc nyomtatványait és proklamációit? Vagy nézzük a másik ellentmondást! *Négyesi László* — mint mondtuk volt — a századvégen úgy tudta: több hónapos rejtőzés után végül Aradon esett fogságba, s innen „Nagyváradra kísértetésekor” megszökött. Tegyük fel, így történt. De újra jön a kérdés: mit keresett Aradon? Miből élt? Nem félt, hogy ismerősei vagy volt munkatársai felismerik, és mint szökevényt feladják? Nem félt az útlevélügytől? Vagy talán csak afféle legenda Arad és a szökés is, amiről ennél fogva érthető módon nem tudhatott semmit a háborús ténykedést és személyes felelősséget firtató császári és királyi törvényszék?!

Haán Lajos békéscsabai evangélikus lelkész, a neves történetíró, hézagpótló művében, az 1870-ben publikált *Békés vármegye hajdaná*-ban ezzel kapcsolatban mindössze annyit közölt, hogy „mint a *Priatel Ludu* társszerkesztője e lappal Debrecenbe, majd Pestre, Szegedre, Aradra zarándokolt. A fegyverletétel után H. M. Vásárhelyen működött mint tanító és papsegéd”. Nem szólt semmit az országos rendőrségnél vállalt fogalmazói munkaköréről; nem tudott az ott szerzett útlevélblankettákról, sem a későbbi sikeres szökésről. Mégis ez látszik a legelfogadhatóbbnak. Nemcsak azért, mert *Haán* személyes ismerőse volt Szeberényinek, hanem mert ebben van a legkevesebb ellentmondás.

Egyetlen dolog zavarja csak az adatokkal való teljes azonosulást. Az a körülmény, hogy a *Nép Barátjának* szlovák változata: „a *Maczai (Mácsai) Lukács* felelős szerkesztő és *Szeberényi László* (valójában Szeberényi Lajos) társszerkesztő által gondozott *Prjat'el Ludu*, amely a legtovább prosperált a nemzetiségi mutációk közül, (április elejétől május 26-ig), *1849-ben csak Debrecenben jelent meg!!!* Méghozzá a „Kolozsvárról idehozott nyomda” betűivel, ahogy ezt *Kosáry Domokos*-nak a *Magyar sajtó története II/1.* c. kötetben lévő *A forradalom és a szabadság sajtója* című tanulmánya állítja. Utána megszűnt. Ennélfogva Szeberényi sem „zarándokolhatott” társszerkesztőként vele Pestre, még kevésbé Szegedre és Aradra.

Erthetetlen az is, miért nem ez a *Haán*-féle verzió található *Szinnyei* hatalmas művében: a *Magyar írók élete és műveiben*, illetve a különböző később kiadott lexikonokban. (Vajon kiktől kapták adataikat?) Megjelenésük idején ugyanis már nem származhatott belőle semmiféle erkölcsi kár vagy hátramaradás, sem rá, sem a családra nézve. Ő különben sem élt már — 1875-ben meghalt.

Az, hogy az 1852-ben letartóztatott Szeberényi a nagyváradi cs. kir. haditörvényszék előtt hallgatott arról, hogy az országos rendőrség tisztviselője volt, mégkevésbé hogy a különböző lapokban politikai vezércikkei jelentek meg, emberileg nagyon érthető. Mindegyik súlyosabb következményekkel járhatott volna, mint a szlovák mutációnál végzett és „vállalt” *fordítói* tevékenység, mégha a mérsékelt hangvételű kormánylapnak „a szeptemberi fordulat (*Jellasics* betérése) után antidinasztikussá éleződött hangneme” nem is tetszett Bécsnek. Ez különben — ahogy *Kosáry* megállapította — sokak szerint taktikailag is helytelen volt; — „kelletlen visszhangot váltott ki a szlovák olvasók körében”. Ezt a tényt felismerve, mindenekelőtt pedig az egyes településekre eljuttatott ingyenpéldányok hatásának ellensúlyozására készítettett belőle ún. „hamis példányokat” az osztrák hatalom, és terjesztette a szlovák nemzetiség lakta területen.

Szeberényi szenvedélyesen vitázó újságíró volt. Nem kerülte a kényes kérdéseket. Bátor cikkeit nemcsak a *Nép Barátja*, hanem *Kossuth Hírlapja* és az „eleven eszű és gyors tollú” liberális demokrata *Gyurmán Adolf Közlöny-e*, de ami még többet mond, *Táncsics radikális szemléletű Munkások Újsága* is szívesen vállalta. Sokáig emlékezetes maradt pl. az a késhegyig menő polémiája, amelyet *Bajza József*, az 50—60 munkatársat foglalkoztató *Kossuth Hírlapjának* a szerkesztője oldalán vívott „a kiállhatatlan büzü” pecsovics lap: a *Nemzeti Politikai Hírlap* „köpönyegforgatónak” bélyegzett szerkesztőjével, *Illucz Oláh Jánossal*. Vele, a „gyűldei” újságíróból radikális publicistának felcsapott újdondással szemben a kormánynak azt a rendelkezését védte, amely a „pesti gimnáziumban a vallás-ant nem iskolai, hanem magánoktatás tárgyává” kívánta tenni. Egy másik cikkében „a magyarországi tótok némelly izgatóit” és azok *pánszláv légvára*it támadta. Szűk két hónappal később pedig a „bácskai és bánági szlovákokhoz intézett szerb proklamációt” bírálta, harcos kommentárt fűzve hozzá. Nem sokkal ezután — szeptember 15-én — ugyancsak a *Kossuth Hírlapjában* éles támadást kezdett a „cseh biblikus írásmódot használó” szlovák nyelvű katolikus egyházi néplap: a *Ferdinánd Pelikán* által ekkor megindított *Wudce z Trnawy* és melléklapja, a *Bohumil* ellen, amelyektől a pesti *Religio és Nevelés* szerkesztő-

sége azt várta, hogy a „közboldogítás legbiztosabb alapját: a vallást ébreszteni és szláv társainkat politikai állásunk józan felfogására és élvezésére” nevelni fogják.

A két lap be nem vallott politikai célja, ahogy a velük kapcsolatos reflexiókból kivehető, nem a megbékélés, hanem inkább a katolikus és a luteránus vallású szlovákok közötti ellentét szitása és elmélyítése volt. Így kívánták a *divide et impera* elv szellemében az elnyomó osztrák hatalom érdekeit szolgálni. Ezt az elképzelést sugallja mind a pozsonyi posta éber vezetőjének határozott izgatási szándékra figyelmeztető feljelentése, mind Szeberényi *Egy jezsuita* címmel közreadott írása, amely *Pelikánt* aulikus szimpátiával és protestánsellenességgel vádolta. De erre vall *Szőnyi Pálnak* a *Közlönyben* december 19—20-án megjelent folytatásos cikke is, amely a *Religio és Nevelésnek* a közoktatásügyi minisztérium elleni vagdalkozását utasította vissza.

Szeberényi, akár annak idején *Petőfivel* szemben, most is heves indulatossággal érvelt és vitázott. Magabiztos, dörgő stílusát nem véletlenül érezte és minősítette „személyeskedő”-nek a súlyos vádak ellen védekező *Pelikán*. Csakugyan nem maradhatott néma; tüstént tiltakoznia kellett. A kielezett politikai légkörben kellemetlen megbélyegzést jelentettek az ellene felhozott, ellenvéleményt nem tűrő, könnyen általánosító kíméletlen megállapítások és vádak. Hasonló hangot ütött meg Szeberényi *Táncsics* lapjában a *Munkások Újságában*, ahol nem törődve sokak vallásos érzületével és meggyőződésével, a búcsújárásokkal kapcsolatban fejtette ki elmarasztaló véleményét.

Könnyen elképzelhető, hogy saját maga politikai jelentőségének és megnőtt közéleti szerepének és aktivitásának érzetében végül túlértékelte önmagát. Elvesztette arányérzékét, és úgy igyekezett legalább egyenrangú lenni és maradni *Petőfivel*, hogy elmosta a vezető politikai tényezővé emelkedett ideológus költő és az eszmét terjesztő, elkötelezett tollú újságíró közötti minőségi különbséget.

A hódmezővásárhelyi evangélikus lelkészi hivatal halotti anyakönyvének biznysága szerint Szeberényi már 1849. szeptember 2-án alkalmazottja volt az egyháznak. Mint kántortanító, ekkor temetett először. Valóban *Szelepcsényi Gábor* néven. Hamar talált helyet magának. Alig két héttel Világos után; s ez, a korabeli zűrzavarokat ismerve, cseppent, sem meglepő. A jelek arra vallanak, rokonai is lehettek a városban, hiszen az egyházközség lelkésze: *Jeszenszky László* úgy 6-8 évvel ezelőtt még két vásárhelyi illetőségű Szeberényit ismert. Az egyik kb. 90 évesen akkortájt költözött el fiához, a másik, ki jó 10-15 évvel volt ifjabb nála, mint jőnevű kovácmester tevékenykedett a népes városban, s közben saját szórakozására vagy 800 népdalt írt össze. Talán éppen a családi hagyomány adott indítékot hozzá. Szeberényi Lajos volt ugyanis *Lehoczky Tivadar* és *Törs Kálmán* társaságában a fordító-szerkesztője *A hazai nem-magyar ajkú népköltészet tára* című gyűjtemény „tót népdalokat” tartalmazó első kötetének, amely a *Kisfaludy Társaság* kiadványaként 1866-ban jelent meg.

Szeberényi munkájához a *Kollár János*-féle 2 kötetes, több mint 2500 dalt tartalmazó kiadvány szolgált alapul. Ebből fordított le „inkább enyelgésből mint valami komoly szándékkal” vagy 50-et már 1847-ben, amikor öccsénél: *Andornál* „néhány héten át falun töltötte a hosszú téli estéket”. A kis gyűjteményt aztán elküldte *Erdélyi Jánosnak*, aki azzal biztatta, hogy a *Kisfaludy*

Társaság mint programjába illő munkát, belátható időn belül megjelentetheti. A szabadságharc kitörése megakadályozta ezt. Már Csabán tanított, amikor a *Pákh Albert* szerkesztette *Szépirodalmi Lapok* 1853. évfolyamának 38. száma mutatványként egy-két dalt közölt belőle. Az önálló füzetben való kiadásra azonban még jó ideig várni kellett. Végre a *Kisfaludy Társaság* 1865-ben kibocsátott felhívása, amely a „Magyarországban élő mindenféle nemzetiségek népdalainak” összegyűjtésére mozgósította az ország népét, megteremtette a publikálás lehetőségét. Ezalatt az ő gyűjtése és fordítása is ötszörösére — 253-ra — nőtt. Ehhez kapcsolta hozzá a *Társaság Lehoczky Tivadar* 169 és *Törs Kálmán* 5 dalát, s így jelent meg a következő évben a 427 szlovák népköltési terméket bemutató kötet, amelyhez ő írt előszót.

Szeberényi pompás érzéssel tapintott rá a mű társadalmi-politikai jelentőségére egy olyan kor kezdetén, amelyet *Bach* minden egészséges törekvést, minden összefogásra serkentő próbálkozást elnyomó önkényuralma előzött meg. Az *Apafiról* szóló dolgozatban ismertetett hivatalos iratok bizonyítják, mennyire félt a rendszer a népdalok forradalmasító hatásától és a népköltészeti gyűjtés társadalmi mozgalommá válásának a lehetőségétől. A néma tartománnyá súlylyesztett hazában csakugyan sokat veszített rangjából és tekintélyéből a népköltészet. *Ortutay* tömören ekként jellemezte helyzetét: „A népdal politikai-nemzeti funkciója sokat gyengült”.

A *Kisfaludy Társaság* vezérkara is felismerte ezt. De felismerte a Solferino és Magenta mellett elszenvedett vereségek után kínálkozó kedvező lehetőséget is. Tanult 1848-ból, és a nemzetiségekkel való őszinte és nyílt kapcsolatok kiépítésén fáradozott. Világosan látta: olyan új típusú hazaszeretetre van szükség, amely szakít az évszázados gyűlölködéssel és megbékélésre, összefogásra épül. Olyan nemzeti öntudat kell, amelyet minden nemzetiség magáénak vallhat, mert a közös sors, a közös szenvedés, a kölcsönös bizalom és az évszázados egymásra utaltság történelmi igazságának az érzete és tudata hatja át. Ezt a célt szolgálta *A hazai nem-magyar ajkú népköltészet tára* is.

Szeberényi lelkes örömmel köszöntötte a *Kisfaludy Társaság* korszerű nemzetiségi politikáját. Tökéletesen azonosult vele, s minden erejével azon volt, hogy ezt a fajta nemzeti érzést — használjuk *Wesselényi Szózatának* szavait — a „hazaszeretet poézisévé” tegye. Tudta, mit jelent az úgy szempontjából, ha a magyarság a népköltészet eredeti alkotásai nyomán ismeri meg a „vele századok óta összeforrva, jó és bal sorsban egyaránt osztozva, testvérvé vált” szlovákok hamisítatlan, — „idegen hozzájárulástól ment” — érzelemlátját, alapvető erkölcsi elveit és gondolkodásmódját. Azokat a karakterisztikus jegyeket, amelyek közül nem egy éppen az egymás mellett élés folytán — vagy ahogy ő írja: *összeforrás következtében* — esetleg mindkét nép jellemében felfedezhető.

Szeberényi fejletlen verselési technikáját ismerve, persze, óvakodnunk kell attól, hogy kizárólag ennek a fontos politikai elvnek tulajdonítsuk a fordítás nehézségeit. Feltételezhető ugyan, hogy a minél tökéletesebb tolmácsolás érdekében maga is erőltette a szöveghűséget. Erre intette az az ekkor kibontkozó művészi szemlélet, amely elutasította a népköltészeti alkotások művészi csiszolását, és egyre határozottabban az eredeti nyelvi és verselési forma megőrzése mellett foglalt állást. Mégis úgy érezzük, hogy a hívó rímekre nehezen vissz-

hangzó bizonytalan felelő rímek, a logikai és a zenei ritmus egybeesésének hiányából adódó erőtlen, meg-megbicsakló dallamvonalak, a szlovák nyelv sajátos idiomatizmusainak szó szerinti visszaadásából eredő nehézkességek, helytelen szókapcsolatok, nyelvi erőszakok stb. inkább Szeberényi poétai adottságainak a gyengeségére világítanak rá. Ilyenekre gondolunk: „Keménykő . . . vizétől már sok király megüdült”, „a lovam majd nyerítget”, „már a mi szerelmünk összement”, „majd sirat a galambom nemzetsége vele”; vagy a szalonlira hangulatát idéző, előkelősködő igékre és igealakokra: „rejtvék a vár alatt”, „a szeretőcském elhagya”, „kincset vesztettem el, mely szívemben honolt”; aztán a nehézkes inverziókra: „tudják meg, hogy rejt magában ifjút” — ti. a sír —, „csak az én szívem az, mely reám hoz halált”; a szavak és nem a gondolatok kínosan pontos fordításából származó homályra:

Volt nekem, volt elég, (ti. szeretőm)
Vékával mérhették,
De most az újak közt
is mind fölvehetnék;

meg a pars pro toto (rész az egész helyett) elv érvényesítése közben alkalmazott ilyen és hasonló fordulatra: „csókold most a kezed,/hisz ez is az a test”; vagy az enjambement (a versmondat áthajlása egyik sorból a másikba) művészi tehetetlenségre valló alkalmazására: „miért ért rá fel / növelni magzatát” stb.

A költőietlen alakzatok példakénti felsorolásával természetesen nem a szövegűséget maradéktalanul érvényesíteni szándékozó fordítói elv jogosságát akarjuk kétségbe vonni. Még a népdal esetében sem, amelyről tudnivaló, mennyire közösségi termék. Bárki változtathat rajta a saját ízlése és élethelyzete szerint; hozzáadhat és elvehet belőle, mígcsak olyanná nem válik, mint a finom síma kő, amelynek érdekességét és dudorait évek hosszú során át mossa és csiszolja a folyó vize, míg elnyeri végső, tökéletes formáját. Ennek ellenére valljuk a nép által elfogadott *dalolt forma* tiszteletét és jogos védelmét, és tiltakozunk az erőszakos műköltői beavatkozások és átdolgozások ellen. Elismerjük, a Szeberényi-féle megközelítési módnak is van bizonyos értéke. Több lényeges vonást tár elénk, mint a túlságosan kicicomázott, erejét és báját vesztett, költőileg talán cizelláltabb, kiforrottabb variáns.

Nem az elv miatt perelünk tehát vele, hanem mert „kezében a mesterkelt forma és a nehézkes fordítás révén az eredetinek hangja és zamatja jóformán elveszett”. Más szóval: „gördülékenyebben, frissebben, magyarosabban” kellett volna fordítania, úgy hogy közben a dalok könnyen folyó természetessége, „sajátos szlovák zenéje és levegője” is megmaradjon. (*Sziklay László*)

Az alapvető nyelvi követelményeket a műfordítónak is tiszteletben kell tartania. Nemcsak a szónokoknak, akiket Szeberényi az 1849-ben megjelent *Politikai szónoklat-tanában* arra figyelmeztetett, vigyázzanak: az elavult szavak és a „nyelv szellemének” nem engedelmeskedő, modernkedő „idomtalan nyelvszülemények”, továbbá a fölöslegesen alkalmazott idegen szavak és kifejezések használatánál „veszedelmesb fekélyei” nyelvünknek az idegen idiómák és azok szolgai átvétele. Onnan ered ez — fejtegeti tovább —, hogy „a németekkel és

tótokkal szorosb viszonyban élven, ezeknek némelly szólásformái annyira ránk ragadtak, hogy alig tudjuk felfödözni s az eredeti kifejezésektől megkülönböztetni”.

Sajnos, a helyes elv felismerése és hangoztatása nem azonos annak biztos alkalmazásával. Így volt ez az ő esetében is. Fordításának gyarlóságait nem menti, legfeljebb valamelyest magyarázza a szlovák nyelvi sajátosságoknak az a jól rendszerezett példatára és indoklása, amelyet a jobb értelmezés érdekében a kötet bevezető tanulmányában adott közre.

Nehéz lenne tisztázni ma már, hány dalt gyűjtött az alföldi szlovákok között csabai tartózkodása idején. Kétségtől foglalkozott ekkor is a népköltéssel; — erre vallanak a *Pákh Albert* által közölt mintadarabok. Reméljük, lesz majd olyan Békés megyei kutató, aki mint a szlovák folklór jó ismerője és avatott tudatosítója, vállalkozik arra, hogy megláttassa: vannak-e a *Kisfaludy Társaság* kiadványában a Szeberényi által publikált dalok között olyanok, melyek nincsenek benne *Kollárnak* elsősorban a mai Szlovákia területére alapozott gyűjteményében, és minden kétséget kizáróan innen, a mi Dél-alföldi vidékünkéről valók.

Szeberényi 1851 őszén cserélte fel a hódmezővásárhelyi kántortanítóságot a csabai reáliskolai tanársággal. Ekkor lett *Szelepcsényi Gábor*-ból újra Szeberényi Lajos. A meghívást minden bizonnyal öccsének: *Andornak* köszönhette, (unkatestvérüket: *Szeberényi Gusztávot* ugyanis csak 1853 januárjában választották meg *Haán János* mellé csabai papnak), aki szakítva a világi pályával, nem sokkal a világosi katasztrófa után a legnépesebb alföldi evangélikus egyházközség tevékeny segédlelkésze lett. Bátyja, Lajos, az 1851/52-es tanévet egyértelműen Vásárhelyen kezdte még el. 1851. szeptember 11-én egy temetésen fungált is, sőt mintha az 1852. január 21-ei anyakönyvi bejegyzés kézjegye is reá vallana. Ez a szertartást végző pap vagy kántor személyét rögzítette. (Nevezettek ilyenkor gyakran csak nevük kézjegyét használták). Csabai munkába állását ennek ellenére bátran számíthatjuk 1851. november 1-jével — bármelyik ismerőse meghívhatta temetőlelkésznek a helybeli parokuspap előzetes hozzájárulásával.

Szeberényi hamar megtalálta régi önmagát megyénk legnépesebb városában. Azonnal cselekvő részese lett annak az eleven szellemiségű helyi értelmiségi csoportnak, amely az *Entwurf* szigorú rendelkezései folytán csaknem „végvesztélybe” került szarvasi esperességi gimnázium megmentésére alakult. Munkatársa — életre keltője? — volt az *Egyház és Oskola* című kiadványnak, színésze egy olyan műkedvelő társaságnak, amely magyar és francia szerzők darabjainak bemutatására vállalkozott, s az előadások tiszta bevételét a bajba jutott „főgimnázium” segélyezésére ajánlotta fel. Előbbiről az I. kötetben lévő „*A Vajda Péter nevét viselő gimnázium első ötven éve*” című fejezetben, utóbbiról a műkedvelő színjátszók és vándorszínészek megyei szereplését ismertető dolgozatunkban szoltunk.

A szarvasi *Réthy-nyomdában* kiadott „vallásos és növelészeti zsebkönyvet”, az *Egyház és Oskolát* végül is nem ő, hanem öccse: *Andor* szerkesztette. Minden valószínűség szerint azért, mert ellene már a nyomdai munkálatok kezdetén megindult a haditörvényszéki vizsgálat. Feltevésünket több emberi tényezőre alapozzuk. Pl. arra, hogy a két testvér közül ő volt merészebb és célratörőbb: a markánsabb egyéniség. Benne munkált nagyobb vállalkozó kedv. Neki volt

szélesebb körű ismeretanyagra alapozott pedagógiai kultúrája és gyakorlati jártassága. Emellett rendelkezett is már némi szerkesztői tapasztalattal. Jobban ambicionálta a közéleti szereplést és a szépirodalmi sikert. Aztán nem lehet mellékes tényező az sem, hogy míg öccsének jövője a lelkeszi pályán biztosított-nak tűnt már, neki határozott előrelépést jelenthetett volna a gimnáziumi katedra. Azaz, személyes érdeke is fűződhetett a szarvasi iskola jövőjéhez, amelynek a polimathia-szerű, osztálytanító oktatási forma rendezetileg előírt felszámolása következtében — amennyiben továbbra is fenn akart maradni — több új tanszék megszervezéséről kellett gondoskodnia.

Ez irányú reményét azonban — ha valóban voltak ilyen törekvései — könyörtelenül szétzúzta váratlan letartóztatása és „bűnösségének” lassú, vontatott tisztázása. Pedig nem kizárt, hogy édesanyja és a csabai egyház többek között ezért is sürgette a tárgyalás minél gyorsabb lefolytatását.

A 10 éves kiadvány maga is tovább erősíti teóriánkat. 10 versével (kettő saját nevével, nyolc *Jenőfi* álnéven jelent meg) ő volt a kötet legfoglalkoztatottabb szerzője. Öccse mindössze a csabai gyülekezetben 1852 húsvét vasárnapján tartott beszédével szerepelt. Ebben a szarvasi gimnázium megmentésére hívta fel hallgatóit, erejükhez mért adakozást kérvén tőlük. Tagadhatatlan: okosan érvelt az *Entwurf* szellemében, rámutatva, milyen erkölcsi és szellemi kár fakadt már eddig is abból, hogy „az elhírhedett (nagy hírű) bölcsész számtannal, a költő hittannal, a hitnök természettannal *robotként és siker nélkül* bajlódott”. Nyíltan kiállt a protestáns önkormányzat védelmére, és mutatott rá a szarvasi iskolának egyházi szempontból is nélkülözhetetlen szerepére és rendeltetésére. Hivatkozott a múlt és a jelen nagyszerű helyállásaira; a nagykőrösiek és kecskeméti példamutatására, akik önerejükre hagyatkozva, másoktól nem várva segítséget, védtek meg és védik ezután is főgimnáziumaikat. „És te, Alföld, Magyarhon Kánaánja!” késlekedsz? — tette fel az ösztönző-nyugtalanító kérdést. Adakozzék mindenki! Ahhoz, hogy „egyházunk életét megmenthessük, meg kell annak csíráját — az oskolát tartanunk”. Ha az átszervezést nem hajtjuk végre úgy, ahogy azt a kormány — a kor igényeit figyelembe véve — megköveteli, „elsüllyed az önkormányzati jog”, elvesz kincsünk: a szarvasi „tanoda”, amely semmivel sem végzett gyarlóbb, nívótlanabb oktató-nevelő munkát, mint az ország akármelyik jó iskolája.

Az *Egyház és Oskolának Szeberényi Andor* egyházi beszéde volt az egyetlen aktuális mondanivalójú közleménye. Sem *Haán Lajos: A reformatió rövid vázlat a Békés és Csongrád megyében*, sem *Homonnai (Háberern Jonathán?) Aristoteles és logikája* című értekezése, sem *Pecz Gyula Koménius Ámos középtanodai rendszeré-t* ismertető elmefuttatása, amely csatlakozási pontokat keresett a XVII. századi nagy pedagógus nevelési elvei és az evangélikus iskolák által képviselt *Zay-ugróci terv*zet meg az *Entwurf* között, nem tartalmazott egyetlen lényeges adatot sem a szarvasi iskoláról. *Haán* ugyanis már a török hódoltság végével lezárta történelmi vizsgálódását, és nem szólt semmit a később keletkezett dél-alföldi protestáns iskolákról. *Pecz* is, aki pedig tanára volt a szarvasi tanodának, beírta annyival, hogy a korabeli evangélikus gimnázium *általános* nevelési elveiről és gyakorlati módszereiről beszélt. Egyedül *Homonnai* kapcsolt művéhez (a polimathia „léleksorvasztó nyavalyáját” emlegető részhez) egy kis

helyi érdekű adatot a lapszéli jegyzetben: *Tarczy Lajos* és *Vajda Péter* hajdani beszélgetését idézte, s vele a híres pápai professzor mélyen elgondolkodtató kérdését: „Hát mit *nem* fog tanítani Szarvason?” Ennél bővebb utalást azonban nála sem találhatunk.

A szépirodalmat 16 vers, 2 beszély és egy aforizmacsokor képviselte. Egyik sem szolgálta közvetlenül és hatásosan az esperességi iskola megmentésének ügyét. A versek kizárólag vallásos buzgóságra neveltek. Az isteni jószágot és gondviselést dicsőítették, s nem kötődtek sem a szarvasi gimnáziumhoz, sem az iskolai élethez. Közülük kettő (az egyiket Szeberényi, a másikat *Elefánt Mihály* volt ceglédi lelkész írta) „*Az Úr imádságá*”-t exegetálta versben, abban a modorban, amelynek legművészebb megoldását *Babits* adta, „egy bécsi műintézet által kiadott műlaphoz” 1914-ben szerzett hasonló felfogású és felépítésű versével: a közismert *Miatyánk*-kal.

A két elbeszélésben — igaz — központi szerepet kapott már a középiskolai nevelés és a kollégiumi élet, az aktualizálás azonban nagyon erőszakolt bennük. Mondhatnók: kínosan félszeg. Nem a cselekményből következik, ezért aztán erőtlen és vérszegény is. Tendenciájuk sem szerencsés. Az iskolai nevelés gyenge hatásfokáról árulkodnak a pedagógia mindenhatóságát hirdető században. Íróik sajátos módon annak a bizonyítására sem tettek kísérletet — pedig ez az *Entwurf* életbe léptetésével mind a szülőknek, mind a fenntartó egyházmegye iskolai bizottságának égető problémája lett — milyen előnyt jelent is valójában a nyilvánossági jog. Hogy a „közönséges — azaz engedélyezett nyilvános — iskola a társasági viszonyoknak is alkalmasabb készülő helye”, mint a házi vagy a kis létszámú magániskolai nevelés. Jobban felkészít a társadalmi együttélésre, mert a gyermek ott, „ahol eleitől fogva több társakkal együtt nevelődik, . . . több oldalról pallérozódik.” A fővebb rendű gyermekek megtanulják . . . az alsóbb állapotúakat jobban esmérni és inkább becsülni”, míg „az alsóbbak hasonlóképpen helyesebb esméretet szereznek a felsőbbekről — és *érdemen épült*, állandóbb tisztelet öntetik beléjük”. Más szóval, az iskolai nevelés összetett hatásrendszere révén „lesurlódnak kölcsönösen róluk az egymásról való helytelen képzeletek, és jobbakká formáltatnak” — ahogy ezt már *Szilágyi Ferenc* is hirdette az *Erdélyi Múzeum* VI. füzetében fellelhető tanulmányában.

A mi két történetünk — sajnos — felemás módon ad igazolást erről. Inkább csak mint kivételek erősítik *Szilágyi* szabályát. Egyrészt a „felsőbbrendű gyermekek nem lesznek emberibbek és jobb szívűek”, „nem hullatják el a születési, állapoti és vagyoni kevéséget”, legalábbis nem az iskolai nevelés hatására (erre a történetekből nem lehet következtetni), másrészt a szegényebbek sem válnak olyan mindent elfogadó, engedelmes puhányokká, akik egyszerű tanári intelemre habozás nélkül hajlandók irányító elvként alkalmazni „a rendtartás, függés, engedelmisség, szorgalmatosság” azon jámbor *virtusait*, „melyek nélkül a polgári társaságban — társadalomban — nem lehet jól élni”. Nem tudják levetkőzni otthonról hozott szokásaikat és negatív tulajdonságaikat. Ezeket az iskolai nevelés sem képes lefaragni róluk.

Igaz, az egyik novellaíró: *Orbán Pető* — valószínűleg története mondanivalójából eredően- már ekként vallott a nevelésről: „A növelés teszi az embert emberré, de a növelés teheti és teszi őt ördöggé is, ha tudniillik rosszul vezetve,

ha elvéte van az". Arról, hogy az „oskola” le tudja-e (és miként) nyesegetni a rossz nevelésből fakadó vadhajtásokat, már nem beszélt. Novellájának dolyfős, ellenszenves figurája: Horgasi Pál sem tudott megszabadulni tőlük. Jót akaró anyja úgy beleplántálta szívébe a maga naív-elfogult majomszeretetével a rendkívüliség és nagyrahivatottság tudatát, hogy tökéletesen megzavarta különb sorsra hivatott fia gondolkodásmódját és mentalitását. Gyógyíthatatlan önhittség és nagyképű zsenitudat, megalapozatlan becsvágy és dacos elégedetlenség, gátlástalan akarnokság és mindent megvető gyűlölet lett a jellemzője. Át akart gázolni mindenkin, akit bármilyen szempontból maga fölött érzett és tudott. Öltözködésben és költséges szórakozásban versenyre kelt a leggazdagabb fiúkkal. Féktelen indulattal felrúgta az iskola és a társas élet szabályait — öntörvényt szabott magának és életének. Mikor aztán bajba került (s az iskola elhagyására kényszerült), arra is képtelenné vált, hogy az adott lehetőségek között okosan válogasson. Nem tudott belekapaszkodni az alapvető erkölcsi normák biztonságos mentőövébe, s rossz szellemére hallgatva, nem tett különbséget még a jó és a társadalmilag káros között sem. Talajtalan és menthetetlen lett. A hasonló nem-nemes származásúak megvetve fordultak el tőle, ki fondorlatos módon, szívtelenül kifosztotta szüleit, kicsalta utolsó fillérjüket is, abban a csalfa reményben, hogy azzal elérheti önző, nagyratörő célját. Az előkelő család tagjai azonban hamar felismerték — nem közéjük való. Végül még jótevőjére is fegyvert fog, és mint üres, erkölcsileg éretlen hazug-handabandázó gonosztevőt méltán éri utól a végzet.

Horgasi ámokfutó törtetésének, meghökkentő személyes konfliktusainak — nyugodtan leszögezhetjük — nem volt soha semmiféle politikai indíttatása. 1852-ben nem is lehetett. Nem azért tanult, hogy fölnevelkedvén majdan az emberi egyenlőség élharcosa legyen. Kizárólag önmaga egyéni karriere foglalkoztatta. Uralkodni vágyott — nem elsőnek lenni az egyenlők között. Mindenáron fel akart jutni a ranglétra csúcsára, ahogy egykor szegény anyja is képzelte. Arra, hogy ebbéli célját nem érheti el, hogy a nemesi előjogokat védő és törvényként kezelő feudális hatalom szigorú és merev korlátain aligha léphet túl, politikai éretlensége következtében nem is gondolt.

Orbán, az író, sem vélekedett róla másként, ahogy ezt az alábbi didacticista jellegű megállapításából is kiolvashatjuk: „A születési előnyt persze — *nem ugyan társadalmi szabadelműségből*, mert illy magas világnézetre lelke még nem emelkedhetett, hanem *önhittségi vakságában* mérlegelni nem bírta, nem tudta”.

De vajon mit akart az író és a szerkesztő ezzel a romantikus fordulatokkal és lélektanilag alig-alig megokolt motívumokkal gazdagon megtűzdelt történettel (*A növelés áldozata*), amelynek a főhőse a gyakorlati pedagógia csődjét és az iskolai-kollégiumi nevelés hiábavalóságát és eredménytelenségét sugallta? Miből gondolták, hogy hasznosan agitálhatnak vele a szarvasi gimnázium megmentése mellett? Azért találták csak közlésre méltónak, mert benne egyedül a jobbagyivadék a negatív figura — ő a „növelés áldozata” —, míg a grófi sarj, akinek a szemléleti, erkölcsi gazdagodását nem igazolja az iskolai életről festett tabló, eszményien tökéletes? Meglehet. Valóban annak a rétegnek a hiúságát legyezgethették vele, amelytől a nagyobb anyagi támogatást remélték és várták. Elképzelhető, persze, az is, hogy esetleg csak hatásos ellenpontnak szánták,

mivel *Blázy Lajos* kiskőrösi lelkész vázlatosságában is célratörő elbeszélése: a *Pikó* (ez az úgynevezett szolgadiákok gúnyneve volt) fordított alapállású történetet tárt az olvasók elé, s az iskolában szorgalmas munkával elsajátított tárgyi ismeretek, nemes erkölcsi normák alkotó módon történő hasznosításának a szépségét, illetve a művelt agy és fejlett gondolkodókészség diadalát hirdette. Azokat az erényeket emelte magasra, amelyeknek Tövis Bálint, az értelmes és becsületes parasztyerek, a hajdani pikó a maga töretlen társadalmi felemelkedését köszönhette, s amelyekkel a nemesi vagyont könnyelműen elherdáló sickei Ickificky család utolsó élő férfitagja: a léhűtő és mihaszna Árpád fölé nőtt.

Blázy novellájának jól nyomon követhető demokratizmusát nemcsak a tanulás tükrözi. Az író minden lehetőséget megragad arra, hogy erős népszerűtetést bizonyítsa. Őszinte véleménynyilvánításában nem korlátozza semmi — még a szabadságharc bukása sem. Vagy talán még a reformkor végén írta meg erős kritikai élű elbeszélését, amelyet aztán alkalmasnak érzett a Bach korszakra is? Odáig természetesen nem jutott el, hogy a közismert kollégiumi deákúr-szolga-deák rendszer ellen is hadat üzenjen (ez a népi tehetségek fokozatos és tervszerű iskolai kiművelését és egészséges társadalmi kiválasztódását akadályozta volna), addig azonban igen, hogy figyelmeztessen a korabeli magyar világ torz értékrendjére, a kiszolgáltatott szegény tanulók megalázó sorsára s arra a súlyos morális áldozatra, amelyet önmaguk szellemi kiépítése érdekében vállalniuk kellett.

Tövis Bálint élete a régi rómaiak „sub pondere crescit palma” alapigazságnak szerzett érvényt. Együgyű úri passziókat kiszolgáló jobbágyi „kötelességek” és nagy lelki erőt követelő fájó érzelmi próbák terhe alatt edződött az ő lelke is. Karriere a józan paraszti ész és az önfegyelemre épült okos emberség szép diadala; a róla írt mű pedig a honorácior-értelmiség erkölcsi erejéről, a művelődés hasznáról és az iskola társadalmi szükségességéről tanúskodó szenvedélyes filippika lett. Hitelességét a korlátolt nemesi szemlélet alábbi bornirt axiómája edzi és erősíti: „A tudomány csak annak való, ki koldulni szegéyell, kapálni nem tud, s tudományon kívül másból nem élhet”.

Ijesztő kultúraellenesség rejlik e mögött a többször is idézett lehangoló nézet mögött, amelynek realitását *Csokonai Tempefőjé*hez hasonló, döbbenetes adatokkal is alátámasztja az író. Elmondja például, hogy az egyik igen gazdag magyar főúr, aki könnyű szívvel áldoz 500 forintot egy gyors lábú, csinos agárra, s 400 forintot fizet a szakácsának, sokallja a házitanítótól a 300-at s a falusi iskolamestertől a 100 pengőt. „Z” báróról (feltehetően a kor ismert személyisége volt) pedig azt árulja el, hogy amikor 300 forinttal díjazza a kutyapeccér munkáját, nem áttolja 150-re taksálni azt a művelt nevelőt, ki öt nyelven oktatja gyermekeit, s emellett még rajz-, ének-, zongora- és gitárleckéket is ad nekik.

Alig enyhíti az író harcos arisztokrata-ellenességét az a körülmény, hogy az időközben magas beosztásra is érdemesnek talált pikó (a tudomány, az iskolázás értelme és haszna az ő életével kap igazolást) Árpád úrfi jóságos és az élet esélyeit okosan felmérő hugát veszi feleségül, s megmenti az őt megtagadó, rokonná nem fogadó, züllött, váltót hamisító sógorát a börtön szegényétől.

Ezzel anyagiakban is lerója „tartozását”, kifizetvén a váltóban feltüntetett nem kis összeget.

Sajnos, a „sz-i” iskola fennmaradásának politikai és kulturális szükségességét, oktató-nevelő munkájának magas színvonalát a cselekménytől függetlenül, mintegy ráadásaként propagálta az író. Nem szerves része a történetnek, s ezzel jócskán aláasta az amúgy sem túl magas művészeti hatást is. Nem a szarvasi iskolában játszódik a történet, nem az ott szerzett ismeretek és intelmek formálták ki Tövis Bálint jellemét. A jellegtelen háttér és képlet minden város iskolájára illik. Nincs benne helyi szín. Ennélfogva a történet végén levont erőltetett tanulság és felhívás sem hat — nem toboroz új híveket, nem serkent adakozásra.

Az *Egyház és Oskola* jellegénél fogva sem lehetett szakmai előfutára a *Néptanítók Könyvének*. Még kevésbé az a műkedvelő színjátszó tevékenység, amelyet Szeberényi a csabai ifjakkal a szarvasi iskola anyagi támogatása céljából vállalt. A *Békés Megyei Levéltárban* található iratok tanúbizonysága szerint kb. 18-20 ifjú vállalkozott arra, hogy *Reök István* „igazgató” irányításával „a szarvasi evangélián iskola felségállítására” előadásokat tart. Tevékeny részt vett ebben mindkét Szeberényi: Lajos mint a „játszó személyzet” tagja, segédlelkész öccse: *Andor* meg mint sűgő. A csabai főszolgabíró, *Pólnér Lajos* által közölt, nem alfabetikus rendbe szedett lajstrom azt sejteti, főszerepeket játszhatott, mint-hogy neve második helyen szerepelt a listán közvetlenül a *Lehoczky Victor* szolgabíróé után.

A lelkes társaság minden bizonnyal több darabot tanult be egyszerre. Abból a tényből következtetünk erre, hogy röpké egy hónap alatt három előadással lépett a közönség elé. Először 1852. május 1-jén. Ekkor *Gaal József: Szerelem és champagni*, majd hamarosan *Kisfaludy Károly Csalódások* című vígjátékát, végül *Bayard—Devorme: Moiroud et Comp.* és *Cormon—Grange: Férjem kószál*, 1, illetve 2 felvonásos színművét adta elő. Sajnos, nincsenek pontos adataink sem az egyes darabok közönségsikeréről, sem az anyagi támogatás mértékéről, jöllehet felsőbb parancsra már a *Csalódások* bevételeinek a hova fordítását is ellenőriztette a megyei főnök.

Ismerve a korabeli szigorú korlátozó intézkedéseket, amelyek kizárólag jótékony célú táncmultságok tartását engedélyezték, könnyen előfordulhatott, hogy a fiatalok — nagyobb anyagi sikerre törekedve — előadásukat bálakkal kötötték össze. Talán éppen egy ilyen közös rendezvényen robbant a bomba. Azt történt ugyanis — ezt egy, a „nagyváradai ker. cs. k. katonai parancsnoksághoz tétetett jelentés” tudatja —, hogy „Csabán a nagy vendégfogadó termében” május 8-án „bizonyos Szarvasi *Tomcsányi* (József) által egy táncvigalom rendeztetett, amelynek jövedelme, mint itten —ti. Nagyváradon — hiteles forrásból tudva vagyon, foglyok segélyezésére fordított. Bizonyos *Omászta* (Zsigmond) Csabáról maga 15 jegyet vett 1 pfjával. Ezen kívül magában a bálban *Tomcsányi* pénzgyűjteményezéseket (is) tett vár foglyok részére”.

A Gyulára küldött leirat egy szóval sem említi a csabai fiatalok színelőadását. A szarvasi *Tomcsányi* személye és a jótékony célhoz kötött báli engedély megadása is csak sejteti, hogy a táncmultságot eredetileg a szarvasi gimnázium támogatására szervezték. A nagyváradai főnök előírásainak szellemében azonnal

megindult Csabán is, Szarvason is a nyomozás. 1852 különben is a megyei ellenzéki értelmiség megtörésének az éve volt. Alig múlt el hét letartóztatás nélkül. Egy hónap se telt még el azóta, hogy a „hivatalosan feljelentett” *Greguss Ágost* szarvasi „iskolai oktatót”, miután „lakásán számos tiltott és gyanús kéz- és röpiratok találtattak” az *aradi helyőrségi hadbiztosságnak* adták át. (BCSM, ir. 104/el. 1852.) Úgy irányult rá a figyelem, hogy egy női társaságban ő maga fedte fel titkot, miszerint a *Réthy* Nyomda által kiadott *Magyar Alföldi Kalendáriumban* lévő versének augusztus—november hónapokra vonatkozó szakaszait úgy szerkesztette meg, hogy annak akrosztikonjába (sorkezdő betűinek összeolvasása) a következő veszélyes intelmet rejtette: „A forradalom győzni és boldogítani fog”, amit aztán a hölgykoszorú valamelyik tagja — vagy annak közeli bizalmasa — megszegeve a titoktartásra tett ígéretet, feljelentett.

Nem sokkal később, június 1-jén, a nagyváradai cs. k. rendőrigazgató — a kerületi katonai parancsnoksággal „egyetértőleg” — arra hívta fel a Békés megyei főnököt, *Bonyhády Gyulát*: tegyen vizsgálatot az iránt, volt-e a szarvasi *Tomcsányi* által május 8-án rendezett „bál megtarthatására hivatalos engedély adva; ha volt, kitől volt adva, mely hatóság vagy hivatalnok vitte azon a politikai felügyeletet”. Kérte továbbá, hogy „egy ad actum — tisztán erre az egy alkalomra — kiküldendő bizalmas hivatalnok által nem csak *Tomcsányit*, hanem a többi tudva lévő résztvevőket is hallgattassa ki körülményesen az iránt, hogy minő összeg folyt be, ki vette azt által, mire fordított, minő célja volt e vállalatnak (vállalkozásnak), és az miként valósítottatott”.

Maschek rendőrigazgató körületekintő gondoságot követelt mind a szervezésben, mind a vizsgálat lebonyolításában. Utasította a megyei főnököt, figyelmeztesse a megbízandó hivatalnokot: tartsa kötelességének „nem csak a tárgyat szoros titokban tartani és nem nyilvánítani — azaz nyilvánosságra nem hozni —, hanem még oly módon ügyesen vezetni, hogy valamely alkalmas kibeszélés feltalálására semmi öszvebeszélés vagy egyetértés ne történhessék”.

A fennmaradt levéltári iratokból nem állapítható meg, hányan voltak „a tudva lévő résztvevők”, akikkel a hatósági közeg házmotózással összekötött „beszélgetést” folytatott. Az azonban kétségtelen, hogy az alig fél éve Csabára költözött, lelkesen ügybuzgó Szeberényi köztük volt. Fenn is akadt a rostán. Hamarosan letartóztatták tanítótársával, *Novák Dániellel* együtt.

Egyértelműen az ő helyzete volt a súlyosabb. Amikor ugyanis a „csabai egyházi és oskolai előljáráóság” azért folyamodott a nagyváradai cs. kir. katonai parancsnoksághoz, hogy fölöttük az ítéletet minél hamarabb mondja ki — távollétük ugyanis súlyosan akadályozta az iskolai oktató-nevelő munkát —, válaszul azt kapta, hogy „a cs. kir. haditörvény széknek f. év július 31-ről 980. sz. a. kelt jelentése szerint. . . mind kettőnek jelleme, politikai tekintetben annál gyanúsabb, minthogy mindketten ugyan azon tanintézetnél vannak, és ugyan azon vétekben (forradalmi proklamációk és nyomtatványok, újságok őrzése — EL.) találtattak, azért is a kettő közt bizonyos titkos szövetséget alaposan sejtetni, különösen azért, mivel *Nováknál* az érintett forradalmi hírlapból — értsd: a *Nép Barátjából* — több darabok találtattak, melynek szerkesztésében Szeberényi (sic!) részt vön.

Egyébiránt a vizsgálat erélyesen folytattatik, és az ítélet hozatal is a lehetőségig gyorsíttatni fog, mindazonáltal megjegyzzetetik, miszerint Békés Csaba közönsége a felsőbb helyről reá ruházott oskola-ügyre gondoskodásnak, — mit fentebb érintett folyamodványában indokkal hoz fel — ily egyén választása által, *különösen mint Szeberényi*, aligha eleget teend, azért is ennek a tanítói hivatalban leendő további maradása a kifejtett körülményeknél fogva nem látszik megengedhetőnek, sőt *Novák*nak is további alkalmazhatása kérdés alatt áll”. (BCSM — IV. b. 152 — ir. 5030/1852. sz.)

A csabai egyházközség presbitériuma, szerencsére, nem sietett az így megüresedett állások betöltésével, noha a nagyváradi főispáni hivatal nyomatékosan tudtára adta, hogy „a tanintézetbeni oktatás akadálytalan folytatásáról” a törvények értelmében gondoskodnia kell. Jól is tette; — tanítói hat hónap múlva kegyelmet kaptak. Szeberényi anyja „közbenjárására” szabadult ki a váradi statusfogságból. Csabára internálták, ahol egy ideig még rendőri felügyelet alatt állt. A tanítástól azonban nem tiltották el egyikőjüket sem.

Politikai „meghurcolásuk” semmit sem értett tekintélyüknek. A csabaiak ezután is tisztelték és szerették őket. Messzemenően elismerték és méltányolták nagy tudásukat és pedagógiai rátermettségüket. Az iskolafenntartó egyház *Novák Dánielt* például már a következő tanévben megbízta a „tanácskormányi jegyzői” feladatok ellátásával — ez kb. a későbbi igazgatói megbízással ért fel; ő közölte a város evangélikus iskolai tanítóival az irányelveket, így az 1853/54-es tanév osztályokra bontott tananyagát is, míg Szeberényi minden valószínűség szerint a háttérből irányított, és ésszerű elméleti tanácsokkal, ügyes módosító javaslatokkal látta el az egyházi vezetőket. Könnyen felismerhető ez, ha összehasonlítjuk a *Vilim*-féle dokumentumokat az 1854-ben megjelent *Tanítók és anyák* könyvével, illetve a *Néptanítók Könyve* módszertani, didaktikai, iskolaszervezési elveivel. *Vilim (Wilym) János* annales-szerű kéziratos művében, a *Munkácsy Mihály Múzeum* tulajdonát képező „*A b.-csabai evang. á. vallástételt követő körösmelléki iskola leckéinek és tanulóinak névsora (1842—1871)*” című mátrikulában viszonylag sok utalás található Szeberényire annak ellenére, hogy sohasem tanítottak egy iskolában. Neve leggyakrabban az 1852-ben életre hívott helyi intézmény: a néptanodák felügyeletével és eszmei irányításával felruházott iskolabizottmány legfontosabb rendelkezéseit rögzítő (*Vilim* által szóról szóra lejegyzett) dokumentumokban fordul elő, de többször fellelhető az oktatásra kijelölt tankönyvek szerzői között is. Főként, miután Szeberényi, Csabát elhagyva, Makóra ment papnak.

Roppant termékeny szerző volt. *Vilim* kézirata alapján nem kevesebb mint 8 segéd- és tankönyvről tudunk. Ezek a következők: *A gyermek első könyve* (ez még *Szelepcsényi* néven jelent meg a Réthy Nyomdában 1851-ben), *Népszerű természettan*, *Magyarország története*, *Tüneménytan*, *Magyar olvasás és fordítás*, *Olvasókönyv*, *Tőt tankönyv*, *Földrajzkönyv*. Vagyis alig volt olyan tantárgy, amelyikhez ne készített volna valamilyen segédletet.

Nagy kár, hogy gyakorlati használhatóságukról semmit sem árult el a jó és lelkiismeretes nevelőként ismert *Vilim*. Még inkább fájjaljuk, hogy nekünk sem sikerült beszerezniük őket, így aztán azt sem tudhatjuk, valójában milyen tudományos színvonalat, milyen szakmai értéket képviseltek a korabeli tan-

könyvirodalomban. Csak arra tudunk következtetni — erre azonban kellő biztonsággal —, hogy írójuk *Pestalozzi* és a német filantropista pedagógia jelentékeny hazai reprezentánsa révén, dualista nézeteket vallott, és a tudományos igazság terjesztését az oktatók legelemibb, legalapvetőbb kötelességének tartotta. Az iskolai bizottmány 1858/59-re előírt tantervében ugyanis ez a félremagyarázhatatlan figyelmeztetés olvasható: „A *Népszerű természettan* című tanulmányt (tantárgyat), hol csak lehet, a vallással kell összekötetésbe hozni, azaz Istenre, az ő mindenhatóságára, bölcsességére és jóságára utalni, hogy a tanulók minden tüneményben a mennyei atyát tanulják ismerni, tisztelni és szeretni”.

Szeberényi komolyan vette a pedagóguspályát. Színvonalas felkészülést nyújtó selmeci „előiskolája” ellenére is lelkiismeretesen készült rá. Minden jel arra vall, Arad után jó időre az oktatásügy szolgálatában ismerte fel élete célját és rendeltetését. Nem elégitette ki azonban a gyakorlati pedagógiai feladatok és kötelességek jobb-rosszabb ellátása. Többre vágyott. Nem akart megrekedni a középszerű vidéki tanító szintjén. Az általunk felsorolt tankönyvek sokszínű változatossága, szokatlan kiadványkísérletei, melyek a kortárs német pedagógiairodalom beható ismeretéről tanúskodnak, azt mutatják, örömet is talált benne. Erős vitázó szenvedélyét, racionális beállítottságát, elméleti kérdések iránti hajlamát és érdeklődési körének korábbi irányultságát ismerve ugyan egyértelműnek látszik: egyéniségéhez minden más értelmiségi pálya közelebb állott, mint a 6—12 éves bicebóca gyermekekkel való törődés mindennapos gondja. Az adott viszonyok között, persze, sok választása nem lehetett. Dicséretére legyen mondva, a sivár viszonyok közepette is viszonylag hamar felismerte az oktatói tevékenységben az adottságaihoz jobban illő munkaterületeket, és már Vásárhelyen hozzáfogott a tudatos felkészüléshez.

Mindegy, mi vezette: szellemi önvédelem vagy elkötelezett szolgálattudat. Tény, hogy vidéki elszigeteltségét meghazudtolva, óriási dologra vállalkozott, és alapos pedagógiaelméleti vizsgálódásba kezdett. Pontosan látta nemcsak önmagával szembeni kötelességeit, hanem az evangélikus iskolaügy korszerűsítésének az égető szükségét is. Gyakorlati tapasztalatainak valós értékeit a jóval előrébb járó nyugati államok pedagógiai-didaktikai mércéjével mérve, igyekezett rátalálni a legcélravezetőbb metódusokra, hogy saját nevelőmunkájának minőségi javításával együtt, azzal párhuzamosan, a felismert nagy igazságok és korszerű módszertani elvek gyors tudatosítása révén mozgásba hozza és felerősítse az önkényuralom nehéz éveit alatt végtelenül meggyöngyült szakmai érdeklődést a népoktatás ügye iránt.

Széles körű elméleti érdeklődésével, pedagógiai ismereteinek rohamos gazdagodásával, mindenekelett pedig azok elvi megalapozottságával azonnal kitűnt a 10 tagú csabai testületben, sőt hamarosan a nagy kiterjedésű egyházmegyének is elismert pedagógusa lett. Főlemelően nagyszerű, magasztos hivatásnak tartotta a népművelést. Nagy kultúrájú, művelt pedagógusokat kívánt az iskolákba, akik több nyelvet ismernek, és lépést tartanak a tudomány fejlődésével. Akik nemcsak sejtik, de tudják is, milyen döntő szerepe van az érzéki észlelésnek az ismeretgazdagításban, és magától értetődő természetességgel alapozzák „a látás és hallás érzékszerveire . . . a gyermek első ismereteit”. Tőlük, a művelt nevelők-

től várta, hogy a lehető legkorszerűbb módszerek ügyes alkalmazásával a fokozatosság elvét következetesen érvényesítik, s az egyszerűtől az összetett, a könnyebbtől a nehezebb felé haladva, illetve a részegységek és a különböző tudományágak közötti logikai összefüggéseket megláttatva, olyan szilárd ismeretek birtokába juttatják a tanulókat, amilyeneket a folyton fejlődő és tökéletesedő élet követel. Az általános tankötelezettség híve volt. „A legcsekélyebb parasztfiútól a hercegfíúig” mindenkit be akart vonni az oktatásba, hogy kivétel nélkül minden gyermek részese legyen a tudomány áldásainak, és fiatalon sajátítsa el, hogyan kell „helyesen látni, helyesen hallani és helyesen beszélni” — azaz hogyan kell a természet jelenségeihez ésszerűen közelíteni és azokat realisan értékelni.

Bármily magas követelményeket támasztott is azonban az eszményi nevelővel szemben, nem kergetett hiú ábrándokat. Számolt vele, hogy többnyire alacsony műveltségű tanítókkal kínlódik a korabeli magyar pedagógia. *Riemann* művéhez: a *Tanítók és anyák könyvéhez* írt előszavából (megjelent a szarvasi *Réthy* Nyomdában, 1854-ben) például azt tudjuk meg: nemcsak azért vállalkozott a mindössze 36 lapos, rendszerező kézikönyv lefordítására, mert „nem talált még munkát, melyben oly röviden és mégis oly alaposan volna módszer és tantárgy mintegy dióhéjban előadva, mint e művecskében”, hanem mert azt könnyen érthető fogalmazása miatt „*még a nem oskolázott tanítók is, milyenek, fájdalom, kedves hazánkban még mindig vannak, használhatják*”.

A kis kompendium alkalmas segédeszköz lehetett mind a kisebb képzettségű nevelők, mind a kisiskolás korú gyermekeiket otthon tanítani szándékozó édesanyák számára. Különösen azok az oktatók okulhattak belőle, akik „készületlenül léptek a pályára”, és viszolyogtak „a főlíantok áttanulmányozásától”, de haszonnal forgathatták azok is, akik „a régi rendszer szellemében, vagyis inkább szellemtelenségében korban előrehaladtak”, és megöregedvén nincs már sem kedvük sem idejük arra, hogy elavult módszereiken terjedelmes szakkönyvek útmutatásai alapján változtassanak.

A rövid, két nyomdai íves elemzés a következő 5 kis fejezetre oszlott:

1. a szemléltanról és első beszélési képzésről,
2. az emlegyakorlatokról és első beszélési képzésről,
3. az olvasástanításról,
4. a számvetés-tanításról,
5. a rajztanításról.

Már a bevezetőben óva intette Szeberényi az olvasókat: a füzetben csak „a tanítás kezdetének a módszere és tantárgya foglaltatik, s csupán az oktatás első két, legfőlebb három évében (egy-egy osztály két-két évre terjedt) használható. Azután már nagyobbak az igények”. Igaza volt. *Riemann* könyvecskéje valóban csak az alapismeretek elsajátíttatásának és elsajátításának a módját taglalta. Semmivel sem ment túl a 8 éves korig kiszabott iskolai tananyagon. Az alábbi akut témák kaptak kiemelt helyet és elemzést benne: a beszéd- és beszélőkészség — értsd a hibásan képzett hangok — javítása; a magyar és a német nyelv alaphangjai és betűi és a közöttük észlelhető különbségek; az olvasástanítás közismert módszerei; a *Pestalozzi-féle híres egységi tábla* használatának elve a számvetés tanításában; az írástanításhoz elengedhetetlenül szükséges rajzkész-

ség fejlesztése, illetve az egyszerű mértani alakzatok: vonalak és „szegek” (hegyes- derék-, tompa-) gyakorlása és fogalmi tisztázása.

Szeberényi szenvedélyesen vitázó, erősen szubjektív alkat lévén, nem rejtette véka alá a maga nem mindenben azonos véleményét. Összesen 18 fordítói lábjegyzetet fűzött a rövid szöveghez!!!. Az egyikben például *Riemann* olvasási elvével szemben saját gyakorlati tapasztalataira hivatkozva, ajánlott másikat, kifejtvén, miért is tartja a szintetizáláson alapuló *betűző* olvasástanításnál eredményesebbnek az általa kedvelt és használt, ún. *hangoztató* eljárást. Ez ugyanis a betűképek és a hozzájuk tapadó hangok között könnyen és gyorsan gyümölcsöző, egészséges reflexkapcsolatokat teremt, minek folytán „mihelyt a gyermekek az alaphangokat tudták, s néhány *némát* — azaz mássalhangzót — ismertek, olyan szavakat olvastattam velük — közli reflexiójában —, melyek az általuk már ismert betűkből álltak. Például, ha ismerték az „n”, „m”, „r” betűket, olvastattam velük: én, ón, ún, nő, ma, mi, ár, ír, úr, már stb.” Máshol meg a mindenkinél jobban tisztelt nagy eszménykép *Pestalozzi* „egységi tábláját” ismertetve, az annál jóval nagyobb sikerrel alkalmazható *Ruszt-féle* számológép beszerzését sürgette és proponálta.

Riemann katekizáló modorban, kérdés-felelet formában szerkesztett művének gondolkodó fordítóját nem érdekelte túlságosan a magyar pedagógiai irodalom. Kitűnik ez abból, hogy a 18 lábjegyzetben nem kevesebb mint 10 német szerző nevével és tanulmányainak cím szerinti felsorolásával (közülük csak egyet fordítottak le magyarra) találkozunk, míg velük szemben mindössze *Szeleptsényi* (sic!) — azaz saját maga — általunk már fentebb is említett művének az ajánlása áll, mint amiből világosan megtudható, milyen különbség van a német és a magyar nyelv hangállományában és betűkészletében.

Cáfolhatatlan arisztokratizmus ez. Nem hihető, hogy mögötte a magyar pedagógiai irodalom ismeretének a hiánya lapulna. Meglepő ugyanis, hogy amikor Szeberényi „kitűnőleg ajánlotta” *Schaller, Denzel, Grossmann, Olivier, Riemann, Tillich, Stephani, Pöhlmann, Göhrung, Türk* műveit, mint akik és amelyek „méltók, hogy a tanító velök megismerkedjék”, és lelkesen propagálta a nagy *Pestalozzi Buch der Mütter*-ét, bár ezt külön említeni egyenesen fölöslegesnek tartotta, „mert ki ezt sem ismeri, nem érdemli meg a tanító nevet”, egyetlen szót sem szólt a *Török Pál* és *Székács József* által 1842-ben megindított *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokról*, sem *Tavasi (Teichengrüber) Lajosnak Nevelési emléklapjairól*, ahová — mint tudjuk — *Pecz Gyula* is elküldte Szarvasról a maga tanulmányait. Nem hivatkozott a nevesebb reformkori folyóiratok (*Athenaeum, Figyelmező, Jelenkor, Tudományos Gyűjtemény, Életképek, Regélő Pesti Divatlap* stb.) iskolai jellegű közleményeire, sem a pesti, ekkor alakult főiskola 1840. évi pályázatának a dolgozataira, sem a tanítóképzők és a gimnáziumokban működő nevelőképző osztályok módszertani útmutatóira. Nem törődött sem a *Pestalozzi* születésének 100. évfordulójára (1846) készített és önálló kötetbe sorolt tanulmányokkal, sem a *Diesterweg*-féle pedagógia első hazai reflexióival. Nem tartotta említésre méltónak — hogy továbbra is csak a protestáns iskolaügy képviselőinél maradjunk — a híres sárospataki tanár: *Warga János* népszerű írásait (*Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra, Kis ábécé, Magyar nyelvtan, Mértan, Számítan, Olvasó és tanítókönyv, Természettan*

stb.), sőt *Edvi Illés Pálnak A legszükségesebb tudományok összessége* című, *Marczibányi-díjjal* jutalmazott pályaművét (1837) sem, holott ez az „első oktatást” segítő közhasznú munka három kiadást is megért, s egycsapásra ország-szerzte ismert, nélkülözhetetlen segédeszköz lett. Nem szentelt figyelmet a volt szeghalmi, majd veszprémi pap *Ángyán János* több évtizeddel korábbi vállalkozására, ki 1822—23-ban *Niemeyer — Chimani* által átdolgozott — 2 kötetes művét: a *Nevelés és tanítás tudományát* jelentette meg; s ami a legváratlanabb, még *Tessedik* gyakorlati oktatómunkájáról is megfeledkezett, pedig a reá történő hivatkozás roppant kedvező lehetőséget kínált volna arra, hogy az ismeretszerzésnek a bevezetőben meghirdetett alapelvét — a szemléltetéssel összekapcsolt gondolkodást — a nagy szarvasi mezőgazdásznak az alföldi emberek tudatában elevenen élő, valójában salzmanni indíttatású tudatos nevelőtevékenységével kösse össze és fogadtassa el.

Sajnos, nemcsak ez a sajnálatos arisztokratizmus, nemcsak a fordítás nehézsége — amely nyilván a pedagógiai-didaktikai szaknyelv fejletlenségének a következménye is — akadályozta és nehezítette meg a kis tanulmány népszerűvé válását, hanem a felekezeti tanítók többségének elképesztően alacsony műveltsége és szakmai érdektelensége is. Gondoljunk csak *Eötvös Józsefnek* a népiskolai törvény védelmére írt és részletesen dokumentált 1870. évi jelentésére, amely a következő lehangoló adatokat közölte „a hivatalban lévő tanítók képzetlenségéről”. Ezeket mondta: „... némely tanítók még az egészen elemi ismereteknek sincsenek birtokában. Így például Zemplén megyében 17 olyan felekezeti tanító van, aki írni nem tud... a tanítók nagy része a legszükségesebb taneszközöket (pl. térképeket, földgömböket, természetrajzi ábrákat stb.) önmaga nem ismeri, s azokat a tanításban használni nem képes”. Hogyan lehetett elvárni, hogy az ilyen szellemi szinten álló „pedagógus” német nyelvű szakkönyveket olvasson?

A ma szakembere természetesen még több megkérdőjelezni való, túlhaladott tételt találna a rousseau-i elvekre épült filantropista pedagógia elismert képviselőjének: *Riemannak* általunk vizsgált füzetében. Minthogy azonban ezek túlnyomórészt a korabeli pszichológia és didaktika általánosságait tükrözik, és kizárólag a tudománytörténezszeket érdeklik, nem látjuk szükségét, hogy aprólékos gonddal vizsgáljuk és elemezzük őket. Csak a legszembetűnőbbre kívánunk utalni; arra az élettől elszakadt, könyörtelen német alaposságra figyelmeztető túlszervezettségre, amely a 6—8 éves gyermek lelkét is tiszta lapnak, ún. *tabula rasa*-nak tekintve, mereven ragaszkodott az újrakezdéshez; — azaz az iskoláskor előtt spontán szerzett ismeretek teljes figyelmen kívül hagyásával az egyes jelenségeknek a tanítók által irányított, fokozatos sorrend szerinti új felismertetését és iskolai közös feldolgozását kívánta meg. Az ismeretszerzésnek ez a bántó teoretikussága, ez a természetellenes előírásossága érthetően nagyon lelassította s minden valószínűség szerint unalmassá is tette a beszéd- és értelemgyakorlatok „emléképző” foglalkozásait.

A *Tanítók és anyák könyvét* és természetesen Szeberényi két első tankönyvét (*Magyar olvasókönyv a tót ifjúság számára* — Pest, 1848; *Szelepcsényi: A gyermek első könyve* — Szarvas, 1851) is joggal tekinthetjük már a megye első nagy horderejű pedagógiai vállalkozása: a *Néptanítók Könyve* szellemi elődjének és szakmai előfutárának. Azonos szemlélet jellemezte őket. Sajnos, a 4 kötetes

Pedagógiai Lexikon szerkesztői nem vettek tudomást sem a nagy energiát és fokozott körültekintést igénylő rövid életű kísérletről (1855—1857, ill. 1860), sem meghurcolt, perbe fogott szerkesztőjéről; pedig a vidéki megjelenés ez esetben nem járt semmiféle értékcsökkenéssel: nem tette sem partikuláris igényűvé, sem provinciális ízűvé a különb sorsra méltó, könyvnek álcázott folyóiratot. De figyelmet érdemelt volna azért is, mert az önkényuralom időszakában elsőként próbálkozott azzal, hogy mértékadó és korszerű szakmai irányítást adjon a népiskolai tanítóknak. (Előfizetői között ugyanis — s ez erőteljesebben aláhúzza nagy jelentőségét — több katolikus tanító is akadt.)

A *Néptanítók Könyve* kizárólag az oktatásügyet szolgálta. Példát mutatott ebben is a társfolyóiratoknak. Merész, mondhatni rebellis elveket képviselt. Döntő súllyal az alsófokú oktatás pedagógiai — didaktikai megerősítését vallotta kötelességének. Gyakorlati támogatást kívánt nyújtani „a műveletlenül hagyott pedagógiai terület” tanítóinak, munkásainak, arra buzdítván őket, merjenek kísérletezni, újítani. Szakítsanak a fejlődést akadályozó, megkövesült, ósdi módszerekkel, s tegyék bátran közhírré és közismertté egyéni tapasztalataikat és sikeres eljárásaikat. Így akarta kinevelni azt a művelt egyedekből álló elit gárdát, amelyik „egy rangra emelkedve a lelkészekkel”, önállósítani tudja magát és az iskolát az egyházi vezetők felügyeletétől. Annál kívánatosabb ez — hirdeti Szeberényi —, mert csak „a rátermettség és a pedagógiai szakismeret alapján lehet alkalmassá az ember az irányításra”, márpedig erre a felügyelettel megbízott világi egyháztagok és *körlelkészek* általában felkészületlenek és alkalmatlanok.

A szakírók közül többen képviseltek harcos deista-dualista álláspontot — azaz elismervén az iskolafenntartó egyház jogait s vele a valláserkölcsi nevelés szükségyszerű fontosságát, nyíltan állást foglaltak a nevelés és oktatás — a hit és a tudomány kétarcúsága mellett. Ennek megfelelően az egyes tudományoknak vallástól függetlenített tanítását, illetve „a gyermeki lélekben szunnyadozó minden tehetségek fejlesztésére” hivatott természettudományok anyagának tantervi bővítését, az iskola és az élet egymáshoz közelítését követelték *Pestalozzi* és a német filantropinumok gyakorlati pedagógiájának szellemében. Ezt sürgette valójában az *Entwurf* is.

Ilyen irányelveket képviselve, magától értedődően messze előtte járt a nagy vihart átvészelő katolikus *Religionak*, amely, mint tudvalévő, előzőleg *Religio és Nevelés*-nek nevezte magát, és egyedül Habsburg-párti lojalitásának köszönhette fennmaradását. Szerkesztője: *Danielik János* — ahogy a közlöny alcíme: „Katolikus politico-egyházi és irodalmi lap” is igazolja —, sokáig önmaga sem tudta, mi legyen belőle: politikai vagy teológiai orgánum, esetleg kimondottan irodalmi szemle. Ez a sokféle irányultság magyarázza, miért szorult hasábjain eleve háttérbe a népiskolák ügye és aktív szolgálata. Korszerűbb elviség jellemezte *Lonkay Antalnak* óvatosabb hangvételő, szintén katolikus érdekeltségű *Tanodai Lapok*-jánál (1856—1871) is, amely a *Danielik* irányításával működő *Religio*val összhangban, elvetette „a biológiai és történelmi fejlődés” *Lamarck* és *Darwin* óta nagy vitát provokáló téziseit, és „a bibliai teremtéstörténet megdönthetetlen érvényessége mellett szállt síkra”.

A *Néptanítók Könyvének* több olyan merész, szinte mellbevágó megállapítása volt, amely sajátosan egyéni szint kölcsönzött neki. Egy helyen például a tanító kötelességéről elmélkedve, az alábbi felvilágosult racionalista nézetre bukkanunk: „Az erkölcsi- és szépészeti szemlélet művelése és gyakoroltatása sem maradhat ki köréből, legalább amennyire a népiskolák tanítványa koránál fogva erre is képes. Mi pedig különösen a vallást illeti, nagyon tévednek azok, akik azt hiszik, miszerint vallásos embereket úgy növelünk, ha akar a hittanból, akar az erkölcsi szabályokból nagy tömeget tanultatunk meg velök emésztetlenül”. Majd mintha a szerkesztő-író önmaga is megriadna egy kissé a gondolat merészségétől, ekként enyhített szavainak súlyán: „... valódi világosságot csak úgy és akkor fog csöpögtetni a tanító növendékei kebelébe, ha maga is át lesz hatva annak szellemétől... és minden alkalmat felhasznál — alkalmat pedig erre minden legcsekélyebb tárgy nyújt — vallásos érzelem és erkölcsi élet ébresztésére. Mert *vallásosság és erkölcsiség nem annyira az értelem és a tudás, mint inkább a kedély dolga*”.

Szeberényi, a pap-tanár szájából kissé váratlanul és hihetetlenül hangzik ez a vallást a „kedély” egyenes függvényé tevő, sarkigazság erejével megfogalmazott tétel. Még inkább az a másik, amely szerint szükségtelen „hetenként tömördek külön órát fordítani a vallás tanítására”. Egybevág ez a fiziokrata *Markovitz* és *Tessedik* felnőtteknek szóló, mértéktartásra intő figyelmeztetésével, akik a személyi és nemzeti vagyon forrását jelentő mezőgazdasági munka védelmében emeltek szót az ellen, hogy az emberek a termelés rovására naponta többször is ájtatos imádkozással töltsék idejüket.

Mintha védekezni akart volna Szeberényi velük a vallásos nevelés eredménytelensége láttán a tanítókra szórt keserű vádak ellen. Különösen ha melléjük társítjuk a csabai egyházközség vezetőinek évről évre megismételt kirohanását és szigorító rendelkezéseit, amelyekkel a tanulók vallástanulással szembeni közömbösségére, templomba járással kapcsolatos kötelességeinek hanyag elmulasztására és istentiszteletek alatti kihívó rendetlenkedéseire reagáltak. Az irányító főhatóság buzgó képviselői a laza fegyelmet, illetve a negatív morális jelenségeket kiváltó okokat a szabadságharc liberális eszméiből eredeztették, s az ellenük való védekezés módját sajátos módon nem elsősorban a „kedély” — az érzelmi nevelés minőségi javításában látták, hanem bizonyos mérvű látszatfegyelemben — azaz a templomba járás megszigorításában és mindenki számára kötelezővé tételében, az ellenőrzés fokozásában és a vétkesek kemény megbüntetésében — ahogy ez *Vilim János* feljegyzéseiből, dokumentumgyűjteményéből lépten-nyomon kitűnik.

Szeberényi jól tudta, hogy a megtorló intézkedések nem vezetnek célra. Máshol, mélyebben a hiba. *Tessedik* gyermekkori riasztó élményei kelnek életre, amikor a népiskolai élet sivárságáról — mint a baj fő okozójáról beszél. „Szűk térbe szorítva ül 60—100 gyermek (hát ahol még 200-nál is több ül) naponként 5—6 óráig, a tanító fegyverszeje által rendben tartva — írja programadó cikkében —, és szóhalmazzal, ízetlen emleművel, a nem értett káté, bibliai mondatok könyv nélküli tanulásával, egyszereggel gyötörtetnek, melynek csak említésénél is ásítanak és reszketnek. Nem öli-e el ez iskolai egyoldalúság a szellemet?”

Itt vész el gyakran visszahozhatatlanul a gyermekded vidorság, elfogulatlanság, ártatlanság, sőt maga az egészséges, józan értelem is.”

Szomorú, ám cseppet sem túlzó kép ez. Inkább az iskolai életet belülről szemlélő, értő pedagógus nyílt véleménye a kor rideg és szellemtelen skolasztikus oktatásmódjáról, amely alkalmatlan arra, hogy a gyermek számára unalmas és száraz tananyagot megkedveltesse és a börtönnek érzett iskolát második otthonná tegye.

A *Néptanítók Könyve* ez ellen a nehezen elviselhető, rideg kaszárnyaszellem ellen üzent hadat. Az eltűnt önfeledt öröm és jókedv visszaszerzéséért harcolt; az ellen a korcs iskola ellen, amelyben a tanító „fegyverszeje” lett a korlátlan hatalom. Nem áltatta magát azzal, hogy egy csapásra vissza is varázsolja a régi rómaiak iskoláinak a hangulatát, akik azt *ludus*nak, azaz játéknak tartották, s amely abban is különbözött kései utódjától, hogy benne nem verbális kinyilatkoztatás útján, hanem cselekedtető játékos módszerekkel folyt az ismeretnyújtás és -szerzés. A körülmények, persze, eleve mások voltak, mint a Bach-korszakban, amikor az *Organizations Entwurf* előírásainak értelmében kötelezővé tett iskolázás elműlasztásáért a 6—12 éves gyermekek szüleine s súlyos bírságot vettetett ki az államhatalom. A rendelet érthetően megnövelte az amúgy is magas létszámokat, s tehetetlenné tette a pedagógusokat, akik a kívánatos fegyelem biztosítása érdekében kénytelenek voltak a bothoz nyúlni. Sok anomália szülőanyja volt ez nemcsak nálunk, de külföldön is.

Elborzadunk például, amikor a *Néptanítók Könyve* 1856. évfolyamának 1. füzetében — a *Paed. Unterhalt* 3. évfolyamának közlése alapján — a „gyűlöljenek, csak féljenek” themisztokleszi elv újkori pedagógusképviselőjének összesítő adatait olvassuk. Összeszorul a szívünk, s őszintén reméljük, hogy a XVIII. század első felében működő „*Häuberle collega*” kétes sikereit és embertelen teljesítményét azóta sem vágyott felülmúlni senki. A kis sváb városka nevelője ugyanis 52 évi „hivataloskodása” során saját feljegyzései szerint (milyen öröme lehetett a strigulázásban!!!) a következő büntetéseket mérte kis tanítványaira: „... 911 527 botütést, 124 010 vesszőcsapást, 20 989 körtét és vonaszütést, 136 715 kézütést, 10 235 arculcsapást, 7905 pofonütést, 1 115 800 fejdíót, 22 763 notabenét bibliával, kátéval, énekeskönyvvel és grammatikával, 777-szer térdepeltetett fiúkat borsón, 613-szor háromszögű fán, 5000 fiúnak kellett szamarat hordania, 1707-nek a vesszőt magasan tartania, nem számítva a *rendkívüli* büntetéseket. A büntetések közül mintegy 800 000 latin szavakra, a vesszőcsapások közül 76 000 szentirati mondatokra és énekekre esett. Szidalma 3000-en felül volt, melynek kétharmadát hazája nyújtotta neki, egyharmada saját talál-mánya. Ily kánpad volt a régi rendszer szerinti iskola” — fejezte be adatközlését a folyóirat.

Elismerjük, a viszonylag kis termekbe zsúfolt, nagy létszámú gyerekhad fegyelmzése nem lehetett könnyű. Egy-egy pedagógusnak olykor 200-250 tanulóval is foglalkoznia kellett. Nemcsak a falvakban, hanem a gazdagabb, tehetősebb városokban is. Csabán például — amint azt a *Néptanítók Könyve* 1856. 2. száma tudatja — a február 18—22 között tartott „téli vizsgálatokon” összesen 2021 tanuló vett részt (a hiányzók számát nem közölték), s a városnak ekkor

mindössze 9 evangélikus iskolája és 10 pedagógusa volt. Az iskolák között a következőképpen oszlott meg a létszám:

A reáliskola vizsgáján jelen volt	60 tanuló
a középponti fiúiskoláén	189 tanuló
a középponti leányiskoláén	169 tanuló
a „Felső-végiben”	300 tanuló (!)
a Felső-tabániban	216 tanuló
az Alsó-tabániban	246 tanuló
a Kastélyi-ban	297 tanuló (!)
az Alsó-végiben	329 tanuló (!)
a Szőlő-kertiben	215 tanuló

Összesen:2021 tanuló

1-1 nevelőre tehát átlagosan 225 jutott. Tovább romlik az átlag, ha a reáliskola adatait (ennek volt tanára Szeberényi) figyelmen kívül hagyjuk. Ez ugyanis „az oskolabeli tanulásokat” befejezett, magukat *továbbképezni* szándékozónak biztosított jobb felkészülési lehetőséget, ennél fogva nem is volt kötelező. Itt „bővebbre terjedő és jövőendő sorsukra erányszott tudományos tárgyakban tanítottak a fiatalok”, ahogy ezt a hasonló rendeltetésű orosházi reáliskola szervezősével kapcsolatban felvett jegyzőkönyv mondja.

Az iskolatípus tanítási anyagában jól kivehetően felfedezhetőek már a középiskola legalsó fokozatának, az ún. algimnáziumnak a csirái. Ezért harcolhatott reá hivatkozva eredménnyel több, 5000 lakosnál népesebb település iskolafenntartója majd az I. népiskolai törvény (1868) által megkövetelt polgári iskola szervezése és működtetése ellen, nem akarván vállalni az azzal járó nagyobb személyi és dologi kiadásokat.

A *Néptanítók Könyvének* szerkesztője — jól ismerve a valóságos helyzetet: mindenekeelőtt a pedagógiai hagyományt és az egy-egy nevelőre eső „népes iskolákat” — nem javasolt radikális reformokat a fegyelmezésben. Csak egyetlen cikkírója akadt, aki fel mert emelni a szavát a „verés joga” ellen. Megérdemli, hogy megőrizzük nevét: — *Sóvári Istvánnak* hívták. Ez elveit okos pszichológiai érvekkel védve, mereven elutasította a testi fenytést, sőt odáig ment, hogy a „tanoda tiszteletét” — azaz — tekintélyének a kivívását — is a humanista vonások teljes győzelmétől, a szeretet pedagógiájának eluralkodásától várta. Esménye a pálca nélküli iskola lévén, *Niemeyer* szellemében (ki a hallei árvaiskolában minden tanítójának megtiltotta a bot használatát és a verést) figyelmeztette társait: „... ha barmot lehet szóval csalé és hajsza sebezsebb vagy lassúbb menésre kormányozni, hogy ne lehetne embert szép szóval vezetni!? A testi büntetés nemcsak hogy célhoz nem vezet, de messzi elüt attól, mert a gyöngéd tanítványnál szemérmert fojt, bátortalannál félelmet kelt, mérésznél makacsságot, gonosznál bosszúállást szül, egyiknél sem ébreszt szorgalmat, egyiknél sem érlel jó gyümölcsöt. S vajon, miért is verném tanítványaimat? Mert nem tud, mert nem vigyázott? Ki tudja, talán az én előadásom nem volt eléggé világos és érdekes, hogy figyelmét leköthette volna, vagy az előadott tárgy

túlhaladta az ő fölfogási erejét? Mindkét esetben. . . inkább jó magamat kellene megvernem”.

A gyermekbarát jó nevelő: *Sóvári*, akinek fegyelmezési eszköztára legfeljebb a komoly intésig és a kemény dorgálásig terjedt, s aki önérzetesen vallotta: „. . . nem követelheti tőlem — tanítótól — senki, hogy magamat hajdúvá alacsonyítsam, s tanodámat fegyintézetű korcsosítsam”, mély humanizmustól áthatott nézeteivel — sajnos — magára maradt. A szerkesztő Szeberényi sem értett vele egyet. Nem is hagyta lapalji jegyzet nélkül: „Nem akarok a testi büntetés védelmére kelni — írta —, de vajon mégis mit tesz a t. értekező, ha a kemény dorgálás is süketelen? Elúzi tanítványát? vagy menni hagyja a maga útján? Egyiket sem tehetem fel”.

Máshol (*Néptanítók Könyve* 1855, 4. sz.) glosszát fűzve *Edvi Illés Pálnak* a *Vasárnapi Újságban* megjelent s a „népiskolák leleplezett mysteriumáról” szóló dolgozatához, nem fogadta el a cikkíró által a tanítói túlkapasok megfékezésére tett indítványt, egyéni véleményét így fogalmazta meg: „Egyetértek szerzővel abban, hogy magyarhoni népiskoláinkban az érzelő porosz fenyték (értsd: a pietista és filantropista nevelési elv) daljáték süketnek, falra borsóhányás volna. *Meg kell biz ott suhogtatni a vesszőt a szilaj ifjúság fejének fölött. Elkerülhetetlennek vélem a büntetésnek keményebb nemét is*, amikor akkor; s hogy ezen elkerülhetetlen rosz (!) sok tanítót — de nemcsak falusit, mint cikkíró mondja — túlszigorra, vagy — legyen hát — kegyetlenségre vezet, azt sem tagadhatom, de annak módja, melynek a visszaélést elfojtania, vagy annak elejét vennie kellene (*Edvi Illés* indítványának fokozatai: ellenőrző-felülvizsgáló bizottság kinevezése; a tanító egyházi gyűlésen történő megdorgálása; világi bíróság elé állítás; hivatalától könyörtelen megfosztás) sehogy sem fér a fejembe”.

Nem lehet megállapítani, hogy mint végső ok, mi rejtőzött e mögött a pálcát suhogtató félelmetes elv mögött. A kérlelhetetlen tekintélyuralom biztosításának a vágya-e, amely a társadalmi elnyomást szolgálta, s a hatalmat a deressel azonosította; vagy a tehetetlen tanító évszázados törekvése a fegyelem mindenáron való érvényesítésére, s amely — nem látva tisztán a megoldáshoz vezető helyes és célravezető utat — a nevelést a félelemre alapozta, s összetévesztette a vasfegyelmet a vakfegyelemmel; esetleg csak az a dacreakcióval nem számoló bornirt elképzelés, miszerint „a szenvedésre is meg kell tanítani a gyermeket?”

Sajnálatos a tény, de igaz: a pap-tanár szerkesztő nem mérte fel önmagában, hogy a félelemre épített „tekintély”-nek seholsem volt és sohasem lehet szilárd alapja, s velejéig hamis minden tekintély, amely botra és testi fenytésre s félelmet keltő szigorra támaszkodik. Még a schnepfenthali nagy pedagógus: *Salzmann* jogos felháborodása sem józanította ki, aki egy általa hivatalból meglátogatott leányiskolában azt a szörnyűséget tapasztalta, hogy a pedagógus „korbáccsal kényszerítette” a leányokat *Luther* kátéjának meg a zsoldároknak, továbbá a vasárnapi és ünnepi evangéliumoknak és az énekeskönyvnek könyv nélküli megtanulására, holott erre a Baranya megyei néptanító: *Vikár Gábor* is utalt a *Néptanítók Könyve* 1857-es évfolyamában.

Készek vagyunk elhinni, hogy Szeberényi az arany középút képviselője volt, és az ún. „ésszerű testi fenytés” elvén állt. A *Néptanítók Könyve* is ezt propagálta a legerőteljesebben. Mit jelentett ez? Azt, hogy egyetértett volt selmeci tanuló-

társával, a folyóirat egyik legaktívabb szerzőjével: *Reicher (Raicher, Rákosi) Jánossal*, s úgy foglalt állást az éveken át tartó polémiában, hogy akkor nem lehet baj, „ha a tanító nem felhevültségében, nem izzó haragjában, de hidegvérrel és nyugodt kedéllyel (!) kérdi az észtl: van-e helye a vesszőnek? És ha az ész igennel felel, akkor használja a vesszőt úgy, hogy a felelősséget — értsd: felelősségre vonást — mindenkor pirulás nélkül kiállhassa. Azért legjobb elvül kitűzni 3—4 vesszőütést, és soha többet közönségesen; 3—6 ütést rendkívüli esetekben és oly bűntényeknél, melyeknek csak igen gyéren merülnek fel.” (*Néptanítók Könyve*, 1856. 6. f.)

A gondolat tömör, tézisszerű megfogalmazása így szól: „Büntessen a nevelő szeliden, érzéges nélkül, — szigorúan kegyetlenkedés nélkül, — komolyan, érzéketlenség nélkül” — egyszerűen „atyailag”. Természetesen nem volt eredeti ez a gondolat sem — *Rousseau-ra* és *Locke-ra* utal. Valószínűleg tőlük vette át a magyar szerző az „atyailag” fogalommagyarázatát is, amin szerinte azt kell érteni, hogy tudja a nevelő felmérni haragját, legyen a fenytetésben következetes, óvakodjék az igazságtalanságtól és elhamarkodástól, s vegye tekintetbe a „bűnhönc” — a bűnt elkövető gyermek egyéniségét. (*Néptanítók Könyve*, 1855. 4. sz.) Csak az a kétséges, tud-e mindig olyannyira uralkodni magán, hogy *hidegvérrel és nyugodt kedéllyel* kérdeje meg az észtl: szabad-e a pálcát használnia, hármát üssön-e vagy hatot, s milyen erővel kell suhogtatnia igazságosztó *fegyverszejét*. Érti-e, hogy a büntetés legdurvább nemei — minők „a bottal vagy kézzel agyba-főbe verés”, a *körte*: „az ujjak bütykeinek ferulával, száraz ággal, reketytyével, vesszővel ütése, amely éles fájdalmat okoz, és tompítja a tapintás érzékét” s a *pogácsa*: „a tenyérnek bottal vagy ferulával történő ütése” mennyire veszélyeztetik a gyermek testi-lelki egészségét?

Szeberényi pedagógiai közlönyének négy évfolyamából korszerű kultúrprogram képe bontakozik ki. Középpontjában a tanító és a népiskola áll. Eszménye a művelt pedagógus, akinek becsületes buzgalmától függ a falvak — városok, végső soron az egész társadalom szellemi gyarapodása, erkölcsi elveinek és normáinak tökéletesedése. Alig van olyan száma, amelyik ne foglalkozna valamilyen formában a kor kívánalmait jól meghalló és azokat valóra váltani képes, kiváló erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező értelmes tanító kinevelésének módjával. Minden munkatársa egyetértett abban, hogy az iskolát méltó társadalmi rangra elsősorban a tudományában képzett, okos nevelő emelheti fel, ennél fogva a közoktatás alapintézményei sem épülhetnek „munkakerülő mesteremberek, kóborló diákok, kiszolgált katonák, elaggott pásztorok” értéktelen és felelőtlen munkájára. „Különös . . . , hogy nem csak a tudományos pályák bármelyikére, de még a mesterségekre is szükségesnek tartjuk a készülletet; mert sem a csizmadia, sem a szabó, sem a kovács vagy bármi mesterember nem lehet mesterré, ha csak tanuló és segéd éveit kitöltvén, nem remekelt: csupán a tanítói pálya tartatik olyannak, melyre semmi meghatározott előkészületet nem követelünk. Mintha bizony a *mesterségek legnemesbike* oly könnyű volna, hogy annak boldog-boldogtalan, ha csak írni, olvasni tanult és legfőlebb még hosszú kabátot visel, képes volna megfelelni. Igaz, hogy vannak — fájdalom — még előljárók is, vagy legalább, kik azoknak tekintetni kívánnak — vannak, kik azt hiszik, miszerint az iskola még korunkban is beéri a tudatlan tanítókkal, kik a növelés-

hez annyit értenek, mint hajdú a harangöntéshez, csak elég alázatosak legyenek, hogy mindig úgy táncoljanak, mint a nótát hozzá értők és nem értők fújják” — kesergett Szeberényi. Figyelmeztetett is azonban — mintha a magyar közoktatásügy élő lelkiismerete lenne — ennek a helyzetnek „nem szabad így maradnia, ha csak a középkor sötét századaiba visszasüllyedni nem akarunk”. (*Néptanítók Könyve*, 1856. 1. sz.)

Az egyik cikkíró — az arisztokratikus szemléletű *Gyengelaki* — (*Néptanítók Könyve*, 1857. 239 l.) még a gimnázium felső tagozatában folyó 3 éves tanítóképzést is kevesellte, s mindazokat, kik beérték vele, és nem verekedtek az önálló, a „külön képezde” mellett, egyenesen az iskolaügy ellenségeinek tartotta. A klasszikus műveltség bővületében élt, s azért támadta ezt az akkori viszonyok között nem megvetendő képzési formát, mert a benne oklevelet szerző, leendő tanítóknak — úgymond — nem szabad tanulniuk „hellén s latin nyelvet”, (tanóráik helyett pedagógiai, didaktikai, ének-zene-orgona foglalkozásokon vettek részt) s ezzel ki is zárják őket a „tudósok” sorából. Mindez arra vall — érvel erősen vitatható elve mellett —, hogy az eszme pártolói „azokkal tartanak, kik ekkép nyilatkoznak: *minek falusi tanítónak mély tudomány paraszt gyermekek tanításához; kár a parasztot felvilágosítani*”. De jó lett volna, ha a tanítók zöme legalább ezzel az iskolai végzettséggel rendelkezett volna!

A *Néptanítók Könyvének* nagy inspiráló ereje volt. Ezt igazolja az a tény is, hogy a békési ág.h. evang. egyházmegye 1856. október 14—15-én Csabán tartott gyűlésén olyan határozatot hozott, amely azt írta elő, hogy „mindenki, valaki az esperességben ezentúl tanítói állást elnyerni óhajt”, tartozik egy e végre kinevezett, *okleveles tanítókból álló bizottság* előtt „vizsgálatot letenni, s magát a vizsgáló küldöttség bizonyítványával ellátni, akár hivataloskodott előbb más egyházmegyében, akár nem”. Pompás óvintézkedés volt ez a színvonal védelmére. Azért is hozták, hogy „valahára gátok tétessenek abban, miszerint minden munkakerülő az iskolát tekintse asylumának”.

A bölcs rendelkezés nem maradt írott malaszt. *Dedinszky Gyula: Az úgynevezett „zugiskolák” Békéscsaba tanyavilágában* című kis értekezése a tanú rá, hogy még 1877-ben is érvényben volt. Ha ugyanis valaki tanyai tanításra pályázott, annak előbb az egyháztól kellett engedélyt kérnie, s csak abban az esetben kapott megbízást és jogot a tanításra, ha előbb rátermettségét sikeres vizsgával igazolta. Még ez esetben is köteles volt meghatározott időközökben tapasztalatcserére bemenni a városba, hogy kijelölt instruktorától pedagógiai-didaktikai kérdésekben gyakorlati tanácsokat kapjon.

Szeberényi eredményes reálistkolai nevelőmunkája is hatékonyan közrejátszott abban, hogy az 1856-ban egyházi felügyelet alá került magánkezdményezésű alreálgimnázium nem küzdött létszámgondokkal. *Mokry Sámuel*től tudjuk, „nem az alreálistkola alakítottátott át gymnasiális osztállyá”, ahogy ezt helytelenül többen is értelmezték a *Néptanítók Könyvének* bejelentése alapján, hanem az a „nemesen hevülő szülők” által létesített magánvállalkozás lett egyházi jellegűvé, amelynek vezetésére „a tétlenségre kárhoztatott, elítélt tanárt”: *Breznyik Jánost* nyerték meg a csababaiak. 22 ifjú gyűlt mindjárt az első évben (1855) az országos hírvű pedagógus köré, noha „az évi tandíj 100 pforint volt egy-egy tanítvány után”.

A helybeli szolgabírói hivatal hamar tudomást szerzett a nem mindennapi kezdeményezéséről. Meg is indította nyomban a szigorú ellenőrzést mind *Breznyik János*, kit „a kormány politikai tekintetből rendes tanárságától megfosztott”, mind a magániskola létesítésére összeállt és fenntartására szövetkezett szülők ellen. Végül a hatóság állandó zaklatásától tartva, maguk a nyugalomra vágyó szülők ajánlották fel iskolájukat az egyháznak, reá ruházzván egyszersmind annak tulajdonjogát is. (Lásd *Horváth János*nak, a nagyszerű szervezői adottságokkal rendelkező későbbi igazgatónak iskolatörténetét.)

Az ízig-vérig pedagógus *Breznyik* méltó volt a csabaiak bizalmára. Olyan magas erkölcsi tekintélyre emelte az iskolát — a mai *Rózsa Ferenc Gimnázium* elődjét —, hogy nem oszlott fel még 1858-ban sem (ekkor távozott Csabáról *Breznyik*), sőt később sem fenyegette fennmaradását veszély. A politikailag megbélyegzett Szeberényi nem tanított benne. Megmaradt a „gymnasiális előkészületi osztály” formált reáiskola tanárának, amely — a kor és az algimnázium követelményeinek megfelelően — felvette tantárgyai közé a német nyelvet. Nem tartott órákat az ugyancsak ekkor szervezett másik csabai „tudományos iskolá”ban: a *felső leánynövelde*ben sem, amelyet a neves *Fábry Sámuel* igazgatótt. (Csak egy-két közleményét publikálta a *Néptanítók Könyvében*). Magánvállalkozás volt ez is; a „mívelt osztály” tehetősebb családjai létesítették leánygyermekük számára. Évente átlagosan 40 növendék szerzett szakszerű elméleti és gyakorlati ismereteket benne viszonylag magas: 40 forintos tandíj ellenében. Jogosan állapította meg vele kapcsolatban *Mokry Sámuel*: „A szegények nem vették hasznát”. Az egyháznak is kevés köze volt hozzá. „A felügyeletnek csak a címét viselte”, ezért „semmi terhet nem vállalhatott át”.

A pedagógiai színvonal emelésének reálisabb lehetősége és módja fogalmazódott meg azokban a cikkekben, amelyek az iskolai oktató-nevelő munka javítása érdekében önálló kántori állások felállítását sürgették legalább a nagyobb, több tanerős egyházközségektől. (Csaba, Szarvas, Orosháza, Komlós, Nagylak stb.) Nem volt ez új gondolat. Az iskolaügy igazi barátai már régóta le szeretnék volna választani a tanítóságról a kántorságot, az anyagi nehézségek azonban mindig közbeszóltak, s maradt minden a régiben. A *Néptanítók Könyve* felkarolta és magáévá tette az eszmét, s követelésszintre emelte a vágyat. Munkatársai az ország bármely vidékén éltek és tevékenykedtek is, egyértelműen tiltakoztak a kántori szolgálat ellen. Úgy látszik, a közhangulatot tolmácsolták — senki sem állt a kétfunkciós státus pártjára, pedig a lap minden beérkezett cikknek helyet adott. Azoknak is, amelyek szöges ellentétben álltak a szerkesztő véleményével. Nem elvtelenségből, hanem a közvélemény fórumának a megteremtése céljából. Úgy, ahogy azt a programadó cikkben megígérte.

Az egységes szemlélet kialakításának a gondja ennek folytán a vitázó cikkekre és a sűrű szerkesztői megjegyzésekre hárult. Hamarosan a napnál is világosabb lett mindenki előtt: a dolgozatok pedagógiai értékének és helyes irányvonalának nem igazi fokmérője a publikálás. A szerzők nem érezhetik maguk mögött a szerkesztő erkölcsi támogatását — ki vannak téve annak, hogy szenvedélyesen vitázó, gunyoros-nyers lapalji jegyzeteivel vagy élesen fogalmazott antikritikáival esetleg még megsemmisítő csapást is mér rájuk és írásaikra. A közvetlen ismerősökkel és munkatársakkal szemben sem ismert könyörületet. *Hecskó Pál*

csabai segédlelkész *Magyarhon rövid története* című munkájának ismertetését például ilyen tekintélyromboló, kioktató kommentárral illette: „Amihez az ember nem ért, arról hallgasson!” El is hallgatott azonnal a lap számára örökre, jóllehet nem sokkal előbb még ő adott hasznos didaktikai irányelveket, filantropista jellegű gyakorlati útmutatásokat a pedagógusoknak „*Trentovszky Ferdinánd* lengyel bölcsész” könyve nyomán írt *Oktatási szabályok* című, szokatlanul terjedelmes dolgozatával. (*Néptanítók Könyve*, 1855. 6. sz. 347—360 l.) De könnyen megkapták mások is a fennhéjázó magabiztossággal szórt ilyen és hasonló megbélyegző jelzőket: „plagizáló”, „zavaros”, „logikátlanul rendszerező”, „magyartalan stílusú” stb. hogy csak a leggyakoribbakra utaljunk. Vagyis a hangnem alig változott valamit a *Petőfi*-polémia óta.

A téma, hogy ti. a kántori kötelesség ellátása ártalmára van a rendszeres iskolai oktató-nevelő munkának — lazítja a fegyelmet és akadályozza a tervszerű, folyamatos ismeretnyújtást — mint mondtuk, érdemleges vitát nem provokált. Így a szerkesztő sem kényszerült arra, hogy saját álláspontját dörgedelmes kirohanásokkal védje és indokolja. Orosházán már 1840-ben (lásd az ev. egyház február 28-án tartott gyűlésének jegyzőkönyvét) megütközve tapasztalták az érdekeltek, miszerint „a tanítók és iskolás gyermekek idejét a napi kétszeri istentisztelet és a temetések annyira igénybe veszik, hogy a gyermekek alig tudnak valamit — alig vannak, kik az ifjak között nevöket le tudnák írni, annál kevesebben, kik számolni tudnak”. Ezen a mélyen lehangoló sivár állapoton megütközve, racionálisabb „tanítási rend” bevezetésével igyekeztek változtatni, beiktatva az iskola tantervi anyagába a hittan, az olvasás, az írás és számolás mellé egyéb tárgyakat is, nevezetesen a „földleírást” — értsd: földrajzot —, a természethistóriákat és természettudományt, a „földészeti és gazdasági tudományt,” a „közönséges történettudományt, összefogva Magyarország történetével”, az „egészségügyi tudományt” s a szerződések s egyéb hivatalos iratok, beadványok ismeretét és iratását stb.

Csabán szintén nyomon követhető volt az életre nevelő tantárgyak hasonló méretű térhódítása az oktatásban. A „néptanodák felügyeletével megbízott iskolai választmány” 1855. jún. 13-án tartott értekezlete ezen túl azt is szükségesnek érezte, hogy megszigorítsa a pedagógiai fegyelmet is, s ezért a tanítási óra rangjának és súlyának fokozása végett parancsba adta, hogy „minden tanító tartozik d. e. 8—11-ig és d. u. 2—4 óráig *tanoncai közt* lenni, kivéve a hivatalos, különösen *temetés* miatti távollétet”. Nem jelentette ez azt, hogy ne vett volna tudomást azokról a pedagógiai visszasságokról, melyeket a kántori teendők ellátása okozott. Utána ugyanis mindjárt ezt a figyelmeztetést olvassuk: „... a tanító urak, mihelyt tanóráikat befejezve, az iskolát elhagyják, a tanulókat soha és semmi esetre ne engedjék tovább az oskolában maradni, hanem bocsássák haza. Ugyanez teendő akkor is, ha tantermeikből hivatalosan távozni, különösen temetni kéntelenek; ilyenkor a tanulók együtt hagyása s énekeltetése egészen céliránytalan, káros”.

Négy hónappal később (okt. 7.) már „közeli kilátás” nyílt az önálló kántori állás megszervezésére Csabán, sőt a *Néptanítók Könyve* az 1855. évfolyam utolsó (6.) számában már arról tudatott, hogy az egyház — öreg tanítója: *Szemian Pál* nyugdíjazásával párhuzamosan — „a kor igényeihez képest a kántori hivatal-

nak a tanítóitól elválasztását határozta el”. A döntés gyors meghozatalában — az önálló kántori állás gondolatának társadalmasításában — Szeberényi pedagógiai közlönyének jelentős érdemei lehettek.

A halotti verszetek, búcsúztatók írásától, a temetési kötelezettségek ellátásától megszabadult tanítók számára jelentősen megnőtt mind a felkészülésre, mind a tanításra fordítható idő. Szerencsére nem járt ez együtt a tanulók iskolai elfoglaltságának a csökkenésével. Sőt. A néptanodai választmány a megválasztott kántor díjlevél szerinti köteleességévé tette: tartson minden szerda és szombat délután énekfoglalkozásokat a nagyobb gyermekek számára (10-11 évesek), és csak a kisebbeknek hagyta meg iskolai szünetnek a két délutánt.

A gimnáziumok felső tagozatán kialakított pedagógusképző osztályok-tanfolyamok ellenzői többnyire azért küzdöttek az önálló képezde felállítása mellett, mert azt várták tőle, hogy elsősorban nem kántorokat, nem kitűnő orgonistákat, hanem „ügyes tanítókat” nevel. Tudomásul veszi azt a realitást, hogy az egyházaknak (iskolafenntartóknak) is döntő súllyal rájuk lesz szükségük. Félelmük nem volt alaptalan, hiszen abban a heves vitában: hol legyen az Alföldön az ev. tanítóképző — Szarvason-e a gimnázium keretében vagy Csabán — a vitatkozók nagy részének az volt a legdöntőbb érve Szarvas mellett, hogy „ott találd hazánkban a legkitűnőbb choralistáknak több tagjait” — élükön *Chovan Zsigmonddal*.

Voltak, akik valamiféle egyházi szemináriumi szerepet szántak a képzőnek, s amolyan protestáns szerzetesi nevelést vártak tőle. Mint jellegzetességet idézzük *Szeberényi Andornak Gaál Dánielhez* írt cikkét (Néptanítók Könyve, 1857. 3. sz.). Ezeket mondja itt: „Én részemről a képezdét távol akarom látni a gymnasiumtól több fontos okon kívül azért is, hogy itt *elvilágiasodnak* a leendő tanítók, megszokják a gond nélküli életet, a fényűzést, a nagyravágyást”.

Nehéz elképzelni, hogy létezett volna ilyen pedagógiai elveket szolgáló „úri iskola” Magyarországon a XIX. század közepén!

Ennek a „leendő tanítókat” nagyravágyástól és fényűzéstől féltő teóriának a realitását különben maga a cikkíró cáfolta meg, amikor néhány sorral alább azt követelte — s ebben egyetértettek vele mindazok, kik magasabb iskolai végzettséghez, oklevélhez kívánták kötni a tanítói állás elnyerését —: a képezdek felállításával párhuzamosan „*rendezni kell a tanítói fizetést, hogy a pályát felszabadítsuk kiskorúsága alól, s alkalmas egyénekkel benépesítve, tekintélyét meg lehessen növelni, s magát kedveltté tenni.*”

Egységes központi intézkedésről természetesen ekkor még nem lehetett szó, ennél fogva a fizetésjavítás is legfeljebb csak szórványos jelenség lehetett.

Az iskolától teljesen vagy csak részben függetlenített, mindössze énektanításra kötelezett kántorok kiválása révén pedig sokat lazulhatott volna elsősorban a nagyobb falvakban és mezővárosokban a tanítók egyházi kötöttsége. Kívánatos lett volna ez már csak azért is, mert sok helyen volt nagyon kielezett viszony a pap és a tanító között. E téren alig javult a helyzet a *Skolka András* által szervezett tanítóegyesület működésének a betiltása óta. De sokat jelentett volna a nevelők magabiztosabbakká, önállóbbakká és szabadabbakká válása szempontjából is. A folyóirat lelkes munkatársai, azonosulva Szeberényi általunk már ismert pedagógusesszményével, ki tudjuk: ellene volt az alázatosságnak;

nem szerette azokat, kik „úgy táncolnak, ahogy azt a nótát hozzáértők és közel nem értők fújják” — örömmel sorakoztak föl a szerkesztő zászlaja alá. Sűrű egymásutánban érkezték arról, miként kellene kivívni az iskola és a tanító tekintélyét, s milyen erkölcsi szabályokat kövessenek a kezdő és a „pályázó” tanítók.

Kivétel nélkül hitet és bátorságot erősítő, öntudatot edző cikkek voltak ezek. Ilyen tanácsokat sugároztak: a tanító „a lelkésznek szerfelett ne hízelegjen, s előtte szolgálai szerepet ne játsszék . . . Adja meg (neki) a hivatalához illő tiszteletet anélkül, hogy saját hivatala méltóságáról megfélemedezzen, s azt szolgálailag lealacsonyítaná”. „Ügyekezzen mindenben hivatalának méltóságát megőrizni.” „A tanító nem csak az iskola falai között, hanem a közéletben is mindenütt tanító; kinek szent kötelessége a gyöngéket és tudatlanokat minden adott alkalmal felvilágosítani, oktatni és javítani.” Elmondották, milyen jogok illetik meg őket, mióta a „kormány a tanítót az államhivatalnokok közé sorolta”. Jelentős változásnak tartották ezt a fajta megítélést és társadalmi besorolást, hiszen általa a tanító most már „minden vele hivatalos összeköttetésben lévő személytől megkívánhatja méltán a személyét és hivatalát illető becslést s tiszteletet. Nem köteles gyáván eltérni durva, sértegető, lealacsonyító szavakat”; vagyis „joga van hivatalát minden idegen beavatkozás ellen óvni”. Kötelességévé lett ugyanakkor, hogy „az egyes egyházi tagoknak vagy szülőknek olykor idétlen tanácsaikat, kívánságaikat, vagy éppen követeléseiket erélyesen és határozottan, de mindenekelőtt illedelmesen s durvaság nélkül utasítsa vissza”.

Persze, nem ment át ez zökkenőmentesen egyik napról a másikra a gyakorlatba. Sok híve volt még a *kasztszellemnek* a reformkor liberalizmusa és 48. forradalma ellenére is. Vagy annak egyenes reakciójaként? Igazolásként a *Néptanítók Könyve* legelső számából a következő illemszabályt közöljük. Ilyen regulát kívánt: „Tartsa magát — ti. a tanító — a gyülekezet tagjaitól bizonyos távolságban . . . kerülje . . . a gyülekezetbeli kézművesekkel vagy éppen paraszttal bízalmas tegezést; velök sem saját szobájában, se nyilvános helyeken vagy éppen kocsmában ne kártyázzék, se ne tekézzon; vásárokon a laci-konyháján velök együtt ne idogáljon; disznótorokon, lakodalmakon, búcsúlakomákon sat. őket idétlen tréfákkal ne mulattassa; másból gúnyt ne üzzön, valamint maga is óvakodjék másoknak gúny tárgyául szolgálni”. Hogy miért csak a saját gyülekezetének tagjaival szemben kellett volna betartania ezeket a bántó szabályokat, és hogy kivel is barátkozzék a szerencsétlen, arról egyetlen szót sem mond a rátarti értekező.

És milyen legyen az eszményi tanító, ki jogosan szerez tekintélyt magának és iskolájának? Mit kell tennie önmaga kiépítése érdekében, hogy teljesíteni tudja az élet vele szemben támasztott igényeit, és okosan, korszerűen gondolkodó, becsületes, munkaszerető embereket neveljen? A preparandia ugyanis önmagában „nem teheti tökéletes tanítóvá az embert” a maga szűkre szabott képzési ideje alatt. „Ilyenné (relatív tökéletessé) csak több esztendő, folytonos gyakorlat és mindennapi tapasztalás után válhatik.” Legfeljebb abban a nagy *előnyben* részesíti, hogy felvillantja előtte „teendőinek számát, mibenlétét és miképpen

végrehajtását”, igazi pedagógussá azonban csak évek hosszú munkájával, a tanterem falai között válhat.

A fő kérdésre adott válaszok az alapvető ismérvek gazdag változatosságával lepik meg az olvasókat. A véleménynyilvánító munkatársak szerint a kiváló pedagógust elsősorban tudatos életre nevelő akarat, magasfokú hivatástudat, önmaga állandó, tudatos képzése és fejlesztése, kiváló szakmai és módszertani felkészültség, a kultúra alázatos szolgálat, megújulni képes kísérletező kedv és mindenekfelett őszinte gyermekszeretet kell hogy jellemezze. Csak ezeknek az erkölcsi tulajdonságoknak a birtokában tudnak „a legelső sorú gyermekekből is erkölcsileg jó és munkás, testben-lélekben ép embereket képezni, kik létöknek örülnek, kik hivatásukat — legyen az a földművesé, napszámosé vagy szolgálé — hiven, becsületesen és értelmesen teljesítik”. (*Néptanítók Könyve*, 1855. 1. sz.)

A filantropista pedagógia gyermekközpontúsága, életre nevelő szándéka, jól felismerhető elvárásai köszönnek vissza a felsorolt főelvek részletező elemzéséből. Örvendetes, hogy több olyan is akad köztük, amelyik az akkori magyar pedagógiában váratlan újszerűségével keltett méltán figyelmet. Különösen szépnek és előre mutatónak érezzük azt, amelyik a gyermeki lélek alapos ismeretét követelte meg a nevelőtől, szakítva a drákói szigorra támaszkodó vakfegyelem pedagóguscentrikusságával. Azt hirdeti ez az elv: a jó tanítónak eleven *gyermeki kedéllyel* kell rendelkeznie, hogy helyesen tudjon rezonálni tanítványainak sajátos érzélemlilágára és gondolkodásmódjára, tudjon „örülni az ő örömeinek, kitalálni az ő kívánságait, orvosolni bajaikat”, s képes legyen „feszültségben tartani figyelmüket *gyermeki felfogáshoz alkalmazott* előadása” által.

Sokat mondó és nagyon megszívlelendő követelmény volt az is, amely a lélekölő verbalizmus helyett a gondolkodókészség fejlesztését tette az oktatómunka központi kérdésévé. A *Néptanítók Könyve* szerkesztőgárdájának lelki szemei előtt az „aktív iskola” ideálja lebegett. Azé az iskoláé, amelynek mestere a szó szoros értelmében *tanít*, és a tanulóban alkotóképes tudást formál ki. Azaz nemcsak feladja a leckét, amit a gyermeknek — ha érti, ha nem — kutyakötelessége szóról szóra bevágnia, s azt „egy kommat sem változtatva” rajta, egyszerűen visszaökrendeznie. Ezt a „vastag tudatlanságot” leplező „henye tanítói magatartásról” árulkodó, ásatag pedagógusi gyakorlatot kívánta felcseréltetni a „szemlélődéssel és gondolkodtatással” összekötött, közös tevékenységet és fokozott aktivitást követelő, egyszerre aktív és kontemplatív oktatásmóddal.

Gyökeres minőségi változást sürgetett ez. Nem terhelte túl könnyen felejthető, megemésztetlen adatokkal az agyat, hanem — az eleven szemlélet — elvont gondolkodás — gyakorlat egységében — gondolkodóvá igyekezett nevelni a tanulókat, hogy a módszert jól elsajátítva, helyesen tudják értelmezni majdan felnőtt fejjel is az előttük lassan kitarulkozó élet új jelenségeit. Nem az ismeretek gazdagsága, hanem elsősorban azok „minősége”, „tömöttsége” érdekelt. Azt szorgalmazta, hogy a tanító „kevesebbet tegyen szavak, mint példa által, hogy kevesebbet kell papolni az erkölcs szabályait, mint igyekezni azok kifejlését a növendékek gyakorlati életviszonyaikban eszközölni”. (*Néptanítók Könyve*, 1856. 2. sz.) Fokozott erő kifejtést követelt a tanítótól, ki többé nem elégedhetett meg lélekölő verbális számonkéréssel. Előre meg kellett terveznie foglalkozásait, hogy a tanítási óra tárgyát láthatóvá és érzékelhetővé téve, képes legyen

arra, hogy hasznos ismereteket nyújtson és erkölcsös magatartásra neveljen. Addig ugyanis, míg tanítványai logikailag magukévá nem tették az óra anyagát, nem mehetett tovább. A tanítást és a munkát egységben látva, arra intett: „A gépiesség helyébe friss, erőteljes életnek, életrevaló tevékenységnek kell következnie” (*Néptanító Könyve* 1860. 1. sz.), s erre kell felkészítenie a társadalmat. „Inkább cselekedni és cselekedtetni kell, mint beszélni” az iskolában is, — adta ki az oktatás elvét és módját forradalmasítani akaró meghökkentő jelszót.

Hervadhatatlan érdeme a *Néptanítók Könyvének*, hogy megértve a kor szavát, bátran kiállt a reáliák tanítására alapozott, munkára nevelő iskolatípus propagálása mellett. Örömmel tudósított a német tanítókongresszusokról. Sűrűn vett át ide vágó cikkeket és kisebb tanulmányokat a külföldi szakfolyóiratokból. Többször adott lényegláttató ismertetést a filantropinumokban folyó nevelő- és termelőmunkáról, szakszerűen elemezve azoknak pedagógiai indítékait is. Szívesen értekezett a munkára nevelés társadalmi jelentőségéről és hasznáról. A *gothai konferencia* (1856. május) szellemében világosan kifejtett nézetét: „Tévedés azt hinni, hogy a munkára nevelés által az emberek egyenlökké lesznek”. Nem; csak „képesse arra, hogy a természet törvényeit jobban megismerjék”. Nem kis dolog ez sem, hiszen az így szerzett szilárd tudás és gyakorlati jártasság által „a nekik jutott erőket arra tudják használni, hogy magukon segítsenek”, és kedvezőbb életkörülmények közé jussanak. Már csak ezért is múlhatatlanul fontos, hogy a tanító gondolkodásra nevelje tanítványait. Olyan embereket kell ugyanis kibocsátania az életbe, akik önállóan gondolkodnak és helyesen, logikusan következtetnek, és jól ismerik fel a reájuk váró feladatok lényegét. Az élet legnagyobb szépségét „az erőnek bizonyos hasznos célok végetti működtetése” — az értelmes munka adja. Ez minden öröm, minden nemes fáradozás forrása. Mégis értelme az esztelen vagyongyűjtésnek. Csak annak, hogy a munkával és a munka által kiteljesítse magát az ember; hogy állandóan tökéletesedjék — örömet és felüdülést találjon a természet erőivel szemben vívott emberpróbáló harcban.

A hivatását szerető ügyes pedagógus sokféleképpen tudja kiaknázni a gyakorlati munkában rejlő óriási nevelőerőt, hiszen a fizikai munka nagy segítséget ad arra, hogy a tanulók legyőzzék rossz tulajdonságaikat: „az ábrándot, a határozatlanságot és az erélytelenséget”. Jobban kitarulkoznak, bátrabban megnyilvánulnak nevelőjük előtt, ki ezáltal eredményesebben küzdhet rossz emberi tulajdonságaik, helytelen beidegzettségeik, mindenekelőtt a „felületesség és állhatatlanság” ellen, s kedvezőbben alakíthatja — edzheti és növelheti — tanítványai „öntudatát és értelmét”. Vigyáznia kell azonban, hiszen „nem a gépszerű testi működés jelenti a munkára nevelést!” Nem mérheti növekvő terméseredményekkel nevelőmunkája sikerét és minőségi fokát. Az ő feladata más: készség- és gondolkodásmód-fejlesztés — az „értelem mozgékonyosságára nevelés”.

Ezzel a célkitűzéssel tulajdonképpen egészen a politechnikai képzés alapelveinek a megfogalmazásáig jutottunk el. A filantropinumok ugyanis olyan magas szintre kívánták emelni a munkára nevelést, hogy segítségével a növendékek képessé váljanak arra, hogy majdan — ha ezt kívánja tőlük az élet — „az egyik kenyérkereseti módtól a másikhoz könnyen átmelessenek, s a tanultat alkalmazni is tudják”.

A *Néptanítók Könyvének* szerkesztője és vezéri gardája hitt ennek az iskolatípusnak a lehetőségeiben, és azonosult az elképzeléssel. Attól függetlenül, hogy a németekhez hasonlóan ők sem mertek egységesen állást foglalni abban a kérdésben: mindenki számára érdemes és szükséges-e kötelezővé tenni a munkát. Többen voltak, kik felesleges *anyagpocsékolásra* hivatkozva fel akarták menteni az előkelő származású gazdag tanulókat a fizikai munkavégzés iskolai kötelezettsége alól. Állásfoglalásukat — nem kétséges — erősen befolyásolta a suba subával, guba gubával elv is.

Abban viszont már nem volt közöttük semmi vita, hogy az „élet igényeit” szolgáló tantárgyak elméleti anyagát mindenkinek el kell sajátítania. Egyetértettek abban is, hogy ezeket a modern célkitűzéseket, ezeket a minőségileg új, szokatlan feladatokat nem lehet kis képzettségű, ötlettelen pedagógusokkal megvalósítani, s ezért a tanítók tudatos átképzése, szemléletének korszerűsítése elengedhetetlen.

Megvalósításának lehetőségét két fő tényezőben látták. Egyrészt a városi és körzeti tanítóegyesületek létesítésében és ésszerű működtetésében, ahol is a tanítók időszerű pedagógiai kérdésekről beszélgetve, szakmai felkészültségüket gazdagíthatnák, módszereiket csiszolhatnák (Csabán életre is hívtak egyet), másrészt a képzők oktató-nevelő munkáját egyenesen továbbfolytató szakfolyóirat: a *Néptanítók Könyve* aktív támogatásában. Azaz vitára ingerlő cikkek, okos tanulmányok, közérdeklődésre számot tartó helyi vonatkozású hírek közlésével, hatósugarának szélesítésével: a lap népszerűsítésével.

Egy csapásra megnőtt iránta az érdeklődés. Tetszett mindenfelé a színes, tartalmas kiadvány. Sikerének legfőbb titka időszerűségében rejlett. Minden lényeges téma és akut iskolai feladat (óvodai nevelés, nőképzés, család és iskola viszonya, külföldi pedagógiai tapasztalatok, kiadványok, tankönyvek ismertetése, alapvetően fontos pedagógiai-didaktikai kérdések: *Wurst* szemlélettana, a hangoztató módszer előnyei az olvasásban a tagozóval szemben, az írástanítás módszerei, a fegyelmelés, az osztályozás gondjai, különféle óraelemzések, a *Bell—Lancaster-* féle tanításmód negatívumai, *Diesterweg—Veres* számtanítása, a nemzetiségi — szlovák — nyelvű oktatás, a tanítók anyagi megbecsülése stb.) hangot kapott itt. Szeberényi mint valami érzékeny műszer, csalhatatlan bizottsággal tapintott rá a nevelés izgalmas kérdéseire. Úgyes szerkesztőnek és nagy-szerű szervezőnek bizonyult. Világosan tudta, mit vár tőle és lapjától a hazai protestáns iskolaügy, így hát jó érzékkel jelölte ki az elemzést kívánó témákat, és határolta körül a teendőket. Minthogy pedig lapja köré értelmes, jótollú szerzők társultak, alig-alig mutált a hangja.

Az évente 26-28 *tömött ívet* tartalmazó *Néptanítók Könyvének* minden száma — az elsőtől az utolsóig — a következő 4 nagyobb szakmai egységre tagozódott:

- „I. Értekezések a növelés — különösen a népiskola köréből,
- II. Kitűnő nevelők és tanítók élet- és jellemrajzai,
- III. A magyar és a külföldi nevelési irodalom termékeinek ismertetése,
- IV. Mulattató, változatos tárca rovat.”

Jó tudni ezt. A szerkesztési elv tisztázása dönthette volna el egyértelműen, műfajilag mi is volt a kiadvány: évkönyv-e vagy folyóirat. Látni fogjuk, ez volt az ellene lefolytatott vizsgálatnak (1856—57) az alapkérdése is.

1856-ban *Kis kert* címmel egy 2-4 oldalas szépirodalmi melléklet társult hozzá az ekkor megjelent, hasonló című, 6 éves „tanulságos és mulattató gyermeki olvasmányok” anyagából válogatva; — kiadója *Réthy Lipót* volt, s benne kortárs hazai írók-költők (*Sarkady Ferenc, Horkai Antal, Kállay István, Raicher János, Haragos Antal* stb.) ma már teljesen ismeretlen gyermek- és ifjúsági irodalmi művei szerepeltek. Nem kerültek el figyelmét a világirodalmi alkotások sem. Erre vall, hogy kedves hangú ismertetés keretében ajánlotta a nevelők figyelmébe *E. Beecher Stowe* 1852-ben írt, bombasikert aratott regényét: az *Irinyi József* által lefordított *Tamás bátya kunyhóját*.

A kortárs lapok lelkesen köszöntötték a *Néptanítók Könyvét*. A *Kemény Zsigmond* szerkesztésében megjelenő *Pesti Napló* (munkatársa volt *Greguss Ágost* is) „a legmelegebb részvétellel” üdvözölte, és nagy „szakértői tapasztalattal”, „gazdag tömörséggel” összeállított „korszerű vállalat”-nak tartotta, amelyben „a közlött dolgozatok” mindenkor érdekesek és talpraesettek. Mint *régóta szükségelt* orgánumot ajánlotta a közönség pártfogásába, mely ügyesen párosítja a *célszerűséget az ügybuzgósággal*. (*Pesti Napló*, 1855. márc. 29., ill. máj. 16.)

Sietett kedvező véleményének hangot adni *Toldy Ferenc Új Magyar Múzeuma* is. Ismertetője a „szennyos” — azaz nem túl díszes — külső illúzióromboló hatása ellenére is (ezzel az állításával ugyan sokan nem értettek egyet) hamar felismerte valós értékeit: a bátor kritikai hangvételt és a sokoldalúságot; azt a széles körű érdeklődést, amellyel még a „szakbeli irodalmat” is nyomon követi. De lelkes pártolásra buzdított a *Szilágyi Ferenc* szerkesztette kormánylap, a *Budapesti Hírlap* és még inkább a *Pákh Albert—Jókai Mór—Gyulai Pál* triász által alapított, közszeretnek örvendő *Vasárnapi Újság*, amelynek a kortárs publicisták szerint „fő és igazi mozgó ereje” nem a szépirodalomban, „mint inkább azon irodalmi ágakban (van), amik ismereteket szállítanak a nép közé”. Ez a sajátossága érteti meg velünk, miért fogadta olyan megkülönböztetett szeretettel Szeberényi hasonló tendenciájú vidéki próbálkozásait.

Az 1858-ban újra megindult „*Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*” 11. száma már szomorú szívvel vett búcsút „a kor szükségéinek tekintetbe vételével” indult, jobb sorsra érdemes folyóirattól, amely „három nehéz éven keresztül” fejtette ki „üdvös működését”, jóllehet „mozgalma csekély körre volt szorítva”, és állandó harcot vívott az életben maradásért. Szeberényi pedig „mindent, amit egy szerkesztő megtehetett, . . . megtett; jeles cikkeket adott a nevelésre és tanításra vonatkozólag, jeles felszólalások történtek, hogy a nép és az iskolatánító felrázassanak a mély álomból . . . Mind hijába!” Sajnos, a szerkesztő *ernyedetlen buzgalma* és munkatársainak friss szellemű, ügybuzgó *szorgalmatossága* sem segíthetett rajta. Megölte a közönyt, mint sok más értékes és nemes kísérletet.

Vámossynak, az elparentáló cikk írójának — sajnos — nem minden értesülése volt helytálló. Igazat adunk neki abban, hogy a *Néptanítók Könyve* nem a *Sárospataki Füzetek* és a *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap* megindulása miatt szűnt meg, ahogy azt az utolsó — 1857. 6. — számban Szeberényi csakugyan állította. Abban azonban már nem, hogy a „fáradhatatlan munkásságú szerkesztőnek” 1855-ben mindössze „60 előfizetője” akadt, s lapja iránt később sem

mutatkozott nagyobb kereslet. Ez tévedés. Messze vidékekről küldözgettek kéziratokat címére a szerzők. Három év alatt több mint 80 nagyobb dolgozatot publikált 46, magát név szerint is megnevező szakíró tollából (közülük 10 névjeggyel látta el munkáját), s akkor még nem szóltunk az apró hírek névtelen beküldőiről. Ennyi munkatársra ismeretlen, halódó lap nem szokott támaszkodni. Tény viszont, hogy őszinte sajnálatunkra 1857-ről nincsenek adataink. Ekkor folyt hivatalos eljárás a lap ellen. Úgy véljük, erre az esztendőre alapozhatta állítását *Vámossy*, s nem — ahogy írta — 1855-re.

Az előfizetők névsora alapján összeállított statisztikai összesítésünk arra a másik tévedésre is rávilágít, miszerint a *Néptanítók Könyvének* olvasótáborá roppant kis térre, elsősorban a Békés megyei iskolák pedagógusaira, korlátozódott. A valóságos helyzet más volt. Ezt az alábbi táblázat is erősíti:

Év	Békés megyei előfizetők száma	A Békés megyei községek száma	Más tájegységre jutott	Összesen
1855	56	7	137	193
1856	57	9	174	231
1857	?	?	?	?
1860	30	10	253	283

A fenti statisztikából több fontos következtetést vonhatunk le. Például azt, hogy az első két évben a *Néptanítók Könyve* 180-200 olyan előfizetővel rendelkezett, akik szerették és mindaddig ki is tartottak mellette, míg állásfoglalásukban meg nem zavarta — meg nem félemlítette — őket a volt politikai elitélt Szeberényi ellen indított hivatalos hatósági eljárás. Kiolvasható az is, hogy még a korabeli fejletlen postai-szállítási viszonyok, az információáradás nehézkes lassúsága sem ártott neki — egy év alatt 20%-kal nőtt előfizetőinek a száma.

Megyénkben Csabán és Szarvason kelt el belőle a legtöbb példány, de pártolóra talált még a következő településeken is: Mezőberény, Tótkomlós, Orosháza, Bánfalva (Gádoros), Szénás, Köröstarcsa, Körösladány, Gyoma, Sarkad és Szeghalom. 1855—56-ban Csabán 19 illetve 22, Szarvason mindkét évben 13 példányra volt magánelőfizetője. Szomorú tény viszont, hogy Szeberényi Makóra történt távozását (1857) jelentős mértékben megérezte a lap. Különösen Csabán, ahol 1860-ra a *Vince Sándor* makói tanárral közösen szerkesztett lapnak már csak 5 híve maradt. Igaz, hogy itt érzékelhették legjobban a kellemetlenkedő támadások erejét, mely Szeberényi későbbi vállalkozásait is (*Protestáns Népkönyvtár* füzetei) nyomon követte.

A legtekintélyesebb vidéki gócpontok kezdetben Makó, Nagylak, Nyíregyháza és Hódmezővásárhely voltak. Melléjük később a következők sorakoztak fel: a Baranya megyei Nagyhasány, ahová 55 példányt rendelt *Nánási Fodor Pál* esperes, továbbá Nagykőrös, Sopron és a három erdélyi város: Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy és Kolozsvár. Vagyis, ha szórványosan is, eljutott az ország minden részébe, ahol nagyobb számban éltek a protestánsok — elsősorban az evangélikusok.

Az egyik levelező jóvoltából azt is tudjuk, (*Néptanítók Könyve*, 1856. 1. sz.), még Berlinbe is. „Nem képzelheti Ön — közölte a lelkes tudósító —, mennyire örültem, midőn az Ön által kiadott *Néptanítók Könyvének* egy példányát itt Berlinben láthattam. Igaz, hogy tartalmából itt nem sokat tudnak; de legalább tudják azt, hogy növelési érdekekre vonatkozik, s így meggyőződhetnek, hogy Magyarország tanítói sem hevernek tétlenül. Isten áldja meg Önt és munkatársai szent szándékát.”

A *Néptanítók Könyve* elleni támadás 1856. január 4-én indult meg, amikor a „cs. kir. magas Helytartótanács nagyváradi osztálya” vizsgálatot rendelt el, és arra kötelezte Békés megye főnökét, adjon jelentést „a folyóirat keletkezéséről, tendenciájáról, terjesztésének módjáról, valamint kiadójáról”: Réthy Lipótról és a szerkesztőről: Szeberényi Lajosról. A szarvasi és a csabai szolgabíró tudósítása alapján készített jelentés nem elégítette ki a Helytartótanács nagyváradi „elnökségét”, jöllehet részletesen kitért Szeberényinek „izgató és tiltott politikai nyomtatványok — *Kossuth*-proklamációk és a *nép-barát* (sic!) című újság „örzesebirtoklása miatt elszenvedett vizsgálati fogság-büntetésére is. Ezekon kívül beszámolt még arról is, hogy „bár reá szigorú felügyelet fordítottatik”, „semmi olly körülmény a hivatal előtt fel nem merült, melly politikai véleményének veszélyességét tanúsítaná, sőt azólta rendes családi viszonyokba lépven, hivatásához képeest folyvást a közoktatásban fáradozik, s legközelebb is az irodalom terén 12 aranyos jutalmat nyert pályaművével; mikhez képeest a közhasznú tartalmúnak ismert . . . folyó irat szerkesztésében pártolásra érdemes”. (BML—BCSM iratai 39 praes) (1856.)

A Békés megyei főnök Szeberényiről adott kedvező tájékoztatása után a cs. k. *Helytartótanács* más jogcímet keresett az akadémuskodásra. Ha már nem tudhatott belekötöni a szerkesztő megbízhatóságába (hasonló jellemzést kapott a magát szerényen viselő kiadóról: Réthy Lipótról is), a törvény kijátszásával, a hivatalos hatósági engedély megszerzésének elmulasztásával vádolta Szeberényit, s ezért az 1852. május 27-én kiadott sajtótörvény 9. 10. és 11. §-ainak megsértése címén elkoboztatta az addig megjelent példányokat — köztük a teljes 1855-ös évfolyamot — s betiltotta a lapot.

Szeberényi férfiasan állta az idegesítő harcot. Ügyes jogászai érveléssel azt bizonygatta, hogy a *Helytartótanács* intézkedése éppen a „császári pátenst” — a sajtótörvény 9 §-a értelmében törvénytelen, minthogy „a folyóirat füzetek *nem szabályos időközökben, nem havonta* jelennek meg”, ennél fogva nem is tekinthetők „időszaki periodikus nyomtatványoknak”. Annál inkább nem, mert „a füzeteket az egész évi munka töredékeiként kell tekintenünk”, melyek együtt „egy egészet” — értsd: egységes kötetet, évkönyvet — tesznek ki.

Megtévesztő, rafinált fogalmazás ez, hiszen a folyóirati számokat évfolyamonként bárki bekötheti és beköthetheti. A 6 szám egybefűzése jelen esetben is lehetséges tehát. Ezzel azonban nem változik meg egyszersmind a kiadvány „jellege”; legfeljebb a számok megőrzése és használata lesz könnyebb. *Szánthó Albert* csabai szolgabíró, akinek megértő jóindulata nagymértékben hozzásegítette Szeberényit ügye szerencsés lezárásához, július 23-án kelt hivatalos beadványában is ezt az évkönyv jelleget erősítette, mondván: „A külalakot tekintve is valóban áll, hogy *azon összes egy évi füzetek tesznek egy egész könyvet*, miután

a füzetek csak színes papírú címlapba fűzvék, melyek levételével egy könyvbe állíthatók össze (erre vonatkozhatott az Új Magyar Múzeum „szennyos külsőt” emlegető megbélyegzése. A „szennyoldal” — a könyv első oldala a szennyeződéstől védi a többlapos nyomdai termékeket E. L.); ez ideig ugyan minden füzetben a megkezdett cikk befejezve is van”, miután „a füzet hátulján mindenkör aprólékos közlemények foglaltatnak, s a kiadandó ívek száma sem egészen bizonyos”.

Szánthó valószínűleg nem tanulmányozta át tüzetesen az egyes számokat, különben észre kellett volna vennie, hogy egyrészt a füzetek az általunk előzőleg ismertetett, egymástól nyomdailag többé szét nem választható nagy részegységek miatt külön kötetben is önálló füzetek maradnak, másrészt, hogy az az állítása sem áll, miszerint „ez ideig . . . minden füzetben a megkezdett cikk befejezve is van”. Az igazolás céljából felterjesztett évfolyamban Horváth Sámuel értekezése: *A népnövelés fogalma, fontossága, akadályai és gyógyszerei* például három, Rákosi (Raicher) Jánosnak: *Levelek a növelési reformról* címen közzétett hosszabb tanulmánya meg egyenesen hét (!) füzetbe tördelve jelent meg. Jutott belőle az 1856-os évfolyamba is. Tény továbbá az is, hogy a kiadvány nem elsősorban lezárt igazságok tudományos rendszerbe foglalására, hanem inkább az ellenvélemények bátor kifejtésére ösztönözte munkatársait. Olyan cikkek írására, melyek kimondottan folyóiratba valók.

Szeberényi és Szánthó nagy szerencséjére a váradi hivatal vezetőjének kevés érzéke volt a műfaji kérdések eldöntéséhez. Nem is tudott dűlőre vergődni, noha hónapokon át ezt feszegette. Nem ismerte az évkönyv és a folyóirat-szerkesztés sajátosságait, máskülönben nem akceptálta volna Szánthó véleményét. „A füzet hátulján” lévő „aprólékos közlemények” ugyanis nem döntő fontosságúak a műfaj megítélésében; önmagukban nem teszik lezártakká és befejezettekké a kisebb logikai egységek szerint külön-külön számba tördelt, folytatólagosan megjelenő tanulmányokat.

A vizsgálat végén kénytelen volt a *Helytartótanács* igazat adni Szeberényiék védekezésének (BML—BCSM iratai 2157/1856. szám), s amikor erről a békés-csanádi megyefőnököt értesítette, egyúttal arra is felkérte: azzal a megjegyzéssel tudassa döntését Szeberényivel, „hogy a kérvényező ügyének kedvező elintézését a csabai szolgabíró sugallta”.

Ezzel az augusztus 21-én közölt határozattal nem zárult le végérvényesen Szeberényiék pöre. A „*Helytartóság* elnöki osztálya” a cs. kir. Kultusz- és Közoktatási Minisztérium rendelkezése alapján szeptember 29-én arra kötelezte a csabai és a gyulai szolgabírót (1856-tól itt működött a Réthy Nyomda), hogy vegyék szoros ellenőrzés alá a *Néptanítók Könyvét*, és a kiadványban megjelent „mindennemű megbotránkoztató cikkről” azonnal tegyenek jelentést neki. A gyulai szolgabírót még külön is kioktatta, miként gyakorolhatja alkalmas módon ebbéli köteletségét — hogyan értelmezze a sajtótörvény 3. §-át, amelynek értelmében a kiadó — valójában a nyomdász — „köteles minden nyomtatványából a nyomtatás előtt 3 nappal egy példányt beszolgáltatni” neki, és csak akkor kezdheti meg a nyomást, ha nem kap tőle 3 napon belül letiltó rendelkezést.

A magas minisztérium cenzorainak (nem tudni, hogy került kezük ügyébe a folyóirat) szemet szűrt a javaslatételre kiadott munka. Legalábbis erre következtethetünk a szeptember 10-én hozott miniszteri döntésből, amely kategorikusan leszögezte: „... nevezett folyóiratnak nagyrészt sem tartalma, sem beállítottsága (irányzata) a magyar népiskolák tanítói számára előnyösnek nem ismerhető el; egy ilyen periodikus nyomtatvány olyan ember kezében, mint Szeberényi, legalább is jól meggondolandó; ezért tehát ennek a vállalkozásnak folyamatos ellenőrzése válik szükségessé”. (BML—BCSM iratai 2476/ 1856. szám)

Mérhetelen szemléletbeli különbség volt a Helytartótanács (ill. a kultusz- és közoktatásügyi minisztérium) cenzorai illetve Szeberényi s vele a csabai szolgabíró nézetei között. A folyóirat szerkesztője ugyanis nem talált sem politikai, sem egyházi szempontból kivetnivalót a *Néptanítók Könyvében*. Abban a tiltakozásban, melyet a betiltó rendelkezéssel szemben adott be, éppen azt emelte ki, hogy „az eddig megjelent füzetekben foglalt cikkek mind olyanok valának, melyek a tanítókat nehéz működésükben buzdították, a módszer egyes ágaiban felvilágosították, Ő Császári Királyi Felsége iránt tartozó hódolatra és tiszteletre ösztönöztek, vagy a közönséget az Ő Felségének m. kormánya által sürgetett növelés ügyének gyámolítására serkentették”.

Csakugyan. A *Néptanítók Könyvét* csak erős belemagyarázással lehetett volna antidinasztikus szemlélettel gyanúsítani. Hol lehetett akkor a hiba? Ott, hogy a szerkesztő és a munkatársak magabiztos protestáns öntudattal többször is rávilágítottak arra a főlényre, amely szerintük éppen a német pedagógiai irányzatok jótékony hatására mutatkozott meg a katolikus iskolákban folyó oktató-nevelő munka szemléletével szemben. Ez pedig 1855-ben, vagyis a pápa és a császár között megkötött konkordátum évében, amikor *Ferenc József* — lemondva az ún. királyi tetszvényjogról, a placetum regiumról — szinte államvalás rangjára emelte a katolikus vallást, az államvezetés számára nagyon is kellemetlen volt.

Erre kell gondolnunk a Szeberényi gondozásában megjelent *Protestáns Népkönyvtár* első kötete ellen megindított támadásból is, amelyet a gyulai megyei törvényszék — „ő apostoli felsége által adományozott hivatalos hatalmánál fogva” — folytatott le 1857—58-ban a *vallásháborítással* vádolt szerkesztő és öccse: *Andor*, illetve *Szarka József* ellen. (BML—BCSM iratai IV. B. 152. b. 1499/1858. szám).

A folyóirat első számának 2 közleménye miatt (*Vallásbéli hitfelekezetek; Lombok a reformatió történetéből*) helyezte vád alá őket a gyulai szolgabíroság. Az államügyész vádlevele alapján lefolytatott tárgyaláson a megyei törvényszék elé idézett vádlottak — „az édekelt cikkek írói — terjedelmesen kimutatták, hogy a kérdéses cikkekben semmi sértő nem foglaltatik”. Hivatkoztak az 1791. 26. tc.-re, amely „e tekintetben is teljes vallásszabadságot enged a protestánsoknak”. Beigazolták, hogy „a tanulmányokban foglaltak egytől egyig történelmi tények, vagy hiedelmek (dogmák)”, melyeknek terjesztését nemcsak a törvény-cikk, de Ő Cs. Kir. Felségének 1851. január 1-jén kelt rendelete is megengedi. *Járisch* könyveire hivatkozva, rávilágítottak arra, hogy „a kat. klérus a protestánsok ellen sokkal sértőbb kifakadásokkal” él. Kifejtették továbbá, hogy

érthetetlennek és indokolhatatlannak tartják az ellenük felhozott súlyos vádat. „Még a zsidóknak is meg van engedve, hogy a kereszténységgel ellenkező tanításukat” kinyomtathassák.

A megyei törvényszék nem tehetett mást: kénytelen volt felmenteni őket, mert a szerzők tanulmányaikkal „csak azt akarták elérni, hogy hitsorsosaikkal a protestáns vallás keletkezését s annak tanait a fennálló törvények engedelmével megismertessék”. Kiadványukat is kizárólag „a protestáns hitfelekezet . . . tagjai között” akarták terjeszteni, ehhez pedig törvény adta joguk van.

A törvényszék meggyőződve róla, hogy esetükben sem „gonosz szándék”, sem „vallásháborítás”, sem „közrend és csend elleni vétség” gyanúja nem áll fenn, végül a bpr. (büntető perrendtartás) 197. §-ának 1. pontja értelmében — tényállás hiányában — megszüntette az ún. elővizsgálatot.

Az alaptalan vádért sokat fizetett Szeberényi. A „Nagyméltóságú Cs. kir. Helytartósági Osztályhoz” címzett beadványában (1858. jan. 27.) a „fölmentő végzés” birtokában (lásd BML—BCSM. iratai eln. 307/1858) tisztelettel kérte: „Méltóztassék nevezett könyvet az iránta való felvilágosító válaszokkal együtt megvizsgáltatva . . . a zár alól fölmenteni, azon esetre pedig, ha mégis egyik vagy másik hely meg nem engedhetőnek látszanék, azt kijelölni, hogy mással pótolhassák”. Elpanaszolta azt is, hogy mind ő mind a kiadó „tetemes kárt szenved az által, hogy az első kötet példányai . . . lefoglalva tartatnak. Nemcsak hogy újabb előfizetők, mikre kilátás vala, nem mertek az előzmények után előfizetni, de a voltak közül is visszakérték pénzbeli illetményeiket. A birodalmi sajtórendtartásnak pedig nem lehet az a célja, hogy *ártatlan vállalkozók megkárosíttassanak*”.

A politikai hatalom így ölte meg a szabadabb szellemiségű *Néptanítók Könyvét* is. Ekkor még szemérmesebb lévén, Szeberényi csak azt kérte: engedessék meg neki, hogy az évfolyamot egybefűzve küldhesse el a megmaradt előfizetőknek. Így sem tudta megtartani őket. A megrettent olvasók (pedagógusok) magára hagyták a szép kezdeményezést. Ezért lehetett mindössze 60 előfizetője. Ezért nem bízhatott felerősödésében a szerkesztő 1857 végén, amikor tudomást szerzett a *Sárospataki Füzetek* és a *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap* megindításáról. Bukásában tehát nem a színvonal gyengesége, nem is a postai nehézségek vagy a rossz szervezés, hanem a hatalmát féltő, erejét fitogtató politikai hatalom volt a ludas.

1857 őszén Szeberényi elhagyta a békétlen Békés megyét, s Makóra ment papnak. Hamarosan *Réthy* is eltávozott a megyeszékhelyről. A nagyobb anyagi sikerrel kecsegtető s több nyugalmat ígérő Aradra tette át nívós munkát adó tipográfiai műhelyét.

A pusztaszenttornyai udvarház nemeslelkű humanistája:

Eötvös József

Születési helyét tekintve nem volt Békés megyei; 1842. szeptember 13-án kötött házasságával lett félig-meddig azzá. Ekkor vette feleségül *Rosty (Hrosty) Pál* alispán leányát: *Ágnes*t, akinek pusztaszenttornyai hozománya révén mint helyi birtokost 1843-ban megyei táblabíróvá nevezték ki. Ettől kezdve haláláig szoros kapcsolatba került a tájjal és a néppel. A határrészt, hol birtoka feküdt, ma is *Eötvös-majornak* hívják. Sokszor menekült ide a város zajából, hogy megpihessen a nyugalmat árasztó pusztán, és erőt gyűjtsön a közéleti — politikai harcokhoz.

Hamar bizalmat tudott ébreszteni önmaga iránt, annak ellenére, hogy megrogzotten reakciós, aulikus, népellenes őseit a leggyűlöltebb mágnások között tartotta nyilván a közvélemény. Még a hazaárulás bélyegét is rájuk sütötte, s nem is igaztalanul. Ő azonban öreg nevelője ügyes szellemi irányításával a demokrácia lelkes hirdetője lett; megtagadta családja megcsontosodott konzervativizmusát és népellenes tradícióit, s „egymaga letörölte nevéből a szégyenbélyegét”. Reá, a jakobinus perben annak idején elítélt nagy lélekidomár *Pruzsinszky Józsefre* is gondolt, amikor így vallott önmagáról: „Ifjúságom első éveitől szívem minden elnyomás ellen feldobogott; gyűlöltem a zsarnokságot, inkább belső ösztönömet követve, mint azért, mert a szabadság áldásairól mély okok meggyőzének”.

Valóban *Pruzsinszky*tól kapta az első impulzust, a cselekvésre ösztönző hitet és bátorságot. Úgy formálta, mint a finom viaszt értelmes tanítványa érzékeny lelkét. Új eszméket, nemes emberi tulajdonságokat táplált belé: áldozatos hazaszeretetet, a hon „legszámosabb és legelnyomottabb társadalmi rétegeinek” a szolgálatát, az elnyomottak védelmét a „nemzet rokkantja” — az előjogaihoz görcsösen ragaszkodó nemesség politikai törekvései ellenében.

Nevét országszerte ismerték már, amikor házasságot kötött. Politikai elveivel, államelméleti kérdéseket taglaló tanulmányaival, híres regényével: *A karthausi-Valban* szemben nem maradhatott senki érzéketlen. Fokozottan áll ez a *Szegénység Irlandban* című szociológiai fejtegetésére, melyben a „zsarnokságot, a mostoha kormány százados önkényét” és annak eredményeit éles valóságglátással, statisztikai adatokkal is alátámasztva, úgy tárta az olvasók elé, hogy egyúttal a magyar „paraszi lét elviselhetetlenségére” is rámutatott.

Békés megye nemesi vezérkara erősen felemás érzésekkel fogadta házasságát. Voltak, akik apósa, a demokrácia lelkes híveként ismert, *elveihez hű és erényeire kényes* alispán politikai súlyának és befolyásának a felerősödésétől félték. *Rosty*

ugyanis nem tűrte sem a méltánytalanságot, sem a bürokratikus zsarnokságot, és az „inkább törni, mint hajolni” elvet képviselve, még az állását is odadobta, csakhogy megvédje neve tisztaságát. Lemondott alispáni hivataláról is, amikor *Lánczy József* főispán elégtételadás nélkül megsértette.

Mint a reformnemzedék tagja, tökéletesen azonosult veje centralista elveivel. Azzal ti. hogy „az államot úgy kell alakítani, hogy benne a szabadság és az egyenlőség eszméje gyökeret verjen, és tág működési térre találhasson”. Sőt, nemcsak szóval hirdette a demokráciát. Tett is érte. Már 1844-ben örökváltsági szerződésre lépett tótkomlói jobbágyaival, majd fél év múlva, 1845. január 20-án „mélyen érezve azon igazságtalanságot, mely hazánk adózóin az egész nemesi birtok által századok óta elkövettetik”, magát — elsőként a megyében — „önkéntesen” vetette adózás alá. S jóllehet *Széchenyi* elsősorban *Bezerédj Istvánra* gondolt a „nemesi önadóztatási mozgalmat” bíráló *A pisztoly időelőtti elsütése* című cikkében, megállapításait rá is vonatkoztatni kell.

Békés megye Eötvössel szembeni magatartását híven tükrözi *Szombathelyi Antalnak* az a félre nem érthető „bizalmas” közlése, amelyet *Széchenyi* a *Naplóban* 1844. január 18-án ekként rögzített: „Óva int Eötvös Pepitől. Nemrég jött a Kaszinóba. *Széchenyi* annyit beszél a két Garasról, hogy inkább 4 fizeték, csak ne untasson”. Tudvalevő, hogy *Széchenyi* „a hazai gazdasági élet beindításához szükséges tőke” előteremtése érdekében holdanként évi két garas fizetését javasolta, mely „semmi másra ne szolgáljon, mint Magyarország szellemi és anyagi kifejtésére”. Végül — igen jellemző — a javaslat megbukott, mivel „bizonyos részletekre nézve nem sikerült az alsó- és felsőtábla álláspontját összehangolni”.

Szombathelyi szándékát — ki mellesleg „szívesen lett volna *Széchenyi* kancellistája”, amikor a legnagyobb magyar „*Kossuthal* összekülönbözött” — nem nehéz felismerni. Fokozni akarta a *Hitel* írójában a bizalmatlanságot az ország-szerte egyre népszerűbb Eötvös és politikai tézisei iránt. Gátat akart emelni a centralista párt *Széchenyi*ét meghaladó reformkoncepciójának, politikai eszméinek (polgári átalakulás, alkotmányos központosítás, felelős kormány, népképviselő, új típusú önkormányzati rendszer a megyék nemesi közigazgatása helyett stb.) a terjedése és terjesztése útjába. Úgy látszik, a Békés megyei urak nem vették észre, amit Eötvös világosan látott, hogy ti. doktriner társadalompolitikai elvei nem a jelent, hanem a távolabbi jövőt érlelik. Nem taktikai, hanem stratégiai célokat szolgálnak.

Ekként jellemezte önmagát: „Azoknak egyike (vagyok), kik arra valók, hogy előljárjanak, de *a gondolat s nem a cselekvés mezején*”. Valóban; „Zukunft-muzsikus” volt, ki egész életén „oly dallamokat énekelt, melyeket 20 évvel később minden susztergyerek fütyült, de melyeket akkor senki érteni nem akart” (Tudós fiának: *Lórándnak* írt levele). Persze, így is nyugtalaníthatta a nemesi társadalmat, noha elvei „nem egyénekkel, hanem egy ezredév hagyományával”, szokásrendszerével, törvényesen szankcionált életelveivel, a rendi alkotmány egészével szálltak szembe egy olyan országban, ahol a nemesség sehogy se akart egyenlő lenni a jobbággal, s tiltakozott az ellen, hogy iskolázottsága révén olyan jogok birtokába jusson, amelyek nemesi kiváltságaiból eredően évszázadokon át egyedül őt illették meg.

Haladó nézeteivel később sem tudtak megbékélni a megyei urak. Nagy regényeinek — *A falu jegyzője* (1845); *Magyarország 1514-ben* (1847) — merész hangvétele, sötét tónusa, bátor ars poeticája nem hagyott semmi kétséget írójuknak megalapozott elvi álláspontja, harcának erkölcsi tisztasága és elkötelezett demokratizmusa felől. Igaza van *Sötér Istvánnak*: komor írás mindkettő, bár a komorság minőségében jól érzékelhető különbség van köztük. *A falu jegyzőjében* ugyanis „a szatíra, a vád, a felháborodott bírálóat járuléka” az, míg a *Magyarország 1514-ben* esetében „a kiút-nélküli ember tragikus életérzésének a kifejezője.” E más-más indítású komorság ellenére is jól érzékelhető hiteles képet tár mindkettő az olvasó elé.

Az elsővel, *A falu jegyzőjével* kapcsolatban például sokáig uralkodott errefelé az a nézet, hogy Taksony megyéhez és Porvárhoz Békés megye szolgáltatta a couleur locale-t, a helyi színt. Hogy benne áttételesen az apósa elleni machinációkat ábrázolta Eötvös, ennél fogva a megyei életnek *Péterfy Jenő* által gondosan felsorolt visszás jelenségei is innen valók. Persze, itt sem voltak ismeretlenek sem az ólmos botos véres tisztújítások, sem a főispáni lakomákon zárt, baráti körben eldöntött fortélyos ügyintézési módok: a megyegyűlések „nagy taktikai műtétei”, sem a zsidóüldözések, sem a statáriális bíróságok rémtettei, még kevésbé a nepotizmus, a megvesztegethető hivatalnokok basáskodása, a fenyítő törvényszékek brutalitása, a különböző hivatalok időhúzó aktatologatása és pörhalasztó packázása, azok a gonosz visszaélések, amelyek a legbecsületesebb parasztokat is — ha úgy kívánta a megyei vagy a nemesi érdek — haramiasorsra kényszeríthették. Mégsem vállalhatjuk magunkra e kétes dicsőséget. Bizonyos, hogy apósán kívül ő maga is tapasztalhatott több fájó negatívumot itt. Művével azonban, mely „nem szép mű, hanem szép emberi tett” akart lenni, ennél többre tört. Általános igazságokat hirdető és tükröző *irányregényt* akart írni, ehhez pedig — felfogása szerint — „a költőnek szabadsága . . . csak annyira terjed, hogy a létező dolgok s viszonyok között olyanokat választ előadása tárgyául, mellyek egy bizonyos eszmét fejeznek ki. Mint a festő, egy vagy más vidéket rajzol le, vagy több helyen létező vidék-részleteket állít össze egy egésszé, hogy egy bizonyos benyomást idézzon elé; ezt teheti, sőt ezt kell tenni a költőnek is, csak hogy az, amit leír — ha bár más rendben és körülmények között — csakugyan létezzon is; ki azonban, hogy eszméit testesítse, egyes néposztályokat s a kornak bizonyos irányait személyesíti, s így a létező emberek helyett úgy nevezett homme typeket készít, az felfogásom szerint túl ment a való művészet körén”. (*Szalay Lászlónak* 1852. febr. 12-én Szenttornyan írt levél.)

A „művészeti összpontosítás” elvén álló Eötvös, ki „regényeiben is inkább eszmék szóvivője” akart lenni, teljességre törő szatírájában nem elégedhetett meg egyetlen megye kínálta lehetőségekkel. Ahhoz, hogy hű képet adjon arról a Magyarországról, ahol „kivéven a telkes gazdákat, zselléreket, munkásokat, mesterembereket, gyárosokat, művészeket, nem-nemes tudósokat, ügyvéd s orvosokat, nagyobb s kisebb kereskedőket stb. — tehát a polgárságot és a népet — majdnem minden ember szabad”, ennél jóval szélesebb háttér kellett. Titkárától: *Berecz Károlytól* tudjuk, aki elkísérte az 1843/44-es országgyűlés színhegyére, Pozsonyba, hogy *pihenésképp* ekkor írta, illetve diktálta neki tollba *A falu jegyzőjét*. (Téves tehát az a feltevés, hogy a regényt szenttornyai tuszklánumá-

ban írta. Legfeljebb csak egy-két fejezetét. A második kiadás sajtó alá rendezését és átdolgozását viszont naplójának tanúsága szerint valóban itt készítette el.) Alkotó munkája közben regényének egy-egy alakjáról több titkot is elárult. Elmondta például, hogy Violához *Czifra Jancsit*, a híres bujdosó betyárt vette mintául, akinek kíméletlen vallatását ő maga többször is látta, és hogy a többiek is „fájdalom! nem ideális, nem költött alakok”. Jól ismerte, alaposan megfigyelte jellemző vonásaikat, hogy majdan „az élet után minél hívebben” tudja megjeleníteni őket. Kiválogatta, kik illenek bele legjobban elképzelt megyéjének: Taksony megyének a tisztikarába, kik a legalkalmasabbak arra, hogy általuk „az egész megyei életben szerzett tapasztalatainak reprodukcióját” egyértelművé és hitelessé tegye.

Értékes tapasztalatokra természetesen roppant könnyen szert tehetett nemcsak családi és rokoni kapcsolatai révén, hanem saját hivatali gyakorlatából is. 1834-ben Fejér megye aljegyzője, 1835-ben kancelláriai fogalmazó, (közben absentius ablegatusként: egy távol lévő követ képviselőjeként az országgyűlésen is részt vett), 1837-ben Eperjesen a kerületi tábla bírása — számfeletti ülnöke —, 1839—40-ben Borsod megye követe volt. Ennek egyik megyegyűlésén már 1837-ben nagy hatású felszólalást tett a fogházjavítás ügyében; egy 1839. december 19-i, *Szalay Lászlónak* címzett levélben pedig arra kérte barátját, küldje el neki „a nótaperek — hűtlenségi perek — minél szélesebb anyagát”, mert „a néhez tárgyban sem hallgatni, sem magát ok nélkül kompromittálni nem akarja”. Beszédében arról kívánt értekezni, „mily szörnyű, ha egy ország fő bírósége elveszti a hitelességét”, azaz erkölcsi hitelét.

Bőven volt hát módja és lehetősége arra, hogy a legalkalmasabb motívumokat és típusokat széles körből válogassa ki. Ugyanakkor semmi okunk sincs rá, hogy elveszük azt a nézetet, miszerint az apósa elleni főispáni intrikának, mint fontos szubjektív tényezőnek, komoly szerepe lehetett egy-egy általános igazság tézisként való megfogalmazásában és művészi megjelenítésében, esetleg a regény egyik-másik fontosabb szereplőjének ábrázolásában.

A falu jegyzője erős helyi beágyazottságának a hite mellett szól az a körülmény is, hogy 1846 őszén — amint erről a *Pesti Divatlap* őszutó 21-i száma is tudat — „a népkönyvkiadó egyesület” gondozásában egy „népszerű”, értsd: népies -elbeszélés jelent meg a mezőberényi illetőségű *Bonyhay Benjamin* tollából *A falu bírása* címmel. A szintén centralista elveket valló *Bonyhay* munkája, amelyből a tudósító szerint „kivált a falusi előljárók meríthetnek” sokat, kétségkívül Eötvös nagy regényének a hatása alatt keletkezett, amint erre a címe is utal.

Eötvös regényét — ahogy az várható volt — mindjárt megjelenése után éles támadás érte a megyerendszer hívei részéről. *Péterfy* úgy vélte: ha nem keresi az új út lehetőségeit „az alkotmány sáncain kívül”, s még inkább, ha nem áll elő az író új programszerű javaslatokkal, talán hamarabb elcsitul volna a heves vihar. Így támadtak rá: „Te a municipalizmus (a megyei törvényhatósági rendszer) hibáit ostromolod: legyen! Mily emberi intézménynek nincsenek hibái? Támadásaidnak tehát megvan a jogosultsága. De te tovább indulsz. A parlamentarizmust ajánlod szívünkkel táplált, annyi vihart megállt rendszerünk helyett. Ez szörnyű ugrás, a doctrinair agyafúrtsága, a poéta képzelgése! Táma-

dásaidból csak egy világos: hibáinkat orvosolnunk kell. Te azonban — a német közmondás szerint — „fürdőjével a gyereket is kiöntöd”.

A támadók sorában nemcsak *Széchenyi* elvbarátait lehet felismerni, ott volt a vármegyében az ellenállás fő támaszát látó és tisztelő *Kossuth* és középneemesi csoportja is. Nem is lehetett másként a reformkor lázas világában. Olyan regényről volt szó, amelyről vitathatatlan pontossággal állapította meg *Csengerly Antal*: „Nincs egyetlen szépirodalmi mű, mely oly közel hozta az irodalmat az élethez, mint *A falu jegyzője*”. Csakugyan. Ebben találkozott össze először „a regényírói szándék a kor magyar valóságával” (*Rónay György*). Egy-két sikertelen kísérletet nem számítva, elsőként Eötvös választotta témájául saját kora társadalmi valóságát, s mindjárt olyan művet alkotott, amely egy csapásra regényirodalmunk klasszikus alkotása lett.

A szenttornyai magányban megkezdett és nagyrészt itt írt, két évvel később publikált *Magyarország 1514-ben* mondanivalója is a népbarát Eötvös mély demokratizmusát hirdette. Saját nemzedékének a gondjairól szólott ebben is, noha a történeti regényíró kötelességét abban látta, hogy „ne képzelőtehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútfők-ből lelkiismeretes vizsgálódások által szerezhetett . . . A regénynek fő kelléke a valószínűség, mi elérhetetlen, ha az, mit az író regénye személyeiről elmond, nem fér össze azzal, mit azon korról és viszonyairól tudunk, melyekben e személyek állítólag éltek”.

A magyar állapotok vészes mozdulatlanságát tanúsítja, hogy a galíciai parasztlázadás okozta feszült politikai légkörben keletkezett *Dózsa*-regény jobbágyorsot idéző keserű igazságai érvényesek maradtak jó 300 év múlva is. Vagyis nem Eötvös vétett az epikai hitel ellen, amikor saját kora ősi kiváltságai ellen is perelhetett velük. Megállapításai a 48 előtti Magyarország s benne Békés megye politikai berendezkedésére is tökéletesen illettek. Figyeljük csak, mintha *Magda Pál* súlyos jobbágyterheket összegez, végeláthatatlan rideg tényei lényegülnének át a körmondat arányos ízekre épülő, szenvedélyes hangvételű tagmondataiban: „A ház, melyet a jobbágy épít, nem az övé; ura elkergetheti lakásából, s ő földönfutóvá lesz; a mező, melyet homloka izzadságával szántott fel s vetett be, nem neki termi gyümölcsseit; gyermekei nem az ő öröme nőnek fel; . . . ha erősek és bátrak fiai, el fognak ragadtatni apai keblétől, hogy mint csatlósok és huszárok a büszke báró udvarának fényét neveljék, s csatáiban vérezenek. Ha arra szorítván reményeit, hogy majdan faluja temetőjében elődei között fog pihenni, még erre sem számíthat: eljönnek urának ellenségei, s családjával és szomszédjaival marhaként hajtják el, hogy mérföldekre ősi lakától, más úrnak mívelje földjét”.

Ezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy a Békés megyei rendek eszméinek erős valóság tartalmát és azok veszedelmességét felismerve, mindent elkövettek országgyűlési követé választása ellen. Eötvös ugyanis 1847-ben Békés megye követe akart lenni. Kívánsága azonban csak jámbor szándék maradt; nem támogatták a megye uralkodó körei. „Túlzó szabadelvűnek tartották” ott, ahol egy évvel később *Táncsics*ot két kerületben is felkérték képviselőnek. Csak a követek számára készített utasítások megszövegezésére kijelölt bizottságban kapott helyet. A megye nagy tekintélyű földesura; a későbbi főispán, majd

miniszter *Wenckheim Béla* így közölte saját maga és párthívei ellentmondást nem tűrő döntését *Széchenyivel*: „Eötvös Józsit nem akarjuk”; — ez pedig annyit jelentett, hiábavaló és eleve halálra ítélt minden próbálkozás; a bukás elkerülhetetlen.

Mindettől függetlenül Eötvös társadalompolitikai nézetei — úgy érezzük — jól érvényesültek az utasításban. *Tormássy János* „politikai hitvallása”-ból világosan kitűnik ez. Közvetlen megválasztása után mondott első beszédében — megköszönve a rendek bizalmát — ugyanis ekként határozta meg erkölcsi magatartását: „A követ ne legyen szervilis (szolgai) sem felfelé, sem alá tekintve, ne legyen szűk nézetek vagy kaszti egyes érdek tolmácsa, hanem tolmácsolja a közérdeket”. Majd politikai állásfoglalásait illetően a következő pontokba szedte követi feladatait: „Tiszteletben tartása és erősítése nemzetiségünknek, mert hiszen létünk ettől függ; hódolat az alkotmányos élet kívánatainak, és ez nem absztrakt elvek szerint, hanem történeti fejlődésünk és szentesített szokásaink figyelembe vételével; szünteleni előbbre haladás a reformok mezején, de a kivitelre nézve úgy, hogy egy nagy nemzettől tanulva, ne bontsuk le addig a régi fedelet, míg az új épületnek legalább falait fel nem emeltük, s ne szakítsunk egy kötelet sem, amit mással s újabbal pótolni nem tudnánk.

Továbbá gondos őrzése hazánk függetlenségének, de el nem felejtvé, hogy minket az idő hatalma más elemmel is sajátságos kevert állásba (helyzetbe) hozott, és ezen sajátságos állást ott, hol lehet, és amikor lehet, éppen úgy kell tudnunk hasznunkra fordítanunk, mint erősen védni jogainkat.

Különösen a reformok mezején a hitbéli szabadság, igazságos teherviselés, igazságos jogélvezet, és ezek által naponkénti közeledés a nemzeti vagyonosodás, erkölcsi erő, műveltség és közös jólét felé. Végre pedig kitűrés, mérséklett nevelése (növelése), mint szándékos fogyasztása a bizodalomnak azok iránt és azok közt, akiken dolgaink kifejlése sarkallik”.

A megye kitüntető bizalmára joggal érdemes *Tormássy — Kossuth és Lovassy* egykori börtöntársa — képviselői programját tekintve nem állt messze Eötvös-től. Lehet, hogy az egyéni szabadságból fakadó „igazságos teherviselés és jogélvezet”, továbbá a *reformok mezején* biztosított „hitbéli szabadság”, vagy a nemzetiségekkel szembeni türelmi politika s még inkább az alkotmányos élet keretei közötti „szüntelen előrelépés a reformok terén” éppen az ő javaslatára került bele a megye által megkívánt programtervezetbe? *Tormássy* emlékezőes országgyűlési felszólalásai még inkább megerősítik ebbéli hitünket. Például az 1847. nov. 15-én tartott, sajtótörvénnyel kapcsolatos vitában, ahol ezeket mondta: „Küldöm sem a kerületi napló, sem az országgyűlési külön újság mellett nincsenek”. Azt sürgetik, „mindaz, mi e tanácskozási testületben mondatik, az ország minden hírlapjában szabadon mondassék”. Úgy kell azonban biztosítani a sajtószabadságot, hogy „amit közölnek, igaz legyen”. Azokat pedig, kik vétének az igazmondás ellen, büntesse érzékenyen a törvény. Az „úrbéri örökvaltság” december 3-i vitáján tett felszólalása talán még ennél is erőteljesebben árulkodik az eötvösi indításról. Ebben ugyanis azt követelte *Tormássy*, hogy a nép mindenkire érvényes józan szabadság szellemében válthassa meg földjét, és váljék a *polgári társaság* (értsd: társadalom) egyenlő jogú tagjává. A nemzeti egység kialakulásához a szabadság és a tulajdon eszméjét

magában foglaló „úrbéri örökváltság szolgál előlépcső gyanánt” — szögezte le a kerületi ülés plenumán —, de csak abban az esetben, ha az egyenlőség „többféle akadályai” könyörtelenül megszüntetnek. Ennek érdekében törvény-nyel kell biztosítani a jobbágy-parasztok által eddig is használt földek egyszer s mindenkorra érvényes háborítatlan birtoklását, az úrbéri terhek teljes megszüntetését s vele párhuzamosan a nemesség közterhekben (házi-, hadiadó stb.) való arányos részvételét.

A pusztaszenttornyai *Eötvös-major* nem vetekedhetett a Békés megyei mág-nás családok latifundiumaival; mindazonáltal jelentős értéket képviselt. Az 1852 elején felvett örökösödési szerződés szerint összesen 2469 hold 468 □-ölet tett ki, „holdját 1200 □-ölével számítva”. „Hosszas négyszög” alakú, árkokkal körülhatárolt, „épületekkel instruált” összefüggő birtoktest volt, mely „Oroshá-zától délnek 1, Szentés várossától nyugotnak 4, Vásárhelytől 4, Szarvastul éjszakra 4 és Csaba várossától keletnek 5 mérföldnyi távolságra feküdt”. Minőségét tekintve „a megye legjobb szántóföldjei közé tartozván, benne hasz-navehetetlen egy talpalatnyi sincs” — ahogy ezt egy másik hivatalos iratból olvassuk. (BCSM BML. 1175/1853. sz.) Innen tudjuk, hogy a „majorságilag” kezelt birtok a következő „táblákra és művelési ágakra” oszlott:

„1. Belső telek Angol és gyümölcsös kert tészen	16 hold	
2. legelő, szénás kert és majorsági udvar	280 hold	
3. Szántó földek	1941 hold	926 □-öl
4. Változó csapások, kaszálónak és legelőnek használva	101 hold	1135 □-öl
5. Urasági majorsági szőlő	9 hold	200 □-öl
Majorsági használható föld összesen		2348 hold 1061 □-öl
Ehhez járul még		
6. Dézsma alá adott szőlők	85 hold	62 □-öl
7. Ország határ és düllő úgy szintén árkok	35 hold	545 □-öl
Az egész pusztta összesen		2469 hold 468 □-öl.”

A jövedelem alapjául szolgáló becsértéket — az errefelé szokásos holdankénti összegnek a középátlósát véve alapul — 205 782 forint 30 krajcárban állapí-totta meg a bizottság, amihez még külön felsorolásban szereplő épületek — nevezetesen a 7 szoba-konyhás, 2 kamrával, melléképületekkel, ellátott, kőből épült tiszt lakás, 1 tiszt és urasági istálló, 1-1 vert falú, illetve vályogból épített cselédház, 1 kovácműhely, 1 juhászlak, 1 vert falú putri, 1 több ezer kőből búza tárolására alkalmas emeletes magtár, kukoricagórék, birka-, ökor-, marha-, és lóistállók, sertésólak, szekerek és gazdasági gépek-eszközök számára épített színek, cserépszárító, szőlő és présházak, 1 tágas kocsmáépület lakással stb. 26 736 forintos értéke járult.

A birtokfelmérők — ahogy ezt a bizottság jelentése is megerősíti — méltányos értéket állapítottak meg. Figyelembe vették, hogy az általuk leírt „birtokrésznek minden talpalatnyi földje szántásra használható, és rajta mind azon termények, mellyek az élelemre s gazdaság folytatására megkívántatnak, u.mt. (úgy mint)

tiszta búza, árpa, zab, kukorica, repce, dohány, természetes és vetett takarmányfüvek bőven megteremnek, s rajta és körülötte semmi, a gazdálkodást hátráltató akadályok nem léteznek, hanem a célszerű művelés által a legnagyobb virágzásba hozhatatik, s ezen birtok ahogy a birtokos akarná, az itt divatos szokás szerint minden órában haszonbérbe adathatnék”.

Eötvös hamar megszerette az Alföldet. Mondhatni képzelet-moccantó személyes kapcsolatba került a békési tájjal. Élvezte hangulatát, sokra becsülte gazdag élménykincsét, amint erről későbbi művei — elsősorban novellái —: a *Bach*-korban írt *Egy tót leány az Alföldön* és a *Téli vásár* is tanúsodik. Alakjai a „nagy alföldi hely”, Bántornya lakói. Kétségbevonhatatlanul Békés megyei település ez; neve úgynevezett beszélő név; *Bánfalva* — a mai Gádoros — és Szent(e)*tornya* nevének összevonásából ered. (Köztük helyezkedik el az *Eötvös-major*.) Törölmetszett falusi és paraszti figurák szerepelnek bennük, akiknek kiegyensúlyozott, munkás életformája, erkölcsi nagyszerűsége, racionális gondolkodása egyben egy emberségesebb jövő boldog társadalmának a mintája és záloga is. Esményített paraszti világot tár elénk mindegyik történet, jóllehet súlyos generációs ellentét kavargja fel az ábrázolt családok életének nyugalmát. A tiszta szerelem és a gazdasági érdek kerül szembe egymással: a fiatalok a szív, az érzelem jogán tiltakoznak szüleik ridegen számító, vagyon szerint mérő gondolkodásmódja és értékítélete ellen.

Sajnos, ez a tiltakozás sohasem látványos: nincs tartása, nincs politikai megalapozottsága. Ezért aztán alig több belső duzzogásnál; megmarad az érzelem síkján. Nem vezet kenyértörésre, mint 1841 táján az író és az apja közötti ellentét.

A szív és a pénz ellentéte mégsem egyszerű romantikus sablon. Több annál, attól függetlenül, hogy a novellák nem jelenítik meg a családi vitákat, ennél fogva az olvasó sem érezheti hevességüket. Megjelenítésük, ábrázolásuk ellenkezett volna Eötvös politikai céljaival és liberális illúziójával: a parasztcsaládok eszményinek vélt, kevés gondú, csaknem idilli életmódjának a propagálásával. Pedig Eötvös jól ismerte a parasztság kasztszerű rétegződését és ennek megfelelő gondolkodásmódját. A *Téli vásár* szerelmes legényének: Farkas Bandinak a szavai is igazolják ezt: „A szegény mind egyforma. Szabadon választ szíve szerint, s nem kérdi senki, a falu nelyik végéből hozza feleségét, s hány darab marhája volt apjának. *Mihelyt vagyon van a háznál, meggyűl a nyomorúság is. A telkes gazda lenézi, akinek csak fél telke van, a féltelkes a zsellért, a zsellér azt, akinek háza sincs, . . . nem ér ez a világ egy hajítófát*”.

Ennek ellenére végül minden a helyére rázódik. Valamilyen váratlan dolog, valamiféle előre nem látott bizonyoságtévő próba, nem mindennapi helytállás (a súlyos járvány ellen élethalálharcot vívó beteg férfi több hetes féltő ápolása; a kegyetlen hóviharban véletlenül megismert nagypapa szíves, nagylelkű adománya) megoldja a helyzetet, s a fiatalok *kiérdemlik* egymást.

A tévedések elkerülése végett sietünk leszögezni: nem a szegény, vagyontalan zsellér volt Eötvös eszményképe, hanem — ahogy *Jókainak*, *Gyulai*nak, majd *Mikszáth*nak is — az okosan gazdálkodó, az élet jelenségeit reálisan szemlélő, anyagilag független parasztember, aki elsősorban kiemelkedő szorgalmával, nemes emberi tulajdonságaival, egyenességével és nyíltságával vívja ki a felette-

sek és az embertársak tiszteletét és jogos megbecsülését, akár Apostagi János gazda, vagy a sértett szívű, kevés beszédű önérzetes gulyás: Őri Péter.

Ismert típus mindkettő. Olyanok, akik nemcsak jól látnak és helyesen számolnak, de érezni is tudnak. Nem a vagyon nagysága, hanem a munkaszeretet mértéke, a dolgozó kéz alapján becsülik és értékelik az embereket. Megértik az egymáshoz illő fiatalok osztálykorlátokon felülemelkedő érzelmi kapcsolatait, s végül ők maguk egyengetik gyermekeik-unokáik házasságát.

Ugyanakkor van bennük valami előremutató mikszáthi vonás. A kicsiny, még magatehetetlen „tót leánya” felnevelését emberi kötelességének érző, 5 gyermekes Apostagi János szívét — akár a pogány Filcsikét és a messze földön híres dudás Lapajét — melegség járja át, amikor magához veszi az elárvult Julist, és a bér munka végeztével hazaviszi Bántornyára; de felenged Őri Péter ridegsége is, amikor az ítéletidőben befogadja kunyhójába a talpraesett, kedves leányt: Viktát, és megmenti a fagyhaláltól. Ekkor még úgy véli, idegenen segít; csak később — amikor hazaviszi anyjához, Bántornyára — tudja meg, hogy saját unokájának adott menedéket. Leánya — akár Anita, a brezinai bacsa: Olej Tamás leánya — 22 évvel azelőtt hagyta titokban el, s azóta nyoma veszett. Váratlan egymásra találásuk végül mindent megold, Őri kiengesztelődik, és maga mellé veszi özvegyé lett leányát, unokájának pedig tanyát vásárol Tisza-ágotán s ezzel elhárít minden akadályt Vikta és Farkas Bandi házasságkötése útjából.

Nem *Bret-Hartenak*, a vadnyugat irodalmi felfedezőjének az *ösztönző gyermekei* ők. Nem elvetemült, egymást pusztító, durva és erőszakos aranyásókat és felelőtlen kalandorokat formálnak át ösztönös kedvességükkel becsületes, érző emberekké. Vikta már életkoránál fogva sem, Julis meg Apostagi erendően magasfokú erkölcsi érzéke miatt sem lehetne ún. ösztönző gyerek. Nem beszélve arról az eleve kizáró okról, hogy a neves amerikai író csak 1868-ban, vagyis több mint 10 évvel Eötvös után írta meg híres elbeszélését. A téma azonos szemléletmódja, jellegzetes beállítás, a lelkiismeret szépségének ábrázolása, egy-két motívum megegyezése mégis rokonítja őket. Ugyanúgy, mint a mogorva magatartást páratlan lelki finomsággal társító *Mikszáthot* is velük.

Mindezek ellenére, a hasonlóságoktól függetlenül, Eötvös éles szemmel megfigyelt és biztos kézzel ábrázolt paraszti és pusztai figurái a magyar valóság szülöttei. Szervesen hozzá tartoznak a békési tájhoz. Nincs hamis vonásuk, megokolt és természetes minden mozdulatuk, hitelesek a reagálásaik. Olykor még a beszédük is. Szeretik munkájukat, értik mesterségüket, tökéletesen ismerik a tájat, pontosan érzékelik a természet erőivel szembeni kiszolgáltatottságukat. Tudnak gyönyörködni a vidék szépségében, és féltőn tapadnak hozzá. Mint *Szakál Lajos* „utolsó gulyását”, a puszta és a rideg állattartás szerelmesét: Őri Pétert is fájó víziók gyötrik, ha a végtelen puszta felparcellázásáról és a vasútépítési tervről hall és beszél. „Ládd-e Vikta! . . . nem adok neki hús esztendőt, hogy többé puszta sem lesz az országban. Most is mán egészen megváltozott a világ! Előbb bátran mehetett az ember, amerre tetszett: most mindenütt árkokat vonnak. S mennyi fát ültetnek, egész sövényeket, mintha bizony a birtokos sövény és árok nélkül nem tudná, meddig terjed jószág, és a szegény legénynek jöleshetnék, ha minden lépésnél arra intik, hogy széles e világon mindenütt a

más földén jár. És micsoda földön! Valóságos gyalázat, amit a szegény magyar földdel egy idő óta elkövetnek. Azelőtt a pusztákon gulya és ménes járt, a gulya meghízott s a föld zsirosabb lett: mindenki láthatta, hogy Isten a pusztát a marhának, a marhát meg a pusztának teremtette. Most a szántásnak se vége se hossza. Egyre nyúzzák, egyre vetik földjeiket, s végre is csak zsidó viszi el a termést. Még a kevés legelő, amit meghagytak, sem ér többé semmit. Töltést csinálnak töltés után. Mit ér a mező, ha a Tisza árja sem járhatja meg? Ha körülnézek és látom, ami a mai időben történik, örülök, hogy megvénültem. Húsz év múlva, amint a gróf inspektora mondja — verje meg az Isten a bolondját —, még a marha sem jár többé szabadon, nem lesz többé gulya az országban, és a gulyásokból mind isvájcereket (tehenészeket) csinálnak. Szinte jólesik, hogy nincs fiam, aki e nyomorúságot megérhetné”.

Az öreg gulyás múltidéző nosztalgiaja természetesen nem Eötvös érzéseit tükrözi. Ő a Bach-korszak esztelen zsarnoksága idején is az értelmes jövő útját kereste, s ennél fogva számolt a retrográddá váló hagyományok felszámolásával. (Erre a *Békés megyei Gazdasági Egyesület*ben, illetve az *alföldi vasút — Nagyvárad—fumei — megyei bizottmányában* vállalt szerepének és tevékenységének az ismertetésekor bővebben kitérünk majd.) Tévednénk akkor is, ha azt állítanánk, hogy Eötvös tökéletesen azonosult a néppel, s mint író, velük azonos hőfokon élte át belső konfliktusaikat. Nem. Kívülről és felülről nézte sorsukat és életüket, de mindenkor résztvevő szívvel és megértő, meleg érzésekkel. Boldogan töltötte körükben az időt; örült, ha közelebből vizsgálhatta természetes észjárásukat, és hasznos tapasztalatokat szerezhetett életkörülményeikről, megismerhette sajátos gondolkodásmódjukat és beszédjüket.

Van valami *Justh Zsigmond*-i abban, ahogy az életerős, nagy munkabírású parasztembereket nézte. 1852. február 12-én így írt *Szalay Lászlónak*: „Tegnap csaknem az egész napot az orosházi tanyákon töltöttem. Ökrökre lévén szükségem, magam mentem a gazdákhöz, s egy szállásról a másikra, míg végre elesteledet (!), s ökröket ugyan nem találtam, de igen kellemes napot töltöttem, mert talán évek óta nem szóltam annyi józan, s helyét tökéletesen betöltő emberrel, mint itt, s talán soha nem érzém annyira igazolva nemzeti önérzetemet, mint az egyszerű gazdák között. Barátom! milly nép! milly büszke, s mégis milly nyájas, milly egyszerű szokásaiban, s mégis milly fogékony minden nemes érzés iránt, mennyire mívelt lelkű durva subája alatt, s mi derült minden komolysága mellett . . ., ki a népet az eke szarvánál látta, főképp itt az alföldön, hol az igazi magyar faj lakik, az bátran leveheti előtte süvegét . . ., ha az egyes individuumokat nézed, igen sok esetben megvallod, hogy nem csak olly ember előtt állsz, ki náladnál sokkal boldogabb, de ki sokkal inkább is érdemli, hogy boldog legyen.- Ha *Ravasz István* urammal szólnál, kivel tegnap majd egy óra hosszáig beszélgettem, egyet értenél velem”.

A földbirtokos Eötvös sikertelen ökörvásárló útja az író és politikus számára járt jelentős haszonnal. Felfedezte és jobban megismerte a fejlett gazdálkodást folytató, eredeti gondolkodású, maga elé elérhető célokat tűző, sorsával elégedett parasztot: Apostagi János vagyonosabb őset és társát, az észnek és a becsületességnek élő képviselőjét. Elfogadta *Ravasz* uram érvelését, akinek „minden vagyonossága mellett” (Eötvös szerint 112 hold saját földje volt) nem

célja, hogy fiaiból „urat” neveltessen, minthogy „predicator még se lenne, és aztán azt, ami ezután lesz iskolába, még se tanulhatná meg, azt, ami volt — kár abból sokat tudni, . . . nem bánám, ha felét is elfelejteném csak annak is, amit én tudok a múltból”.

Annyit jelent ez, hogy Eötvös, kit alacsony termete és gyenge testalkata miatt Orosházán és környékén „hitvány”, de „jó bárónak” tartottak az emberek, *Ravasz* uramban és a hozzá hasonló értelmes gazdáknban fedezte fel azt a fontos társadalmi képletet, amely reményt adhat arra, hogy „nemes Békés vármegye” s vele együtt az egész magyar haza, új erőre kap, és szép fejlődésnek indul. De a velük folytatott beszélgetések megerősítették abban is, hogy az iskolai oktatás tananyagát sokkal erőteljesebben kell a kor gazdasági-társadalmi igényeihez és körülményeihez kötni és mérni. Ki kell szűrni belőle minden kis értékű, felesleges kacsatot, hogy ezáltal több idő jusson a korszerű, hasznos ismeretek elsajátítására.

A ritka, de szerencsés találkozásoknak a jószemű kritikai realista író köszönhetett a legtöbbet. Közvetlen tapasztalás alapján tanulmányozhatta a paraszti észjárás egyik leglényegesebb vonását, a természetközelséget. Akkor is jelentős többlet ez, ha világosan látjuk, hogy az Eötvös által ábrázolt világ még a rövidebb és összefogottabb, cselekményközpontú novellákban is sajátos társadalompolitikai célnak rendelődik alá. Alig befolyásolja ez az alapvető írói szemléletet; többnyire itt sem az „érzésből támadnak a gondolatok”, hanem fordítva — „a gondolkodás és az elmélkedés ébreszti és táplálja az érzelmet”. (*Bodnár Zsigmond*)

Novelláinak cselekménye zárt paraszti körben folyik. Kevés vonással ábrázolja hőseit, akik elementáris erővel kötődnek a földhöz és a mezei munkához. Ez a szoros érzelmi viszony és anyagi érdekelttség jelenti életük biztonságos archimedesi pontját, ez irányítja gondolkodásukat, ez formálja egyéniségüket, ez szabja meg aktív szókincsüket és beszédmódjukat. Mindent hozzá mérnek és belőle eredeztetnek. Az átélt eseményeket az éppen akkortájt végzett munkához kapcsolják (kaszáláskor, kapáláskor, aratás idején, a tiszágotai téli vásárokor stb.), egyéni érzéseiket a természet megegyező jelenségeihez társítják, mint-ha így akarnák hitelesebbé, nyomatékosabbá tenni, megerősíteni a sajátjukat — akár a népdalban. Például a haldokló tót bérmunkásnak a kis leánykájára vetett szeretetteljes búcsúpillantása olyan, mint a „fergeteg előtti utolsó napsugár”, az Apostagi portán felnevelkedett szép természetű, szorgalmas leány Pista iránti vonzalmának szerelemmé érése és hirtelen tudatosodása a napkelte mámorító szépségéhez hasonlít: „Rég világos a táj, mielőtt a nap fölkel, de habár az első szürkületől fogva minden világosság csak a naptól jó is, mi felséges pillanat az, mikor e ragyogó csillagzat végre egészen fölmerül a láthatárunkon, s első sugarait a tájon elöntve, a madarakat énekre, az embert munkára hívja. Csak e pillanattól kezdve nyeri minden tárgy fényoldalát; a harmat, mely egész éjen át a mezőre szállt, csak most ragyog és gyöngyözik minden levélen és fűszálon, csak most érezzük, hogy új nap kezdődik, s új életbe fogunk. Ilyen azon pillanat, melyben a szív szerelmének öntudatára jut”. A *Téli vásár* szánni való szerelmeseinek a szívébe is a természet nagy igazságai öntenek némi hitet és reményt: „Nézd csak, ott milyen sötét a sövény, s a fák is milyen szárazon

állnak, mintha csak arra valók lennének, hogy kivágyják, és mégis pár hónap múlva mind kizöldül és virágozik. Minden fának megvan tele, de megvan tavasza is, miért ne lenne nekünk”.

A finom művészi látásra valló, lírai hangulatú párhuzamok sorát sokáig lehetne még folytatni, hiszen Eötvösnek bensőséges kapcsolata volt mind az alföldi tájjal, mind a rajta élő emberekkel. Mint a csalhatatlan szemű festő előtt, előtte is megnyílt és beszédes lett a táj. Sok apró finomságra figyelt fel. Észrevette jellegzetességeit, magába szívta pazar gazdagságát, jól megsejtette hangulatát. Megvolt benne az a csodálatos adottság, amelynek birtokában egyszerre fel tudta ismerni, melyek azok a speciális elemek és tárgyak, amelyek összetéveszthetetlené, egyedivé varázsolnak egy-egy vidéket. A legkisebb színárnyalatot is pontosan érzékelné tudta az időjárás-változások idején. Hosszú utazásai során sokszor gyönyörködött el a természet csodáiban. Élvezte annak lágy és borzalmas szépségeit: különösen a vihart és annak az emberre gyakorolt hatását festette nagy előszeretettel, jól tudván, miként reagál rájuk a szív és az elme.

A pusztaszenttornyai birtok nemcsak megnyugtató anyagi háttérrel jelentett számára, hanem szellemi kikapcsolódást adó, idegpihentető menedéket is. A különféle „megkeseredettségek” idején többnyire ide vonult vissza, s innen — bármilyen zaklatott idegekkel, bármilyen sértett szívvel jött is, mindig szellemileg felfrissülve, megújult hittel távozott; a pusztát feloldotta és hamar szétoszlatta gyötrő gondjait és fájdalmait.

Örömmel időzött „a birtok egyik legkellemesebb pontján” felépített, kedves hangulatot árasztó, úgynevezett tisztai lakban, amelynek két szobáját tartotta fenn a család. Illet Eötvös egyszerű életmódjához ez a cseppet sem hivalkodó, egyáltalán nem kastélyszerű épület, amelynek „a gazdasági belsőségek felé tekintő” üveges folyosójára „nyaranta a vadszőlő sűrű levelei vetettek enyhe árnyat”, míg az átellenes oldal meghitt, barátságos hangulatát az a hívogatóan szép futórózsa adta, amely szelíden fonta körül „a parkra nyíló kisebb-szerű veranda” kettős oszlopait. Az itt lévő, egyszerű, festett bútorokkal berendezett, két ablakos tágas dolgozószobából csodálatos kilátás nyílt: zöld gyeppázsittal körülvett, szépen gondozott virágágyakon, jobbról is, balról is magas fákkal övezett parkon, sötétzöld levelű, fürtös virágú syringa lugason (orgonafa) pihenhetett meg a fáradt szem. A költő-műfordító orosházi pap: *Győry Vilmos* többször találta itt a szívélyes házigazdát, amint nagy elragadtatással szemlélte a csodás panorámát.

Amikor 1848 októberében *Lamberg* meggyilkolásáról értesülve, családjával együtt „csupa élmégből” Münchenben élő nővéréhez menekült, akkor is élénken foglalkoztatta Pusztaszenttornya sorsa. Viszolygása, „élmégsége” emberileg nagyon is érthető volt. Egyrészt az izgatta, mi lesz családjával, minthogy nem lehetett tudni, lesz-e kellő személyi biztonság hazánkban, ha egy esetleges, joggal várható forradalmi terror lábra kap, másrészt nem tudta sehogyszem elaltatni politikusi lelkiismeretét, s az foglalkoztatta: megtagadhatja-e régi elveit, s részt vehet-e ő, a *reformok* közismert híve, buzgó sürgetője, aki irtózik és undorodik az erőszaktól és a kiontott vértől, egy olyan kormány munkájában, amely *Kossuthnak* a *Jellasics*-féle betörés után különösen megnőtt politikai

befolyása és hihetetlen személyi varázsa révén egyre jobban eltávolodik eredeti programjától és a trónfosztás felé közelít.

Tiszteletre méltó, becsületos állásfoglalás volt ez. Sok nagyszerű hazafi, sok kiváló, lelkiismeretes politikus gondolkodott hozzá hasonlóan. Hogy csak az ismertebbeket említsük, például a „vér és vér mindenütt” kísérteties látomásával küszködő, „csillagokban olvasó” *Széchenyi*, aki úgy vélte, önmagának tartozik azzal, hogy kilépjen „egy olyan minisztériumból, amely romlásba dönti az országot! Beledőlni, másoktól vezetettve . . . ám legyen; de hogy vezetnie kelljen az embernek rossz utakra, ez olyan agónia, amit nem tudok elviselni” — vívódott önmagával a *Napló* 1848. július 21-ei bejegyzése szerint. Aztán ott volt a „haza bölcse”: *Deák Ferenc*, a józan ész és kérlelhetetlen tiszta logika alapjaira helyezett mérséklet és lojalitás következetes képviselője, akinek elvét a nagyszerű politikai érzéssel rendelkező, vele és Eötvössel egy időben lemondó, bátor miniszterelnök: *Batthyány Lajos* is osztotta, nem beszélve az ún. *békepárt* megfontolt vezéregyéniségéről, *Nyáry Pálról* és lelkes követőjéről *Jókairól* (rőla a következő fejezetben lesz szó), vagy éppenséggel a Magyarország és Erdély uniójának előkészítését tiszta szívvel szolgáló s érte szenvedélyes hangú beszédek tartó *Wesselényi Miklósról* stb.

Eötvös, az erőszakmentes társadalmi fejlődés alapján álló, egészséges reformokat megfogalmazó és követelő író és társadalompolitikus Münchenben viszonylag korán rádöbbsent, mit jelent az anyagi tehetetlenség és kiszolgáltatottság. Alig egy-két héttel családja megérkezése után, 1848. október 20-án ezeket írta barátjának, a történész *Szalay Lászlónak* a Majna melletti Frankfurba: „Sokan talán esztelenségnek tartják, hogy miután semmi veszély nem fenyegett, elmentünk, te esméred azokat, kik jelenleg Pesten kormányoznak, s legalább megfoghatónak fogod találni, ha illy viszonyok alatt egyes emberek kivándoroltak csupa émelgésből”. Megőrizte azonban kinn is élénk politikai érdeklődését, nem tagadta meg magyarságát. Állandóan figyelemmel kísérte a hazai eseményeket, bár szomorú szívvel látta, hogy a vad forradalmi erők miként sodorják félre a jelentős értékeket. Majd így folytatta: „De mind ezen okoskodásoknál nehezebb és fontosabb az, mit fogunk itt külföldön tenni . . . Pár ezer forintot hoztunk magunkkal, de ha ez elfogyott, mit teszünk? Ha *Kossuth* és társai a kormányban marad (!), nem csak saját, de valószínűleg nőink (ti. *Trefortné* is!) birtoka is confiscatio alá esik, s ha ez nem történnék is, a jövedelmek bizonyosan nem fognak kiküldetni — miből élünk? . . . Kérlek barátom, ha lehet, segíts; hogy munkát találjunk . . . Tudod, *Treffort* tökéletesen ír németül, én magam is, ha *Treff.* dolgozásaimat átjavítja, bátran léphetek fel . . . Legyen politicus cikkely, nagyobb értekezés, regény vagy historicus dolgozat, . . . ne feledkezz meg róllunk, minthogy én részemről megnyugtatra csak akkor érzem magamat, ha elég munkát látok magam előtt, miből nem dicsőséget, de legalább családom mindennapi kenyerét várhatom”.

Ebben a légkörben kezdett bele nagy értekezése írásába. Ez volt *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása a magyar álladalomra*. A gazdag forrásanyagra alapozott, nagy gonddal készített, két részre tagolódó, kiütkereső állambölcseleti tanulmány jóval reálisabb megközelítésű írás, mint *Kemény Zsigmond* forradalom után készített értekezései. A még le nem higgadt indula-

tok légkörében természetesen ez is adott bizonyos félrehallásra okot. Voltak, kik nem érzékelve tökéletesen a különböző politikai fogalmak tartalmi jegyeit, még Eötvös szocializmus sőt kommunizmus iránti rokonszenvét is kiérezték belőle, bizonyára azoknak az elméleti részleteknek az olvasása közben, melyeket az író a nagy nemzetközi tekintélynek örvendő liberális francia gondolkodók: *Adolphe Thiers* és különösen *François Guizot* inspiráló eszméinek a hatására írt. Ők ugyanis a nagy történelmi események mozgatórugóját az osztályharcban látták. *Guizot* például így elmélkedett: „Történelmünket a különféle osztályok küzdelme töltötte be. Az 1789-i forradalom a legáltalánosabb és leghatalmasabb kirobbanása volt e küzdelemnek. Nemesség és harmadik rend, arisztokrácia és demokrácia, polgárok és munkások, birtokosok és proletárok más-más szereplői, más-más formái voltak e társadalmi küzdelemnek, amely régóta kínoz már bennünket”.

Ezeknek a nagy nyugati állambölcseleőknek az elméletét 1848-ban már sokan vallották Európában. Miért ne meditatálhatott volna rajta, vagy vitázhatott volna vele a forradalomellenes reformer-politikus, a polgári haladás és átalakulás eszméjének a jogosságát kereső Eötvös, aki annyit mindenképpen leszűrhetett politikai tanulságul magának, hogy minden forradalom végső soron a baloldaltól kapja lendületét. Nyugodtan elfogadhatta és használhatta elemzési elvként is *Guizot* modern történelemszemléletét, mégha nem is értett vele mindenben egyet.

Eötvös — tudvalevő — az idegen művészi hatás és eszköztár alkalmazásának a lehetőségét és jogosságát még a szépirodalmi művektől sem vitatta el. *Petőfi* népies költeményeit pl. az idegen szempontok és szabályok alapján ítélező kritikusok értetlenségével szemben ekként vette védelmébe: „Nem az a kérdés, francia vagy német módot kövessünk-e műveinkben. . . , *feladatunk magyar műveket alkotni*”. Elvi megállapítása a tudományos (történelemfilozófiai) elemzésekre még fokozottabban érvényes. Különösen, ha olyan kérdés elemzésére vállalkozik a tudós, amelyik — mint jelen esetben is — az 1848-as magyar események és a nagy francia forradalom között keresett szemléletbeli azonosságot és ellentétet.

Eötvös kétségkívül a forradalom okozta politikai válságból keresett kiutat *A XIX. uralkodó eszméiben* és a hozzá készített *müncheni vázlatokban*, mind a maga, mind a nemzet számára, amikor szembehelyezkedve a *Kossuth* képviselte radikális iránnyal elutasította a trónfosztás tényét. Tulajdonképpen már a kiegészítést — egyengette és kutatta. A cári reakció terjeszkedésétől félve, kitarított régi elve: a Habsburg-ház vezette osztrák összbirodalom koncepciója mellett, ebben látva hazánk fennmaradásának egyedüli biztosítékát. Bántó leegyszerűsítéssel annyit jelent ez, hogy „míg itthon *Kossuth* a hazáért, ő odakünn a birodalomért küzdött”, s vele természetesen hazájáért is.

Merész társadalompolitikai elvei miatt már *A falu jegyzője* megjelenését követő vita idején is sokan elhatárolták magukat tőle. Nem csak Békés megyében, ahol *Horváth Dezső* állítása szerint az 1846-os tisztújításon nem volt elég híve ahhoz, hogy alispán lehessen, egy év múlva pedig — mint tudjuk — a megye teljhatalmú vezetőinek akarata ellenében nem tudhatta kövétté választatni magát. Csak mint jellegzetes tény említjük: nagy regénye még 1850-ben is bajba

keverhette az embereket. *Jugovics József* a sárréti járás főszolgabírája (volt orosházi főszolgabíró) például széles körű nyomozást tartott, hogy megtudja: milyen körülmények között jutott birtokába a szeghalmi jegyző, *Soós József*. Miért küldte el címére Eötvös művét egy „lázas értelmű levél” kíséretében a debreceni kollégium karácsonyi legátusa: *Domokos József*?

Eötvös sohasem volt forradalmár, legfeljebb csak rokonszenvezett a forradalom egyik-másik eszméjével. Most, hogy közelről látta félelmes erejét, rettegés és kétely lett rajta úrrá. Kiderült, hogy megalapozottnak hitt demokratizmusa, kemény társadalompolitikai elvei nem bírják ki a súlyosabb erőpróbákat. Hogy bár szakított apjával és osztálya maradi elveivel, „nem szakított gyökeresen magával az osztállyal”. Csillapodott bíráló szenvedélye, enyhült ostorozó hangja, s a társadalmi megbékélés hirdetője lett. Ahogy a novellákban is láttuk, melyekben ugyan mindig igazolódott a fő tétel: a szív törvényei nem ismernek rangkülönbséget és osztálykorlátokat. Csak egyetlen egyszer — a nem a mi vidékünkön játszó *A molnárléány* történetében jelent meg a régi eötvösi hang és nézőpont, és tört pálcát az író a kétes rangra törő, urakhoz törleszkedő, szívtelen, vagyonos apa fölött.

Már a „müncheni vázlatokban” is egy olyan tisztán liberális berendezési formán töprengett, amelynek lényege az egyéni adottságok és képességek zavartalan érvényesülését jelentő szabadság, de nem kritériuma az egyenlőség. Addig a végkövetkeztetésig azonban már nem jutott el, hogy a szabadversenyre épülő, osztályharctól mentes társadalom merő ábránd, mert nincs olyan polgári alkotmányos forma, amely bár túllépett a feudális kereteken, ne tarthasson a szocialis(ta) forradalmi átalakulás törvényszerű jelentkezésétől és bekövetkezésétől.

Akik megelégedtek az elemzés egy-egy tetszetős gondolatával, és nem követték végig az író eszmerendszerét, azokat könnyen megtéveszthette egy-egy szépen megfogalmazott tömör tézise, amit aztán legtöbbször a saját szájuk íze szerint értelmeztek és hasznosítottak. Így volt ez a hangzatos *egyéni szabadság* teóriájával is. Akik nem járták végig a fogalom tartalmát kutatva, a szillogizmus cseppet sem könnyű logikai útvesztőit, azok nem jutottak el addig a végkövetkeztetésig, ameddig a humanista Eötvös eljutott; — annak a felismeréséig, hogy az egyéni szabadság végső soron a szabadverseny eltorzulásához, — *Thomas Hobbes* „homo homini lupus” (ember embernek farkasa) igazságához vezet. Más szóval, hogy a francia polgári forradalom nem változtatta meg alapjaiban a társadalmat; a burzsoázia felszabadítása nem szorította vissza és nem szüntette meg a kizsákmányolást.

Az abszolutizmus korában a politikai tétlenségre kárhoztatottak nagy része a Világost követő első évek szinte törvényszerű lelkiismeret-vizsgálata után erejét és energiáját gyümölcsözőbb célokra, praktikusabb dolgokra — a magángazdaság korszerűsítésére fordította. Ezt tette — ha nem is ilyen egyértelműen — Eötvös is. *Maday* azt mondja, hogy 1850—54 között „a csabacsüdi birtokon bujdosott, s a császári hatóságok nem tudtak tartózkodási helyéről”, ennél fogva eljárást sem indítottak ellene. Majd még ezeket írta: az orosházi főszolgabíró, aki barátja volt, adott fegyvertartási engedélyt számára, „anélkül, hogy a felsőbb hatóságok arról tudtak volna”. Ez azonban így nem fedi a valóságot. Eötvös ugyanis 1850. december 4-én érkezett haza külföldi bujdosásából, s

előbb a Fejér megyei Velencén telepedett le, ahonnan családjával együtt a következő évben Budára, az újonnan épült svábhegyi házba költözött. Természetesen le-lejárt a szenttornyai birtokra is, de *nem bujdosott a császári hatóságok szeme elől*. 1849. május 1-jén például önként jelentkezett, hogy tanúskodjék *Batthyány Lajos* miniszterelnök bűnperében; de tudtak róla később is. Ellenőrizhették levelezését, szemmel tarthatták rokoni és baráti látogatásait, megvizsgálhatták küldeményeit. Még „politikus munkája” — *A XIX. század uralkodó eszméi* második kötetének az írásában sem háborgatták. Téved abban is, hogy „barátjától”, az orosházi szolgabírótól „a felsőbb hatóságok tudta nélkül” fegyvertartási engedélyt kapott. Ehhez annak nem volt joga. Állásával játszott volna, ha valamelyik ellenőrzésen felismerik az okirathamisítást. Tény viszont, hogy ezirányú kérvényét Békés megye cs. kir. főnöke terjesztette fel engedélyeztetés céljából (7600/1851 szám alatt) a „kerületi főméltóságú úrhoz” — főbiztoshoz —, de ez a folyamodványt sokáig — egészen 1853. március 13-ig — nem intézte el. Különféle adminisztrációs nehézségekre hivatkozva (kiegészítő iratok, „személyes leírás”, bélyegilleték lerovása stb.), 2 álló éven át húzta-halogatta az ügyet.

Ez a mi szempontunkból legfeljebb csak annak az igazolására jó, hogy Eötvös 1851—54 között többnyire itt tartózkodott, hiszen nemcsak ispánja: *Csendes József* részére kért fegyvertartási engedélyt, hanem önmaga számára is. Lehet, hogy erre az időre esik csabacsúdi „tanítóskodása” is?

Dankó Soma: Báró Eötvös József és Trefort Ágost mint tanító című, a Nemzeti Kultúra 1911-es évfolyamában publikált cikkében „atyjától és az öregektől” szerzett értesülések alapján arról beszélt, hogy a két előkelő földesúr az önkényuralom szomorú korszakában, amikor „politikával nem foglalkozhattak” (az emberek úgy mondták: „Lakat van a szájukon”) *iskolát tartott* a csabacsúdi Rosty-birtokon. Ezt találták a legkézenfekvőbb megoldásnak arra, hogy szót értsenek az egyszerű emberekkel. „Volt is ott óvoda, iskola, felnőttek iskolája, sőt templom is” (vasárnapi iskola?). Az óvodát a jó, *áldott nagyságos asszony* bent a kastélyban vezette. A gyermekek iskoláját az „urak ellenőrzése” mellett egy *Szlávik* nevű öreg tanító” látta el”. Munkájához — ahogy ezt *Dankó* visszaemlékezéséből olvassuk — nagyszerű lehetőséget teremtettek *Treforték*. Olyan korszerű felszereléssel rendelkezett, amely „beillene bármelyik mai minta-iskolához”. Az idő nagyon megszépítette a rideg valóságot. A korabeli iskolák tárgyi ellátottságát, továbbá a Bach-korszak nehezen meginduló ipari és kereskedelmi életét, viszonyait, még inkább Eötvös és különösen *Trefort* súlyos anyagi körülményeit és fizetési kötelezettségét ismerve (1852 tavaszán kezdte meg csabacsúdi lakóháza építését; intézőt sem tartott, ezért az építkezést és a gazdaságirányítást is egyedül végezte), nehezen tételezhető fel, hogy eladósodott birtoka, melytől 1849 szeptemberében még 5—6000 forint nettó jövedelmet remélt — ennyit érhetett az Eötvös-birtok is —, s melyet hogy versenyképes lehessen, modernizálni is akart, annyi hasznot hozzon, hogy abból luxus kivitelű eszközök vásárlására is telt volna.

A „szelíd” Eötvös és a „szigorú” *Trefort* — *Dankó* szerint — a felnőtteket tanították, különbséget téve aszerint, ki milyen mértékben sajátította el az olvasás és számolás tudományát. Az „önszorgalomból” tanuló *haladóknak*

könyveket és újságokat adtak. Kijelölték bennük az általuk olvasásra érdemesnek tartott fejezeteket, melyeket aztán adandó alkalommal „kiegzamináltak” — megbeszéltek. „Örömmel és kedvvel látott ott a tanuláshoz” mindenki. „Kik előbb rovással számoltak, most rendes számokkal; a juhász könyvet vezetett a szaporulatról és az elhullásról” — erősítette *Dankó* állítását segédtanfelügyelője: *Horváth Dezső*.

Az az érzésünk, hogy a két politikus érdeklődésű földesúr valójában csak egy-két órát adhatott. Rendszeres oktatást nem vállalhattak. Eötvösnek ugyanis meg kellett osztania idejét és energiáját Velence, Pest (Buda) és Szent-tornya között; tehát nem tudhatott zavartalanul dolgozni. Tanítói munkájáról *Szentkereszty* sem tesz említést a *Békés vármegye népoktatásának története*-ben. Nem találjuk nevét (*Trefortét* sem!) sem a csabacsúdi, sem a békésszentandrás-i iskoláról közölt adatok között. (a csabacsúdi határ ekkor ugyanis Békésszentandrás-hoz tartozott). Nem tud az öreg tanítóról: *Szlávikról* sem. A legrégebbi csabacsúdi uradalmi iskolát 1871-től számítja, s tanítójaként az oklevél nélküli *Motyán* (talán Molcsán vagy Multyán?) *Jánost* nevezi meg.

Nem kételkedhetünk benne, hogy a kulturális kérdések iránt különösen érzékeny népbarát Eötvöst és *Trefortot* nagyon is közelről érdekelte az iskola- és az oktatásügy. Feltételezhetjük, hogy egy-egy alkalommal meg is próbálkoztak a „tanítással”. Fontos nemzetépítő-nemzetfenntartó szerepet tulajdonítottak az iskolának s a rendszeres oktatásnak. Eötvös például így érvelt a nevelés ügye mellett: „... a nevelés az, amely által az alsó néposztálybeliek az állam által nekik adott jogok élvezetére képesekké tétetnek. Elhalasztani a nevelési intézkedéseket nem más, mint azon időpontot elhalasztani, melyben a nép azon jogot, melyet az állam adott, valósággal élvezheti; mert a *politikai jogokat nemcsak a törvény adja, hanem adja a személyes képesség*”. Ezért tartotta a rendszeres iskolai oktatást a leghatásosabb (szinte az egyetlen) módnak, amelylyel „a nép erkölcsi nevelésére hatni lehet” . . . *az, aki népet akar teremteni, adjon neki világgosságot* — mondotta az országgyűlésen — *a többi magától jön*”.

Mint közéleti ember, mint politikus is elengedhetetlennek tartotta a felnőttek szellemi irányításában való aktív részvételt: „Nem kormányozhatja senki az embereket — írja naplójába —, ki azoknak érzéseiben és szenvedéseiben legalább egy bizonyos pontig nem osztozik; az úgy nevezet (!) nagy férfiak minden korban olyanokból váltak, kiknek felfogása a tömegnek felfogásától nem különbözött”. A kultúra teszi a nemzeti egység biztos alapját, s ennek legjobb eszközlője a célját világosan látó és maradéktalanul teljesítő iskola.

A csabacsúdi uradalom dolgozói körében végzett oktatás jó lehetőséget nyújt az író és a politikus Eötvösnek arra, hogy fenntartsa és szorosabbra fűzze kapcsolatát a néphez. Ahogy a visszaemlékezők feljegyzései bizonyítják, mohó érdeklődést tanúsított mindenegyes leruccanásakor „a vidéken nyilvánuló hangulat, vélemények, politikai és társadalmi nézetek” iránt. Tájékozódásra, a közvélemény megismerésére használta fel a kimerítő, vége-hossza-nincs pusztai sétákat. „Fáradhatatlan gyalogló volt, testének kitartó erejét talán csak lelkének érdeklődése múlta felül” — dicsérte a költői lekü *Győry Vilmos* — lelkész-társasága:

Torkos Károly öccsétől, *Imrétől* nyert értesülésére építve. Ilyenkor persze nemcsak spontán észlelt jelenségekről vagy szakmai kérdésekről volt szó, hanem helyi és országos gondokról is.

Eötvös nem volt járatlan a gazdaságban. Apjának hajdan országszerte ismert mintagazdasága volt Ercsiben. Hozzáértéssel tudott hát vitázni több szakmai kérdéstről is. Érdeklődését nem kerülték ki az agrártudomány új kutatási eredményei. Nem kötődött makacsul a földművelés és állattenyésztés ásatag formáihoz: *mert újítani*. Ahogy az általunk már említett 1852—53-ban készült birtokfelmérés is nyomatékosan erősíti, szakított a rideg állattartással, és az istállózó állattenyésztésre tért át (az öreg Öri Péter szájába adott bús átkozódást a felparcellázott, felszántott legelőről talán éppen valamelyik öreg gulyásától hallotta). Új növénykultúrák (repce, dohány, különböző takarmányfüvek) termelését is szorgalmazta. Humanista emberbaráti elvei, nemes kulturális célkitűzései, állandó és folyamatos anyagi gyarapodást sürgető nemzetgazdász szemlélete mereven elutasított minden maradi gondolkodásmódot és életformát. Tiszta szívvel harcolt — az egyéni szabadság elvének megsértése nélkül — az ellen a ridegpásztori és szegényparaszti világ ellen, amelyet a kiváló botanikus tanár, a későbbi akadémikus: *Dorner József* így jellemezett iskolája, a „szarvasi főtanoda” 1860. évi tevékenységét összegező „tudósítvány”-ban: „... a sok marhapásztorok, gulyások, csikósok életüket Isten szabad ege alatt élik le, holt napjáig némelyik falut sem látván, másfelül itt-ott még akadnak jámbor szegények, kik föld alatti üregekben, úgy nevezett putrikban laknak, vagy kik képmény nélküli nyomorult kunyhóikat marháikkal osztják meg, tagjaikat juhbőrrel fedik, ... a könyvről, írás- vagy olvasásról fogalmuk sincs, ... egész vallásuk és hitök böjtölésből áll”.

Ezeknek a szegény páriáknak az életkörülményeit nem lehetett egyetlen rendelettel megváltoztatni. Rajtuk csak okos, tervszerű iparosítás segíthetett volna. Tudta ezt jól, sőt hirdette is az ifjúkorában nagy európai utazásokat tett Eötvös, ki sokat töprengett azon, szerény erejéhez képest miként mutathatna példát. Milyen vállalkozásba kezdhetne.

Ilyen *kedvenc eszméje* volt például a „selyemtenyésztés”. Nagy eperfatelepet kívánt létesíteni azzal a nem titkolt céllal, hogy annak biztosan remélt anyagi sikerével megnyeri a szomszéd birtokosokat a „szederfa-mozgalom”-nak, másrészt a létesítendő feldolgozó üzemnek, a selyemszövőnek. Egyre többet vitázott gazdatisztjével a telepítés céljáról és hogyanjáról. Ez ugyanis, jól ismerve a szenttornyai föld sajátosságait, le akarta beszélni róla. Vitájuk eredményeként végül csak „mintegy 30 hold területet szakaszatott ki” birtokából; gondosan beültette szép csemetékkel, majd amikor fájó szívvel be kellett látnia, hogy az élet gazdatisztjének ad igazat, nem kísérletezett tovább — elvetette ideáját.

Bővebb utánjárást érdemelne, hogy tisztázzuk: ott volt-e, ott lehetett-e Eötvös és *Trefort* 1851-ben azok között a földbirtokosok között, akik a korszerű gazdasági kultúra terjesztésében, illetve a minőségi növénytermesztés és állattenyésztés megindításában nagy szerepet játszó *Békés vármegyei Gazdasági Egyesület* elődjének, a szarvasi egyesületnek újbóli alakítását sugalmazták. Területi érdekeltységüket, gazdaságpolitikai szemléletüket és célkitűzéseiket tekintve, feltétlenül.

A *Széchenyi István* által 1830-ban életre hívott országos szervezet azok közé a ritka vállalkozások közé tartozott, amely — azt mondhatni — zavartalanul vészelte át a vihart, minthogy *Andrássy György*eknek már 1850-ben sikerült megnyerniük hozzá *Geringer Károly* kormánybiztos rokonszenvét. 1852-ben a *Helytartóság* 18.263 számú leiratával még a szarvasi helyi fiók „újboldi alakítására” is engedélyt adott. Tevékenységéről azonban 1857-ig (ekkor erősítette meg a király az *Országos Gazdasági Egyesület* alapszabályát, és engedélyezte a vidék szervezkedését) nincs érdemleges adatunk. A *Békésvármegyei Gazdasági Egyesület* végül csak 1860. május 15-én alakult meg „Békéscsaba székhellyel”, miután a szarvasiak — belátva, hogy „egy község és környéke a legjobb akarat mellett sem bír azon erővel, mely egy gazdasági egyesület feladatainak megoldására szükséges” —, maguk indítványozták saját csoportjuk felosztását, illetve a szervezendő megyei egyesületbe történő beolvasztását. Ez lett az első olyan megyei érdekeltsgű szervezet, amely feltehetően a vasút jóvoltából, nem az akkori megyeszékhelyen, hanem a népesebb és központibb fekvésű Békéscsabán szerveződött.

A szarvasiak javaslatát a megye akkor megválasztott első alispánja, *Trefort* lelkes örömmel karolta fel (lehet, hogy ő proponálta a szarvasiaknak is?), és ígérését beváltva, aktív részt vállalt mind az előkészítő tanácskozások, mind az alakuló gyűlés szervezésében. Ott található az alapítók között Eötvös neve is, aki az 1860. augusztus 12-én tartott előkészítő gyűlés végén szót kért, és a következő, kevesek által ismert rövid beszédben méltatta *Széchenyi* érdemeit, akit egyre jobban megértett és megszeretett. (Fél évvel később az Akadémián elmondott emlékbeszéde közismert. Ez még német nyelven is megjelent.)

Ezeket mondta:

„Engedje meg a t. gyülekezet, hogy mielőtt szétoszlunk, egy indítvánnyal lépjek fel, mely ámbár a békésmegyei gazdasági egyesület alakulásával összekötésben nem áll, meggyőződésem szerint ma napirenden kell hogy legyen mindenütt, hol magyar emberek bármily tárgy fölött tanácskozásra összegyűlnek. *Széchenyi István* temetésének napja ez! A hazának nem volt méltóbb fia, nem volt nemesebb, tevékenyebb tagja nemzetünknek, s az egész országot a jelen viszonyok közt nem érthette volna nagyobb fájdalom, mint midőn ezen férfiú halálának híre elterjedt.

A magyar akadémia, midőn e gyászeseményről értesült, közülésében elhatározta, hogy tagjai egy hónapig gyászt fognak viselni, s kétségkívül az akadémia csak kötelességét teljesíté, midőn ezen férfiú iránt, kiben alapítóját tiszteli, hála és kegyeletben magát senki által megelőztetni nem engedi. De ha e hazában körütekintve, a jelent azon idővel hasonlítjuk össze, melyben *Széchenyi* hasznos működését megkezde, meggyőződünk, hogy e hazában más osztályok is léteznek, melyek a dicső férfiúnak, a magyar akadémia tagjainál nem tartoznak kevesebb köszönettel; főképp azok, kik az ország mezőgazdasági érdekeivel foglalkoznak, nem lehetnek ez iránt kétségben.

Nincs ága nemzeti érdekeinknek, melyekben az utolsó húsz év alatt szembetűnőbb haladást tapasztalnánk, mint éppen a földművelés körül, s nem fogja senki tagadni, hogy a roppant haladást főleg azon kiváltságok megszüntetésének köszönjük, melyek egykor a nemzet különböző osztályait egymástól elválasztva,

földünket, mely csak szabad tulajdonosok által mívelve termi meg gyümölcsseit, termékenységeinek ezen főtenyezőjétől megfosztá. A szabad föld s a jog és teher egyenlősége után, melyet most e hon minden lakója élvez, közlekedési eszközeink tökélyesbülése segíté elé földművelésünk emelkedését, s a Tisza és más folyók szabályozása által a magyar gazda tevékenységének új mezők nyílnak meg, s előre látható, hogy a mi még hiányzik, hogy a földművelés tekintetében a legelőbbre haladott nemzetekkel versenyezzünk, azt az egyesületi szabad szellem fogja kivívni, mely országunkban naponként terjed. S vajjon mind ezt nem *Széchenyinek* köszönhetjük-e nagyrésztben? Neki, ki a jog s teher egyenlőségének elve mellett küzdött egész életén át; ki a közlekedési eszközeink javítására annyit tett, ki a Tisza-szabályozás nagy ügyét felfogá és az egyesülési szellemet e hazában példája által meghonosítá.

Valóban e haza minden osztályai között nincs egy, mely *Széchenyinek* több hálával tartoznék, mint éppen a földművelő osztály.

Határozzuk tehát el mi is, akik a megye földművelő osztálya képviselőinek tekintjük magunkat, hogy: egy hónapra gyászt öltünk a dicsőültért. Legyen gyászunk jele egy egyszerű fátyol, melyet kalapunkra kötünk, hogy e megye földművelői között senki ne legyen oly szegény, ki a tiszteletnek eme jelét ne szerezhethné meg magának. Az egész hazában nincs egy gunyhó, melynek lakói *Széchenyi* életének gyümölcsit nem élvezik, s azért ne legyen senki e hon polgárai között, ki, midőn a nemzet háláját s tiszteletét fejezi ki, szegénysége miatt a többiekkel ne egyesülhetne.

A nép javának volt szentelve egész élete, ő méltó arra, hogy halálának gyászát is az egész nép viselhesse.”

Az egybegyűlte meghatódott szívvel fogadták az indítványt, s ahogy az egyesület történetírója: *Zlinszky István* írja, „pár óra múlva egy gyászoló várost láthattunk, mely gyász pár nap alatt országossá lón”.

A *Békésvármegyei Gazdasági Egyesület* jelentős fórum volt. A gazdasági élet megreformálására tett sikeres erőfeszítéseken túl felkarolta a vasútépítés szervezését és a vasút gazdasági jelentőségének tudatosítását, nagy gondot fordított a hitelélet erősítésére, de kivette részét az 1863-as aszály elleni védekezésből is. Eötvös szerepet vállalt mindegyikben. Magasrendű humanizmusát legszebben a példátlan aszály elleni védekezésben tanúsított önzetlenségével és áldozatkész segítőkészségével igazolta.

A kétségbeejtő nyomor hatalmas méreteit újságcikkek és hivatalos beadványok egész sora tükrözi. Ma sem lehet ezeket megindultság nélkül olvasni. Elszegényedett, eladósodott nemcsak a szegény, hanem a gazdag is. Volt olyan település, ahol az inség demoralizálta tömeg végső elkeseredésében nem tudta fékezni indulatait, s hivatalos vezetőinek tehetetlenségét látva, az erőszaktól sem riadt vissza.

A birodalmi szervek eleinte nem tulajdonítottak kellő jelentőséget az aszályról küldött jelentéseknek. A bürokratikus intézkedések nem gyorsultak fel. A viszonylag gyorsan reagáló községek és városok bizottságainak kölcsönfelvétel iránti lépései, de még „az alföldi vasút földmunkájának országos megindítását kérelmező küldöttség”, amely pedig „ő császári és királyi apostoli felsége elé járulva” terjesztette elő alázatos kérelmét, (ott volt ebben Eötvös és *Trefort* is)

sem tudott gyorssegélyt: azonnal hasznosítható tőkét kieszközölni. A befolyt könyöradományok és a nyár elejéig vásárolt gabonakészlet csak „a teljesen munkaképtelen szegényeken” tudott valamicskét segíteni. Csak amikor a valószínűs helyzetet drámai erővel ecsetelő főispáni helytartó jelentéséből kitűnt, milyen pattanásig feszült a helyzet, gyorsult fel az intézkedések üteme. *Kiss János* ugyanis az alábbi figyelmeztetéssel sürgette a „csakis pénzes erővel teljesítendő közmunkáknak (visszabálozási, út- és vasútépítő) rögtöni fogamatba vételét: „... ha ezen az éhség miatt elkecsereedett néposztály a segélyre várakozást megunja, nem kérelem útján fogja egy napról a más napra az életet megszervezni, hanem szétszagatva az engedetlenség kötelekeit, az élet és vagyonsbiztonságot veszélyeztető ki törésekben fogja nyilvánítani elkecsereedettségét; az ilyen rakoncátlan néptömeg megfektezésére sem a közhatóságok, sem az itteni, alig egynehány főből álló csendőrség és közbiztonsági személyzet elegendő nem lenne”. (*Dénes György tanulmánya az Orosháza története és néprajza című monográfia I. kötetében.*)

A nagy éhség és munkanélküliség méreteire mi sem jellemzőbb, mint hogy „a hivatalos adatok szerint 50 000 Békés megyei földmunkás és napszámos és családja került az éhhalál közvetlen fenyegetése elé.” A legfontosabb munkaal-kalmakat — *Szabó Ferenc* írja *Az Alföld-fiumei vasút Békés megyei szakaszának építéstörténete*-ről készített tanulmányában —, vagyis „a szűk kenyérkereseti lehetőséget jelentő nyári aratást és lóval nyomtatást elvitte az aszály. Június végén Békéscsabán 3300, Orosházán 1174, Endrődön 3596, Gyomán 3994, Gádoroson 1139 személy volt teljesen munka nélkül”.

A szörnyű elemi kárra Eötvös a határozati pártnak *Jókai* szerkesztette közlönyében: *A Hon*-ban hívta fel a nemzet figyelmét. A június 24—27 között adott elemzés újabban a *Magyar Helikon*-nál az Eötvös-sorozat *Reform és hazafiság* című kiadványa III. kötetében (1978) is megjelent *Az alföldi inségről* címmel. Józan számvetésre, együttgondolkodásra kéri benne a lap olvasóit, minthogy a csüggedés megelőzése és leküzdése, továbbá a létező bajok orvoslása mindenekelőtt fokozott megértést és bölcs tanácsokat követel, nem csak egyszeri lelkiismeret-nyugtató adományokat. Itt többről van szó. Az egész Alföldnek és a „határán túl kb. 1300 □-mér földre terjedő területnek a termése” ment veszendőbe; a „legelők mindenütt kopárak, a takarmány mindenütt hiányzik”, az állatállomány feltartóztathatatlanul pusztul, pedig „nincs talán vidék Európában — állítja Eötvös —, mely oly kizárólag földművelő, mint a mi Alföldünk”. Itt valahogy mindenki a földhöz tapad, hiszen a környéknek gyáripára nincs, az iparosok száma csekély, azok is túlnyomórészt bérelt földből élnek. Ennek folytán általános a szegénység, az itt élők a legjobb akarattal sem tudnak egymáson segíteni. A nagybirtokosok, akiknek vermeiben, magtáraiban esetleg akad még némi termés, annyival mégsem rendelkeznek, hogy az Alföld parasztságát megmentsek és átsegítsék a szomorú időszakon. A birtoktestek tele vannak adóssággal (pl. a *Treforté* is eladásra került hamarosan E. L.). Nincs pénzintézet, mely elviselhető, emberséges kamatra kölcsönt folyósítana. „40—60 %-os kamatot” követelnek a bajba jutottaktól a könyörtelen uzsorások. Meg kell találni hát a segítség reális módját, mert „nem a föld az igazi érték, hanem a munkaszerető alföldi nép”. Olyan országban pedig, amelynek gyáripára

nincs, „melyben ennek következtében nincsenek tőkék, gazdasági kalamitáson, mely alatt több mint egy millió ember szenved, jótékonyság által segíteni nem lehet.

A megoldást abban látta Eötvös, „hogy a lehetőségig sok munka nyújtassék minél több helyen”. Például az *alföldi vasútépítés*nél, de minthogy „a vasútvonal főképp egy vidéknek érdekében fekszik, az állam garanciájához folyamodni nem lehetett”. (Úgy látszik, ezzel a hazug érveléssel igyekezett ad acta tenni az udvar a bizottság beadványát, nem akarván tudomást venni arról a kézenfekvő haszonról, melyet a vasút a birodalom számára jelent.) Arra kell törekedni tehát — folytatta érvelését —, hogy a vonal hosszában lakó birtokosok — és „nemcsak földbirtokosok, hanem a földbirtokosok összessége” — vállalják magukra a kamatokat. Ennek a biztos garanciája kell a nélkülözhetlen tőke megszervezéséhez. El kell tehát érni, hogy „a birtokos osztály előleghez jusson”, a napszámosnak meg „munka adassék”. Vagyis, nagy nemzeti összefogás kell: „a nagy csapások káros következményei csak nagy tevékenység által hártathatnak el”. Mindenkinek meg kell tennie kötelességét — „nagy és kicsiny pénzzel, kinek pénze van, tanáccsal, ki arra képes, tevékenységben valamennyien”.

Hogy a vasútépítés olyan feltételek mellett (nem beszélve az aszályról) ahogy Eötvös vázolta, nem jelenthetett gyors segílyt, könnyű belátni. Az ügy jó megszervezéséhez sok idő, a megkeresett munkabér okos elköltéséhez olcsó élelmiszer és takarmány kellett volna. De ott, ahol messze földön semmi sem terem, a beszerzés is nehéz!

A *Honban* megjelent Eötvös-fejtegetés jelentősen hozzájárult a segélyakció sikeréhez. Erre kell következtetnünk abból az egyszerű tényből is, hogy voltak, akik gyűjtésüket az ő címére küldték el. Így *P. Szathmáry Károly* nagyenyedi tanár is, kinek 208 forintos erdélyi gyűjtéséből 108 forintot Eötvös a *Rentsi-sovszky Ferenc* kasznár vezetésével tevékenykedő *Orosházi Inségi Bizottmány* címére azzal juttatott el, hogy azt az orosházi rászorultak között osszák szét. Nemcsak az orosházai kaptak az országos gyűjtésből. Az adakozók rendelkezése, illetve a megyei bizottság határozata szerint jutott másoknak is. A gróf *Batthyány Lajos özvegye* által gyűjtött 500 forintból és a *Nemzeti Casino* „több tagjai által rendezett 2-ik bál tiszta maradványából” leküldött 300 forintból (hogy többet ne említsünk) más községek „munkaképtelen” és „szűkölködő” tagjai is részesültek. Utóbbiból 100 forintot *Trefort* kérésére a békésszentandrásiaknak továbbítottak.

A nyomor erkölcsromboló, önpusztító erejét és hatását több ízben is észrevette. Naplójának ilyen árulkodó bejegyzései vannak: „1864. szept. 7. Orosházán voltam adót fizetni. Az utolsó holnapokban három öngyilkossági eset fordult elé, mind gyufával. Egy férjmérgezés hasonló módon. Altalján véve szomorító, ha az erkölcsi romladást tekintjük, mely az utolsó időkben az alföldi nép között észrevehető. Fő oka . . . a szegénység.” Vagy: 1864. október 13. „Mikor reggel a határ mellett (mezsgyehatár) a mérnökkel jártam — tudniillik földjének azt a részét mérette fel, amelyet egy *Gabovics* nevű szenttornyai bérlőnek adott árendába — két helyen a lopásnak tagadhatatlan nyomára akadtunk, s lett a jelenlevők között nagy fohászkodás a parasztok rosszasa felett, kik a lopástól teljességgel nem tudtak elszokni”. A bejegyzésekből arra lehet következtetni,

hogy ő vette leghiggadtan tudomásul a bűncselekményt. Nem tévedett, amikor mindkét jelenséget az 1863-as aszály okozta nagy éhség szomorú utókövetkezményeként fogta fel.

Nagyfokú emberbaráti érzéséről tanúskodik az a „*Bulla Mihály* ács mester úrnak tisztelettel” küldött, családi tulajdonban lévő Eötvös-levél is, amely a jőnevű orosházi iparos fővárosi gyógykezeléséről szól. Segítő közreműködését maga Eötvös ajánlotta fel. Az 1860 október 19-én kelt meleghangú, saját kézzel írt levél így tudatta *Bulla Mihállyal* a teendőket: „Kedves Barátom! *Balassa* tanár úrnak, ki csak a hó kezdetével tért vissza utazásából, szoltam Ön iránt. Jöjjön fel mentül előbb, s keressen fel engem (lakásom az Új téren *Báró Sina* ház 10 szám, második emelet); azon esetre, ha gyógyítása kívánna, *Balassa* tanár úr gondoskodni fog, hogy vagy az egyetem kórodájában, vagy a nagy kórodában egy magányos szobában alkalmas helyet és ellátást találjon. Valószínűleg azonban hosszabb tartózkodásra nem lesz szüksége, fontos azonban, hogy mentül előbb csak lehet feljöjjön. Így tehát reményilem nem sokára látom Pesten, addig is áldja meg Isten — lekötelezett szolgája B. Eötvös József”.

Lelkesen felkarolta az *Alföld—fiumei vasútépítés* tervét is, amelyet a 427 taggal alakult, mindazonáltal eleinte csak „eröltetett életet élő” *Békésvármegyei Gazdasági Egyesület* 1862. május 4-én Csabán tartott közgyűlésén — kellő előkészítés után — sógora: *Trefort* indítványozott. Részt vett annak előmunkálataiban is. *Mann Miklós Trefort* életét és működését taglaló monográfiájából és *Szabó Ferencnek* általunk már emlegetett tanulmányából tudjuk, hogy a Szolnok—Arad közti vasútvonal építésének a hírére azonnal munkához láttak: újságcikkeket írtak, megnyerték a községek vezetőit, kövessenek el mindent a vasútépítés eszméjének általánossá tétele érdekében. „A vasutak . . . a polgárosodás és jólét előmozdítói . . . , ki az alföldet ismeri, és tudja egyszersmind, mik az anyagi fejlődéseinek feltételei, az meg van győződve, hogy ott a vasutak nagyszerű haladást idézendnek elő — írta *Trefort* a *Pesti Napló*-ban, 1856-ban.

Különösen nagy érdekük fűződött az Alföld—fiumei vasútvonal megépítéséhez, hiszen egyre nyomasztóbban érezték mind az alföldi gabona korszerű szállításának a szükségét, mind a legfejlettebb szállítási módot biztosító vasút hiányát. Érveik egyértelműek és világosak voltak: „. . . rajtunk kizárólag csak sokkal nagyobb termelés s biztosabb . . . kivitel segíthet . . . , az alföldi gazda csak a búzatermelésben találhatja a pénzbevétel jövedelmes, s aránylag legbiztosabb forrását. E cikkekre nézve azonban *olcsóbb szállításra* és *új vásárookra* van szükségünk, s éppen ezért reánk nézve az alföld—fiumei vaspálya életkérdés”. Érthető: általa könnyen és gyorsan el lehet juttatni a tengerre a gabonát, be lehet épülni a világkereskedelemben.

A mozgalom lelke — tudjuk — kezdettől fogva *Trefort* volt. Eötvös csak a szűk vezérkarba tartozott. Megkapta ő is azt a helytartótanácsi „előmunkálati engedélyt” (rajta és sógorán kívül csak *Wenckheim Béla* és *Károlyi Sándor*), amely több alternatívát is tartalmazott. Nem lehetett kétséges, hogy számukra — az ott felvetett lehetőségek közül — a környék gazdasági érdekeit legjobban szolgáló Békéscsaba — Orosháza — Vásárhely — Szeged útszakasz felépítése volt a legcélravezetőbb. Ezt kellett tehát minden erővel szorgalmazniuk.

Eötvös jó ideig aktív tevékenységet folytatott az 1862. november 20-án Pesten a *Hitelintézet* ügyében tartott országos értekezlettel egy időben alakult *Békés Megyei Vasútépítési Bizottmány* munkálataiban, amelynek elnökévé gr. *Károlyi Györgyöt*, alelnökévé *Trefort Ágostont* választották. Eötvös a 10 tagú választmányban kapott helyet.

Az 1864—68 között vezetett szűkszavú *Naplóban* alig tesz említést a bizottmányban végzett munkájáról. 1864. szeptember 24-én pl. mindössze ennyit közölt: „... tegnap el voltam foglalva az alföldi vasút dolgában”, míg november 4-én ennyit: „Először voltam az iparbankban. Később az alföldi vasút, az *Académia* s más köz tárgyakkal voltam elfoglalva”. Azt azonban, hogy mi mindent kellett intéznie, már nem árulta el.

Még kevesebbet tudunk arról, hogy mint a *Békésvármegyei Gazdasági Egyesület* vezetőségi tagja, milyen mértékben járult hozzá a hitellel fellendítését célzó megyei törekvések realizálásához. Feltétlenül komoly kötelességei lehettek pedig, hiszen Pesten lakott, és részt vett a megyei gazdasági egyletekre jelentős mértékben támaszkodó szervezet, a *Magyar Földhitelintézet* alakuló értekezletén. Különösen akkor kaphatott érdemleges feladatokat, amikor a *Földhitelintézet* szerződésre lépett az 1857-ben alakult *Első Magyar Általános Biztosító Társasággal*, amelynek ő is alapító tagja volt. Örömmel fogadták ezt a kapcsolatot a Békés megyei gazdák, akik látván, hogy így egyszerre mód nyílik a kedvezményes biztosításra is, nagy számban léptek be az egyesületbe.

Eötvös tétlenségre kárhoztatott közéletisége az osztrák seregeknek az olasz — francia hadaktól elszenvedett solferinói veresége után kapott új lendületet. A megváltozott politikai körülmények között, az adott lehetőségeket kihasználva, ott látjuk minden fontosabb eseménynél; anyagi erejétől függően támogat minden hasznosnak és életképesnek ígérkező vállalkozást. Mintha *Széchenyi* megárvult szerepét venné át. *Ferenczi Zoltán* szerint ötezer forint tőkével segítette az *Országos Földhitelintézet* alapítását; irányító szerepet vitt az *Országos Iparegyesületben* s mint igazgató az *Iparbankban*, buzgón tevékenykedett az *Akadémián* és a *Kisfaludy Társaságban*, kezdeményezte és szemmel tartotta a *Magyar Írók Segélyegyletének* a felállítását, bekapcsolódott a *Kazinczy — Alap* gyűjtési akciójának munkájába, foglalkozott az *Akadémia* palotájának az építkezésével, könyvsorozatot szerkesztett, emlékbeszédeket írt és mondott, irányította *Trefort* bonyolult birtokügyeit és segítette a csabacsüdi birtok eladását, s közben állandóan töprengett a dualizmus felállításának lehetőségein, egy a 48-as törvények megőrzését elvi alapként kezelő kiegyezés módozatain, a nemzetiségi kérdés ésszerű és humánus megoldásán, harcolt a bécsi kormány alkotmányellenes beolvasztó törekvései ellen, sürgette az Ausztriához fűződő viszonyok rendezését, vitázott — ha kellett — Deák nézeteivel, s ellenében megtervezte és szerkesztette a rövid életű *Politikai Hetilapot* stb.

Erős hit, óriási munkabírási, jó idegállapot, lankadatlan szorgalom kellett ehhez. Ismerve feladatait, egyszerre kitűnik: nem azért csökkent Eötvös figyelmé a 60-as évek közepe táján a Békés megyei dolgok iránt, mert valamiféle kiábrándultság vett rajta erőt, hanem mert nagy horderejű országos ügyek hívták el. Ezért ritkultak látogatásai is. Ha lejött, akkor is rohannia kellett.

Nehezen kisikerített egy-két napos pihenőjét általában „magányosan, de nem tétlenül” kívánta eltölteni. Pihenni akart; ha lehetett, meghitten játszott gazdasztije gyermekeivel is, csakhogy minél hamarabb felüdüljön. Mindig előre intette *Torkos Imrét*: ne árulja el senkinek, hogy „megszökött” Pestről, és a pusztára menekült.

Leghuzamosabb ideig 1865-ben időzött a tanyán. Két hetet töltött lenn, hogy nyugodt lélekkel szerkessze meg a kiváló barátról: *Szalay Lászlóról* szóló akadémiai emlékbeszédét: a nemes barátság e nagyszerű apoteózisát. Méltó emléket állított ebben az önzetlen barátnek, s egyúttal annak a fél évszázadnak is, amelynek irányelveit — a történelmi múltból következőtve — nagyrészt ő és szűk centralista köre szabta meg. *Szalay* ugyanis következetesen ragaszkodott elvéhez: „A nemzetek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, mégha az az esemény óriási jelentőségű is”. Magabiztosan hirdette, hogy a jövő útjainak a kifürkészéséhez és megértéséhez „a nemzet egész múltjának az ismerete” ad kulcsot. Általa lehet csak sikerrel következtetni „a történelem törvényszerű mozgására”.

Jól átgondolt, tökéletesen felépített, liberális szellemiségű emlékbeszédének magasfokú filozofikus tartalmát és eszmeiségét a történelemfilozófiai szemlélet következetes alkalmazása adja. Nagy biztonságérzettel támaszkodva doktriner centralista csoportjuk politikai elveire, nemcsak arra talált módot és lehetőséget, hogy hitelesen érzékeltesse, milyen erős volt barátjában az „eszme és az ember” belső harmóniája, hanem arra is, hogy kifejtse a reformkori vármegyerendszerrel szembeni fenntartásuk okát és eredőit, sőt megvallja a tudomány szerepéről és rendeltetéséről vallott nézetüket is. Erről ezeket mondta: „A magányos tudós, ki önösségében mindent megvet: irigység tárgya lehet, de tiszteletet nem érdemel, úgy nem, mint a gazdag, ki arany-zsákját őrzi. A tudomány becse azon haladásban rejlik, melyet az életre gyakorol; a tudósok dicsősége, mint minden dicsőség abban áll, hogy embertársainak jótétén és nemesítésén dolgozik; abban, hogy tudományát szövetnekül használja, mellyel kortársainak homályos utait felvilágosítja, fegyvernek, mellyel legszentebb érdekeiért küzd, kincsnek, melyet javukra osztogat”.

Valóban — *Szalay* is, ő is így fogta fel élete rendeltetését.

Miközben Eötvöst lekötötte a sokrétű munka, voltak, kik nem tudni milyen céllal, -lehet, hogy nem is rosszindulattal — kellemetlenkedtek neki. 1866. augusztus 20-ai naplójegyzetében a nemzetiségekkel való megegyezésen elmélkedve, egyszer csak váratlanul arra tér ki, hogy aznap kapott egy levelet — az általunk már az I. kötetben is emlegetett *Simon Istvántól*, „(ismert bolond, ki a világ regenerációjára érzi magát hivatva, s az egész világot leveleivel zaklatja)”, ki többek között a következőket tudatta vele: „Vigyázzon Ön, *Deák* is kidől a sorból, s önre várokozik a vezérlet, de *Ön gyenge hozzá*. Sajnálom, hogy Önnek Isten a szép tudomány s tiszta lélek s akarat mellé nem adott több erélyt, áthatást és eldöntőséget. Nagy-nagy hiba, a hol a *döntő erély hiányzik*, ott nem létesülhet semmi lélek emelő”.

Az „örjögő phrasisokon” végződő levél gondolkodóba ejtette az író-politikust, ki ezzel az igen elgondolkodtató megállapítással tette túl magát a kellemet-

len hangulatú íráson: „E bolond ez egyszer sok igazat mondott, s egyéniségem iránt nem csak saját, de félek, sok józan embernek véleményét fejezte ki”.

Jellemzőnek érezzük a kis naplójegyzetet. A gyengéd lelkületű, meditálásra hajlamos érzékeny Eötvös, aki saját gazdatisztje családjától „bocsánatot kért”, mert a Szalay-émlékbeszéd írásakor „oly sokáig alkalmatlankodott” körükben, még a zaklatott idegállapotú ember sértő gondolatait is becsülte annyira, hogy ne dobja mindjárt papírkosárba, hanem nézzen szembe állításaival. Egyértelműen következik ebből, hogy nem viseltetett előítélettel mások iránt sem.

Megértette a pályakezdő fiatalokat is. Erre mutat naplójának 1864. november 21-én kelt bejegyzése, amely az okányi származású *Noszlopy Constantinára* és *Eszmetöredékei*-re utal. Ezt a kis dolgozatot az akkor még Bihar megyéhez tartozó Okány község földesurának, a nagyvilágban „halálra ítélt bolyongó” *Noszlopy Antalnak* és felesége *Gattajai Gorove Annának* a leánya — a vértanú *Noszlopy Gáspár* unokahúga — küldte el tisztelete jeléül neki. Eötvös ekként vélekedett a németül, angolul, franciául jól beszélő és értő, művészien zongorázó, irodalomkedvelő leánykáról és összegyűjtött gondolatairól: „Meggondolva, hogy 18 éves leánynak műve, valóban bámulandó mind a gondolatok mélysége, mind főképp a forma helyessége által. De rég nem tett irodalmi mű szomorúbb benyomást reám. Mennyi fájdalom, mennyi szomorú tapasztaláson kell keresztül mennie annak, ki ily ifjan ily könyvet írhat. Ma *Gorovénál* (*Gorove Istvánnál*), ki nagybátyja, találkoztam vele. Nem szép, de kellemes alak, a fájdalom s betegség kifejezésével szellemdús arcain. Ha él, szép irodalmi név, de még több keserű fájdalom vár reá”.

Megrendítő erejűek ezek a jó megfigyelőre valló sorok. Pontos diagnózis. A szegény leány hamarosan férjhez ment; Gabriella nevű leányának születésekor azonban súlyos idegbeteg lett, s a *Schwartzter* intézetben halt meg.

A kiegyezés, amelynek előkészítésén sokat fáradozott, „politikai szükségyszerűség volt, osztálykompromisszum, hatalmak kényszerű egysége az adott konstellációk közepette” — mondja róla *Fenyő István Eötvös, a szónok* című tanulmányában. Igaza van, mint ahogy abban is, hogy „alig valósult volna meg az ismert módon, ha Eötvös a maga részéről célravezető politikai és morális eszközökkel elő nem készíti”. Vagyis ha nincs olyan mindkét fél érdekeire tekintettel lévő érdekegyesítő teóriája, amelyből teljesen hiányzik „a nemzeti szupremácia nacionalista indítéka”. Szemléleti és emberi korlátai akadályozták, hogy régi elméleteinek bővületében nem vette észre, hogy értékelése hibás. Hogy a birodalom — a monarchia — létét nem lehet megmenteni, legfeljebb a halála időpontját kitolni. Képtelen már arra, hogy saját gondjain úrrá legyen. Aztán meg eléggé a saját vágyai szerint ítélte meg a helyzetet, pedig tudta, hogy az abszolutizmus képtelen koncentrálni az államtest népeinek erejét, nem tudhat minden nemzetiség számára egyenlő jogot és szabadságot adni.

A kiegyezés, persze, végül is nem úgy jött létre, ahogy ő elképzelte. Nem kapott benne irányító szerepet az önállósult Magyarország. A történelmi körülmények pedig nagyon is kedvezőek voltak. A poroszoknak az osztrák seregek fölött Kőniggrätznél aratott győzelme (1866) pedig, amelynek hatása alatt Eötvös túlságosan lebecsülte Ausztria erejét, csak fokozta a reményt. Lelkesülten hirdette ő is, hogy „Ausztria romokban fekszik, s nincs akadály, hogy helyét,

mely üresen maradt, mi töltsük be”. Máshol így magyarázta a lehetőségeket: „Előre látható, hogy az *Osztrák birodalom* mindég inkább s végre egészen *Magyar birodalom*má alakul át . . . az összbirodalomnak hatalma eddig nemzetünk függetlenségét fenyegeté, s ezért fő érdekünk volt, hogy ez felette erőssé ne váljék, s főképp, hogy a lehetőségig elkülönözve, a beolvadás ellen biztosítsuk magunkat; érdekünk most éppen az ellenkező, az az, hogy a birodalom külsőleg mentül erősebb legyen, s belsejében úgy szerveztessék, hogy *annak minden részeire gyakorolhassuk befolyásunkat*”.

Nem lehet célunk, hogy ebben a dolgozatban azt vizsgáljuk, milyen erők játszottak közre, hogy a kiegyezés messze került ezektől az irányelvektől, de a 48-as eszmék következetes érvényesítésétől is. Tény, hogy a 67-es minisztériumban Eötvös újra elfoglalta régi kultuszminiszteri székét, s újra beletemetkezett a távlatokban gondolkodó, koncepciózus munkába. Hasznos építője lett újra az emberibb és kulturáltabb társadalomnak, olyan „democratiának, mely nem lármáz, de dolgozik, nem másokat levonni, de emelkedni akar”.

Nem tagadta meg liberális 48-as külpolitikai elvét 67-ben sem. Programjának középpontjában a kultúra demokratizálása állt. A szabadság és a társadalmi béke biztosítékát látta benne. Olyan piramishoz hasonlította a nemzeti kultúrát, amely széles és mélyre alapozott népműveltségre épül, s amelynek fő eszközlői az általános tankötelezettség és az ingyenes népoktatás. Felkapott, híres elmélete: „Magyarország jövője cultura kérdés” (ennek később sajnálatos nacionalista kicsengése lett) is ezt erősítette. Igazolásként ezeket fűzte hozzá: „Nem tarthatjuk meg állásunkat a múlt hadidicsősége s a jelen vitézsége által. Vannak, akik a nevelésben a közbéke veszélyét látják”. Ez tévedés. Olyan birodalomban, ahol végletes különbség van a polgárok „vagyonbeli viszonyaikra nézve”, és *a szegényebbek a gazdagok csaknem korlátlan uralma alatt szenvednek*, s ez „a rend felbontására izgatja mindazokat, kik a vagyon nagy különbségének következtülése alatt” vegetálnak, nincs jobb biztonsági szelep, mint az iskola — a nevelés és a kulturális szint emelése. Ennélfogva a műveltség nem lehet osztályprivilegium, mindenkit részeltetni kell a kultúra áldásaiban. Magától értetődően a nemzetiségeket is! A kulturális elmaradottságból eredő bajokon — nem vitatható — „könnyebb segíteni, mint birtokviszonyaink ferdeségein” — állapította meg nem kis osztályfélő érzéssel. Ezért nem szabad mellékes feladatnak tekinteni az iskolázás ügyét. Az „organicus világban a fejlődésre tér és világosság kívántatik — az állam fejlődése is csak ott lehet, hol annak két feltétele nem hiányzik: a *szabadság* és a *felvilágosodás*. A szabadságot megadta a törvény . . . , arra kell törekednünk, hogy államunk fejlődésének másik tényezője hasonló mértékben meglegyen”. Nem szenved kétséget, haladéktalanul segíteni kell a bajon, mert „valamint tagadhatatlan az, hogy ámbár a középkor privilégiumai megszűntek, s a jogegyenlőség elve elfogadtatott, *a társadalom különböző osztályai jelenleg távolabb állnak egymástól, mint csak egy század előtt is* — úgy bizonyos, hogy ennek s azon ellenségeskedésnek, mellyel a különböző osztályok egymást tekinték, fő oka *nem szociális, sőt nem is vagyonbeli, hanem kulturai különbségekben fekszik*”.

Ezzel az alapjaiban hibás, megtévesztő nézettel kap elméletében központi

szerepet az iskolaügy, és válik nemzeti létünk biztosítékává. Erre alapozva követelt tárcája számára is nagyobb részesedést az állam kasszájából.

Elképesztő, milyen nevétségesen kis összeget juttatott az állami költségvetés az oktatásügynek. 1868-ban pl. az összkiadásnak mindössze a 0,8%-át! 1872-re ugyan már 1,2-re emelkedett a részesedése, de így is elmaradt a kívánt összegtől. Könnyen be lehet látni, hogy ez még a felekezeti jellegű népoktatás időszakában sem volt elég. Ettől függetlenül a költségvetési keret egészséges növekedésének a tendenciája vele indul el. Az ő érdeme, hogy tudatosítva az országgyűlés plénuma előtt ennek szükségességét, azt is megláttatta, miszerint „az egyház egymaga . . . a népoktatás nagy feladatának eleget tenni nem képes”, s az „állam a népoktatást a maga kezéből nem bocsáthatja ki”. Állítását arra a nagyszabású felmérésre építette, amely az első népoktatási törvény (1868: XXXVIII. tc.) célkitűzéseinek és téziseinek a reális megfogalmazásához az ország minden iskolaegységének az adatait számba vette, és különböző szempontok szerint csoportosította.

Sok fontos tanulságot láttatnak ezek az elvi-statisztikai összesítések. *Békés megyéről* például a következő értékelést, adta: „Bár kivel szóljunk Békésben, arról csak egy vélemény van, hogy ha a megye talán nem áll is nevelés dolgában egészen egy soron Poroszországgal, Magyarországon az első helyen áll; s e csalódás oly általjános, hogy midőn az adatokat láttam, talán ez esetben voltam leginkább meglepetve. Békés megye jó híre annak köszönhető, hogy a földbirtokok és tőkevagyon, mely az iskoláé, e megyében nagyobb, minek következtése, hogy az iskola mesterek általján véve jobban fizetnek. Az összes fizetést a 202 iskola mester között felosztva, jut fejenként 360 ft. Különösen: a catholicus iskolában minden tanítóra jut 342, a helvét hitvallásúaknál 379, az ágostaiaknál 410, a zsidóknál 381, a románoknál 237. Miből könnyen magyarázható, hogy ügyesebb emberek vállalkoznak a tanításra, s hogy az egészben véve jobb. Mihez még az is járul, hogy a mennyibe iskola épületek léteznek, ezek célszerűbben építettek.

Még egy fényoldala van a békési tanállapotoknak, s ez az, hogy azoknak aránya, kik az egész éven át járnak az iskolába, sokkal kedvezőbb: 19 060 gyermekből 14.600. Minden más tekintetben az állapotok nem kielégítőek 40.706 tanköteles közül csak 19.060 s így nem egészen 50 percent megy iskolába. Érdekes itt a nemzetiségek különös aránya. Magy(ar) 26.864, jár 11.447; rom(án) 2032, jár 471; német 2040, jár 893, tót 10.272, jár 6249. Éppen ily elégtelen a tantermek száma, melyet a tankötelesekhez mérve, jön egy teremre 212 t(an)-k(öteles) és 96 iskolába járó. Csaknem époly kedvezőtlen a tanítók száma, miután az egész megyében csak 202 tanító van. Községi iskola eddig 9 állítatott fel. Az államsegély itt sem fordul elé, az 5 p(ercent) adó beszédéről eddig nincs gondoskodva”.

Volt min javítania, hiszen a többi megyében sem volt rózsásabb a helyzet. Nem beszélve az oktatás silány színvonaláról. Mindössze egyetlen — végtelenül elszomorító — tényt vegyünk abból a jelentésből, amit *Népiskolai közoktatásunk legfőbb hiányai s haladásunk legfőbb akadályairól* címmel terjesztett az országgyűlés elé. Ebben a tanítók tudatlanságáról így panaszkodott: „ . . . fájdalommal kell megvallani, hogy egy részök . . . annyira nincsen az oktatásra képe-

sítve, hogy . . . nemcsak a tanítás helyes módszerét nem ismerik, de még *azon pozitív ismereteknek sincsenek birtokában, melyeket törvény szerint tanítaniok kellene*. Sőt nem egy szomorú példa bizonyítja, hogy *némely tanítók még az egészen elemi ismereteknek sincsenek birtokában*. Így például Zemplén megyében 17 oly felekezeti tanító van, aki írni nem tud”.

Gyökeres változást csak széles körű, nívós tanítóképzés hozhatott. Gondolt erre is. Ez irányú programjában egy Orosházán felállítandó tanítóképző is szerepelt. (Az volt az elve, hogy nagyközségekbe is kell tanítóképzőket telepíteni; a tanítók zöme nem városi iskolába kerül, meg kell ismerniük a községi iskolák oktatási-nevelési gondjait is). *Vadász Manó* Békés—Csongrád megyei tanfelügyelő hivatalos értesítése szerint az Alföldre szánt *állami képezdét* kívánta ide telepíteni. 1871. július 24-én a kormány képviselőtében meg is jelent a községben *Buzogány Aron*, akinek az indítványt örömmel fogadó helyi előljáróság nemcsak minden tőle telhető erkölcsi támogatást felajánlott, hanem anyagi hozzájárulásként 2 hold földet, 100 000 darab téglát, 30 000 darab fedélcserépet és 2 000 forint készpénzt is. Ezt később a „községi képviselőtestület” is elfogadta, s közhelyesséssel fogadta. Eötvös halála, sajnos, az ígéretes terv halálát is jelentette. A Csongrád megyében élő tanfelügyelő hamarosan arról tudatta a községet, hogy a képzőt Csongrádon állítják fel.

Eötvösnek Orosháza iránti szeretetét nemcsak iskolaalapító buzgalma és a község vezetőivel — mindenekelőtt a két ev. lelkésszel kialakított jó kapcsolata igazolja. *Györyn* kívül sokra értékelte annak paptársát: *Torkos Károlyt* is, kit szenttornyai időzése során gyakran kéretett magához, hogy vallási ügyekben kikérje véleményét, s megkérje arra, hogy a *Néptanítók Lapjába* szánt egyik-másik cikkét nézze át, nincs-e bennük olyan részlet, amely — akarata ellenére — tévedne a protestánsok kárára.

Mindig éles szemmel járt a világban. Felfigyelt az értékekre. 1848-ban pl. a nagy tudású szarvasi tanárt, *Bloch (Ballagi) Mórt* egyetemi tanárrá kívánta kinevezni. Tudjuk, a háborús események miatt ez nem valósulhatott meg. Most nagyszerű érzékkel választotta ki *Harsányi Sándort*, az orosházi tanítót (a község későbbi evangélikus lelkészét) arra, hogy a német oktatásügy tanulmányozására kijelölt 10 tagú delegáció tagja legyen. (1848-ban 16 tanítót akart ösztöndíjasként kiküldeni Németországba.)

Harsányi meg is felelt a bizalomnak. Ahogy jelentéséből kitűnik, 1869 nyarán tett tanulmányútja színhelyül Németországnak kivált azon részeit választotta, melyen „a népnevelés ügye már a Reformáció korában nevezetes lendületet nyert, s melyen azóta áldozatkész s hivatását helyesen felfogó kormány s kötelességeiket pontosan teljesítő honpolgárok hűséges összeműködése folytán a népnevelés virágzóbb állapotoknak örvend, mint talán bárhol egyebütt a művelt Németországban”. Így lett Jéna és Eisenach *Harsányi* több mint egy hónapos tanulmányútjának a fő állomása.

Vizsgálódása a tanköteles kortól az alsó 3 osztályban még koedukált, később nemek szerint csoportosított osztályközösségek rendszerén át az év végi bizonyítványokig, az iskolák tárgyi berendezésétől, felszereltségétől az oktatás-nevelés iskolánkénti segédeszközkészleteiig, az ellenőrzés munkájától a tantárgyak rendszeréig, az osztálylétszámtól a fegyelmezésig és a tanulók ülésrendjének a

meghatározásáig, a mulasztások ellenőrzésétől a szülőkkel való kapcsolatokig, a tanítóképzéstől s a tanítók képzettségi szintjétől a tanulókkal szembeni követelményszintig minden lényegbe vágó iskolaszervezési, pedagógiai-didaktikai kérdésre kiterjedt.

Sajnos, ezeket a tapasztalatokat Eötvös aligha tudta népszerűsíteni és alkotó módon hasznosítani már. A benne lobogó nyughatatlan tennivágyás nem engedte, hogy önmaga sorsával törődjék. Szeme előtt mindig nemes célok, emberfeletti erőt követelő távlati feladatok lebegtek. A sokféle munka és fáradtság felőrölte egészségét, s 1871. február 2-án meghalt. A művelődésügy európai látókörű, tudós humanista vezetőt vesztett el benne. Olyan kultúrpolitikust, akinek népoktatási rendszere biztos alapot adott ahhoz, hogy a polgárosodás megkövetelte ipari és kereskedelmi oktatási formák kiépülhessenek, és széles alapokra helyeződjenek. Akinek figyelmét nem kerülték ki az oktatásügy apró kérdései. Mindenre volt gondja. Jó tankönyvek íratására, ügyes szemléltető eszközök készíttetésére és azok iskolai alkalmazására, polgári iskolák, tanítóképző intézetek felállítására. Törődött az egyetemi oktatás minőségi fejlesztésével, sokat tett az európai színvonalú tudósképzés személyi és tárgyi feltételeinek a biztosításáért. Belőle éltek, reáépítettek későbbi kultúrpolitikuskaink. Számukra is ő jelölte ki az utat és szabta meg a teendőket.

Nem lehet találébb axiómával gondolni rá, mint az általa készített *Napló Szalayra* emlékező első mondatával: „Haszontalan dolog az élet, ha azt hasznossá tenni nem iparkodunk”. Önnön életének szép tanulsága és igazsága — tökéletes summázata ez. Azt pedig, ki egész életét önzetlenül nemzete felemelésére áldozza, ki minden percét annak szenteli, nem feledheti el az utókor, nem feledheti a nemzet.

Jókai életének két szomorú napja

(Jókai és Békés megye)

Az az egész világ elmúlt, melyben mi éltünk.
Csak kövületek vagyunk már, a kik még
gondolkoznak.

(Jókai)

Az a két esemény, amelyre, mint pillérre, Jókai megyénkhez fűződő, több évtizedes kapcsolatának az elemzését felépítjük, nem tartozik az író kedves emlékei közé. Időtartamukat tekintve alig hosszabbak egy, esetleg két napnál, jelentőségük azonban jóval nagyobb: döntő súlyúak és meghatározó jellegűek. Egész életre szólnak, mint általában a komisz, kellemetlen élmények, amelyek hasonlóan a kipusztíthatatlan tarackhoz, makacs szívóssággal vernek gyökeret a lélekben. Csaknem kiirthatatlanok. Olyanok, mint az élősködő plazmódiomok, amelyek hosszabb időre betokosodnak, és látszólag eltűnnek, hogy aztán váratlanul élökké és virulensekké váljanak, s kínozzák-gyötörjék szánni való áldozataikat.

Nehezen felejthető, alig-alig fakuló élmény volt mindkettő, úgyannyira, hogy végérvényesen nem is tudott a hatásuk alól szabadulni Jókai. (Különösen az első volt kitörülhetetlen hatással reá.) Átformálták egyéniségét, megváltoztatták érzelmvilágát és gondolkodásmódját, lelkes-lázadó ifjúból meglett férfivá, meglett férfiből békés öreggé tették. Az első arra döbbsentette rá: minden elveszett: lebukott ifjúságának vezérlő csillaga — oda a magyar szabadság; a másik — ez jelentőségében jóval kisebb volt — a sötétedő napfogyatkozás eljövetelére, az „aranykor” végére figyelmeztette, csodálatos diadalainak szomorú alkonyát vetítve szeme elé. Az első történelmünk nagy tragédiájához: Világoshoz kapcsolódva kényszerítette egyéni és nemzeti sorsvizsgálatra: lesz-e még új tavasz, „kiviríthat-e még a gyöngyvirág a vérrel áztatott magyar földön”, a másik — közel 40 évvel később — óva intette: leáldozóban van már a napja a közéletben, nevének csodás varázsa megtört, csak dekóruma, de nem pótolhatatlan részese immár a politikai arénának. Maradjon meg írónak, hiszen végképp elmúlt már az az idő, amikor neves minisztert (*Gorove Istvánt*) buktatott meg az egyik pesti kerületben.

Nem férhet hozzá semmi kétség, az első volt a szomorúbb, a tragikusabb, hiszen saját sorsának reménytelenségét a nemzethalál sötét réme növelte elviselhetetlen méretűvé, összetörve és eltemetve egyúttal ifjúsága magasztos eszményét: a márciusi forradalom mámorító szabadságideálját is. Nem is tudott soha megszabadulni a gyötörő, felködlő vízióktól. Állandóan nyomában volt a kétely, s ilyen és ehhez hasonló töprengésre készítette: Volt-e valamilyen kézzelfogható eredménye a példamutató nemes erőfeszítésnek; elérhetik-e céljaikat ezek után a szabadságra vágyó népek? Törvényszerű-e, hogy minden és minden — „ész, tudomány, bátorság, hűség, hazaszeretet, áldozatkészség és minden erő, a mi

a szívben és agyban teremteni, alkotni hivatott, untalan arra egyesüljön, hogy az emberítő gépeket halmozza egymással szembe, s pusztítsa vele az istenség legszebb alkotását?” Lázás képzelete gyötrő ám valószínű rémképeket teremt: vajon mi lesz velünk, szegény magyarokkal, ha „egy nagy catastropha talál kiütni a világban, a béke forradalma, az a Magyarország, melyet eddig fiainak hősi erélye tartott fenn államul, amidőn majd a vitézség nem tartozik az erények közé, meg nem menekülhet attól a sorstól, hogy mindenütt leszavazva, szétomoljon kantonokra, s legyen egy névtelen ország belőle, annyi felé irányult céllal, ahány nyelven beszélnek benne. Egy Polynesia a száraz földön”. (*Eötvös* ugyanilyen gondokkal vívódott). A sok nyelvű hazában nem volt ez lázálom. Ha szétnézett ugyanis maga körül, különben is azt látta: „*Hazánk nincs többé. A bennmaradóra nézve egy nagy börtön az, a kimenekülőre egy elsüllyedt világ-rész*”. S vajon ha netán életben maradna, ilyen országban lesz-e szükség reá?, hiszen „most practicus időkben élünk: hősöknek és poétáknak nincs kelete többé, nem ér a hazaszeretet, a délceg bátorság semmit ágyú nélkül”.

Egy üldözött poéta és egy mélyen megalázott, hitevesztett nép kilátástalan sorsa kapcsolódott benne össze, hogy leszámolva a közelmúlt részegítő, fenséges irányelveivel és ideáljaival, lelkesítő eszmények nélkül, félve és meglapulva, kiszolgáltatottan bujdokolva, védje azt, ami még védhető: önmaga és hazája becsületét — a szürke, lefokozott prózai életet. Ez volt a legtöbb, amit az adott körülmények között tehetett, amire egyáltalán vállalkozhatott *Haynau* és *Bach* rémuralma idején. Amikor nem a valódi győztes, nem az orosz cár, hanem az idegen segítséget kunyeráló, tehetetlen osztrák uralkodóház ülte undorító és indokolatlan „győzelmi torát”, és illette „*Kossuth-kutya*” jelzővel azokat a katonákat, akiknek a bátorsága elől mint a nyulak menekültek az osztrák seregek a „világcsodaként emlegetett”, bukásában is fenséges szabadságharc számos ütközete végén.

Lélekölő keserves világ volt ez; szomorú „divatnak hódoltak” benne az emberek. Aki menekülni kényszerült, „darócruhát öltött, pór köntöst, nem olyat, mint aminőt most viselni divat, selyem utánzatát az abaposztónak, hanem valódi, igazi kocsis ruhát, zsír szagút, fontos talpút és a — megfelelő szolgálatot is hozzá. A tudós, a dandy, a hős lovakat vakart. S ha egy álmezben felismerték, ismét más divatot öltött, más házhoz szegődött, másféle parasztnak adta ki magát. Ha pedig aztán nagyon elterjedt a híre egy vidéken, akkor kezébe fogta a vándorbotot, és elindult országot, világot kerülni. Erdőn, völgyön, gyalog ösvényeken, miket kecskék vertek a hegyoldalba . . . Egy elveszett múlt emléke s egy kínzó jövő réme szemei előtt”.

A széles békési pusztaság, a betyárok híres-nevezetes portyázó helye sokaknak adott alkalmas menedéket. Ahogy *Degré Alajos* visszaemlékezéseiből olvasuk, maga a vendéglátó *Beliczay István* nyugtatta meg őt is: „Ne félts te engem, amíg Békés vármegyében vagyunk. Nem fogod elunni magad, találsz itt (ti. a gerendási-csorvási tanyavilágban) pajtást eleget, mert a legszegényebb tanyától a legszebb kastélyig mindenikben van bujdosó, kutatnak is sokszor, de még sohasem találtak egyet sem, s nem is fognak”. Mindig kellő időben érkezett ugyanis az „értesítés” (általában egy *suhanc betyár* vitte), s ilyenkor — amíg a „vihár” elmúlt, másik biztonságos helyre húzódtak a körözött bujdosók, és

„nemleges eredménnyel” tértek vissza a városba a hivatalból kivezényelt őrzőjára-
tok.

Hogyan lehetett ez? Úgy, hogy „kastély és konyhá egyaránt nyitva állt” a bujdosó előtt, „tartozott légyen tulajdonosa bármely párthoz . . . Akkoriban nem volt szokás kérdezni: kicsoda, honnan jó, meddig marad, s hová megy . . . A családok a meghatottságig gyöngédek, részvevők s vendégszeretők voltak, gazdag, szegény egyaránt. És ki nem fáradtak, bele nem untak oly hosszú időn át. A gazdag bőkezűen vendégelt, a szegény megosztotta utolsó falatját” — idézte hálás szívvel a múltat, talán kicsit meg is szépítve, 35 évvel később *Degré*.

Jókainak, ámbár bizonyára sokan ismerték a nevét, alig volt személyes ismerőse Békés megyében. A megyeszékhelyen, ahol felesége, a *Nemzeti Színház* kiváló művésznője: *Laborfalvi Róza* az operaénekesnő *Schödelnéval Erkel Rezső* gondoskodó vendégszeretétét élvezte, érthetően nem lehetett túl nagy biztonságban. Sok volt benne a megbízhatatlan, idegen elem. Valóban: a nagyobb települések (mezővárosok) s még inkább a katonai-közigazgatási központok nyújtották a leggyengébb oltalmat ekkor. *Margitay Gábor Aradi vésznapok* című emlékiratából például ezeket olvassuk Gyuláról: „ . . . éltem a gyanúperrel, s nem mentem mindjárt szállásomra, hanem a főutcán lakó *Bodoki Károly* megyei mérnök, egykori tanulóársam és jó ismerősömhöz tértem be, ki midőn még az utcán a muszka tisztek elfogtak, hívott vala magához és várt; innen láttam a csakugyan értem küldött brachiumot (karhatalmat), mely szállásomon keresett, de nem talált. Én Gyulán *Gergely Ferenc*, igen becsületes derék magyar ember és jó polgárnál szállásoltattam be, kinek rajtunk siránkozó jóságos szívű neje . . . s kedves, szép és okos leánya a legszívesebb fogadtatásban, ellátásban és ápolásban részesítettek augusztus 18—19-én. Ott vitetett el a kapu előtt az áruló vezér (értsd: *Görgey*) által fegyvert vesztett tábor egy megtört része — már osztrák fedezet alatt — Arad felé kísértetve. Láttátok volna csak, amit én láttam; a feláldozó fajszeretetek azon kitörő jeleneteit, az elleneinkre s *Görgey*-re szórt átkok és szitkok közötti jajveszékelést, sírást és jajgatást, mellyel Gyula város derék magyar asszonyai e kiéhezett, elcsigázott szegény fiúkat nézték, kiállva az utcákra, s kísérték egész ki, a legbrutálisabb bánás, puska tusával lökdösés, üzés, kergetés dacára is, miket a német kísérettől szenvedtek; miként rohantak közibük, a legszívtelenebb gorombaságokkal mit sem törődve, élelmszerékkel, ruhaneműekkel, pénzzel stb. dugva tele tarisznájukat az elárvult szegény honvédeknek! Igazán magasztos ecsetre méltó, nagyszerű jelenet volt ez! És ez így ismétlődött minden átkísért seregnél!” (Küzdelem, bukás, megtorlás I. k. 307. l.)

A márciusi forradalomban kiemelkedő szerepet vitt Jókai, aki 1848-ban *Sárosi*hoz hasonlóan epés hangvételű irásokkal tette nevetségessé a Habsburg-ház tagjait, az *ördögi megtorlás* kellős közepén nem tudhatta, milyen sors vár rá. Békepárti cikkei ugyan sokat enyhítettek „nagy bűnén”, de ha arra gondolkunk, hogy a királyi család esze: *Zsófia* főhercegnő még a kiegyezés után is súlyos börtönnel sújtatta volna azokat, kik az *Arany Trombitáról* beszélni mertek, úgy az ő *Jellasicshoz* fűződő gyöngéd érzelmeit élénk színekkel, kegyetlen szarkazmussal pertraktáló Jókai helyzete sem lehetett túl rózsás.

De hát kizárólag Bécsben kellett keresni az ellenséget? A „kegyelmes úr”, a közvádoló *Hegyesi* például „mikor már le volt aratva a véres mezőn minden”, nem kevesebb, mint 32 magyar íróat javasolt kivégzésre. Köztük volt Jókai is. Csak *Kossalkó János*nak, a „kormányi ügyvédnek” köszönhetette, hogy megszabadult a vésztörvényszéktől, aki *hosszú, több íves „elleniratában”* *bebizonyította, hogy a felsorolt írók „együttvéve (mindegyike) csak a napok uralkodó hangulatának voltak tolmácsai”* — ennél fogva „nem üldözendők”. (L. Szabó László: *Jókai Mór élete és művei* 149—150. 1.) Vagyis kizárólag neki köszönhetette Jókai, hogy — használjuk *Vargha Balázs* jelzőjét — csak „*üldözetlen üldözött*” lett.

Jókai többször is megírta bujdosása történetét. Legrészletesebben a Vasárnapi Újság 1861. január-februári számaiban közreadott *Életem legszomorúbb napjaiban*. Az érdekes közlemény mondhatni egyenes folytatása a hosszú lappangás után néhány éve Caracas-ból hazakerült *Emléksorok 1848—49-ből* című naplónak, amely a szabadságharc történetét, élménygazdagságát a Habsburg-ház trónfosztásáig, vagyis 1849. április 14-éig tárgyalja. Az *Életem legszomorúbb napjai* augusztus 8-ával indít, amikor a kormány azzal a bejelentéssel *lepte meg* „a képviselőtestületet, hogy többé biztosításukról gondoskodni nem tud, mert a szőregi veszített csata után Arad fedetlenül (védelem nélkül) áll.”

A hír hallatára egyszerre felbomlott a rend a nyüzsgő, ideges városban. Aki csak tehette, lóhalálában menekült. Legfeljebb addig várt, míg leborotvták a szakállát, rövidre nyírták a bajuszát és letépdették ruhája zsinórozását, hogy minél felismerhetetlenebb legyen. A simándi úton szekér szekért ért, s ha egy gyorsabb futtában elkerülte a többit, a bennülők első félelmükben „nem akartak egymásra ismerni . . . Mintha az augusztus 8-án lemenő nap veres fénye már az autodafé (eretnekegetés) vízsugara volna, mely előtt a vádlottak megtagadják egymást” — jellemezte a fékevesztett menekülés pánikhangulatát 12 év múlva a nagy mesemondó.

Alkonyat felé *Nyáry Pállal* együtt elindult Jókai is szekéren Szalontára, hogy ott az Aradra tartó *Görgeyvel* és a fősereggel találkozzék. Nehéz megmagyarázni, miért érezték fontosnak ezt az utat (miért nem várhatták be *Görgeyt* Aradon?), s még inkább, hogy miért kerülték el Gyulát, ahol *Jókainé* és *Nyáry Pál* szerelme: *Schödelné* tartózkodott, hiszen a város közel feküdt Simándhoz is, Zerindhez is, ahol az első éjszakát töltötték. Tény, hogy már másnap Szalontán voltak, hová csak úgy tódult Arad és Szeged felől a menekülők serege. *Arany* lakásában egyenesen egymásnak adták a kilincset, hogy a költő sógora: *Ertsey Sándor* révén útlevélhez jussanak. Így kapott rövid menedéket *Vörösmarty, Bajza* és *Vachott Sándor* is. Természetesen megfordult ott Jókai is. „Örültünk-e nagyon egymás látásának? Csak úgy, mint az a vendég és az a házigazda örülhet, ki tudja bizonyosan, hogy holnapután ellenségnek fog helyet adni a hajlékban” — írta találóan.

Nem tartjuk valószínűnek, hogy Szalontán a fővezérrel: *Görgeyvel* is találkozhatott. Még kevésbé azt, amit *Szabó László* állít, hogy bár meglátogatta *Aranyt* is, ideje „legnagyobb részét *Nyáry Pál* s *Görgey* és *Leiningen* tábornokok társaságában töltötte”. *Görgey* — a fővezér — ugyanis 9-én már Aradon volt, míg a *Pölsenberg* és *Leiningen* tábornokok által vezetett sereg, mely 8-án Nagyzerinden, 9-én Simándon pihent meg, 10-én ért oda. Minthogy az utolsó magyar

csapat is elvonult már 9-én délben Szalontáról, az sem igen képzelhető el, hogy a Zerindről aznap oda érkező két Béke-párti követ (ti. Jókai és Nyáry) huzamosabban beszélgetett a hadihelyzetről velük, vagy esetleg Görgey fivérével: Istvánal. Az pedig egyenesen kizárt, hogy vele kíváncsoztak értekezni. A Béke párt ugyanis az orosz sereg vezérkarával titkos kapcsolatban álló Görgey Artúrba helyezte reményét, aki már a trónfosztás előtt nyíltan hangoztatta, sőt ünnepélyesen „proklamálta” is, hogy csak „a 48-as törvények védelméért harcol, de nem az uralkodó ellen”.

Jellemző, hogy még ezután sem fordították Gyula felé a szekerük rúdját. Feltéhetően abban bíztak, hogy a *Dembinszky* és a *Bem* vezette seregek egyesülni fognak a fősereggel, és végül döntő győzelmet aratnak. A legrövidebb úton mentek vissza Aradra, ahol 13-án hajnalban értesültek a végzetes tragédiáról: Kossuth átadta a hatalmat Görgeynek, s *Dembinszky* — nem várva be a főserget — csatát veszített Temesvárnál. További ütközetre gondolni sem lehet többé. „Az óriás elesett, meghalt, porrá lett”, s a lelkes hazafiak egy csapásra „múltra emlékező, jelent érző, jövőt látó tehetetlen porszemek lettek”. (*Egy bujdosó naplója*). Egyetlen kérdés foglalkoztatta őket: vajon érdemes-e és ha érdemes, hogyan lehet túlélni a „kárhozatot”.

Az irtóztató események hatása alatt Jókai is, mint annyian mások, végezni akart magával. „Tedd, de ne mondd!” — intette szigorú tekintettel a pisztolyait elajándékozó öreg miniszter: *Csányi László*, ki nem csak érezte, világosan tudta is, „feje megválík a testétől”. Hogy mégsem lett öngyilkos, az az aradi vértanúnak, a nemzeti érzelmeiben tántoríthatatlan *Kiss Ernő* altábornagynak köszönhető, ki utána ment, s addig beszélt neki, míg *kibeszélte fejéből a sötét gondolatot*. „Ő volt az, aki rábeszél, hogy kedvem legyen újra kezdeni azt a megsiratott drámát, minek élet a neve”. Neki köszönhette azt az emberi felelősségre intő okos szót, mi *sorsán határozott*: „Önnek neje is van!”

Menekülését *Kossuth* rokona és volt titkára, *Rákóczy János* „mozdítá elő, a ki kocsit, lovat vett, felöltözött kocsisnak”, s „fűrherces bricskakocsijából” — személyszállításra alkalmas, fedetlen, felherces kocsijából — rászólt: „Gyere, ülj fel, Jókai! . . . Elviszlek a feleségedhez — Gyulára”.

A tragédia hozta őket össze. Addig elkeseredett politikai ellenfelek voltak; „de volt is már politika! A pártoskodást, mint egy rossz álmot, elhessenté egy dermesztő fuvalom: Világos felől jövő”. A „politikai antagonisták” kiengesztelten fogtak kezét. A lobogóujjú „kocsis” pedig közévágott a két lónak, és vakmerő bátorsággal hajtva keresztül az orosz táboron, elvitte Gyulára.

Az 1861-ben megjelent *Életem legszomorúbb napjai* nem sokat árul el Jókai gyulai tartózkodásáról. Épp hogy csak említi. Hamar túllép rajta; inkább a „borsodi rengetegben” félfénken meglapuló apró falucskáról: a térképen sem jelzett *Tardonáról* és kedves vendéglátóiról beszél. *Kohn Dávid* érdeme, hogy többet tudunk róla. A *Békés* című megyei újság jónevű szerkesztője ugyanis 1898. március 3-án délelőtt azzal a céllal állított be Jókai Bajza utcai lakásába, hogy felkérje, tegye ő maga ünnepélyessé lapja március 15-ei (vasárnapi) jubileumi számát: írjon cikket gyulai élményeiről. Leheljen eleven életet abba a mindössze 2 sornyi naplórészletbe, ami az *Emlékeim* című kötetben található.

Jókai elolvasta a rövid részletet. Lejátszódott szeme előtt a szomorú hangulatú találkozás és a bizonytalan jövő felé vezető út lázas készülődése. Életre kelt az élmény. Nem is töprengett sokat, tüstént határozott: megígérte, teljesíti a kérést, s idejében eljuttatja a cikket a *Békés* szerkesztőségébe. Azért megkérdezte: „Igazán olyan kevés 48—49-i esemény fűződik Gyulához?”, és bár őszintén bevallotta a szerkesztő, „van egy nagyon is tragikus, ami (Jókai) ott léte után egy héttel zajlott le Gyulán, éppen az *Erkel*-házzal szemben levő várkertben: Világosról jött 1400 honvédtiszt, közöttük az aradi tizenháromból kilencnek a lefegyverzése”, döntésén már nem változtatott, s írása a március 12-ei postával csakugyan meg is érkezett.

Visszaemlékezését a *Békés* március 15-ei tárcarovata közölte. Egy héttel később a *Vasárnapi Újság*ban jelent meg változtatás nélkül. Szövege a következő:

Egy napom Gyulán

Ez volt életemnek a legszomorúbb napja.

Pedig temetkezési napjai is voltak az életemnek. Láttam apát, anyát, feleséget, testvért, szívemhez nőtt szíveket sírba lebocsájtani: azok is nagy gyász napjai voltak! De ez volt a legnagyobb. A „Hazát” temettük, Magyarország szállt a sírba!

1849. augusztus 13-án nyitottam be a gyulai *Erkel* ház ajtaján ezzel a szóval: „nincsen hazánk”. A nőm volt ott *Schödelné*val. Ketten együtt húzódtak meg e barátságos menedékben: a régi jó barátnők, a nemzeti színház első művésznői.

Mindkettőjük vendégszerető gazdája volt *Erkel Rudolf*, *Erkel Ferenc*nek testvéröccse, a gyulai főorvos.

Ott várták szívszakadva a döntő harc kimenetelét, a két hűséges honleány, kik elhagyva dicsőségük templomát, a színpadot, azokat kísérték, akik lelküket bírták.

Döntő ütközet nem következett, hanem fegyverlerakás Világosnál.

Egy nappal elébb kimondá a fővezér, hogy nincs több ellenállás, kapitulálni kell kényre, kegyre. A győztes ellenség semmi föltételt sem fogad el. Aki futni akar, futhat, amerre lát: aki itt marad, számoljon le az életével.

Én is maradni akartam: tudtam, hogy ha elfognak, rövid pert csinálnak, elítélnek, kivégeznek; de az öngyilkosságot mindig gyávaságnak tartottam. Egy szó fordított meg. *Kiss Ernő* altábornagy az arcomról olvasta elhatározásomat. „Ejhi, ne gondolj arra! Fiatal vagy te még. Szép ifjú feleséged van! Arra gondolj!”

Ez a szó megtartott az életnek.

Volt egy jó barátom, *Rákóczy János*, *Kossuth* titkára. Halál kandidátusa, mint én. Annak volt két lova, szekere. Meneküljünk együtt.

Hová?

Ahol az asszonyomat feltaláljuk, Gyulára.

Fényes nappal, széles országúton szekereztünk végig, keresztül az elvonuló orosz táboron. Szembe találtuk a kozák ezredeket, a tüzéséget, gyalogságot: a vezénylő tisztek kardjukkal integettek, hogy mehetünk bátran.

Este megkérkeztünk Gyulára: ott találtuk a művésznőket. A lesújtó hír után az volt a kérdés, hogy most már hová?

Neki az alföldi pusztának, nádasoknak, berkeknek, s aztán a Bükk erdőségei közé!

Rákóczy János akinek nagyon ismerős volt az arca, rőtiszőke szakálú és hajú férfi volt. A szakált csak lehetett borotválni; de ez a sűrű oroszlánysőreány!

A színésznők értenek a maszkirozáshoz. Vettek a barátunk számára kocsi ruhát, pitykés dolmányt, pörge kalapot, a haját pedig befestették feketére. Melanogene még akkor nem volt Gyulán kapható; tehát mandulát vettünk, azt tűzön megpörköltük, mozsárban összetörtük, ennek a megbarnult olajával lett elváltoztatva a halálra szánt politikus hajzata. Ő belőle lett *Barna János*, én belőlem lett *Benke Albert*, *Laborfalvi Benke Róza* testvére, aki a szegedi ütközet alatt sírjára talált. Annak a nevét viseltem sok ideig. Hanem a szőke hajamat nem hagytam feketére festeni, se a bajuszom, szakálam leborotválni. Ha rám ismernek, bíró elé állítanak, megmondom, ki vagyok?, megmondom, mit tettem a szabadságharc alatt: itt vagyok, fizetek.

De még most is: „dum subit illius tristissimae noctis imago”, hálával emlékezem meg arról a derék városról, mely nekem az első honvesztés éjszakáján menedéket adott, ahol azzal a fohással hajtottam álomra a fejemet, hogy megvirrad még valaha!

Hamar fel lehet ismerni az ellentmondásokat az általunk kiemelt idézetek között. Egyik-másik talán meghökkentő. Ötven év — persze nagy idő: az emlékezet közben csalóka játékot űz, és más megvilágításba helyezi az eseményeket. Hagyja, hogy elfakuljanak a lényegtelen motívumok, és hiteles színt kapjanak egyéb elemek: a tetszetős álmok és fikciók. Így teszi jóbaráttá az ádáz politikai ellenfelet, és követeli magának az intézkedés jogát és tényét, jöllehet a meneküléshez szükséges eszközökkel — kocsival, lóval — nem ő, hanem társa rendelkezik. Azaz: csak az dönthet egyedül. Nem adhat más parancsot: Menjünk Gyulára, „ahol az asszonyomat feltaláljuk!”.

Ne lepődjünk meg ilyen apróságokon! Nem ismeretlen jelenség ez Jókainál, az alkotó művésznél. Máshol is előfordul, hogy életrajzi adatait „tetszés szerint formálható nyersanyagként kezeli”. Ilyenkor az élet realitása helyett a művészi igazság szolgálatára irányította tollát. A valóság és a művészet pedig — tudjuk — két külön világ. Arányaik és elemeik nem azonosak. A képzelet által újra teremtett, újra megkonstruált szituáció más mint a száraz valóság. A művészi ábrázolás nem fénykép; több annál — sokféle egymásra ható összetevőből keletkezett, lényegét láttató hiteles festmény.

Maga az élmény alapjául szolgáló történelmi helyzet is zavart okozó, kaotikus volt: „a fölöslő, magát megadó sereg rendezetlen vonulása” iszonyatos látvány. „A legbőszebb emberi indulat, a harcdüh sok rettentő jelenetet képes előidézni, de a legszörnyűbb alakú rém végre is a — kétségbeesés. Ezt . . . látni ezernyi arcon, ezernyi tényben egy részlet a pokolból, mely az elkárhozottság szörnyűségeit tünteti föl. Alig van visszataszítóbb valami, mint a katona *fegyelem nélkül* . . . A jó indulatúakat a legmélyebb levertség fogja el, a rabló és a házsártos hajlamúak pedig garázdálkodnak”, szögezte le a gyászos vereség kiábrándító tanulságait *Vajda János az Egy honvéd naplójából* című írásában.

A fájdalmas kiábrándultságnak ebben a felzaklatott idegállapotában nem csoda, ha Jókai sem tudott minden részletet objektív tárgyilagossággal, egyértelműen rögzíteni. Az összeomlás szörnyű napjának általános zűrzavarában akkora volt a lótás-futás, az ideges tülekedés, hogy az utakon mozogni is alig lehetett már. A sok „tüzér, gyalog, lovas, szekeresz, poggyászszer, közember, tiszt, hivatalnok, mint elkevert kártya, összevissza és sűrűen”, egymás hegyénhátán tört utat magának, és idegesen vitatkozva, vagy tajtékzó dühvel szitkozódva menekült a környékről, hogy valahol messze, biztonságosnak ígérkező rejtkehelyre leljen. Természetes, hogy a lehangolt és elcsigázott, életunt Jókai-ban is összerosódhattak az élmények. A gyorsan pergő események és a hevenyészve lejegyzett naplórészletek az idők során aztán más-más gondolatársítással nagyon összekuszálódtak, ellentmondásosak lettek. Félrevezették a lelkiismeretes életrajzírókat is.

Így volt ez a mindössze 2 soros gyulai biográfiai adalékkal is. Szinte annyi verzió él róla, ahányan foglalkoztak vele, pedig valamennyi Jókai-reflexióra épített. 1861-ben *Az életem legszomorúbb napjaiban* pl. ezt olvashatjuk: „Nőm Gyulán maradt el tőlem; odáig minden nyomorúságon át kísért; elhatározám, hogy visszajutok hozzá, ha lehet.” Tudniillik miután *Kiss Ernő* életkedvet öntött belé. 1875-ben, a *Forradalom alatt* írt művekhez — készített *Utóhangban* ugyanakkor azt állítja Jókai, hogy július 8-án Pest másodszori feladása után, mikor a kormány és az országgyűlés székhelye Szegedre került, „vette a puskáját, s búcsút véve családjától”, Pest megye tisztkarával Kecskemétre, majd Szegedre ment, hol „a legnagyobb elbűsülés közepette” találta nejét. „Egy kedves iskola-társam, *Zabolay István* utánam hozta őt Pestről, messze lekerülve az ellenséges táborok elől.” Később — mint írja — futnunk kellett egész Aradig.” Innen a *Görgeyvel* tervezett találkozás reményében Szalontára mentek *Nyáry Pállal*, majd az erősen kétséges találkozás után „nőm *Schodelnéval* együtt Gyulára ment *Erkel Ferenc* orvostudor testvéréhez, mi vissza a magyar sereggel Aradra”. Vagyis augusztus 9-én *Róza asszony* még Szalontán is volt.

Ha ez igaz, úgy *Scherer* és *Implom* téved, akik feltehetően a *Békés* 1907. március 10-ei közleményére építve, azt állították, hogy *Jókainé* és *Schodelné* „hónapok óta” várta *Erkel Rezső* házában (ma *Kossuth L. u. 30.*) „a szabadságharc kimenetelét”. Az adataiban megbízható *Implom* még arról is tud, hogy a neves gyulai orvos már a nem mindennapi családi meghasonlást okozó, emlékezetes piliscsabai házasságkötés (1848. aug. 28.) után is vendégül látta Jókaiékat. Könnyen feltételezhető ez. Házasságukkal — mint Jókai megállapította — mindössze ketten értettek egyet: bátyja, *Károly* és a „jó barát *Szigligeti Ede*”, a *Nemzeti Színház* köztisztjeletben álló drámaírója és mindenese. Ő szerezte be „az esketéshez szükséges okiratokat is”. Talán ő szervezte meg nászútjukat, elintézve — esetleg *Erkel Ferenc* közbenjárásával —, hogy testvére, kit az író *Rudolfnak* nevezett, és aki *Kohn Dávid* szerint a 40-es évek elején a színház orvosa volt, Gyulán szállást adjon a fiataloknak. Különös, hogy erre egyetlen szóval sem utal Jókai a *Békés* számára 1898-ban írt visszaemlékezésében.

A nevezett megyei lap 1907. március 10-i száma különben ezeket tudatta olvasóival. „Halhatatlan emlékű *Ferenc* bátyja révén *Erkel Rezső* a múlt század első felében szerepelt jeles férfiakkal részint közvetlen ösmeretségben, részint

barátságban volt. Legnagyobb írónk Jókai Mórral való baráti viszonyának biztosítékául akkor, amidőn saját családjával megvolt hasonolva, ifjú nejét *Laborfalvi Rózát* a szabadságharc alatt Gyulán *Erkel Rezső* barátjánál hagyta, és a *nemzet első drámai művésznője s az opera akkori csillaga, Schödelné hónapokon át Erkel Rezső vendégszeretét élvezték*. Jókai Mór a világsi fegyverletét után Aradon át Gyulára jött . . . felesége után.”

Visszatérve most már az *Utóhangban* írottakra, a továbbiakban azt állítja Jókai, hogy „a temesvári veszett csata után még jelen volt az „újaradi rövid ütközetben”. Ezt azonban a több napos nagyszalontai „kirándulás” nagyon is megkérdőjelezi. Nem beszélve az *Eletem legszomorúbb napjai*-nak arról az adatáról, miszerint, augusztus 12-én este még abban a hitben feküdt le, hogy másnap nagy döntő ütközet lesz a magyar seregek és *Haynau* között, de hajnalban „azzal a hírrel ébreszté fel *Nyáry Pál*, hogy *Dembinszky* serege már szét van verve.” (*Szabó László*).

Nem valószínű, hogy ott volt az újaradi csatában. Ez esetben ugyanis érthetetlen, miért kért fegyvert *Csányi Lászlótól*, hogy végezzen önmagával. A harcban nem volt fegyvere? De kérdéses az is, miért a saját lakásán (egy házba szállásolták be *Görgeyvel*, *Csányival* és *Nyáryval*), és nem a katonák között értesült a temesvári csatavesztésről? A csata után a katonák elhagyták a táborot, s aludni hazamentek?

Szorosan az igazsághoz tartozik, hogy Jókai újaradi frontszolgálatának a hitelességét egyetlen monográfiája sem fogadta el. *Mikszáth* még a *Görgeivel* folytatott szalontai tanácskozásának a lehetőségét is elvetette. Beérte ennyival: miután „nem ízlett a költészetről, irodalomról való beszélgetés, s a politikához túlságos egyszerűnek látszott a *szalontai hajdú* — értsd: *Arany János* —, hát inkább *Leiningen* és *Nyáry* társaságában töltötte . . . idejét, mígnem az Arad felé vonuló *Görgey-sereghez*” csatlakozva, visszatért Aradra. Vagyis — hogy *Osvát Ernő* szavaival szóljunk — mindkét dolgot a „szabadon emlékezés” számlájára írta.

Az, hogy *Jókainé* miként került Gyulára, még bonyolultabb kérdés. Sajnos, az író ezzel kapcsolatos feljegyzései és tudósításai is segítik a félrehallást. Egyszer azt mondja: „. . . nőm Gyulán maradt el tőlem, máskor meg így fogalmaz: „. . . nőm *Schödelnéval* együtt Gyulára ment *Erkel Ferenc* orvostudor testvérehez”. Hézagos közlése nem említi, honnan és mikor. *Mikszáth* úgy véli, Jókai maga vitte el még augusztus elején Szegedről, „mert egy szép asszony anélkül is veszedelmes poggyász, figyelmet von magára, egy híres asszony pedig azonkívül ismertető jel is lehet, kivált ha az álöltözet szüksége talál beállni.” Csak azzal nem számolt, hogy a szépasszony egyben nagyszerű színésznő is volt, ki nap mint nap más alakot és más arcot öltve jelent meg a színpadokon. Jól ismerte hát az „átváltozás” és átváltoztatás szakmai fogásait.

Szabó László monográfiája ennek épp az ellenkezőjét tételezi fel. Azt sugallja: nem Jókai vitte feleségét Gyulára, sőt azt sem tudta, vajon eljutott-e oda. A „parasztkocsisnak öltözött” *Rákóczy János* — akinek ennél fogva nem valószínű, hogy Gyulán kocsisruhát kellett a művésznőknek venniük — ezekkel az *idézatként alkalmazott* szavakkal invitálja kocsijára az író: „*A szomszéd város-*

ban van a feleséged, aki utánad jött Pestről, ülj föl a szekerekre, viszlek”. Azaz ő tudatta mindenről.

Nagyjából hasonló álláspontot képviselt *Zsigmond Ferenc* is: nem fogadta el ő sem Jókai Szegedről Gyulára történő asszonymentő akcióját. Ekként sűrítette a mozgalmas napok eseménysorozatát: a rövid pesti tartózkodás után Jókai „most is a menekülő kormányt kíséri, eljut Szegedre, Aradra, már-már nem marad számára más választás, csak az öngyilkosság vagy az osztrák akasztófa — de ekkor ölébe veszi és megoltalmazza a hitvesi szeretet nagyszerű lélekjelenléte, mely mindig ott örködött körülötte a veszedelmek idején . . . *Jókainé most is utánasiétt a férjének, s Gyulán összetalálkozáván vele*, álruhába öltöztette, s egy jóbaráttá lett egykori politikai ellenfél szíves segítségével kocsin *elvitte egy borsodmegyei félreeső kis faluba, Tardonára*”. Hogy a gondviselés oltalmazó istenasszonya: *Róza asszony* miként került le Gyulára, és miért éppen *Erkel Rezső* házában szállt meg, arról tehát nem mond semmit.

A miskolci származású *Vadnay Károly*, aki Jókai tardonai rejtőzködéséről a megöregedett szemtanú — a kálvinista lekipásztor: *Rácz Endre* visszaemlékezéseit felhasználva, 1893-ban részletes tudósítást közölt, egyáltalán nem foglalkozott az előzményekkel. Csak azzal a négy hónappal, míg Jókai *Csányi Benjamin*-nak, a falucska földbirtokosának a szeretett vendége volt. (Felesége augusztus 29-én hagyta magára, illetve bizta rá *Csányiék* gondoskodó-oltalmazó szeretetére, és újév táján vitte fel Pestre, miután *Szigligeti Ede* testvére: *Szathmáry Zsigmond* honvédszázados révén olyan kitöltetlen *menlevél-blankettát* szerzett neki, mint amelyet a komáromi katonák kaptak a vár feladásakor.)

A felszabadulás után írt összefoglaló-rendszerező tanulmányok szerzői közül *Lengyel Dénes* és *Sötér István* — minthogy vizsgálódásaiknak más célkitűzésük volt — nem foglalkoztak az apró gyulai mozanattal (*Lengyel Dénes* az *Így élt Jókai*-ban szólott róla). Az életpálya kiváló ismerője, *Nagy Miklós* 1975-ben publikált kötetében pedig az „*Utóhang a Forradalom alatt írt művekhez*” ide vágó közlését idézi, ahogy ezt az előbbieket során kellő bíráló élel mi is tettük.

Számunkra, Békés megyeiek számára most nem az események pontossága, nem is Jókai romantikus „mítoszteremtő fantáziájának” a játéka és annak elemző magyarázata a lényeges, hanem a tény maga. Az, hogy Jókai — „*dum subit illius tristissimae noctis imago*” —, míg csak el nem jő számára ama legszomorúbb éjszaka képe, Gyulán élte át a legkegyetlenebb élményt: a nemzet-halál vízióját. Itt érezte legtehetetlenebbnek, legkiszolgáltatottabbnak magát, itt szenvedte végig *élete legszomorúbb napját*. De itt éledt fel benne a csodálatos preludium — az orosz táboron keresztül végrehajtott sikeres menekülés reménykeltő hangütése — után a főtétel: az életbe vetett hit értelmét hirdető, himnikus erejű, elbűvölően szép melódia is. Az az ösztönző erő, amely a *Nemzeti Színház* burleszk komikusának: *Telepy Györgynek*, a tardonai földbirtokos sógorának okos javaslatát elfogadva a Borsod megyei apró falucskáig hajtotta.

A félelem komor dallamát tehát Gyulán még nem némította el az életöröm harsány diadaléneke. A menekülés lázában arra sem lehetett ideje, hogy a kötelező lelkiismeret-vizsgálatot elvégezzék: felmérje tetteinek erkölcsi-politikai súlyát és értékét, s levonja az esetleges következtetéseket. Ennek csak a lehetőségét teremtette meg a feleségével való gyulai találkozás. Később figyelhetett fel

arra is, hogy a „reakció” bántó nagyvonalúsággal általánosít: nem tesz különbséget „szabadságharcosok és forradalmárok” között. Más szóval, hogy „az orosz hadsereg által a Magyarország fölött úrrá lett osztrák rémuralom” (lásd a *Jókai-jubileum és Nemzeti Diszkiadás története* 142. lap) mindenkit bűnösnek minősít — könyörtelenül ítélkezik és büntet.

No, persze, ez a tapasztalat még inkább nyugtalaníthatta volna azt a Jókait, aki a szabadságharc 50 éves jubileuma táján „szinte mentegetőzve írt arról, hogy neki a szabadságharcban semminő katonai szerep nem jutott” (*Dr. Szabó László: Az igazi Jókai*). 1848-as republikánus megnyilatkozásai — pl. „A köztársaság Istennek országa a földön” —, továbbá az a szánalmat és könyörületet nem ismerő, gunyorosan lekezelő hangnem, ahogyan az együgyű *V. Ferdinánd*ról és az utána trónra lépett fiatal *Ferencz József*ről szólott, vagy azok a gyilkos erejű vágások, melyekkel a királyi ház többi tagja ellen támadt, méltán idegesíthették. Vajon megbocsáthatott-e ilyen kitételeket az uralkodó hatalom (ti. ha valaki felhívja a figyelmét reá):

Általános nyavalya az
A Habsburgi családban,
Hogy víz terem a fejekben,
Hol másoknál agyvelő van.
Bizony Isten: őfelsége
Dicső császári fejébe
Elfér egy kis halastó,

még ha nyílt titok volt is *Ferdinánd* király gyarló szellemi képessége? Nem szólva az „ischli pásztoróráról”, melyben a szerelmi légyott titkának kipattanásától féltő, diszruhás *Jellasics* az ágy alá rejtőzik ijedtében, s még a főhercegnő: *Ferenc József anyja* sem ismer rá, amikor előmerészkedik onnan. Így kénytelen nyugtatgatni végül a kegyelt „vitéz”, a fővezér táborszernagy:

„Én vagyok az, szívem, Sófi,
Szeretőd, Jellasics Józsi.

Sok időbe telt, míg Jókai visszanyerte biztonságérzetét. Ha másért nem, hát ezért is szüksége volt arra a *Geleitschein*ra, arra a „jó papiros”-ra: a komáromi menlevélre, amit felesége karácsony szombatján adott át neki. Nem volt még ekkor nagy író, csak kivételes adottságú, szép reményekre jogosító ifjú tehetség. Naggyá és elismertté az életre szóló élményt adó „népátalakító fordulat”: a forradalom és a szabadságharc, meg az önkényuralom tette. Az a két évtized, amelyben a „mesés harcokat és mámorító diadalokat” a kétségbeesés és az elnyomatás lélektelen epochája váltotta fel. Az a két évtized, amelyben az élet forgószínpadán végletes szerepcserékkel bár, nagyjából ugyanazok maradtak a fő- és mellékszereplők, csak az „óriási katasztrófa aktív részeseként” büntetve, és a politikai élet fórumairól egy időre kiszorulva, előbb a „hősökből földönfutók, a rémület jegyeseiből a nevetség karikatúrái, a népvezérekből rabok, a gazdag urakból koldusok” lettek. A korszak vége felé aztán sokaknak igazságot

szolgáltató az idő, akik az értékek bizonyos mérvű rehabilitációjával a körmozgás törvénye szerint meg is tették az első lépéseket a régi dicsőséghez vezető úton.

*

A *Haynau*- és *Bach*-terror — tudjuk — hazánkat néma tartománnyá formálta, amelyben az okos embert két dologról lehetett felismerni. Arról, hogy *nem hallott és nem beszélt*. Az *Ústökös* még 1859-ben — tehát az olasz csapatoknak az osztrák seregek fölött aratott megrendítő győzelme évében is — kortünetként emlegeti ezt a némaságot, ezt az óvatos, befelé forduló, nyíltan lelkesedni nem merő, mellébeszélő magatartást, és *Kakas Márton* — Jókai Mór —: *Okos ember nótája* című versében ilyen találó karikatúrát fest róla:

Okos ember most azt teszi — mum, mum —,
Ha kérdezik, hogy mi újság! — mum, mum.
„Zöld uborka, sárga barack,
Igen jó, ha beleharapsz”
Ez most a legújabb újság — mum, mum.

.....

Okos ember, ha kérdezik, mum, mum,
Mit csinálnak Olaszthonban: mum, mum —
Azt feleli: makarónit,
És parmezánt, akármennyit
Együtt jó az, mind a kettő, — mum, mum,

Hasznos állat az a pipa — mum, mum,
Bölcs ember az, ki azt szíja, mum, mum,
Mert amíg a pipát szíja,
Addig nem beszél a szája,
S az már milyen nagy bölcsesség! — mum, mum.

Kényszerű magatartás volt ez, amelyet szomorú tapasztalások érleltek ki egy olyan országban, ahol „nem tud titkot tartani senki. Amit ma megsúgsz valakinek, azt holnapután már nótára téve éneklik az utcán. Nem kell minálunk titkos polícia, mert itt minden ember fennhangon gondolkozik” — jellemezte a kort és a kortársakat Jókai. No, és a hazaszeretet? Annak két sajátos megnyilatkozási jegye volt: a lázadás és a passzív rezisztencia. Csodálatos módon egy tőről fakadt mindkettő — a Habsburg-ellenességből.

A nemzet a múltban élt; féltette és dédelgette a szabadságharc emlékét, A bukás ellenére is büszke volt reá. Imájába zárta a halottakat, és — az árulónak tartott *Görgey*t kivéve — rajongva tisztelte és glóriával övezte a vezéreket. Nem ártott neki sem Arad, sem a Neugebäude, sőt — egyenesen emberfelettivé növelte árnyaikat. Nem szidalmazta az emigránsokat, hiába szerette volna azt a hatalom; félistenként bálványozta az „egyszerű viseletű”, legendás kormányzót, *Kossuth*ot, aki ha szólott, „óh akkor bíbor és arany volt

rajta minden, s úgy árasztotta maga körül a fényt, mint soha egyetlen szónok sem". Az elitélteket még a börtön és a száműzetés sem tudta megbélyegezni. Elvesztették pejoratív tartalmukat és hangulatukat azok is — a hazaszeretet és az emberi helytállás csalhatatlan mércéi és újabb próbakövei lettek.

A korszak embere 48-hoz ragaszkodva, minden új írást, minden új lapot elutasított. Egyszerűen nem érdekelte; nem hitt bennük. Kétkelkedett mindenben, ami az államhatalom tudtával és hozzájárulásával jelent meg. A saját csigaházába vonult vissza, ahonnan csak adott alkalmakkor, mindenekelőtt nagy temetésekre jött elő. Ilyenkor aztán hatalmas tömegtüntetéssel felérő politikai demonstráció lett a búcsúztatás. Egy-egy neves költő, politikus vagy színész temetésén, vagy az értük tartott gyászmisén (Vörösmarty, Lendvay Márton, Széchenyi stb.) több tízezer vettek búcsút a nemzet halottaitól, és rótták le hazafiúi tiszteletüket és hálájukat. A korabeli tudósítások szerint a belvárosi templomban és környékén 80 ezren tisztelegtek és búcsúztak el a legnagyobb magyartól, de a gyászolók száma még a *Lendvay* temetésén is meghaladta a 20 000-et, nagy riadalmat keltve a rendfenntartók között.

A szigorú helyzetelemzés, a következetes sorsvizsgálat — amint ezt *Kemény Zsigmond (Forradalom után)* és *Eötvös József (A XIX. század uralkodó eszméi)* műveinek rideg fogadtatása igazolja, a nemzeti öntudat megsértését jelentette. Nem törhetünk pálcát emiatt a nemzedék felett. Nem volt kellő ideje még ahhoz, hogy szembenézzon a keserű valósággal, és számbavegye a Világoshoz vezető okokat. A diadalok igézetében élt, s görcsösen ragaszkodott szép illúzióihoz. A jelen fájdalmi ellen bennük találta meg a gyógyító orvosságot; belőlük merített erőt és szilárd erkölcsi alapot a drákói elnyomás elviseléséhez — a passzív rezisztenciához. Eszményítette hát a múltat, s így tartotta ébren és örökítette utódaira a hazaszeretetet, megbocsátva, sőt nemegyszer dicsőítve még az elkövetett hibákat és ballépéseket is (nemzetiségi kérdés). Nagy buzgalmában többször lépett túl az ésszerűség határain; előfordult, hogy „olyan elavult életformát” kívánt *hazafias indoklással megrögzíteni*, „amely ellen éppen 48 mozgósította a nemzet java erőit”.

Jókai — gazdag életműve a tanú rá — öntudatosító erőforrásként tisztelte a forradalmat és a szabadságharcot. *Tompához* és *Aranyhoz* hasonlóan, már az 50-es években is elsődrendű kötelességének tartotta, hogy emlékét ne hagyja feledésbe menni. Hogy eszményített, hogy vétett a történeti hűség ellen, hogy „korrajza igen hasonlít a népmesék világához, mely a mindennapit a csodálatossal szokta egyesíteni, hogy nem sokat gondol a földirati és történeti adatokkal, s inkább képzelettel a dolgokat, mint ismeri” (*Gyulai Pál*), azon ne csodálkozzunk. Neki, akivel „az egész ország együtt dolgozott”, akinek a jóakarók százai tálcán vitték „azokat a hagyományokat, történeteket, amik a vidékhez” kötődtek, akit „történettudósok figyelmeztettek a történelmi események közé beszövedő regényes epizódokra”, csakugyan másodrendű dolog volt az aprólékos pontosság. Saját bevallása szerint pedig sok időt töltött a forrásművek felkutatásával és áttanulmányozásával (párját ritkító könyvtára volt), csak hogy minél jobban érzékelné tudja az adott korok lelkét, „szokásait, hangulatát, fogalmait, uralkodó eszméit, divatját, néha még a nyelvét is”. Hosszú utazásokat tett történelmi színhelyére, ahol emlékezete megtámasztására rajzokat készített a tájról, annak

jellegetességeiről, a népviseletről, ismerkedett az emberekkel és azok munkájával, nem utolsósorban a műhelyek titkaival. Szerzett ismereteit azonban mindenkor átlelkesítette, önmaga történeteire és elképzelt alakjaihoz hasonította. Nem lett soha rabjuk, uralkodott felettük, mert bár lehet, hogy a realista író leírása tökéletesebb, módszere *szabályszerűbb*, őt ez nem elégítette ki. Arra törekedett, hogy „az olvasó érezze azt a meleget, ami őt hevítette” alkotás közben.

1858 őszén egy ilyen egészséget orvosló, élmény- és forrásanyaggyűjtő út során került ismét személyes kapcsolatba a békési tájjal. *More patrio* — azaz ősi szokás szerint — gyalog és lóháton tette meg a fásasztó utat 10 főre nött kíséretével „Erdély nyugati havasaiig”, a Bihar hegységig jó barátja: *Török Gábor*, volt Arad megyei alispán, forradalmi kormánybiztos (Világos után nála nevelősködött álnév mögé bújva *Greguss Ágost*) és két fia szíves kalauzolása mellett.

Megerőltető út volt ez — radikális kúra és drasztikus gyógyszer a mellvérzés ellen. Talán a javaslatot tevő kiváló orvos: *Kovács Sebestyén Endre* sem tudta, mit is ajánl valójában betegének. „Tizennégy napig mindennap öt-hat óra hosszat nyeregben, néhol úttalan erdőkön keresztül, meredek sziklaösvényeken fel és le, patakokat, hegyi folyamokat átúsztatva, ugyanazon vastalpú bagariákban a tiszteletünkre rendezett bálban táncolva, a melyekben a lovon ültünk, útközben a deres gyepen szalonnát falatozva, s törkölypálinkát kortyolva hozza” — emlékezett vissza a hatásos gyógymódra (mert jó időre kigyógyult bajából Jókai) a *Tengerszemű hölgyben*.

Az októberi útnak igazi vonzerőt azonban a *Szegény gazdagok* főhősének: *Fátia Negrának* a titokzatos alakja adott. Már a korábbi, 1853-as erdélyi útján is — ennek útvonala nem érintette megyénket — hallhatott eleget a román báróról. Akkori értesülései azonban legfeljebb az érdeklődését keltették fel a téma iránt, a fantáziáját nem gyűjtötták fel. Látnia kellett a hátteret, a csodás vidéket, az „aranycsempészet és pénzverés színhelyét”, megismerni a környék lakosainak a „psychológiáját” — sajátos életviszonyait és hiedelemvilágát, egyszóval a bányászéletet.

A *Vasárnapi Újságban* 1858 október 31. és december 26. között *More patrio* címmel megjelent festői leírásokban gazdag útbeszámoló és az úttal kapcsolatos feljegyzések igazolják, mennyire lenyűgözte a táj festői szépsége Jókait. Átvergődve az Alföld szerbtövises mezőin és legelőin, hol a „kemény tövisek között a szántó-marha is félve jár, s a kaszások rongyokkal csavargatják be lábaikat, mert veszett sebeket ejt az emberen” e gonosz „nemzetgazdászati tünemény”, eljutott a *magyar Californiába*, Abrudbányára és a Verespatak bányavidékére, lefestette a csodaszép bazalthegyet, a *Detonátát*, amelyhez „hasonló földtani alakzat alig lehet”, volt az aranyat termő „nagy vár”-ban: a *Csetatye Mare*-ban, ahol a római kor megindítóan fenséges maradványait csodálta meg.

Lenyűgöző hatással volt reá az élmény. „Az ember lelke elvész a látvány előtt . . . Csak az érzést lehet leírni, nem a látványt”, ismerte be kínzó tehetetlenségét a földi csodákban gyönyörködve. Mégis megpróbálkozott vele; nem engedte pihenni a kivételes művészi feladat és a lehetőség. Csábította a *Detonáta*,

ez a „természetalkotta remekmű”, amely olyan fenségesen emelkedik ki a földből, „mint egy óriási templom homlokzata, ezernyi ezer karcsú oszlopával, mikből ha egy sor letört, mögötte ott látszik a másik”, éjjel pedig, ha a lángoló villám megvilágítja, olyan, „mintha egy óriási orgona állna tűzben, lángban, mellynek rettentő hangcsövei vissza zengik az ég dördülését”. Nem hagyta nyugton az emberi kezek vájta *Csetatye Mare* szédületes sziklapárányokkal övezett és vakmerő folyosókkal átszelt hegyüregé sem. Ez — szemben a *Detonátával* — a dolgozó ember nagyságát, kitartó munkája eredményét és szépségét dicsőítette. A „nagy vár” sajátos módon egy „óriási beomlott sír” vízióját keltette benne. „Fenekén úgy térfereg az apró emberfajta egyik kőmorzsáról a másikra kapaszkodva bajjal, mint a a féreg”, — látta maga előtt a kegyetlen múlt rémitő káprázatát: a dölyfös római hódítók korbácsa alatt nyögő dák rabszolgák hangyabolyként nyüzsgő halálraítéltjeit, az áldozatok nagy tömegét, akiket ott földeltek el a bánya gyomrába, ha eljött a vég, el akarván temetni velük — hasztalanul — a „dák nép szellemét, öntudatát és múltja emlékét” is.

Békés megye nem kínált ilyen lélegzetelállító, vadregényes tájakat. Itt nem talált olyan egyedi vonásokat, amelyek mozgásba hozták volna vizuális fantáziáját. A tárgyi valóság elemei nem lényegültek át látomássá, nem kaptak új színt és illatot; nem volt kellő hangulatuk, ízük és asszociatív erejük. Az akarat, a szándék pedig — bármily erős és őszinte is — enélkül nem teremt művészetet.

A *More patrio* és a vele kapcsolatos vázlatos feljegyzések olvasása közben az az érzés erősödik fel bennünk, hogy Jókait inkább az a kérdés foglalkoztatta, igaza van-e annak a kortárs francia tudósnak, aki „az ellenséges hangnemben író tudósok véleményére” alapozva, azt állította: „Magyarország területén csak nemzetiségek laknak, a magyarokat hiába keressük — nincsenek sehol” (Feljegyzések, VI. notesz). Ez magyarázza a beszámoló, az útleírás alábbi részletét: „Egyébiránt egész Békésvármegye közepéig nagyon kevés hasznát lehet venni az oláh grammatikának (dacára ama francia tudós ethnographiai rendelkezésének: Magyarország a Tiszáig oláh). Battonyán volt alkalmunk használatba venni az első *ungye mérát*, (hova-merre?). De ott is megszégyenültünk vele, mert a megszólított oláh atyafi magyarul felelt rá vissza, hogy merre visz az út. Hasonló arcpirulás ért bennünket Orosházán, a hol úti-társam a piacon beszédbe ereszkedett a román lelkésszel, egyről-másról tudakozódván tőle oláhhul, mire az hasonlóul válaszolt; néhány perc múlva azonban kifutottak a szomszéd házból a lelkész gyermekei s apjukat magyarul szólíták meg; bizonyosságául annak, hogy a derék lelkész otthon ezen a nyelven társalog; mi is így folytattuk aztán a discurzust, s úgy vettük észre, hogy lelkipásztorunk olyan tiszta irodalmi nyelven beszél, mint akármellyik könyv; akarám mondani még jobban, mert azok sokszor nem ügyelnek a helyes írásra. Így is kell annak lenni, a velünk lakó román nép szemmel látja, szívvel érzi, hogy sem messze, sem közel nem talál olyan nemes rokonságot, mint a magyart, s a hány fokot halad a mivelődésben, annyi lépést közelít a magyarsághoz”.

S itt álljunk meg egy percre. Jókait — nem kétséges — nagyon félrevezette hevenyészetten készített jegyzeteinek felszínes anyaga. Összemosódtak emlékei, s ennek eredményeként „adatait tetszés szerint formálható nyersanyagként” hasznosította jelen esetben is. Nem is maradt el az orosháziak tiltakozása. Végül

a *Vasárnapi Újság* 1859. január 23-i számában az alábbi „Szerény helyreigazítást” volt kénytelen közreadni: „Azon rossz szokásomért, hogy útközben a helységek neveit nem szoktam feljegyezni, ezúttal hamar utolért a büntetés. *More patrio* cím alatti útleírásomban ugyanis egy helyen azt írom, hogy *Orosházán* az óhitű oláh lelkész igen szépen beszélt velünk magyarul, s most kisérl, hogy *Orosházán* nincs is oláh parochia, mert ott nem lakik más, mint magyar! Én ugyan ennek nagyon örülök, de már most nem tudom, hogy hol beszéltünk mi hát az oláh tiszteletes úrral? S kénytelen vagyok felkérni szeretett útitársamat, *Török Gábor* urat, hogy segítsen ki, és mondja meg, hogy mi van hát *Orosháza* helyén: *Tornya-e*, vagy *Battonya?*, mert én, ha a fejemet levágják, sem tudom már. *Jókai Mór*”.

Hogy csakugyan egyszerű elírással — helynévtévesztéssel — van dolgunk, az abból is kitűnik, hogy az író *Orosházát* *Battonya* után emlegeti, márpedig a *Pestről* kiinduló és *Arad—Zaránd* megyébe irányuló utazás közben ilyen felesleges, sőt mi több, értelmetlen kitérőt nem tehettek. Kár, hogy *Török Gábor* helyreigazítását nem közölte a *Vasárnapi Újság*.

Jókait nemcsak a megírandó regény szempontjából érdekelte a *Bihar—Zaránd* megyei román lakosság élete és sorsa. A francia tudós állításának ellenőrzésén kívül arra is feleletet keresett, miért nem tudtak vállvetve harcolni a magyarok és a románok a szabadságharcban. Mik az akadályai a két nép barátságának, milyen tényezők segíthetnék elő a békés egymás mellett élést, a közös országépítő munkát — a nemzeti egységet?

Arra hamar rájött, hogy az „1849-es tragikus testvérharcot el lehet és el kell felejteni” (*Nagy Miklós*), mert — idézzük a *Feljegyzéseket* — „nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az oláh lázadás emelve”. Ezt felismerve, két évvel korábban: 1856-ban az *Erdélyi levelekben* is leszögezte, hogy „a magyar nemzetnek kell elől menni a béke és engesztelés zászlajával”. Tudjuk, javaslatát nem követte tett.

Már a *More patrio* általunk idézett, *Békés* megyére vonatkozó részletének a befejező gondolata is azt sugallta, hogy *Jókai* a megbékélés egyik leglényegesebb elemének a műveltség többé-kevésbé azonos szintre hozását tartotta. Még inkább igazolják ezt azok a statisztikai adatok, amelyeket *Zaránd* megye írni-olvasni tudó lakosságáról, annak nemzetiségi megoszlásáról közölt. Elmondja itt, hogy amíg az összeírásakor a kb. 53 000 főt számláló megyében „1540 magyar- és németajkú lakosság közt 559 írni-olvasni tudó ember találtatott”, addig a népesség zömét — 97%-át — tévő, „51 323 oláhajkú között 503!”. Vagyis a magyar- és németajkú összlakosságnak a 27,5%-a írt és olvasott, míg a román lakosságnak mindössze az 1%-a. Ehhez a szomorú adathoz a következő gondolatot fűzte: „Aki ebből sem érti, hogy mi a baj?. annak nem tudom, hol kezdjem a magyarázást!”

A nagyfokú analfabetizmust persze nem lehetett egykönnyen felszámolni, sőt mérsékelni sem. Az iskolafenntartás joga az egyházakat illette, ennél fogva az állam aligha segíthetett gyorsan a bajon. A görögkeleti — az óhitű — felekezett pedig a legszegényebb lévén, nem rendelkezett olyan tőkével, amelyet a gyökeres változtatás kívánt.

Az egyhangú Békés megyei útszakaszon még egy dolgot tartott megörökítésre méltónak: az egymástól szabályos távolságra emelkedő *dombegyházi hun halmokat*. „Mik lehettek azok hajdan? — tűnődött el rajtuk—ősdombok-e, harcos előőrsök vigyázó helyei?, vagy áldozat halmok, miken *vitéz* dédapáink ősisztünknek áldoztak?, vagy tán csaták holttesteiből rakták azokat, s behantolták felyül szépen?, nagy csatának kellett volna annak lenni. Ha azok a halmok beszélni, mi pedig hallgatni tudnánk . . .” S aztán eltűnt a fantáziakép, s az álmodozást felváltotta az álom.

Mire felébredt, már el is hagyták a mai Békés megyét. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a „hirhedett mintagazdaság”, amelyen keresztülzötyögtek kocsijukkal, ne Arad megyei lett volna már. A korabeli gazdálkodási mód és szemlélet érzékeltetésére azonban — minthogy itt sem lehetett sokkal különb a helyzet — érdemesnek tartjuk Jókai megállapításának az ismertetését: „E szép nagy uradalom — írja — roppant négyszögű táblákra van felosztva. Nyáron át kihordják a trágyát e négyszögű táblák közepére, roppant sáncokat emelnek belőle, télen aztán — szétterítik, ugye? — nem biz azt: meggyújtják szél ellenében, s elégetik, hogy ne legyen útban. Mondhatnók, hogy ha már nekik nem kell, eladhatnák a szomszéd helységeknek, azok szívesen meg is vennék, de hát nagy urak dolgához mi köze egy szegény poétának.”

A békési táj a *Szegény gazdagok* cselekményében is szerepet kapott. Hátszegi báróné (Henriette) halad át rajta kísérőjével: Satrakovics Gerzson úrral Csongrádra vezető útján, hogy beváltsa testvére lejárt váltóját. Egy kisebb, de a történetben fordulópontot jelentő mozzanat háttére lett Orosháza déli határa: itt ismeri fel Fatia Negra titokzatos alakjában a báróné saját férjét. Itt döbben rá, hogy minden bajuknak ő az okozója: ő rendezte úgy, hogy mind a négy ló lesántuljon („tönkretette a vasaltatáskor a kovács — mondja a dühében szitkozódó Gerzson úrnak a minden hájjal megkent, sápizózó kocsis — pedig *a nagyságos úr maga is elment hozzá*”), s ne tudjanak továbbjutni a Lénárd úr csárdájánál. Itt, ebben az Orosházától még jó 3 mérföldnyire és a már elhagyott utolsó „állomás”-tól negyedfélre — azaz három és félre — eső csárdában kellett éjszakázniuk, ahol újabb váratlan hír fogadta őket: a csárdás felesége belelte magát a kútba. „A nagyidai veszedelem” igazi párját azonban nem a négy ló lesántulása, nem is a báróné által is jól ismert és kedvelt asszonyság öngyilkossága jelentette, hanem a titokzatos éjszaka: a Gerzson úr számára előre elkészített kulacs, amelynek altatóval fűszerezett italától egyhamar mély álomba is merült, továbbá az álarcos rabló váratlan megjelenése, ki — mialatt nyoma vész a kocsisnak — elrabolja Henriettét.

A táj maga alig játszik szerepet itt. Csak a messze látszó orosházi tornyot említi az író, amely a sánta lovak lassú cammogása miatt „nem hogy közelíteni látszott, de inkább úgy tett, mintha ő is utaznék, még sokkal jobb lovakon, s egyre tovább menne”. Mint hátráltató tényezőre, még a nagyon elszaporodott, kiírthatatlan „indigénára”, a szerbtövis erdőre sem hivatkozott az író.

Mi, Békés megyeiek, persze, sajnáljuk, hogy a regényesség ekkorra már elnyomta a realitást. Hogy az izgalmak szorgalmazásával, sűrítésével az előkészítetlen, váratlan események romantikus halmaza uralkodik el a tárgyi valóság fölött, s az a mű, amelynek első harmada „remek társadalomrajzot . . . , reális

és nagyon szellemes, bűbajos történetet” ígért, végül is izgalmas kalandregénnyé alakult át.

* * *

Jókai gazdag életművében több ízben fedezhetünk fel megyénkre utaló vonásokat. A *Szerelem bolondjainak* háttéréül szolgáló 1863-as nagy alföldi aszály ábrázolása akár Békés megyei is lehetne. Nem kétséges, hogy lapjának: *A Hon*-nak korabeli tudósításai, *Eötvös*nek ott megjelent, társadalmi segílyt kérő és nyugtázó felhívásai és köszönősorai nagymértékben közrejátszottak abban, hogy a regény hely- és korrajzát hitelesnek és ne költöttnek fogadják el az ország más vidékein élő olvasók is. Nem volt abban semi túlzás, hogy a *Petőfi* szemében még „aranykalással ékes rónaság” egy könyörtelen, esőtlen év alatt *kopár sivatag*, „porrá vált éden (lett), melynek fekete hamvait a forgósél végigtáncoltatta a síkon, poroszlopokkal ostromolva a kérlelhetetlen eget, melyen madár se járt egyéb, csak keselyű, a hullák vendége”. Itt is „lelketlen uzsorások karmai közé kerültek” a bajba jutott gazdák; itt sem volt ismeretlen „a 60, sőt 100%-os kamat”. Zsaroltak errefelé is a vetőmagszállító tőkespekulánsok, elhajtották — felébe kiteleltetni — innen is a lábas jószágot, mert nem volt már „egy szál szalma sem, amin rágódjanak”. Ismert volt itt is az ehetetlen, a kis korpával kevert kukoricacsutka-örleményből készített kenyér és az apró jegenyehajtásokból csinált abrak.

Nem állítjuk mégsem, hogy a szürke valóságnak ezeket az „epikusan reális”, ámbár végletes motívumait mind a Békés megyei tudósításokból merítette és hasznosította az író. Még kevésbé, hogy a regényhez szükséges korrajz alapvető „ősélménye” a mi vidékünkéről való. Az Alföld más tájegységein is hasonló volt a helyzet. Csak ennyit mondunk: mivel az *Eötvös* által irányított Békés megyei mentőakcióról, a dél-alföldi táj kiégett, terméketlen sivárságáról, illetve lakóinak mérhetetlen kiszolgáltatottságáról és nyomoráról *A Hon* révén tudnia kellett, egyszerűen elképzelhetetlen, hogy az innen eredő aggasztó hírek és helyzetjelentések ne befolyásolták volna a regényíró Jókai tollát, érzés- és gondolatvilágát. Azaz, joggal hisszük, hogy a mi vidékünkéről szerzett értesülések is irányították látását, megalapozván egyszersmind a regény korpének művészi hitelességét is.

Többen mutattak rá arra is, hogy Jókai „elképzelt alakjai társadalmi modellek” lévén, gyakran épültek rá a közelmúlt — elsősorban a reformkor — könnyen azonosítható közéleti figuráira. Tény az is, hogy a jellem- és motívumbeli hasonlóságok nemegyszer szültek sajátos asszociációkat. Különösen három — illetőleg négy — nagy regényének tulajdonítottak szoros Békés megyei eredetet: az *Egy magyar nábob*-nak s vele a *Kárpáthy Zoltán*-nak, illetve *A köszívű ember fiai*-nak és *Az új földesúr*-nak.

Mostanság mindenekelőtt a Jókai által „legrokonszenvesebbnek” minősített *Egy magyar nábob* felé fordult a legnagyobb figyelem. *Hegyaljai Kiss Géza* említette először azt a csodálatos hasonlóságot, amely a regény főhőse: *Kárpáthy János* és a dúsgazdag Békés megyei földesúr, *gróf Wenckheim József Antal* között tapasztalható. Egy 1935. júniusi rádióelőadást követő interjúban (*Antenna*, 1935. jún. 16—22.) vont rövid párhuzamot köztük, kijelentvén, hogy véleménye-

nye szerint „a megjavult Kárpáthy János mintája nem *Józsa Gyuri*, hanem *Wenckheim József* kigyósi földesúr lehetett, aki 100 000 hold földön gazdálkodott Békés megyében”.

Meglepő felfedezését azonban csak a megszorítással fogadhatjuk el, hogy tudniillik a mesés vagyonnal rendelkező békési nábob „életregénye csak a regény egyes részleteihez szolgálhatott alapul”. Így valóban egyetérthetünk mi is vele. Ahogy ugyanis a *Szerelem bolondjainak* a háttérét sem lehet kizárólag Békés megyéhez kötni, úgy — igaza van *Dömötör Sándornak*, ki a *Békési Élet* 1980. 2. számában található *Jókai és a kigyósi „magyar nábob” életregénye* című tanulmányát ezzel a gondolattal vezette be — „Felesleges és haszontalan próbálkozás lenne, ha arra törekednénk, hogy Jókai regénye alakjait és cselekményét kora történeti alakjaival és eseményeivel azonosítsuk”.

S ez így van rendjén. Jókai nem történelmet írt, hanem történeti regényt, amelybe számos szubjektív élményt, sok egyéb, nem kimondottan történelmi forrásból táplálkozó históriát, népi hiedelmet, anekdotát szőtt. A 90-es években kiadott 3 kötetes művét: *A magyar nemzet története, regényes rajzokban*-t sem a könyörtelen történelmi hűség, hanem — ahogy a címe is mondja — a regényesség jellemezte. Sohasem a konkrét valóság érdekelte, hanem a színes háttér. „Egy valódi igaz van a világtörténelemben — mondotta egyszer — a mitológia”. Csodákat látó és teremtő fantáziája a „mitológia” szolgálatába kényszerítette mindig; akkor is, ha a saját koráról: akár az ébredés, az újjáalakulás reformkori erőfeszítéseiről, akár a szabadságharcról írt. Tudta, hogy az események történelmileg is helytálló, okadatolt értékelése a tudós történetírók feladata és kötelessége. Őt, az író, „csak” a színes tarka képek izgatták, amikben „az élet nyilatkozott”.

A megszorítás márcsak azért is szükséges, mert Jókai — aki mégiscsak a legautentikusabb volt a dologban — azt állította, hogy „az első eszmecsíra, amiből . . . a *Magyar nábobot* megköltötte”, ahhoz az „alföldi dinastához”, ahhoz a *Józsa Gyuri*hoz kapcsolódik, akire felesége irányította figyelmét, ki egy régi „nagyváradi vendégszereplések . . . az árvízlepte sík pusztán” találkozott vele. *Mikszáth* meg még azt is tudta, hogy a két regény (vagyis a *Kárpáthy Zoltán* is) „alapját egy való történet képezi, mely néhány évtizeddel előbb általános beszédtema tárgya volt az országban. Kékkő vár urának, báró *Balassának* a története van feldolgozva, természetesen sok költői szabadsággal. A hetvenéves öreg főúr (név szerint *Balassa Sándor* báró; E. L.) egy fiatal, szegény sorsú leányt (*Tary Ilona*) vett nőül, akitől *Balassa Antal* báró született”.

Ismeretes olyan verzió is, amely a „magyar nábob” alteregóját a tetélni templomépítő *kovi Komáromi György*ben látta, akinek „bebalzsamozott teste pitykés dolmányban” a református parochia kertjében jeltelen sirban nyugszik, fennmaradt ezüst serlegét pedig az ottani lelkészi hivatal őrzi. Jogos tehát az óvatosság. A rangon aluli főúri házasságok nem voltak ismeretlenek a reformkori Magyarországon, az aljas rágalmakra alapozott birtokperek pedig még kevésbé. Éppen ezért kizárólag ilyen hasonlóságokra nem lehet alapozni a *Wenckheim József—Kárpáthy János* azonosságot. Sokkal tüzetesebben kellene ismerni a *Balassa—Tary* házasságot, annak háttérét és körülményeit s még inkább az örökssel szemben megindított családi per anyagát (mert itt valóban

volt per!, *Wenckheiméknél* nem), hogy a „való történet” motívumait tisztán érzékelve, kellő biztonsággal határoljuk el tőlük a békési analóg példa esetleges egyedi jegyeit. Nehezíti a tisztánlátást, hogy Jókai a regénnyel kapcsolatban lábra kapott sok mendemonda, sok felelőtlen szóbeszéd elosztatása érdekében olyan értelmű nyilatkozatot tett, amely szerint a regényben szereplő *Mayer* lányoknak (Kárpáthy János felesége Mayer Fanny) a valóságban nem német, hanem magyar nevük volt. Ez pedig sokkal inkább valószínűsíti a *Balassa—Tary* házasság történetét, mint a *Scherz Krisztinát*.

Érdemes figyelni arra is, hogy Jókai Kárpáthy Zoltánt a honfoglaló magyarok egyik ősi dinasztiájából eredeztette. Zoltánnak is azért keresztelik, mert „ez a név egyike azon fejedelmek nevének, kik a legelső Kárpáthy össel áldomást ittak a szép magyar földön”. Ha tehát a regény betűinek hiszünk, úgy a *Wenckheimokkal* való azonosítás jogosságát eleve el kell vetnünk. Nem kell ugyanakkor az Árpád korabeli nemzetségből (Bors) származó *Balassa* családot, amelynek a nevével az *Aranybulla* évétől kezdve gyakran találkozhatunk okleveleinkben.

S legyen szabad még három kisebb, de talán nem lényegtelen észrevételt tennünk.

1. A *Mikszáth* közlése értelmében mintául választott öreg főnemesnek: *Balassa Sándornak* 1822-ben *fia* született (*Antal*), nem leánya (*Krisztina*), mint az öreg *Wenckheimnak*. Ez az egész országban általános beszéd tárgyává lett esemény pedig — nem zárva ki természetesen a poetica licentia — a költői szabadság elvének az alkalmazási lehetőségét — tökéletesen egybevág a regényben található motívummal. Ha csakugyan *Balassát* választotta regényhőse prototípusának *Jókai*, úgy még a pereskedést sem kellett „kitalálnia” és előlegeznie.

2. *Dömötör Sándor* fentebb említett tanulmányában *Steib János* dobozi plébános visszaemlékezésével azonosulva, azt szögezi le, hogy *Wenckheim József* „szerette magát nábobnak mondani”. Ennek, persze, nincs sok bizonyító ereje. A szóhasználat lehetőségét erősítendő, *Dömötör* arra utal: „Az irodalomtudomány számontartja, hogy a regény címének kialakításához az a kis hír járult hozzá, amely a *Délibáb* című lapban jelent meg *Halévy—Scribe: Le Nabob* című vígoperájának előadásáról”. Lehetséges. Ez azonban még nem jelenti — szerencsére ezt *Dömötör* sem állítja —, hogy az egyébként kis értékű *Halévy*-opera hatására használta *Wenckheim* is az előkelősködő jelzöt. A demokrata érzelmű és cselekedeteiben is annak mutakozó főúrról alig lehet feltételezni ezt. Inkább hajlunk a felé a nézet felé, hogy a megye nemesi társadalma — talán éppen a *Jókai*-regény ismeretében — ruházta fel ezzel a ranggal. Természetesen már az öreg báró halála után. A nevezet aztán belerögződött az öreg dobozi plébános tudatába, akivel ugyanolyan játékot űzött az emlékezet, mint *Jókai*val, amikor 50 év múltán rendszerezni igyekezett az „élete legszomorúbb napjához” kötődő élményeket. A nép kiváló névadó tudománya közismert dolog: így ragasztotta rá tehetetlen dühében egy bihari asszony is *Tisza Istvánra* a találó „*bihari Isten*” titulust.

3. *Dömötörnek* — sajnos — azt a jóindulatú feltevését sem fogadhatjuk el, bármily tetszetős is, miszerint *Jókai* a *Wenckheim* család iránti tapintatból késleltette az *Egy magyar nábob* kiadását. A kigyósi földesúr halála előtt —

szerintünk — bele sem kezdett a regény írásába. 20 évvel később — visszaemlékezve az élet újrakezdésére — Jókai arról tudat bennünket, hogy az 1853-ban vásárolt svábhgyi ház eresze alatt gondolta ki a „Magyar Nábobot”. Minthogy pedig már az év nyarán megkezdte a *Pesti Napló*-ban a regény folytatásos közlését, szó sem lehet „tapintat”-ról. Különben sem volt olyan közvetlen kapcsolata a mesés vagyonnal rendelkező családdal, hogy ezzel is törődjön. A *Wenckheimok* akkori helyzete sem kívánta ezt attól a Jókaitól, aki hosszú időn át álnév alatt (Sajó, Kis Endymion stb.) jelentette meg a *szabadságharcról írt, vagy annak emlékét idéző* novelláit, miközben *Wenckheim Béla* arról igyekezett meggyőzni a *Habsburg*-házat, hogy csak a forradalmi kormány rendeleteinek a szabotálása céljából, a forradalmi légkör csillapítása érdekében állt a megye élére 1848-ban.

Ideje és módja sem lett volna reá. Lázás tempóban kellett dolgoznia, hogy megromlott pénzügyi helyzetén javítani tudjon. Világos után ugyanis hosszú ideig nem írt, nem végzett jövedelmező munkát, s mindaddig, míg meg nem jelenhettek művei, felesége keresetéből, vagyon- és emléktárgyainak az eladásából éltek. Aztán névtelenül vállalt bizonytalan jövedelmű szerkesztői munkákat, s közben küzdenie kellett az „anyai csúf testamentum” megsemmisítéséért és egy újabb családi vagyonmegosztás kiérdemléséért. Gyengítette munkakedvét az alkotáshoz szükséges légkör és biztonságérzet hiánya, majd jött az időigényes svábhgyi házvásárlás és a ház lakhatóvá tétele; vele együtt az elvadult, barátságtalan környezet (kert) megszelídítése, a gazdálkodás megtervezése. Még belegondolni is rossz!, ez alatt a három év alatt — ahogy *Szinnyei József* összesítette — 17 lapban, folyóiratban, időszaki kiadványban, naptárban nem kevesebb mint 71 kisebb-nagyobb közlése: novellája, útirajza, regényrészlete jelent meg, s megírta közben a *Forradalmi és csataképek*-ket, az *Egy bujdosó naplóját*, a *Hangok a vihar után*t, az *Erdély aranykorát*, a *Két szarvú embert*, a *Törökvilág Magyarországot*, elkészített egy 3 felvonásos rémdrámát, *A hulla férjét* és egy a *Nemzeti Színház*-ban sikerrel játszott 4 felvonásos szomorújátékot: a *Dalmát*. Ugyan hogyan juthatott volna ennyi munka mellett s hozzá ilyen idegesen nyomasztó légkörben ideje és idege az *Egy magyar nábob* megírására is?

Jellemző, hogy a feltételezett *Kárpáthy—Wenckheim* párhuzamról — úgy tűnik — még a család udvari káplánja, majd papja: *Göndöcs Benedek* sem tudott. Szóba se hozta a „*Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat*” 1882. augusztus 6-án Orosházán tartott vándorgyűlésén, ahol *Néhai Gróf Wenckheim József-Antal emlékezete*” címmel értekezett. Ebbe több, kimondottan szájhagyomány útján fennmaradt történetet is beleszórt; vagyis ünnepi megemlékezésében könnyen helyet kaphatott volna ennek a kapcsolatnak az elemzése is.

Annál inkább feltűnő ez a hiány, mert egyrészt a nagy tekintélyű *Göndöcs* 1881-től országgyűlési követ lévén, bizalmas beszélgetés során könnyűszerrel megtudhatta volna Jókaitól a szintiszta igazságot, másrészt mert ekkor már inkább emelte, semmint kisebbítette volna a 30 éve halott *Wenckheim József-Antal* emberi nagyságát az *Egy magyar nábob* főhősével való azonosítás. Különösen az adott körben. Nem sérthette a *Wenckheim* család élő tagjainak az

érzékenységét sem, hiszen a *kigyósi nábob* leánya 10 évvel korábban — azaz 1872. július 18-án — boldog házasságot kötött unokatestvérével: *Wenckheim Frigyes*szel, s ezzel az „óriási birtok a rokonságban maradt”.

Tudjuk és állítjuk: mindezek nem jelentik azt, hogy egyben a korabeli fővárosi lapoknak *Wenckheim József* haláláról és nagy pompával végbement temetéséről közölt híradásai nem voltak, nem lehettek befolyással akár tudatosan, akár tudat alatt az *Egy magyar nábob* cselekmény- és jellemrendszerének a kialakulására. Különösen a *Budapesti Hírlapé*, amely szinte csábított is a képzelgésre. Ilyeneket olvashatunk itt például a *megboldogult ritka eredeti kedélyéről*: „Ennek egyik legsajátságosabb vonása utolsó házassága volt, mely egy igen egyszerű és szerény körű hölgygel igen kevés idei ismeretség után ment végbe. E frigyből egy hároméves leánya maradt hátra, ki 13 év múlva a leggazdagabb örökösnök egyike lesz Magyarországon”. Majd azzal folytatta, hogy a gróf kislánya nevelését „egy közeli rokonára hagyta”; végül pedig ezt tette hozzá a tudósító: az örökös nő anyja „tudomás szerint szegény családból való”. (Az idézeteket *Dömötör Sándor* dolgozatából vettük át.)

Pompás váz ez akár egy széles alapra fektetett regényhez is. Éppen ezért nyugodt lélekkel megkockáztathatjuk, hogy az események illetően aktualitása feltétlenül élénk figyelmet és fokozott érdeklődést váltott ki az íróból. Talán talán még a régebbi idő óta ismert és feldolgozásra váró felvidéki történet gyorsabb megírására is ösztönözte. Még az is elképzelhető, hogy ahhoz sok frappáns ötletet és új szint is adott.

A másik két regény: *Az új földesúr* (1862) és *A kőszívű ember fiai* (1869), ha lehetséges, még az *Egy magyar nábob*nál is lazább kötődéssel tapad megyénkhez. Mindkettő a geszti *Tisza* család révén. *Az új földesúr* — Jókainak ez a legtöbbet vitatott s hosszú időn át legjobbnak tartott műve — például olyan lazán, hogy ma már érzéklni is alig lehet. Ha nem árulta volna el a titkot nevelt leányának: *Hegedűsné Jókai Jolán*nak az író maga, fel se tűnne senkinek se már. Tőle tudjuk, hogy a magyar föld nagy átalakító s a magyar faj erős asszimiláló erejének a dokumentálására hivatott Ankerschmidt lovagot *Tisza Kálmán* apósáról: *Degenfeld Schomburg Imréről* mintázta. Ennek megfelelően a Garánvölgyi Aladár—Ankerschmidt Eliz (Erzsébet) közötti frigyét *Tisza Kálmán*nak *Degenfeld Schomburg Ilonával* 1860 nyarán kötött házasságával kellene azonosítanunk. Ezt, persze, fel lehetne tételni, minthogy a tiszántúli kálvinista *Degenfeld* család birtoka könnyen lehetett határos a *Tiszák* nyírségi földjeivel.

A bizonytalanságot az okozza, hogy sokáig úgy élt a köztudatban — s ez az író egy félreértett mondatából eredt —, hogy az új földesúr: Ankerschmidt lovag képmása a megszelídült bresciai hiéna, *Haynau* volt. Regénye egyik kiadásának utószavában ezeket közölte róla: „Én láttam egy este *Haynau* tábornokot (a nyugalmazottat) magyar ruhában, széles szalagú, darutollas túri süveggel a fején, a legkizárólagosabb magyar urak társaságában megjelenni. Még élnek többek, akik hallották tőle ezen erős mondást: *'Wir Ungarn lassen unsere Rechte nicht confisciren'* (Mi, magyarok, nem hagyjuk, hogy jogainkat eltöröljék, megsemmisítsék). Már akkor . . . magyarországi földbirtokos volt”. Utána hiába magyarázkodott Jókai, hogy talán csak az ötlet eredt innen, ebből a *találkozásból*, a figura — az új földesúr már nem; az *több hasonló alakból* van összegyúrva,

nem volt mentség. A félrehallott mondat olyan mély gyökeret eresztett az irodalmi tudatba, hogy még az én generációm is így tanulta a gimnáziumban.

Még nagyobb nehézségbe ütközne Garánvölgyi Aladár és *Tisza Kálmán* azonosítása. Nemcsak *Kárpáti Aurél*, mások is azt állítják ugyanis, hogy a nagyszerű emberi tulajdonságokkal felruházott, rokonszenves ifjú Garánvölgyiben „könnyen ráismerni *Beniczky Lajosra*, a szabadságharc merész bajnokára, akinek nevéhez számos hőstett fűződik”.

Valóban; Jókait baráti érzések fűzték Zólyom megye egykori alispánjához, a 48-as honvéd alezredeshez. Csodálta hősiességét, vakmerő katonai manővereit, magabiztos radikalizmusát. Nem is kegyelmezett neki az osztrák hatalom. Világos után előbb halálra, majd kegyelem útján 20 évi várbörtönre ítélte. 1857-ben kiszabadult ugyan Kufsteinből, de összeesküvés vádjával 1864-ben újra perbefogták és letartóztatták. Először most is halálbüntetést mértek rá, amit később 10 évi börtönre változtattak. Így került a csehországi josefstadi börtönbe, ahonnan Jókainak titokban egy-egy levelet is küldött. A koronázási ünnepre kiadott amnesztiával jött haza. Ekkor, mint a magyar honvédek egyesületének elnöke *A Hon* útján petíciót jelentett be az egylet 1867. október 6-ára Aradra tervezett országos honvédegyülésének a betiltása ellen. A belügyminiszteri határozat így indokolta az engedély megtagadását: „... bár mi legyen is az aradi gyűlésnek célja, a hely és az idő, melyre az kitűzetett, annak olynemű tüntetés színét kölcsönzik, mely a régi sebeket újra feltéphetné, a kölcsönös bizalmat megingathatná és könnyen ellentűntetésekre adhatna okot”. A rendezvényt tehát merész kihívásnak minősítette az államhatalom. Óvatossága nem volt indokolatlan. Nem is lehetett sikere *Beniczky* petíciójának. Hiába hivatkozott az általa vezetett egylet alapszabályban rögzített állam iránti kötelezettségeire, továbbá a „június 10-én diadalt ült” ügy — a kiegyezés tiszteletben tartására, és nehezményezte a szabadság elvének bátortalan kezelését és félszeg megsértését: „Nem hihettük, hogy a halottak emlékét szentelő kegyeletünk nyilvánítása, a kölcsönös bizalom kötelékeit felbontó tüntetés színét viselhetné” — fellebbezésének nem adtak hitelt.

Beniczky — sajnos — nem sokáig élvezhette „szabadságát”. A következő év nyarán holttestét — kezét-lábát összekötve — a Duna hullámai vetették partra. Orgyilkosság áldozata lett. A mi szempontunkból élettörténete azért érdekes, mert arra figyelmeztet: nem lehetett ő sem egyedüli és kizárólagos mintája Garánvölgyi Aladárnak, bármily bőséggel aknázza is ki élete motívumait Jókai.

A köszívű ember fiai alapkonfliktusának és jellemrajzának a *Tisza családdal* való azonosítása jóval egyértelműbb és kézenfekvőbb. Annak ellenére, hogy a „lélekcserélő időkben” a családi egységet megbontó „generációs ellentét” gyakori jelenség volt. A Baradlayak története sem kizárólag a *Tiszáékéval* rokon, több ehhez hasonló példát vonultatott fel az élet. Joggal óv *Lengyel Dénes* minden azonosítástól, rámutatván arra, hogy a regényben megjelenített szituáció nemcsak a *Tisza*, hanem pl. „az *Almássy* és a *Beőthy* családra is emlékeztet. Mindhárom családban vannak hasonló események és jellemvonások, de adódnak különbségek is”.

Kárpáti Aurél nemcsak az alapkonfliktust, hanem a főszereplőket is határozottan *Tiszáékhoz* köti. Ezeket írja: „A *köszívű ember* nem más mint, *gróf Tisza*

István nagyapja, Tisza Lajos. Hajthatatlan rideg, keménykezű férfi volt az öreg Tisza, akinek három gyermeke: *Kálmán, Lajos és László* lett modellje *A kőszívű ember fiainak*. Közülük *László* tudvalevően a szabadságharc alatt esett el". *A párhuzam pontosságát azonban nem firtatja tovább, sőt — több árulkodó jellemvonást érzékelvén az egyes figurákban — rögtön hozzá is teszi, hogy „az író romantikus színező hajlandósága” és „erősen lírikus alaptermészete” miatt most sem tudott tökéletes másolatokat csinálni; — „... akik a Tisza család történetét ismerik, tudhatják legjobban, mennyire tért el Jókai ebben a regényben az adott valóságtól”.*

Szögezzük le tüstént: nem gáláns gesztusból fogalmazott így *Kárpáti Aurél*. Jókainak sohasem volt olyan önfegyelme, hogy naturalista hűséggel és pontossággal precíz portrékat és fényképeket gyártson. Fantáziáját „még a pártfegyelem sem tudta lehúzni a földre” (bár erről sok legenda keringett annak idején), ha eszméi a fellegekben jártak. Miért kívánnánk ezt egy prózában írt hősköltmény olyan hőrszainak és névtelen hőseinek az ábrázolásakor, akiknek halálmegvető bátorságáról egész életén át csak a csodálat és a meghatottság hangján tudott szólni?

Jókai most sem „másolta” a valóságot. Ezért sejlik fel Baradlay Ödön alakja mögött a 48-as miniszteri fogalmazó *Tisza Kálmán*on kívül a délvidéki majd erdélyi kormánybiztos *Beöthy Ödön*nek, a polgári demokrata *Irányi Dániel*-nek és a szabadságharc Bihar megyei mártír forradalmárjának: *Szacsavay Imrénék* s ki tudja még rajtuk kívül hány általunk nem ismert hősnek a képe (*Tóth Lőrinc?*).

A sajátos családi képlet — nem férhet hozzá semmi kétség — leginkább a hírhedt bihari adminisztrátor — a középnemességből szívós akarással és kitartással a legelőkelőbbek közé törtető, elkötelezetten Habsburg-párti geszti kiskirály: *Tisza Lajos* családját valószínűsíti, amelyben — mint tudnivaló — csak fiúgyermekek voltak. A családfő, akinek a neve nem csengett valami jól sehoh az országban, nehezen elviselhető, ellenvéleményt nem tűrő, gátlástalan akarok, minden reformtörekvés esküdt ellensége volt. Ahogy *Bóka László* írja *A lírikus Arany*-ról értekezve, mint „a megbízható magyar főurak egyike”, ott szerepelt „a legaljasabb főúri hazaárulók sorában . . . a *Windischgrätz* számára készített kétarcú *Kulmer-jegyzékben*”. Vele szemben felesége: *gróf Teleki Júlia* a család pozitív pólusa, ki „nem egyszer békítette ki a világot ura kíméletlenségeiért” (lásd *Gyöngyösy László: Arany János élete és munkái*), a *Teleki család* legnemesebb hagyományainak őrzője és folytatójaként méltó eszmetársa volt unokatestvéreinek: a drámaíró-harcos diplomata *Teleki Lászlónak*, aki *Kosuth*nál hamarabb ismerte fel a dunai népek konföderációjának a szükségességét; *Teleki Sándornak*, a „vörös grófnak”, aki Világos után külföldre emigrálva is lelkes katonája maradt az európai szabadságmozgalmaknak, miközben itthon a császári hadi törvényszék élet- és vagyonvesztésre ítélte, és *in effigie* felakasztotta, és leginkább *Teleki Blankának*, aki nagy önfegyelemmel és magasrendű segítőkészséggel tűrte kufsteini börtönét, és a legkritikusabb időkben sem tagadta meg köztársasági elveit. *Júlia* grófnő jótékonyasága és emberszeretete is közismert volt megeszerte. A visszaemlékezők szerint *valóságos Baradlayné* volt, pedig őt ekként jellemezte Jókai: „Nem nő volt, nem asszony: egy szent volt.

Szent, akihez a haldoklók imádkoznak, akiről a felgyógyulók dicsérő zsolozsmát zengenek, akinek ujjai érintésétől a mártírok fájdalma gyönyörre válik”. Nos, 1863-ban, amikor a geszti kastély úrasszonya meghalt —, *Arany* is hasonló módon dicsőítette *Tiszáné* magasfokú emberszeretetét. Ilyeneket olvashatunk róla a *Koszorúban* megjelent nekrológban hat évvel *A köszívű ember fia* kiadása előtt: „Áldást poraira, áldást fog mondani minden ismerője, az egész vidék, a szegények, kikkel jót tett, a betegek, kiket maga ápolt, és minden, ki valaha forgott a nagy műveltségű, nemes szívű úrnő körében”.

Az ő és a jól kiválasztott nevelők érdeme, hogy fiai pontosan tudták, mit kell tenniük, ha a haza hívja őket. A rendkívül bátornak és kitartó lovasnak ismert *László* például még 19 éves sem volt, amikor önként beállt a pesti nemzetőrök közé. Fél év múlva a forradalmi kormány földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumában kapott beosztását váltotta fel harctéri szolgálattal. Már a december végi, szomorú emlékezetű móri ütközetben kitüntette magát, ahol főhadnagyi rangban, de mint „dandárparancsnoki segéd” (tiszt) *Perczel Mór* visszavonuló seregét fedezte és védte, Majdnem életét vesztette itt. Állítólag 17 sebet kapott, amikor a túlerőben lévő vasasok közé csapott. Példamutató bátorságának állított emléket *Gajdács Pál* 15 énekes költői elbeszélése: *A móri huszárkapitány és az elfelejtett hősök*, amit *Eötvös Károly* két novellája (*A hős; A 175 huszár*), továbbá *Gracza György: A szabadságharc története* és a *Jókai* által szerkesztett *Ezernyolcszáznegyvennyolc* című kiadvány alapján írt. Hadd mondjuk el: az önmaga testi épségével nem törődő *Tisza* olyan súlyos sebeket kapott a harcban, hogy a Habsburg sorozó bizottság még két év múlva sem találta katonai szolgálatra alkalmasnak.

Tévedett tehát *Kárpáti Aurél* — nem esett el a szabadságharcban. Abban azonban bizonyára nem, hogy *Jókai Tisza Lászlónak* az ország minden táján csodálattal és áhitattal emlegetett, nemzeti öntudatot és büszkeséget fokozó hősiességéből is merített tárgyi vagy érzelmi-hangulati motívumokat *Baradlay Richárd* megmintázásához. Azaz nem kizárólag *Lenkey János*ról formálta nagyszerű hősét.

A harmadik *Tisza-fiú* — *Szőnyi Pál* magántanítványa: *Lajos* — öccsével, a költői lelkületű, még gyermek *Domokossal* együtt a családi környezetben élt. Mindössze 16 éves volt. Nehezen lehetne tisztázni ma már, milyen motívumokkal gazdagította a harmadik *Baradlay* — a magát bátyjáért és annak családjáért feláldozó *Jenő* szerepét és jellemét. Öccsének érzéseit ismerve azonban, akinek legszebb verseit éppen határozott politikai elkötelezettségük miatt érezte kiadatlanoknak a nagy nevelő: *Arany János* a Bach-korszak első felében, nem lehet kétséges az ő szemléleti hovatartozása sem. Ő is „*Baradlayné* gyermeke” volt.

Vajon, mit akart *Jókai* 1869-ben *A köszívű ember fiaival*? Miért tért vissza 48-hoz, amikor az általa is óhajtott, sőt előkészített kiegyezés megvalósult már? Amikor a Bach-korszak elején tisztában volt azzal, hogy „az az egész világ elmúlt”, amelyben ő és generációja felnevelkedett, és elvesztvén az éltető napot, *kövület* sorsra ítéltetett; csak vegetálhat a lelkük a megváltozott körülmények között! Miért kellett hát a megbékélést sugalló, asszimilációt propagáló *Garan-*

völgyi—Ankerschmidt nász regénye után olyat írnia, amelyben az ifjú nemzedék „kihívja a végétet önmaga ellen az apák tilalma ellenére is?”

Bizonyos, hogy nem a nemesi társadalom elkerülhetetlen bukását sajnálta Jókai. Nem annak a dicsőségéhez akart fenséges gyászzenét írni, hisz azt már a középnemesség tömegei is elavult formának érezték. Az ő eszméje az egészséges *nemzeti egység* volt, amelyhez biztató, felemelő példát „a szabadságharc nagy szülötte, az önálló nemzeti hadsereg” adott (*Sőtér.*) Láttuk, megnyugvással töltötte el, hogy „nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az oláh lázadás emelve”. Rendezni akarta kapcsolatainkat mindegyik nemzetiségünkkel. A románokon kívül különösen a horvátokhoz fűzték erős baráti érzések. Ennélfogva Baradlay Kazimír baljós jövendölésével: „Álmodozó rajongók tűzbe viszik a gyémántot, s nem tudják, hogy az ott satnya elemeire fog feloszlani, s soha vissza nem jegecesül. Ez a mi nyolcszázados gyémánt nemességünk!” — nem sokat törődött. Elhagyta a neve végéről a nemesi eredetet igazoló y-t is. Jókai az „álmodozó rajongók” közé tartozott kezdettől fogva, ki sohasem bánta meg, hogy az élcsapatban foglalt helyet. Mindvégig hű maradt „lázálmához”. Nem félt „az idegen test kór párazatától”, a demokratikus eszmék térhódításától. A szálláscsinálójuk volt.

A kortárs magyar sajtóban az önálló nemzeti hadsereg érdekében folytatott politikai agitációval egy időben keletkezett nagy regény: *A kőszívű ember fiai* végül is úgy vált a hazaszeretet gyönyörű tablójává, hogy miközben írója fejet hajtott a páratlan hősi tettek igéző szépsége előtt, egyben figyelmeztetett is. Paradox vallomása egyrészt a magyar történelem legdicsőbb tettevé, valóságos isteni színjátékká magasztosította a 48-as forradalmat és a szabadságharcot (nem volt szerénytelen vállalkozás ez 1869-ben sem!), másrészt óva intett: nem szabad tovább szítani a Bécs elleni felkelés tüzét. Nincs értelme a felesleges véráldozatnak. Ezt Baradlay Jenő bátyjához, Ödönhöz írt megrázó búcsúlevele fejezi ki a legkategorikusabban. Ekként vonja le a gigászi harc tanulságait és határozza meg az életben maradók kötelességét: „Ti csendesesen fel fogjátok építeni a romokat, amik most a fejünkre szakadtak. A hajó kormányja ismét kezetekbe fog kerülni előbb vagy utóbb. A mi sírköveink lesznek a jel, hogy ott szikla van, amerre nem kell a hajót kormányozni.”

Jóllehet a veszélyes „sziklákra” Jókai a regény egyik legmarkánsabb képével figyelmeztetett, és az intő szót: a hogyan tovább gondolatát a magát bátor önmérséklettel feláldozó legkisebb testvérrel fogalmaztatta meg, intelmét az olvasók alig hallották meg. Ne csodálkozzunk rajta. Elaltatták éberségét azok a szívbemarkoló jelenetek, amelyeket az önerejének nagyságára és nagyszerűségére ráeszmélő nemzeti hadsereg optimista hite, határt nem ismerő lelkesedése és veszélyben is találékony helytállása táplált és keltett benne. Kevés volt az ellenpólus? Nem. Az író sokszínű cselekménybonyolításából: „a felemelő és megnevettető részletek, a freskószerű csataképek és életképszerű jelenetek” egymást váltó sorából, „a csupa élénk színfolt — csupa ragyogó fény” egymást dúsító és erősítő sokféleségéből fakad ez. Azaz Jókai valóságból táplálkozó „lírai pátosza” tudatosan akarta így. Szükség is volt reá. A nemzeti öntudat

szépségét hirdető és bizonyító vallomások múltidézés nem tévesztette el hatását 1869-ben — az idegen tőkével meginduló magyar kapitalizálódás kezdeti szakaszában.

* * *

Jókai közéletisége hamar elkezdődött. Az a lobogó hitű, lázasan tenni vágyó időszak avatta alig 23 évesen politikussá, amelyben *dr. Lengyel Ernő* megállapítása szerint *nem az emberek sodródtak a politikába, hanem a politika sodródott az emberek lelkéig*. Valóban. „Irodalom és művészet, kenyér és család, jelen és jövő, dicsőség és bukás, élet és halál, jog és kötelesség” — minden tőle függött.

Mély és időtálló volt ez a viszony. Az író haláláig tartott. Nem becsülte pedig túl sokra a politikai sikereket, mégsem volt ereje ahhoz, hogy lemondjon róla. Kossuth szellemében írt, fiatalosan lelkesedő első cikkeinek-felszólalásainak szokatlan hangvétele, dúsan áradó színpompás nyelvezete és gazdag képisége sokakban keltette talán azt az érzést, mintha csak „szerelmes leveleket írna a szabadsághoz” (*Gyulai Pál*), nem telt bele azonban egy év, máris megkeményedett a hangja, és így figyelmeztette Bécset — miközben a márciusi vívmányok védelmére is kelt: „Mi nem akarjuk a királyt trónjától megfosztani, hanem azt akarjuk, hogy teljesítse kötelességét . . . Mi a harcot nem kezdtük, mi megtámadott jogainkat védeni fogtunk fegyvert. És mihelyt azok biztosítva leendnek, megszűntünk áldozni a nemzet véréért”.

Úgyanekkor a politikai élet erkölcsi tisztaságának a védelmében — nem látva tisztán az ügy politikai hátterét — megalkuvás nélküli harcot kezdett *Kossuth* egyik legradikálisabb híve és barátja, a „gyémántos miniszter” *Madarász László* ellen, és azt távozásra kényszerítette. Mégse lett belőle politikai vezér. Nem lett *generálisa* egyetlen pártnak sem. Nem is vágyott irányító szerepre, ott volt bár minden fontos eseménynél, minden jelentős társadalmi-politikai megmozduláson, úgyszólván mint parlamenti képviselő, úgyszólván mint a korszak legnépszerűbb lapfőszerkesztője. Kötelességtudó katona maradt csak, aki a „Tiszapártban elért „tishti” rangját mindenekelőtt regényírói sikerének (kis részben talán az ún. történelmi tarokkpartiról szállongó legendának is) köszönhette.

Vézéri szerepre megértő humanizmusa és engedékeny szelíd természete miatt különben sem volt alkalmas. „Én minden, az enyémmel bármennyire ellenkező elvet nagyon tisztetek, egynek — a vallási türelmetlenségnek a kivételével” — jellemezte találóan önmagát egyik beszédében. (Látni fogjuk majd, orosházi kortesbeszédében is bizonyosságot tett erről). Ennyire joviális, ennyire belátó pedig egyetlen pártvezér sem lehetett a századvég Magyarországon.

Mégsem volt elvtelen mameluk, bár sokan vádolták következetlenséggel, és igyekeztek csorbát ejteni emberi és politikusi tekintélyén. Elveit bátran hangoztatta, s azok mellett — ha úgy kívánta a helyzet — hitet is tett. 1867-ben sem fordult például a száműzött *Kossuth* ellen; nem volt hajlandó leköszölni lapjában, a *Honban* *Görgey Artúr* fullánkös cikkét, bátran vállalta inkább testvére: *Görgey István* éles támadását. Azt a vádat, hogy „romantikus korrajzában” fenntartani igyekszik azt a „homályt a nagyközönség felfogásában, amelyet *Kossuth Lajos* szőtt és borított a történetekre”. Más alkalommal így harcolt a 48-ban

kivívott jogegyenlőség szellemében a zsidókérdésről kialakult vitában: „Én, ki egyike vagyok azoknak a keveseknek, akik még élnek abból a korszakból, mikor Magyarország átalakulását megkezdette, nagyon jól emlékszem arra, hogy mikor e szót felírtuk zászlónkon: Szabadság, a másik két szót is melléje írtuk: egyenlőség, testvériség. E hármat csak együtt lehet elfogadni, uraim! Mert a szabadság egyenlőség nélkül nem szabadság, hanem szabadalmi kiváltság . . . Amely nemzet magát, életét biztosítani másképp nem tudja, mint azáltal, hogy egy közötte élő osztálynak vagy vallásfelekezetnek politikai, polgári jogait konfiskálja; az a nemzet meghúzta maga fölé a halálharangot”. S mindezt a felkorbácsolt indulatok évében, a tiszzaeszlári nagy per idején 1883-ban mondta!

Ez irányú véleményét gyakran kifejtette lapjában is. Itt utasította vissza az antiszemita lapok nemzetiségi és faji izgatását és követeléseit is: „Azt ne várja senki a magyar politikai pártok egyikétől sem, hogy az külön törvényeket alkosson egyes fajok és felekezetek számára, hogy a haza polgárainak egy részét megfossa a hazához való jogtól”.

Máskor az ellenzéki *Nemzeti Párt* vezérének, báró *Apponyi Albert*nek a támadását verte vissza öntudatos magabiztossággal, ekként tiltakozva felelőtlenül sértő szavai ellen: . . . nekem — megvallom — zokon esik, midőn a képviselő úr által hallok magamnak leckét tartani a demokráciáról. Demokrata előttem mindenki, aki a nép közt hasznos ismereteket terjeszt, legyen akár iskolamester, tanár, művész vagy miniszter. De nem demokrata előttem, aki a piacon nagy szavakat árul, és azokért szavazatokat vásárol”. Azaz csak esetlegesen, csak egyéni érdekei szerint, formálisan az.

A 20 évvel fiatalabb báró hamar belátta, milyen szánalmas kelepcebe jutott, amikor éppen őt akarta kioktatni a demokrácia lényegéről. Észrevette mindjárt, hogy nagyon is túllőtt a célon. Jókai tömör válasza kivédhetetlen parádiposzt lett, kétélű fegyver — egyszerre védett és vágott. Igyekezett is még aznap jóvátenni politikai baklövését. Így bókolt a *királyi mesemondónak*: „A tisztelt képviselő urat irodalmi tevékenysége oly közkedveltette, hogy népszerűségét nem képes politikai tevékenysége által megrontani”. Gáláns szúrása más irányba terelte ugyan a dolgot, nem kétséges mégsem, hogy ez tévedésének a beismerését jelentette.

Számomra Jókainak ezek a legtöbbször sziporkázóan szellemes, találó, gyors reagálásai mondanak a legtöbbet. 1880-ban például, amikor *Pulszky Ferenc* közbeszólásával (Komédia!) igyekezett megzavarni a költségvetési vitában felszólaló nagy író, így reflektált a bántó közbevetésre: „Azt mondja a képviselő úr, hogy komédia. Engedje meg képviselő úr, de megbántja ezzel a szóval ezt a házat. Ez a haza úgy az enyém, mint az önöké; e színpadon nekem csak annyi elveszteni valóm van, mint önöknek, és higgye el nekem, én babérokat e színpadon nem kerestem, de nem is találtam soha, hanem amit másutt szereztem, azt is itt tépték le rólam”. Természetesen nemcsak saját érdekében szólott. Erélyes tiltakozásával a „professzionátus politikusok” egymást sértegető, párbajt provokáló módszerei ellenében követelt az országgyűlésnek erkölcsi méltóságához illő hangnemet és nyugodt vitát biztosító egészséges légkört, — parlamentáris formát.

Két év múlva a nemzetiségi kérdésről szólva, úgy sürgette az egységet és a harmóniát, hogy a kérdés külpolitikai vonatkozásaira utalt. Leszögezte világosan, amíg nem teremtünk egyensúlyt a mi portánkon belül, „addig minékünk nagyon nehéz tanácsokat osztogatni Európának, hogy szüntesse meg a nemzetiségi gyűlöletet oly népek között, melyek nincsenek egymás iránt kötelezve semmiféle barátságra”. Könnyű felismerni: a *More patrio*ban megfogalmazott humanista tézis kapott újfajta védelmet és megvilágítást itt.

A regále-váltás megszavazásakor epés gúnnyal figyelmeztette az addig kapott lehetőségeivel (úrberi kárpótlás, szőlődézsma) élni képtelen dzsentrit: vigyázzon, mert ha ezt sem tudja a maga hasznára fordítani, „azokat, akik pusztulásnak és süllyedésnek indulnak, senki a világon és semmiféle isteni és emberi hatalom fönn nem tartja”.

Hol tapasztalható itt mameluk szemlélet? Hol a 48-as eszmék megtagadása? A demokrácia és a szabadelvűség híve volt 1848-ban, s szívében az is maradt hosszú élete végéig. Hogy közben megváltozott a firma, hogy nemegyszer bizonyult pártjával inkonzekvensnek, hogy jóllehet *Kossuth* oldalán lépett a politika mezejére, hamarosan mégis az ún. *békepárt* tagja lett, és megbékélést, kiegyezést sürgetett a királlyal, 1867 után pedig a dualizmus kiépítéséért csatázott, azt elsősorban ne az alapelvek, a régi eszmények megtagadása, ne valamiféle elvtelenség rovására írjuk. Sokkal inkább a *Tisza Kálmán* vezette balközép párt eredeti követeléseit feladó új szervezet: az 1875-ben alakult *Szabadelvű Párt* kényszerű taktikai csatározásainak a számlájára. Miatta lett a látványos bukásokra éhes, szenzációt hajhászó tekintélyrombolók gúnyolódásának az egyik céltáblája. Végül kénytelen volt nyilvánosan is védekezni a politikai kameleon-ság vádja ellen.

1889-ben a mindenkori adott helyzettel számoló reálpolitika elvi talaján állva, a következőképpen mutatott rá a parlamentben az élet teremtette optikai csalódásra: „Ha be nem vallanám is, köztudomású, hogy a kiegyezéssel szemben én is, maga a miniszterelnök (*Tisza Kálmán*) is ellenzéki állást foglaltunk el. (Derűtség bal felől). És most mi vagyunk a kiegyezési törvény legőszintébb pártfogói (Nagy derűtség balról). Ezért bennünket elvtagadóknak gúnyolni népszerű vállalat. Pedig nem a mi helyzetünk változott meg, de megváltozott a világ rendje . . . A szélvitorla fordul a szél fúvásával, a napraforgó fordul a nap járása után, de a gondolkodó hazafi fordul hazája érdekében”.

El kell ismernünk: a Habsburg-ház egyes tagjainak — különösen a királynénak — a regényíró Jókai iránt többször is kinyilvánított figyelmeisége s még inkább Jókai közismerten túlzó lojalitása, továbbá *Tisza Kálmán* pártjának uralomra jutása s vele az eredeti balközép-ellenzéki feladása sokat ártott erkölcsi presztízisének. Találóan állapította meg egyik kritikusa: „Végzete” volt, hogy *Tisza* erős egyéniségének a hatása alól nem tudta kivonni magát. Tegyük hozzá: nem is próbálta meg soha. Valósággal „erényt csinált abból, hogy *Tiszát* vakon követi”. Teljesen azonosult elképzeléseivel. „Megdönthetetlen meggyőződésé vált lelkében, hogy (*Tisza*) nemcsak a legjobbat akarta mindig, de azt, amit tesz, azt a legjobb eszközökkel is teszi.”

Szomorú igazság, hogy ő, aki nemrég még a reálpolitika jogosságát hirdette és annak szellemében védte politikai magatartását, valójában nem figyelt fel az

élet nagy változásaira. Nem vette észre, hogy egyre jobban nő a Tisza-párti vezetéssel szembeni országos elégedetlenség, s ennek megfelelően lassanként ő is „túléli” önmagát, és elindul a politikusi „kövületté-válás” útján. Egymást érték pedig a jóindulatú baráti intelmek és a vaskos, erőszaktól sem mindig mentes durva figyelmeztetések. Hiába mondogatták, hogy csaknem kritikátlan politikai elkötelezettségével eljássza méltán kivívott írói hírnevét és tekintélyét, nem használt semmit. Hűsége akkor sem tört meg, amikor a szláv terjeszkedéstől féltő oroszellenes-törökbarát egyetemi ifjúság a plevnai csata után beverte háza valamennyi ablakát (magától értetődően a Tiszáét is). Konok következetességgel kitartott a „generális” mellett ekkor is: „Én Tisza Kálmánt el nem hagyom soha, és vele megyek mindenüvé, mégha a pokolba vezet is. De nem oda vezet”.

Utoljára még Madarász József mélyen megalázó, embertelenül durva támadását is végig kellett szenvednie. Az öreg 48-as testvérének, a „gyémántos miniszternek” csaknem fél évszázados megbélyegzése miatt állt bosszút rajta. Példátlanul heves rövid felszólalását így indította: „Én a megnevezett Jókai Mórt hazám ellen vétkes egyénnek ismerem”, — és ezzel is végezte; ugyanis a felháborodott képviselők beléfojtották a szót. Ez a gesztus azonban nem jelenthetett gyógyírt megsértett szíve fájdalmára. Valóban, mintha csak az általunk korábban idézett szavait akarta volna igazolni az élet: ott, a parlamentben „tépték le” róla azokat a „babérokat”, amiket „másutt szerzett”.

Megtépázták tekintélyét 1887. június 16-án is, amikor a Szabadelvű Párt megbízásából Klapka Györggyel együtt Orosházára jött, hogy Szemere Attila választási esélyeit erősítse az antiszemita programmal induló Veres József ellenében. Pedig nagy neve volt már ekkor. Kohn Dávid fentebb említett tanulmánya szerint a békési gimnázium tanulói például „szüksős uzsonnapénzük árán közösen járatták a Hont”, amelyben nagy regényei megjelentek, és a tanórák végeztével szinte „falták a gyönyörűnél gyönyörűbb regényfolytatásokat. Valósággal Jókai-láz uralkodott az iskola falain belül és kívül”. De népszerű volt a megye más vidékein is. 1872 nyarán, amikor Radocza Jánossal szemben alulmaradt a terézvárosi kerületben Pesten, a gyulaiak szerették volna megnyerni képviselőjüknek. Felismervén azonban a gyulai jobboldalnak akkori pártja: a Függetlenségi Párt helyi jelöltje elleni machinációját, a választási harcot nem vállalta. Ezek ugyanis, hogy megakadályozzák Beliczey Rezső képviselőségét, olyan falragaszokkal árasztották el a város utcáit, amelyekben a következő szöveg díszelgett: „Éljen Jókai Mór, a gyulai balpárt képviselőjelöltje”.

Regényeinek és a vándortársulatok által biztos sikerrel bemutatott drámáinak nagy közkedveltségét ismerve, még fájóbb az az elkeserítő fogadtatás, amelyben 15 év múlva Orosházán részesült. Egyetlen vigasztaló van csak a dologban: nem az író, hanem a Szabadelvű Párt ellen tiltakozott az indulatos tömeg. Olyan szenvedélyesen szilaj csoportosulással találta szembe magát, amilyenre sem ő, sem a szűk pártvezetőség nem gondolt. Az Orosházi Újság riportere — kicsit szégyenkezve és magyarázkodva — így számolt be a választási nagygyűlés lefolyásáról:

Jókai Mór és Klapka György Orosházán

Június 16-án csütörtökön délután ritka vendégek érkeztek Orosházára, s ezek hazánk jeles fiai voltak; az egyik a koszorús költő, Jókai Mór, a másik a forradalmi szabadsághős *Klapka* tábornok. Kíséretükben jöttek *Beőthy Algenon* és *Szemere Attila*, a szabadelvű párt képviselőjelöltje. Mindenekelőtt írói kötelességünk megjegyezni, miszerint sajnáljuk, hogy látogatásul hazánk jelesei e mozgalmas, pártküzdelemmel és izgalommal teljes időt választották. A fogadtatás fényéből éppen e miatt sok hiányzott és elmaradt. A Szabadelvű párt hívta meg őket, hogy szónoklatuk nehéz lövegeivel halomra szórják a 48-as függetlenségi antiszemita párt erős falankszát. No, ha ezt gondolták, nagyon csalódtak azok az urak, kik a haza köztiszteletben álló öreg férfiai ily messze útra törették. E kísérettel csak azt érték el, hogy a 48-as függetlenségi antiszemita párt még erősebben tömörült, annyira erősen, hogy mint a sziklafal a tenger hullámainak közepette is rendületlenül áll, s azon nem vehetnek erőt sem a syréni kecsegtető szavak, sem bomba és kartács.

A perronon a községi előjáróság egynehány összejött tagja élén *Bulla Sándor*, a szabadelvű párt elnöke fogadta a megérkezett vendégeket rövid szavakkal, melyekre Jókai válaszolt. Ezután Jókai az ősz tábornokot karonfogva vezette az indóház előtti térre, mely már ekkor megtelt kíváncsi és tisztelgő közönséggel. Leányok és menyecskék, kiknek háromnegyed része zsidó volt, ezalatt koszorút formáltak, s ezek ketteje a kilépő vendégeknek virágcsokrot nyújtott. A 11 tagból álló bandérium a háttéren sorakozott. A magyar inges és gatyás banderisták tagjainak nevei ezek: *Csatt Lajos*, *Róth Lajos* (zsidó), *Kóhn Dávid* (zsidó), *Kégl Mór* (zsidó), *Vitéz István*, *Hézer Lajos*, *Raska János*, *Gelb Márton* (zsidó), *Mórocz N.*, *Ganczel Sándor* (zsidó), *Sitkei István*, *Szendi H.*, *Braskó Antal*.

A felharsant éljen után *Harsányi Sándor* ev. lelkész üdvözölte a vendégeket. Beszédjében kiemelte, hogy a múltban az ármány cselszövés és zsarnokság ellen küzdött a magyar a harcmezőn karddal, az írói asztalnál tollal. E küzdelemben amott a győzhetetlen hős generális, *Klapka György* volt, emitt Jókai Mór, a koszorús író. Most is folynak harcok, az eszmék és elvek harcai, pártharcok, melynek homályai és zürzavarai eloszlátásának céljából hívtak ide a haza jelesei.

A nagy lárma között Jókainak erre vonatkozó feleletéből csak annyit értettünk, hogy bemutatta a hosszú ősz bajuszú és szakálú, viruló pozsgás egészséget mutató tábornokot, *Klapka Györgyöt*. A polgári olvasókör előtt számosan a *Veres* pártiak közül tekintélyes állást foglaltak, s midőn a menet onnan elhaladt, harsogó „Éljen *Veres*” kiáltásokban törtek ki. Jókainak az egész úton nem éljeneztek. A községházához érve *Bulla Sándor* pártelnök az emelvényen bemutatta Jókai Mórt, mely után az összesereglettek folytonos zajongása miatt halkán elmondott beszédjéből alig értettünk valamit.

Emelvényre lépett ezután *Klapka György*, az ősz tábornok. Előre bocsátá, hogy ő nem szónok, nem bírja jól a magyar nyelvet, de a történelem igazolja, hogy valamint a múltban, úgy a jelenben, s mindenha e hazáért fog dobogni kebele (Lelkes éljenzés). Ajánlja rövid szavakkal a választók pártfogásába *Szemere Attilát*. Erre megint kitört az éljen, *Klapka* és *Veres* éltetésével. Az

óriási néptömeg nagy zajongással még mindig *Verest* éljenzé. Egész a polgári olvasóköriig zúgott a *Verest* éltető közönség riadalma.

Mint előzőleg is említettük, sajnáljuk, hogy a községünkben vendégül érkezett jeles hazafiakat a lakosság összehangzó lelkesedéssel nem fogadhatták. Jöjjenek máskor meglátogatni e jó magyar népet, melyről a rosszakarat azt mondja: csőcselék, földosztogató, anarchista, majd megmutatjuk akkor, hogy milyen lelkesedéssel fogadjuk. Annyi igaz, hogy népünk java elveit nem akasztja a szegre, nem csúszik-mászik alamizsna után, áruba nem bocsátja meggyőződését, lelkét, de meghajolni senki előtt nem fog, s nem enged a 48-ból, amely alapon állt a dicső emlékezetű megboldogult *Szemere Bertalan* és a még most is a száműzetés keserű kenyerét evő *Kossuth Lajos*.

Az egész bevonulással kudarcot vallottak a rendezők. Emlékezzünk vissza, hogyan kísérték ezelőtt 3 évvel meg az idén is *Verest* Komlóra, hogyan fogadták *Simonyit*, *Ónodyt*, később a *franciákat*, akkor látjuk, mennyire különbözik a *megrendelt* lelkesedés az önkéntes lelkesedéstől. Kár volt pártküzdelmünkbe belekeverni Jókai és *Klapka* köztiszteletben álló neveiket; annyival inkább, mert hiszen ezek 48-ban a függetlenség mellett küzdöttek, miért küzdenek most ezen párt ellen?

Este az Alföld szállóban nagy közönség részvételével a jelen volt vendégek tiszteletére bankett adatott. Voltak toasztok, egy némelyik oly felfogással és értelemmel, amelyet jobb lett volna elhallgatni, s jobb most is róluk hallgatni”.

A cikkíró jól ismerte a politikai csatározások játékszabályait. Látszólag lovagiasan is viselkedett. Nem kerülte el figyelmét a község életében rendkívülinek számító esemény; ezt a luxust mellesleg lapja: a „társadalmi, ismeretterjesztő és közgazdasági hetilap”-ként megjelenő *Orosházi Ujság* sem engedhette meg magának. Beszámolt olvasóinak a nagygyűlés minden lényeges mozzanatáról az indóház előtti fogadástól kezdve a bankettig, de úgy, hogy csak a külsőségeket látta. Ennélfogva nem is mondott semmi érdemlegeset róla. Ebben volt a politika. Agyonhallgatta a programbeszédeket, nem fűzött hozzájuk észrevételeket, nem vitázott sem a képviselőjelölt *Szemere Attila*, sem a nagy tekintélyű kortesek állításaival és gondolataival. Jókai beszédére például süket volt a füle. Sértő módon mindössze egy-két közbevetett mondatocskával intézte el szereplését. Elmondta például, hogy az ősz tábornokot karon fogva vezette az indóház elé; hogy szavát „a nagy lárma között” nem lehetett hallani, és hogy „Jókainak az egész úton nem éljeneztek” stb. Inkább *Klapka* tört magyarságú rövid felszólalásával törődött, talán hogy jól célzó jelzőjével megcsipkedje egy kicsit az öreg katonát és pártját, a kormányzó *Szabadelvű Pártot*. Ugyanakkor felhasználta minden kínálkozó alkalmat arra, hogy antiszemita érzelmeinek kinyilvánításával (gondoljunk a *magyar inges-gatyás* lovasbandérium tagjainak gúnyoros célzatú név szerinti felsorolására) saját jelöltjének: *Veres József* helybeli evangélikus lelkésznek — a laptulajdonos *Veres Lajos* testvérének — a választási esélyeit növelje. Ilyen szándékkal utalt a közelmúlt nagy ovációval kísért lelkes fogadásaira, köztük a pesti országos kiállítás megtekintésére jött francia küldöttség tagjainak, nevezetesen a *Petőfi* költészetét mélységesen tisztelő költőnek: *Francois Coppée*-nak, továbbá a Panama-csatorna tervezésében és kivitelezésében nagy szerepet játszó *Türr Istvánnak* és *Lesseps Ferdinándnak* 1885.

augusztus 18-ai mámoros hangulatú orosházi vendéglátására, amelyhez menten hozzátársította Veres József 1883-as és 1887-es választási körútjának diadalittas tótkomlói bevonulását is.

A nagygyűlésnek kétségkívül Jókai volt a legrangosabb vendége — mondhatni nagy ásza —, aki, ahogy erről a *Nemzet* 1887. június 21-ei számhoz csatolt „melléklet” is tanúskodik, pompásan forgatta fegyverét: tökéletesen értett a hallgatóság érzelmi megnyeréséhez és a gondolatok finom tálalásához. Nem hiába reprezentáltatta vele magát a *Szabadelvű Párt*. Hamar átlátta a való helyzetet; felismerte pártfogoltja roppant csekély nyerési esélyeit, s ennek megfelelően tapintatos, de okosan érvelő, tartalmas beszédet mondott. Úgyesen és következetesen érvényesítette ebben eredeti politikai szándékát: a felvilágosítás és a meggyőzés vágya ugyanúgy kisugárzott gondolatai mögül, mint a felkorbácsolt szenvedélyek lecsillapításának és vele a község társadalmi békéjének és nyugalmanak őszinte akarása. Olykor-olykor még mértéktartóan harcos is volt.

Két fontos témakört taglalt mindössze: az ellenpárt által nagyon kielezett és a választási küzdelem homlokterébe állított államadósságot, illetve a faji és nemzetiségi kérdést, s közben sokat mondó példákra és tapasztalatokra, országos tekintélyekre hivatkozva, alapvető elveket tisztázott és ellentétes állításokat cáfolt.

A nemes veretű klasszikus szónoki beszéd műfajának csaknem minden lényeges hatáskeltő eszközével élt. Lírai hangvételi bevezető mondata: „Valóban örült a lelkem, amikor idáig jöttem, látva ezeket az istentől megáldott mezőket, miken az áldás csak úgy mosolyog az utazó felé; de még jobban örül bennem a lélek, midőn látom e földnek művelőit, ezt az értelmes, tanult, okos s tisztán tősgyökeres magyar népet” — kedvesen csengett az orosházi ember fülében. Kell-e ennél emelkedettebb és szívhez szólóbb indítás a figyelem felkeltésére és megnyerésére? Szavai ugyanakkor az őszinteség erejével is hatottak, hiszen minden jelenvaló azt érezhette ki belőlük, hogy nem akart udvarolni, csak a község lakosságának sikeres természetátalakító munkáját ismerte el általuk. Hogy nyilvánosan tisztelgett az előtt a nép előtt, amely 25 év alatt a „szerb tövises” elvadult mezőt kultúrtájja varázsolta át, és azon fejlett mezőgazdaságot és virágzó életet teremtett. A kis- és középbirtokosok gazdag képzelőereje és tervszerű áldozatvállalása meg a velük együtt dolgozó, hozzáértő mezőgazdasági munkások szakértelme előtt, akiknek kitartó szorgalmáról, dicséretes önműveléséről, talpraesettségeről, újtó akarattal párosult életrealitásáról, szenvedélyes földszeretetéről és nagyfokú expanzivitásáról országszerte tudtak és beszéltek az emberek. Azok előtt, akik a belterjes gazdálkodás meghonosításában úttörő szerepet játszottak, s a környéken elsők voltak a földművelés gépesítésében és a kor legfejlettebb technológiai ismereteinek a gyakorlati alkalmazásában. Akiknek volt erejük arra is, hogy közben felfigyeljenek minden újításra, nehogy hátrányos helyzetbe kerüljenek a külföldi piacokon, esetleg kiszoruljanak onnan. Azok előtt, akik korán és egyértelműen szakítottak a külterjes rideg állattartással, és a vasút adta lehetőségek ésszerű kiaknázásával nagymértékben hozzájárultak a magyar tenyész- és vágóállat-kivitel növeléséhez, megalapozván a környéken a világpiac magas követelményszintjéhez igazodó minőségi állattenyésztést is.

Jókai körültekintő diplomatikusságára, nagy közéleti tapasztaltságára és elővigyázatosságára vall, hogy sietett mindjárt jóvátenni és korrigálni a *More patrio*-ban elkövetett, általunk már ismert sajnálatos tévedését. Erre mutat bevezető mondatának az a szokatlan, semmi mással nem indokolható kitétele, amely Orosháza lakosságának „tisztán tősgyökeres magyar” összetételére vonatkozik. A lovagias gesztust feltehetően a nagygyűlés zavartalan lefolyásának a biztosítása érdekében érezte szükségesnek. Talán éppen a várható okvetlenkedő közbeszólások megelőzése és kivédése céljából, függetlenül a *Vasárnapi Ujság*ban 1859 elején közreadott helyreigazító nyilatkozatától. Az ellenpárt ugyanis — jól kiolvasható a cikkből — felkészültebben vonult ki a politikai küzdőtérre, mint a *Szabadelvű Párt*. Elfoglalta az útszakasz legforgalmasabb csomópontjait, s jól szervezett zajos ellentüntetéseivel elnyomta a gyűlést rendező helyi pártszervezet kisebb csoportjainak a hangját. Szinte egyedül uralta a terepet.

A község „tisztán tősgyökeres magyar” jellegére való hivatkozás ezen kívül jól beleillett a beszéd szerkezeti egységébe is. Úgyes hangulati-logikai előkészítője lett a beszámoló egyik leglényegesebb témaegységének: a faji, nemzetiségi kérdés tudatos politikai vizsgálatának.

A nagyközönség felfokozott idegállapotára következtethetünk abból is, hogy közvetlenül a fenti bevezető gondolat után arra kérte Jókai a gyűlés résztvevőit: hallgassák meg szavait „azzal a nyugalommal, mellyel a becsületes magyar ember becsületes magyar embert ki szokott hallgatni még akkor is, ha véleményét nem osztja talán.” Majd így folytatta: „Tudom, hogy hazánkban többféle pártok vannak, melyek a hazának, a népnek boldogulását különféle utakon hiszik elérhetni. Célja mindannyinak nemes és nagy. A haza, a nép boldogítása. Azért én bizonyára az *ellenzéknek semmiféle árnyalatát sem szidalmazni, sem gyanúsítani nem fogom*. Ezt nem tettem soha. De igenis *saját pártom nézeteit előadni mindenkor volt bátorságom és lesz ezúttal is*, nem törődve, veszték-e abból a népszerűségből, melyet 50 évi küzdelem által szereztem magamnak vagy nem”.

Jókai tisztában volt adott helyzetével. Világosan érezte: pártjának országos vezető szerepe, illetve orosházi kisebbségi helyzete arra kényszeríti, hogy nagyon ügyesen bánjon a szóval; természetesen a klasszikus szónoki beszéd bevezető formulájával: a hallgatóság jóindulatának a megnyerésével, együttérzésének és együttgondolkodásának a keresésével is. Vagyis öntudatos szavainak úgy kell érzékeltetnie a magabiztosságot, hogy közben ne feledkezzék meg egy percre sem a kötelező udvariasságról — adja meg a mértéktartó tiszteletet, de ne váljék sem hízelkedővé, sem alakoskodóvá, mint általában a legtöbb, sikerre vágyó kortes.

Nagyszerűen teljesítette a kettős feladatot. Gyakorlott politikusra valló imponáló okfejtéssel, nagy meggyőző erővel mutatott rá az ellenzéki pártok kedvenc vesszőparipájának: az államadósság kérdésének reális megközelítési módjára és helyes megítélésére, rávilágítván pártja, a *Szabadelvű Párt* ellen irányuló támadás ingatag elvi alapjára és a felvett kölcsön elviselhető méreteire. „A tisztelt ellenzék szónokai — kezdte fejtegetését Jókai — leginkább azzal szoktak ellenünk támadást intézni, hogy mi mennyi milliókkal terheltük meg az országot

államadóssággal, s kiszámítják, hogy az államadósságból minden ma született gyermekre 120 forint esik, de nem gondolják meg azt, hogy ugyanezen államadósságnak fedezete is van. Itt vannak az államnak vasutai, földbirtokai, államdominiumok, fiumei kikötő; itt vannak a lánchidak, pesti épületek, és ép így mondhatnám, hogy minden ma született gyermek egyszersmind vasúti részvényes is lesz, földbirtokos is lesz. És ez ép oly játszás volna a nép könnyen hívóségével, de a mivel én visszaélni nem tudok. Igen, vannak államadósságok; kötöttük, hoztuk azért, hogy beruházzuk az országot, hogy képessé tegyük versenyezni a külsőországgal.”

Elmondta, hogy a felvett összegnek több mint a felét — 320 milliót — „vasutakba fektette” az állam, annak érdekében, hogy az elsők között legyünk, kik a külföldi — elsősorban a német — piacokon mezőgazdasági terményeikkel megjelennek. A fennmaradó 280 millió pedig a 12 millió magyar között 12 évre felosztva, évenként és személyenként mindössze 1 forint 50 krajcárt tesz ki. „Ezért mondanak bennünket koldusnak” ellenfeleink, akik figyelmen kívül hagyják, hogy e hitel révén hazánk olyan fegyveres erőt tudott teremteni magának, „mely képes visszatartani a monarchia minden ellenségeit”. Amikor az országgyűlés megszavazta a *30 milliós felszerelési költségeket*-érvelt tovább az író — egyszeriben „vége lett a háborúval való fenyegetéseknek . . . s ez több volt egy győzelmes hadjáratnál”.

Majd a kiegyezés óta eltelt 20 esztendő egyéb sikereire, a „nemzeti gazdaság, a közgazdálkodás” egyértelmű eredményeire hivatkozott. Elsősorban a lóállomány felfrissítésére és minőségi fejlesztésére, továbbá a lótenyésztés minőségi feltételeinek a javítására. Arra, hogy „egy év alatt 1800 darab apa-tenyészállatot osztott az állam a községeknek”. Aztán az elvadult földek termővé tételéért vívott sikeres erőfeszítésről szólt, aminek eredményeként „oly területeken, hol ezelőtt sás, dudva termett, most dús kalászkodak lenget a szél.”

Végül a kapitalizáló ország öröndetes jelenségeire: az ipari kiállítás kedvező nemzetközi visszhangjára és a „közhitel” hihetetlenül gyors növekedésére (280 millióval több a betétállomány a takarékpénztárakban, mint 12 éve) utalt, hogy mindezekkel nyomatékosan húzza alá hazánk hitelképességét, és bizonyítja a jól hasznosított hosszú lejáratú kölcsönök nemzetgazdasági jelentőségét. A felsorolt adatok, példák és tapasztalatok összegezése után aztán megegyezően feltette az elgondolkodtató kérdést, de most már témalezáró csattanós válasznak is szánva, hadd gondolkodjanak a politikai ellenfelek is rajta: „Hát ezért terjeszti rólunk az ellenzék, hogy koldussá lettünk?”

Miután igazolta, hogy a felvett hitelnek kellő fedezete van, és hogy a mezőgazdaság és a szépen növekvő-gyarapodó ipar termelésével a fejlettebb nemzetekkel való lépéstartás biztosított — azaz nem koldus az ország —, Jókai a következetesen javuló igazságszolgáltatásra és közigazgatásra hívta fel a gyűlés résztvevőinek a figyelmét, majd az emberi szabadság kérdésének széles alapokra helyezett elemzésébe kezdett. „Évek óta hangoztatják, hogy kevés a szabadság Magyarországon, pedig bizony mondhatom, hogy a magyar nemzet több szabadságot élvez, mint Európa bármely népe, még a franciákat sem kivéve” — szögezte le egyértelműen. Sajnos, nem tudhatjuk, milyen tényekre alapozta erősen vitatható állítását: A *Nemzetben* leközölt beszéd szövegéből ez nem derül

ki. A súlyos mondanivalójú tétel politikus boncolgatása és helyességének igazolása pedig nagyon felerősíthette és biztonságosabb elvi alapra helyezhette volna azt az elmefuttatást, amellyel második nagy témakörének: a szabadság durva megsértésével egyenlő antiszemitizmusnak protestáns érdekből és nemzeti szempontból egyaránt káros és értelmetlen voltát bizonyította.

Gondolatainak — nem kétséges — enélkül is erős sodrása és nagy hitetőereje volt. Szenvedélyesen, de nem személyeskedve igazolta: minden program, minden gyarló emberi megnyilvánulás, ami mögött ádáz fajgyűlölet izzik, valójában a szabadság eszméjének a félremagyarázását és durva megsértését jelzi. „A 48-as zászlón, amely előtt én is kalapot emelek — hangoztatta a közönség lelkes éljenzésétől kísérve — fel van írva: Szabadság, Testvériség, Egyenlőség. Ezt a zászlót emelte fel *Kossuth* (éljenzés), és tartja most is kezében. Ezt a jogegyenlőséget osztotta meg a magyar országgyűlés a hazának minden polgárai között”, megszüntetni akarván azt a visszás helyzetet, amelyben *egyik polgár a másikat akár „politikai hite”, akár „lelki hite” miatt üldözheti*. Aztán nem kis bátorsággal, a kérdés sajnálatos helyi vonatkozásaira utalva, ekként folytatta: „*En ellensége vagyok különösen az ebben a községben gyökeret vert antiszemitizmusnak*. Ellensége, mint protestáns ember; mert ha sikerülne valaha az, hogy egy vallásfelekezetet kiüldözzenek az alkotmány sáncaiból, legyen az zsidó, akár más hitfelekezet, hogy második lesz a protestáns, az bizonyos. Az is elveszítheti jogait, mellyekért évszázadok előtt küzdöttek *Bocskai, Bethlen, Rákóczi*, kik az alkotmányos szabadságot összekötve tartották a protestáns vallás szabadságával”. Arról, hogy a lelki békét hirdető evangélikus lelkész *Veres József*nek sem volna szabad másként gondolkodnia, tapintatosan és jól megfontoltan egy szót sem szólt. Nem is volt rá szükség. Sapiienti sat. Szavai enélkül is párhuzamra ingereltek. Majd így szötte tovább a gondolatsort, általános igazsággá emelve tézisé: „Ellensége vagyok (ti. az antiszemitizmusnak) mint magyar (is), mert mi magyarok 6 500 000-en vagyunk az országban — kisebbségben —; 10 millió nem-magyar áll velünk szemközt, s e 10 millió nem-magyar közül egyedül *izraelita az, ki magyar lenni akar*”. Hiszen nézzék meg azokat, akik itt laknak, „vajjon nem magyaroknak nevezik magukat? Kívánnak-e egyebet, mint azt, hogy fogadják őket testvérekül, engedjék, hogy magyarok lehessenek, hogy e hazát szeressék? És ezt a hazaszeretetet akarják az antiszemiták kiirtani. Valóban, ez a hazafiatlansággal határos”.

Az egészséges asszimiláció híveként ismert Jókai (gondoljunk *Az új földesúr*-ra) csalódva a *More patrio*ban ajánlott, általános népoktatásra építő módszerben, tehát nemcsak morálfilozófiai indíttatásból, hanem elsőrendű államérdekből is a szabadság elvének következetes érvényesítése mellett kardoskodott. Ennek szellemében verte vissza pártjára, a *Szabadelvű Pártra* szórt rágalmakat, és tiltakozott az ellen a vád ellen, miszerint filozemita magatartásával a párt maga ad tápot a nemzetellenes megmozdulásokra. Rávilágított a propaganda agyafurtságára, arra a kegyetlen circulus vitiosusra, arra a monoton körben forgó, logikailag hibás okoskodásra, amellyel az ellenzék él, és félrevezeti „leginkább szegényekből álló” párttagságát. Amikor például a nép „koldusszegénységéről” beszélnek — intette hallgatóságát Jókai — valójában ők maguk „trágyázzák a talajt és vetik el a magvat”, hogy később a pártérdeket szolgálva

„lekaszálják a vetést”. Azt mondják, „a kormány veszi el a nép pénzét”, a népet viszont arra biztatják, hogy a kölcsönt adó zsidóktól kérje, követelje vissza, az „közelebb van, mint a kormány”.

Ez után a szenvedélyesen vitatkozó fejtegetés után patetikus hangvétellel a *Szabadelvű Párt* erkölcsi nagyságát, politikai célkitűzéseinek a „tisztaságát” kezdte bizonygatni. Tudatos hatáskeltő szándékkal arról beszélt, miért lett *Tisza Kálmán* pártjának „hű közkatonája” és őszinte híve. Nagy nyomatékkal érvelt amellet, hogy a *Szabadelvű Párt* a reformkor radikális csoportjának eszmei örökségét képviseli és ápolja; politikai vezérelveit a 48-as eszméből kovácsolta, céljai és törekvései azokkal rokon. Az időközben bekövetkezett torzulásokról nem tett említést. „Ez a párt volt az — állította öntudatosan —, mely küzdött 1848-ban karddal, fegyverrel a népszabadságért, nemzetünk alkotmányáért, a földnek és a szónak felszabadításáért”. Benne található a nemzet legjobbjai: „Látom magam körül a pártban a régi kiszolgált honvédeket (éljenzés) a képviselői padokon, a sebesülést még ma is magukon viselőket, az egykori rabokat és bujdosókat. Azokat, akik életüket, vagyonukat, szabadságukat kockáztatták. Látom az új nemzedéket, mely nemcsak hangzatos (hangulatos) beszédet mond, de képzettséget . . . is hoz magával, hogy ennek a hazának javára váljon”.

Végezetül pártja vezérkarát mutatta be: a „generális” *Tisza Kálmánt*, a hős *Klapkát* és *Türr Istvánt*, a három *Andrássyt*, hogy nevükkel és tekintélyükkel tovább fokozza a *Szabadelvű Párt* és annak helyi képviselőjelöltje: *Szemere Attila* iránti bizalmat. „A jelölt . . . azon nagy alakok egyikének a fia (utóda a nagy *Szemerének*), kinek neve rég be van írva a nemzet történetébe, elfelejthetetlenül . . . Vajjon, ha Orosházán megjelenne *Kossuth* egyik fia, s ezt mondaná: *én titeket képviselni akarlak, vajjon akadna-e olyan vakmerő, ki az ő helyébe toladodni merészkednék . . . Szemere Bertalan* épp oly nagy ember volt; a hazáért szenvedett. Lelke megtört, a szenvedés vitte sírba. Ez az elszállt fájó lélek kéri Önöket, követeli Önöktől, válasszák meg képviselőül fiát: *Szemere Attilát*. Adjanak neki méltó helyet, hogy a célt, melyet apja kítűzött, mely a távolból magasán ragyog előttünk, nekünk s mindannyiunknak kivívni segítsen.”

Most már csak egy hatásos záró formulára volt szükség. Olyan gondolatra, amely értelmet ad minden felhasznált motívumnak, s zárt egységbe fogja ezt a mind logikai, mind érzelmi szempontból céltudatosan felépített kerek beszédet. Az elindító gondolathoz kanyarodott vissza: „Örülök, hogy szívesek voltak meghallgatni. Üdvözlöm Önöket, s kívánom, hogy amilyen nagyon megáldotta az úristen e községet, úgy lépésről lépésre, évtizedről-évtizedre vigye előre, tegye felvilágosodottá, s olyan boldoggá e községnek népét, hogy minden magyar ember kalapot emeljen Önök előtt, mint ahogyan én most kalapot emelek. Eljen Orosháza népe!”

A megye félhivatalos lapja: a *Békés* szerint a 4—5000 főre tehető színpompás nagygyűlés (120 fehér ruhás leány „képezett élő sorfalat” az állomás előtti téren, kik körülállták a községháza előtt elhelyezett, „szép virágokkal díszített” emelvényt is) szónoka, *Jókai* „rendkívüli hatással” beszélt. Szünni nem akaró „óriási éljenzés” követte nemes szívre és szép lélekre valló humanitárius szavait. Sokkal nagyobb sikere volt, mint „a rendíthetetlen hadvezér, most roskatag öreg”

Klapkának, kinek „hajdani . . . harsogó vezényszavát az aggastyán gyöngé és remegő hangja váltotta fel”. Mégsem lehetett maradéktalan az öröme. A *Békés* tudósítója ugyanis nagyon elfogult volt Jókaival szemben.

Az orosházi népgyűlés — úgy tűnik — számottevő incidens nélkül, viszonylag rendben folyt le (nem úgy, mint az öcsödi, „ahol a program beszédet mondani akaró *Szemerét* szóhoz jutni sem engedték”, sőt inzultálták), ámbar „az antiszemita párt részéről ellentüntetés volt kilátásba helyezve itt is”. Nem is sorolhatta 1887. június 16-át kellemes élményei és kedves napjai közé Jókai. Észre kellett vennie, hogy az általa képviselt elvek cseppet sem népszerűek itt, délnyugat-Békésben. Nem tud új híveket és szavazókat toborozni a *Tisza-párt* számára. Tudomásul kellett vennie: közeleg az idő, amikor akarva-akaratlanul búcsút kell intenie a politikai küzdőtérnek, s nem lenne szabad bevárnia a kikerülhetetlen bukást, az „aranykor” végét. Akkor sem, ha rendelkezik is olyan lelki erővel, amelynek birtokában bölcs nyugalommal képes tudomásul venni a számára megalázó tény, mint ahogyan ezt a karcagi utolsó bukás idején tette: „Hála nemzetem gyengéd figyelmeztetésének, felszabadultam a dicsőségörlő malomból”. De hát kellett ez?

Az orosházi választói körút ennek a *dicsőségörlő malomnak* az egyik durván örlő köve volt. Nem is tudott finom lisztet örölni rajta. A számbeli fölényüket dacosan fitogtatni akaró *Veres*-pártiak nem figyeltek a szelid molnárra. Tiszteletlen zajongásukon nem tudott úrrá lenni. Nem tudta lekötni figyelmüket, nem tudta elérni, hogy csendben hallgassák végig mondanivalóját. Beszédének „nehéz lövegei” és „sziréni kecsөгető szavai” hatástalanok maradtak; képtelenek voltak rést ütni” a 48-as függetlenségi antiszemita párt erős falankszán.” Nem jutottak el a szívig. Nagy nemzetközi híre, irodalmi sikerei ugyan jó néhány hallgatót csábított oda a község háza elé, akiknek az érdeklődését bizonyosan ki is elégítette a hallott beszámoló, bármennyire zavarta is az ellenzék tudatos aknamunkája a jóleső, nyugodt élvezetet.

Veres József pártja különben nagyon tartott Jókai beszédének kedvező fogadtatásától. Igyekezett is aláadni menten a *Szabadelvű Párt* „csütörtöki ünnepének” politikai hatását. Egyszerre két súlyos rágalmat dobott be propagandisztikus céllal a köztudatba. Egyrészt azt állította, írja a *Békés*, hogy „*Klapka Görgey*vel szövetkezve eladta a hazát”, másrészt olyan röpiratot terjesztett, amelyben „az elhunyt *Szemeré Bertalan* hazaárulónak van feltüntetve”. Az értesüléseit Orosházáról szerző gyulai lap kétkedve fogadta mindkét hírt. Így kommentálta őket: „Ennyi elvetemültséget a legfanatizáltabb antiszemitáról sem vagyunk képesek feltételezni — mi ha való lenne, kell hogy minden tiszta érzésű magyar ember részéről utálat és a legmélyebb megvetéssel fogadtassék”.

A végső eredmény nem lehetett kétséges. Még csak pótválasztásra sem került sor. A leadott 1969 szavazatból *Veres József* 1092, *Szemeré Attila* 511, a függetlenségi *Jancsovics Emil* pedig 366 voksot kapott. *Szemerére* „leginkább a kétegyháziak, szent-andrásiak, tót-komlósiak, bánfalviak és tornyaiak szavaztak”, míg *Veresre* „csaknem az egész Orosháza, Öcsöd (hol különös fanatizmus uralg *Veres* iránt) és Új Kígyós”. Mint jellemző tény említi a *Békés*, hogy „intelligens szavazója egyetlen egy sem volt *Veresnek*; akik 3 évvel ezelőtt reá szavaztak, azok is egytől egyig elpártoltak tőle, mely körülmény abban találja magyaráza-

tát, hogy *Veres* a legutóbbi időben teljesen háttérbe szorította az antiszemitizmust, és a zsidók helyett az *intelligencia*, az *úri osztály ellen fordult, és ez még jobban meghódította számára az alantasabb osztályok rokonszenvét*. Az intelligencia Orosházán egyébként valóságos szerencsének tartja, . . . , hogy *Verest* megválasztották, mert bukás esetén a népszenevedély féktelenségeinek kitöréseitől tarthattak.”

Négy évvel vagyunk az 1891. május 1-jén vérbefojtott munkástüntetés, az ún. *zászlóforradalom* előtt, és másfél évtizeddel „az alsó néposztály érdekeit a túlzásig szíven és tollán hordó” *Táncsics* orosházi képviselőisége után, aki bár „szürke hályog ereszkedett” a börtönben szemére, „vakon is azt látta, amit ép szemmel, s én azóta gyakran gondolkodom felőle, hogy ez a vak ember nem látott-e tisztábban, mint én” — olvassuk írónk második breviáriumból.

Az *Orosházi Újságban* megjelent riport szerzője különben igazat mondott, mintahogy *Apponyi* is. Jókait valóban oly *közkedveltte* tette írói tevékenysége, hogy „népszerűségét nem (volt) képes politikai tevékenysége által megrontani”. Mint író — akár Békésen és Gyulán — rajongásig tisztelték és szerették itt is. Legfeljebb merevebben elkülönítették az író és a politikust, költészetében nem ismervén fel olyan szoros összefüggést, annyi találkozási pontot élet és irodalom között, mint *Eötvös* nagy regényeiben. Drámáit — elsősorban színpadra átírt nagy regényeit — Orosházán is zsúfolt nézőtér előtt játszották. Persze, nemcsak itt, hanem a megye bármelyik településén. A bajba jutott igazgatóknak valóságos menedékül szolgáltak, jóllehet nagyon megsínylették az átírásokat. Többnyire a „legfényesebb részleteket”, a legmarkánsabb jeleneteket ollózták ki a dramatizálók, minthogy a lehetséges színpadi eszközökkel nem tudták megjeleníteni írójuk dús képzeletének „élő álmoképeit”: *A fekete gyémántok* „pompás fantazmagóriáit a Föld mammothkorszakáról és az éjszaksarki boldog világról”, *Az arany ember* Szent Borbála hajójának regényes útját és a balatoni rianást, *A kőszívű ember fiainak* (színpadi változata *Keresd a szíved!* — volt) felejthetetlen pannóját az orosz tél szörnyűségeiről, Leonin és Ödön barátság-erősítő dnyeperi meneküléséről, továbbá Richárd seregeinek rendkívüli élményekben és jelenetekben gazdag, lélekemelően szép hazatéréséről és a lenyűgöző hatású isaszegi csatáról stb. Igazat kell adnunk kitűnő átdolgozójának: *Hevesi Sándornak*, aki saját sikereinek a titkát abban látta, hogy „majdnem betű szerint ragaszkodott Jókai szövegéhez, és csakis a kompozícióban engedte meg magának azt az elkerülhetetlen szabadságot, amelyet éppen a dráma és a színpad szigorú törvényei írnak elő a legjobb regénnyel szemben is.”

Műveinek lelkes színpadi fogadtatását mindenekelőtt stílusuk „ellenállhatatlan varázsa” magyarázza. Már a *Hevesit* megelőzően átírt *A fekete gyémántok* 1886. szept. 14-i orosházi előadásáról (a *Ditrói Mór* vezette *Thalia Színész Szövetkezet* mutatta be) így nyilatkozott a helyi tudósító: „A kritika a darabot elítélte. Igaza lehet. Mi, orosházaiak, azonban túltesszük magunkat a kritikán, mit bánjuk mi, hogy nem felel meg a recipének, hogy nincs cselekmény, nincs egymásután, nekünk mégis szép. Magyarok vagyunk, szeretjük a nagy mondásokat. Nem hibáztatjuk mi Berendet, hogy sokat deklamál, meghallgatjuk, mert szép, amit mond, mert gyűjt — olyan tűz ég lelkében, mint a miénkben. Nem kérdezzük, miért dühöng az a Szafrán, mikor senki se bántja, együtt kesergünk

a grófnóvel, aki nem tud imádkozni, s nem kérdezzük, hogy hát miért nem tud? Sírunk bizony többet, mint a grófnő. Mit nekünk kritika? Több nemes érzés vibrál szívünkben e rossz színmű hallgatása alatt, mint amennyit tíz más német vagy francia szerző chablon — sablon — szerint készült műve kelthet. Csak kérjük meg Jókait, hogy írjon még többet”. Hasonlóan áradoztak a század eleji riporterek is.

Persze, a színpompás nyelv a századvégen sem biztosíthatta önmagában a kiemelkedő sikert. Más is kellett hozzá. Például az, hogy a dramatizáló sok pompás megfigyelést, sok tipikus jellemvonást, jól elkapott, ellentmondásoktól mentes figurát vigyen a közönség elé. Értő munkatárs kellett tehát ide. Olyan, aki nemcsak tudja, hogy a drámában „minden a jellemrajzon, a szigorú és hiánytalan, megokoláson fordul meg” (*Zsigmond Ferenc*), hanem aki a színpad törvényeinek és lehetőségeinek biztos ismeretében érvényre is juttatja azt. Megzabolazza a Jókaira olyan jellemző, gazdagon burjánzó cselekményt, és ellenáll az ábrándvilág magával ragadó csodás áramlásának.

Lehet, hogy ezért szerették jobban a nézők az átdolgozásokat, mint az eredetileg is színpadra készült drámai alkotásokat? *A szigetvári vértanúkon* kívül ugyanis egy sem bizonyult közülük hosszú életűnek. Vándortársulataink igazgatóinak jó érzékére esetleg csak helyes értesülésére (?) vall, hogy meg sem próbálkoztak például még megyénkben sem az 1891-ben írt, meglehetősen gyenge dráma, a 3 felvonásos *Aradi hősnők* színrevitelével (a Nemzeti Színházban is mindössze négyszer adták!), amelyben Jókai — elrugaszkodva a történelmi hűségtől — az 1735-ös békésszentandrási parasztfelkelés vezetőit: *Szegedinecz Pérot* és *Vértesi Mihályt* szálnalmas vígjátékszerepre kárhoztatva, nevetségessé tette. Lovagias gesztusból bohózatot írt egy olyan gyászos emlékezetű történelmi eseményből, amelynek végére 12 akasztással, kerékbe töréssel, felnégyeléssel sokak nehézasba verésével tett pontot a kegyetlenül őrzöngő királyi hatalom. Felsült szerelmeseket csinált belőlük, akiknek figyelmét az alispánné iránt fellobbant, valójában koholt szerelem eltereli az eredeti célkitűzésről, a harcról. A tragédia-téma vígjátékivá lesz így, csak azért, hogy az író kiengesztelje azokat az aradi asszonyokat, akik tiltakozásul a véderővitában 1889-ben elmondott, nagy felháborodással fogadott beszéde ellen, kijelentették: többé semmit sem olvasnak tőle.

Ahogy az 1891-es *Nemzeti Almanach*ban található vázlata: a *Szegedinecz Péro viselt dolgai* tanúsítja, Jókai nem ismerte a hiteles történelmi dokumentumokat. Kimondottan a színhagyományra épített, s azt kapcsolta össze a *Deli Markó*ról szóló mondával. Nem törődött azzal, hogy ténylegesen az elkeseredett békésszentandrásiak mentek el *Pérohó*z, hogy felkérjék: legyen a vezérük. Minthogy pedig nem tudott az elfogott békésszentandrási követek árulásáról sem, azt sem tudta, hogy a nagylaki — és nem a szegedi — rác várkapitány már ott sem lehetett az erdőhegyi csatában.

Ilyeneket írt rövid, néhány lapos értekezésében: „Volt pedig a rácoknak egy híres vezérök, a kit úgy hittak, hogy *Szegedinecz Péro*, a mi magyarul annyit tesz, hogy *Szegedi Péter*. Ennek támadt az a bogara, hogy ő felcsap *királynak* Magyarországon.

Különösen előmozdítá ezt a szándékát a magyar alföldi parasztek között támadt forrongás, a kiknek sehogy sem akart a fejükbe menni, hogy mire jó az az új regula, hogy ők ezentúl adót fizessenek és ujoncot állítsanak? A jó világban, ha jött a török, ha jött a tatár, amit kaphatott, azt elharácsolta, akit megfogott, azt rabszóra fűzte; — de a ki idejekorán elszaladhatott előle, az megmenté az irhát, s a mit a hátán elvihetett, abból nem kaphatott a martalóc. — De ime, az új rend szerint épen akkor kell fizetni, a mikor nem hajtják fel tüzzel-vassal, s szolgálni is kell, a nélkül, hogy az embernek elébb láncot vernének a lábára, s korbáccsal ütnék a hátát. Ez nem igazság!

Szegedinecz Péro maga szegedi kapitány volt. Onnan kiindulva, fellovalta a szomszédos békés-csongrádmegyei népes község lakóit, hogy ha ő lesz Magyarországon az úr, eltöröl minden portiót, dézsmát és robotot; s a kinek ez nem volt elég a lelkesedésre, azzal elhítette, hogy nem magának keresi ő a koronát, hanem annak a sokat visszaemlegetett *Rákóczynak* (sic!) a számára, aki még mindig nem szünt meg a magyarok felszabadítója lenni; csak arra vár, hogy idebenn elébb egy tekintélyes sereg támadjon, mely visszatérését követeli.

Rákóczy Ferenc pedig már akkor aludta örök álmát a rodostói sirboltban. De hát ezt a nép nem hiszi el. A délszláv népek ma is visszavárják a hős '*Deli Markót*', a királyfit, a ki nem halt meg, csak mélyen alszik egy sziklabarlangban, hármás (vas, ezüst és arany) kapu alatt, három lakattal lezárva. Ha egyszer a menyasszony hívására zár és kapu mind felpattan, akkor majd előjön a *Kraljevics* ismét; híres paripáján ülve, a ki úgy beszél, mint egy ember, s egyik hegyoromra a másikra szökken; akkor aztán meglesz a nagy szerb császárság. Ezt a hármás lakatot próbálgatják a muzsika ezermesterek váltig nyitogatni: a vas lakatba beletörött a kulcsuk, most az ezüst és arany lakatot fessegetik. Menyasszony már van; *Deli Markó* fejedelemfi is van: csak még a ló hiányzik, mely egyik hegyről a másikra tud ugrani".

Készséggel elismerjük: a történelmi hűség megszegése, illetve a valóság és a képzeletvilág illetén összevegyítése — legyen az írói vagy mondai eredetű — csakugyan lehetőséget nyújt a helyzetkomikumra építő, vaskosabb humort és megoldásokat kedvelő bohózat írására. Csak az a bökkenő: szabad-e és lehet-e egy ilyen kifejezetten tragédiához illő, végső kicsengésében példás emberi helytállásokat felmutató, brutálisan komor eseményt nevetető, groteszk vígjáték témájául és háttéréül felhasználni. Szabad-e deheroizálni? Szabad-e a tények meghamisításával, „mindenféle szépszerű furfanggal” egymásnak ugrasztani a szövetségeseket, hogy — megfélekezve szent fogadalmukról, közös esküjükről és célkitűzésükről — egymást pusztítsák, és véres öldöklésük végén az a *Péro*, aki ott sem volt az erdőhegyi csatában, verje szét és kergesse világgá *Vértesi Mihály* (és nem *János*, ahogy az író ismertetőjében emlegeti) paraszttáborát?

Helyzetkomikumban természetesen nem volt hiány. A rongyos álöltözetben, felismerhetetlen maskarakülsővel hazalopakodó alispántól és a sánta aradi várkapitány: *Tököli Ránkótól* kezdve, ki „olyan süket, mint a föld”, *Vértésiné* és az alispán felesége közötti régi barátnői (!?) kapcsolatra támaszkodó asszonyi praktikán át az előkelő szépasszony szerelmére áhító marcona vezérékig és a hivatalos formákhoz még az ún. rendkívüli állapotok között is mereven ragaszkodó gyáva tisztségviselőig, vagy az aradi delnök mosolyt fakasztó sereg-

szemléjéig: egy kicsit *Aristophanes Lysistratéjára* emlékeztető tennivalóiknak fontoskodó tudatosításáig szinte minden jelenetet átszőtt. Az 1889-ben megírt és 1891-ben, február 6-án a *Nemzeti Színházban* bemutatott darabon azonban ez sem segített. Nem tudott sehogy se megbarátkozni vele a közönség. Joggal. „Hazudni rút. Ez ellen a morál, // a társas illem egykint perorál” (szaval, tiltakozik) — intett 30 évvel korábban *Arany*, aki a költőnek, kinek „nemcsak szabad: szükség fillenteni”, azt is kötelességévé tette: „Győzz meg, hogy ami látszik, az való”. A valóság látszatát azonban Jókai bohózata „*igaz nélkül*” nem volt képes felkelteni és elfogadtatni. Nem volt ereje hozzá. Meg is bukott annak rendje és módja szerint. Sikertelen feldolgozását ma sem tekinthetjük másnak, mint egy dús fantáziájú, örök-álmodozó lélek sajnálatos eltévelyedésének, a szabadjára eresztett képzelet lélektanilag is megokolatlan tobzódásának.

Az orosháziak nem tudták megmutatni, milyen tisztelettel köszöntötték volna Jókait, az írot. Többé nem jött el sem a községbe, sem annak környékére. Kevés Békés megyei ismerőse vagy meghalt, vagy a fővárosba költözött. Baráti látogatásra hová és miért jött volna? Pártvezérével: *Tisza Kálmánnal* Pesten is találkozhatott. Író társa a korai halállal eljegyzett *Justh Zsigmond*, aki idegeiben érezte a régi típusú irodalmi szemléletmód törvényszerű végét és a művészi forradalom kikerülhetetlenségét, a Bajza utcai házban kereste fel, hogy kellemes eszmecsereket folytasson vele és még inkább testi-lelki barátaival: a *tigriskének* becézett *Feszty Árpáddal* és feleségével, a „modern asszony” *Jókai Rózával*, „ki egy — nem, két generációval van előbbre, mint atyja”. Új ízlést, új látás- és gondolkodásmódot látat *Justh*nak az az öreg mesemondóról készített találó portréja is, amely egy kicsit *Az aradi hősnők* keletkezésére is feleletet ad. Így jellemezte 1889-ben a *Hazai Naplóban*: „Jókai Mór — mikor először találkoztam vele, egész gyermekkorom eszembe jutott. Egy életet tudott műveivel telíteni — egy egész fiatal életet. 16-ik évemig kedvenc író volt, majd meguntam, az ezután írt dolgait nem bírtam elolvasni, a realisabb gondolkozással realisabb könyveket szerettem meg, aztán a „mesterséggel” a tudatos olvasást is megtanultam — s ma, midőn az öreg, nagy költő világoskék jóságos szemeibe tekintek, lassú, behízelt hangját hallom, eszembe jut megint mindaz a régi-régi szép hangulat, azok az elragadó regék, az a fantasztikus világ, amelyet annyival jobban szerettem már akkor is az életnél!

Jókai mindenesetre az, kiről a legeltérőbb nézetet hallhatja az ember (mindenesetre elég nagy arra, hogy ez így legyen), vannak, kik istenítik, vannak, kik schwindlert (csaló) látnak benne — egyik sem, *csak* egy igen nagy naiv ember.

Azt mondják, sokszor változott, ez tudatosabb, intelligensebb embereknél is gyakori. S el lehetne mindenesetre mondani, hogy a legkiválóbbak változtak a legtöbbször!

Hogy nem igaz ember? Mindenesetre annak az igazságáról, amit ír, meg van győződve, csakhogy álmodni született s nem az igazságot keresni és bizonyítani.

Egyáltalán a mai reális világgal szemben az az óriási hibája és erénye, hogy a való világ nem létezik reá nézve.

Regényei álmok, s aki, mint a mi pedáns — és goromba *Péterfynk*, a realisztikus iskola szempontjából bírálja, olyan erratumot (hibát tévedést) követ, el, amelyet egy kritikusként nem szabad elkövetnie.

Olyan, mintha a hattyút nyársra húznánk, s csodálkoznánk azon, hogy olyan híres madár, mikor olyan rossz pecsenye.”

Nekrológot írt a csáki *Geiszt* uradalom népszerű gazdatisztjéről, a „csinos népdalokat” szerző *Petőfi István*ról: az utolsó *Petőfi*ről, „István öcsém”-ről, ki „egyszerű kézművesből önművelődés alapján küzdte fel magát . . . minden európai nyelvet beszélő” művelt férfit, mezőgazdasági szaktekintéllyé, a magyar irodalom pártfogójává.

Erős lírai hangvételű írással búcsúzott el a volt kedves pápai diáktárostól és barátától, a „gazdag tehetségű” mezőberényi *Orlai Petrich Somától*, akinek élete utolsó negyedszázada „elremítő küzdelem” lett az „utolsó lélegzetig, a megkínzott szív, a vaksággal fenyegető szemek, a szétszakadó agy, a megbénult kezek végső erejével. Küzdelem minden ellen, ami egy mártírnak kiválasztott embert s még azonfelül művészt a világból kiüldözni összeküzdött”. Kevés szívbemarázóbb búcsúztatót írtak ennél az őszinte hangvételű, ifjúkori emlékeket idéző, a nagy társra: *Petőfi*re is emlékező, fájdalmasan megrázó nekrológnál. Arra a tehetségérlelő időszakra is visszaemlékezett itt, amelyre a nagy festő így gondolt vissza 1879-ben: Néha, ha időnk engedte, Jókaival ketten rajzolgattunk és festegettünk szűk szobánkban. A színek egymásra gyakorló vegyi hatására nagy súlyt fektettünk, ebben Jókai volt a mester. Ő tudta, hogy milyen színeket szabad csak egymással keverni, hogy azok meg ne változzanak, s műveink örök időkre megtartsák frissességüket. Rajzban pedig *Petőfi* ítélete volt a döntő”.

Mint szomorú visszatérő jelenséget, hadd említsük meg: nem csak *Aranyt* és *Ötvöst*, őt is megcsípkedte a szarvasi *Simon István*. Érdemes utalni erre is. Úgy látszik, csalhatatlan érzékkel megérezte, kortársai közül kik lesznek a sors kegyeltjei, akikbe érdemes belekötni.

1886-ban, amikor *A ki a holta után áll bosszút* című novellájában Jókai a pályakezdő évekre emlékezett vissza, s egyik legelső elbeszélésének, a *Pesti Divatlapban* megjelent *Kártyának* a megírási körülményeiről és fogadtatásáról számolt be olvasóinak, mint első reflexiót, „a példátlan gorombaságáról nevezetes” *Simon István* levelét idézte, amely így kezdődött: „No, gratulálok a bécsi vörös toronynak az új kandidátusához, a kit benned megnyert”. A nem mindennapi faragatlan kritikához Jókai ezeket fűzte hozzá: „Az a bécsi vörös torony, a bolondok intézete. Ez (ti. a kíméletlen bírálat) buzdító hatással volt reám nézve. Ha a drámámmal (a *Zsidó fiú*) az akadémiai pályadíjat megnyertem volna, nem lelkesített volna úgy fel, mint *Simon Pista* kritikája. Mindig az kellett nekem, hogy szidjanak”.

1894. január 6-án, írói munkásságának ötvenedik évfordulóján, Békés megye is képviseltette magát a fővárosi Vigadóban rendezett díszünnepségen. Az előkészítő és „ünnepreendő nagybizottság” előkelő tagjai között (titkára: *Szemere Attila*), ott volt az időközben meghalt nagy zeneszerző: *Erkel Ferenc*; a gyulai születésű író és publicista, a forradalmi eszmék terjesztésében példás szorgalmat tanúsító szabadságharcos lap: a *Márczius Tizenötödike* szerkesztője *Pálffy Albert*; az orosházi eredetű *Thék Endre*, akinek magasfokú ízlését és művészi látását a párizsi *Louvre* múkincsei formálták ki, s természetesen a három *Tisza: István, Kálmán és Lajos*. A megye 6 tagú küldöttsége élén *Dr. Fábry Sándor* főjegyző állt, míg a bizottságban *Beliczay István* ny. főispán, *Terényi Lajos*,

Haviár Dániel, Veres József orsz. gy. képviselő és Geist Gyula nagybirtokos kapott helyet. Békés megye „emlékajándékát”: egy fehér bőrbe kötött, aranyozott keretű, középen a vármegye címerével ellátott díszalbumot Dr. Fábry Sándor vármegyei főjegyző adta át az ünnepeltnek. Ezenkívül díszalbummal kedveskedett „Békés — Gyula” és Szarvas városa, a békéscsabai Polgári Kör és az ugyancsak békéscsabai Casino, Gyula városa pedig pergamenre írt díszes oklevéllel juttatta kifejezésre Jókai iránti tiszteletét és nagyrabecsülését. Az itthoniak általában jól szervezett, bállal összekötött irodalmi műsorral emlékeztek a nagy eseményre. Ezeken többnyire a helyi vezetők ismertették az író gazdag életművét, és méltatták azt a korszakos jelentőségű munkásságot, amelyet Jókai népünk kulturális felemelése érdekében fejtett ki.

S ezzel mintha tökéletesen le is róttá volna a hivatalos Magyarország Jókaival szembeni köteleességét. Az alkonyt bearanyozó, valóban impozáns ünnepség után váratlanul és érthetetlenül egyre népszerűtlenebb lett. Beállt a napfogyatkozás. 1896-ban a sikertelen karcagi választással kibukott a képviselőházból. (A korabeli szokás szerint másik kerületben még csak fel sem léptette a Szabadelvű Párt.) Többé dekórumnak se kellett oda. Aztán három évvel később egy nagy port kavaró botrány tehetetlen, szenvedő hőse lett. A szeszélyesen változó közvélemény nem tudta sem elfogadni sem megbocsátani neki második házasságát. A gúnyolódók ezrei támadtak rá, és a millennium nacionalista gőzétől fűtve meg a századvég asszimilációtól irtózó fajmagyar hangadótól felbőszítve, egyenesen az ezeréves történelmi Magyarország szellemének a durva megsértésével vádolták. Természetesen nem a nagy korkülönbség (54 év!) — az öreg ember nem vén ember tézisének a gyakorlati igazolása, hanem a második feleség: Nagy Bella zsidó származása okán, pedig ezzel életének közismert elvi-politikai kérdésére is kétségbevonhatatlan választ adott. Arra, amit Orosházan, de máshol is, ha mód adódott rá, buzgón és hittel fejtegetett, s amelyről számos cikke, köztük a „Hogyan lettem én filosemitává?” (Pesti Hírlap, 1884) is szólott.

Kései házassága szomorú közügy lett. Szemben az elsővel, amely a Petőfivel történt kellemetlen szakítást nem számítva, kizárólag a Jókai családban keltett vihart, ez jócskán túlnőtt a familiáris kereteken. Pedig durva családi gesztusokban most sem volt hiány. Fesztyék például nemcsak a kegyeletsértés bűnét olvasták a fejére, hanem még az elmebaj bélyegét is rá akarták sütni, csakhogy megfosszák a nősülés jogától. Most felhördült ellene szinte az egész Magyarország. Szájára vette mindenki, és — ami a legszomorúbb —, alig talált pártfogó szívekre. Úgyszólván meghalt a nemzet számára. Mélységesen beigazolódott a Bach-korszakban készített sivár látélet: „Kövület” lett, aki „még gondolkozik”. Azaz, igazi lelki halott, akit — elveszítvén élete nélkülözhetetlen elemét, az éltető népszerűséget — pusztá vegetálásra kárhoztatott a századforduló magyarsága. Túlélte önmagát. Arra predestinálta a sors, hogy majdnem saját példájával igazolja be a 80-as évek legelején írt 4 kötetes regényének (Akik kétszer halnak meg) szomorú igazát és aktualitását.

Írói munkásságának a lendülete ennek ellenére is töretlen maradt. Gyógyító orvosság volt számára az írás. Oltalom az elsivárosodás, a növekvő elszigetelődés ellen. A társadalmi közöny ellen. Sorra jelentek meg új regényei, ezeket azonban már korántsem várták és olvasták olyan lázas izgalommal, olyan

feszült érdeklődéssel, mint az aranykorban írottakat. Az új generáció nem rajtuk nevelkedett már. Jól érezte *Justh Zsigmond*: írói módszerein túlhaladt a kor ízlése — a realizmus végképp háttérbe szorította a romantikát. Azt még az ő hatalmas életműve sem tudta tovább tartósítani.

Életének ebben az alig több mint fél évtizedet felölelő, megindítóan szánnyivaló időszakában — tudomásunk szerint — csupán egyetlen írása kapcsolódott Békés megyéhez. Ezt egy nemes emberbarát-intézmény — a gyulai *József szanatórium* — emlékkönyve számára írta. Feltehetően ez volt élete utolsó, kiadásra szánt, leírt gondolata. (*Nagy Miklós*). Nem sokkal 1904. május 5-én bekövetkezett halála után jelent meg a *Budapesti Napló*-ban.

Tudatában volt, milyen fontos ügy szolgálatába szegődött, hiszen életét fiatalokora óta kisebb-nagyobb időközzel végigkísérte a tüdővérzés, a kínzó „mellbetegség”. Ezt gyógyítandó, vállalta például 1858-ban is orvosi tanácsra a fásasztó „more patrio” utazást Fatia Negra mesés birodalmába, „Erdély nyugati havasai” közé.

A dr. *Lukács György* főispán által 1901. február 25-én javasolt „első népszanatóriumra” égető szükség volt a poros Alföldön. Békés megye — ahogy ezt *Aradszky Pál és Kási Gyula: A József szanatórium alapításának és építésének története* (Gyula, 1982) című tanulmányából olvassuk, az ország egyik legveszélyeztetettebb területe volt. 1170 áldozatot követelt itt 1900-ban az akkori — a jelenleginél lényegesen kisebb — területen az alattomos kór, a magyar betegség: a „morbus Hungaricus”. Sajnos, máskor sem volt kedvezőbb a helyzet. Mint-hogy pedig — így igazolják a korabeli statisztikák — a gümőkóros halálesetek a tüdőbetegek számának kb. az 1/6—1/7-ét tették, megyénkben 7—7 és 1/2 ezer szerencsétlen várta évről évre magatehetetlenül a kegyetlen sorvasztó halált.

Jókai már 1899. szeptember 12-én „fölvívást” intézett „a magyar emberiséghez”, amelyben „a szegény sorsú tüdőbetegek szanatóriumának” a felépítéséhez és annak zavartalan működtetéséhez szükséges összeg előteremtése végett közadakozásra szólította fel a közönséget. Példát is adott az adakozásra: „Én magam, ki őseimtől nem örököltem nagy birtokot, kinek szerencse nem osztott kincseket, ki folytonos munkám után élek — közölte felhívása befejező részében — ezer koronával járulok a szent cél eléréséhez. Bizton hiszem, hogy mindenki, akiben istenfélő, hazát szerető szív dobog”, a saját tehetsége szerint áldozatot hoz, hogy vele bajba jutott embertársain segítsen.

A felhívás és a Jókai által felajánlott tekintélyes összeg — a dátum is tanúsítja — nem a gyulai szanatórium anyagi alapját és népszerűsítését szolgálta és erősítette. Azt az országos mozgalmat segítette, amelyet minden bizonnyal *Korányi Frigyes* döbbenetes hatású, de a megoldás reális lehetőségeit is felvázoló tudományos előadása indította el. 1894. szeptember 7-én tartotta ezt a hazánkban ülésező nemzetközi higiéniai és demográfiai kongresszuson. Ennek hatására adta ki 1897-ben a belügyminiszter is azt a körrendeletet, amely országos ügyé emelve a tuberkolózis elleni védekezés megszervezését, a közigazgatási hatóságokat a mozgalom lelkes felkarolására, anyagi támogatására és közismertté tételére szólította fel.

Nos, az *Országos Közegészségügyi Tanács* elnökének: *Korányi Frigyesnek Perczel Dezső* belügyminiszterhez benyújtott jelentése, illetve a miniszter hivata-

los körlevele arra serkentette *dr. Lukács Györgyöt*, hogy a megyétől elvárt kvóta: a budapesti szanatóriumi ágy-alapítvány helyett — miután az 1/3%-os pótdójavaslatot a vármegye közgyűlése elutasította — egy önálló, Békés megyei szanatórium létesítésére tegyen indítványt. Felvetésének sikere lett, s 6 éves „sziszifuszi” munka után 1907. október 12-én fel is avatták a gyulai *József szanatóriumot*.

Ennek az intézménynek az emlékkönyvébe készítette Jókai azokat a Budapesti Naplóban közölt, „nemes humanizmusra erős haza- és népszerűsre, romantikus nyelvi képzeletre” valló sorokat, amelyeket mi a *Békés* 1904. május 29-i száma alapján idézünk: „Emberirtó vész fenyegeti nemzetünket: az egyre elhaltalmasodó tüdővész. A sírok beszélnek hozzánk, a temetők ijesztően szaporodó sorai hirdetik romlásunk nagyságát. Minden érző szívnek meg kell indulnia, az egész társadalomnak föl kell buzdulnia a vész sikerteljes leküzdésére, amely már a jövő nemzedékét is fenyegeti továbbterjedésével. Van segítség a vész ellen, de ahhoz erélyes áldozat kell: egy szanatórium felállítása, melyhez tetemes pénzbeli adakozásnak kell járulnia a nemzet részéről. Csoportosuljunk e feladat keresztül vitelére. Istennek tetsző lesz e hadjáratunk, hol angyalok küzdenek démonok ellen. Az ember, ki a halál ellen küzd: isteni munkát végez. A hazaszeretet és a népszerűsre ikertestvérek; aki a népet megtartja, a hazát tartja meg. Minden áldozat az égbe száll föl. Ne késsünk vele. Jókai Mór dr.”

A nemzet sorsáért aggódó Jókai élete fonalát nem sokkal e szép emléksorok megírása után elvágták a végzet kegyetlen asszonyai — a párkák. Szíve megbénult, s ő csendben eltávozott az élők sorából. Nem tudta győztesen megvívni a saját harcát a halál démonai ellen. Alulmaradt az „isten munkában”. A gyulai szanatóriumi bizottság a hír hallatára azonnal intézkedett, s a május 9-ére tervezett estélyt 15-ére halasztotta. Ekkor *mesélte* el *Eötvös Károly* Jókairól a következő, adataiban pontatlan és téves történetet: „Mikor az orvosok fölboncolták, tüdejének alsó részén vették észre, hogy valamikor tüdővészben szenvedett. Ő maga sohasem tudott erről (!!!) pedig ezelőtt 40 esztendővel Jókai Mórt is megrohanta e betegség. Életének legszebb éveiben volt ekkor. Arca elhalványodott, és hiába fordult orvosokhoz, azok nem tudtak rajta segíteni. S ekkor a Balatont ajánlották. Itt betegsége elmúlt, tüdeje és életkedve újra egészséges lett.”

A Balaton nagy szerelmese: *Eötvös Károly* „meséjének” egyik-másik állításával valóban közel került az igazi meséhez. Jókai — tudjuk — nagyon is tisztában volt a maga betegségével (ezért ment el a festői szépségű Nagy Bihar-hegység vidékére), s ezt nem rejtette soha véka alá. „A magyar emberiséghez” címzett, általunk már ismertetett fölhívásában 1899. szeptember 12-én például ekként hivatkozott rá: „Hogy ez emberbaráti ügyben én szólalok föl, arra engemet Isten iránti hála kötelez. Évtizedek előtt, harminc évnél is régebben, oly nagyfokú mellbajban szenvedtem, hogy soha egy új tavaszt nem ígérhettem magamnak; az orvosi tudomány minden gyógyszerét kipróbálta rajtam, kétséges sikerrel”. Gyógyulását is mindenekelőtt az „istenáldotta tiszta lég” csodatevő erejének tulajdonította, mert „a gyógyszerek — úgymond — csak enyhítik, gátolják a bajt”, míg a „tiszta levegő . . . megszűnteti, elenyészteti.”

Önmaga példájára hivatkozva ajánlotta mindenkinek a tiszta, ózondús levegőt árasztó szélvédett völgyeket, és sürgette az ott felépítendő tüdőszanatóriumokat. A gyulait is.

A halál mindent megold és mindent megbocsát. Temetésén óriási tömeg vett részt, hogy lerója előtte őszinte háláját, kiengesztelődve második házassága iránt. Ott volt a gyászolók között megyénk küldöttsége is; végigkísérte utolsó útján, és elhelyezte sírján a kegyelet virágait. Egy kicsit szegyenkezve is talán az itt átélt két szomorú nap miatt, de megköszönve azokat a jótéteményeket is, amelyekben bennünket is részesített. Élete utolsó, szimbolikusan szép, nemes gesztusát is.

A vármegyei közgyűlésen 1904. május 24-én *dr. Lukács György* főispán emlékezett reá, és az alábbi emelkedett gondolatokkal hajtott fejet írói és emberi nagysága előtt: „Mély megilletődéssel emlékezem meg, mélyen tisztelt törvényhatósági bizottság, Jókai Mór halálával bennünket ért nemzeti veszteségről. Jókai fizikai elmúlásával szelleme és eszméi halhatatlanságot nyertek. Jókai, minden idők egyik legnagyobb írója, a legnagyobbak közül is azzal válik ki, hogy minden ízében nemzeti, magyar. Az a sok millió betű, mit életében egybeírt, hasonlíthatatlan lelki gyönyörére öregnek, ifjúnak egyaránt, mind a magyar történelem, a magyar nemzeti nagyság, a magyar jellem, természet, ész, tudás, törekvés és akarat visszatükrözése. Az ő írásai egymagukban több rokonszenvet szereztek a mi nemzetünknek, mint korszakok összetett munkássága.

Jókai munkásságát, Jókai életének nemzeti jelentőségét ebből a szempontból kell megítélni. Benne a nemzet nemcsak a nagy író, a koszorús költőt gyászolja, hanem gyászol benne egy nagy hódítót is, aki tollal kezében több győzelmet szerzett, több dicsőséget aratott nemzetének, mint hatalmas hadvezérek kardja és vitézsége. Az általános, mély gyászból, mely Jókai halálával sújtotta a nemzetet, törvényhatóságunk is méltóan vette ki részét. Küldöttsége koszorút helyezett a ravatalra, és elkísérte utolsó útjára a nagy férfit, akinek tollából oly varázslatos szépséggel folyt a mi zengzetes, szép hazai nyelvünk, amely szépen előtte toll nem írt és nem fog írni utána soha”.

A főispán mély tiszteletet sugárzó, vallomásos szavai a nemzeti gyász döbbenetében a századelő derékhadának a véleményét fejezték ki. Ez a generáció vallhatta magát igazán Jókai szellemi örökösének. Gondolkodását, nemzeti tudatát, erkölcsi-etikai normáit ő formálta ki. Ezért érezzük hitelesnek és őszintének *Lukács* megemlékezésének nagy hatású, felemelő gondolatait; ezért búcsúunk vele mi is. Többet, igazabbat, emberibbet a helyi lapok szövirágos nekrológjai sem mondtak róla.

Volt iskolámnak: az orosházi
Táncsics Mihály Gimnáziumnak
küldöm

Táncsics Mihály Békés megyei kapcsolatai

a) Táncsics és Békés megye kapcsolata 1848—49-ben. b) Megyei érdekeltségű cikkek a *Munkások Ujságában*. c) Orosházi képviselői tevékenysége.

A *Munkások Ujsága* egyik pesti levelezőjének 1848. október 20-án keltezett tudósításában a következő kis versike olvasható:

Csak az az üdvösséges út,
Mellyet tör Táncsics és Kossuth,
S ki ezeket nem követi,
Az hazáját sem szereti.

Az élesedő politikai küzdelem ékes bizonyítéka és az új típusú plebejus demokráta hazaszeretet hű kifejezője ez a Kossuth-nóta ritmusára készült dal. Olyan radikális gondolkodású ember írása, aki a forradalom szimbólumát látta a konokul öntörvényű, de sohasem öncélú Táncsicsban és az ékesen szóló nagy jurátus-agitátorban: *Kossuthban*. Tudta, hogy a börtön, amellyel meg akarta bélyegezni a hatalom, nem ártott nekik. Sőt. Növelte tekintélyüket, felerősítette szavuk erkölcsi hitelét és súlyát. Szilárdan bízott bennük és vezetői elhivatottságukban, és mint azonos ideológiát képviselő népparát-politikusokat, szorosan egymáshoz kapcsolta, nem érezvén még semmi lényeges szemléleti különbséget köztük.

A reformnemzedék vezéregyénisége: *Kossuth* természetesen jóval ismertebb volt, mint Táncsics, aki 1848. március 15-én szinte egycsapásra robbant bele a magyar közéletbe. Nevét ekkor kapta szárnyára a hír, jóllehet újságírói, tankegyetemesi, politikai és szépirodalmi tevékenységét — elsősorban hangjának és eszméinek merész szokatlansága miatt — már jó ideje számon tartották a beavatottak. Országos hírnevét azonban annak a nagyszerű forradalmi tettnek köszönhette, amellyel a *Nyári Pál* és *Klauzál Gábor* vezette lelkes pesti ifjúság és a hozzá csatlakozott munkástömeg „a hazaszeretet tiszta lángjától hevítve”, egyben forradalmi érettségét is igazolva, kiszabadította börtönéből.

Erre mutat *Osgyáni*, valódi nevén *Osváth Imre* kötegyáni református lelkész 1848. május 22-én írt levele is (megjelent a *Munkások Ujsága* 1848. jún. 4-i számában), amelyben többek között ezeket közölte: „Tegnap számosan jelentek meg nálam polgártársaim közül”. Arra kértek, mondjam meg, „honnan származott az a jó lelkű Táncsics uram, ki oly szentül beszél a mi állapotunkról, hogy mi sem tudjuk inkább (értsd: ismerjük jobban) a magunk javát, mint ahogy ő leírja”. Természetes ösztönrel éreztek rá, hogy ő képviseli legmaradéktalanabban érdekeiket, reá számíthatnak a leginkább a politikai küzdőtér harcosai

közül. Nem tudtak sokat persze *Kossuthról* sem, kit szintén közelebbről kívántak ismerni, mert — mint mondták — „ők tettek bennünket szabad polgárok-ká”, s ezt „a gyermekeknek is tudniok kellene”, hogy „idővel áldhassák jószágokért”.

Valójában kevesen hallhattak róla s még kevesebben ismerhették személyesen a szabadságharc előtti Békés megyében. Önéletírásából, az *Életpályámból* sem következtethetünk másra. Egyedül a *Vajda Péter*hez fűződő barátságról tudunk bizonyosan (*Karacs Teréz* jóval később került Békésre). Ő csakugyan barátjának vallhatta a nála 9 évvel idősebb, szintén dunántúli születésű Tánacsicot. A közös jobbágyi eredet, a paraszti élmények áradása, a belülről szemlélt paraszti sors elkötelező ereje, az elnyomott nép igazának lankadatlan kutatása és a felismert természeti törvények, általános emberi szabadságjogok hirdetésének példamutató buzgalma az embertelen feudális erők ellenében számos közös személyiségjegyet formált ki bennük.

Külön tanulmányt érdemelne ez a viszony. A példák hosszú sorával lehetne igazolni a nézetazonosságot, rámutatva közben a megegyező forrásokra és a gyakorlati megoldások terén mutatkozó hasonlóságokra. Mint a szorgos méhek, úgy gyűjtögettek mindketten a hasznos tapasztalatokat, és érlelték a gyökeres változást előkészítő elméleteket, nem hagyva figyelmen kívül egyetlen kecsgetető alkalmat és lehetőséget sem. Nagy osztályöntudattal bíró, hasznos polgárok kívántak lenni. Ismerték és számon tartották a művelt Európa minden jelentős bölcselőjének társadalompolitikai elveit. Nemcsak a francia materialista filozófusok, utópista szocialisták és moralisták elméleteire meg a természettudományok gyors fejlődését elősegítő felvilágosodás eszmevilágára építettek, hanem a klasszikus német filozófia nagy reprezentánsainak és társadalombölcseleinek a műveire, sőt a kor legmodernebb pedagógiai irányzataira is. Ezek alapján tettek hitet a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetését szorgalmazó, „nemzeti és nyelvi egységet teremtő, szigorúan szabadelvű nevelés” mellett.

Nem alaptalan a feltevésünk, hogy *Vajda Péter*nek a szentháromság-tagadók vallása iránti rokonszenvét is Tánacsics alapozta meg és formálta ki, feltehetően már 1836-ban, amikor Erdélyből hazatérve — a fiatal *Teleki Sándor gróf* nevelője volt — *Garay János*nál, *Vajda* sógoránál és barátjánál kapott szállást. Tánacsics ugyanis nagy érdeklődést tanúsított a számára ismeretlen felekezet iránt, s roppant kedvező véleményt alakított ki róla. Önéletrajzában azt szögezte le, hogy „a létező vallások között egyedül az unitárius vallás felel meg leginkább a józanész követelményeinek”. Körülbelül ezt vallotta *Vajda* is, ahogy ezt egy *Socinus*ra hivatkozó *Székács*nak írt levél is igazolja. Barátságukat a budai hegyekben tett közös kirándulások és a *Kunoss Endré*vel együtt szerkesztett rövid életű lap: a *Természet* (melléklapja a *Lombok* volt) is erősítette.

Csak a magyar társadalmi-politikai valóságot és az eszmék forradalmasító erejét értékelték túl. Ezért kerültek minduntalan szembe a cenzúrával és a törvénnyel. Kicsit a jövőben éltek; inkább a „messze jövővel” vetették össze a „jelenkort”, nem izgatta őket túlságosan a múlt. Nem mérték fel aprólékos pontossággal a megszokás és a történelmi hagyomány erejét, a *nemzet érettségi fokát*, annak ellenére, hogy „a végzetszerű sors” belenyugvást sugalló, divatos elméletét sem fogadták el. Újságaikban (*Világ*; 1841, illetve *Munkások Újsága*:

1848) elsőként szólaltatták meg az egyszerű népet. „A kevésbé tanult sokasághoz” szóltak, követelvének sok más között a hűbéri szolgaság teljes eltörlését — a társadalmi átalakulást, a parasztság teljes felszabadítását téve a kor elsőrendű politikai feladatává.

Vajda és Tánicsics baráti kapcsolatainak — sajnos — nem voltak kimondottan Békés megyei vonatkozásai. Ezért bármennyire kínálja is magát a plebejus népi gyökerű eszmei rokonság elemzése, le kell mondanunk róla. Nem tartozik vizsgálódásunk körébe.

Hogy mit jelentett Tánicsics népszerűsége szempontjából március 15-e, azt a júniusi nemzetgyűlési választások érzékeltetik a legjobban. Amikor *Petőfit* saját szülőföldjén buktatta meg a reakció, őt nem kevesebb, mint öt kerület kérte fel követének, köztük a békési és a szarvasi is. Az *Életpályámban* ezeket olvashatjuk erről: „Alig ejtettem meg Siklóson megválasztatásom, Békés város küldöttsége jött, meghívott engem, és azonnal meg is választott. Ugyanez alkalommal fölhívtak Szarvas város polgárai is, de kinyilatkoztattam, miszerint két vagy éppen három területet képviselni a törvény nem engedi, és mivel a már két helyen történt megválasztásom valamelyikéről is le kellend mondanom, a meghívást nem fogadhatom el”. Végül — mint tudjuk — Siklós követe maradt.

Nem tudhatni pontosan ma már, kik lehettek a helyi javaslattevők. Nem is fontos túlságosan. Tény viszont, hogy Tánicsics döntése — vagyis a békési és a szarvasi mandátum visszautasítása — nem zavarta meg az egészséges politikai és személyi kapcsolatok felvételét és kiépítését. Ez a *Munkások Ujságának* tudható be, amely a *Függetlenségi Nyilatkozat* szellemi előkészítésében, a független és szabad Magyarország eszméjének a propagálásában kiemelkedő szerepet játszott. A forradalmi vívmányok megőrzéséért küzdő, igénytelen külsejű, de bátor hangvételű népiúságot hamar megszerette és magáénak vallotta a nép. Szerette, mert bátran küzdött a demokratikus jogok kiszélesítéséért, okos érvekkel követelte a regáléjövödelmek megszüntetését, megalkuvás nélkül harcolt a tagosítások és legelőelkülönítések során elkövetett visszasságok orvoslásáért, a nincstelen paraszti tömegek földhöz juttatásáért, a Habsburg-érdekeket védő arisztokraták és a klérus birtokainak lefoglalásáért és szétosztásáért.

Nyilvánvaló, hogy még a politikai szempontból fejlettnak mondható Tánicsicsnak sem voltak tökéletesen kikristályosított, változtathatatlan társadalompolitikai elképzelései. Sokat alakult ő is a *vallató időben*, a márciusi események hatása alatt. Ekkor vált radikális reformerből forradalmárrá. Addig — mint az örök váltság elvének harcos szószólója — olyan jobbágyfelszabadítással is egyetértett volna, amely egy szesszió föld árát — a föld minőségétől függően — 1000—1500 forintban határozza meg. Jól ismerte pedig, amint ezt az alábbi idézet is tükrözi, a természetjog egyenlőségét: „Ha most azt vetné valaki ellenem — írta —, hogy kevés az említett ár egy sesszióért váltságdíj, azt felelem: minden gazdának annyihoz, mennyi családja fenntartására szükséges, ingyen is természetes joga van; ellenben annak, kinek ősei többet foglaltak el, mint mennyire szükségük vala, igazságos kötelessége a fölösleget ingyen is átengedni; csak munkájának, fáradságának gyümölcsét tarthatja meg igazságosan, nem pedig a földet, mely nem az övé, hanem mindnyájunké, kik abból élni kényyszerülni vagyunk a természet törvénye szerint”.

Március idusa után, amikor a „rendiség szelleme alapjaiban megingott”, már elvetette ezeket a reformista elveket, és igazságosnak kizárólag a megváltás nélküli földreformot tartotta. A természeti jog következetes érvényesítésének az elvére helyezkedett az ún. történelmivel szemben. Messze túllépett azon a kárta-lanítással — *kármentesítéssel* — egybekötött jobbágyfelszabadítási programon és azon a szavazati joggal kapcsolatos népképviselési reformtervezeten, amelyet az osztálykötöttségei miatt is lassabban radikalizálódó *Kossuth* képviselt.

Szembe is kerültek hamarosan. De nem is lehetett mást várni, hiszen Táncsics nagyon *rendellenes* jelenség volt mind a közéletben, mind a korabeli magyar parlamentben. „Nem áldott meg az Isten oly kellékekkel, melyek számomra ott — ti. a képviselők között — babérokat teremthettek volna” — szúrta le a keserű tanulságot az *Életpályámban*. Társai hamar felfedezték benne a nem közjük valót, az idegent, a nem szokványos viselkedésmódot és lelki alkatot. Azt az akkortájt szokatlan nézőpontot és gondolkodásformát, amelytől minduntalan félniük lehetett.

Táncsics, akit szinte senkihez sem fűztek a képviselőházban mélyebb baráti szálak, hamar felfigyelt erre, s az okokat keresve két alapvető dologra figyelme-zett. Egyrészt megkésett iskolázásában, másrészt osztályhelyzetéből fakadó sajátos emberi tulajdonságaiban, jellemében fedezte fel azokat a jegyeket, ame-lyek sajnálatos magányosságát előidéztek. Tárgyilagos diagnózisa a lényegre tapintott. Úgyannyira, hogy egyszerre megvilágosodik előttünk az is, miért nem tölthetett be ő: március 15-e lelkesen ünnepeelt hőse, a korán jött forradalmár, a szabadságészme élő szimbóluma jelentősebb irányító szerepet a nemzetgyűlé-sen. A következőket állapította meg: „Egyik oka ennek az, mert az eke szarva mellett növekedtem föl, hol nem hintették el a dikciózás magvait; ifjúságom éveiben, mikor a kebel minden szépre, jóra legfogékonyabb, nem híres tanárok csepegtették belém a szónoki kellékeket, hanem a robotosok háta mögött ácsorgó hajdúk mogyorófa-pálcáikkal mérték nyakam közé a munka szabálya-it; hivatalos szobák zöld asztalai körül sohasem forogtam, mik a dikciózás iskolául szolgálnak”. Egyáltalán nem kis, nem lebecsülendő teherterhelés volt ez a rendi országgyűlések pufogó frázisaihoz, szóvirágos szónoklataihoz ragaszko-dó, társadalmi összetétel szempontjából attól alig-alig különböző országgyűlés világában.

A másik még döntőbb, még meghatározóbb. Nem formai, nem stiláris, hanem belső, morális jellegű. Szervesen kapcsolódik az elsőhöz; arra épül, abból következik, bár látszólag csupán ön maga politikai elveinek, elkötelezett plebe-jus demokratizmusának és osztályhűségének az eredeti világítja meg nagyszerű önjellemzés keretében. Megalázó és védtelen társadalmi helyzetéből, jogi, gaz-dasági kiszolgáltatottságából több pozitív erkölcsi tulajdonságot származtatott. Például ilyeneket: „. . . bennem ifjúkorom alatt az álműveltség, szemfényvesz-tés, részrehajlás nem rontották meg az eredeti természetességet; belőlem a valódi szabadságot, a szoros igazság érzetét ki nem irtották az önérdekek, keblem csak a közjóért dobogott; mellék tekintetek határozatom megváltoztatására befo-lyással nem bírhattak soha”. Ezekkel a sajátos jegyekkel csakugyan rendelkezett is.

Táncsics az ember- és szemléletformáló gyermek- és ifjúkori élményeknek, illetve a felsorolt személyiségjegyeknek tulajdonította tehát, hogy oly gyakran került ellentétbe „az ingadozó véleményű képviselők sokaságával”. Valószínűleg igaza volt, hiszen ebből a nézőpontból ítélve, tökéletesen érthető, miért nem szívelte sem a „kötelességmulasztó, henye vagy csak kártyázó”, sem a személyes áldozathozatalra képtelen és csak szóban demokrata honatyákat. Egységes falanxot képezve támadtak rá ezek, valahányszor olyan javaslattal állt elő, amely sértette egyéni érdekeiket. Ilyenkor a legdurvább obstrukciós eszközök bevetésétől sem riadtak vissza. „A tulajdon szentségének védelmében” előbb a szőlődezsma kárpótlás nélküli eltörlésére, majd a legelőelkülönözésre — úrbéri rendezésre — tett javaslatának a tárgyalását akadályozták meg „mesterségesen szervezett kacagással, röhögéssel . . . , kiabálva, hogy most nincs ennek ideje, most a hazát kell megmenteni”.

Nem túrték el bátor hangú kritikáját sem. Nagy fondorlattal elkoboztatták (1849-re be is tiltatták) a *Munkások Ujságának* azt a számát, amely róluk szólott, amely az ő mesterkedéseiket pellengérezte ki, azt állítván, hogy úgy beszél benne, mintha „a *Ferdinánd* császár-király által hirdetett proklamációt támogatná”. Ellene hangolták *Kossuth Lajost* is, aki egyrészt magához hívatta, és kijelentette előtte, hogy „ha nem Táncsics volna, az igazság kezébe szolgáltatná át”, másrészt — elfogadva álláspontjukat — nem mulasztotta el, hogy adott alkalommal le ne szögezzé neve említése nélkül: „Nem a legelőkkel kell most vesződni, hanem a hazát kell megmenteni”.

Kossuthot — igaza van *Varga János*nak — taktikai érdekek is befolyásolták. Az 1848 őszen a *Deák* által készített és az 1848: IX. tc-nél radikálisabb tervezet — törvényé emelését *Jellasics* betörése akadályozta meg —, illetve az úrbéres és majorsági földekkel kapcsolatos, 1849. április 19-én *Kossuth* által kibocsátott rendelet (törvényjavaslati szintű tárgyalására már nem volt idő) ismeretében feltételezhetjük, hogy valóban azt a szoros összefüggést is érzekelte, amely Táncsics javaslata és a haza megmentésére hivatott honvéd-zászlóaljok, nemzetőri seregek, szabadcsapatok sikeres toborzása között fennállt. *Kossuthot* azonban joggal készítette megfontolásra az a felismerés, hogy a Táncsics-féle gyökeres reformmal éppen annak a nemesi rétegnek a támogatását tenné kockára, amelytől pedig a haza megmentésére verbuvált hadsereg katonai vezetését és az államháztartás anyagi alapjainak a lerakását, előteremtését remélte és várta.

Mindez nem kisebbíti Táncsics politikai érdemeit. Szemléletének fejlettségét igazolja, hogy az említett összefüggést világosan felismerte. Arra vall ez, hogy nem egymástól elszigetelten látta a társadalmi mozgás jelenségeit. Hozzá hasonlóan éreztek és gondolkodtak újságjának vidéki levelezői is. Az egyik siklósi híve például egyértelműen leszögezte: „Vérünket potomra nem örömet ontjuk”. Hasonló gondolkodásmódot tükrözött a mezőberényi és az orosházi „földfoglalk” elfojtott tiltakozása is. Utóbbiak — együttredzülve Táncsics elveivel — például azt követelték, olyan törvényt hozzon az országgyűlés, hogy „ami földet bírtak *Mária Terézia* idejébe (sic!) a földesurak, maradjanak azok nekik, a többi

elfoglalt földek és az elkülönözött legelők pedig menjenek vissza az illető községeknek” (ezt az elvet fogadta el az 1853-ban kiadott úrbéri pátens is), „mert egyedül ez az oka, hogy a földműves polgárok nem lelkesülnek, földet — csak földet kiabálnak, mihelyt katona kiállításáról van szó”. Hasonlóan vélekedtek és követeltek földet a mezőberényiek is, akik a földesúr, báró *Wenckheim László* írásos beadványa szerint „azon ürügy alatt és kiabálással, hogy *Ha katonát kell adni, a földeket el kell osztani*, folyó hó (október) 9-én fellázadván, s előbb lobogókkal és dobszóval a falut bebarangolván, onnan roppant tömegbe kiindulva, majorsági földjeinket sorra járták, s azokból agyonveréssel, ijesztgetés közben hajdúinkat, csőszeinket, béreseinket, gulyásainkat, csikósainkat, kondásainkat s juhászainkat, szóval minden cselédeinket mindennemű marháinkkal együtt kiharancsolták s elűzték, tanyáinkat vad dühvel feldúlták, a kerítéseket s garádokat szétrombolták, az árkokat behúzták, a fákat s veteményeskerteket elpusztították, az őszi vetésekre csordákat és csürhéket hajtottak, a burgondi répát és burgonyát részint öszvetipratták, részint szekerekkel elhordták, a lakóházunknál lévő angolkertet marháinknak felszabadították . . . , ily féktelen erőszakkal mint egy 8000 hold . . . majorsági birtokunkat elfoglalván, s minket a határból kitiltván”.

Táncsics élénk érdeklődéssel kísérte a Mezőberényről szóló híreket. A valóságos helyzetet jól ismerve, megértette az évtizedes hiábavaló küzdelembe belefáradt nép vad indulatát. Valószínűleg tudott arról, hogy a földesúr a március 22-én Gyulán tartott nagygyűlésen örömmel üdvözölve „a közszabadság felvirradását”, a „törvényjavaslat sorsát nem tekintve”, tüntető nagylelkűséggel vállalta a *Wenckheim* család minden tagja nevében, miszerint „minden jobbágyait teljesen egyenrangú honfiaknak tekintik, és örökre lemondanak mindazon szolgálataikról, melyek eddigélé őket illették”. A mezőberényiek által nyomtatásban megjelentetett, ún. „pörkivonat”-ból pedig arról győződött meg, hogy a parasztok által régtől fogva használt s „a víztől temérdek költségekbe került gátakkal megmentett” legelőt jogtalanul követeli a földesúr. Ezért tartotta ő is törvénysértőnek *Békés megye Állandó Bizottmányának az Országos Honvédelmi Bizottmány* (mindkét helyre elküldte panaszos levelét *Wenckheim László*) utasítására hozott, 8 súlyos pontra alapozott intézkedését. Közte természetesen a rögtönítelő bíróság drákói ítéletét is, amely *Frey Ádámot* kötél általi halálra, 48 társát pedig nehéz vasban eltöltendő rabságra kárhóztatta.

Közérdekűnek látván az ügyet, erkölcsi kötelességének tartotta, hogy leleplezze az indulatos lázadást kiváltó földesúri önkényt, nyilvánosságra hozta a mezőberényi szegényparasztok igazát tanúsító „pörkivonatot”, amelynek szó szerinti közlését a *Munkások Ujsága* 1848. november 7-i számában ezekkel a gondolatokkal vezette be: „Szegény Berényi polgártársaim, nem tudom, igaz-e, mit *Kossuth* hírlapjában olvastam, hogy kendtek vonakodtak újoncokat adni, s a volt uraság jószágát pusztították, s azért most brachium, karhatalom alkalmaztatik kendtek ellen. Nagyon sajnálom kendteket. — Mikor *június közepe táján Békésben jártam*, s kendtek helységében is megfordultam: sírt bennem a lélek, midőn kendtek előadásából és határbeli térképükből láttam, miként forgatta ki kendteket az uraság földeikből. Kötelességemnek érzem itt a pörkivonatot közleni, mit kendtek nekem kinyomtatva adtak. Alkalmasint azon

elkeseredésből, hogy így bánt kendtekkal földesuruk, hogy annyi fáradalom után nem bírták igaztalanul elfoglalt földeiket visszanyerni, s meg talán valami ámitó ingerelte és bujtogatta is kendteket; mondom alkalmasint innen származott, hogy valamelyik olyan szót ejtett, hogy ha katonát kívánnak, igazságos ügyöket is intézzék el. Mert keservesen esik az embernek, mikor a hatalmasabb megfosztja azon földektül, miket nagyapja is bírt, s mitől szolgálatát teljesítette”.

Majd az időrendi sorrendbe szedett dokumentumok és az ésszerű értelmezéseket tartalmazó „pörkivonat” ismertetéséhez a következő király- és arisztokráciaellenes glosszát fűzte Táncsics: „Nálam Mező-Berény határának kimérése, vagyis sessiókra való kiosztása, mi 1771—2-ben történt. Ezen felosztás-oklevél szerént az uraságnak semmi föld külön, mint allodium fen nem hagyott, hanem az egész határ úrbéres jobbágytelkekre osztatott fel.

Az a bizonyos *Harucker* (helyesen: *Harruckern*) nevű ember majd egész Békés vármegyét bírta, a király ajándékozta neki, s talán igazi hazafiaktul vettetett el. Nem volt volna-e igazságosabb, ha a király szegény zselléreknek kis darabokban, például csak 20 holdanként ajándékozta volna? De a királyok grófoknak és báróknak osztogatták a szép földet. Iszonyúság volt az, miként bántak a királyok hazánkkal! Innét is láthatjátok barátaim! mint szerettek a királyok titeket.

Harucker után a jószágok ismét idegen, német kezekre jutottak, *Wenckheimé*-ra. Az ember esze eláll, hogyan vehették lelkükre nagyuraink, kiknek egyébként is széles uradalmaik voltak, s mégis a szegény jobbágyokat okkal-móddal, de világos erőszakkal is kiszorították legelőikből. És volt-e erre azon uraknak szükségök? Dehogyan volt, dehogyan volt, hiszen akármelyik család, mégha maga nem is dolgozza is, 150-200 holdbul gond nélkül megélhetett, kivált mikor semmi terhet sem viselt. Ó az szörnyűség volt, mikor elvették a szegény jobbágytul, ki érte a status terheit viselte, s az úr hitványságokra, külső országokban fecsérlette.

Hiszen kiki tehet avval, amit akar, mit tulajdon fáradtsága által szerez, mit igazi tulajdonának mondhat; de mikor, mondom, azon roppant jószágoknak nagy részét a királyok a legjobb hazafiaktul vették el, s adták más országokbul bevándorolt idegeneknek. Mindig a magyarnak elnyomorításán dolgoztak”.

A nemzet politikai vezetői eleinte nem tanultak sem a mezőberényi intéő példából, sem Táncsics általános igazságokat megfogalmazó, oktató szándékú kommentárjából. Hamarosan újabb szomorú események igazolták a földosztás és a honvédelem szoros kapcsolatát. A 12 000 lakost számláló Orosházán, ahol az első toborzási eredmények még messze túlhaladták a kívánt mértéket (a július 6-i felszólításra pl. a tervezett 227 helyett 407-en jelentkeztek, és indultak harcba), mert a nép bízott a csákoói földfoglalás törvényesítésében, egy félévvel később, 1849. januárjában — azaz *Oláh István* „históriás” kivégzése és a parasztmozgalom helyi vezetőinek: *Ágoston György*nek és 25 társának elítélése után — már olyan nagy volt az elkeseredés és a felháborodás, akkora a közöny, hogy az előljároság meg sem merte kísérelni a verbuválást. A később kiadott szigorú utasításra sem teljesítette a község a kivetett kvótát: a kért 108 helyett csak 74-et tudott előállítani, s „közülük 20 nem orosházi ember volt”.

Még fájóbb igazolást adott a tételre „az új-aradi szégyenletes vereség”, amelyet feltehetően a Békés megyei kormánybiztos, a „szerencsétlen” *Bogyó Sándor* idézett elő azáltal, hogy a csatába készülõ, harcedzett *Lehel-huszárok* jó részét visszatartotta „a földosztást követelõ orosházi szegényparasztok fékentartására”, nem számolva a súlyos harctéri következményekkel. Így kapott „szimbolikus jelentést” a csáki földfoglalók ügye; így lett több egyszerű háborús „epizódnál”. Nem szorul bizonyításra *Darvas József* megalapozott ítélete az *Egy parasztszalád történetében*; az eset csakugyan „kötetnyi ismertetésnél teljesebben megmutatja a negyvennyolcas forradalom tragédiáját”.

Kossuth, mint mondtuk, félt a gyökeres reformtól. Nem mert, nem akart (?) a szabadságharc élén álló középnemesség érdekei ellen cselekedni, pedig jól tudhatta, hogy igazi tömegbázis: a zsellérek, a szegényparasztok, a nép odaadó, lelkes támogatása nélkül gyõzelmet sem remélhet. Ezért vitathatatlan *Révai József*nek a *Magyar szabadság — világszabadság* címû tanulmányában tett eme megállapítása: „Az utókor nem vetheti *Kossuth* szemére, hogy nem törõdött azzal, hogy a nemességnek legyen kedve védeni a hazát, de szemére vetheti, hogy nem törõdött eléggé azzal, hogy a parasztnak is kedve legyen hozzá”.

Fájó igazság ez, amelyet *Sárosi Gyulán*ak az *Arany Trombita* ötödik leheletében található megbélyegzõ sorai (a Békés és Tolna megyei parasztok „majorsági földet, úri legelõt” foglaló, „úri házat feltörõ” féktelen indulatáról) ugyanúgy alátámasztanak, mint pártvezére, *Kossuth* „Békés vármegye lakosaihoz” 1848. december 8-án intézett kiáltványa. Arról gyõz ez meg bennünket, hogy a „nép barátja” *Kossuthot* még a mezõberényi és az orosházi szegények ijesztõ vandálistusa és szilaj-szenvedélyes úrgyûlölete sem készítette elve felülvizsgálására. Szózata ugyanis enyhe reménysugárt sem nyújt a Táncsics-féle radikális megoldást tartalmazó javaslat esetleges tárgyalására. Ennyit ismer el mindössze: „... habár imitt-amott oka volna is (ti. a népnek) a legelõ elkülönítésével meg nem elégedni; rabláshoz, erõszakos foglaláshoz nyúlania nem szabad, hanem *törvény útján* kell panaszának orvoslását keresnie. A hol legelõelkülönítés történt, vagy egyezés, vagy bírói ítélet által történt. Mind a kettõnek szentnek kell lenni, mindaddig, míg *bírói ítélet* által meg nem változtatik.

Panaszkodni szabad — a bíróhoz folyamodni lehet, új pert kezdeni nincs megtiltva. És a bíró ítélni fog az ország törvénye s az Isten igazsága szerint. Én pedig, mint az ország kormányának elnöke, ügyelni fogok, hogy a népnek igazság szolgáltassék. De erõszakkal, õnhatalommal felfogatni a megkötött egyezéseket, a bírói ítéleteket nem szabad; mert ez nem volna egyéb, mint rablás, erõszak s a polgári társaság (társadalom) minden kötelékeinek megszegatása”.

A kismimizett mezõberényi és orosházi szegényparasztok, akiknek jogos érvei és követelése, dokumentumokkal alátámasztott beadványai minden fórumon süket fülekre találtak, nem bíztak sem a törvényben, sem az „igazságot” osztogató bírák elfogulatlanságában. Azt sem hitték, hogy ügyük a hivatalos út betartásával eljut majd *Kossuth* kezébe. De hogyan is remélhették volna, mikor perüket a megyét irányító *Wenckheim* és *Károlyi* családok ellenében vívták, s ennek eredményeként még a legfelsõbb hatóságok tagjai sem azt vizsgálták, jogosak-e követeléseik, hanem csak azzal törõdtek, hogy elrettentõ

példák statuálásával megfélemlítsék a lázongásra hajlamosakat, és csirájában elfojtsák az esetleges további terrorcselekményeket.

A Békés megyei nincstelenség tehát *Kossuth*tól, ki sok más fontos teendővel volt elfoglalva, aligha várhatták ügyes-bajos dolgaik megértő kezelését és elintézését. Saját követekben sem volt kellő bizodalomuk. Ezért Táncsichhoz fordultak panaszaikkal és kérelmeikkel, jóllehet nem az ő képviselőjük volt. Vele közölték sérelmeiket, őt tudatták a megyei és a községi hivatalnokok visszaéléseiről. Lapja egyik számában ugyanis azt nyilatkozta, hogy „minden szegény ügyefogyott”-nak, amennyire ereje és ideje engedi, pártfogást nyújt, s „legalább jótanáccsal, útbaigazítással” segítségére lesz. Nem tekintélyhajhászó üres frázis, nem *Kossuth* ellenében tett eburafakós kiállítás volt ez, hanem tudatosan vállalt program. S a szegények hittek is az önmagát soha meg nem tagadó, a nép jól felfogott érdekeit bátran képviselő, üldöztetést és börtönt szenvedett Táncsics szavaiban. Tudták, hogy március 15-e, annak feledhetetlen emléke nem megpihenésre, hanem még odaadóbb harcra tüzelte. Szinte megváltójukként tisztelték, közülük jött szabadítónak tartották, aki saját bőrén ismerte meg a nélkülözést és a nyomort, s aki tudja és szívében hordozza az ő titkos álmaikat és reális vágyaikat is.

Kellett is országszerte a segítség. A robotot, dézsmát, pénzbeli fizetést megszüntető, korszakalkotó törvény (1848: IX. tc.) számos kérdést hagyott tisztázatlanul, és a birtokrendezési eljárások-perék garmadáját szülte. Az a mintegy 318 000-re tehető telek, amely 1848-ig illetve az április—májusi törvény értelmében felszabadult, nem oldotta meg, legfeljebb csak enyhítette a parasztek földéhségét, jóllehet a *Mária Terézia* rendeletére készített Urbarium adataihoz képest 62%-os növekedést jelentett.

A telki állomány növekedési aránya tehát látszatra kedvezőbb volt, mint a népszaporodásé. Am *Vörös Károly* mértéktartásra figyelmeztet. Szerinte legfeljebb csak 18—20%-os „igazi” növekedésről beszélhetünk. „A növekedés 80%-a (ugyanis) abból származott, hogy különböző típusú, már korábban az úrbérendezés idején is paraszti birtokban lévő urasági földeket: eleve is irtásként, illetve az úrbéri telek megállapításánál feleslegben talált paraszti birtokként nyilvántartott úgynevezett maradványföldeket vontak be a telkiállomány kereteibe”. Ez az intézkedés a paraszti birtokjogot megerősítette ugyan, de igazi növekedést nem jelentett. (Hogy milyen volt az arány Békés megyében, arra pontos adatokat nem sikerült szereznünk). Növelte a bajt, hogy a „különböző típusú” földterületek elbírálása sem egységes szempont szerint történt. A feudális viszonyokat megszüntető 1848: IX. tc. csak az ún. úrbéres földekre vonatkozott, a majorsági és az allodiális földet a feldesúrnak hagyta meg. Ráadásul az úrbéres föld fogalmát sem tisztázta, ennek folytán a birtokjog megítélése sokszor kavart éles vitát.

Nem adott a törvény konkrét irányelveket a földesúr és a jobbágy által közösen használt erdő- és legelőföld tulajdonjogának a megosztására sem. Nem szabta meg a jobbágylegelő nagyságát, azt a helyi természeti adottságoktól és a földesúri majorsági gazdálkodás nagyságától (szükségleteitől?) tette függővé. A felemás rendelkezés aztán nem mindennapi összetűzések, viszálykodások forrása lett. Egyrészt mert a legelőből csak az úrbéres jobbágyok és zsellérek

részesülhettek (a majorságiak, a telepítvényesek nem), másrészt mert időközben a földesúri majorsági állattenyésztés ugrásszerű fejlődésnek indult, és az uraságok nyájai kezdték kiszorítani a jobbágyok állatait a legelőkről. Nemegyszer előfordult, hogy még azok a földbirtokos nemesek is legelőt követeltek, akik régebben önként mondtak le saját területeikről. Mások visszaperelték a régi megegyezés — kontraktus — során a jobbágyoknak adott és általuk felújított legelőt (pl. Mezőberény, Orosháza stb.). Nagy gondot okoztak továbbá azok a machinációk, amelyek a jobbágyparasztok által emberöltőkön át háborítatlanul használt irtványokkal és maradványföldekkel voltak kapcsolatosak. Most ezeket a régi tulajdonosok — jöllehet jobbágyaik mindvégig lelkiismeretesen fizették az értük járó robotot és egyéb nemesi szolgáltatásokat — fondorlatos módon majorsági jellegűvé igyekeztek átminősíteni. Ezt ugyanis nekik ítélte a törvény. Nem szüntette meg végül a visszaélések másik ősi forrását, az emberi egyenlőség elvét mélyen sértő regálét sem. A gyűlölt privilégium — Táncsics öcsödi tapasztalatai is igazolják — szívósan ellenállt minden reformtörekvésnek. Még 1870-re sem tűnt el, nem kis keserőséget okozva a parasztnak.

A törvény értelmezése körül nagy volt tehát a zavar. Sokféle felfogás, sok ellentétes vélemény forgott közszájon, márcsak azért is, mert „a szabadság általános híre” nagyon megelőzte a hivatalos indoklást és magyarázatot. Ahogy *Szombathelyi Antal* írta: „A megszülemlett valóságot a nép reményei feltartóztathatatlanul túlszárnyalták”. Így aztán még a legbecsületesebb birtokrendező bizottságoknak is nagy fáradságukba került, amíg a törvény előírásait a saját elképzeléseikhez makacsul ragaszkodó paraszttal elfogadtatták.

A bizottságok általában nem élvezték a nép feltétlen bizalmát. Személyi összetételük sem volt szerencsés — sok volt bennük a régi birtokos nemes. Tevékenységüket találóan jellemezte *Für Lajos*, amikor leszögezte: „Az igazságosztó mérleg nyelvét erősen részrehajló kezek szabályozták.”

Táncsics mindenkor szenvedélyes szeretettel harcolt a nép jogainak és alapvető érdekeinek az érvényesítéséért. Rendíthetetlenül bíztak is benne; megvesztegethetetlen elvbarátuknak tartották. Az is volt. Bizonyos, hogy a Békés megyei szegényekre is vonatkozott a *Szegedi Hírlap*nak az a helyzetjelentése, amely három héttel Világos előtt jelent meg a lapban: „Táncsicsot pedig a nép úgy szereti, hogy *Kossuth* után nincs kedvesebb embere”. Ezt pedig nem érdekelhette ki mással, csak megingathatatlan plebejus osztályhűségével és politikai elveinek következetes radikalizmusával. Ezért helyezték a *nemzet apjaként* tisztelt, legendás hírű vezér: *Kossuth Lajos* mellé, akinek okkal ajánlotta ezekkel a szavakkal a *Nép szava—Isten szava* című művét 1848-ban Táncsics: „Némellyek szokják mondani: a népet magukhoz föl kell emelni, s így nemzet leszünk, de a nemesség örvénybe süllyedt le, *oda nem emelkedni* többé, hanem csak bukni lehet. Milly csalódás, hogy picziny a nagyot fogja emelni, ha megengednök is, hogy az nem mélységben, hanem valami magos és biztos révparton állna. A sok milliónyi népet nem lehet a maroknyi nemességbe olvasztani, hanem megfordítva”.

Ilyen politikai alapelveket képviselven, nem csoda, ha a nép megkülönböztetett tisztelettel és szeretettel tekintett Táncsicsra, aki a *Munkások Ujsága* hasábjain jóval sikeresebben terjesztette eszméit és formálta a közgondolkodást, mint

a nemzetgyűlésben. Nyílt hangvételi, hitet ébresztő írásain nem érződött semmi gátlásosság vagy feszélyezettség. Önmagát adta köntörfalazás nélkül, maga mögött érezve olvasóinak egyre növekvő, lelkes táborát. Bizalmat sugárzó szavaiból természetes közvetlenség és önzetlen szolgálattudat áradt. Ezért hittek benne a jogaikat kereső szegényparasztok és munkások. Szinte egymásnak adták a kilincset — lakása „ritkán volt falusi panaszos vendégek nélkül”. Keserű szavaikból szívbemarkoló emberi sorsok tárultak eléje. Az egyik lehangolóbb és vérlázítóbb volt, mint a másik. „Sok oly szomorú dolognak jöttem a nyomába, miket nyilvánosságra hozni iszonyodnám” — kesergett olvasóinak. A szerkesztőséghez befutott „panaszos levelekből” és az időt rabló személyes „beszélgetésekből” végül is azt az egyértelmű tanulságot kellett leszűrnie, hogy „temérdek baj van az országban a legelő, úrbéres földek, szőlők, regálék, tagosztály stb. miatt”, s ezért új törvényre lenne szükség.

Ezek a meghallgatást és támogatást kérő fájdalmas segélykiáltások jelölték ki és szabták meg számára a politikai tevékenység fő területét és irányát: harcolni hittel és erővel a visszaélések megszüntetéséért, a szegények igazának tisztázásáért és érvényesítéséért. A mindössze 9 hónapig prosperáló *Munkások Ujságának* ennél fogva aligha van olyan száma, amely ne foglalkozna velük. Elvi cikkek és kisebb-nagyobb tudósítások tartják napirenden a földkérdést, igazolással mintegy, hogy a mezőberényi és az orosházi ellenállást és tiltakozást nem szabad és nem lehet elszigetelt jelenségnek tekinteni.

A *Munkások Ujságában* tucatnyi közlemény szól a mai Békés megye lakóinak, földművelő parasztságának a gondjairól. Az orosházi zsellér *Deák Ferencnek* az igazságügyminiszter *Deák Ferenchez* címzett levele — továbbítására és a tőle kapott válasz közzétételére Táncsicsot kérte fel — arra utal például, hogy a földmegváltás (földkérdés) és a katonáskodás ügye a község szegényparasztjainak a tudatában sem választható el egymástól, két egymással szoros kölcsönhatásban lévő dolog. Igazolással lássuk a levelet, magát:” Tisztelt *Deák Ferenc* igazságügyminiszter, ne vegye rossz néven, hogy illy szegény emberek, de jó hazafiak méltóságához egy-két szót szólnak. Úgy olvastuk az ujságból, hogy azt mondta urasága az országgyűlésen, hogy sokkal célszerűbb, ha a zsellérek magok fizetik a megváltást, mintha az álladalom fizetné. Ezen mi megkeseredtünk; mert az igazságügyminiszterséget mi úgy értjük, hogy az olyan hivatal, aki azt viseli, nem személyválogató, szegény vagy gazdag előtte mindegy . . . És én orosházi *Deák Ferencz*, ki ezt írni bátor voltam, mint zsellér, annyira buzdítottam már az orosházi zselléreket a haza és szabadságunk védelmére, hogy már nemhogy készen nem volnának, hanem haragusznak is, hogy rendeltetésük nem jön a minisztériumtól az indulásra. Csakhogy mi szegények vagyunk, hogy a magunk költségén menjünk az ország szélére, pedig milyen örömmel és elszántan a mi kedves atyánkfiaiak segítségökre. — Tapasztalhatták már a nagy urak is, hogy a szegénység nagyobb elzántsággal bír, mint a birtokosok. Írtam Orosházán, october 3-dikán, zsellér *Deák Ferencz* földművelő, saját kezem írása.”

Az *Ágoston György*-féle csákoói legelőfoglalást lezáró statáriális perben részes, dorgálásra ítélt, s a szabadságharcban hősiessen helytálló orosházi zsellér *Deák Ferenc* levele nem jutott el névrokonához. Amikorra Táncsics kézhez kapta,

Deák már nem volt az igazságügyi tárca élén, ennél fogva csak a beadvány szövegét közölhette le a *Munkások Ujsága* október 13-i száma.

Osgyáni (Osváth) Imre már említett első tudósítása szerint a kötegyániak nyugalmát is a földkérdés kavarta fel. Nem a birtokelosztás aránytalansága idegesítette őket, hanem azok az intézkedések és mesterkedések, amelyekkel a földesúr — hasonlóan a mezőberényi és orosházi példához — felrúgva a régi szerződéseket, ki akarta forgatni a jogaikból őket. „Mi az urak földét a világejt sem kívánjuk elvenni, s a türelemhez is hozzá vagyunk szokva, de ám a magunkét sem engedjük örömet” — szögezték le papjuk előtt a parókián összegyűlt szegényparasztok. Szükségük lett volna pedig jócskán többre is, hiszen „szinte kétezer lélek” lakta a községet, és csak „18 úrbéres sessioföldet” tudhattak a magukénak. Az elkeseredett hangulatot azonban nem ez az elenyészően kicsiny „ingatlansaját” okozta, hanem az a „csaknem annyi hatoddézmás föld,” amelyet „örökös contractus (egyezség, szerződés) mellett . . . akkor nyertek, . . . amikor az urbárium bejött”. Maga a földesúr ajánlotta nekik: „. . . ne válaljanak (!) kendtek urbáriumos földet, mert attól adózni kell; adok én hatod-dézmára örökösen firól fira, s adót sem fizetnek tőle soha”. Nyolcvan éven át fizették tisztességgel a bérletet, „mégis a múlt évben az urak ki akartak abból bennünket vetkeztetni”, közölték Táncsiccsal. Ügyük ekkor egészen a Helytartótanácsig jutott, s az a benyújtott dokumentumok alapján nekik adott igazat.

Elképesztő, hogy ennek ellenére, a márciusi forradalom után alig két hónappal, megváltozott politikai viszonyok között már új ellentámadásba ment át a reakció. (Talán szervezett fellépésről van szó?) „Most már ismét fenyegetnek bennünket — panaszolták a tanácsot kérő kötegyániak —, hogy az úrbéres földeinken kívül minden más nemű irtásaink vagy hatodos földeink visszaesnek az uraság birtokába, . . . akkor azután hacsak az úrbéres földek maradnak nálunk, nagyobb része közönségünknek koldus tarisznyát akaszthat nyakába, s ha az ország neveltetni fogja is gyermekeinket, mit tartani nem leszünk képesek azokat.”

Táncsics „a nem kilenczedes földekre nézve” megnyugtató megoldásként „a község által fizetendő örök váltságot” ajánlotta. Különben „a nép nem lesz egészen kibontakozva az úrbéri viszonyokból; a minek pedig minden áron meg kell történnie, hogy kiki tudhassa, mi az övé”.

A másik kötegyáni levél az „örsereg” — azaz a nemzetőrség — augusztusi verbuválásakor történt anomáliákról tudósította az ország népét, és a hivatalos rendelkezések Bihar megyei önkényes módosítására hívta fel a figyelmet. Ezt a hírt tette hamarosan még nyomatékosabbá az akkor szintén Bihar megyéhez tartozó Sarkad község elöljáróival perelő *Keztyüs Lajos*, *Seres István* és *Kiss István* október 15-én kelt közleménye.

Mi volt az oka heves kifakadásuknak? Az, hogy bár a törvény határozottan kimondotta — ezt Táncsics is megerősítette a sarkadiak cikkéhez fűzött glosszájában —, miszerint „a helyettesítés meg nem engedtetik”, mindössze „a család fenntartására mulhatatlanul szükséges *egyetlen* fiúra vagy vőre” kell hogy „tekintet legyen”, ennek ellenére a toborzásokon részt vevő megyei küldöttség „a helyettesítést mint megyei határozatot bizonyosnak állítja”. Mérhetetlen elkeseredést és visszatetszést szült ez a bejelentés. Sarkadon például, ahol „egy kurta nap

alatt mintegy 22 ifjú jelentkezett”, végül mindössze ketten: *Bartha András* és *Veres Ferenc* tartottak ki eredeti elhatározásuk mellett, Kötegyánban pedig csaknem nyílt veszekedésre került sor. „Azt kell hinni, hogy itt is a reactio szövi undok ármányát” (akár a hatoddézmás föld esetében?) — szűrte le a tanulságot a demokrata érzelmeiről közismert és véleményét soha véka alá nem rejtő *Osgyáni (Osváth) Imre*.

Az egyszerű emberek felháborodása, amellyel a törvény megszegését és kijátszását fogadták, tökéletesen érthető. Amikor „a megyei főtisztviselők egyike az indulás percében azzal mentegetőzött, hogy ő apai hatalom alatt van — szegény kiskorú!, virgács neki! — gúnyolódott *Osváth* — s azért táborba nem mehet”, a kötegyániak is vonakodni kezdtek, és megkötötték magukat. Erre a küldöttség, hogy lecsillapítsa az ingerült tömeget, arra az elhatározásra jutott, hogy a megyei pénztár terhére 12 krajcárra (azaz 50%-kal) emeli a zsoldot. „Meg is kísértetett e terv, de hasztalan; a kötegyáni nemzetőrök egyhangúlag azt mondták, — minket nem a pénz szomja, de a haza szent ügye készítetett a felkelésre, nem kell a megyei zsold; határozott idő, s 8 kr. — egyéb semmi. És mi készen állunk vérünkkel s éltünkkel áldozni drága hazánkért.”

Az önérzetes tiltakozás láttán „a század lelkes kapitánya: *Rhédei István* polgártárs (talán éppen az egyik kötegyáni földbirtokos közeli rokona?) . . . derekasan fellelkesítette a nemzetőröket”, majd a század papja „az ő szokott csendes modorával” a következő egyszerű példa segítségével világított rá a gyakran módosított, egymásnak nemegyszer ellentmondó központi utasítások okaira: „. . . ha kendtek közül egy családapa — magyarázta a tábori lelkész — kiadja ma cselédi közt a holnapi foglalkozás iránti rendelkezéseit, s közbejő valami nem várt eset, akkor meg kell azokat változtatnia, s ezt annyszer teheti, a mennyiszor jónak látja; és a hűséges cselédek még sem mondják, hogy a családfő úgy forgat bennünket ide s tova, mint nyárson a vargát. Így kell gondolkoznunk a ministeriumról; örökös ez szabad népünk nagy családja felett, s czélszerű intézkedéseit mindenkor a parancsoló körülményekhez alkalmazza, s változtatja úgy, mint a polgárok jóléte, a hon békéje megkívánja. Nekünk pedig mint családtagoknak kötelességünk az engedelmesség, a rendeletek gyors és pontos teljesítése, ha szeretjük hazánkat, s ebben magunkat és édes mieinket”. A nemzetőröknek tetszett a példa, elfogadták papjuk józan érveit, akárcsak azokat a magyarázatokat, melyeket kérdéseikre („nem ferdíti-e el a megyei bizottmány a ministeri rendeleteket?, nem fog-e Biharnak szégyenére lenni, hogy illy kevés mennyiséget állít ki?, csak egyedül e megyébe jött-e illy rendelet?, igaz-e, hogy tíz hétre s nem többre kell menni?” stb) adott. Helyre is állt hamarosan a rend és a nyugalom.

Szomorú történelmi adatokat tartalmazó hangulatjelentések ezek — a honvédseregek toborzásának bizonyára sarkított, mégis általánosítható igazságai tükröződnek bennük. De míg a kötegyáni beszámoló megelégszik egyetlen felháborító esemény személyes érzelmekkel kísért és gazdagított dokumentálásával, addig a két sarkadi jóval túlmegy ezen. Egyrészt leleplezik a széthúzás tüzét szító helyi vezetőket: a jegyzőt, a bírót és az előljáróságot, másrészt elvi megerősítést és eligazítást kérnek Táncsicstól a közelgő — novemberi — községi tisztújítás lebonyolításához kiadott központi irányelvek helyes értelmezésére és alkalmazására.

Már az első ismertetést író két „önkénytes” is a jegyzőben és az előljárárságban ismerte fel a társadalmi haladás legádázabb helyi ellenségeit. Megalkuvást nem ismerő magabiztos hangon mondtak szentenciát fölöttük, figyelmeztetve földieiket, ne melengessenek hitvány kígyókat keblükön, határolják el magukat tőlük. „Az ármányt a ti becsületes munkátok után pöffeszkedő, titeket annyiszor elárult, boldogságtok — boldogulásotok — megbuktatásán igyekvő jegyzőtök szövée, társai voltak az előljárárság és a fondorlelkű *Tokai*” — szögezték le egyértelműen. Nyomatékosan kérték, ne válasszák meg őket újra a novemberi választáson: „Le a vaskalaposokkal!” Elég volt az uralmukból! — adták ki a jelszót. Olyan férfiakra van csak szükség, akik képesek „a mostani fejlődésnek indult kor szerint a közügyek előmozdítására, a társaságnak — társadalomnak — virágoztatására mind értelemmel, mind különösen akarattal közremunkálni”.

A második közlemény teljesebbé teszi a közhangulatról bennünk kialakult képet. Megerősíti hitünket: a sarkadiak sem voltak rosszabb honfiak, mint azok a kötegyáni nemzetőrök, akik visszautasították a megemelt zsoldot, és a gyáva megyei főtisztviselőt megszegényítve, lelkesen sorakoztak a zászló alá. *Keztyűsék* levele is hasonló példás helytállást igazol. Azt közli, hogy az újabb sarkadi katonaállítás szép sikerrel kecsegtet, minthogy október 15-éig már „56 iffjú állott be toborzás útján igazi lelkesedéssel négy évre” a községi bíró, *Puskás András* bomlasztó aknamunkája ellenére is. A hatalom helyi képviselője ugyanis a honvédelmi törvény előírásainak szigorú betartását követelő hazafiakat lejáratni akarván, nem átallotta „a leggyalázatosabb szavakkal” sértegetni, sőt mi több, egyenesen „bujtogatók”-nak bélyegezni őket.

A honvédseregek győzelmeit (Versece, Futak és különösen Pákozda), *Kossuth* csodálatos lelkesedéssel kísért toborzójának nagy sikerét, továbbá a *Lenkey-huszárok* és a székely nemzetőrök július 30-án Nagyváradra érkezését, nemkülönben a „hazaáruló *Lamberg* gróf” és a „gaz gróf *Zicsi (Zichy) Ödön*” kard — illetve kötél általi kivégzését követő diadalittas örömezés természetesen jelentős mértékben megnövelte a sarkadi sorozás eredményességét. Annál lehangolóbb, hogy Biharország fontolva haladó arisztokratikus vezérkarának társadalmi-politikai szemlélete alig változott valamit a nagy horderejű történelmi események hatása alatt. Vezető tisztviselői között többen voltak, kik még a Habsburg ház ellen vívott szabadságharccal sem értettek egyet, s ennek megfelelően a *Honvédelmi Bizottmány* rendelkezéseit is csak úgy ímmel-ámmal, elsősorban a közhangulat nyomásától félve, hajtották végre. Már a megye haladó pártjának nagynevű politikai vezetője, a bukás után külföldre menekült erdélyi kormánybiztos *Beóthy Ödön* is „határozottan hibáztatta a függetlenségi nyilatkozatot”, s ezért az 1849. június 6-án tartott közgyűlésen „a főispáni méltóságról le is mondott”.

Olyan dolog ez is — ti. hogy az erdélyi kormánybiztos-bihari főispán sem volt feltétlen híve *Kossuth* politikájának és a Habsburg-háztól való elszakadásnak, — amely, akár a csákói földfoglalók ügye, szimbolikus jelentésű: „... kötetnyi ismertetésnél” is teljesebben mutatja meg 48 és a 48-as szabadságharc tragédiáját.

A honvédelmi törvény önkényes módosításának — mondjuk így: többször is tapasztalt hitvány kijátszásának árnyékában egy csapásra indokoltnak tűnik a sarkadiak kételye és félelme a közlő előjáróság-választás tisztaságát illetően. Tartani lehetett tőle, hogy Bihar megye tisztikara, mint annyiszor, most is túllép hivatalosan megszabott hatáskörén, s minden lehetséges módot és eszközt felhasznál, nehogy valamilyen nehezen kezelhető, népszerű bíró kerüljön a község élére. Könnyen megtehették: a demokratikus választásnak még nem alakultak ki a sajátos formái. A szomszédos Nagyszalontán is régi, becstelen kortesfogásokkal buktatták meg *Arany Jánost*, a nemzet nagy epikus költőjét, a város büszkeségét *Toperczer Ödönnel* szemben a júniusi követválasztáson.

A sarkadiak jogos kérdésére Táncsics rövid, de félreérthetetlen feleletet adott: a község szabadságát nem korlátozhatja senki, tehát a megye sem. A törvény értelmében még ahhoz sincs joga, hogy a megválasztandó bíró személyére javaslatot tegyen.

A *Munkások Ujságának* másik két Békés megyei érdekeltségű munkatársát: *Argai Jánost* és *Kenézi Lajost* már nem elégitette ki a napi események egysíkú és szűkszavú ismertetése. Többre vágytak. Nevelni akarták az olvasókat — tágítani politikai látókörüket és edzeni öntudatukat. Természetesen az ő cikkeik is tartalmaztak némi helyi vonatkozású elemet, igazi mondandójuk azonban nem rekedt meg a kötegyáni és sarkadi — általában a vidéki — lokális érdekeltségű eseményismertető szintjén és szándékán.

Fokozott elvi, politikai érdeklődéssel és szélesebb látókörrel közelítettek témáikhoz: nemcsak a felszín, hanem a mögöttes háttér — a katonai és politikai erővonalak szeszélyes alakulása, az áramlások potenciális ereje és mozgásának a tendenciája, iránya is érdekelte őket. A jelenségek egymásra hatását, az események logikáját is vizsgálták; összefüggéseket kerestek és leltek, bátran következtettek, s helyel-közzel valós álláspontok, általános érvényű igazságok leszűrésére is vállalkoztak. Nem riadtak vissza a napi politika legizgalmasabb, legégetőbb, legkényesebb kérdéseinek a boncolásától sem, s habár nem minden kérdésben értettek egyet, sőt vérmérsékletüknek megfelelően másként reagáltak a tényekre is, népszerűségben, a kivított demokratikus jogok védelmezésében és további szélesítésének akarásában, az egységes társadalom elérésének szükségességében, a függetlenség és a minden elnyomástól mentes egyéni és társadalmi szabadság odaadó szolgálatában nem volt soha lényeges különbség köztük.

A Táncsics közelében élő és tevékenykedő *Argai János* esetében inkább érthető volt a helyi események ismertetését háttérbe szorító tudatos oktató-nevelő szándék. Az orosházi zsellér: *Argai Pál* lelkes lokálpatrióta tanító-fia ugyanis jó ideje elhagyta már szülőföldjét, s értesüléseit másoktól — elsősorban apjától és kedves ismerősétől: *Ágoston Györgytől* szerezte. Szoros kapcsolat alakult ki köztük. Tőle szerzett hírt a szeptember eleji csáki legelőfogalás után lefolyt eseményekről, a földesúr ellenintézkedéseiről és *Kiss Mihály* nemzetőrkapitány túlkapásairól. Nem kétséges, az ő kérésére és javaslatára írta leleplező, figyelemzavaró cikkét is a *Munkások Ujsága* november 7-ei számába *Tisztelt orosháziak!* címmel.

Argai érdekes elemzését *Petőfi* tette serkentő, nemzetébresztő nagy versének alapeszméje: „Könnyű bánni külső ellenünkkel, ha kivesznek a belső bitangok,”

másrészt *Kossuth* híres haderő-megajánlási beszédének klasszikus szépségű befejező gondolata, illetve toborzóútjának hatalmas tömegeket mozgósító ereje és várakozást felülmúló sikere hatotta át. Tetszett az orosházi szegényeknek is; nem bántotta fülüket a pedagógus *Argaira* jellemző mértéktartó didaktikus közlésforma sem.

A későbbi orosházi események ismeretében hajlamosak vagyunk arra, hogy az olvasók kegyének megnyerésére irányuló, szónoki hangvételű bevezető sorokban önadminisztráló célzatosságot lássunk. Őszinte kitarukozásával, politikai szemléletének nyílt megvallásával, nem utolsósorban pedig a helyi események iránti élénk érdeklődése igazolásával írója mintha csak arra törekedne, hogy megismertesse önmagát és gondolkodásmódját, ne legyen ismeretlen a község előtt, amikor *Ágoston György* a jegyzővé választását proponálja a népgyűlésen.

Ekként kívánta megnyerni a "tisztelt orosháziai" rokonszenvét: "Mióta szabadokká lettünk, hiszem, sok aggodalom töltötte szíveteket, minthogy sokféleképp regélték el nektek, hogy miben áll a szabadság. Engedjétek meg nekem, hogy én egyike lehessen azoknak, kik amennyiben lehet, világosságot nyújtanak nektek, s leszakítsam szemeitekről a fátyolt, mellyet midőn még a rabszolgaság járma alatt nyögtetek, húztak szemeitekre. Remélem, sőt, erősen hiszem, hogy szavaimnak hitelt adtok, mert ezek azon kebelből fakadnak fel, melly mióta eszmélni kezdett, vérzett sorsotok felett. Én láttam görbedni az ősz atyát a hajdú korbácsa alatt; láttam a nép fáradozásáért a jutalmat és keseregtem felette, melly jutalom botozás és tömlöczözés volt. Ez volt a ti jutalmatok, szegény elhagyatott nép."

Ez után a patetikus hangvételű, célratörő szónoki bevezetés: hatásos *captatio benevolentiae* után fogott hozzá *Argai* a „sokféleképpen magyarázott szabadság” Habsburg-érdekeket képviselő szolgálalkú ellenségeinek a leleplezéséhez. Azt a „gyalázatos ijesztgetést dongják” ezek a *gonoszok* körülöttetek, „jön az orosz . . . Mások . . . azt mondják, a király ellen cselekesztek, s más illy alávalósággal állnak elő titkon.” Mindezekkel az a céljuk, hogy elcsüggedjétek, s ennélfogva könnyebben „visszarántsanak a rabszolgaságba” benneteket — inette olvasóit. Az egységbontó rémhírek, a fellazító politika fogásai ellen a valóság alapos ismerete azonban tökéletes biztonságot nyújt; más szóval — számba kell venni a szabadság alapját képező belső és külső erőket. Erről ezeket a valójában Táncsicsra is jellemző naiv-optimista szemléletű megállapításokat és adatokat közölte: „Magyarország a most már beleolvadt erdélyi kerületekkel 15 millió lakost számlál, ezek között 6 millió tiszta magyar van; ide számítván a jobb érzésű németeket és oláhokat, ezek száma együtt fölmege 3-4 millióra. Így tehát majd 10 millió lelkes nép buzog a szabadság fenntartásában... E 10 millió kiállít 500 ezer nemzetőrt a rendes katonákon kívül, mellynek száma már most is mintegy 60 ezerre mehet; a jövő tavaszig pedig a 200 ezerből nem fog hibázni.” (Tudvalevő, ennyit kért *Kossuth* az országgyűléstől.) Az 500 ezer nemzetőr és a 200 ezer magyar katona pedig „olly erő, melly a világot dönti ki sarkából” — állította önfeledt lelkesedéssel és határtalan magabiztossággal, cseppnyi figyelmet sem fordítva a nagy létszámú sereg katonai felszerelésére és élelmezésének nehézségeire, de a szembenálló ellenség erejének a számbavételére

sem. Gondolt viszont — s ez természetes is — az igazságos honvédő háború tényéből fakadó fokozott elszántságra és lendületre, s ezzel a nemzetiségeket sértő, dehonesztáló nacionalista szólammal fokozta szavainak súlyát: „... ez a sereg nem krumplin hizott, se nem málén. Azután meg úgy látszik, szívét se oda tették, ahová az oláhét és a rácét. Ismerjétek meg testvéreiteket, olly nép az, melly sír, ha nem harcolhat, mintha csecsemőkorától fogva azt dalolták volna neki: harczmoraj kell a magyarnak.” Csak önmagunkban kell tehát bízunk, nem kell, nem szabad, „magunkat eltántoritani hagyunk... jöjjön aztán az orosz, ha még annyi tigrisként jön is”.

Feltehetnének a jogos kérdést: ezek után hogyan és miként kívánta szorosra fűzni a kapcsolatot azzal a 3-4 millió szimpatizánssal, akikről fentebb beszélt. Gyűlölettel teli, egyszerre gunyoros és kérkedő kitételei nem erősítették az együttműködéshez nélkülözhetetlen bizalmat. Arról árulkodnak, hogy mélyen lenézte, lekezelte őket, s legfeljebb csak másodrendű, alárendelt szerepet szánt nekik.

Szövetséges államok effektív támogatásáról *Argai* egyetlen szót sem ejtett. Ilyen diplomáciai sikerekkel — sajnos — nem rendelkezett a túl fiatal magyar kormány. Megnyugtatóan mindössze két dolgot hozott fel:

1. A németeknek nem érdeke, hogy bejőjön az orosz, „mert ha a magyar vesztene, a német is nagyon megsínylené”,

2. „vannak bécsiek is, kik velünk harcolnak.”

Ez az erkölcsi együttérzésnél alig több, alig számbavehető katonai erő nem menthette meg hazánkat az ellen az orosz betörés ellen, amely a cikk megírásakor — legalábbis a nép szemében — nem volt még több, mint fenyegető rém. Nem tarthatta vissza a cári seregeket az osztrákokkal kötött szerződésben vállalt kötelességeik teljesítésétől. Persze, az a pisle reményre jogot adó tény sem, hogy „most az egész Európa fegyvert ragad a szabadságért,” ennél fogva „nem könnyű *egy nemzetet* legyőzni.”

A magyar nép és a törvényesen megválasztott uralkodó — *V. Ferdinánd* — közötti ellentét okát *Argai* igen találóan a márciusi törvényektől származtatta. *Ferenc Józsefet* mint — ismeretes — december 1-jén nyilvánították nagykorúvá; a cikk megjelenésekor még nem vette át a tényleges hatalmat. Másnap mondott le javára a trónról nagybátyja, a király. Valószínűleg ennek tudható be, hogy a Pesten élő, sok tekintetben jól értesült szerző hallgatott arról a hazánk állami önállóságát megsemmisíteni akaró egyezségről, amelynek vezérképviselői a családi tanács (kamarilla) rendelkezéseit maradéktalanul teljesítő trónörökös: *Ferenc József*, továbbá a külügyet vezető erélyes és kegyetlen *Schwarzenberg Félix* meg a hatalom gyakorlásához nem mindennapi kerülővel, nagy vargabetűvel érkező rendőrminiszter: *Bach Sándor* voltak.

Feltehető, taktikai szempontból sem lett volna szerencsés a kérdés feszegetése az udvar részéről nyílt titokként kezelt detronizáció (személycseré) előtt, amit különben *Kossuth* szócsöve, az értesüléseit a központi hírszerző irodától nyerő *Sárosi Gyula* az Arany trombita kamarilláról szóló negyedik leheletében — *Schwarzenbergre* és *Bachra* való hivatkozás nélkül — régebben megjósolt már. Jellemző ugyanakkor, hogy a háborút kiváltó okokat tekintve közös álláspon-

tot képviseltek. *Sárosi* szerint például ekként tüzelt a „boszorkánytálat” kavaró, „hercegasszonynak titulált vadállat”:

Fenséges hercegek! — így kezdi *Zsófia*,
Oda Magyarország, oda van Ósztria!
Ferdinánd hitét a törvényre letette
S ezzel velünk együtt magát eltemette.

*

Eddig csinálhattunk annyi adósságot,
Hogy csak az interje tett már egy országot,
De most pénz dolgában olyan csehül állunk,—
Hogy ezentúl bizony felkopik az állunk.
Fél-Európának nincs annyi aranya,
Mennyinek a magyar haza szülőanya,
Ha pedig az ember az ezüstjét veszi,
Európáénak kétharmadát teszi.
Maga a só, mely ott évenként származott,
Nekünk hány millió forintot béhozott!
Hát az a sok adó, melyet behajtottunk
Anélkül, hogy eddig róla számot adtunk,
Mit ha a vármegye meg nem akart adni:
Volt katonánk elég, s szót kellett fogadni.
S pénze után a nép bármennyit sóvárgott,
Volt benne mód, hogy az zsebünkbe szivárgott.

*

De mármost nem tudom, miként szüreteljünk,
mivelhogy a magyar „kimondotta nyilván”,

Hogy pénzével maga fog már gazdálkodni
S magyar kormánynak kell arról számot adni.
Sőt a hadsereg is, melynek nincsen párja.
Parancsát ezentúl a magyartól várja.

Nincs csak egyetlen út:

Semmivé kell tennünk az új szabadságot,
ki kell irtanunk a nyakas magyarságot,
Ferdinánddal meg kell a hitet szegetnünk,
Az új törvényeket hamuvá égetnünk,
S vissza kell szerezniünk, vissza minden áron
A pénzt és katonát még ezen a nyáron.

A Munkások Újságának munkatársa: *Argai* szerint is elsősorban a pénz — és a hadügy irányításában bekövetkezett alapvető gyökeres változás jelentette Bécs számára a legfőbb gondot. Ez ugyanis szinte a birodalom létét fenyegette. Nemcsak az fájt tehát a Habsburgoknak, hogy az új törvények ratifikálása óta „tetszés szerint nem osztozhattak a magyar kincstáron” (nem herdálhatták el a nemzeti vagyont; más szóval: a király „nagy rokonsága, sógor-és komasága nem hízhat többé a magyarok pénzén”), és hogy az uralkodó „katonáinkkal nem parancsolhat — nem rendelkezhetik szabadon — a nemzet akarátja és tudta nélkül,” hanem hogy *Ferdinánd* a független magyar kormány kinevezésével egy a dinasztia uralmát és létét veszélyeztető okmányra kényszerült hivatalos pecsétet ütni. A külföld szemében pedig ennyi tökéletesen elegendő volt a tehetetlenség bevallásához, hiszen a magyar forradalom egyben „az egységes osztrák császárság” megteremtésére irányuló *Ferenc József*-i rideg abszolutista koncepciót is illuzórikussá tette.

Itthon is tudta mindenki, hogy március 15-e nem kizárólag érzékeny presztízsveszteséget jelentett Bécsnek, hanem alig kiheverhető, súlyos katonai és pénzügyi kárt is. Hihettek hát *Argai* szavainak: a Habsburg-ház a magyar szabadság elfojtását egyenesen létkérdésnek, elsőrendű politikai feladatnak érzi és tartja, éppen ezért — ha szükséges, még esetleges külföldi (orosz) katonai beavatkozás kérésétől sem riad vissza.

Egyenes folytatása volt ennek a gondolatmenetnek az a félrimes, 2—2 sorba tördelt, felező 12-esekben írt királyellenes vers (A magyar néphez), amelyet *Argai* a *Munkások Újsága* november 28-i számában publikált. Ez a trónfosztás előtt 5 hónappal készült, művészi szempontból nem jelentős vers nemcsak a Habsburg-királyok iránti hűség értelmetlenségét és hiábavalóságát tudatosítja 9 versszakon át, hanem elszánt harcra is buzdít és hív a trón korlátlan hatalmú zsarnok ura ellen:

Fel, fel, fegyverre hát
Megcsalatott magyar!
Legyen kardvágásod
Mennydörgő zivatar.

A haza s szabadság
Legyen imádságod,
S a pokolra szálljon
Hütelén királyod!

A *Tisztelt orosháziak!* helyi vonatkozású passzusa (a cikk befejező részlete) ugyanúgy, mint Táncsics mezőberényi híradása, a mély együttérzés megvallásával indít: „Majd szívem szakad meg — mondja *Argai* —, mikor hallom, hogy házi vagy községi dolgaitok nem mennek jól, hogy *sorsotok felett nem a törvény intézkedik, hanem még most is egyes gazok parancsa és ármánya*. Ti azt hiszitek talán, hogy én a távolból nem kísérem figyelmező lélekkel minden dolgaitokat: csalódtok, mert én jól tudom, hogy a szegény népet egyes gaz ámitók nyomorgatják, s vissza akarnák taszítani elébbi szomorú helyzetébe.”

Állítása — úgy tűnik — nem volt koholt rágalom, hiszen nem sokkal a szolgabíró, jegyzőt elkergető november 27-i népgyűlés után, amelyen a lázongó tömeg *Ágoston György* ajánlatára őt választotta a község jegyzőjévé, *Szombathelyi Antal* alispán azt javasolta a „rendkívüli fenyítő törvényszék” kormánybiztosának: *Bogyó Sándor* képviselőnek, hogy a *Kossuth*hoz felterjesztendő jelentésében ne a parasztmozgalom gazdasági-szociális indíttatására helyezze a hangsúlyt, hanem arra, hogy a rendbontók „a megyei köztisztviselőn méltatlankodtak, a megye lealázásával, a tökéletes anarchiát, melynél elleneinknek hatalmasabb úton-módon kezére nem dolgozhatnak, kikiáltották, és mindezekre *Kossuth* nevét merik használni”.

Ismerjük be, az orosháziak félelmes példát adtak a kiváltságosok hatalmát védő megyének. Mintha *Petőfi* emberjogot követelő „szörnyű” népe támadt volna fel, hogy törvényt üljön. De hát mi is történt valójában? Miként „méltatlankodtak a megyei köztisztviselőn?” Legyen segítségünkre maga a sértett, a személyében lejáratos szolgabíró jelentése. Tőle idézzük a következőket: *Ágoston* lázító szavai után — írja *Jugovics József* — „haramia módra támadtak meg, százanként jobbról-balról, előlről-hátulról, és én mint hitvány labda izmos kezek közt hanyatva, utóbb földre tiporva százaktól erre-arra tépve, karmolva, ütve, taposva feküdtem. A bizonyos haláltól lélekjelenlétem . . . és egy-pár becsületes ember segítségével menekültem, összetépve, vérengzve (vérezve, véresen) sapka nélkül, elébb a tanácsterembe, onnan a vasajtós kasszaszobába. Ezt magamra zárva, egy bajonét akadt kezembe, itt vártam bizonyos haláloamat”.

Álljunk meg itt egy rövid kitérőre. Talán egy kicsit *Kossuth* védelmében is.

A szánnivaló helyzetbe került, s a községháza „börtönéből”, valójában a pénztári szobából, nehezen kiszabadult *Jugovics* sorsa — magától értetődően — nagyon aláásta a megyei vezetők biztonságérzetét. Feltehetően reális volt az a félelmük is, hogy a „dúlás vad ingere” által feldühödött nép korlátokat nem ismerő szenvedélyes indulata — ha meg nem fékezik — „meglehet egy pár hét alatt vérbe, lángba boríthatja az egész megyét, az egész alföldet is”. (A gyomaiak, a sámsoniak és a gyulaváriak is lázadoztak!) El tudjuk képzelni azt is, hogy a könnyörtelen népitélet víziói is megjelentek egyikük-másikuk szeme előtt. *Szombathelyi* alispán esetében azonban másról is szó volt — szavahihetősége, erkölcsi tekintélye is kockán forgott. Ő ugyanis a mezőberényiek ügyében mindenben főispánja: *Wenckheim Béla* hivatalos írásban is közölt utasítása szerint járt el. Számára tehát ezért is fontos volt, hogy a kormánybiztos jelentése teljes összhangban legyen az ő *Kossuth*nak küldött korábbi tudósításával. Lehetetlen ugyanis rá nem ismerni *Kossuth Békés megye lakosságához* intézett kiáltványát olvasva, az ő egysíkú, a lázadás valóságos okát elhallgató alispáni jelentésének érvelésére.

Az alispán és a megyei vezérkar félelmét tovább növelte *Argainak* november 20-án — tehát még orosházi megválasztása előtt — kelt, édesapjához címzett levele. Ez — ahogy *Dénes György* történész hiteles forrástanulmányokra és dokumentumokra épült művéből tudjuk — a posta dicstelen közreműködésével egyenesen a hatóság kezébe került, és a csákói perben a legfőbb tárgyi bizonyítékul szolgált. Ebben ekként oktatta ki az adatszolgáltatók neve után érdeklődő

Kiss Mihályt: „... ha a dolog nincs úgy, mind előadva volt, akkor ott van Táncsics lapja, lehet magát mindenkinek igazolni nyilvánosan; de ha a dolog úgy van csakugyan, akkor sokkal tanácsosabb nem feszegetni, mert ebből igen kellemetlen események fejlődhetnek ki”. Majd a Békés megyei helyzet pesti visszhangjáról szólva, ezeket írta: „... egy néhány előbbkelő ember van a megyében, kirül itt Pesten borzasztó hírek szállonganak, nem akarom őket nevezni, de *el fog jönni még a számadás órája*, azután az Isten legyen nekik irgalmas és kegyelmes”.

Kiss Mihály joggal érezhette kellemetlenül magát *Argainak* a *Munkások Újságában* közölt cikke olvastán. Mi tagadás, írója szemernyi tiszteletet sem tanúsított a büszke nemzetőrkapitány iránt. Szóba hozta április 4-i szégyenletes választását, amikor is *Omaszta Zsigmond* táblabíró erélyes propagandatevékenységével nyerte csak el a megtisztelő címet és rangot a lakosság egyértelmű ellenszenvre, határozott antipátiája ellenére. Vádolta azzal, hogy „úgy bánik... a szegény néppel, mint a kutyákkal”, meg hogy „a zsellérség Istenét káromolta azért, hogy szegények szenvednek, vérökkel áldoztak a hazáért”. Gögös rosszindulatának bizonyítására elmondotta, „nem akarta megengedni, hogy eleséget küldhessen a szegény nép az aradi táborba”, — mivel véleménye szerint „csak azért harcol Oroszáza népe, mert élösködhetik a hazán”.

Nem csoda, ha a *Kiss Mihály* ellenséges aknamunkáját leleplező cikk lázba hozta a községet. Szinte megsemmisítő erejű volt — felfokozta a tömeg harci kedvét.

A nemzetőrkapitány gyarló emberi tulajdonságait, kompromittáló megnyilatkozásait nyílt őszinteséggel kitergető írást illetett volna — persze — visszautasítani és szerzőjét felelősségre vonni. A felsorolt vádak ugyanis teljes mértékben kimerítették — különösen *Kiss* katonai beosztása miatt — a hazaárulás kritériumait. *Argai* fel is vetette nyomban a bizalmatlanság és alkalmatlanság kérdését, kereken kijelentve: „Illy embernek nem szabad, nem lehet a nép kapitányának lenni, ki azt mondja, hogy a zsellérség minek megy harcolni, midőn úgy sem küldi senki a csataterre”. Ha ez így igaz, jogosnak tartjuk ideges-türelmetlen felszólítását: „Oroszáziak! ... hogy tűrhetitek az ilyen hazaárulót? Az illyet be kell fogni”. Megértjük, hogy a márciusi törvények szigorával utasította rendre a „basáskodó” kapitányt: „Mert tudja meg az a *Kiss Mihály*, hogy *nincs többé e honnak zsellérje* azon értelemben, a mellyben ő veszi. *E hazában mindenki polgár, és pedig szabad polgár*, kik felett csak a törvény ítélni, nem pedig egyes emberek”.

Argai világosan érvelő, kioktató sorai eleven húsba vágtak. Méginkább ez a fölünyes magabiztossággal megfogalmazott indulatos figyelmeztetése: „Hohó, *Kiss Mihály* uram, nagyobb embernek is az orrára koccintottunk már mi, mint kegyelmed”. Tagadhatatlan, volt rá példa elég. Nem kellett igazolásul néven nevezni senkit. Mindenki tudhatta, ki a cikket olvasta, hogy *Argai*, kit *Jugovics* szolgabíró két héttel későbbi jelentésében egyszerűen csak „országos lázító... Pesten csavargó egyénnek” titulált, elsősorban a nemzetiségek mozgalmát pénzzel és fegyverrel támogató osztrák hadügyminiszterre: *Latourra*, meg a magyarországi katonai biztos osztrák tábornok *Lambergre* és a Fejér megyei hazaáruló adminisztrátorra, a dúsgazdag *Zichy Ödönre* gondolt. Rájuk s általuk a háború

könyörtelen törvényére akarta emlékeztetni a hatalmával visszaélő önhitt *Kiss Mihályt*, hiszen befejezésül ezt a nem kizárólag orosháziaknak szóló, emelkedett hangú intelmet társította a gondolathoz: „Mert magyarok, nem tréfa időket élünk . . . A nemzet kockája el van vetve. A tágas öblű sír meg van ásva. Hogy e nagy sírba a magyar nemzet temettetik-e, vagy érdemetlen királya cinkosaival, nem a sorstul, hanem a magyar nemzet életre-halálra küzdésétől függ. — Válasszatok tehát az élet és a sír között! Az élet — a szabadság, a sír — a rabszolgaság”.

Végül csak annyit: *Kiss Mihály* nem érezte szükségét a tiltakozásnak. Vagy azért, mert nem tudta megcáfolni a vádakot, vagy mert a község felbolydult politikai légkörében valamilyen oknál fogva jobbnak tartotta, ha csendben marad. Talán félt a nép esetleges bosszújától, vagy mert nem is szólhatott. Neve ugyanis ott szerepelt a csáki legelőfogalás elítélteje között. Három hónapi rabsággal sújtották.

A megye legaktívabb levelezője, a gyulai politikus *kispap*, *Kenézi Lajos* nem osztotta *Argai* önfeledt optimizmusát. A háború = matematika elvhez közelítve, értelmes tárgyilagosságra intett, és társadalmi megbékélést sürgetett. „Míg a világ világ lesz, mindig az erősbé lesz a diadal” — szögezte le a maga sarkigazságát, ellentmondva *Berzsenyi* szállóigévé vált gondolatának: „Nem sokaság, hanem lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat”. Félreértés ne essék: nem a nemzethalál pesszimista víziója irányította tollát. A márciusi vívmányok védelme és végső győzelemre juttatása — a „szabadság és jólét” országának a felépítése foglalkoztatta. Az, hogy miként lehet a „vagy nagy nemzet leszünk, vagy oktalanságunk eltöröl a föld színéről” dilemmáját okosan, a haza javára megoldani.

A ránk szakadt bajból a kivezető utat egyfelől a diplomáciai tevékenység tudatos megszervezésétől, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesítésétől, másfelől a gyűlölettől mentes belső nemzeti egység megteremtésétől várta. Szamba vette a környező nagy országok lakóinak számát, köztük a legnagyobb tömeget adó cári Oroszországot, amely „70 milliót felülhalad Európában”. Sajnos, „éppen ezek vesznek minket körül gyűrű formában (a romániai moldvai-besszarábiai terület orosz védnökség alatt állott!), s akarják a nagy tót császárságot felállítani, hazánkat is meg akarván hódítani” — állapította meg elemzésében. Majd józan megfontolással ezeket tette hozzá: „. . . mi magyarok, kik nem igen sokan vagyunk, magyarul beszélők alig 5 millió, . . . ha a legokosabb, legvittezebb nép volnánk is a világon, minthogy egyedül állunk, többféle ármányos, furfangos népeknek, kiknek számok száz millióra is felmegy, sokáig ellenállni nem volnánk képesek”.

Parancsoló szükségnek érezte hát a külföldi államokkal kötendő szerződéseket. *Kossuthék* fejlett politikai érzékét tisztelte abban, hogy a legfejlettebb nyugati államokkal kívántak diplomáciai kapcsolatot létesíteni a Habsburg-ház és az orosz cár várható támadása ellen. „Igen bölcs” lépésnek tartotta például, hogy a németek frankfurti „közországgyűlésére” *Pázmándi Dénes* és *Szalai László* személyében „két követet” is küldtek, és hogy Párizsban nem kevesebb, mint 300 fős küldöttség szerzett tiszteletet a magyar névnek és megértő barátokat a magyar ügynek. Ez a tekintélyes számú demonstratív csoport a váróházán

és az 1830-as júliusi párizsi forradalom emlékoszlopánál egyszerűen megigézte a lázba hozta a köréje gyűlt hatalmas tömeget, amikor szívbemarkoló átérzéssel és hévvel elénekelte *Vörösmarty Szózatát*, a „*magyar Marseillaisét*”: a Hazádnak rendületlenül légy híve, óh, magyart! Senki előtt sem volt kétséges, hogy a fellelkésült tömeg érzését fogalmazta meg a költő-külgügyminiszter: *Lamartine*: „... a franciák szeretik a hős magyarokat”, kiknek annyi barátjuk van Franciaországban, „ahány francia van ott”.

Az idő sürgetett. Látszatkapcsolatok kiépítésére időt pazarolni nem lehetett. *Kenézi* sem gondolt ilyenekre. Távoll állott tőle a társadalmi fejlődést megkötő zsarnok cárral való egyezkedés megkísértése is. „A művelt német néppel inkább legyünk barátságban-szövetségben — hirdette a két frankfurti követ szerepét kommentálva —, mint a bennünket elnyelni készülő tót-muszkával, hol még Szibéria és az átkozott korbács-kancsuka a legáldottabb büntetés”. Az akkori viszonyok között ez volt egyedül elvszerű. Bizonyára reálpolitikai szempontból is tökéletesen igaza volt.

Ezzel azonos logikai, de erőteljesebb érzelmi, etikai szinten beszélt a belső egység megteremtésének halaszthatatlan köteletségéről. „Mennyi ellenségünk magában a hazában!” — sóhajtott fel szomorúan. „Nem szükség nékem emlétenem, hogy országunkban mit csinálnak délen a rácok, mire készülnek a szerbek, mi történt Kikindán; mi tört ki a kapcsolt részeken, mit akarnak a felvidéki tótok, hova czéloz a muszka roppant erejével”. Ebben a helyzetben „semmit sem tanácsolhatok inkább, minthogy a legnagyobb egyességben éljünk egymással”. A világért sem szabad egymásra támadni vallásért vagy nyelvért, sőt „inkább mindenféle vallású és nyelvű lakostársainkat, akár oláh, akár vend, rác, zsidó, német vagy tót legyen, testvéri karokkal vonjuk magunkhoz”. *Menenius Agrippa* világhírű meséjére utalva követelt megértést, „hiszen ők a mi hazánk, a mi testünk tagjai, és ha a test tagjai egymást megtagadják, a testnek bizonyosan veszni kell. Ha most az osztályok (kaszták) egymás ellen kelnek, ha az urak nem hisznek a parasztnak, ha az eddigi jobbágy bizalmatlan az urak iránt: az Istenért, akkor veszve vagyunk!” A több mint másfélmillió orosz sereg ránk tör, „hogy eligazítsa a pert”, s akkor „mint a szomszéd földönfutó lengyel, mi sem mondunk köszönetet érte.”

Kenézi június elején publikált fejtegetésének egyik nem titkolt célkitűzése az volt, hogy népszerűsítse az időszerű és jogos verbuválást. Ennek nagyobb sikere érdekében a következő három indítványt terjesztette elő:

1. mondja ki az országgyűlés, „a melly szegény ember a haza szolgálatában elesik, annak özvegye- s árváiról az ország gondoskodik”,

2. aki „meg csonkítatik, hogy szolgálni, keresni többé nem tud: annak illő eltartását az ország magára vállalja”,

3. kik „magyarul beszélni nem tudnak, vagy a magyar nemzet iránt ellenséges indulattal viselkednek, azok katonai szolgálatba nem vétetnek”, hanem „természtmény vagy más szolgálat” útján róják le hazájuk iránti kötelezéseiket.

Javaslatai reálisak és ésszerűek voltak. Az első kettő hallatán például kinek ne jutna eszébe *Arany János* Világos után írt megrendítő hatású verse: a *Koldusének* és annak keserű igazsága:

Azt mondták, mikor a harcban ömlött vérem,
Tíz holdnyi örökség lesz valaha bérem.
Tíz arasz is jó lesz, gondolám magamban,
Korántsem gyanítva, milyen igazam van.

Csak a harmadik bevezetésére — ilyen értelmű alkalmazására — nem került sor.

Az egységes nemzet ideája lebegett *Kenézi* szeme előtt, akárcsak Tánicsics másik Békés megyei levelező-munkatársának, a lelkes szarvasi tanár *Gerő* — *Greguss Ágost*nak. Csakhogy amíg *Argai* és *Kenézi* számolt a belpolitikai realitással: a nemzetiségi és társadalmi megosztottsággal, ő túllépett ezen, s a „16 milliós haza” összlakosságát azonosítva a magyar néppel, szólított harcba kivétel nélkül minden épkézláb honpolgárt. XVI.—XVII. századi jermemiádok hangulatát és formáját idézte eléggé dallamtalan, vallásos motívumokat nem tartalmazó, 4 ütemű 13-as sorokban írt verse. Indító kérdései ügyesen egyesítik a minden-mindegy kábultságát megtörni akaró nemes szándékot a végső elszámolásra serkentő dacos-agitatív indulattal:

Óh, szép magyar hazám tizenhat milliója,
Te gyáva zsarnokok gyávább alattvalója,
Sokáig fogsz-e még vaktába terhet vinni?
Sokáig fogsz-e még az árulóknak hinni?

Nem volt elég neked, hogy mindeddig csalattál,
Hogy sok száz éven át atyailag nyomattál?
Te hát ezentúl is hódolsz a zsarnokoknak,
Kik simogatnak most, de majd karmolni fognak?

Majd e türelmetlen, zsarnokság elleni felhívásokat a nemzethalál kínzó víziója váltja fel, hogy tovább fokozza az olvasóban (hallgatóban) az idegesítő kérdések nyomán keletkezett belső érzelmi feszültséget:

Oh nép, te halni fogsz, mert árulóid élnek,
Szabadságleveled átadva lesz a szélnek,
S rongyokra tépi szét ezt a szélvésznek árja,
Melly most a nemzetek szívét keresztüljárja.

Egy új, sötétebb éj fog környékezni téged,
Késő bűnbánat lesz egyetlen nyereséged,
S mi búdat növeli sorsod felett s feletted,
A gondolat leend, hogy azt megérdemelted.

Az ellenvéleményt nem tűrő, könyörtelen állításokat megfogalmazó esztéta *Gerő-Greguss* helyesen érzékelté, mily hatalmas érzelmi-morális súlya van a *Vörösmarty Szózata* óta sok ízben és sokféle céllal használt nemzethalál-gondolatnak. Tudta, nincs nála grandiózusabb, ijesztőbb rémkép. Ezért nem fokozható tovább az ő helyzetképe sem. De érezte azt is, itt a gyújtópont,

ahonnan az erkölcsi megtisztulás valós reménye ered. Ez az alapja és forrása (más nem lehet) annak az önemésztő büntudatból és hazafiúi kötelességérzetből töltekező katarzisélménynek, amely magasabb etikai síkra helyezi és aktív honvédő harcra kötelezi el a már szinte teljesen elfásult, közönyös embert. Az *Etele* (Attila) hősiességére hivatkozó befejező gondolat is általa válik reálisá és igazzá:

De nem! Nem hihetem, hogy végre fel ne kelnél;
Gyávább te sem lehetsz a hódító Etelnél.
Te összemorzsolod, kik bántani akarnak,
S önálló nagy hazát teremtesz a magyarnak!

Greguss szilárd hitét, korszerű politikai látását és elveit — könnyű felismerni — *Robespierre* alapozta meg, akinek alkotmányról szóló híres beszédét már a forradalom kezdetén lefordította, s azt 1848 júniusában „a magyar nép figyelmébe ajánlva”, a szarvasi *Réthy*-nyomdában ki is adta. Azonosult a nagy francia népvezérnek ama tézisével is, hogy „az emberi értelem régóta menetel a trónok ellen lassú léptekkel, kerülő utakon, de biztosan . . . Alig védelmezi már más a zsarnokságot, mint a megszokás és a félelem, s főként az a támasz, melyet a gazdagok szövetsége nyújt neki”. Ezeket az irányelveket követte és képviselte a Táncsics közelében élő és tevékenykedő *Argai* és alkalmasint a művelt nyugati államokkal felvett diplomáciai kapcsolatoknak örvendező gyulai *Kenézi* is. Ő — ahogy ezt *Gyermekfajzók (Proletárok)* címmel közölt írásának világos okfejtése tanúsítja — egységes társadalmat építeni akaró törekvéseiben is *Robespierre* álláspontjára helyezkedett, egyetértve annak evidenciaként ható és kezelhető megállapításával: „Európában egy földműves, egy kézműves a nemesember örömeire kiképzett állat”. Hátborzongató példákkal igazolta a tétel szomorú történetiségét. Pl. ilyenekkel: „A híres, jó erkölcsű *Cato* — mondja *Kenézi* — ezrenként szedte össze a gyermekeket, mint megannyi malaczt, s meghizlalván, drága pénzen eladta őket rabszolgának baromi munkára”. Vagy: *Veress*, akinek „rabszolgái egyszer ajándékban egy iszonyú vaddisznót vittek”, a rabszolgát, ki a nyáját megmentette a disznó pusztításától, dicséret és jutalom helyett vérig korbácsoltatta és keresztre feszítettte, mivel „a rabszolgának fegyvert tartania nem szabad, . . . , mert majd eszébe találna jutni, hogy zsarnok elnyomói ellen is használhatná” stb.

A távoli múlt azonban csak példaként szolgált annak igazolására, hogy a feudális nemes urak kénye-kedvének kiszolgáltatót nincstelének-proletárok (gyermekfajzók) sorsa alig változott nálunk 1848-ig valamit. *Robespierre* 1794-ben még szinte egész Európára vonatkoztathatta ezt, leszögezvén: „A századok tapasztalata . . . szolgának mutatja az embert”, függetlenül attól, hogy „a természet azt mondja nekünk, hogy . . . szabadságra született . . . Az erkölcsi világ sokkal inkább, mint a fizikai természet, . . . ellentétekkel és rejtélyekkel van tele . . . Európa azért pazarolja vérért — figyelmeztetett az éles logikájú forradalmár —, hogy megerősítse az emberiség lánczait”, szemben a francia kommunárokkal, akik „azért ontják vérüket, hogy széttörjék a lánczokat”.

Kenézi megítélése szerint nálunk éppen az ő nemzedékének tette kötelességévé az élet, hogy a természet által az emberek szívébe bevészt szabadságjogokat és

emberi egyenlőségtudatot a gyakorlatban is érvényre juttassa és eltörölni ne engedje. Írása heves támadás volt az előjogok ellen, mindenekelőtt az osztálytársadalom római jogra alapozott törvénykönyve, az egyszerű népet kizárólag csak terhes kötelezettségekkel sújtó *Tripartitum* ellen. Bátran követelt *emberjogot* a népnek: „Ne engedjétek — szólította fel olvasóit —, hogy a nép munkás osztálya, mely regtől (!) estig izzad, melly a társasági rosz viszony (értsd: egészségtelen társadalmi berendezkedés, osztálytörvények, szokásjogok stb.) miatt eddig eltapodva volt, ezután is szenvedésiért gúnyoltassék, bírái választásából kizárassék, s *emberi polgári jogaitól* megfosztassék . . . *Ő is ember*, megnőszül, gyermekei születnek, ezeket véres verejtékű napszámjával tengeti, s magát halálra kínozza, mert *a sors neki ingyen kastélyt, uradalmat nem adott*; és azért, mert ő szegény, még megvetett, gúnyolt is legyen? Nem, polgártársak! ti nem fogjátok túrni, hogy miután *Isten titeket szabadokká tett*, ti másokat szolgálaképpen elnyomjatok. Ti gondoskodni fogtok arról, hogy minden, ki jó lelkű munkás ember, jutalmát följele (!) e hazában; a rosszlelkű here pedig hordja magán a gyalázat bélyegét — a gyermekfajzó, proletár nevet”.

Ahogy az idézetből is világosan kivehető, a felvilágosult *Kenézi* nem fűzött túlságosan nagy reményeket a „népszaroló dús” gyors „emberiségre javulásához”. Joggal. „A társasági rosz viszony” megszüntetése, az „emberi polgári jogok kiszélesítése” sok időt kíván. Nem megy egyik napról a másikra. A régi szemléletmód, az évszázados gyakorlat, a hagyományos élet- és magatartásforma mélyen beivódik a sejtekbe és idegekbe. A törvény — bármilyen ésszerű és világos megfogalmazású legyen is — nem oldhat meg mindent egy csapásra. Csak lehetőséget ad a normális életvitelhez, győzelemre azonban csak a felszabadult nép öntudata és meg nem alkuvó példás társadalomépítő tevékenysége juttathatja.

Tény az is, hogy *Kenézi* — mindenfajta elnyomásnak esküdt ellenségeként — sohasem a származás és a beosztás, sohasem a vagyoni helyzet, hanem a társadalmilag hasznos munka alapján értékelte az embereket. Ebből a nézőpontból követelte a megbélyegző titulus: a „gyermekfajzó” jelző eltörlését is.

Mit is jelent ez a ma már meghökkentő, szokatlan csengésű fogalom, amely valószínűleg a múlt század közepén sem lehetett közismert, hiszen *Kenézi* is szükségesnek érezte, hogy cikkének alcímet adva, elfogadtassa. Csakhogy az alcím — proletárok — sem volt egyértelmű. *Csiky Gergely* például a társadalom parazitáit, az élősködő *ingyenélőket* nevezte proletároknak 1880-ban írt drámájában. Alakjainak nem volt semmi köze az elnyomott munkásokhoz. Előkelő, ún. történelmi családok kései lezüllött utódai voltak, kiket kétségbeejtő nyomoruk és sivár pénztelenségük sem tudott észre téríteni és munkára kényszeríteni. Képzeljünk csak bele, 10 évvel a Párizsi Kommün után értelmezte így *Csiky Gergely* a proletár szót!!

Kenézinél sem következetes és egyértelmű a szóhasználat. Cikkében szinte végig helyesen a kiszolgáltatott ókori rabszolga évszázadokon át öröklődött — más-más néven ismert — társadalmi képletének és sorsának a megjelölésére alkalmazta, abban az értelemben, ahogy *Madách* is *Az ember tragédiája* egyiptomi jelenetében:

Mért él a pór? — A gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal

azaz a proletárok életének kettős célja és feladata van: a munka és az utódnemzés — a gyermekfajzás. Innen ered a *Kenézi* által használt kifejezés is.

Könnyű észrevenni azonban, hogy a „gyalázat bélyegével” azonosított „ingyenlő, rossz lelkű here” nevezet ellen, illetve annak az elnyomott rabszolgákra és utódjaikra: a szerencsétlen jobbágyokra (nálunk ekkor még nem volt fejlett ipar) való alkalmazása ellen *Kenézi* mindig tiltakozott. Hazugnak és felelőtlennek tartotta a rájuk süttött jelzőt. Egyedül az aktív munkától elszokott, dologtalanul lézengő nemesi figurákra volt hajlandó vonatkoztatni. Ilyen fajta kicsengettéssel, tudatos megbélyegző tendenciával ajánlotta cikke befejező gondolatoként: ne a dolgozókat sértsék vele, hanem a „rossz lelkű herék” hordják magukon, mint a *gyalázat bélyegét* a gyermekfajzó-proletár nevet. Ismerete tehát ő is a szónak ezt a *Csiky Gergely*-i értelmezését.

Helyi vonatkozások mindössze *Kenézi* első közleményében voltak. Nem tudni, utolsó cikke, melyet nagy terjedelme miatt már nem közölhetett le Tánacsics gyors pusztulásra ítélt lapja: a „hűbéri szolgaság teljes elsöprésére, a társadalmi átalakulás minél radikálisabb változatának a kivívására” buzdító *Munkások Ujsága*, tartalmazott-e vajon valamelyes lokális érdekeltségű híryanagot. Első cikke, az 1848. április 30-ai számban megjelent *Magyarország* — alcím: *Több kell ész, mint erő* — valójában nem más, mint lelkes munkatárs- és olvasó- (előfizető) toborzó. Az általános és politikai műveltség tervszerű gyarapítására, a plebejus demokrata elveket képviselő lap merész eszméinek a terjesztésére hívta fel a népet, azzal a céllal, hogy tudjanak élni — tanuljanak meg élni — a március adta szabadsággal.

Lehetséges, hogy ő volt a lap legtevékenyebb agitátora és propagálója Gyulán, hiszen szinte név szerint ismerte az előfizetőket. Lelkes örömmel számolt be már az ötödik (!) számban arról, hogy rajta kívül „*Bíró János, Gálosi János, Marjai Ferenc, Gál György, Tokai György, Felek Mihály, Tar András* és többen megrendelték, és már szélire olvassák” a „földész” Tánacsics újságját. Ez pedig — ismerve a korabeli viszonyokat — szokatlan méretű rokonszenvről és érdeklődésről tanúskodik.

Tagadhatatlan, a *Munkások Ujságának* a tekintélye Békésben később sem csökkent, sőt egyre nőtt, jóllehet a posta tudatosan akadályozta terjedését. December elején például a már többször említett *Deák Ferenc* orosházi zsellér az ellen tiltakozott heves indulattal, hogy egy hónapra szóló előfizetését a helybeli postamester nem volt hajlandó elfogadni. Azzal utasította el, hogy ő csak negyed- vagy félévre szóló szerződést köthet. Ennyi pénzt pedig sem nevezett, sem zsellértársai nem tudtak hirtelenjében nélkülözni és lefizetni. Könnyen elképzelhetjük, mennyire tarthatta szívügyének a postamester a lap példányonkénti árusítását.

A *Munkások Ujságát* végül nem a közöny, nem az olvasók érdektelensége, hanem egy központi rendelkezés ölte meg. *Madarász László* rendőrminiszter tiltotta be az év végén, annak ellenére, hogy „még azok is megbarátkoztak . . . -

tartalmával, kik azt elébb gyűlöltek; ugyanis kénytelenek voltak elismerni, hogy a veszedelmes időszak alatt bátor szavam, erőteljes írásmodorom a népsokaságnak buzdítására és bátorítására nagy befolyással van” — jellemezte a növekvő figyelem és rokonszenv mértékét Táncsics maga. Ennek következtében további működésére csakugyan nagy szüksége lett volna az államvezetésnek.

A kiélezett politikai helyzet magyarázza mindenekelőtt azt a diadalittas kárörömöt, amellyel az ellenséges hivatalos és félhivatalos kormánylapok a betiltó rendeletet köszöntötték. Különösen Gyurmán Adolf lapja: a *Közlöny* örvendezett nagyon. Táncsics hamar felismerte az igazi okot. Azt, hogy lapjának nem „azon törvényszerű oknál fogva” kellett megszűnnie, „mert az 5000 pengőfrnyi biztosítékot” ő, a kiadótulajdonos nem tudta „letenni”: Ha ugyanis a *Munkások Ujsága* „a kormány nézeteit hangoztatta volna ugyanúgy életben marad, mint Vas Gereben orgánuma a *Nép barátja*, amelyből „államköltségen 10 000 példányt rendeltek meg” és küldtek szét a „falusi közönségnek” ingyen Szemere Bertalanék, csak hogy gyöngítsék az ő lapjának erős politikai hatását a szegény nép körében. Nos, ez az államilag támogatott újság sem fizette le az óvadékot.

A rendőrminiszter döntése érthetően fáj Táncsicsnak, hiszen Madarász is elismerte — „a nép ereklje gyanánt zárja szekrényébe a *Munkások Ujságát*”. Méltán tiltakozott tehát a gyulai származású Pálffy Albert szerkesztette *Március Tizenötödikében*: „a forradalom és a szabadságharc legradikálisabb hírlapjában” Gyurmánnak az ellen a rosszindulatú rágalma ellen, hogy ti. a „*Munkások Ujsága* meghalálozott”. A valóság az, utasította vissza a vádat Táncsics, hogy „teljesen viruló egészségben élt, s nem is természetes halállal múlt ki, hanem megölték”. Kivégeztetett, lenyakaztatott, mint hajdan Martinovics Ignác. „De nincs az a hatalom, mely a *Munkások Ujságát* meghalálozottá bírná tenni. Ez élni fog még soká, ameddig csak valamely lap szelleme élhet”.

A hiszékeny Táncsics eleinte úgy vélte, hogy a Debrecenbe áttelepült kormány kényszerűségből tiltott be bizonyos lapokat és sajtótermékeket. „A nyomdászat itt . . . gyalgólábon állott” — írta az *Életpályámban*, s most hogy minden ide központosult, a „kormány lapjait is csak ügyvel-bajjal lehetett kiállítani”. Éppen ezért Táncsics, kinek saját lapja fennmaradásáért is küzdenie kellett, minden erejével azon volt, hogy javítson a gyenge nyomdai helyzeten. Szemmel tartva a négy nyelven publikáló szarvasi nyomda sokoldalú forradalmi tevékenységét — a legtöbb plakát és röpirat itt jelent meg ekkor a környéken —, s emlékezve talán a szarvasiak képviselői meghívására is, arra akarta rávenni a kis műhely külföldet járt, szakmailag jól képzett tipográfus tulajdonosát: Réthy Lipótot, helyezze át nyomdáját Debrecenbe, s enyhítsen valamicskét a kormány ilyen gondján.

Meghívó levele — sajnos — szőrén-szálán eltűnt. Ám a *Békés Megyei Levéltár* iratanyaga csalhatatlanul bizonyítja létét. Innen tudjuk, hogy 1850. január 30-án „a politikai vétségért letartóztatott” Réthy csakugyan „felmutatta egy levelét Táncsics Mihály forradalmi képviselőnek, melyben az különféle ajándékokkal kecsegtetve, őt nyomdástul együtt Debrecenbe hívta”. A levélnek azonban, mellyel Réthy hivatalosan kívánta igazolni, miszerint „ő az osztrák ház ellen nem működött”, hiszen ezt az ajánlatot sem fogadta el, a Gyula—Nagyvárad közötti hivatalos ügyintézés és expedíció során egyszerűen nyoma veszett.

Nem érkezett meg rendeltetési helyére, a területileg illetékes *Nagyvárad* kat. ker. *Parancsnoksághoz*.

A fennmaradt iratokból egyértelműen megállapítható, hogy a szegedi kerület főbiztosa még megkapta a kérdéses Táncsics-levelet Békés megye királyi biztosságától, sőt február 2-án továbbította is. Váradon azonban már nem találtak rá. A tisztánlátás kedvéért nézzük meg, mit írt a szegedi királyi főbiztos 1850. február 19-én kelt, *Sztachó János*, Békés megyei császári és királyi kormánybiztoshoz intézett levelében:

„Nagyságodnak f. évi január 30-ról 380-ik sz. alatt ideterjesztett jelentésében *Réthy Lipót* esedezőlevelét és hozzája csatolt azon iratot, melly Táncsics hozzá-intéztett levele lett volna, f. hó 2-án 674-ik számom alatt a Nagyvárad katonai kerületi Parancsnoksághoz általtettem, azonban az onnan f. hó 9-én 579-ik sz. a. költ, s e hó 16-án ide érkezett válaszban annak a levélben nem találhatása állítván; miután expedíciónk ellenkezőt állít, de az olta az itteni Irományok meghányatván, ezen levélnek itt nem léte kétségtelenné lett volna, nem maradt egyéb hátra, mint Nagyságodat megkérnem, hogy ha azon Táncsics-féle levél mását valamimódon megszerezni lehetne, ugyanazt hozzám lehető leggyorsabban, s pedig ha volna, ki azt az eredetivel egyeztesse, annak egyeztetésével megküldeni, mindenesetre pedig tudósítani méltóztatssék”.

A kérés természetesen teljesíthetetlen volt. A „kérdéses levél”-ről nem készült másolat, így *Sztachó* — hivatkozva „a beadott folyamadvánnyal együtt jegyzőkönyve 380-ik számának tanuságára”, és sajnálkozva azon, hogy „a legjobb akarat mellett” sem tud segíteni, elhárította magáról a felelősséget.

A szabadságharc bukása után, amikor a nemzetgyűlési követek szétoszlottak, a kormányt Aradra is elkísérő Táncsicsnak menekülnie kellett. Családját a városban hagyva, Világos—Pankota—Kisjenő felé vette útját. Ismeretlen honvédtisztól kapott „néhány osztrák ezüst tízes és pár húszas pénzzel” indult el a bizonytalan jövő felé, örökös félelemben, hátha felismeri valaki, és busás jutalom reményében kiszolgáltatja az osztrák hatóságoknak. A nagyobb biztonság kedvéért a szakállát is levágta, de ez sem segített rajta. Mint közismert, közkedvelt hazafit többen köszöntötték így is a saját nevén. Az egyik határban munkások és vándorlegények vendégelték meg sült kukoricával — a gazdaságilag kifosztott, kiélt vidék egyetlen éllelmével, másol menekülő honvédek invitálták körükbe a szomszéd szobából, hangjáról ismervén fel: „Táncsics úr, . . . , egy pohár borral szolgálhatunk, de ennivalónk nincs”. A bajban — igen — nagy volt még ekkor az összetartás és a segíteni akarás.

A biztonságos menekülés módját kitapasztalva, visszament a családjáért Aradra, s hasznos útbaigazításokkal látván el őket, külön-külön utakon kísérelték meg, hogy átjussanak a népes ellenséges táboron és az útleveleket ellenőrző városi vámházon. Érthető volt az óvatosság. „Nem volt tanácsos a városban késlekednem, tehát amilyen hirtelen ott megjelentem, oly hirtelen el is tűntem” — emlékezett vissza szomorú aradi élményére. Neve ott szerepelt *Haynau* listáján, ezért választotta ezt a nemszeretem megoldást. Nem akarta esetleges

elfogatásával kegyetlen kivallatásoknak, gyötrelmes testi-lelki tortúráknak kitenni hű társát: *Seidel Terézt* és kicsiny, még szopós gyermeküket. A megbeszélés értelmében „jól kívül a városon, a gyulai országúton” várta be őket, ahonnan együtt mentek Gyulaváriba, hol „a bíró, de főképp a jegyző: *Dede János* jó „ismerősei” voltak. Valószínűleg ők ajánlhatták annak idején az orosházi kerület képviselőjének is *Boczkó Dániel* ellenében. Erről *Dénes György* ezeket írta Orosháza történetében: „Az orosházi választókerületben igen csendesen folyt le a képviselőválasztás. *A gyulaváriak ugyan előzőleg Táncsics nevét emlegették*, de Vári mesze esett a választás helyétől, Orosházától, csak kevesen kocsiztak oda a választók közül, és nyilván nem a legszegényebbek — márpedig Táncsics hívei azok közül kerültek ki. Orosházán júniusban még nem ismerték eléggé Táncsicsot. Így aztán harc nélkül, egyhangúlag választották meg képviselőül *Boczkó Dániel* megyebeli birtokos nemest”.

Táncsicsék csak rövid ideig tartózkodtak Gyulaváriban. Alig pihentek meg, a helyi viszonyokat hirtelen áttekintő, nem mindennapi emberismerettel és politikai tapasztalatokkal bíró Táncsics máris jobbnak látta, ha elhagyja ismerőse: a jegyző házát. *Dede János* ugyanis „jegyes ember” volt, ki okkal tartott a tekintélyesebb gazdák rosszindulatától. Jegyzői fizetését sem folyósította zökkenőmentesen a község, amint ezt a Békés megyei Levéltár 1850/51-es királybiztosi iratai is tanúsítják. Súlyosbította a helyzetet, hogy a megyei központ közvetlen szomszédságában fekvő településen gyorsabb és gyakoribb lehetett az ellenőrzés is. Érthető hát, ha azt ajánlotta: máshol keressen maga és családja számára munkát és menedéket Táncsics. S az döntött is azonnal. „Tovább kellett vándorolnunk” — írta, — minthogy „sem kelendő (értsd: osztrák) pénzünk nem volt”, sem „nekem való foglalkozás nem akadt”, s még inkább „mert említett ismerőseim — ti. a bíró és a jegyző — rettegtek a borzasztó veszedelemtől, mely őket érhetné, ha engem mint náluk tartózkodót fődöznének fel”.

Három testvér és önvédelem című kéziratban lévő művét (ezt *Dede* — félve az ellenőrzésektől — egyhamar a tűzbe vetette), továbbá családját ideiglenesen Váriban hagyva, Táncsicsot Kőtegyánba vezérelte a sors, ahol *Osváth Imrét*, a *Munkások Ujsága* általunk már ismert helyi tudósítóját (levelezőjét) kereste fel. Nála több szerencséjével járt. *Osváth*, mint a falu lelkésze (1837—1850 között élt Kőtegyánban), jól ismerte a viszonylag békés kis községet, és a maga módján igyekezett is segíteni a bajba jutott forradalmáron. Persze, ő sem lehetett abszolút nyugodt: szabadságharc alatti „lelkesezéséről”, politikai szerepléséről sokan tudtak. Mindezt abból az egyszerű tényből is kiolvashatjuk, hogy a presbiteri jegyzőkönyv 1847—50-re vonatkozó lapjait — ahogy ezt *Kövér László* lelkész szíves közléséből tudjuk — a kései kutatók nagy bosszúságára, ollóval vagy késsel kivágta, így akarván megszabadulni a reá és községére nézve feltehetően nagyon is „kompromittáló” bejegyzésektől.

Nos, *Osváth*, ki hallhatott valamit Táncsics elméleti és gyakorlati pedagógiai munkásságáról, esetleg a tankönyveiről is, mint rektor-tanítót szívesen alkalmazta volna az iskolában. Ezt azonban Táncsics nem fogadhatta el. Nem azért, mert a pedagógus-pályán „ösi paraszt-természeténél fogva” folyton-folyvást nehézségek, kisebb-nagyobb sérelmek érték. 1847-ben, feleségéhez írt ún. börtönlevelében így kesergett azon, mennyi kellemetlenséget kellett átélnie: „vagy

az én darabosságomon botlottak meg mások, vagy én azok simaságán sikamlottam meg. Nem illetem oda” — így Táncsics —, pedig az *Életpályám*, a *Józan ész*, a *Laura*, a *Tanító és tanítvány beszélgetése*, a *Ceglédi Levelek* stb. oktatással foglalkozó részletei azt tanúsítják, nagyon is korszerű pedagógiai látással, fejlett didaktikai érzékkel rendelkezett. Üldözte az értelmetlen, kis értékű, lélekölő verbalizmust, törődött az életkori sajátosságokkal, értett a játékossághoz, tudott érdeklődést kelteni tárgya iránt, s mindenekeelőtt látni, gondolkodni tanította a gyermekeket.

Kétségtelen, nem a régi kellemetlen falusi iskolai emlékek akadályozták az ajánlat elfogadásában. Másért mondott nemet, pedig tudta, nem igen válogathat a kínálkozó lehetőségek között. A faluközösségtől félt, ahol hamar kitudóhatott volna, ki is valójában. Táncsics ugyanis katolikus lévén, nem ismerte sem a református zoltárokat, sem a liturgiát, márpedig a rektor-tanítónak (az „énekvezérnek”) aktív szerepet kellett vállalnia a vasárnapi istentiszteleteken és a temetéseken. Végül is úgy oldódott meg a dolog, hogy Táncsics — kijelentve, miszerint „ránézve legcélszerűbb volna valahol pusztán, hol *senki se ismeri, földműveléssel foglalkozni*” — családjával együtt a papnénak erdőgyaraki 80 holdas birtokára költözött ki, miután *Kovács Mihály* álnéven vele 4 éves szerződést kötött.

A Nagyszalonta melletti távoli pusztán (Árpád község határában), egy ideig úgy érezte, elérte célját. „Egyetlen pálya van, melyre én minden egyebek fölött vágyakoztam: gazda, magam gazdája kívántam volna lenni, de mivel földem nem volt, sem reménység vehetni, legalább hát mint gazdatiszt óhajtottam volna valahol működni, mert eke mellett nevedtem föl; s mennyire örültem volna így a szabad természetben, megszokott elememben, . . ., hol faragatlanságomba sem ütődött volna egykönnyen senki, mert a tér tágos leendett a mezőn” — fogalmazta meg vágyálmát önvallomásában. Most, hogy szinte megajándékozta vele a sors, beszerezve a legfontosabb, legnélkülözhetetlenebb eszközöket és szerszámokat, mohó buzgalommal fogott hozzá az elavult táj megszelídítéséhez. Csatornát ásott, istállót, fészert, pincét épített, bokrot, cserjét, csalitot irtott. Égett a keze között a munka, mintha a sajátján dolgozna.

A baj ott kezdődött, hogy *Osváth* meg akart bizonyosodni arról, csakugyan Táncsics rejtőzik-e a *Kovács* álnév mögött. Furcsának tűnt számára, hogy bérlője mindig hevesen tiltakozott a „te-barátom” megszólítás ellen. Lehet, hogy az Erdőgyarakon észlelt változások, a lázas munka láttán jelentkezett benne a kétely, nem tudván feltételezni, hogy egy neves író, tollforgató ember hogyan rendelkezhet ekkora gyakorlati érzékkel és paraszti tapasztalattal, hogy tudja ennyire céltudatosan alakítani, formálni a környezetét. Az árpádi tisztartónál tett közös látogatás alkalmával, hol rokona: *Szacsvay Imre* mindjárt felismerte és nevéen szólította Táncsicsot, tökéletes bizonyosságot szerzett pártfogoltjáról. Sajnos, a látogatással hirtelen megromlott Táncsics amúgy sem zavartalan lelki nyugalma és biztonságérzete. Este szélesebb körű baráti találkozó volt a tisztartónál, s itt többen megtudták a titkot. Nemcsak attól kellett most már tartania szegénynek, hogy a pusztán hamar szemet szúr az idegen, ennél fogva könnyen a besúgók áldozata lehet (bevásárló útjai során csakugyan egyre több és több kíváncsiskodó szóváltásban volt része), hanem sokkal inkább

attól, hogy vagy új ismerősei, vagy maga *Szacsvay*, ki nem bírván tovább viselni a kilátástalan bujdosás lelki terhét, elhatározta: „feladja magát” — önvédelemből, esetleg csak gyávaságból vagy kinzások között elárulják az ő rejtkehelyét is. Alighanem *Osváthban* (vagy a feleségében?) sem állt meg a szó. Egyre több reá hivatkozó gyanús egyén mutatkozott a tanyán, ki vele akart ismeretséget kötni, úgyhogy Tánicsics nem merte kísérteni tovább a sorsot. Felmondta a haszonbérletet, kocsit fogadott, s tervébe nem avatva be senkit, elhagyta a vidéket.

Nem tartjuk valószínűnek, hogy útjában berényi vagy békési (*Mezei Balázs* könyvbizományos) ismerősei közül bárkit is felkeresett. A népes településeket kerülnie kellett — könnyen híre kelhetett volna látogatásának. Estére Körösladányba értek. Minthogy fogadóra nem telt, a községházán szálltak meg, ahol a különben mindig óvatos és éber Tánicsics—tisztán emberismeretére bízva magát — merész lépésre vállalkozott: a jegyző és a bíró előtt felfedte kiletét. A kényszerűség vitte rá. További bujdosásukhoz — török-szakad — pénzre volt szükségük, s ezért személyes holmijukból egyetmást el kellett volna adniuk. Vevő azonban nem akadt. A jegyző is „csak 2 forintot ígért újdónan új atillájáért”, mert — úgymond — „az ily ruhát ezentúl úgy sem viselheti többé az ember”. Végül találtak egy fuvarost, aki „egy bőrládáért, egy új madracért, felesége két nagykendőjéért, miket a sok baj között még nem viselhetett,” tovább vitte őket. Így hagyták el — akár az üldözött koldusok — Gyoma érintésével a megyét.

Utána egy ideig — mialatt Tánicsics Pesten a saját házában rejtőzött — mindössze egy-két rendőrhatalósági irat foglalkozott vele. Ezek előbb hollétének a felkutatását sürgették, majd műveinek, tankönyveinek a betiltását tudatták. A nagyváradi ker. cs. kir. miniszteri biztos 1850 június 3-án kelt rendelkezése például arra utasította a megyefőnököt, hogy a mellékelt jegyzékben szereplő 44 felségsértőről, kik „mint ellilanttak, 90 nap alatt leendő megjelenés mellett idézve valának”, de meg nem jelenvén „most már a törvény értelmében makacsból is marasztalándók lettek”, ha tud, szolgáltatson adatokat (rokonság, birtokviszony stb.). Olyan nevek társaságában fordul elő itt „Tánicsics (recte: Stancsics) Mihály” neve, mint *Almási Pál*, *Andrássy Gyula*, *Batthyany Kázmér*, *Cseh (Csernátony) Lajos*, *Egressy Gábor*, *Gorove István*, *Guyon Richárd*, *Horváth Mihály*, *Irányi Dániel*, *Jósika Miklós*, *Kmety György*, *Lónyay Menyhért*, *Madarász László*, *Mészáros Lázár*, *Perczel Mór*, *Rákóczy János*, *Sárosi Gyula*, *Teleki László*, *Vukovics Sebő (Sabbas)* stb. Az 5 nap múlva adott nemleges válasz (közülük „egy sem e megyebeli, annál fogva azoknak származási jegyzéke sem állítható ki”) nem sejtet tüzetes ellenőrzést. Ennyi idő alatt — különösen ha a postázás idejét is számbavesszük — legfeljebb csak nevezettek földbirtok szerinti illetékességét lehetett úgy-ahogy biztonságosan megállapítani.

Három évvel későbből, 1853 július 5-ei kelettel olyan iratot őriz a Békés Megyei Levéltár, amely azt tudatja, hogy a legfelső cs. kir. rendőrség három Tánicsics-tankönyv: nevezetesen a *Magyar nyelvtan hangmértékkel*, továbbá a *Magyarok története kérdés és feleletekben az ifjúság számára* és az *Általános földleírás, különösen Magyarország leírása* című művek „forgalomban vagy egyes intézetekben fellelhető példányainak az elkobzását” adta parancsba.

Ugyanazon hónap vége felé *Pólner Lajos*, a csabai járás ügybuzgó főszolgabírója, be is szolgáltatott egy „lefoglalt” példányt Stancsics: *Magyarok története kérdés és feleletekben az ifjúság számára* készült tankönyvéből.

Magaz az intézkedés nem volt váratlan. Része volt annak az új sajtótörvény szellemét megtestesítő kultúrpolitikai terrornak, amely sok egyéb között minden olyan sajtóterméket betiltott, amely Tancsics nevét „viselte homlokán”. Természetesen több hasonló rendelkezés előzte meg ezt, minthogy a szerző a tankönyveket kezdettől fogva a politikai nevelés fontos eszközének tekintette.

Már a pozsonyi országgyűlés (1840) után, amely a latin nyelv helyett a magyart tette államnyelvvé, Tancsics a magyarosodás ütemének felgyorsítása érdekében egymás után írta és jelentette meg „könnyen érthető”, különféle korosztályoknak szánt értelemfejlesztő tankönyveit: nyelvtanokat, magyar- és világtörténelmet, általános és magyar földrajzot, francia nyelvtant, mellyel a „kisegítő” német nyelv használatát küszöbölte ki a tanításban, latin nyelvkönyveket kezdők és haladók számára, lényismeretet (természetráj, természethistória) stb. Ezeket azonban alighogy napvilágot láttak, szoros felügyelet alá vonták, és többnyire betiltották, sőt a világtörténet megjelenését engedélyező *Ottmayer* budai cenzort (előzőleg a pesti nem engedélyezte) még a hivatalából is menesztették.

Elég belelapozni tankönyveibe, azonnal kitűnik, miért harcolt ellenük olyan elszántan a rendőrhatalóság. A tanárok-tanítók kérdéskultúráját is fejleszteni szándékozó ún. katekizáló modorban — kérdés—felelet formában — írt iskoláskönyveket mindenekelőtt forradalmasító eszméik miatt üldözte a központi hatalom. (A módszer verbalista veszélyére — arra, hogy mechanikus alkalmazása „gépelyekké” nevelheti a tanulókat — rövid idő leforgása alatt felfigyelt a szerző is). Mikre alapozzuk teóriánkat? Például társadalmi egyenlőséget hirdető „gonosz” példamondataira, a polgárjog (természetjog) szenvedélyes hangoztatására, a nagy világtörténelmi események tudatosan plebejus ízű kommentálására, robespierrei forradalomelméletére (a magas értelmi állapotban élő nép világosan érzékeli az ellentmondásokat, a társadalmi bajokat — ma így fogalmoznánk: azt az időpontot, amikor a mennyiségi változásoknak menthetetlenül minőségibe kell átcsapniuk —, s ez szüli a forradalmakat) s nem utolsósorban a haza és emberiség szoros összefüggését megvilágító történelem értelmezésére (a világtörténelem ismerete a széles körű — egészséges — hazaszeretet megalapozásának elengedhetetlen feltétele) stb. stb., ahogy erről *Unger Mátyás A tankönyvíró Tancsics* címmel 1984. május 7-én Tatán értekezett.

Tankönyvei tele voltak forradalmat szító király- és Habsburg-ellenes eszmékkel. Még az 1846-ban megjelentetett francia nyelvkönyvének az előszava is tüzelt; azt bizonygatta — természetesen nem véletlenül és nem alaptalanul —, hogy a magyarnak inkább franciául, mint németül kell tanulnia. Ezért is meglepő, hogy az általunk említett 1853-as betiltó rendelet „*Michael Stancsics Ungarische Sprachlehre in Fragen und Antworten*” című művére nem terjedt ki. Erre még a hazai német tisztviselők számára kötelezővé tett magyar nyelvtanulás (nyelvvizsga) és nyelvismeret sem szolgáltathat tökéletes indokot és magyarázatot.

A Bach-korszakból nincs biztos adatunk, amely aktív kapcsolatot igazolna megénk és Táncsics (családja) között. Ő sem említi az *Életpályámban*, segített-e valaki bajba jutott hozzátartozóin, míg ő föld alatti bűvőhelyén — felesége gondos őrködése mellett — a terror megszűnését, az idők jobbra fordulását várta. Nyolc évi rejtőzködés után az 1857-ben kihirdetett közkegyelem által szabadult meg már-már elviselhetetlen önkéntes rabságából, és léphetett — rendőri felügyelet mellett ugyan — a nyilvánosság elé. Szabadsága azonban nem sokáig tartott. 1860. március 15-én újra elfogták a Kerepesi temetőben rendezett tüntetés szervezése, továbbá a Habsburg-ház uralmának megdöntésére serkentő kézirat *Forradalmi káté*-jének a terjesztése miatt. 15 éves súlyos börtönt kapott értük, amit később *Vay Miklós* kancellár 10 évre mérsékelte. Végül a kiegyezés alkalmával kiadott amnesztia folytán — a koronázási ünnepre érkezett császár külön távirati parancsával — nyerte vissza egyéni szabadságát és hagyhatta el azt a sötét börtöncellát, ahol „évek előtt” hozzá hasonlóan *Wesselényi Miklós* is megvakult.

1861-ben, újabb bebörtönzése után nem sokkal, 66 orosházi lakos juttatta el adományát felesége címére. Érte kiszabadulása után az *Arany Trombita* 1869. április 3-ai számában mondott nyilvános köszönetet Táncsics. Minden társadalmi réteg képviselve volt itt. Tehetősebb gazdák, iparosok és kereskedők, értelmiségiek és szegényparasztok siettek segíteni a kenyérkereső nélkül maradt családon, amint ezt a felsorolt nevek tanúsítják. Tudunk arról is, hogy *Kertész György*, Táncsics legodaadóbb híve és *orosházi harcostársa*, ez a hajlíthatatlan rebellis a börtönében is meglátogatta. Valószínűleg már ekkor megfogant benne a gondolat, hogy kiszabadulása esetén megnyeri Táncsicsot: vállalja el az orosházi kerület képviselőjelöltségét.

Orosháza népe ugyanis nem volt megelégedve nagy szülőttének a szerb népdalok fordítójának, a csengő hangú *Székács József*nek „erélyes taglejtésekkel kísért” beszédeivel, mégkevésbé politikai szereplésével. A szelíd lelkű *Székács*, az „ország papja”, valóban idegenül mozgott a politikai küzdőtéren. Nem is ambicionálta a sikernek ezt a nemét. Parlamenti szereplését életrajzírói sem méltatták figyelemre. Az orosházi eredetű *Benkő István Székács József élete és irodalmi munkássága* című, 1901-ben megjelent, bő 5 éves disszertációjában például beírta annyival, hogy kijelentse: képviselői mandátumát „a közelszemes hálája”-ként kell tekinteni. S ebben tökéletesen igaza is volt, hiszen másfél évtizeddel korábban a község politizáló pap-képviselője: *Veres József* sem tudott semmi érdemlegeset mondani róla 1886-ban közreadott községtörténetében. Mindössze a száraz adatokra támaszkodott, s mint a kerület országgyűlési képviselőjét idézte kimutatásában ekként: „1865-9 — *Székács József*”.

Orosháza és környékének harcos ellenzéki érzületét ugyanakkor nagyszerűen dokumentálja az a 103 aláírással ellátott „meghívólevél”, amelyet *Kertész György* 1868 október elején nyújtott át Táncsicsnak. Fényesen igazolja ez, hogy itt, ebben a kerületben 20 év múltán is azt a politikai utat tartották „üdvösségesnek” az emberek, melyet 48-ban „Táncsics és Kossuth tört”. Ennek szellemében gondolkodtak és ítélték el „a nemzet dicső múltját meggyalázó” kiegyezést. Mint sokat eláruló értékes dokumentumot, rövidítés nélkül adjuk közre *Kertészék* vallomását:

„Igen tisztelt Táncsics úr! Az 1865-ik évben választott képviselők többsége a kiegyezési nagy művet befejezte; célszerű-e ez? Majd a történelem fog reá felelni, mi nem vagyunk vele megelegetve; adja az ég, hogy csalódjunk, de nem hisszük.

Az 1865-ben megválasztott képviselőknek nagy része másként működött, mint választóinak megígérte; ez történt velünk is; a nagy többségnek a mi képviselőknek segédkezett nyújtott a 67-es alkotmány megteremtésénél, oly törvények hozatalához, melyek míg egyrésről a nemzet dicső múltját meggyalázzák, ezredéves alkotmányunkat alapjaiból kiforgatják, addig más részről a múlt korszak gyűlöletes intézkedéseit alkotmányokká tették, s a nép vállaira, mely úgy is roskadozik, elviselhetetlen új terheket raktak.

Szép és dicső a képviselő hivatása, míg a nép érzelmeit tolmácsolja, de mihelyt kötelességéről megfeledekzik; mihelyt oly térre lép, hol választóinak kívánalmával ellenkezőleg kell működnie, akkor azt kell róla mondanunk, hogy választói bizalmával visszaélt.

Mint főlebb mondtuk, mi a 67-es alkotmánnyal nem vagyunk megelegetve. Azon kell tehát lennünk, hogy a feladott jogainkból annyit, a mennyit lehetséges, visszavívjunk. Ebből folyólag oly képviselőre van szükségünk — nekünk úgy, mint minden választó kerületnek — ki a nép érdekeit szíven viseli; aki képes is, akarattal is bír, a törvény korlátai között odaműködni, hogy a 67-es építmény, mint amely a nemzetet végromlással fenyegeti, leromboltassék; a honvédség a haza érdekében szerveztessék; az adó leszállíttassék; a megyei, községi rendszer, nemkülönben a nemzetiségi kérdés, az állami egység szilárdítása tekintetéből oldassék meg: szóval úgy működjék, hogy a hazán belül békét, jólétet, kívül méltóságot és tekintélyt biztosítson.

Mi önben találjuk fel mindazon kellékeket, melyek ide szükségesek. Önt ismerjük olyannak, ki akarattal és képességgel is bír a jelen nyomasztó helyzet megváltoztatására, mint hathatós tényező közreműködni. Önt kérjük fel, megőszült bajnokot, hogy a leendő képviselő-választásra a jelöltséget elfogadni, s a jövő országgyűlésen kerületünket képviselni méltóztassék.

Erős bennünk a hit, hogy aki életében már annyit küzdött, szenvedett, s folytonosan embertársai érdekében; kinek folytonosan az volt a jelszava: „a haza mindenek előtt”, az most nem változhatott meg. Erős bennünk a hit, hogy önnek öreg testében ifjú lélek és szent hazaszeretet lakik.

Alulírottak, mint az orosházi választó kerület polgárainak egy része, még egyszer fölkérjük önt, hogy ezen képviselői jelöltséget elfogadni, s az esetben politikai hitvallását, azaz programját hozzánk hova előbb elküldeni méltóztassék.

Tisztelettel maradván Orosházán, 1868. október 4-én.

Békésmegye orosházi választó kerület polgárai: *Kertész György* s.k. *Szemenyei Mihály* s.k. *Berki Mihály* s.k. Szám szerint 103-an.”

Táncsicsra mély hatást gyakorolt az orosházaiak szeretetteljes ajánlata. Úgy érezte, nem élt hiába; politikai magvetésének volt értelme. Elfogadta a megtisztelő felkérést, amennyiben „a kerület választó polgárai vak emberrel megelegetsenek (ekkor még nem vetette alá magát az operációnak — E. L.), s a képviselőháznak sem lesz emiatt kifogása”.

A választók lelkes örömmel köszöntötték Táncsics döntését. Annál kevésbé a hivatalos vezetők. Kétfrontos támadást indítottak ellene. Egyrészt vakságára hivatkoztak, mint kizáró okra, ami miatt képtelen komoly tartalmi munkát végezni, másrészt a törvényesség látszatát keltve, igyekeztek félreállítani. Megalázó ítélettel elmarasztalták, mert az 1869. január 1-jével megindított *Arany Trombita* c. lapjának a kauciója fejében biztosítékul lekötött Tömő utcai 2 házacsckájának az értékét nem találták elegendőnek. Az érvelésnek azonban komoly szépséghibái voltak. *Ráth Károly*, a királyi ügyek igazgatója ugyanis egy teljes hónapon át nem gördített semmi akadályt a veszélyes újság megjelenése elé (az ok, amiért perbe fogták, akkor is fennállott!), csak amikor a fővárosi lapok lelkes örömmel kurrentálták a hírt, hogy tudniillik Táncsics szemét időközben megoperálták, és a műtét sikerült, lépett akcióba. Másnapra már a „fenyítő törvényszék” elé rendelték az idős *bajnokot*. Minthogy azonban orvosa teljes nyugalomra és mozdulatlanságra kárhóztatta, ügyét a lap szerkesztője: *Sassy Árpád* képviselte, aki az április 14-ei számban (megvárva a sikeres orosházi választást) *Szeyffert Ede* királyi ügyész kínos elszólása és hamis tanúzásra kényszerítő felhívása alapján, melyeknek akaratlanul is fültanúja volt, fényt derített a Táncsics elleni embertelen machinációk igazi okára.

Közben persze a megyei hatóságok is akcióba kezdtek. Táncsics *Községrendezés* című cikke is megerősíti ezt. Ebben az *Arany Trombita* negyedik számában közzé tett jól érvelő írásban a laptulajdonos szerző a következőket mondta: Orosházán „a 100 tagú képviselőtestületnél” is nagyobb szavú a szolgabíró: „az ő akarata dönt”. Szinte axiomaszerű pontossággal fogalmazta meg a keserű igazságot; hazánkban a nép akaratánál többet jelent a főszolgabíró akarata.

A kiegyezést elutasító 48-as párti szélsőbal ellenzék lapja: a *Böszörményi László* által szerkesztett *harcos Magyar Ujság* és a rövid életű *A Nép Zászlója* derekasan kivette részét az *Arany Trombita* Táncsics-védő harcából. Rávilágítottak arra, hogy nincs olyan jogszabály, amely a törvényhozás legfelső szervéből kizárná a vakokat. Az utóbbi újság február 13-ai száma még arra a perdöntő tényre is hivatkozott, miszerint „*Wesselényi Miklós* vakkorában (sic!) is munkás tagja volt a törvényhozó testületnek”. Táncsics esetében ugyanakkor „ez a vélt akadály” is megszűnt már — érvelt lelkesen —, mert „hála az égnek, nem vak többé, — az orvosok reményt nyújtanak, hogy pár hónap múlva jól fog látni”.

Mialatt ezek a hírlapi és törvényszéki csatározások, csetepaték folytak, *Kertész Györgyék* sem pihentek. Körültekintő szervező munkával a kerület minden községében föllelkesítették a népet. Olyan hatalmas politikai erőt sikerült kifejteniük, hogy bizton tekinthettek a március 17-i választás elé. Nemcsak a választási központban: Orosházán volt erős bázisa Táncsicsnak; Öcsödön például *Gáti Imre*, a 80 tagú demokráta kör jegyzője biztosította az immár 70 éves öreg politikust, a tagság támogatásáról. Másrészt egyszerű emberek fellelkesülve tollat ragadtak, „hogy kortesversekkel segítsék elő győzelmét. A dalokat összegyűjtve, 16 lapos füzetben még nyomtatásban is megjelentette *Kertész* (újra közölte *Pándi Pál* az *Irodalomtörténet* c. folyóirat 1949. 1. számában), a versek elé Táncsicsnak alábbi, 1869. március 5-én kelt, hozzá írt levelét téve:

„Édes barátom Kertész György!
és pártomnak Elnöke!

A választás küszöbén lévén, önnek megválasztásom ügyében tett fáradozásaiért, izgalmaért ezennel őszinte köszönetemet fejezem ki.

Legutóbbi levelében azon óhajtására, hogy mennék Orosházára, mert a választókra jó hatással lenne, ha engem személyesen is megismerhetnének, és ez igen természetes, mert lehetetlen az embernek nem óhajtania, hogy ismerje azon férfit, kire legszentebb ügyét, törvényhozási jog gyakorlatát bízta: és mégis kénytelen vagyok kijelenteni, hogy ezt még most nem tehetem, bár részemről ez óhajtásnak megfelelni szinte igen természetes kötelességemnek tartanám.

Ambár látásom napról-napra javul ugyan, de még eddig a külső levegőhöz nem szoktathatnám annyira, hogy ily hosszú útra indulhatnék, mint ide Orosházára; az idő sem kedvező erre, és az orvosok egyáltalában ez utat tennem még nem engedik, tehát későbbre kell halasztanom.

Azonban magam helyett küldöm *Sassy Árpád* ifjú barátomat az „*Arany Trombita*” felelős szerkesztőjét, kit ön, *Kertész* barátom, személyesen is ismer; szép tehetségű jeles fiatalember.

Tegye ő meg, mit helyettem más valaki megtehet, tudniillik győzze meg a tisztelt választókat arról, hogy bármennyire óhajtottam volna köztük megjeleni, még most meg nem tehetem, és hogy olvassa fel a választóknak az idecsatolt politikai hitvallásomat, vagy programot; végre hogy adja a választóknak tudtukra, miszerint Szentés város szinte képviselőjéül kéretett fel, de el nem fogadám, mert ezt már jóval előbb az orosházi kerület választóinak ígértem volna meg; így kívánja ezt a méltányosság és az igazság, én pedig az igazság útjáról semmi tekintetben letérni nem szoktam soha.

Ha ön édes barátom *Kertész* és a többi polgártársak, mielőtt engem személyesen ismertek volna a képviselőség elvállalására felhívtak, és nem tarták szükségesnek engem előbb személyesen megismerni, úgy remélem, most is megelégszenek, megelégedhetnek azzal, hogy egyelőre csak elveimet, politikai hitvallásomat, lángoló honszeretetemet ismerik; míg a körülmények e személyes ismerkedést megengedik.

Kelt Pesten, Márczius 5-én 1869.

Őszinte barátja
Táncsics Mihály.”

A leküldött képviselői program szellemében és irányelveiben alig különbözik az *Arany Trombita* 1869. januári számaiban 3 folytatásban közreadott „*Politikai katekizmus*”-tól, legfeljebb konkrétabb formában összegezi a reá váró feladatokat. Az orosházi párthívek kívánalmaival teljes összhangban fogalmazta meg benne Táncsics azokat a nagyobb részt „szélsőbal irányzat jegyében készült” elveket és politikai célkitűzéseket, amelyekért — megválasztása esetén — a parlamentben is teljes szívvel-lélekkel fog küzdeni.

Emberi nagyságát hirdeti, hogy egyáltalán nem szólt testi-lelki szenvedéseiről, élete nagy próbáiról. Nem nyalogatta sebeit. Nem kunyerált, nem könyörgött jóindulatot. Nem emlegette az uralkodó körök zaklatásait, a meg-megújuló

galád támadásokat. Nem kérkedett vele, hogyan járt túl a házkutatásokkal terhes kegyetlen időszak vérszomjas pribékjeinek az eszén. Nem uszított senkit sérelmeinek kitergetésével a hatalom ellen. Tudta, nem a múlt érdemeinek a megjutalmazása érdeklí és foglalkoztatja ezt az előre tekintő tömeget, hanem azt az esküt, azt a fogadalmat akarja hallani tőle, amellyel elkötelezi magát a jövő megalkuvás nélküli szolgálatára, a 48-ban kivívott jogok tiszteletben tartására és védelmére. Éppen ezért magáról csak a legszükségesebbeket mondotta el, azt is szinte távirati stílusban, ekként: „Múltamról fölösleges önöknek szólanom, nyitott könyv az, melyből mindannyian olvashatnak. Jelenlegi elveimről is elég volna annyit mondani, hogy azok ugyanazok, melyekért hosszú évek során szenvedtem az üldöztetés, a börtön kínjait, s amelyekért meg is vakultam”.

Miért érezte mégis kötelességének, hogy programját — politikai hitvallását kissé részletesebben ismertesse? Nemcsak azért, mert *Kertész* a régi gyakorlat szellemében erre kérte, vagy mert úgy tűnt, személyesen nem tudhat találkozni választóival, hanem mert „igen sokan még csak 1861-ben vallott elveiktől is nagyon eltérnek”, ámbár ezt nem hajlandók elismerni, szögezte le beszéde elején.

Politikai elvei csakugyan 1848-ban gyökereztek és ahhoz tapadtak. Annak szellemében követelte, hogy „Magyarország ügyeibe sem Ausztria, sem más ország, sem a delegáció” (vagyis a *vérünk* — katonáink — és *penzünk* felett rendelkező új és idegen intézmény), sem semmiféle más szerv ne avatkozzék bele. A márciusi vívmányokhoz ragaszkodva ítélte el „az egész 1867-ben alkotott közönséges intézményt, . . . amely megsemmisítené hazánk alkotmányos függetlenségét”.

A közös minisztérium rendszere — mutatott rá Táncsics — nemcsak az állam önállóságát biztosító jogok gyakorlásától foszthatja meg a nemzetet, hanem „szükségtelen terheket (is) ró” hazánkra. Ennek megakadályozása céljából követelte „a közös minisztérium megszüntetését”, az államadósság házi kezelésbe vételét, az állandó hadsereg létszámának nagymérvű leszállítását, a nyugdíjak eltörlését. Utóbbit igen jellegzetes megokolással azért, mert „olyanoknak adják, kik e hazának azon perctől, hogy a muszkákat bevezették, folytonosan ellenségei, vérszopói voltak”. Bizott benne, hogy így „az elviselhetetlenné vált adó lejjebb szállítható”, illetve a *Bach* és *Schmerling* korban kivetett, időközben törvényesített egyéb kötelezettségek, százalékok is eltörölhetőkké válnak. Programjába vette aztán a dohánymonopólium megszüntetését, Fiume visszacsatolását és kikötőjének „iparérdekeink” szerinti kiépítését, a honvédelem nemzeti alapra helyezését, a regále-jog (kocsma-, mészárszék, híd vám stb.) felszámolását, nem beszélve a haladást akadályozó elavult intézmény: a főrendiház eltörléséről vagy a mezőgazdaság és kézműipar (ezeknek „emelkedésétől” függ hazánk felvirágzása) államilag is támogatott korszerűsítéséről. Sajátos módon nem vette be programjába a gyáripar fejlesztését, holott a *Védegylet*, amelynek ő maga is lelkes híve volt — már 1848 előtt célul tűzte ki manufaktúrák, gyárak (fabrikák) telepítését. Nem szólott egyházi és oktatáspolitikai kérdésekről sem, pedig a korszakalkotó 1868-as népkolai törvény megjelenése után — mint majd látni fogjuk — egy időre újra érdeklődésének a középpontjába került az

egyház- és iskolaügy. Behatóan foglalkozott viszont a szavazati joggal nem rendelkezők hatalmas tömegével, s erőteljesen sürgette: terjesszék ki a választójogot mindazokra, akiknek a szavahihetőségében a hatóságok is biznak, „akik tanúskodni képesek polgártársaik mellett”. Más szóval: „minden becsületes emberre”, bármily szegény is.

Végezetül még a következő három, roppant eredeti indítványt tette:

1. *Ferenc József* „a magyar király és ausztriai császár” ugyanannyi ideig lakjék Magyarországon, mint Ausztriában,

2. az állami hivatalnokok ne lehessenek képviselők, minthogy beosztásuk nem fér össze a politikai pártatlanság elvével,

3. a megválasztott képviselők programjukat kézjegyükkel is erősítsék meg, és ha vállalt kötelezettségeiknek nem tennének eleget, úgy az országgyűlés plénuma — a választók tiltakozó jelzése alapján — mint hitszegőket bélyegezze meg őket.

Radikális program ez, illik Táncsicshoz. Fókuszában a független és szabad Magyarország ideájával, hitet öntött a kerület választóiba is, akiket óva intett mérsékletre: vigyázzanak! az ő szándéka és akarata — bármennyire elkötelezett és határozott is — önmagában még kevés. Még nem törvény. Ne várják azt se, hogy programjának mindenegyes pontját — kerülete akarátát — tökéletesen érvényesíteni tudja. „Nem ígérem — nyilatkozta józan mértéktartással —, hogy mindezt keresztül viendem, mert egyéni erőm a többség ellen nem győzne, de azt igenis ígérem, hogy ott, ahol akkor és amikor lehet, ezek megtestesítéséért s hazánk önállósága, függetlenségének az 1848-ban lerakott alapokon leendő visszaállításáért amint (tudok) küzdeni fogok, az Isten engem úgy segítjen!”

Politikai hitvallásának lelkesítő hatására gomba módra szaporodtak a kerületben a lokális érdekeltségű politikai népköltészet magabiztos hangvételű kortesversei. Közismert népdalok (kuruckori szegénylegény-versek) formáját és képanyagát, különösen pedig a Kossuth-nóta strófaszerkezetét hasznosították, s mint énekelhető dalok, az agitációnak is sikeres eszközei, hatékony támogatói lettek. Sok mindenről adnak hírt ezek a realista versezetek. Hitelesen tükrözik a megszokott nyugalomból kizökkent, kemény összecsapásra készülő vidék hangulatát, az egymásnak feszülő erők nagyságát a győzelem boldog örömét és a politikai felelősségtudat fejlettségét. Az egyik választás után keletkezett versből még azt is megtudjuk, hogy *Justh István korteseinek szegényére* „négy száz nyolcvannal több vala” a Táncsicsra adott szavazatok száma. Egy másik pontos felsorolást közöl — természetesen elmarasztaló bírálat kíséretében — az ellentábor vezérkaráról: a *szegény* Táncsicsot nem szerető *Győri Ferkóról*, *Foltényiről*, *Szász Józsefről*, *Jeszenszkyről*, *Ravasz Ferenc* bíró uramról, a volt albíró *Horváthról*, továbbá *Birkás Jánosról*, *Konkoly Jóskáról*, *Smela Jánosról*, *Fehér Jóskáról*, *Tóth Jánosról*, *Zalai Jóskáról*, a *kutya vő (hű??) Agostonyról* stb. (a nevek írásában a kiadványt vettük alapul). Van olyan is, amely az ellentábor választási módszereit gúnyolja ki, tudatosan állítva középpontba a nép-apostol Táncsics ellenfeleinek gyöngéit: a „kvótára-közösügyre *Deák-módra* stemplit” ütni kész *Keblőczkyt* és méginkább a helyi földbirtokost: a választókat „megfűlésig” etető és itató *Justh Istvánt* (az író *J. Zsigmond* apját) és „kiváló” szónoki képességét:

Mikor ő szól, oly mélyen szól,
Hogy senki sem érti meg jól.

Főkortese a titkára,
Hogy mit mondjon, ő diktálja;
Így is hallották már nyögni:
„Atám programot! . . . s á többi”.

Jól érzékelhető: nem a művészi színvonal, hanem az adott helyzet, az adott körülmény politikai légkörének a hitelessége, a versírók és párthíveik szenvedélyes állásfoglalása és harcos elszántsága, Táncsics iránti bizalma teszi számunkra is jelentősekké őket. Az egyik szerző szerint egyenesen az emigrációban élő *Kossuth* akaratát teljesítik, ha a sokat szenvedett örök 48-as Táncsicsot választják meg. Így kapcsolja össze őket a Kossuth-nótát idéző, ügyesen agitáló vers:

Kossuth Lajos azt üzeni,
Jobboldali nem kell neki;
Táncsics legyen a követünk
Ő a mi kedves testvérünk.
Éljen a haza!

Olyan követ kell most nekünk,
Ki úgy érez, mint mi érzünk.
Ki hogy talpig magyar ember,
Megmutatta már ezerszer;
Éljen a haza!

Táncsics Mihály éljen, aki
Minket sohsem fog eladni.
Lánggal égő honszerelme
Hazájáé szíve-lelke.
Éljen a haza!

Szabadságunk alkotmányunk
A mi legerősebb várunk.
Aki azt el- és feladja,
Az nem lehet a nép atyja.
Éljen a haza!

„A Szent-Tornyai csekély birtokú szegény emberek” a megrázó erejű *Rossz a házamon a fedél* kezdetű népdal ügyes variánsával vallottak sivár életükről és mérhetetlen nyomorukról. Vele és általa tiltakoztak a nagy adó és a könyörtelen egzekuciók — végrehajtások — ellen. Úgynevezett *szózatukban* nincs egyetlen szó sem Táncsicsról és a választásról; az osztálytársadalom nagy ellentmondásaira figyelmeztető döbbenetes képsor azonban élő tiltakozás a fennálló rendszer ellen — lázít és programot ad egyszerre.

Sassy Árpád után, „a választás előestéjén” — az előzetes jelzések ellenére — maga a néhány hete megoperált, erős akaratú Táncsics is megérkezett Oroszázára. Szerényen, csendben. Nem is volt sok oka az örvendezésre. A fenyítő törvényszék ugyanis, hogy végképp lejárassa, kijátszotta a propaganda legotrombább fegyverét is. Sietett, hogy még a választás előtt kimondja felette az ítéletet. Nem érdemesítve figyelemre jól megokolt fellebbezését, sajtóvétség címén (kaució) 1 hónapi elzárásra és 100 pforint pénzbírságra ítélte.

Szánalmas, beteg emberként érkezett a kerületbe. Útját nem hirdették hangos csinnadratták, nem éltették útközben sehol dagályos szónoklatokkal. Feltűnés nélkül utazott Csabáig, s onnan egyszerű parasztszekéren — párnák és pokrócok védelmében — tovább, hívei közé. Útjáról és a választásról a következőket olvashatjuk az *Életpályámban*: „Az ellenjelölt *Justh István* diadalmas bevonulása megtörtént már. Zivataros, havas eső volt; fejemet kedves feleségem pokróccal burkolta be, hogy nagyobb szembaj ne támadjon. A banderisták közül némelyek, kik megjelenésemet még mindig várták s remélték, mellettünk nyargaltak el Csaba felé, hogy megtudják, elérkezett-e már a vonat, melyen nekem jönnöm kellett. Erről értesülvén, sebesen nyargaltak visszafelé, utólértek és szemügyre vették a kocsit és a rajta ülőt, kit előbb vén zsidónak néztek. Kérdezvén ki vagyok, előre nyargaltak és kiáltozák: Itt van! Itt van! Éjen át (éjszaka) a választók elhánnya jelvényeiket, reggel pártomra álltak, csak a gazdagabbak maradtak *Justh* mellett, kiknek nagy bosszúságára nagy szótöbbséggel meg lettem választva”.

Örömét fokozta az a váratlan hír (ezt a *Népkör* helyiségében adták tudtára), hogy *Jókai*, ki többször is nyújtott már anyagi támogatást neki és családjának, a 100 forint pénzbírságot lefizette helyette. „Egy forint híján, hogy ekkép adósomul tekintsem” -rögzítette a nemes gesztust Táncsics. Az 1 hónapra szóló fogházbüntetés későbbi letöltésére pedig a választás lezajlásáig haladékot kapott a „nagylelkű” hatóságtól.

A nagy siker, amely erejük tudatára ébresztette a szegényeket, megerősítette a kerület Táncsics iránti bizalmát és tiszteletét. Április derekán Öcsödön (itt szinte az egész falu az ő zászlaja alá sorakozott fel) a demokrata kör tagsága tiszteletbeli alelnökének választotta meg (a tb. elnök *Kossuth* volt), így fejezve ki nagyrabecsülését, Kötegyánban pedig az olvasókör tisztelte meg azzal, hogy *Irányi Dániellel*, *Vidács Jánossal*, *Madarász Józseffel* együtt, mint „a haza sarkalatos jogai megvédésében s annak democrat elvek alapján az ész szellemi fegyverével ernyedetlenül harcoló hazafit” tiszteletbeli tagjává tette. A választókerület is megmozdult, s április 18-án 280 aláírással ellátott beadványban kérte az igazságügyminisztert: „öreg korára tekintettel” bocsássa szabadon sajtóvétségéért elítélt képviselőjét. Abban bíztak, hogy mint megválasztott képviselőnek másként mérik az igazságot, noha a *Magyar Ujság* cikkírójának keserű kifakadását igazolta lépten-nyomon az élet: „... a törvény csak eszközül használtatik fel ellenünk, az ellenzék ellen, míg másokat pártosan és részrehajlón a törvény szigorától megkímél a hatalom”. Egy kortárs karikaturista epés gúnnyal mondott súlyosan elmarasztaló kritikát a rosszindulatú ítélet felett. Pokoli ötlete a legharcosabb politikai vezércikk leleplező erejével hatott. A két részes fametszet, a „Melyik jut tisztességesebb úton a képviselőházba: *gróf Forgách Antal* vagy

Táncsics Mihály?" első képén nyalka libériás kocsis vezette címeres hintóból könnyedén lép ki a legújabb divat szerint öltözködő cilinderes gróf, a másikon kaftánszerű avitt kabátjában a fogházból: a „kóter”-ből tart a képviselőházba a fekete szemüveges, nagy szakállú, megfáradt Táncsics, botjára támaszkodva. A beállítás kegyetlen szarkazmusa természetesen nemcsak az öreg harcos groteszk helyzete ellen apellált, arra is rávilágított, ki is képviseli valójában a hazas és a nemzet érdekeit a magyar parlamentben.

A mandátum megszerzésével csaknem egy időben a magyarországi munkásság első szocialista szervezete, az *Általános Munkásegylet* is elnökévé választotta. Ezzel újabb területtel gazdagodott feladatköre. A 48-as párt szélsőbal irányzatának, továbbá az orosházi kerület 12 településének a gondja mellé most már ennek a polgárosodó új korszak kezdetét jelző, ideológiailag még nem egységes, forrongó szervezetnek a védelme is társult. Törvényes elfogadtatásáért, alapszabályainak jóváhagyásáért is harcolnia kellett.

Egy ideig lelkes hittel, kettőzött erővel vívta a maga szélmalomharcát a mágnások és püspökök uradalmát védő királpárti reakció ellen mind az országgyűlésen mind a 67-tel szembenálló, trónfosztó 49-ességet jelképező *Arany Trombitában*, a melynek címével *Sárosi Gyula* radikális elveket hirdető verses krónikájára emlékeztetett. Az év végén aztán — belefáradt a sokirányú, de alapjában véve kevés sikerrel kecsegtető harcba — társaitól mindjobban elszigetelődve, csaknem magányossá válva, „a hatóságokkal folytatott permanens küzdelmekre, anyagi okokra s az ismétlődő sajtóperekre hivatkozva” megszüntette „politikai, ipari és gazdasági” hetilapját, amely közben *Ihringler Antal* rovatvezető tevékenységével az *Általános Munkásegylet* félhivatalos közlönye is lett. Fél év múlva leköszönt a munkásegyletben viselt elnöki tisztségéről is. minthogy idejétmúlt nacionalizmusa (híven tükrözi ezt a *Legrégebbi nyelv a magyar* című műve) sehogyan sem tudott megbarátkozni a tagság körében egyre nagyobb teret hódító internacionalista eszmékkel.

Az okok, amelyekre hivatkozva Táncsics az *Arany Trombita* megszünését bejelentette, kétségkívül reális tények s nem egyszerű kibúvót kereső látszatigazságok voltak. Lapját, ezt a bátor hangvételű ellenzéki lapot nem mentette, nem menthette képviselői megbízása, hiszen éppen az ő tekintélyének és eredményes tevékenységének a kisebbitése, illetve megakadályozása volt a fő cél. Ezért is követett el minden tőle telhetőt a sajtóügyi vizsgálóbíró: *Kacziány Nándor* is erkölcsi hitelének aláásására. A sajtótörvény 7. §-ának szellemében elkoboztatta pl. azt az április 14-ei — 16. — számot, amelyben *Sassy Árpád* fényt derített *Szeyffert* királyi ügyész alávaló, gonosz mesterkedéseire — „Táncsics sajtóperének” igazi okára.

A pesti vizsgálóbíró rendelkezésére azonnal megindult az országos ellenőrzés. A békési főszolgabíró — *Kolozsi András* bíró, *Cser János* és *Hegedűs Mihály* esküdtek közlése alapján — tüstént jelentette is, hogy az *Arany Trombita* című lapot Mezőberényben „csupán a magyarvégi olvasó Kör járatta”, minthogy azonban a kiküldött esküdt „azon jelentéssel tért vissza, hogy a kérdéses lap tiltott példánya . . . a kör helyiségéből valamely egyleti tag által olvasás végett kivetített, általa zár alá tehető, illetőleg lefoglalható nem volt”. Az orosházi főszolgabírónak ugyanakkor sikerült a „megkeresés” értelmében Orosházán,

Bánfalván (Gádoroson) és Tótkomlóson 3 példányt lefoglalnia, melyet aztán az alispán a tekintetes vizsgáló bírósághoz „hivatalos készséggel” fel is terjesztett. Amint kiderült, *Kacziány* megbélyegző óvintézkedése nagyon elhamarkodott volt: *Sassy Árpád*ot a pesti esküdtsek szeptember 29-én felmentette a rágalmazás vádjá alól, s a lap említett számának lefoglalt példányait „tulajdonosaiknak elismervény mellett visszaadni rendelte”.

A szellemi, fizikai, anyagi erejét jól felmérő Táncsics okosan szelektált a rá nehezedő feladatok között. Alapvető emberi kötelességének tartotta különben is, hogy választói előtt tett fogadalmának mindenkor a legjobb képességei szerint tegyen eleget. Józan számvetéssel, következetes önvizsgálattal döntötte el, milyen munkaköröktől váljon meg. Egy katolikus pap barátja — elolvassván az *Arany Trombita* egyik áprilisi számában a *papi nőtlenség kárhovatosságáról* vallott nézeteit, arra figyelmeztette: ne hidd, ne reméld, hogy lapod valaha is nagyobb példányszámot érhet el, „hanem inkább légy készen arra, hogy az év végével alkalmasint kényszerülve leszel azt megszüntetni. Nem tudom, mennyiben pártolnak a világi urak, de azt mondhatom, hogy a főpapság közt hatalmas ellenségeid vannak, kikkel nehéz lesz diadalmasan megküzdened. Ha nem tekintened is *Népkönyvedet, Nép szava — Isten szava* című munkádat, hanem csupán az *Arany Trombitát*, ez maga elegendő ok arra, hogy vesztedre törekedjenek.”

A jól értesült papnak igaza volt, pedig barátja ekkor még nem terjesztette elő *A közoktatás és köznevelés reformja tárgyában* készített tervezetét, amelyben a radikális iskolareform megvalósításához szükséges anyagi alap előteremtésére az egyházi vagyon felhasználását javasolta. Emlékezve a jóindulatú figyelmeztetésre, továbbá mert a „világi urak” részéről sem remélhetett túl sok jóindulatot, Táncsics végül is úgy döntött, hogy megelőzi és elkerüli az idegörlő jogvédő vitákat és a lépten-nyomon kirótt bírságok fizetését, az év végén önmaga szünteti meg harcos lapját, az *Arany Trombitát*. Azon sem lehet csodálkozni, hogy fogyó erejének jobb összpontosítására törekedve, ott hagyta az *Általános Munkásegylet* sok gonddal járó (alapító) elnöki beosztását, hiszen igazi szellemi irányítója sohasem tudott lenni. Több ízben maradt alul a tagsággal vívott ideológiai csatákban. Állandóan éreznie kellett, s érezte is, hogy nem tudja levetni magáról a „pórsági burkot” — hogy paraszti mivoltjától ha akarna sem tudna szabadulni. És bár politikai törekvéseiben mindenkor szoros egységben látta az „egész népsokaságot”, elsősorban mégis a „földművesek szószólója” maradt. Érzelmileg is hozzájuk kötődött jobban. Főként azért, mert „az előítéletes emberek” éppen ezeket tarták a legalávalóbbnak a társaságban” (társadalomban), pártfogóra tehát leginkább nekik volt szükségük, másrészt mert „ezek sorsát ismerte a legjobban”. Nos, ez a felismerés is siettetete lemondását.

Súlyos érzelmi és anyagi teherterheléstől megszabadult parlamenti tevékenysége színessé és sokoldalúvá vált. Zömében úgynevezett kényes kérdéseket firtató, jól kihegyezett élő interpellációival és merész érvelésű programtervezetével többször is kellemetlen helyzetbe hozta a felelős kormányt. „A magyar nyelv érdekében” beterjesztett interpellációjában például azt kérdezte a rendelet kiadó közoktatásügyi minisztertől, „miért parancsoltatik nekünk a törvényekben a német nyelvnek taníttatása”. továbbá hogy a kiegyezés dualista szellemében — a paritásos elv védelmében — „szándékozik-e az iskolákra a törvényt

akképp módosítani, hogy a német nyelv csak oly kölcsönös föltételek mellett fog nálunk *kötelező tárgyal* meghagyatni, ha Ausztriában meg a magyar nyelvet tanítják”. Egy másik alkalommal az „ipar- és kereskedelmi miniszter” népszámlálást elrendelő törvényjavaslatához fűzte a következőket: „Én az orosházi választó kerületben megválasztásom alkalmával arról győződtem meg, hogy igen sokan vannak, kik még eddig csak terhet viselnek, de jogokban nem részesülnek . . . Tekintve, hogy nagyszerű reformokat csak úgy lehet keresztülvinni, ha az egész nemzet minden rétegének érdeke egygyé, országos nagy érdek-ké olvasztatik össze; ha *minden polgár különbség nélkül a törvénnyel meg lehet és meg van elégedve, . . .*, s egy közös érdekből működik” — a következő kérdéseket intézem a t. miniszter úrhoz:

1.) Szándékozik-e a minisztérium a népszámlálásnál elrendelni, hogy egy fáradsággal minden községben írassanak össze azon polgárok, kik csak kötelesegeket teljesítenek, de választási joggal még nem bírnak?

2.) Ha igen: szándékozik-e a minisztérium olyan törvényjavaslatot tenni le a ház asztalára még az ülészak előtt, mely szerint a választási jog *különbség nélkül* minden teljes jogú polgárra kiterjesztetik?

Mindkét interpellációt általános „derültséggel” fogadta a tisztelt Ház. Éppen ezért nem tartjuk valószínűnek, bár a képviselőház elnöke azt ígérte: ez indítvány „közöltetni fog az összes minisztériummal”, hogy Táncsics interpellációjának eredményeként (mi úgy hisszük: sokkal inkább az országszerte megnyilvánuló agrárproletár- és munkáskövetelések hatására) tüzték napirendre 5 év múlva az általános szavazati jogra vonatkozó 1874: XXXIV. tc. tárgyalását, amely — ismerve a törvényhozó testület összetételét — érdemleges változást alig-alig hozott.

1871-ben egyszerre két árverezéssel végződő, tévesnek vélt bírósági ítélet ügyében is interpellált. Mindkettőben sikertelenül. Sajnos, mind *Váradi Antal*, mind a *Molnár testvérek: Imre és Benedek* mindnyájan öcsödi lakosok — visszaéltek Táncsics bizalmával és jóhízműségével, s feltehetően a rájuk nézve elmarasztaló és terhelő bírósági végzések felmutatása nélkül informáltak „sérelemeikről”. Az igazságügy-miniszter által bekért hivatalos igazoló iratok végül mindenben megcáfolták állításait, s a miniszter az interpellációt mereven elutasította.

A helyi adatközlőkkel máskor sem volt szerencséje. Így 1869. június 12-én sem, amikor is az *Arany Trombitában Tanítók és papok* címmel kemény hangú antiklerikális cikket írt. Abból az ellentmondásból indult ki, miszerint „széles e hazában . . . a tanítóknak kevesebb fizetésük van, mint szükséges lenne arra, hogy e rögös pályára lépni teljesen kiképzett tudományos férfiak is” kívánczónának, míg a papoknak „több fizetésük van, mint amennyire szükségük volna”.

Sietünk leszögezni: nem a téma jogosságával és a tétel helyességével, hanem a bizonyítékul használt adatokkal van vitánk. A fő gondolat ellen nincs és nem is lehet semmi kifogásunk, hiszen ahogy *Gárdonyi* kisregénye: *A lámpás* igazolja, még a századvégén is — sajnos, később is — időszerű volt. Nem kell viszont szemernyi lokálpatriotizmus sem hozzá, hogy kijelentsük: a cikkíró roppant szerencsétlen kézzel nyúlt hozzá az orosházi evangélikus tanítók anyagi és erkölcsi kiszolgáltatottságának a kérdéséhez. Nem kétséges, más protestáns

iskolákban — ha már nem akart „a katolikus papok gazdag jövedelmeire” hivatkozni — alkalmasabb példákra akadhatott volna. A helytelenül megválasztott dokumentáció ugyanis, különösen ha téves adatokat is tartalmaz, hamar visszaüt, és a különben reális tételnek a hitelét aláássa. Így járt jelen esetben ő is.

Eötvös József miniszter az ország összes iskolájából bekért adatok megyenkénti összesítése alapján ezt a következtetést vonta le: Békés megye nevelésügyéről azért alakulhatott ki olyan kedvező vélemény, olyan tévhit, hogy „ha egészen egy soron” nincs is még „Poroszországgal, Magyarországon az első helyen áll”, mert „az iskolamesterek általján véve jobban fizettetnek”, ennél fogva „ügyesebb emberek vállalkoznak a tanításra”. A tisztább látás kedvéért felekezetenként is összegezte a tanítók átlagfizetését. Eszerint a megyebeli katolikus tanítók 342, a helvét hitvallásúak 379, az ágostaiak (evangélikusok) 410, a zsidók 381, a románok (gör. kel.) 237 frt-ot kaptak. Azt sem hallgathatjuk el, hogy az orosházi tanítók jövedelme kezdettől fogva meghaladta kategóriájuk megyei átlagát. *Mihalik János* tanító 1784-ből ismert nagy jövedelmet tükröző díjlevele is alátámasztja ezt. S ez így volt Tánicsics képviselősegekor is. A lelkészi oklevéllel rendelkező, nagy tudományú *Harsányi Sándor* például, aki *Eötvös* miniszter megbízásából 1869-ben „oktatásügyi tanulmány végett . . . beutazta Németországot” 17 éven át inkább vállalta a tanítóságot, — nem volt hajlandó felcserélni azt kisebb dotációjú környékbeli lelkészi beosztással, (1879-ben lett végül Orosháza papja).

Honnan származott Tánicsics tévedése? Minden valószínűség szerint onnan, hogy kritikátlanul megbízott legfőbb híve: *Kertész György* adataiban. *Kertész*, akinek — ezt *Szabó Ferenc* gondosan felépített, nagy utánjárást igénylő munkájából (*Tánicsics Mihály harcostársa, az orosházi Kertész György Békési Élet*, 1984. 4. szám.) tudjuk, nem sokkal korábban sikerült már elérnie, hogy „a nagy közéleti súlyú egyházközség” presbiteriumát újraválasztották, most olyan „osztálytudat felé mutató, szociális töltésű adójavaslaton” dolgozott éppen, amelynek alapelve a „nincstelenségre kivetendő párbér leszállítását”, s vele párhuzamosan a „földesgazdák egyházi adójának a felemelését” célozta. Tánicsics — ahogy cikke gondolatmenetéből is kivehető — kétségkívül az ő tudósítására épített, amikor a következőket állapította meg: „Orosházán két pap van, egy héten egyik végzi a tennivalókat, másik héten a másik. Egynek van 250 frt. (készpénzfizetése), 75 hold földje, jár neki azon felül 220 köböl búzája, tűzifája elégnél több, hús- és sok másféle, pompás lakóház, hol gyűléseket tarthatnának, de ez csak a papnak fényűzésére szolgál, mert a gyűlések a templomban tartanak. Jár ezen kívül a kereszteleési, házastási és temetési díj (stóla). És mikor a szegény emberek, kik rossz esztendőkből a háromvékányi párbért két- három év folytán nem fizethettek, s ha előbb halnak el az ily szegény apák, szülők, bár árváik maradnak, házikójukat az eklézsia veszi birtokába, abból törlesztik le a párbért, s a szegény árvák koldusokká vannak téve. Ez nem vallásosság!”

A vezetőlelkész, a költő és műfordító *Győry Vilmos* hamarosan udvariasan cáfoló *Nyilatkozatban* volt kénytelen tiltakozni Tánicsics elmarasztaló megállapításai ellen. Az *Arany Trombitában* közölt írás nem tükröz sem szenvedélyes vitakozó szándékot, sem olyan öngazoló, bizalmat erősítő győzködést, ami-

lyennel Táncsics paszkvillusa zárult: „Megszoktam az igazságért harcolni, teljes életemben oda törekedtem, hogy az emberek keblébe tiszta vallásosságot csepegtessek”. Ő csak objektív tényeket, a való helyzetet ismertette nyugodt, mégis meggyőző erővel. Elmondta például, hogy az 1863-as nagy ínség óta a „hívek által kialakított egyházi adórendszer” értelmében a földtelen (háztalan) egyháztag évi 1 véka, a házzal bíró 2 véka, a földbirtokkal rendelkezők ezeken kívül holdanként 10 karajcárt fizetnek. Közölte, hogy bár igen jelentős anyagi áldozatot követel az iskolafenntartás — a tanítókat is maga fizeti az egyház —, az évi tandíj gyermekenként mégis csak 20 krajcár. Visszautasította azt a sértő, megbélyegző állítást, miszerint az egyház adóhátralék címén bárkit koldusbotra juttatott volna, s végül helyreigazította a cikknek a papok fizetésével kapcsolatos bántó tévedéseit, s nem keresve a hibás adatok és egyéb túlzások mögött rosszindulatot, természetes tárgyilagossággal ismertette, hogy készpénzfizetésük nem 250, hanem 80 forint, a földjárandóságuk sem 75 hold, csak 1 telek (a tanítóké 1/2 telek), s ezt „az országos törvény alapján kapják”.

Megértjük és sajnáljuk Táncsicsot, ki tökéletesen meg volt győződve arról, hogy minden szava igaz. Kiben bízhat akkor, ha legodadóbb híve, a főkortese tudósításában sem? A magasfokú erkölcsiségéről ismert Győry helyreigazító cikke után magától értetődően sokakban megrendült a bizalom. Táncsics érelyes támadása oktan és silány vagdalkozássá zsugorodott össze, mert az emberek a tévedést nem az adatközlő(k)nek, hanem neki, a szerzőnek rótták fel.

Alaptétele pedig — mint ahogy mondtuk is — cáfolhatatlan volt, amellet 1848-hoz is tapadt. Már ekkor megígérte Táncsics „a falusi iskolatanítóknak”, hogy a pártjukat fogja. „Annyit mondhatok kendteknek — fogadta meg a *Munkások Újságában* —, hogy bízzanak; helyzetüket emberségből, a státus (állam) érdekéből és egyéb tekintetekből is megjavítani kötelessége a törvényhozásnak. *Én részemről minden erőmet felajánlom, hogy kendtek ne a lelkészek konyhájában, cselédszobájában szolgák maradjanak, hanem a lelkészektől független, önálló, derék tanító polgárokká legyenek*”.

Fogadalmáról nem feledkezett meg az 1871-ben benyújtott közoktatási reformtervezet összeállításakor sem. Heves indulatokat kiváltó műve sok tekintetben előzte meg korát. Olyan gyökeres reformot követelt, amely — *Vincze László* szavaival élve — „az államépület alapjait” rengette volna meg. Nemcsak azt hirdette tudniillik, amit a pedagógia mindenhatóságának elvét valló kultúrpolitikusok, akik szerint az eszmék sodrása törvényszerűen helyes irányba tereli és egységesíti a társadalmat, ennél fogva *a közoktatás megváltoztatásával az egész társadalom is átformálható*, hanem azt is, hogy az iskolaügy irányítását az államnak kell magára vállalnia, mégpedig a különböző egyházi „adományok”: alapítványok, földbirtokosok oktatásügyi célra történő hasznosítása révén. Ezzel az elvvel pedig minden képviselőtársánál tovább jutott.

Számos korszerű javaslata volt. Gondoljunk csak az ingyenes népoktatás kötelezővé tételére, az analfabetizmus felszámolására, a pedagógus munkájának nagyobb anyagi megbecsülésére, az óvoda- és iskolahálózat kiszélesítésére, szakiskolák állítására, a tehetséges szegény- és árvagyermek államilag segélyezett továbbképzésére, a hitoktatásnak az általános oktatómunkától való elkülönítésére, az iskolaszervezés, iskolaalapítás jogának állami kézbe adására, az

egyház és az állam viszonyának rendezésére stb. Joggal feledtetik ezek tervezetének megmosolyogtató túlzásait, azokat az erősen vitatható, sőt felesleges indítványokat, amelyek csak nagyon lazán, nagyon áttételesen kötődnek és kötődtek az iskolaügyhöz. Többek között a következőket soroljuk ide: a római „főtanár” — azaz a pápa és a magyar katolikus egyház és az állam viszonyának új alapokra helyezését, a kiöregedett papok ellátásnak kérdését, a papi címek eltörlését, a tanfelügyeleti rendszer megszüntetését, a papneveldek — szemináriumok — bezáratását stb. Túl részletező, sokfelé indázó, az elmélet síkjáról igen gyakran a gyakorlati megvalósítás mezejére tévedő szemléletmódjának tudható be, miért érzünk nagy minőségi különbséget az egyes pontok között. Elgondolkodtató az is, hogy bár eljutott az egyházi nagybirtok iskolai célra történő hasznosításának forradalmi radikalizmusáig, mégsem tudott tökéletesen megszabadulni ifjúkora utópista szocialista korlátaitól. Hosszú, önkényesen vállalt házifogsága és az államhatalom által rárótt fogházbüntetése miatt nem ismerte tökéletesen a reális helyzetet. Túlértékelte képviselőtársainak politikai-ideológiai fejlettségét; azt várta, hogy többségükben kiállanak 48 emlékét idéző, messze előremutató törvényjavaslata mellett, s vállalják azt a parlamentáris harcot, amelyet ő az egyházi irányítás alatt lévő iskolák felszabadítása érdekében hirdet meg.

Közoktatásügyi reformtervezetének legfontosabb téziseit Táncsics már 1870. augusztus 14—23. között az orosházi választókerületben tett képviselői körútján ismertette. Mintha itt kívánt volna először meggyőződni arról, mekkora tömegbázisa lehet annak a radikális szemléletű, széles gazdasági-társadalmi alapra fektetett tervezetnek, amelynek középpontjában az oktatásügyi reform volt ugyan, valójában azonban legalább ilyen súllyal — minthogy csak ennek következménye lehetett — az egyházi nagybirtok állami kézbe vétele és célszerű felhasználása állott. Elképzelhető az is, hogy így akart meggyőződni arról is, tökéletesen ki nem érlelt elaborátumán milyen fokú módosítást, milyen mérvű finomítást követel a haladó közvélemény (a reakciónak sohasem kereste a kedvét), illetve hogy a javaslat beterjesztésekor milyen erős tömegellenállásra számíthat. Azt ugyanis már a folyton erősödő reagálásokból is felfogta: a klérus tökéletesen tisztában van azzal, milyen hatalmas veszély rejlik eszméi mögött; hogy minden szavával, minden írásbeli megnyilatkozásával szelet vet és vihart arat.

A nagy tekintélyű ellenféllel, a klérussal szemben nem remélhetett sikert. Képviselőtársaitól, akik túlnyomórészt a szokás, az előítélet, a vallásos nevelés rabjai voltak, túl sok támogatást, mégkevésbé nyílt kiállást nem várhatott. Mégsem hallgattatta el lelkiismeretét, holott tapasztalhatta már többször is, hogy hajlékony „diplomatikusságot” nem ismerő, érzelmeit palástolni képtelen magatartásával, nem utolsósorban különálló véleményének makacs védelmezésével akkor is „kellemetlen benyomást hagyott maga után”, ha történetesen nem ennyre súlyos politikai vihart (botrányt?) provokáló kérdésekről nyilatkozott. Hát még ilyenkor! Ilyenkor elszabadult a pokol, zúgott a Ház, ellenfelei gúnyosan kinevették, hangos közbekiáltásokkal és asztalveregetéssel zavarták meg felszólalását és beadványa felolvasását. Akár 1848-ban. Aligha volt az 1869

—72-es ciklusnak még egy olyan exponált tagja, akit olyan elementáris erővel gúnyoltak és támadtak, mint őt.

El lehetett készülvén arra is, hogy az iránta megnyilvánuló, tudatosan szított gyűlölet a hierarchia lépcsőfokain a hullámmozgás törvénye szerint haladva, begyűrűzik a vidéki egyházközségekbe is, s a főpapok „egyházvédő” törekvéseivel együttredülő lelkészek és világi vezetők is támadást kezdenek személye és eretnek elvei ellen, netán nyílt vitát is provokálnak, hogy képviselői beszámolóját megzavarják.

Nekünk, Békés megyeieknek, érthetően ez a 10 napos, előre nem jelzett látogatást rögzítő élménybeszámoló (*Táncsics Mihály körútja az orosházi kerületben*. Kiadják: *Kertész György és Héjas István*) az értékesebb dokumentum. Mindenekelőtt a kerület községeiről adott jól sikerült pillanatképek, az egyes települések belső gondjainak: gazdasági-társadalmi-közéleti bajainak értő kezelése és a fogadások alkalmával tapasztalt érzelmi reagálások őszinte tárgyilagossága miatt.

Az egyes községekben tartott beszámolókon Táncsics hat közérdekű kérdés elemzését érezte szükségesnek. Beszélt a *választójog kiszélesítésének* fontosságáról — a népszámlálást elrendelő miniszteri előterjesztés kapcsán már korábban benyújtott, általunk már ismert interpellációja szellemében — s azt követelte: „Ne legyen senki az állam mostohagyereke!” Terjesszék ki minden becsületes állampolgárra a választójogot! Mint elrettentő tény, mint kiáltó igazságtalanságot említette, hogy Bánfalván például, ahol 482 ház fizet adót, az általa bekért összesítés szerint, mindössze 45 választót tartanak nyilván, s 618-at zárnak ki a választójogból. Majd az óriási puszták tervszerű és egészséges fejlesztésének módjáról: a *kincstári vagy koronai jószágokra telepítendő falvak* jövőbeli kulcszerepéről értekezett. Bírálta a kincstárt, amely nem nézi a lakosság érdekeit, s annak adja bérbe a földet, aki néhány forinttal többet ígér érte. Egy előrelátó politikát folytató „bölc” kormánynak (volt-e ilyen?) pedig nem lehet főcélja, hogy „a kincstár kiváltképp csak haszonbérből gyarapodjék, hanem az, hogy a lakosok egészben véve boldoguljanak, hogy a földművelők közül minél többnek legyen — ha csak kis terjedelmű — saját ingatlana”.

Orosházán ugyanakkor azt a nézetét is kifejtette, hogy „valóságos eszeveszettség volna azt megkezdeni akarni, vagy csak kívánni is, hogy a földbirtok az emberek közt osztassék ki. Mily borzasztó harc támadna ebből!” — sóhajtott föl. Csak pillanatnyilag lehetne biztosítani az egyenlőséget — a henyé iszákosok, a fényűzők, a dolog nélkül élni akarók hamarosan elherdálnák azt, a szorgalmasok pedig megvennék — s az így jelentkező különbségek kiegyenlítésére „naponta újabb és újabb felosztás válnék szükségessé”.

A haszonbérlettel kapcsolatban felvetett kérdés roppant akut, roppant időszzerű volt. Magánföldesúri telepítvények, benépesítésre — hasznosításra váró kincstári és koronai jószágok uralták a széles határt. A választókerület több tanyaközpontja — leválva a messzi távoli anyaközségekről — alig egy-két évtizede formálódott önálló közigazgatási egységgé. (Csorvás, Nagyszénás; de ekkor indult el a községgé válás útján Kondoros is.) Élénken foglalkoztatta hát a népet a földbérlet ügye, s örömmel fogadta képviselője programját: „A községekhez közel fekvő kamarai birtokokat vagy kisebb terjedelmű egész pusztákat

a községeknek kell átengedni”, mégpedig hosszú időre — 30-40-50 évre —, biztosítva egyúttal az örök áron való megvásárlás jogát is.

A mezőgazdasági dolgozók migrációja — folytatta Táncsics — amúgy is sok negatívvá válik. Minthogy a napszámból élőknek nincs saját házuk, állandó lakóhelyük, pusztáról pusztára vándorolnak, ennél fogva gyermekeik neveléséről sem tudnak kellőképpen gondoskodni. A telepes falu viszont el sem képzelhető iskola nélkül.

Majd a *honvédelem korszerűsítéséről, a katonai kiadások nagyarányú csökkentésének a módjáról* beszélt. Erre vonatkozó programja tele volt újszerű és merész ötletekkel. A hosszú évekre szóló külföldi katonáskodással szemben azt javasolta például; „soroztassék be minden 18 évet betöltött ifjú, de csak egy évre, kivétel nélkül, mert a hadseregnél valami szolgálattételre mindenik alkalmas” — még a testi hibás is. Minthogy pedig „a honvédelem módját minden állampolgárnak ismernie kell”, az elméleti és gyakorlati tudnivalók elsajátítását már az iskoláskorban meg kell kezdeni, oly módon, hogy „a katekizmus és a bibliai történet” tanítására fordított idő csökkentésével párhuzamosan, módot kell teremteni a „haditudományok elemeinek” a gyakoroltatására. Évente két ízben — tavasszal és ősszel — még „hadigyakorlat” tartását is indítványozta.

Legalább ilyen váratlan és bizarr volt az a másik, naiv optimizmusról árulkodó javaslata, hogy tudniillik minden ember kapjon fegyvert. Eddigi evolucionalista szemléletét elvetve, radikális osztályharcos öntudattal állította és hirdette: nem igaz az — „a történelem nem mutat föl példát” —, hogy a fegyvertartás a „hazára veszélyes lenne. *A tanulatlan sokaság saját hazája, tehát önmaga ellen, még nem fordította fegyverét, hanem fordította elnyomói, zsarnokai, vérszopói ellen, kik a népet elnyomták, vérig sarcolták, elviselhetetlen adókkal terhelték, s kiket a népek jó móddal az igazság útjára téríteni nem bírván, kénytelenítették tőlük magukat fegyver által megszabadítani!*” Hogy ez milyen véres leszámoláshoz, mily „borzasztó harchoz” — polgárháborúhoz vezetett volna a súlyos társadalmi-gazdasági problémákkal küszködő, sok gondú hazában a közös hadsereg égisze alatt, nem nehéz belátni.

Az *ésszerű iskolapolitika és honvédelem* kapcsolatával foglalkozott a negyedik kérdés is. Erre Poroszországot állította példaképül, ahol „oly célszerűen vannak az iskolák szervezve, miként Európában sehol”. Itt ugyanis „a gyakorlati életbe vágó tudományokat” részesítik előnyben a vallástannal — katekizmus, bibliai történetek — szemben. A porosz ifjak például tankötelezettségük végére érve már „a földleírást — értsd: térképolvasást — teljesen ismerik; az elfogott porosz katonák táskájában már 1866-ban az osztrákok, újabban a franciák az egész csata színhelyét ábrázoló térképet találtak”, — vagyis azért győznek az egyes ütközetekben — vonta le a végső konklúziót — mert „a francia földet jobban ismerik, mint maguk a franciák”. (A sedani ütközet igazolta is hamarosan Táncsics állítását). Majd a *megyék, városok (törvényhatóságok) célszerű rendezésére, az egyes megyék területének arányosítására* még 1848-ban csinált, de negyedszázad múltán is időszerűnek és hasznosíthatónak hitt térképe és tervezete ismertetésére vállalkozott, minden községben kiosztva néhány példányt belőlük a hallgatók között. Végül az *olvasóegyletekről*, mint a tágabb értelemben vett népművelés egyik igen hasznos, csaknem nélkülözhetetlen eszközéről szó-

lott. Arról az intézményről, amely egyedül segítheti az egyszerű embereket a korszerű ismeretszerzésben és a régebben tanult, feledésbe merülő iskolai tananyag felfrissítésében és aktivizálásában. Már ekkor ugyanazt a célt látta maga előtt, mint amit 6 év múlva a *Ceglédi Vasárnapi Egyesület* tanulni vágyó öregi körében képviselt. Vagyis hogy a tagok az *értő olvasás* tudományát „vigyék a tökélynek lehető legmagasabb fokára”, mert „aki nem tud úgy olvasni, mint azt az értelem megkívánja, az semmit sem tud, és ha mégis tud, nem a maga olvasása, hanem mások előadása, magyarázása után tudja”.

Az olvasóköri gondolat népszerűsítésére talán éppen az az 1868-ban alakult, 18 „politikából kizárt szegényparasztból és kisiparosból” verbuválódott *Oroszázi Olvasó Népkör* adott ötletet és indítékot, amely szervezeti életének erősítése, tevékenységének tudatosítása végett a *Függetlenségi Párt* baloldali politikusaival épített ki eleven kapcsolatot. A kör hamarosan „a népi ellenzék és paraszti politizálás jelentős helyi bázisa lett. Tekintélye hirtelen nőtt, különösen azután, hogy a belügyminiszter — a járási főszolgabíró határozott elutasító javaslata ellenére — 1870-ben, tehát éppen Táncsics körútja idején — alapszabályát jóváhagyta, s működését legalizálta. Első, mindvégig emlékezetes sikerét éppen az ő megválasztásával aratta. Szébb kezdetet nem is remélhetett volna.

A községekről adott helyzetjelentéseket is át-átszötte a politika. A feljegyzésre és megörökítésre méltónak ítelt jelenségeket ugyanis Táncsics nem az utazó, hanem a képviselő szemével nézte és látta; bennük a reá váró kötelezettségeket kereste.

Mindenütt talált valami feljegyezni és elintézni valót. Oroszázi arról értesült, hogy képviselőtársa, „*Erkövy Adolf úr*”, a pécskai kincstári uradalom igazgatója, megsértve az emberi méltóságot, egyszerűen „te”-nek szólítja az „érdemes polgárokat”, mintha „szolgái-cselédei volnának”. Az okosan gazdálkodó, szorgalmas tótkomlóiak azt nehezményezték, hogy a szomszédos orosháziak lenézik őket, mert „a magyar nyelvet kellően még nem beszélik”. Az azonos vallás ötnegyed évszázad alatt sem tudta érzelmileg egymáshoz közel hozni őket, holott erre reális ok is lenne. Az 1863-as legendás éhséggel járó pusztító aszály idején — példamutató módon — egyedül ők nem kértek külső anyagi támogatást a megyében nincstelen szegényeik élelmezésére.

A község lakóival folytatott beszélgetés során jó pedagógiai érzékre és gondolkodásra valló okos érveléssel olyan megközelítést sikerült adnia a közös nyelvismeret és nyelvhasználat ügyének, hogy végül maguk a magyarul értő, de nem beszélő komlóiak fogalmazták meg — még hozzá egyhangúlag — a tézist: az országban használt egyéb nyelvek: német, román, szerb, rutén, magyar stb. közül legcélszerűbb, ha a magyart tanulják meg, „hiszen minyájan Magyarországon lakunk, magyar honpolgárok vagyunk!” Végül nemcsak az elvet tisztázták, hanem a megvalósítás lehetséges formáit és mikéntjét is meghányták-vetették.

A Tótkomlós—Kétegyháza közötti nagy pusztaság közepe táján — a Kacs-pusztai vendégfogadónál — tartott rövid itatási szünet alatt „a kút körül heverésző munkásasszonyokkal eredt szóba” Táncsics, akik közül az egyikről, a sámsoni özvegy *Tassi Sámuelné*től arról értesült, hogy egyszerre „három fia van fegyver alatt”. Mélyen elgondolkozott rajta. „E mértföldekre terjedő puszt-

ták urainak talán egy fiak sem szolgál a katonaságnál” — szötte tovább a logikus gondolatsort, s kötelességként olyan törvény megfogalmazását és elfogadtatását tűzte ki célul, amely az egyenlőség elvére épülve, a „szoros igazság követelményeit” a gyakorlati megvalósítás során is maradéktalanul érvényesíteni képes.

A románok lakta nyomorúságos falucskában: Kétegyházán az embertelen *adóegzekució* — végrehajtás — káros érzelmi következményeiről győződött meg. A „3 forintos napidíj mellett kiküldött adóhivatalnok” nem volt semmi tekintettel arra, hogy a lakosok „a sok esőzés miatt gabonájukat . . . be nem takarhatták, nem nyomtathattak, s következőleg abból nem is pénzelhettek”, hanem a központi rendelkezéseket és előírásokat mindenáron érvényesíteni akarva, olyan kíméletlenül bánt a szegényekkel, mint ahogy egyetlenegy „*Bach, Schmerling* kormány alatti tisztviselő” sem. A kicsinyes és lélektelen ügyintézésről, az élettől elszakadt bürokrata szellemről bizonyosságot szerezve, Táncsics új feladatokat (adókedvezmény, emberséges bánásmód megkövetelése) rögzített noteszébe. Nyomatékosan leszögezte azonban azt is, hogy „a törvényesen kivetett adót” köteles mindenki leróni; olyan körülmények között viszont, mint amilyen ez a mostani is, midőn a termés „elárusításában gátolva vannak”, irányukban „némi tekintettel kellene lenni”.

A fásultság és elhagyatottság szomorú jeleként és árulkodó tüneteként fogta fel és könyvelte el, hogy a község lakói alig-alig törődtek valamit közvetlen környezetükkel. Látogatásakor a falu különösen tágas, széles utcáit mindenütt víz borította. Az utakat szegélyező árkok nem győzték levezetni a sok vizet. „Alig lehet a házakba bejutni, még a községházához is csak kerülve” — rögzítette a siralmas képet. A régebben még mély árkokat alaposan bemosta az eső, s gondozásukkal nem törődött senki. A szomorú látvány érthetően a lakóhelyel szembeni legelemibb kötelességek betartatására és tudatosítására készítette.

Kétegyházi és gyulavári útja ezen kívül a választási törvény egyes paragrafusainak az elavultságára és korszerűsítésére figyelmeztette. Ezek a községek nagyon messze estek a választókerület központjától: Orosházától (Kétegyháza hat és fél, Gyulavári nyolc mérföld), ennek következtében választópolgáraik — a vasúthálózat dicséretre méltó bővítése ellenére is — alig-alig éltek jogaikkal. Nem tették ki sem magukat, sem lovaikat az időjárás szeszélyeinek. Ezen töprengve és a helyes megoldást keresve, kristályosodott ki benne a községenkénti szavazás bevezetésének az elve, amelyet azonban a soron következő, 1872-es képviselőválasztáskor még nem lehetett alkalmazni.

A csorvási községházán, ahová a messze lévő indóháztól átázva, gyalog érkezett, nagyon különös, eddig nem tapasztalt hűvös fogadtatásban volt része. Már *Berza Gergely* bíró uram is egykedvű bizalmatlansággal fogadta a „szakálos vén embert”, mintha csak azt mondta volna, „vigyen el az ördög, mit keresel itt, . . . (sehogy sem tudta a fejébe venni, hogy egy országos képviselő ily egyszerűen is megjelenhetik választói között)”, méginkább „az ott lévő jegyző és esküdt urak”, akik — ahogy feljegyzéseiből tudjuk — „egy árva szót sem ejtettek hozzá”. A bíró végül enyhített valamit az előljárásság merev, értelmetlen magatartásán, és megjuhászodott, főként amikor Táncsicsnak a helybeli postamesterrel: *Vangyel Szilárd*dal folytatott beszélgetése révén megbizonyosodott

arról, hogy „nem valami garabonszás diák”, hanem valóban a képviselőjük toppant be hozzájuk.

A nem sok tiszteletről és vendégbarátságról tanúskodó fogadtatás ellenére is talált feljegyzésre érdemes dolgot a községben. Bosszankodva hallgatta, hogy a királyi tanfelügyelő: *Vadász Manó* még sohasem vizitált a község iskolájában, holott „rövid idő előtt is a közel fekvő Apponyi-pusztán mulatott” — tett látogatást. Tüstént ki is alakult benne az elhamarkodott vélemény és állásfoglalás a tanfelügyelői állás megszüntetéséről. A gondolat indítvány formájában később közoktatási reformtervezetbe is belekerült. „Ha minden tanfelügyelő ily hanyagul teljesíti kötelességét — summázta tapasztalatát —, akkor ezen intézmény nem hasznára, de kárára van az országnak . . . hasznosabb volna az államra nézve, ha a tanfelügyelők nagy fizetései a szegényebb sorsú iskolatanítók felsegállítására fordíthatnák, s egyszersmint felszabadíthatnának a lelkészektől függés alól”.

Miért állítjuk, hogy elhamarkodottan — azaz a kérdés kellő átgondolása nélkül — ítélkezett? Azért, mert a tanfelügyelőségeket „a király 1869. április 24-én kelt elhatározásával” kezdték csak szervezni országszerte. A Békés megyei iskolabizottság alakulására ennek megfelelően például május 26-án került sor. A megye közoktatásának irányítására ekkor kapott megbízást *Vadász Manó*, aki egyúttal Csongrád megye első királyi tanfelügyelője is lett. Vagyis egyszerre két megyét kellett vezetnie. Egy év leforgása alatt tehát jószerevel el sem juthatott minden iskolaegységbe, hiszen egyéb kötelességei is voltak (a megyei iskolabizottságok szervezése és működtetése, a hivatalos adminisztráció ellátása, részvétel különféle tanácskozásokon, szakmai eligazításokon stb.)

A kis határral rendelkező Bánfalva (Gádosor) lakosai, kik szegények voltak, mint a templom egere, pénztelenségük folytán még a legkézenfekvőbb lehetőséggel sem tudtak élni. — *Rudnyánszky* báró pl. „megkínálta őket egy éppen Bánfalva alatt fekvő pusztarésszel, hogy vegyék meg”, helyette azonban inkább a messzebb eső vásárhelyi határban vállaltak eleve előnytelen feltételek mellett „felesművelésre néhány holdnyi földet” (a gabona Vásárhelyre illetve Bánfalvára szállításának a költsége is őket terhelte). Most éppen azon töprengtek *Rajki József* bíróval az élen, miként tudhatnának megszabadulni adósságuktól: az 1863-as inség enyhítésére a kormánytól kölcsön kapott 10.000, a megyétől 3.000 forint” összegtől. Növelte elégedetlenségüket, hogy ezek nagy részét nem is kapták kézhez, minthogy azt „az akkori jegyző zsebelte el, ki emiatt jelenleg is a megyei börtönben ül Gyulán”, s most a teljes összeget a falutól követeli az állam. Olyan méreteket öltött már itt a szegénység, hogy még a tehetősebb gazdák is kénytelenek voltak megválni földjüktől. Erre kell következtetnünk abból a lehangoló adatból, hogy 1872-re már csak 16-an kaptak választójogot a 3 évvel korábbi 45-tel szemben.

Táncsics fájó együttérzéssel nézte a mérhetetlen inséget és nyomort. „Ha ezen szerencsétlen népnek a kormány el nem engedi fentebb említett tartozásait, valamennyien földönfutókká lesznek” — állapította meg keserűen. Nem maradhatott tétlen. „Szent kötelességének” fogadta, hogy mint képviselő minden tőle telhetőt megtesz érdekükben. Igyekszik kieszközölni, hogy a pénzügyminiszter — mint behajthatatlan adósságot — töröltesse a 10 000 forintot.

A szénásiak — Táncsics lelkes, odaadó hívei — hallván, hogy képviselőjük a szomszédos faluban tartózkodik, útnak eredtek, s egész Bánfalváig elébe mentek, „megható jelét adva” ezzel is ragaszkodásuknak. (Többen átkísérték Szentandrásra is!) Ez a pusztaságból alig-alig kiemelkedő apró település ekkor még „oly alanti fokán állott a községi szervezeteknek” — közli Táncsics —, hogy még „rendes bírója sincs, hanem az uraság, helyesebben a gazdatiszti szoktak a lakosok között valakit megbízni a teendőik teljesítésével”. Ők azonban összehasonlíthatatlanul szerencsésebbek és boldogabbak voltak, mint az eladódott bánfalviak. Őket az a fő célkitűzés foglalkoztatta, hogyan tudhatnának az urasággal: *gróf Károlyi Györggyel* olyan végleges egyezsége lépni, amely alapján az eddigi 6—6 évre szóló haszonbérleti szerződést „legalább 40-50 évre szólóval” — válthatnák fel. (Volt ilyen elképzelés Táncsics programjában is). Esetleg — s ez lenne természetesen a jobb megoldás — hogyan tudhatnák örökáron megvásárolni tőle az egész birtoktestet.

A legkellemetlenebb élményekben „Szent-Andráson” volt része, ahol a reakciós klerikális erők nyílt provokációja botrányba fullasztotta beszámolóját. Már az előjelek sem voltak kedvezőek. A jegyző távol volt; a bíró és a „hitesek” — esküdtek — a kunszentmártoni vásárba mentek; a községháza udvarán tartott gyűlés előtt, a tanácsteremben gyülekezve, a kaptatos *Tóth Pál* kötött bele, indignált hangon kérve tőle számon, miért nem emlékezett meg valamelyik fővárosi lapban arról, hogy múlt évi választásakor őt és feleségét a falu végén palacsintával és sörrrel vendégelte meg, s tiszteletükre „fényes nappal kivilágította az ablakot”. Figyelmeztették arra, hogy a kath. lelkész: „*Zay úr*” nagyon haragszik rá, mivel hogy a „papok jószágát el akarja venni”.

Táncsicsot nem befolyásolták a baljós előjelek. Sem a hallott hírek, sem a község vezetőinek távolléte, sem az átélt apró incidens. Nem volt tekintettel hallgatóságának felekezeti összetételére és érzékenységre sem; úgy vélte, sokakat sikerül észokokkal meggyőznie a plébános hívei közül is. Minden olyan kérdésről beszélni akart, amelyet körútjához előre betervezett. Tehát a vallási-akról is.

Eleinte csak enyhébb fokú sértésekkel — nem igaz! hazugság! — és okvetetlenkedő közbeszólásokkal zavarták beszámolója megtartásában. Egyszer abba is hagyta beszédét. Amikor azonban a türelmüket vesztő párthívek befogták és a *tanács tömlöcébe zárták* az izgága botránykeverőt — aki nem volt más, mint *Tóth Pál* uram —, s arra kérték, folytassa mondanivalóját, igen helyesen, nem utasította vissza őket. „Én magam is római katolikus vagyok — kezdte fejtegetését — tehát *nem felekezeti gyűlölségből*, hanem *tisztán meggyőződésből* mondom, . . . , hogy a mi római cath. vallásunkban a sok szertartás, a papság nőtlensége, a főpapság rendkívüli gazdagsága és hatalma Krisztus tanaival ellentétben állnak, hogy míg a papok meg nem nőülnek, a római pápától való függésük meg nem szakad, a kezeikben levő roppant jószágok a közoktatásügyre nem fordítanak stb. stb. a haza fel nem virágozhatik”.

A felvetett kérdések szenvedélyes hangú, indulatos elemzése nagyon felkavarta a hallgatóságnak céltudatosan felingerelt „ájtatos” csoportját. Valóságos hitvita alakult ki. Heves és türelmetlen. Különösen azok a gondolatok háborították fel a vallásos embereket, amelyek a porosz iskolarendszer újszerűségére

s az iskolai vallásos nevelésre — a katekizmus, bibliai történetének tanítására kiszabott idő tetemes csökkentésére, illetve az isten mindenhatóságára vonatkoztak. Ez utóbbiról Táncsics a következő, kicsit nyers megfogalmazású megállapítást tette: „. . . arról — vagyis az isten „mindenhatóságáról s teremtő működéséről” semmit sem tudunk; „a római pápa, az esztergomi hercegprímás vagy akárki csak annyit tud, mint én vagy a csizmám”. Erre a felbőszült tömeg, a „szent csödör: *Gonda János*” vezetésével nekiesett: „. . . hogy meri az egész világ szent Atyát, a Pápát megbántani”, s talán több olyan sértést vágott a fejéhez, mint amivel „a *Magyar Allam* a szabad elvű írókat rágalmazni szokta: bujtogató, zsvány, vén kutya, vén gazembernek nevezvén”. A győzelemittas plébános a községháza kapujában lapult, s a *Gonda* körül elhelyezkedő, „botokkal fel-fegyverzett, fanatizált csoport lecsillapítására egy lépést sem tett”.

A beszámoló szerint végül mégis megérkezett a jegyző. *Duda úr*, az „igen tisztos ősz férfiú”, mellesleg „23 gyermek atya”. Vele, a politikai elvbarát jegyzővel ment át a „község fogatán” Öcsödre, sőt az mindaddig ott is maradt, míg csak Táncsics „el nem indult a pusztapói vasúti állomásra”.

Öcsödön — amint várható volt — szerető emberek nyílt szívű társaságát élvezte. A „hangya szorgalmú, munkás nép” ragaszkodó közössége lelkes örömmel fogadta. Egycsapásra el is oszlott a szentandrászi inzultus kellemetlen hangulata Táncsicsban. Különösen a jegyző: *Győri Imre*, kinek „iránta tanúsított szíves barátsága páratlan a maga nemében”, továbbá az általunk már említett *Gáti Imre* tanító, a demokrata olvasókör „tevékeny mozgatója” vette körül nem mindennapi tisztelettel és figyelmességgel.

Persze, nemcsak a két olvasókörben folyó dicséretes szemléletformáló és értelemfejlesztő tevékenységről folyt a szó, hanem bántó sérelmekről is. *Váradi Antal* és a *Molnár fivérek* itt kérték fel arra, interpelláljon joggalannak tartott, végrehajtással zárult perükben. (Tudjuk, félrevezették!) Mások azt panaszolták el, hogyan él vissza az uraság a regálé-joggal (italmérés, malom, halászat), megcsúfolva az ésszerűséget és az emberi egyenlőség elvét. „Óhajtottam volna, hogy az illető miniszter tanúja leendett (volna) a regálék ellen történt méltó „kifakadásoknak” — írta útinaplójában, s fontos kötelességének ismerte el, hogy mind a sajtóban, mind az országgyűlésen küzdjön a regálé-jog eltörléséért. „ha a 48-ki törvényhozók nem bírván elég eréllyel — elmulaszták valamennyi joggalanságot egy csapással megszüntetni, szüntessük meg mi”. Sürgetőbb feladata aligha lesz az országgyűlésnek. A javaslatot azonban a jobboldalnak kellene beterjeszteni, — írja — „mert ha az ellenzék indítványozza, mindenestre leszavazzák”.

A közéleti-politikai tapasztalatok és képviselői feladatok rögzítésén kívül Táncsics beszámolója pompás képet ad és jó lehetőséget nyújt a kiegyezéskori Nyugat-Békés megyei rész egyéb sajátosságainak a megismerésére is. Nyitott szemmel járt a kerületben. Erzékenyen reagált a rendkívüli és a rendellenes jelenségekre, nemkülönben a számára szokatlan újszerűségekre. Rövid vázlatképek, egy-két mondatos naplójegyzetek, reflexiók közvetítik az író spontán élményeit. Sokra értékelt a „gazdag megye szép földjét”, és hozzáértő emberként gyönyörködött „termékeny rónáiban”. Szeme előtt megjelent a távoli jövő;

elképzelte, milyenné „varázsoltatik majd át e tájék”, ha majd a nép „az értelem és ipar magasabb fokára fejlődik”.

Megcsodálta a népes mezővárost, Csabát is, és bár nem tartozott választói körzetébe, nem tudta megállni, hogy be ne számoljon a nagy település láttán benne kialakult mesés látomásról. Arról a szinte káprázatos jövőről, amelyet a város mindenekelőtt a vasútnak köszönhet majd. Micsoda óriási változást eredményezett ez máris alig egy évtized alatt! Jövőt fürkésző szép gondolatait érdemes összevetni *Munkácsy Mihálynak* közvetlen Világos utánra utaló sorai-val. Az 1851 novemberében Miskolcra Csabára került *Munkácsy* így emlékezett vissza gyermekkorá élményeire, az akkori Csabára és arra a hosszú, lehangelő, sivár utazásra, amelyet idejövet még ekhós szekéren tett: „Kocsink megfeneklett az úton. Ló és koci fekete fekete sártengerben úszott, valóságos mocsár közepette. Az utat karók jelezték, amelyeket nagy távolságban lecövekeltek a földre. Ennek az volt a célja, hogy az utasok ne tévedjenek oldalra.

Lassan jutottunk előbbre. A város látképe csodálatba ejtett; hosszú-hosszú utca, egész alacsony, széles házakkal, amelyek szalma fedelei mintha a földből nőttek volna ki. Mind rendjében, sorjában állott . . . A harminchat ezer lakosú várost két hosszú utca vágja keresztbe. A közepén, ahol az utcák metszik egymást, farkasszemet néz a két templom. Köröskörül csend uralkodik, egy lelket sem látni sehol, a házakból kutyák rontanak a szekérre, hangosan megugatják, aztán ismét eltűnnek a kerítések mögött . . . Az utcára csak csizmásan lehetett kilépni, azt is jól a lábhoz kellett szijjazni. Mert ha nem, a csizma ott ragadt a sárban, és a láb belesüllyedt a pocsoljába. Így van ez az egész Alföldön. Kő nincs semerre, a téglá sok pénzbe kerül, az utak ki vannak téve az évszakok és az időjárás kénye-kedvének . . . Télen sártenger, nyáron portenger. Eredeti dolog a gyalogút: a házak előtt két sor párhuzamos palló, egyik a jövőknek, másik a menőknek. De csak a jobbmódot jelentő városnegyedben van így, ahol a falu arisztokráciája lakik. Másutt elegendő egy szál palló is. És a pallók mellett a halál leskelődik, különösen az országút felé, ahol félméteres, méteres szélességű árok húzódik végig . . . Mihelyest sötétedni kezdett, lámpásokkal a kezünkben nekiindultunk az útnak; ezt az előljáróság parancsolta meg, hogy lámpa nélkül nem szabad az utcára lépni. Különös kép volt a sok táncoló kis lámpás, ahogy felvillantak a sötétségben. Úgy látszott, mintha maguktól mozognának; aki vitte őket, láthatatlan maradt” — zárta le a pompás képsort az avatott festőként látó *Munkácsy*.

Táncsics, a politikus-író, természetesen nem vizuális élményeket kívánt megörökíteni és papírra vetni. Nem a látottak pontos, eredeti látásra valló regisztrálása foglalkoztatta, hanem az a jövő, amelyet a környék életébe a korlátlan lehetőségek letéteményese: a vasút hoz. Csaba példájából világosan felismerte ezt az egyértelmű, korszakalkotó változást: a felgyorsult élettempót, a csinosodó városképet, a megnövekedett vállalkozókedvet, a gyorsan fejlődő ipart és kereskedelmet. S ezt mind az 1858-ban átadott Szajol—Arad és az 1870 júliusában megnyílt Csaba—Hódmezővásárhely közötti szakaszoknak tulajdoníthatta. Végül ilyen ragyogó jövőt álmódott a városnak: „Itt vágja keresztül egymást hazánknak két leghosszabb vasútja, Pozsonytól az egész országon végig — Pesten, Aradon át Erdély szélén fekvő Brassóig, továbbá Románián végig a

Fekete-tengerig; a másik keletről, szinte Erdélyen, Nagyváradon, Szegeden át Fiuméig, vagyis az Adriai tengerig; oly nyüzsgés, mozgalom van Csabán, miből biztosan következtethetni, hogy Pest után Csaba leend a forgalomnak, közlekedésnek, szóval kereskedésnek legnevezetesebb pontja. Itt minden oda mutat, arról győz meg, hogy Csaba a mezővárosok között az egész országban a legvagyonosabb . . . e rendkívül szorgalmas és józan nép mindennemű hasznos intézeteket állított, csak egyet akarok jólétének bizonyosságául felemlíteni, azt ti., hogy hosszú, szabályos főutcáin téglából készítettett járdákat; nagy vendéglője Fiuméhoz van címezve.”

Az alig két hónapja felavatott új vasútvonaltól is hasonló, ugrásszerű változást várt. „A ki tavasszal, a föld fagya elmúltával járta az utat Csabától Orosházaig — ekkor jött le a múlt évben a választásra —, csak az tudhatja, mily nagy jótétemény a vasút a rónaságon, hol jó országutak építésére kőanyag teljesen hiányzik”. Bizott benne, hogy a 16 000 lelkes „nevezetes és érdemes község”, Orosháza — bár nem csomópont, mint Csaba—gyors fejlődésnek indul, mert „immár a vasúti hálózatban (!) esvén, a könnyű közlekedés ezer meg ezer embert hoz ide”, nem beszélve természetesen a könnyebben elérhető külföldi piac iránti érdeklődés növekedésével együtt járó fokozott teherforgalomról. A könnyű megközelítésre hivatkozva, nem is tartotta szükségesnek, hogy a lüktető életű települést bemutassa. Helyette „más községekről említett fel egyet más, hová vasút nem vezet”. Inkább arról a szokatlan mérvű ragaszkodásról írt, amelyet késő délutáni érkeztekor s egész itt-tartózkodása alatt zavartalanul élvezett. Ez a kedves, őszinte fogadtatás alapozta meg benne azt a boldog érzést, amely végigkísérte egész körútján, s amelynek ekképp adott kifejezést: „Tudom, fejedelmek, hercegek s magas hivatalnokok tettek hosszú körutat, de alig mondottak hozzájuk őszintébb kebelből fakadt *Isten hozottat*, mint amilyennel engem választóim fogadtak”.

Még aznap este beszélt a hirtelen összehívott, mégis szép számú orosházi közönség előtt. Értésülvén hallgatósága korai munkába készülésétől, „fent sorolt eszméit nem mind, hanem annak csak egyikét-másikat . . . fejtette ki . . . bővebben”. Másnap újabb kedves élmény várta. Reggel — amikor „a tanyákra szétoszlott polgártársaktól” a kinnlevők tudomást szereztek megérkezéséről, sokan felkeresték csak azért, hogy szemtől-szembe lássák, és kezét rázzanak vele. Meg is kellett toldania egy teljes nappal a látogatása idejét, annyian akartak elbeszélni vele vagy tanácsot kérni tőle. Voltak, kik arra is megkérték, „szerencsétlessé látogatásával” szerény hajlékukat. A tökéletes összhang és bizalom felemelő érzésével hagyta el Orosházát ezzel a lelke mélyéből fakadt, megszívlelendő óhajjal: „Isten, önts e nagy jövőjű község lakosainak keblébe egyetértést, kölcsönös szeretetet, mert szorgalmas munkájuk mellett ez szolgál leginkább boldogságuk alapjául”.

„A jólétnek legbiztonságosabb alapját: a termékeny földet” már 1848—49-ben a megye más részein tett utazásai során is — úgymond — *kéjélvezettel* szemlélte. Most deres fejjel, meggyengült szemmel fokozottabban örült az érzelmileg hozzá nagyon közel került vidék kitarulkozó szépségeinek láttán. Többször is kifejezést adott ennek. „Az ország egyik legboldogabb helységében: Tóth-Komlóson” nemcsak az a látvány ejtette rabul, hogy „a szabályosan épült

s kellő szélességű egyenes és minden oldalról fákkal sűrűn beültetett utcák oly tiszták, mintha ünnepre volnának kiséperve”, hanem az is, hogy ez a harmóniát sugárzó külső szépség erényes emberi tulajdonságokkal is párosul — „tolvajság, részegség nagyon ritkán fordulnak elő”.

Estefelé az egyik jegyző a község fiatal gyümölcsösébe — faiskolájába kalauzolta el, hol „többezer gyümölcs- és nemgyümölcs fát termelnek, s az egész kert vasárnap és ünnepnap a népnek mulatóhelyül szolgál”. Én az országban — írta Táncsics — „sok kertet láttam, de egyet sem olyat, mely áldást hozóbb s egyszersmint annyira gyönyörködtető lenne, mint ez”, s ezt „nem valami kis király vagy gazdag aristocrata alkotta, hanem a nép szorgalma”.

Alaposabb szakmatörténeti kutatást érdemelne, vajon a természet és a gyümölcsészet szeretetére nevelni akaró *Bereczki Máténak*, ki a szabadságharc bukása után *Sármezey Antal* családjánál nevelősködött Kunágotán, s ott 6 holdon kísérleti gyümölcsstelepet, pomológiai törzskertet létesített a fajtabiztos almacesmeték kinemesítésére, volt-e, lehetett-e valamelyes irányító eszmei befolyása a komlói faiskolára. A tévedések elkerülése végett meg kell jegyeznünk, hogy *Bereczki Máté* (1824—1895) csak élete alkonyán, amikor az állam felmondta pártfogójának: *Sármezeynek* a bérletet, kényszerült arra, hogy törzsgyümölcsösét Mezőkovácsházára helyezze át. Itteni, szintén híressé vált faiskolájának a megerősödését már nem is érte meg. Ennélfogva a szenvedélyes komlói kertész, a gyümölcsös „tudományos” felügyelője: *Teplán András* semmiképpen sem vehetett példát a mezőkovácsházi kísérleti telepről. Ha volt egyáltalában kapcsolata *Bereczkivel*, úgy azt annak korábbi, kunágotai korszakához kell kötnünk.

Táncsics nem tudott betelni a népi összefogásnak ezzel a ragyogó példájával. Boldog örömmel állapította meg: „Ha e község semmi hasznos, czélszerű intézkedéssel nem dicsekedhetnék” is, ez a „sétányul szolgáló, nagyszerű gyümölcsös” önmagában tanúskodik arról, hogy Tótkomlós — amelynek „evang. temploma, kivált pedig szép tornya az alföldön ritkítja párját” — valóban „a legjóravalóbb községek egyike”.

Azok az apró, olykor csak félmondatos reflexiók, melyeket a kisebb településekkel kapcsolatban tett, a kedvező összképen semmit sem változtatnak. Nemegyszer csak egy-egy adott pillanat felvillanásai, melyek nem állnak össze teljes képpé. Annyira általánosak, hogy ismertetésükről nyugodt lélekkel lemondhatunk — nem gazdagítják helytörténeti ismereteinket. Egyikét-másikát (Kétegyháza, Nagyszénás) a politikai kapcsolatrendszer ismertetése során különben is hasznosítottuk már.

Táncsics, a képviselő, újszerű, szokatlan jelenség volt a kiegyezés korában. Mint az emberi egyenlőség szilárd híve, nem tartotta magasabb rendűnek magát a jogfosztott millióknál, de kisebbnek sem a vagyonos arisztokratáknál. Egyszerű és természetes maradt mindvégig, magas beosztásában sem vakították el a sikereket. Nem irányították egyéni célok és érdekek, csak a közügy szolgálata. Mandátuma a feladatok és kötelességek sokaságát jelentette számára. Kerülte a pompát; ha úgy hozta a sors, öreg kora ellenére is szívesen járt gyalog, s nem díszes fogaton — így könnyebben megnyilatkoztak előtte a szegény emberek, bátrabban bevatták gondjaikba és vágyaikba. Hitt a gondolat és a humánus

erejében. Tudott hangulatot kelteni önmaga és eszméi iránt, de tudott politikusán érvelni és vitázni is, ha kellett. Országos hírneve, nyílt, egyenes beszéde tiszteletet parancsolt. Mindenki tudta, hogy ami a szíven, az a száján, hogy azt, amit mond, hiszi is — nem akar senkit sem félrevezetni. Jó ismerője volt a kisparaszti életformának és gondolkodásmódnak, s ez a körülmény nemcsak korlátozta, hanem irányította is alakuló kapcsolatait. Nem kereste soha a vagyonosok, a nagy urak társaságát; szívesebben időzött a hozzá hasonló szegények körében — az ő követüknek tartotta magát. Velük egycsapásra szót értett, s azok hittek is benne. Természetes hangvétele, mesterkéeltséget nem ismerő lelki alkata szolgált biztosítéku spontán bizalmukhoz. Itt a választóközéletben legfeljebb csak a nagybirtokosok és az egyházi vezetők látták „a régmúlt . . . idők kísértetének”, kit — mint valami szánnivaló *Don Quijótét* — mogmosolyogtak s talán-talán egy kicsit sajnáltak is elvei és „sanyarú sorsa miatt”. A többség elfogadta politikai tanait, egyetértett reformjavasolataival. A jövőendő megvalósításra váró feladatait és célját látták bennük. A hid szerepét töltötte be itt: „48 ösztönös lázongásától az agrárszocialista mozgalmak tudatosabb szándékai felé jelentette a hidat” (*Darvas József*). Az *Orosházi Függetlenségi Népkör* fennmaradt Táncsics-kötetei (megtalálhatók az orosházi Táncsics Mihály gimnázium könyvtárában) is ezt bizonyítják. Nyomtatásban megjelent műveit szinte rongyosra olvasták a népszerű baloldali egyesület művelődni vágyó tagjai. Nem egynek a borítóján látható még ma — a bekötés után — is az egykori árulkodó bejegyzés: olvassátok, okos, igaz írás.

Nincs okunk rá, hogy kételkedjünk *Nagy Dezső: Táncsics Mihály ceglédi Canossája (1876—77)* című tanulmányának igazában, amelynek egyik állításával fentebb vitáztunk. Roppant sokat változott a politikai szemlélet néhány év alatt, s Táncsics, ahogy *Móra* egyik ismert novellája is tükrözi, hamarosan egyedüli élő szimbóluma maradt 48-nak. Már a „közoktatást és köznevelést illető gyökeres reform tárgyában” benyújtott merész indítványát sem merte pártolni senki. Magányos bölény lett a parlamentben, egyedül maradt nézeteivel, teljesen kiszolgáltatva a hatalmas klérus és a nagybirtokosok dühének. Sőt az országgyűlés alatt még a két protestáns felekezet papjait is maga ellen ingerelte „azon követelése által, hogy a papok — bármelyik felekezetbeliek legyenek is — addig, míg a néptől különböző osztályként léteznek, s a polgári törvényszékek alól kivéve, más, egyházi törvények alatt állanak, képviselőkké ne választathassanak, mert ők is többé-kevésbé ámitanak, a mennyiben oly dolgokat állítanak és tanítanak, amiket maguk sem hisznek”.

Erre a sajátos érvelésű gondolatra aztán sorra jelentek meg a papok tiltakozó cikkei. Az ország különböző vidékeiről. Köztük *Szücs Mihály* vésztői lelkésze is, aki *Irányi Dániel* javaslatával egyetértve, utasította vissza a javaslatot. A Kötegyánból Sarkadra meghívott *Osváth Imre* meg egyenesen hálátlansággal vádolta, s elvek helyett, arra az emberbaráti gesztusra emlékeztette, amellyel Világos után néhány hétre szállást és menedéket nyújtott neki felesége erdőgyaraki birtokán. „Köszönet érte, de ezt nem református vallásának kifolyásául gyakorolta, hanem ösztönözte erre az emberszeretet” — vágott vissza Táncsics.

„Magyarázó nyilatkozatának” (megjelent a *Magyar Újság* 1872. február 29-ei számában) túl merev, megcsontosodott álláspontja, persze, több tetszetős ötle-

tet is tartalmazott. Elismerte például, hogy „vannak rendes, humánus papok is minden felekezeten, de ezek inkább kivételek”. A *Józan ész*, továbbá a *Hit, papok, pápák* című műveinek szellemében — sőt ezeket érvelés és igazolásul használva!! — leszögezte azt is, hogy kezdetben, amíg a papság a nép tanítója volt, valóban *elismerésre méltó, áldásos tevékenységet folytatott*. Később azonban a tanítóból pappá vált, s a „kezdeti szeretet és jótékonyág” gyakorlása egyre kisebb térre szorult. Régóta nem törődnek már az egyenlőség tanával, holott ezt a biblia sem tagadja. Most a papok azért hadakoznak ellene, mert a választói névjegyzékből „kihagyatni javasolta őket”. Az ellen azonban, hogy „a férfi népség 2/3-a ki van zárva belőle”, nem tiltakozik senki közülük.

A sajtó hasábjain lezajlott éles hangú vita érthetően nem kedvezett Táncsics népszerűségének. Mégsem mondhatnánk, hogy kerületében *Győry Vilmos* száraz tényeket felsoroló helyreigazító cikke, a csorvási hüvös fogadtatás és a szentandrási „felbujtogatott” csoport botrányt okozó ármánykodó magatartása ellenére, esetleg az 1871 februárjában benyújtott és a Házban *Jámbor Pál* országgyűlési jegyző által felolvasott reformjavaslatának zajos fogadtatása miatt nagyon megrendült volna választóinak belé helyezett bizalma. A szocialista érzelmű iparosokat és kisparasztokat tömörítő *Orosházi Függetlenségi Népkör* vezetője: *Gintner István* órás, (akit *Csizmadia Sándor* enyhe túlzással az Alföld első szocialistájának titulált; Orosházán valóban ő volt az első, elméletileg is képzett, tudatos szocialista) — ennek ellenére, úgy tűnik, számolt Táncsics esetleges presztízsveszteségével, mert jó politikai érzékkel meghívta 1871. február 26-án kelt levelével Orosházára: tisztelje meg jelenlétével a kör március 15-e tiszteletére rendezendő bálját. „Ez alkalmat adna Tekintetes úrnak becses személye iránti rokonszenvünknek jelét tapasztalhatni. Egyszersmind ügyünk előnyére szolgálna, úgyszintre kellő tapasztalatot nyújthatna a képviselőjelöltség siker- vagy sikertelenségére”.

Nem tudjuk, eleget tett-e Táncsics a *Gintner*-féle meghívásnak. Azt azonban igen, hogy megválasztása előtt tett fogadalmához kötötte magát, számot adott arról, miként sáfárkodott választói bizalmával: hogyan „teljesítette képviselői feladatát 1869—72 között”. Kerülete — legalább is a választók zöme — meg volt elégedve buzgó fáradozásával, amint ezt az alábbi, a *Magyar Újság* 1872 május 19-i számában nyilvánosságra hozott felkérés is alátámasztja:

„Mélyen tisztelt képviselő úr!

Önnek a lefolyt országgyűlés háromévi tartama alatt tanúsított magatartása, működése kiválóan igazolta azt, hogy az orosházi választó-kerület szerencsés lépést tett akkor, midőn Önt képviselőjévé megválasztotta. A képviselőházban ép úgy, mint a sajtóban kifejtett működése, küzdelme nem lepte meg azokat, kik képviselő urat jobban ismerték, mert tudták, hogy szíve utolsó dobbanásáig küzdeni fog a szabadságért, a nép jogai mellett — de meglepett bennünket, kik csak művei és könyveiből tanultuk megismerni.

Tisztelt képviselő úr!

Ön tanított meg bennünket arra, mikép kell a szabadságot kellő mérvben becsülni, mikép kell azért küzdeni, de legkiváltképen volt mester annak megmutatásában, mikép kell a hazát szeretni. De mindezen kívül végtelen sok még az, amit önnek köszönhetünk, ki azon magasra állított bennünket, hol a szabad

magyarnak állani kell. Mindezt azonban méltóan meghálálni nincs elég tehetségünk, és így nem marad más számunkra, mint kérni a mindenhatót, hogy Önt, ki életének minden percét az elnyomott nép, az elhagyott nemzet felszabadítására szentelte, aki elhagyva a családiélet örömeit, életét kockára tévé, küzdött ernyedetlenül az igazságtalanság ellen és harcolt fáradhatatlanul a népek jogai mellett, aki nyílt sisakkal állt meg a küzdőtéren, hogy a nemzet szívébe szánt dőfést öntestével fogja föl — tartsa meg még soká, adjon erőt a mindennek fölött szeretett haza fölvirágozási munkálatának előmozdítására.

T. képviselő úr! Engedje meg végül, hogy jelen iratunkhoz, hogy még azon tiszteletteljes kérésünket is csatolhassuk: méltóztassék azon nép kezéből, mely önhöz lelke egész erejével ragaszkodik, a jövő országgyűlésre a képviselőseget újból elfogadni.

Honfiai üdvözlétünk nyilvánítása mellett maradván képviselő urnak Orosházán, április hónapban.”

Táncsics az iránta tanúsított bizalmat megköszönve, „az újból felajánlott jelöltséget elfogadta”.

Új programjának 12 pontja általános politikai feladatokat fogalmazott meg, de úgy, hogy hozzájuk túlnyomórészt kerületének szorító gondjai és törekvései szolgáltatták az „életanyagot”. Vagyis az egyedi, a regionális érdekeket az általános politika síkjára emelte. Nem ámította most sem a választókat. Nem ígért nekik kőutat, iskolákat még csak közpénzen felépítendő új községházakat sem. Mértéktartó maradt. Tisztában volt vele, milyen makacs ellenállásba ütközne, milyen csúfos kudarcot vallhatna velük, ha ezeket ő szorgalmazná. Inkább megmaradt a nagy elvi kérdések szolgálatánál. Ezt bátrabban vállalhatta, értük jót állhatott, mégha olykor-olykor kisebbségben marad is véleményével.

Melyek voltak ezek?

1. A regálék eltörlése (öcsödi tapasztalatok),
2. a telepítvényesek ügyében elfogadott törvényjavaslat továbbfejlesztése (elsősorban Nagyszénás, Bánfalva és Orosháza gondja),
3. a főrendiház eltörlése, de legalább is visszavetési jogának korlátozása (69-es program),
4. a magyar nyelv kötelezővé tétele és terjesztése, ha kell „erkölcsi kötelezővel” is (tótkomlói és kétegyházi beszélgetése szerint),
5. az ifjúság katonai ismeretekre tanítása az iskolában (v. ö. a porosz iskola-rendszer propagálásával),
6. állandó hadsereg helyett kisebb számú (25 000 fős) zsoldos hadsereg tartása a vagyonosok pénzén (az ekként megtakarított pénzt az adózás enyhítésére kell fordítani; — 69-es program),
7. a vagyontalanoknak-jogtalanoknak ne legyenek kötelezések sem; fiaikat ne vigyék el katonának (Békéssámson!),
8. az országgyűlési képviselőket évente válasszák, titkos szavazással (69-es program továbbfejlesztése),
9. a vagyonos hivatalnokok (kiknek évi 5 000 forinton felüli saját vagyonuk van) ne kapjanak állami fizetést,
10. töröltessék el a papi nőtlenség, oszlassák fel a szerzetesrendeket, államo-

sítsák a főpapi vagyont, s azt közművelődési, nevelési célra hasznosítsa az állam (közoktatási reformtervezet),

11. a papság ne kapjon választójogot (sajtóvita),

12. az uralkodó 10 évenkénti váltással Bécsben, illetve Budán lakjék (69-es program).

Mint látható, új idea szinte nincs is benne. Ismert mind az előző választás téziseiből, illetve Táncsics interpellációiból és reformtervezetéből (az ezekkel kapcsolatos sajtópolémiaikból), leginkább pedig az 1870-es képviselői körút írásos beszámolójából. Meglepő ugyanakkor, hogy hiányzik belőle az általános választójog követelése, holott az eszme nagyon is benne élt a köztudatban. Úgyannyira, hogy a törvénytervezet kidolgozására ez alatt az időszak alatt kapott megbízást egy erre kijelölt bizottság. Mi magyarázhatja, hogy Táncsics, akinek a mindenkire kiterjesztendő választójog kivívása életének egyik célkitűzése volt, most nem tartotta szükségesnek, hogy erről külön is beszéljen?

Az, hogy ez a 48-as szélsőbal párt alapköveteléseként szerepelt, ő pedig ennek elveivel kijelölt programjával, legalábbis az általános választójogot illetően, tökéletesen egyetértett. Könnyű észrevenni, hogy tervezetének a 7. és a 11. pontja is az érte vívott elméleti harc politikai gyertyárát erősítette.

Sok minden belefért ebbe a 12 pontba így is. Jóval több, mint amennyit 3 év alatt meg tudhatott volna valósítani. Azon nem csodálkozhatunk, hogy a kiegyezéssel megindult iparosodásról egyetlen szó sincs. A gyárak túlnyomórészt magánerezből (külföldi tőkebeáramlás útján) és nem állami beruházásként épültek, így azok ide telepíttetését nem is nagyon befolyásolhatta. A környék adottságai (nyersanyaglelőhelyek hiánya, az élelmiszer-ipari technológia korabeli fejletlensége stb.) sem kecsegtethették sok sikerrel.

„A képviselőválasztás vezetésére kirendelt választmány” eligazító-alakuló gyűlését 1872. május 4-én tartották Gyulán *Jancsovics Pál* alispán elnökletével. Ekkor jelölték ki az orosházi és a gyomai kerületek választói névjegyzékét ellenőrző ún. *ambuláns* (mozgó, járó) összeíró bizottságot. Táncsics kerületében kettőt — Orosháza, illetve Öcsöd székhellyel. Munkájukat május 26-a és június 8-a között kellett elvégezniük. A *Szulimán István* megyei főszámvevő aláírásával ellátott, június 16-án kelt összesítő jelentés szerint a több mint 50 000 lakost számláló orosházi kerület községekben a következőképpen oszlott meg a választójogosultak száma:

Sor- szám	A község neve	Képességi alapja							Követválasz- tók községen- kénti összege
		birtok	kéz- mű- vesség	gyár	keres- kede- lem	jöve- delem	értel- miség	régi jog	
1.	Orosháza	228	77	—	18	127	34	101	585
2.	Kétegyháza	60	11	—	4	1	8	—	84
3.	Kígyós	12	5	—	1	25	—	10	53
4.	Csorvás	31	4	—	2	2	3	—	42
5.	Gyulavári	90	11	—	1	—	4	—	106
6.	Komlós	195	30	—	8	2	12	1	248
7.	Bánfalva	6	4	—	2	—	4	—	16
8.	Sz. András	42	2	—	8	—	8	2	62
9.	Szabad Sz. Tornyá	32	—	—	—	—	2	—	34
10.	Pusztá Sz. Tornyá	2	2	—	—	3	1	—	8
11.	Nagy Szénás	3	4	—	—	—	6	—	13
12.	Öcsöd	120	18	—	8	2	11	1	160
Orosházi választó kerület summázata:		821	168	—	52	162	103	105	1411
Felszólamlás folytán az orosháziak közül töröltetett:		1	—	—	—	5	—	—	6

Nem ismerjük az 1869-es választói névjegyzék hasonló adatait. Bánfalva példájából azonban bátran következtethetünk rá, hogy akkor többen szavazhattak. Minthogy a törlések a vagyoncenzus alapján elsősorban a nincstelenné vált szegényparasztok számát csökkentették, Táncsics tábora már az induláskor jelentős hátrányba kerülhetett. A választási biztosok és bizottsági tagok figyelmét is csak arra hívták fel nyomtatékosan, hogy

a) „régijogon a lajstromba csak az vétethetik fel, ki ez alapon már szavazott,

b) aki takarékpénztári könyvvel próbálja választói jogát igazolni, köteles kimutatni azt, hogy takarékpénztári könyvecskéje után a múlt évben legalább 105 F. jövedelmet húzott”, s végül hogy

c) „a választási jog gyakorlására állampapírok alapul csak úgy birnak, ha félévi birtoklás s legalább 105 F. jövedelem kétségtelenül kimutattatik, s beigazoltatik, hogy az 1848. V. tc. 2§-ban érintett kellékek nem hiányoznak”.

A választásra jogosultaknak ez a 3 szempont szerinti megrostálása — mint látható — szintén a szegény néposztályt sújtotta. Kinek volt közülük olyan betétje vagy olyan állami papírja, amely után ennyi jövedelmet élvezhetett? Az 1863-as nagy aszály és a következő évek sok elemi csapása — a bánfalviak és kétegyháziak esete is igazolja — nagy méretű pauperizálódáshoz vezetett. Egyre-másra került kalapács alá a szegény- és a kisparasztok földje. A legérzékenyebb veszteség is ennek következményeként érte Táncsics táborát. A már elkészített és jóváhagyásra ajánlott névjegyzékből ugyanis a megyei központi választóbizottság az utolsó pillanatban vagyontalanság címén 6 egyént törölt.

köztük *Kertész György*-öt, aki ezzel meg is szűnt Táncsics első számú kortese lenni.

Kertész és az általa vezetett népi ellenzék visszaszorítása a helyi és a megyei hatóságok prominens érdeke lett, minthogy Táncsics megválasztása óta a politikailag sokat fejlődő, egységes csoport egyre több jogot vindikált magának a község életében. Nem elégedett meg az evangélikus egyházi vezetés demokratiszálásáért és az egyházi adókievetés elvének a módosításáért vívott harccal, a községi közigazgatás tisztaságának az ellenőrzését is saját feladatának érezte. Egyszerre két jegyző ellen — azoknak a provizorium alatti basáskodása és anyagi visszaélései miatt — követelt szigorú vizsgálatot (az egyik jegyzőnek hamarosan távoznia is kellett), majd 945 orosházi lakos aláírásával a főszolgabíró-t vette célba "a legutóbbi előljárósági választás" alkalmával tapasztalt manipuláció miatt.

Jogorvoslást egyenesen a belügyminisztertől kértek, akinek felszólítására *Mikolay István* főszolgabíró sajátos jellegű és hangvételű „igazoló jelentést” terjesztett fel. Mellőzte a dolog „érdemi” részét, s helyette a két népvezér: „a magát népboldogítónak tartó, rajongóként ismert *Kertész György* és *Berke András*” emberi tulajdonságaira hivatkozva javasolta: „Utasíttassék a mivel sem indokolható panaszlevél egyszerűen vissza”. Ez az érv elég is volt mind a megyei uraknak, mind a miniszternek.

Nagyobb súllyal esett latba *Kertész* harmadik próbálkozása. Ez a „volt zsellérségnek az orosházi földhöz való jogát” firtatta, s a *Károlyi* család és az orosházi jobbágyok között a 40-es években lefolytatott úrbéri pör aktáinak a kiadatását sürgette. Hosszú időbe telt, míg megtudta: a fontos aktákat a *Helytartótanács* 1848 januárjában a *Károlyi család ügyészenek*, a Vásárhelyen lakó *Horváth Lászlónak* adta ki (*Ágoston György*ék tehát nem is láthatták)! A pörhatalasztás egyéb rafinált eszközeivel aztán tovább lassították az ügymenetet. Végül Orosháza képviselőtestülete sem állt *Kertész* oldalára, s arra hivatkozva, hogy a régi pör elévült már, elvetette a beadványt, kijelentvén azonban, hogy az „egyes lakosok törvényes lépéseit nem akadályozza”.

*Kertész*nek ez a sokakat érintő vállalkozása saját választójogának az elbírálása szempontjából jóval nagyobb horderejű volt, mint a többiek, mert az orosházi földfoglalók ellen kiküldött rögtönítélő bíróság elnöke 1848-ban éppen az a *Karassiy István* volt, aki most Táncsics ellenfeleként lépett fel a választáson. A nagy politikai befolyással rendelkező volt alispánnak ennél fogva elsőrendű érdeke fűződött ahhoz, hogy *Kertész* perújrafelvétele (első kérvénye, melyben az akták kiadását kérte, 1872. márciusában futott be a belügyminiszterhez!) meghiúsuljon.

Az öreg Táncsics az erkölcsi-politikai súlyát és befolyását veszített *Kertész*től függetlenül is nyugodt lélekkel nézett a választás elé. „Mikor elmondtam én is — ti. ellenfele után —, mit mondani szükségesnek láttam, az egész nép viharosan éltetett, és szállásomra kísért. Kitünt, hogy tántoríthatatlanul hozzám tartozik” — állította az *Életpályámban*. Meg is indult erre azonnal a kormány és a *Tisza Kálmán*-féle balközép együttes támogatását élvező ellenjelölt: *Karassiy István* választási gépezete.

Izgalmas és mélyen tanulságos mindaz, amit az ősz író-politikus a választás előzményeiről és lefolyásáról közölt. Meglátatja, mennyit ért az a gróf *Andrássy Gyula* és hét miniszter-társa *báró Eötvös József*, *Horváth Boldizsár*, *gróf Mikó Imre*, *Lónyai Menyhért*, *gróf Festetics György*, *Gorove István* és *báró Wenckheim Béla*) aláírásával ellátott, körlevéllel is megerősített kormányrendelet, amely a választások tisztaságát védte. De megmutatja azt is, hogy a megyei járási hatóságok vezető tisztségviselői, akiknek rendfenntartó munkáját a választás helyére: Oroszára kirendelt katonaság is segítette, mennyire negligáltak főispánjuk: *Tomcsányi József* pártatlan állásfoglalást követelő előírását, különösen ha tisztségviselőtársuk győzelméről volt szó.

Táncsics ekként számolt be a szomorú választásról: „... elővettek minden olyan módot, melyekkel párthíveimet tőlem eltántoríthatták. Hangoosan terjesztették rólam, hogy forradalmat akarok, hogy a földbirtokot akarom felosztani, hogy a vallást akarom felforgatni, hogy a papságot akarom megszüntetni, s mindennek azzal adtak nyomatékot, hogy nagyban készülődtek a választók megvendéglésére; mi közben arról is értesítettek, hogy az ellenpárt a vasút mentén lakó választókat ingyen szállítja a választási központra; értesítettek arról is, hogy a gyulavári választók, kik pedig állítólag kivétel nélkül mindnyájan az én pártomon voltak, nem jöhetnek a választásra, mert községüket súlyos csapások érték, nincs útiköltségük. A község jegyzője: *Szilágyi*, arra figyelmeztetett, hogy érdemes lenne a derék, szerencsétlen választók útiköltségét fődöznöm. Kölcsönvett 100 forintot adtam e célra. Rosszakaróim ezt korteskedésnek, vesztegetésnek mondhatnák, ám legyen véleményük szerint.

A választást megelőző nap népgyűlést kívántam tartani, hogy előtte a gonosz rágalomok ellen, miket ellenem szórtak, erélyesen tiltakozzam, de a szolgabíró Foltini (Justh István főkortese volt 1869-ben! E. L.) nem engedte meg.

A választás előtti délután egész tábor volt: ökröt, juhokat, sertéseket sütöttek; szekereken szállították a szép fehér kenyeret; a bornak bősége volt, tehát a kerületből jött választók, kik előbb engem éltettek, a bőség ölen ütöttek tanyát, s élvezték az ingyen lakomát. Én meg is buktam. A gyulavári bíró nekem a 100 forintot sajnálkozva visszaadta, mert úgymond a községbeli választókat az ellenpárt szállította be vasúton.”

Valójában ők döntötték el a kiélezett küzdelmet, minthogy Táncsics mindössze 50 szavazattal maradt alul az anyagi és politikai lehetőségeket lelkiismeretfurdalás nélkül kihasználó ellenféllel szemben. Az események ismeretében az is kétségtelen, hogy a gyulavári jegyzőnek, *Szilágyinak*, aki a keservesen kivívott „győzelem” után a bíróra ruházta át a kényes feladatot: juttassa vissza Táncsicsnak a kapott 100 forintot, az volt a feladata, hogy a feddhetetlen erkölcsűnek ismert Táncsicsot — ajánlata elfogadtatásával — mint vesztegetőt lejárassa. Nehéz feltételezni másként, hogy a kis falu minden Oroszáján megjelent választója — különösen Táncsics szokatlan gesztusa után — egy-két nap alatt megtagadja elveit, s jegyzőjüket is félrevezetve, egyszeriben átálljon az ellenfél táborába.

A választással kapcsolatos sajtómegnyilvánulások is mindvégig Táncsics győzelmét jósolták: *A Hon* 1872. jún. 16-i számában például a békésszentandrás

Zih Károly A pártok állása címmel, nehezményezve bár az ellenzék két pártra szakadását és *Karassiy* felleptetését, derülatoan úgy nyilatkozott: „Táncsicsot mellőzni annyi, mint a hazafiságot, a rendületlen hazaszeretetet büntetni”. A több orosházi levelező írását közlő *Magyar Ujság* pedig a következő gondolatokkal toldotta ezt meg: „Reméljük, hogy sem a renegát (*Greguss Ágost*), sem a Bach-huszár (*Karassiy*) nem fog diadalmaskodni a tántoríthatalan hazafi felett”.

A csata nem egyetlen összecsapáson dőlt el. Az elsők *Karassiy* 420 *Táncsics* 376, a Deák-párti *Greguss* 238 szavazatot kapott. Minthogy abszolút többséget egyiküknek sem sikerült elérnie, a két legtöbb szavazattal rendelkező között pótválasztásra került sor. Ekkor a balközép párt jelöltjére 487, Táncsicsra 437 választó voksolt. Vagyis a második szavazáson 110 fővel keveseb vett részt. Ezek pártjuk és jelöltjük veresége után elhagyták a választás színhelyét.

A rágalomhadjáraton és a hegyen-völgyön lakodalommal összekötött dicstelenn lélekvásárláson, illetve a választói jogosultság társadalmi kategóriák szerinti sajnálatos eltolódásán kívül arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy 1869-ben még a földes parasztok többsége is Táncsics mögé sorakozott fel, mert benne felszabadulásuk következetes képviselőjét — Kossuth harcostársát — tisztelték. Most, programját közelebbről megismerve és a közvéleményt formáló bölcs tótumfaktumok szája szerint félremagyarázva, radikalizmusától többen is visszariadtak, és ott hagyták a zászlót. Lehet, hogy *Kertészék* tekintélyt nem tisztelő harca is közrejátszott ebben?

Táncsics a sikertelen választás ellenére sem gondolt keserű szívvel az orosházira. Érzéseit nem befolyásolta döntő módon a kudarca. Szeretetének okát kutatva, egyet értünk *Darvas Józseffel*, aki szerint azért jelentett számára sokat az orosházi nép, mert „bújdosása és raboskodása után közöttük lelte meg először újra a becsületes tett értelmét . . . az ő lelkesedésük és melléállásuk adta addigi életének igazolását”. Nem tévedett akkor sem, amikor így vélekedett képviselői tevékenységéről: „Betegségtől, viszontagságoktól, öregségtől megtörtén nem tudott már az a nagyszerű harcos lenni, aki évtizedekkel előbb volt; legalább annyi volt benne a magukba tört öregemberek türelmetlen szeszélyességéből, mint a forradalmi lendületből, — de becsülettel, tiszta szándékkal védte a szegény nép érdekeit, s ezzel maradandó nyomokat hagyott a falubeli parasztok további életében”. Persze, szerették az orosháziaiak is, akik szavából és tetteiből *finom ösztön*vel érezték ki az „értük égő tiszta hitet”. A paraszti igazság bátor védelmezőjét látták és tisztelték kezdettől fogva benne.

A balul sikerült választás éppen ezért nem is vethetett véget Táncsics és az orosháziai meghatóan szoros barátságának. A *Függetlenségi Népkör* tagjai tovább is megkülönböztetett figyelemmel kísérték élete folyását, s elsőrendű kötelességüknek tartották, hogy keserves, embertelen sorsán tőlük telhetően enyhítsenek. Szemmel tartották, mikor hová veti a sors; tudtak róla, hol és hogyan él. 1876. november 1-én, amikor *B. Molnár Sámuel* (*Bába Samu*) ceglédi tanyájáról *Sziji Károly* tanító üresen álló belterületi házába költözött családjával, pl. „későn este egy orosházi polgártárs — *Berke András* — kereste fel”, aki velük együtt töltötte — tüzelőjük nem lévén — fűtetlen szobában az éjszakát, *gúnyástul* fekve a szalmára, minthogy *nyoszolyájukat sem ütötték még*

fel. Emlékezetes éjszaka volt ez; „annyira átfáztunk — emlékezett vissza Tán-
csics —, hogy régi idők óta fagyással szenvedő lábomat újra megvette a hideg,
minek most is koldusa vagyok”.

Segítették anyagiakkal is (valószínűleg *Berke* is vitt nekik). Ahogy az Oroshá-
zi Függetlenségi és 48-as Politikai Párt Olvasókör 60 éves történetének króniká-
sa: *Zatykó András* közli 1928-ban, élete végéig minden évben küldtek számára
„tiszteletük és becsületük jeléül” segélyt. „Sőt nemcsak őt, de halála után
özvegyét is igyekeztek gyámolítani”. Az Orosházi Ujság adatai is megerősítik
ezt. 1882. február 5-i száma azt adta tudtul, hogy „Stancsics Mihály elszegényült
s elbetegesedett aggastyán író felsegélésére a *Függetlenségi Kör* kezdeményezése
folytán gyűjtés eszközöltetett, melynek eddigi eredménye 30 forint a beteges
Stancsicsnak el is küldetett. A gyűjtő ívek még ki vannak téve s a kegyes
adományok a kör helyiségében még folyton felvételnek”. Szűk két hónappal
később pedig arról számolt be, hogy „*Baranyai Mihály* úr, az *orosházi iparos-
ifjúsági egyesület* egyik buzgó tisztviselője Táncsics Mihály elaggott jeles hazánkfia
részére 4 frt. 25 krt tegnapelőtt fel is küldetett Budapestre a *Függetlenség*
szerkesztőségéhez, illetékes helyre leendő átadás végett”.

1883 áprilisában ismét a *Függetlenségi Olvasó Népkörről* olvassuk, hogy
születésnapján az alábbi, tiszteletről tanúskodó levél kíséretében küldött számá-
ra 10 forintot: „Mélyen tisztelt nagy hazafi! el nem mulaszthatjuk, hogy 86-ik
(84 éves volt ekkor EL.) évének betöltése alkalmakor szerencsekívánatunk
becses tudomására ne hozzuk; az *orosházi függetlenségi olvasó népkör* nevében
vegye legszívélyesebb üdvözlétünket, kívánva, hogy éljen a kor legvégső határa-
ig, mert nekünk nagy szükségünk van önre, hogy életének magasztosságából
megtanuljuk a hazát úgy szeretni, mint azt ön egész életében szerette, hogy az
ön szenvedéseinek hosszú láncolatából erőt és kitartást merítve, eszméinkért
mindenkor bátran és rendületlenül harcoljunk, nem rettenve vissza az üldözte-
tés, a gúny, még a haláltól sem, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség, e
szent háromság, melynek bátor, kitartó hirdetője és terjesztője volt, és csakis a
test természeti erőinek meggyengülése bírhatta terjesztésétől visszalépni, hogy
ez eszmék megvalósulva legyenek, hogy életének végperceiben elmondhassa,
nyugodtan halok meg, mert az emberiség megváltó eszméi diadalra jutottak. Itt
küldünk a kör összes tagjainak elhatározása folytán 10 frt-ot, azaz tíz forintot
születésnapjára ajándékkul. Ne vegye rossz néven szerény küldeményünket.

Az *Orosházi Függetlenségi Olvasó Népkör* megbízásából maradunk hazafiúi
üdvözléssel az Elnökség”.

Böloni György a *Hallja kend Táncsics*-ban éles logikával, igen szellemesen
abban jelölte meg Táncsics politikai kudarcának okát s vele együtt emberi
tragédiáját, hogy „koloncként hordta magával régi problémáit, melyek — ha
lényegükben szabadító eszmékből születtek is — nem alkalmazkodtak már a
korhoz”: nem tudta „átültetni őket a változott időkbe, az új viszonyok közé”.
Ez a sajátos fáziseltolódás azonban csak a gyors iparosodásnak indult főváros
szempontjából igaz. A vidék politikai tudata lassabban fejlődött. A probléma-
érzékenységét elvesztő öreg politikus érdeklődési köre — kár tagadni — való-
ban leszűkülte. Érzékelőképesége elvesztette hajdani rugalmasságát, s nem vett
tudomást még olyan fontos világpolitikai eseményről sem — az *Életpályámból*

sem következethetünk másra —, mint amilyen a *Párizsi Kommün* volt. A mi hagyományokhoz ragaszkodó, dél-alföldi népünk azonban a „koloncként” hurcolt 48-as eszméket még a 70-es évek elején is szentírásként tisztelte, hitet és reményt merített belőlük. Ez indította útnak az agrárproletároknak azt a *Gintner* vezette baloldali csoportját is, amelynek vezérkara a *48-as Függetlenségi Pártból* kiszakadva, 1890. május 26-án 630 taggal megalakította az alapszabálya szerint kizárólagosan „a közműveltség emelésére” vállalkozó *Orosházi Munkáskört—Munkásegyletet*.

Nem a régi szemlélet síkján megrekedt eszmék korszerűtlensége buktatta meg tehát Orosházán Táncsics Mihályt. Az ő elvei még ezzel a *Böloni* által jogosan emlegetett tehetéttel is haladóbbak voltak, mint ellenfeleié. Közelebb álltak a szegényparasztok, a kis- és középbirtokosok észéhez és szívéhez, akár a Deák-párt, akár a balközép választási programját nézzük is. Az információ-áramlás korabeli lassúsága, az újságok kis példányszáma miatt nehezen tudott a főváros politikai fejlődésével lépést tartani a vidék — lassabban alakult hát a politikai tudat is. Itt még a századforduló után is *Kossuth* volt a tömeg vezércsillaga a maga eszményi 48-asságával. Neve szent volt. Talán ez magyarázza, hogy a *Függetlenségi Kör* 1914-ben hivatalosan is képviselte magát fia: *Ferenc* temetésén, akit pedig *Ady* egyszerűen „trotlli”-nak mondott egy cikkében, máshol meg azt róttá fel bűnéül — ebben volt is igazság —, hogy büntetlenül járhatja le a politikában apja elveit.

Arról, hogy az *Orosházi Függetlenségi Népkör* képviseltette-e magát Táncsics temetésén, nincs tudomásunk. *Zatykó* sem említi. Ha nem, úgy megkésve értesülhettek haláláról, hiszen 1892-ben még az *Irányi Dániel* végtisztességén is ott voltak, holott vele megközelítőleg sem építettek ki hasonló szintű és mélységű viszonyt. Az *Orosházi Újság* verssel (*Kádár Imre: Táncsics Mihály halálára*) és szép nekrológgal búcsúztatta.

Utóélete sem volt csendes. Pártállásuk és osztályhelyzetük szerint felemásan ítélték meg az emberek. Neve és egyénisége különösen a képviselőválasztások idején került reflektorfénybe. Ilyenkor a baloldali jelöltek az ő felejthetetlen diadalára is hivatkoztak, amikor harcba indultak. Reá és 1869-es választási győzelmére emlékeztetve edzették választóik harcos ellenzékiességét és elszántságát. Ennek folytán a kormánypárt delegált képviselőinek is hadakozniuk kellett vele és tekintélye ellen.

A létszámát tekintve a századfordulón erőteljes gyarapodásnak indult *Függetlenségi és 48-as Politikai Párt* tagsága mindvégig tisztelettel gondolt reá. A község újratelepülésének 150 éves évfordulóján székházának díszítésére *Bathány Lajos*, *Petőfi*, *Bem*, a nápolyi királyságot megbuktató legendás hírű vezér: *Garibaldi*, a sedani katasztrófa után *III. Napoleon* trónfosztását és a francia köztársaság kikiáltását indítványozó *Gambetta*, meg a szolnoki csata, az aradi 13 vértanú és egy *Kossuth*-képpel (a közismert *Kossuth búcsúja a hazától*) együtt az ő arcképét is megvásárolta a kör; 1903-ban pedig elérte, hogy indítványa nyomán Orosháza egyik legszebb utcáját róla, „a 48-as eszmék tántoríthatatlan harcosáról” nevezték el.

1897-ben a fővárosi lapok arról adtak hírt, hogy „Orosházán a kisiparosok és munkások gyűjtést indítottak Táncsics Mihálynak emlékoszlopára”. Tudni

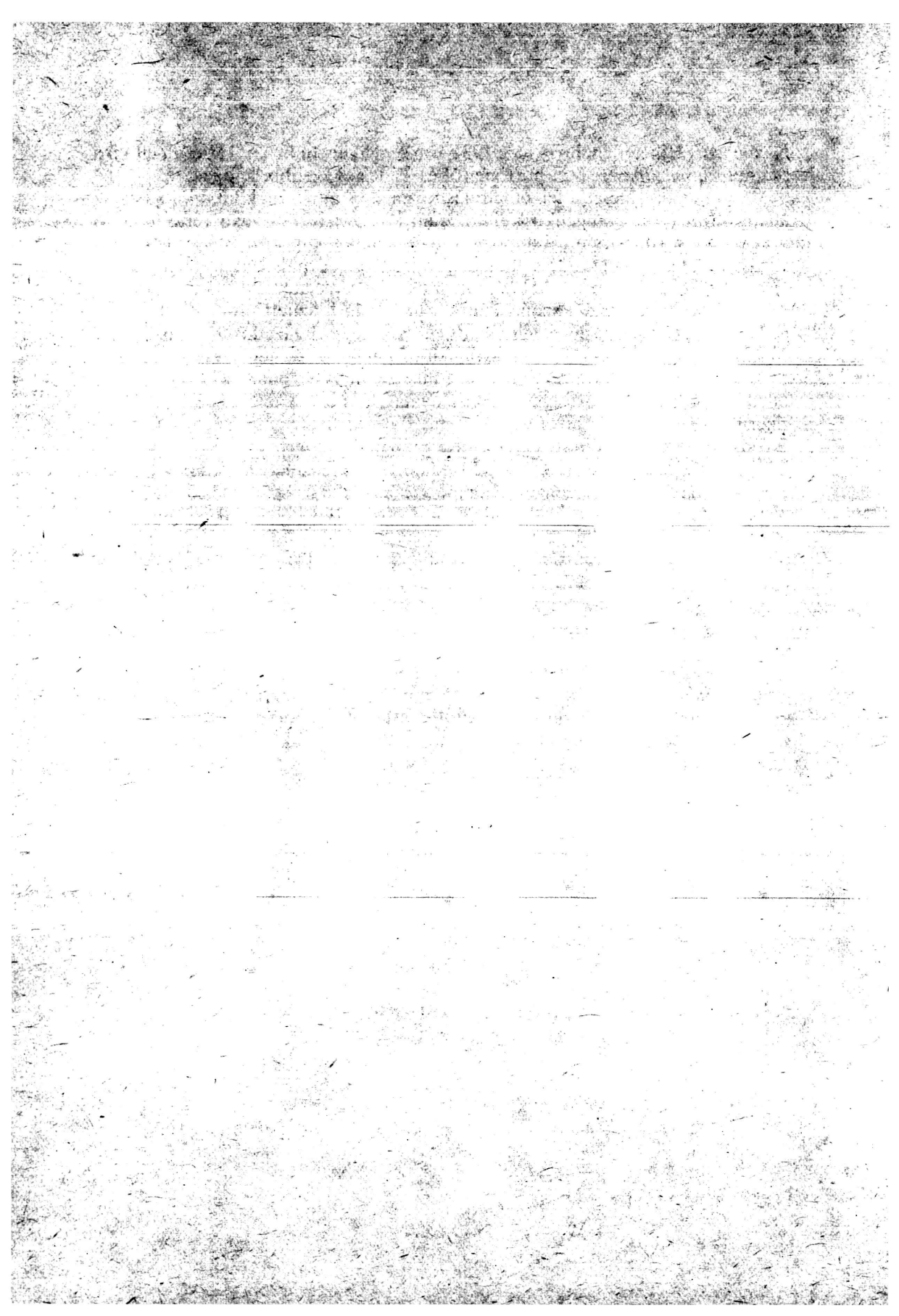
vélték azt is, hogy „a márványból faragott oszlopon körülbelül másfél méteres magasságra helyezik el a munkás-költő életnagyságú szobrát. A szoborművet a község főterén állítják föl, s költségeire 3 000 frt-ot irányoztak elő.” A hír aligha volt több ízetlen tréfánál, jobb esetben hirtelen támadt ötletnél, hiszen a helyi sajtó semmit sem tudott az egész „mozgalomról”. Később sem beszéltek róla.

Amint mondtuk, a képviselőválasztások idején a nagyhangú kortesek és a szenzációt hajhászó helyi lapok feltűnően gyakran emlegették a nevét. Főként, ha az ellenfél neves politikust léptetett föl a kerületben. Ilyenkor mindig a kormánypárt céltablája lett. 1926-ban például több ízben is belekötött az egyik kormánypárti kortes az *Orosházi Ujság* hasábjain, így akarván szavazókat nyerni jelöltje: *Csizmadia András* számára: „Volt már Orosházának mindenfajta képviselője, Táncsics szélsőbali, *Gróf Zay*, a se hideg—se meleg kormánypárti, *Csizmadia Sándor* szocialista — s hogy tarkább legyen a bokréta, s hogy nevéssen rajtunk az egész ország — községünk és hazánk ellenségei válasszák meg most *Nagy Vincét, a hazaáruló Károlyi Mihály volt belügyminiszterét*. Ha ez a szégyenletes eset megrtörténne, akkor Orosháza népe örökre levizsgázott a hazafiasságból”. Majd egy héttel később (december 2-án) továbbszöve a gondolatsort, óva intette a választókat, legyenek tekintettel községük jó nevére és tekintélyére is: „Néhány cikluson át már volt okuk az orosházaiaknak szégyenkezni az egész ország előtt: Táncsics Mihály alatt, s később, a közelmúltban *Csizmadia Sándor* szocialista képviselő idejében; tehát elég volt az ilyen honatyákból”.

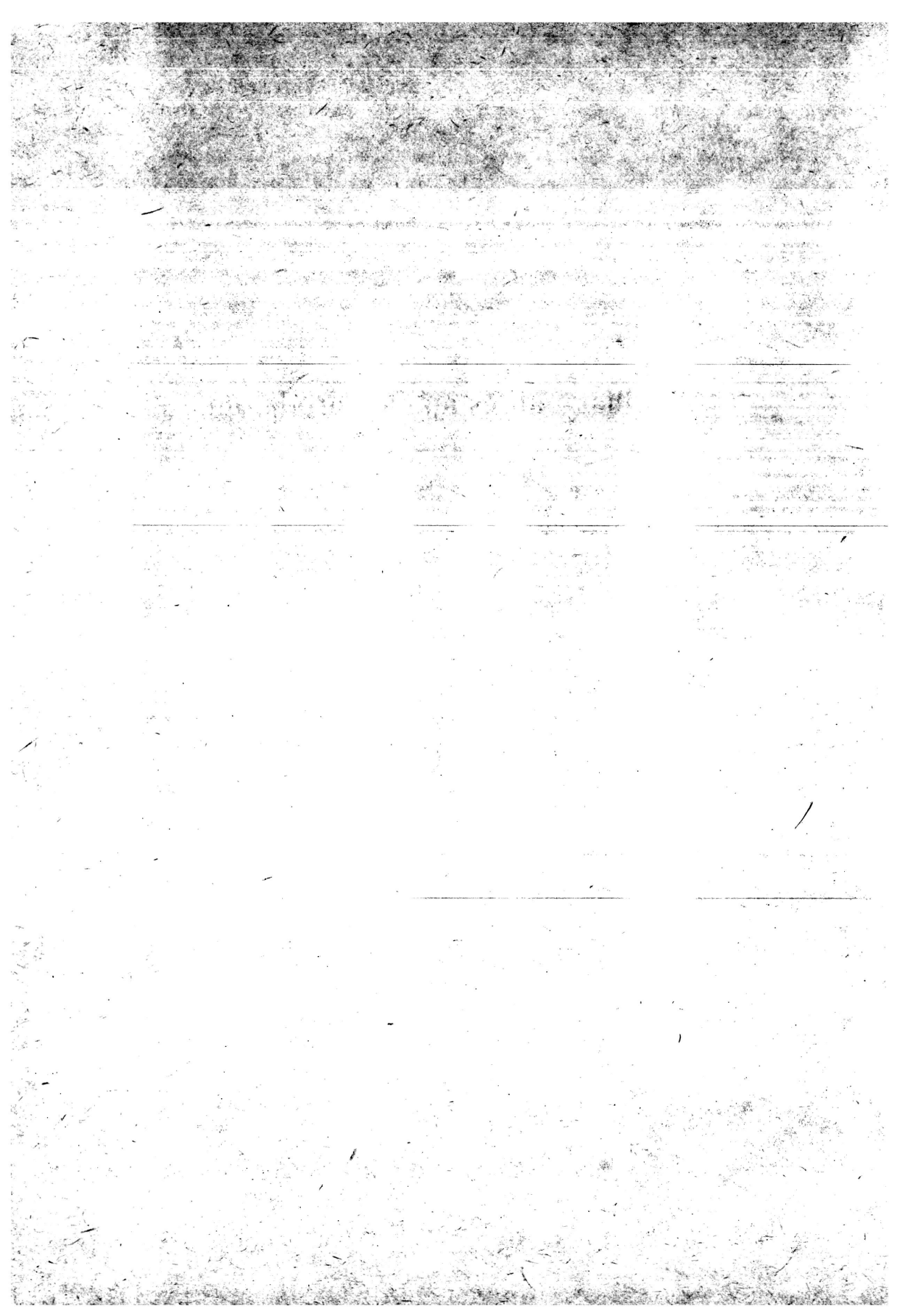
Az 1931-es jelölőgyűlés után közvetlenül egy magát meg nem nevező helyi potentát szájalmasan kisszerű, tárgyi tévedésektől sem mentes, rosszindulatú cikkel akarta besározni emlékét. A „*Hogyan jelölték Táncsics Mihályt*” címmel publikált, bántóan fennhéjázó visszaemlékezés öreg és rátarti gögös írója — céljának megfelelően kavart össze valóságot és mendemondát, nem ügyelve a legegységibb időbeliségre sem. Gúnyt űzött Táncsics szegénységéből és betegségéből, így jelenítve meg a *Függetlenségi Kör* 3 vezető tagja: *Czikora György, Kertész György* és *Srankó János* segítségével az asztalra lépő félig vak embert: Miután a programbeszédet felolvasó egyén (ti. *Sassy Árpád*) befejezte, „mintha a földből nőtt volna, ott termett egy kis igénytelen alak, rossz csizmákban, 15—20 éves, nem rászabott nagy férfikabátban, melyről a gombok hiányoztak, ütöttvert, gyűrött, magastetejű kemény kalappal a fején, szemei pedig egy nagy fehér kendővel volt bekötve”. Majd félremagyarázta a tömeget „erősen túlszívó kis öregnek” a *kincstári és koronai jószágok* felosztásáról vallott elvét (30—40—50 éves bérleti szerződés; örökáron való megvásárlási jog), eltúlozta és erősen megmásította a választóktól kapott ajándékokat s magát az ajándékozás tényét, azt hirdetve: *Táncsicsné* kunyeráló leveleire indultak útnak „a szalonnával, tarhonyával, pogácsával, levágott libával, cipóval, a hideg idő beálltával hurkával, kenyérral, kolbásszal, fehérpecsenyével, oldalassal, babbal, lencsével, szóval mindenféle ételmiszterrel” tömött csomagok; végül megvakulásának körülményeiről szolt, azt állítván, hogy „mint tudjuk, a szabadságharc kitörésekor a lelkes fiatalság szabadította ki, de szegény *akkorra már teljesen megvakult a sötét*

börtönben”. Hihetetlen, hogy még 1931-ben sem akart tudni a jól értesült cikkíró semmit *Ferenc József* sötét börtöneiről és Táncsics későbbi lefogásáról.

Méltó megbecsülését a felszabadulás hozta el. Kultuszának hű ápolója az az államosított (volt evangélikus) gimnázium lett, amely 1948-ban vette fel az ő nevét. Ennek Táncsics utcai impozáns új épületében kapott helyet az 1947-ben várossá lett Orosháza tanácsa által meghirdetett szoborpályázat díjnyertes alkotása: *Marton László* bronzból készült műve. Itt leplezték le 1955-ben a város szülöttének, *Rajki József* szobrászművésznek róla készített műkö mellszobrát is. 1969-ben pedig Orosháza felszabadulásának negyedszázados ünnepére *Antal Károly* szobrát állították fel az iskola előtti parkban. Azóta 3 értékes alkotás emlékeztet rá Orosházán. 1954-ben a Munkácsy-díjas festőművész *Kerti Károlyt* ihlette meg Táncsics orosházi képviselőválasztásának a témája, és festett jól sikerült képet a választóival való első találkozásáról. A gimnázium 40. és 50. évfordulóján ketten is tisztelegtek előtte bronz, illetve terrakotta emléklakettjükkel: *Paál István* és *Kacsó Péter*. Mindannyian a felismert társadalmi igazságok elvhű harcosát, a szegények védelmezőjét és bátor szószólóját becsülték meg benne. Azt az embert, aki „mindazt, mit hirdetett valaha, lelke legmélyebb meggyőződéséből meríté, s tanainak nemcsak prófétája, de mártírja is volt”. Azt a rettenthetetlen politikust, aki sohasem beszélt kiállott szenvedéseiről, aki nem hátra, hanem mindig előre tekintett, s „úgy küzdött szocialista elveiért, hogy személyesen nem bántott senkit”. Halála előtt egy évvel jellemezte így a vele egy párton, egy nézeten sohasem álló *Eötvös Károly*, leszögezve azt is, hogy „jókedve arany, szívének heve, ifjúsága, honszerelme törhetelen (volt), mint a gyémánt”. A szocialista eszmék orosházi szálláscsinálóját, akiről *Kossuth* temető papja, a képviselő utód: *Veres József* mondta: Akár érdem, akár bűn a szocializmus, a mi kerületünkben elvitathatatlanul Táncsicsé” az úttörés dicsősége. A szabadságeszme szimbóluma előtt tisztelegtek, akihez *Petőfi* verset írt, míg *Kossuth*hoz nem, s akit *Ady Endre* mindnyájunk „kora lelkének” tartott.

A felhasznált és ajánlott irodalom

AZ „EGY SIKERTELEN BÉKÉS MEGYEI KÍSÉRLET
A SZABADSÁGHARC DALAINAK ÖSSZEGYŰJTÉSÉRE” című fejezethez:

- Karácsonyi János*: Békés vármegye története I—III. Gyula, 1896.
Oláh György: Békés vármegye 1848—49-ben I—II. Gyula, 1889, 1892.
Veres Dániel: Szerettem a sötétet és szélzugást. Dácia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca 1978.
Kemény Zsigmond: Forradalom után (Lásd K. Zs.: Változatok a történelemre. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1982.)
*Gyulai Árvíz*könyv. Szerk.: P. Szathmáry Károly. Réthy Lipót nyomdája, Gyula, 1856.
Vadnay Károly: Irodalmi emlékek. Kisfaludy Társ. kiadása, Bp. 1905.
Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952.
Riadj magyar! 1848—49 fametszetes ponyvá, csatakrónikái. A kötet anyagát felkutatta, egybeszerkesztette, gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Pogány Péter. Magvető Könyvkiadó, 1983.
Erdélyi János: A népköltészeztől, A magyar népdalok c. tanulmányai, Erdélyi János válogatott művei. Szépirod. Könyvkiadó Bp. 1961.
Ortutay Gyula: A magyar népdal. A Szépirod. Könyvkiadó Magyar népdalok c. kiadványának bevezető tanulmánya, Bp. 1970.
Arany János: A magyar népdal az irodalomban. Arany János összes prózai művei, Franklin Kiadó Bp. év nélkül.
Békés Megyei Levéltár (ezután: *BML*) Békés—Csanádi Megyehatóság (*BCSM*) iratai 1849—1854.

A „BÉKÉS MEGYE SZÍNÉSZETI EMLÉKEI A BACH-KORSZAK ELSŐ
ÉVEIBEN” című fejezethez:

- Implom József*: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. 1695—1848. Bcsaba. 1971.
Scherer Ferenc: Gyula város története I—II. Gyula város kiadása, Stephaneum Nyomda, Bp. 1938.
Kótsi Patkó János: A Régi és Új Theatrom Históriája és egyéb írások. Sajtó alá rendezte Jordáky Lajos, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.
Enyedi Sándor: Déryné erdélyi színpadokon, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.
Balassa Imre: Déryné. Singer és Wolfner irod. int. kiadása, Bp. 1940.
Bayer József: A magyar drámai irodalom története I—II. MTA kiadása, Bp. 1897
A Nemzeti Színház (Szerk. Székely György) Gondolat, Bp. 1965.
BML—BCSM iratai 1849—1855. Gyula, Levéltár
Gondolatok a művészeztől: Dévald László gyűjtéséből összeállította Angi István. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.
Kölcsey: Játékszín; Kölcsey Ferenc válogatott művei, Szépirod. Könyvkiadó, Bp. 1975.
Papp János: A békéscsabai színészet története I—IV. Békéscsaba, 1961—1967.
Békés megyei Régészeti és Művelődésteztörténelmi Társaság évkönyve, 1875.
Az orosz és szovjet színháztörténelmi kiállítás katalógusa, Állami Nyomda, Bp. 1957.
Theater Protokoll — Békés Megyei Könyvtár kéziratára
Honművész, Pesti Divatlap, Életképek, Hölgylutár, Békés megjelölt évfolyamai
Orlai Petrics Soma: Adatok Petöfi életéhez Bp. Szemle, 1879. A közölt adatok megtalálhatók Hatvany: Így élt Petöfi I—II. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1967.
Horváth János: Kisfaludy Károly és íróbarátai. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1955.

Mátray Gábor: Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848—49. Mátray: A Muzsikának közönséges története és egyéb írások, Magvető Kiadó, Bp. 1984.
Magyar színház történet. Szerk.: Hont Ferenc. Bp. 1962.
Révay Mór János: Jókai-breviárium. Révai testvérek, Irod. Int. Bp. 1924.
Hajnal István: A békési Kaszinó története. Két felolvasás. Békés-Gyulán. Nyomatott Dobay János Könyvnyomdájában 1877.

A „BONYHAI BENJAMIN EMLÉKEZETE” című fejezethez:

Bonyhay Benjamin művei:

- A falu bírása, Pest, 1846.
Népiskolai jutalomkönyv, Szarvas, 1848. Utolsó kiadása: Gyula, 1870.
A szülők hivatása, Gyula, 1858.
Ki mint vet, úgy arat, Vasárnapi Újság, 1858.
Három komának beszélgetése a szabadságról a malomban tanyázás ideje alatt, Gyula, 1867.
Könnyebb egy atyának hat gyermeket eltartani, mint hat gyermeknek egy atyát, Gyula, 1867.
Hasznos mulattató kisebb és nagyobb gyermekek számára, Debrecen, 1869,
Jótékonyág lantja, Gyula, 1874.
Irányadó az iskolában és az életben, Buda, 1886.
Néhai Tomcsányi József főispán mint költő, BMRT, IV. évf.
Tapasztalati mondatok, Békés, 1885. aug. 23.
ifj. Jeszenszky Károly: *Az 1831-ik évben uralkodott cholera-járvány alkalmából Bonyhay Benjamin, akkori mezőberényi községi r. hites jegyző által egybeállított „Cholera-i jegyzőkönyv” ismertetése. Olvastatott M-Berényben 1878. ápr. 22-én. BMRT, III. évfolyam*
Szinnyei József: *Magyar írók élete és művei I. k. 1891.*
Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig I—II. MTA kiadása, Bp. 1926.*
Gacsári István: *Füzesgyarmati krónika, Bibliotheca Bekesiensis 10. füzet, Békéscsaba, 1974. A kiemelt adatokat a füzesgyarmati ref. egyház tulajdonában lévő kéziratból vettük át.*
A mezőberényi ref. egyház korabeli jegyzőkönyvei. (Az egyház tulajdonában)
Hativany Lajos: *Így élt Petőfi, I—II. Magvető Kiadó, Bp. 1967.*
Göndöcs Benedek: *Bonyhay Benjamin emlékezete, BMRT 1886—87. évf.*
Kóhn Dávid: *Petőfi Sándor Gyulán. Az élet alkonyán, Gyula, 1937.*
Bonyhai (Eiler) Mihály: *Mezőberény monográfiája, Mezőberény, Baltha János nyomdája, 1933—34.*
Mezőberény története I—II. Mezőberény nagyközség tanácsának kiadása, Dürer Nyomda, Gyula, 1973.
Életképek, 1846. II. f. é. 793—794. 1. N. jelisével ellátott cikk.
Haán Lajos: *Békés vármegye hajdana, Pest, 1870.*
Haán Lajos: *Naplója (részletek) Bibliotheca Bekesiensis 6. füzet, Békéscsaba, 1971.*
Jeszenszky Károly: *Bonyhay Benjamin (1805—1885) Békés, 1885. szept. 23.*
Bonyhay Benjamin meghalt, Békés, 1885. szept. 13.
Horváth János: *Petőfi Sándor, Pallas Irod. és Nyomdai RT. II. kiadás, Bp. 1926.*
Mann Miklós: *Trefort Ágoston élete és működése, Akad. Kiadó, Bp. 1982.*

- Tessedik Sámuel: *Szarvasi nevezetességek. Fordította Nádor Jenő. Lásd: Tessedik—Berzeviczky: A parasztok állapotáról Magyarországon, Gondolat, Bp. 1979.*
 BML—BCSM iratai 1849, ill. 1852.
 Munkások Újsága, 1848. nov. 7. Táncsics cikke a mezőberényi szegényparasztkok igazát tanúsító pörkivonat ismertetésével.
 Nádor Jenő: *A szarvasi ág. h. ev. Vajda Péter Gimnázium története, Bp. 1934.*
 Pecz Gyula: *A békési ág. h. ev. esperességi főiskola keletkezésének és Mezőberény községben töltött zsenge korának története, Bibliotheca Bekesiensis 8. füzet, Békéscsaba, 1973.*
 (A kötet címe: *Írások a régi Mezőberényről — Mezőberény és Petőfi.*)
 Scherer Ferenc: *Gyula város története I—II. Gyula város kiadása, Stephaneum Nyomda, Bp. 1938.*
 Implom József: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1695—1848) A BML forráskiadványa, Bcsaba, 1971.*
 Kazay Károly: *Jelességek. Tudományos Gyűjtemény 1826-os évfolyam. A cikk pontos szövege megtalálható a BML VIII. 54-es fondjában (A szarvasi ág. h. ev. Vajda Péter Gimnázium iratai)*
 Drescher Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek 1538—1875. A Magyar Bibliophil Társaság kiadása, Bp. 1934. (Készült Kner Izidor könyvnyomdájában Gyomán.)*
 Néptanítók Könyve 1860. Szerk.: Szeberényi Lajos és Vince Sándor.
 Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése, Szépirodalmi Kiadó Bp. 1960.
 Bonyhay-Simon Bénéiamin: *Nagyon tisztelendő s tudós Oertel Zakariás úrnak, a mezőberényi ágostai vallástételt tartó német ekklezsia köztisztelő lelkis pásztorának folyó 1836-dik év április 10-dik napján tartandó félszázados öröm-ünnepe alkalmára, a magyar prédikációhoz mondandó ének. Pest, Trattner-Károlyi nyomtatása.*
 BML-Békés vármegye törvényhatósági biz. iratai 365/1882.
 Szabó Ferenc: *A kiegyezéstől az első világháborúig. Lásd: Mezőberény története I. kötet. Dürer Nyomda, Gyula, 1973.*
 A Mező-Berényi Népművelési Egyesület alapszabályai. Takács Árpád könyvnyomdája, Bcsaba, 1882.

A „Greguss Ágost Szarvason” című fejezethez:

- Ungarische Volkslieder übersetzt und eingeleitet A Greguss, Leipzig, 1846.*
 Greguss: *Villanykák, Leipzig, 1847. Wigand György betűivel.*
 Greguss Ágost: *Futár, Szarvas, 1847.*
Edzsdalok, Szarvas, Réthy Lipót sajátja s betűi 1848.
Magyar Marseillaise Gerő Ákostul. Nyomtatta és kiadta Réthy Lipót Szarvason 1848.
 Rousseau: *Hitvallomása egy papnak. Ford.: Gerő Ákos, Réthy Lipót, Szarvas, 1848.*
 Gerő Ákos beszéde a szabadságrul. *Kiadta Deleschall J. Réthy nyomda Szarvas, 1849.*
 Robespierre beszéde az alkotványról. *Ford.: Gregus Ákos, Szarvas, 1848.*
 Corneille: *Cid, Magyarítva Greguss Ákos által. Szarvas, 1847*
 Greguss: *A szépszézet alapvonalai, Kisfaludy Társ. kiadása, Pest, 1849.*
Jelesebb íróink csarnoka, Pesti Napló 1853—1855.
 Greguss Ágost: *Írói arcképek. Sajtó alá rendezte dr. Mellinger Kamilla. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadása, év nélkül.*
 Greguss Ágost: *Tanulmányok I—II. Pest, 1872.*
 Benka Gyula: *A békési ág. hitv. ev. egyházmegye tulajdonát képező s az általa fenntartott szarvasi főgymnázium története 1802—1895. Gyoma, 1895.*
 Nádor Jenő: *A szarvasi ág. hitv. ev. Vajda Péter Gimnázium története. Bp. 1934.*

- Neumann Jenő: *Szarvas nagyközség története, Szarvas, Müller Károlyné villanyüzemű gyorsajtóján, 1922.*
- Czóbel Ernő: *Greguss és a 48-as forradalom, Esszépanoráma II. k. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1978.*
- Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon I. k. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1972.
- Pándi Pál: *Greguss Ágost és az isten, Világosság, 1968. febr.*
- Somogyi Sándor: *Gyulai és kortársai, Fejezetek egy negyedszázad történetéből, Bp. 1977.*
- Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi I—II. k. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1967.*
- Petőfi koszorúi. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1973.*
- Lukácsy Sándor—Varga János: *Petőfi és kora, Akadémiai Kiadó, Bp. 1970.*
- Lukácsy S.—Balassa László: *Vörösmarty Mihály 1800—1855. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1960.*
- Petőfi Sándor naplója. Petőfi S. összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1960.*
- Sárosi Gyula: *Arany Trombita, Szépirod. Könyvkiadó Bp. 1952.*
- Réthy László: *A Békés- és Aradmegyei Réthy család történetére vonatkozó adatok, Bp. 1908.*
- Oláh György: *Békés vármegye 1848—1849-ben I—II. Gyula, 1889, ill. 1892.*
- Mezőberény története II. k. Mezőberény község tanácsának kiadása. 1973.*
- Arany János összes prózai művei. Franklin Könyvkiadó Bp. év nélk. 9—59, ill. 1016—1027. 1.*
- Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmuskori levéltár Bp. 1965. 273. 1.*
- Fenyő István: *Haza és tudomány. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969.*
- T. Erdélyi Ilona: *Irodalom és közönség a reformkorban, Akad. Kiadó, Irod. tört. Füzetek sorozat, Bp. 1970.*
- Tamás Anna: *Életképek, 1846—1848. Akad. Kiadó, Irod. tört. Füzetek, Bp. 1970.*
- Mészáros Endre: *Vandrák András filozófiai rendszere, Madách Kiadó, Bratislava, 1980.*
- Ladányiné Boldog Erzsébet: *A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből (1850—1875) Akadémiai Kiadó, Bp. 1986.*
- Jókai Mór: *Írói arcképek, Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1955.*
- Riedl Frigyes: *Három jellemzés — Toldy Ferenc, Greguss Ágost, Katona Lajos, Franklin Társulat, Olcsó Könyvtár sorozat Bp. 1912.*
- Endrődi Sándor: *Petőfi napjai a magyar irodalomban, Petőfi Könyvtár XXIX—XXX. kötet, Bp. 1911.*
- Meltzl Hugó *Petőfi tanulmányai, Petőfi Könyvtár 10. sz. Bp. 1909*
- Palágyi Menyhért: *Petőfi. Petőfi Könyvtár 13. sz. Bp. 1909.*
- Riadj magyar! 1848—1849 fametszetes ponyvai, csatakronikái, Magvető Könyvkiadó, Bp. 1983. 3. a. rend. és bev.: Pogány Péter.*
- A francia felvilágosodás morálfilozófiája, Gondolat Kiadó, Bp. 1975.*
- L. Feuerbach válogatott filozófiai művei, Akad. Kiadó, Bp. 1979.*
- Ludassy Mária: *A trón, az oltár és az emberi jogok, Magvető Kiadó, Gyorsuló idő sorozat, Bp. 1984.*
- Ludassy Mária: *Az ész államáig és tovább . . . Magvető Kiadó, Gyorsuló idő sorozat, Bp. 1979.*
- Ész istennő nevében. Kriterion, Téka sorozat, Bukarest, 1977.*
- Mentovich Ferenc: *Az új világnézet, Kriterion, Téka sorozat, Bukarest, 1974.*
- Békés megye első nyomdásza, Réthy Lipót, Bibliotheca Bekesiensis sorozat, 14. Békéscsaba, 1977.*
- Benedek István: *Rousseau. Magvető Kiadó, Gyorsuló idő sorozat, Bp. 1978.*

- Pelle János: *Rousseau világa*, Európa Könyvkiadó, Bp. 1981.
Életrajzok, 1847. 23. sz.
Pesti Divatlap, 1845, 1846, 1847. évfolyama.
 BML—BCSM iratai (IV. b. 151. sz. fond) 1199/1849, 940/1849, 1276/1849, 18 elh./1850, 782/1849. 158/1852, 163/1852, 104/1852. eln. 434/1853. 665/1853. sz.
Országos Evang. Levéltár Békési esp. iratok XIII. 6. 34.; *Székács iratok*.
Berzsenyi Dániel levele Döbrentei Gáborhoz. Minden munkája 429. l. Bpest. 1943.
Bajza kritikai megjegyzései a Muzarion c. folyóirathoz. Összeüjtött művei IV. k. 170. l. Harmadik kiadás. Az idézetet a *Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig c. kötetből* vettük. Összeállította és a bevezetést írta, Lukácsy Sándor. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1951.
A Nemzeti Színház. Szerk.: Székely György. Az adattárt összeállította Staud Géza Gondolat Kiadó, Bp. 1965.
 Horváth János: *Rendszeres magyar verstan*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952.

A „SZEBERÉNYI LAJOS, BÉKÉS MEGYE ELSŐ FOLYÓIRATÁNAK:
 A NÉPTANÍTÓK KÖNYVÉNEK SZERKESZTŐJE” című fejezethez

- Magyarország története 1848—1890. Főszerk.: Kovács Endre. Spira György fejezetei. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.
 Magyarország története 1790—1848. Főszerk.: Mérei Gyula, Akadémiai Kiadó, Bp. 1980.
 A magyar sajtó története II. kötet. Főszerk.: Szabolcsi Miklós, Akadémiai Kiadó, Bp. 1985.
Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I—II. k. Magvető Kiadó, Bp. 1980.
Endrődi Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban; Petőfi Könyvtár XXIX—XXX. kötet. Bp. 1911.
 Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése, Szépirod. Kiadó, Bp. 1960.
Pándi Pál: Petőfi; Szépirod. Könyvkiadó, Bp. 1961.
Szeberényi Lajos: Néhány év Petőfi életéből, Szeged, 1861.
Pesti Divatlap 1845-ös évfolyam.
 Erdélyi János levelezése I—II. k. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona, Akadémiai Kiadó, Bp. 1960, 1962.
Arany János: A magyar népdal az irodalomban. Lásd Arany János összes prózai művei, Franklin Könyvkiadó év nélkül.
Krupa András: A magyarországi szlovákok folklórkutatásának eredményei, Bp. (TIT-kiadás) 1979.
Kölcsey Ferenc: Levele Szemere Pálhoz (1833. márc. 20.) Kölcsey Ferenc válogatott művei. Szépirod. Könyvkiadó, Magyar remekírók sorozat, Bp. 1975.
 Petőfi: Úti jegyzetek (Petőfi Sándor összes prózai művei) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1960.
Lukácsy—Balassa: Vörösmarty. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1955.
Jenőfi: Forradalmi szikrák. Pest, 1848.
Németh László: Petőfi Mezőberényben, Történeti drámák II. k. Szépirod. Könyvkiadó, Bp. 1956.
 BML—BCSM iratai 1852.
Életrajzok, 1846. évfolyam.
Tamács Anna: Az Életrajzok (1846—48) Akadémiai Kiadó Irod. tört. füzetek sorozat, Bp. 1970.

- Haán Lajos*: Békés vármegye hajdana, Pest, 1870.
- Szűcsi József*: Bajza József, MTA kiadása, 1914.
- A hódmezővásárhelyi ev. egyház halotti anyakönyve.
- A hazai nem magyar ajkú népköltészet tára. Emich Gusztáv tulajdona, Kisfaludy Társaság kiadása, Pest, 1866. Bevezette Greguss Ágost.
- Szeberényi Lajos*: Politikai szónoklattan, Heckenast Gusztáv sajátja, Pest, 1849.
- Ortutay*: A magyar népdal. A Szépirodalmi Könyvkiadó Magyar népdalok I—II. című kiadványának bevezető tanulmánya, Bp. 1970.
- Dégh Linda*: A szabadságharc népköltészete, Akad. Kiadó, Bp. 1952.
- Sziklay László*: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből — Gáspár Imre. Művelt Nép Kiadó, Bp. 1955 — Irod. tört. tanulmányok sorozat.
- Egyház és Oskola, Réthy Lipót nyomdája, Szarvas, 1852.
- Szilágyi Ferenc*: A közönséges iskolai nevelésnek a házival összehasonlítása, Erdélyi Múzeum, Kriterion Kiadó, Téka sorozat, Bukarest, 1979.
- Szeberényi*: Néptanítók Könyve, 1855., 1856., 1857., 1860. évfolyam.
- Réthy László*: A Békés és Arad megyei Réthy család történetére vonatkozó adatok. Bpest, 1908.
- Drescher Pál*: Régi magyar gyermekkönyvek, (1538—1875), A Magyar Bibliophil Társaság kiadása, Bp. 1934.
- Szeberényi*: Tanítók és Anyák könyve, Réthy Nyomda, Szarvas, 1854.
- Vilim János*: A b-csabai evang. á. vallástételt követő körösmelléki iskola leckéinek és tanulóinak névsora. 1842—1871. A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum tulajdona, Kézirat.
- Eötvös József*: Kultúra és nevelés, Magyar Helikon kiadása, Bp. 1976.
- Tessedik Sámuel*: Önéletírás. Ford.: Zsilinszky Mihály, Lásd.: Tessedik—Berzeviczy: A parasztok állapotáról c. kötetet. Gondolat Kiadó, Bp. 1979.
- Vincze László*: Rousseau-tól Neillig; Tankönyvkiadó, Bp. 1981.
- Köte Sándor*: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában, Tankönyvkiadó, Bp. 1975.
- Ravasz—Felkai—Bellér—Simon*: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában, Tankönyvkiadó, Bp. 1960.
- Dedinszky Gyula*: Szól a harang, Néprajzi tanulmányok. Új Auróra füzetek, Békéscsaba, 1986.
- Mokry Samu*: Tervezet a b-csabai cv. egyház nevelés-ügyének emelésére, Dobay János könyvnyomdája, Gyula, 1864.
- A békéscsabai gimnázium első évtizedei (1855—1897) c. kötetben Mokry Samu és Horváth János dolgozata. Válogatta és bevezette: Kruchió Gábor, Bibliotheca Bekcsiensis-sorozat 17. füzet, Kner Nyomda, Bcsaba, 1979.
- A Pesti Napló, az Új Magyar Múzeum, a Vasárnapi Újság, a Budapesti Hírlap 1855-ös évfolyama.
- Protestáns Egyházi s Iskolai Lap 1858-as évfolyama,
- BML—BCSM. iratai 1855—1856—1857, 1858-as évfolyam.

„A PUSZTASZENTTORNYAI UDVARHÁZ NEMES LELKŰ
HUMANISTÁJA: EÖTVÖS JÓZSEF” című fejezethez

- Sőtér István*: Eötvös József, Akadémiai Kiadó, Bp. 1953.
- Nizsalovszky—Lukácsy*: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz, Akadémiai Kiadó, Bp. 1967.

- B. Eötvös József*: Napló, gondolatok. Közzéteszi, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre. MTA kiadása, Bp. 1941.
- Báró Eötvös József*: Beszédék I. Összes munkái VIII. kötet. Az Eötvös Alap tulajdona, Bp. 1902.
- Eötvös József*: Reform és hazafiság III. Magyar Helikon Kiadó, Bp. 1978.
- Eötvös József*: Kultúra és nevelés, Magyar Helikon kiadása, Bp. 1976.
- Dénes György*: A forradalom, a szabadságharc és az önkényuralom. Orosháza története és néprajza I. k. Orosháza, 1965.
- Nemzeti Kultúra 1911—1914. évfolyam (szerk.: Dr. Horváth Dezső). A lapnak Dankó Soma, dr. Horváth Dezső, Tömörkényi Dezső, dr. Nemes Béla, Pál Ernő és Csura Miklós által írt cikkei.
- Magda Pál*: Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geographiai leírása, Pest, 1819.
- Mann Miklós*: Trefort Ágoston élete és működése. Akadémiai Kiadó, Bp. 1982.
- Szentkereszty Tivadar*: Békés vármegye népoktatásának története, Békéscsaba, 1932.
- Szabó Ferenc*: Az Alföld—fiumei vasút Békés megyei szakaszának építéstörténete, (1862—1871) Békési Élet, 1972: 2. sz.
- Mann Miklós*: Trefort Ágoston pályafutásának Békés megyei korszaka (1849, 1872). Békés Élet, 1875: 1. sz.
- Magyarország története 1790—1848. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980.
- Maday Pál*: Békés megye városainak és községeinek története, Békéscsaba, 1960.
- Implom József*: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. Békéscsaba, 1971.
- Rónay György*: A regény és az élet II. kiadás, Magvető Kiadó, Bp. 1985.
- Eötvös József*: Egy tót leány az Alföldön, Téli vásár c. novellái. Magyar elbeszélők 19. század. Szépirodalmi Könyvkiadó Magyar Remekírók sorozat, Bp. 1976.
- Péterfy Jenő*: Báró Eötvös József, mint regényíró; Péterfy Jenő munkái, Kisfaludy Társaság—Franklin Társulat kiadása, Bp. év nélkül.
- Eötvös József*: A molnárléány. Magyar elbeszélők I. k., Szépirodalmi Könyvkiadó 1961.
- Bodnár Zsigmond*: Báró Eötvös József. B. Zs. irodalmi dolgozatai. Grimm és Horovicz kiadása, Bp. 1877.
- Győry Vilmos*: Báró Eötvös József puszta-szent-tornyai magányán, BMRT. évkönyve, 1878.
- Zlinszky István*: A Békésvármegyei Gazdasági Egylet története 1860—1896. Békéscsaba, 1896.
-
- Széchenyi István*: Napló. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1978.
- Fenyő István*: Eötvös József, a szónok- Eötvös József, a publicista F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Fenyő István*: Egy reformkori polihisztor c. tanulmánya; F. I.: Haza és tudomány, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969.
- Fenyő István*: Eötvös József a magyar jobbagyság nyomoráról; F. I.: Két évtized, Magvető Könyvkiadó, Bp. 1968.
- Fenyő István*: Eötvös József és a Budapesti Szemle; F. I.: Nemzet, nép, irodalom, Magvető Könyvkiadó, Bp. 1973.
- Kortársak nagy írókról I—II. k. (Pulszky: Eötvös József ifjúsága, ill. Berecz Károly: Eötvös József. Művelt Nép—Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Bp. 1954, ill. 1956.

A „JÓKAI ÉLETÉNEK KÉT SZOMORÚ NAPJA (JÓKAI ÉS BÉKÉS MEGYE)” című fejezethez:

Jókai következő művei (megtalálhatók a Nemzeti Kiadásban, illetve a Kritikai kiadásban): Az én életem regénye, Politikai divatok, Szegény gazdagok, A kőszívű ember fiai, A szerelem bolondjai, Az új földesúr, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Forradalmi és csataképek, A gyémántos miniszter, Egy bujdosó naplója, A tengerszemű hölgy, Az aradi hősnők, Utóhang a forradalom után írt művekhez, Cikkek és beszédek V. és VI. k. Feljegyzések (utóbbi három az Akadémiai Kiadónál jelent meg) Emléksorok 1848—49-ből (Magvető Könyvkiadó, Bp. 1980. Írói arcképek (Művelt Nép Kiadó, Bp. 1955.)

Vasárnapi Újság 1861: Életem legszomorúbb napjai

A Jókai-jubileum és a Nemzeti díszkiadás története, Bp. 1911. Révai testvérek kiadása Jókaitól Jókairól (Tankönyvkiadó, Bp. 1975)

Az Est hármaskönyve 1925 (Athenaeum kiadása, Bp.) Ebben a következő fejezetek:

Hogyan lettem filozofitává?, Jókai ismeretlen levelei, Az én kortársaim, Jókai második breviáriuma, Szabó László dr.: Az igazi Jókai, Lengyel Ernő dr.: Jókai, a politikus, Hevesi Sándor: Jókai a színpadon, Kárpáti Aurél: Kulcs Jókai regényeihez.

Jókai breviárium, Bp. 1894. Révai testvérek kiadása.

Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora, Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1954.

Zsigmond Ferenc: Jókai, Bp. 1924. MTA kiadása

Nagy Miklós: Jókai Mór, Szépirodalmi Könyvkiadó Arcok és vallomások sorozat, Bp. 1968.

Nagy Miklós: Jókai, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1968.

Lengyel Dénes: Jókai Mór. Gondolat, Nagy magyar írók sorozat, Bp. 1968.

Vadnai Károly: Irodalmi emlékek (Jókai Tardonán c. rész) Franklin Társ. kiadása, Bp. 1905.

Sötér István: Romantika és realizmus (Jókai útja — 1954 — és Jókai pályafordulata — 1955 — c. tanulmányok.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1956.

Szabó László: Jókai Mór élete és művei. A Budapesti Hírlap újságvállalatának kiadása, Bp. 1904.

Békés, 1907. márc. 10., 1887. jún. 26, 1904. máj. 29. számai

Zilahy Károly: Válogatott művei. Jókai Mór c. fejezet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1961.

Vajda János: Egy honvéd naplójából, Magvető Könyvkiadó, Gondolkodó magyarok sorozat, Bp. 1981.

Degré Alajos: Visszaemlékezéseim I—II., Bp. 1883—84. Az idézeteket a Küzdelem, bukás, megtorlás c. mű első kötetéből vettük. Szépirodalmi Könyvkiadó Magyar századok sorozat, Bp. 1978.

Margitay (Margitai) Gábor: Aradi vésznapok; Hurcoltatásom és menekülésem c. fejezet. Lásd.: Küzdelem, bukás, megtorlás I. k. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1978.

Kohn Dávid: Hatvan év múltán (Jókai Gyulán c. részlet) Gyula, 1936.

Scherer Ferenc: Gyula város története II., Bp. 1938.

Implom József: Gyulai városismertető, a Gyulai Városi Tanács kiadása, Gyula, 1968.

Gyulai Pál: Bírálatok 1861—1903. MTA kiadása, Bp. 1911.

Vasárnapi Újság, 1859. január

Dömötör Sándor: Jókai és a kígyósi „magyar nábob” életregénye, Békési Élet 1980. 2. szám.

Göndöcs Benedek: Néhai Gróf Wenckheim József-Antal emlékezete, BMRT. VII. k. 1881/1882.

Bóka László: Válogatott tanulmányok — A lírikus Arany c. fejezet — Magvető Könyvkiadó, Bp. 1966.
Koszorú: 1863. I. fé. 9. szám.
Gajdács Pál: A móri huszárcapitány és az elfelejtett hősök. Körösvidék nyomda, év nélkül.
Arany János Összes Próza Művei, Franklin Könyvkiadó, év nélkül.
Orosházi Újság 1887. jún. 19., jún. 26., 1885. aug. 16., aug. 23., 1886. szept. 19-i számai
Nemzet 1887. jún. 21-i számához csatolt melléklet, ill. 1887. jún. 28-i tudósítás.
Nemzeti Almanach 1891. Szegedinecz Péro viselt dolgai
Justh Zsigmond: Napló (Hazai napló 1889). Athenaeum kiadása, Bp. 1940.
Aradszky Pál—Kási Gyula: A József szanatórium alapításának és építésének története. Gyula, 1982.

A „TÁNCICS MIHÁLY BÉKÉS MEGYEI KAPCSOLATAI” című fejezethez

Táncsics Mihály: Életpályám. Magvető Kiadó, Bp. 1978.
Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban. L. Szabó Ervin történeti írásai. Gondolat, 1979.
Révai József: Magyar szabadság-világszabadság. Révai: Marxizmus — népiesség — magyarság. Szikra Kiadó. Bp. 1948.
Táncsics Mihály válogatott írásai. Összeállította és sajtó alá rendezte: Geréb László. A bevezető tanulmányt írta: Vincze László és Vincze Flóra. Táncsics Kiadó, Bp. 1957.
Vincze László: Táncsics Mihály pedagógiai nézetei. Szoc. Nev. Könyvtára 69. sz. Tankönyvkiadó, Bp. 1953.
Bölöni György: Hallja kend Táncsics. Szikra Kiadó, Bp. 1946.
Oláh György: Békés vármegye 1848—1849-ben I—II. Gyula, 1889, 1892.
Mezőberény története I—II. Mezőberény, 1973.
Dénes György: A forradalom, a szabadságharc és az önkényuralom (1848—1867) Orosháza története I. k. Orosháza, 1965.
Szabó Ferenc: A kiegyezéstől az I. világháborúig (1867—1914), Orosháza története I. k. Orosháza, 1965.
Szabó Ferenc: Táncsics Mihály harcostársa, az orosházi Kertész György. Békési Élet 1984. 4. szám.
Elek László: A szellemi kultúra fejlődése (1744—1944). Orosháza története I. k. Orosháza, 1965.
Pándi Pál: Kísértetjárás Magyarországon I. k. Magvető Kiadó, Bp. 1946.
Munkácsy Mihály: Emlékeim. Franciából fordította és a bevezetőt írta: Lestyán Sándor. II. kiadás. Általános Nyomda és Grafikai Int. kiadása. Bp. 1944.
Munkások Újsága, Magyar Újság, Arany Trombita s egyéb korabeli újságok. Orosházi Újság évfolyamai
Arany Trombita. Válogatás Táncsics emlékezetére, Tankönyvkiadó, Bp. 1984.
Békés Megyei Levéltár. Békés—Csanádi Megyehatóság iratai 1849—1854, Alispáni iratok 1869—1873
Szentkereszty Tivadar: Békés vármegye népokatásának története. Körösvidék Rt., Békéscsaba, 1932.
Táncsics Mihály (Összeállította H. Kohut Mária) TIT. Tört. Választmányának kiadványa, Bp. 1974.
Sárosi Gyula: Ponyvára került Arany Trombita. MTA kiadása, Bp. 1951.
B. Eötvös József: Napló, gondolatok. MTA kiadása. Bp. 1941.

- Vincze Ferenc*: Bereczki Máté. Békés Megyei Népújság 1959. (A művelődés százados útjai c. sorozat cikke.)
- Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország Vármegyéi és Városai. Szerk.: Borovszky Samu. Apolló Irod. Társaság. Bpest, 1901.
- Veres József*: Orosháza. Történeti és statisztikai adatok alapján. Orosháza, 1886.
- Benkő István*: Székács József élete és irod. munkássága. Marosvásárhely, 1901.
- Nagy Dezső*: Tánics Mihály ceglédi Canossája — Tánics: Ceglédi Múzeumi Füzetek 2. sz. 1957.
- Korteszalok Tánics Mihály mellett. Közli: Pándi Pál. Irodalomtörténet 1949. 1.szám. Tánics Mihály körútja az orosházi választókerületben, Kiadják: Kertész György és Héjas István. Közléteszi: Elek László. Orosházi Szántó Kovács Múzeum évkönyve 1969.
- Zatykó András*: Az Orosházi Függetlenségi és 48-as Politikai Párt Olvasókör 60 éves története. Demarsik nyomda. Orosháza, 1928.
- Eötvös Károly*: Magyar alakok. Révai Testvérek Irod. Int. Rt. Bpest, 1908.
- Révész Mihály*: Tánics Mihály és kora I—II. Irodalmi Intézet, Bp. 1948.
- Lestyán Sándor*: Az ismeretlen Tánics. Irodalmi Intézet, Bp. 1945.
- Barabás Tibor*: A szabadság magvetője.
- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I—II. Szerkesztette és a bevezetést írta: Szabó István (I. k.: *Für Lajos, Gyimesi Sándor és Simonffy Emil* tanulmányai) Akad. Kiadó, Bp. 1972.
- Acsády Ignác*: A magyar jobbágság története. Szikra Kiadó, Bp. 1948.
- Magyarország története 1790—1848. (Vörös Károly: A magyarországi társadalom c. fejezete) Akad. Kiadó. Bp. 1980.
- Szabó István*: A jobbágybirtok problémái 1848—49-ben. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, Bp. 1948.
- Varga János*: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. MTA. Tört. Tud. Int. Bp. 1967.
- Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971.

MUTATÓK

a „Művelődés és irodalom Békés megyében”
I. és II. kötetéhez

Összeállították

KOSZORÚS OSZKÁR
(I. kötet)

LUKOVICS GYÖRGY
LUKOVICSNÉ RAMASZ EDIT
(II. kötet)

Személynévmutató

- Aaron, Vasile *I.* 158
 Abafi Lajos *I.* 143
 Abafy Dániel *I.* 184
 Abday Sándor *II.* 25, 26, 27, 49
 Ábrámffy Farkas *I.* 41
 Adam bíró *I.* 33
 Ady Endre *II.* 106, 349, 351
 Ágoston György *II.* 289, 293, 297, 298, 302, 321, 345
 Ágostony ld. Ágoston György
 Agrippa, Menenius *II.* 305
 Albrecht főherceg *II.* 32, 57
 Aldana Bernát *I.* 32
 Ali bég *I.* 40
 Allein Anna *II.* 51
 Almási Pál *II.* 314
 Almássy (Balogh) Pál *I.* 172
 Almásy család *II.* 24, 258
 Andrássy család *II.* 272
 Andrássy György *II.* 224.
 Andrássy Gyula *II.* 314, 346
 Ángyán János *II.* 185
 Anicet-Bourgesis *II.* 46
 Antal János *I.* 80
 Antal Károly *II.* 351
 Apáczai Csere János *I.* 29
 Apafi ld. Szathmári Károly
 Apponyi Albert *II.* 263, 274
 Aradszky Pál *II.* 280
 Arago, Etienne *II.* 52
 Aranka György *I.* 66
 Arany János *I.* 119, 131, 135, 144, 173, 208, 209, 235
 II. 5, 27, 74, 80, 81, 86, 91, 105, 146, 157, 168, 169, 239, 244, 248, 259, 260, 277, 278, 297, 305
 Arany László *I.* 173
 Archimedes *II.* 90
 Argai János *II.* 297—299, 301—304, 306, 307
 Argai Pál *II.* 297
 Aristophanes *II.* 277
 Arisztotelesz *I.* 29, *II.* 175
- Árpád fejedelem *II.* 111, 255
 Asztalos Anna *II.* 52
 Asztalos István *II.* 52—54
 Auber, Daniel Francois *II.* 46
 Aulich Lajos *I.* 237
 Bába Samu ld. B. Molnár S.
 Babits Mihály *II.* 176
 Bach, Alexander *I.* 121, 128, 133, 141, 153, 172, 240
 II. 6, 20, 30, 33, 39, 42, 69, 126, 147, 148, 172, 178, 188, 213, 215, 221, 237, 247, 260, 279, 299, 315, 320, 333, 347
 Bacon, Francis *I.* 75
 Bajkó Mátyás *I.* 97
 Bajtys Jónás *I.* 198
 Bajza József *I.* 153—155, 212, 231, 232
 II. 27, 85, 90, 94, 105, 106, 164, 170, 239
 Baki család *II.* 50
 Baki (színész) *II.* 51
 Bakiné (színész) *II.* 51
 Bakó János *I.* 39
 Bakó Sándor *I.* 197
 Balassa Antal *II.* 254—255
 Balassa család *II.* 255
 Balassa Ferenc *I.* 81
 Balassa János *II.* 228
 Balassa Pál *I.* 79, 208
 Balassa Sándor *II.* 254—255
 Balassi Bálint *II.* 143
 Balázdsziák Márton *I.* 18
 Baldacci Antal *I.* 200
 Bálint Tibor *I.* 21
 Balla Károly *II.* 25—27, 136
 Ballagi Aladár *I.* 226, 246
 Ballagi Mór ld. Block
 Balog (színész) *II.* 51
 Balog István *II.* 55
 Balog Károly *II.* 51
 Balogh István *II.* 44
 Baloghi Gergely *I.* 47
 Balogh Lajos *I.* 184
 Balsarati Vitus János *I.* 29, 30
 Bánfi József *II.* 70

- Barac, Ion *I.* 158
 Baranyai Mihály *II.* 348
 Barkóczy Ferenc *I.* 67
 Barna János *II.* 242
 Baróti Szabó Dávid *I.* 85
 II. 106
 Báróczi Sándor *I.* 85
 Bartha András *II.* 294
 Bartha István *I.* 51
 Bartha János (Magyar J.) *II.* 25—26
 Bartha Jánosné *II.* 27
 Bartók Béla *I.* 46
 Bartóky József *II.* 56
 Bartoluzzi, Francesco *I.* 80
 Báthory István *I.* 18
 Bátori Mária *II.* 47
 Batsányi János *I.* 66
 Batthyány Kázmér, gróf *I.* 172,
 II. 314
 Batthyány Lajos, gróf *I.* 167
 II. 218, 221, 227, 349
 Bauer, Bruno *II.* 87
 Bauernfeld, Eduard *II.* 44
 Baumgarten, Alexander G. *I.* 234
 Bayard, Jean Francois A. *II.* 39, 56, 179
 Bayer József *II.* 56
 Beaumarchais, Pierre *II.* 39
 Beck, Heinrich *II.* 90
 Beecher-Stowe, Harriet E. *II.* 200
 Beckmann *I.* 80
 Bedekovic, Franjo *I.* 109
 Beke Pál *I.* 16, 18
 Békési Balázs *I.* 15
 Beliczay István *II.* 237, 278
 Beliczey Rezső *II.* 265
 Bellerophon *I.* 229—231
 Bell—Lancaster-módszer *II.* 199
 Bem József *II.* 71, 240, 349
 Benczur János *I.* 121
 Benedek István *II.* 132
 Benedek Marcell *II.* 14, 168
 Benda Kálmán *I.* 65, 70
 Bende Károly *I.* 117
 Beniczky Lajos *II.* 258
 Benka Adám *I.* 145, 186—188, 196
 Benka György *I.* 204, 205, 209, 228, 239
 II. 84—85
 Benka Gyula *I.* 91, 99, 100, 147, 177, 184, 188,
 189, 191, 198, 199, 205, 208, 220, 221, 229,
 231, 238, 247
 II. 84, 131, 137, 139, 142, 145
 Benke Albert *II.* 242
 Benkő István *I.* 146
 II. 316
 Benkő Sámuel *II.* 49, 50
 Beöthy Algesmon *II.* 266
 Beöthy család *II.* 258
 Beöthy Ödön *II.* 259, 296
 Beranger, Jean-Pierre de *I.* 233,
 II. 120
 Bercsényi Miklós, gróf *I.* 54
 Berecz Károly *II.* 208
 Bereczki Máté *II.* 339
 Beregszászi Pál (Berekszászi) *I.* 36, 37
 Beregszászi Péter *I.* 30
 Berez István *I.* 137, 145, 192, 197,
 II. 68
 Berke András *II.* 345, 347, 348
 Berki Mihály *II.* 317
 Bernolák, Anton *I.* 109, 194
 Berta (Bartha?) *I.* 50
 Berza Gergely *II.* 333
 Berzeviczy Gergely *I.* 94
 Berzsenyi Dániel *I.* 58, 121, 146, 147, 157, 234
 II. 106, 110, 112, 115, 116, 167, 304
 Bessenyei György *I.* 102
 II. 6
 Bethlen Gábor *II.* 271
 Bettelheim Vilmos *I.* 171
 Bezerédj István *II.* 207
 Bilibok Péterné *I.* 209
 Birch-Pfeiffer, Charlotte *II.* 46
 Birkás János *II.* 321
 Bíró (szinész) *II.* 51
 Bíró János *II.* 309
 Bíró József *II.* 51
 Bisztray Gyula *I.* 173
 Bittó Lajos *I.* 171, 172
 Bittó Sándor *I.* 172
 Bizik Júlia id. Miklósné
 Blanc, Louis *II.* 88
 Blázy Lajos *II.* 178
 Bloch (Ballagi) Mór *I.* 190, 207, 214, 216—220,
 223, 225—229, 231, 233, 236—242
 II. 84, 85, 97, 103, 125, 128, 135, 137, 138,
 141, 142, 234
 Blumauer, Alvis *II.* 101
 Blumenbach, Johann Fr. *I.* 80
 Bochartus *I.* 29
 Bocskai István *I.* 200
 II. 25, 26, 271
 Bocsor István *I.* 194, 210
 Boczkó Dániel *I.* 62, 91, 147, 177—181
 II. 312
 Boczkó Károly *I.* 203
 II. 103, 113
 Bod Péter *I.* 30
 Boday Mihály *I.* 70
 Bodnár Zsigmond *II.* 216
 Bodoky Károly *I.* 128
 II. 12, 72, 238
 Bodroghy Pap Dániel *I.* 146

- Bogyó Sándor *I.* 168
II. 289, 302
- Bóka László *I.* 121
- Bolza család *I.* 188, 203, 204, 213, 220, 223
II. 24, 25, 66
- Bolza József, gróf *I.* 187, 203, 204
- Bolyai Farkas *I.* 199
- Bonyhai György *II.* 61
- Bonyhai (Eiler) Mihály *II.* 68
- Bohyhai Simon György *II.* 61
- Bonyhay Benjámín *I.* 140, 166
II. 59—81, 209
- Bonyhay József *II.* 61, 62
- Bonyhay Sándor *II.* 61
- Bonyhády Gyula *I.* 214
II. 32, 39, 142, 144, 180
- Bornemissza Benedek *I.* 14
- Bors nemzetség *II.* 255
- Boszty Mihály *I.* 184, 197
- B. P. tudósító *I.* 216
- Böloni György *II.* 348, 349
- Böszörményi László *II.* 318
- Braskó Antal *II.* 266
- Brebiri György *I.* 18
- Bret-Harte ld. Harte
- Breznyik János *I.* 207
II. 192, 193
- Brodarics István *I.* 23
- Brozman Dániel *II.* 53, 54
- Brudkovszky György *II.* 128
- Budai-Deleanu, Ion *I.* 158
- Budai Ézsaiás *II.* 80
- Budai Ferenc *II.* 80
- Bulla Mihály *II.* 228
- Bulla Sándor *II.* 266
- Bulyovszkyné Szilágyi Lilla *II.* 45, 56
- Bunyitay Vince *I.* 22, 23
- Bürger, Gottfried August *I.* 80
- Bus Károly *II.* 55
- Buzogány Áron *II.* 234
- Byron, George Gordon *II.* 95
- Cabet, Etienne *II.* 97
- Calderon, de la Barca *II.* 39
- Campanella, Tommaso *I.* 75
- Caraffa Antal *I.* 149
- Carelle, Alphonse *II.* 46
- Caspari *II.* 80, 82
- Cassandra *I.* 235
- Cato, Marcus Portius *II.* 307
- Chimani *II.* 185
- Chován Sámuel *I.* 228
- Chovan Zsigmond *II.* 195
- Christman Emil *I.* 151
- Cible Zsuzsanna ld. Miksainé
- Cincinnatus *I.* 98
- Comenius Ámos János *I.* 59, 60, 221, 245
II. 175
- Coppée, Francois *II.* 267
- Cormon, Pierre-Etienne *II.* 56, 179
- Corneille, Pierre *I.* 237
II. 39, 86, 112, 127
- Corvin család *I.* 22
- Corvin Erzsébet *I.* 23
- Corvin Kristóf *I.* 23
- Csák János *II.* 70
- Csányi Benjámín *II.* 245
- Csányi László *II.* 240, 244
- Csaraszka János *I.* 166
II. 72
- Császár Ferenc *II.* 91
- Csató József *II.* 53
- Csató Pál *I.* 155
II. 44, 45, 55, 90
- Csatt Lajos *II.* 266
- Csavarga (Varga) Miska *I.* 38, 39
- Cseh Eduárd *II.* 13, 31
- Cseh Ferenc *I.* 110
- Cseh (Csernátony) Lajos *I.* 172
II. 314
- Cseke bíró *I.* 39
- Csendes József *II.* 221
- Csengery Antal *II.* 210
- Csengery Imre *I.* 101, 159, 211
- Csepcsányi Tamás *II.* 65
- Csepreghy Ferenc *II.* 43
- Csepregi Lajos *II.* 45, 56
- Cser János *II.* 324
- Cserey Farkas *I.* 78
- Csermák Mátvás *I.* 198
- Csernátony Lajos ld. Cseh
- Cserny György *II.* 47
- Csiky Gergely *II.* 308, 309
- Csipkár Pál *II.* 71
- Csizmadia András *II.* 350
- Csizmadia József *II.* 53
- Csizmadia Sándor *I.* 158
II. 341, 350
- Csokonai Vitéz Mihály *I.* 75, 79, 81, 85, 146,
155, 234
II. 78, 93, 178
- Csomák Emánuel *I.* 236
- Csorba kapitány *I.* 53
- Csorba Mihály *I.* 117
- Csuda Balázs *I.* 128
- Csupka András *I.* 156
- Csupor László *I.* 68, 70
- Czakó Zsigmond *II.* 42, 44
- Czetter Gottfried *I.* 79
- Czetter Sámuel *I.* 8, 78—87
- Czetter felesége, Zsuzsanna *I.* 79
- Czibak Imre *I.* 23

- Czifra Jancsi *II.* 209
 Czikora György *II.* 350
 Czöbel Ernő *II.* 89—91, 103, 111, 121, 132, 134, 146
 Czuczor Gergely *I.* 119, 123, 135, 153, 192
II. 93, 104
 Dabrossy István *II.* 159
 Dáin Borbála ld. Vadné
 Dallos Gyula Lajos *I.* 247
 Daniélik János *II.* 186
 Dankó Imre *I.* 39, 127, 128, 137, 138
 Dankó Soma *II.* 221, 222
 Dányádi János *I.* 40
 Darvas József *I.* 168
II. 290, 340, 347
 Darvas László *II.* 31, 33
 Darwin, Charles *II.* 186
 Dávid Ferenc *I.* 224
 Dayka Gábor *I.* 146
II. 106
 Deák Ferenc *I.* 121, 131—133
II. 69, 82, 146, 218, 229, 230, 287, 293, 321, 349
 Deák Ferenc, orosházi zsellér *II.* 293, 309
 Deáki Filep Sámuel *II.* 46
 Deáky Zsigmond *I.* 190
 Debreczeni András *II.* 53
 Dede János *II.* 312
 Dedinszky Gyula *II.* 192
 Degenfeld család *II.* 257
 Degenfeld Shomburg Ilona *II.* 257
 Degenfeld Shomburg Imre *II.* 257
 Dégh Linda *II.* 9, 10
 Degré Alajos *II.* 7, 237, 238
 Delhányi (Dlhányi) Zsigmond *I.* 247
II. 152
 Delhy János *II.* 126
 Deli Markó *II.* 275, 276
 Dembinszky Henrik *II.* 240, 244
 Demjén Mihály *II.* 25—27, 33—36, 39, 45
 Dénes György *II.* 226, 302, 312
 Dennery, Adolphe *II.* 39, 44—46
 Denzel *II.* 184
 Dér Endre *I.* 21
 Dér László *I.* 5
 Dernschwam János *I.* 34
 Déryné Széppataki Róza *II.* 27
 Dessewffy Aurél *I.* 212
 Devorme *II.* 56, 179
 Diderot, Denis *I.* 100
 Diesterweg, Friedrich A. W. *II.* 199
 Diósy Márton *II.* 46
 Ditrói Mór *II.* 274
 Dobó István *I.* 172
 Dobsa Lajos *II.* 110
 Doleschall János *I.* 241
II. 128, 136, 137, 139
 Domanovszky Endre *I.* 241, 242, 246
II. 142, 150
 Domokos József *II.* 220
 Domokos Lőrinc *I.* 68, 70, 71
 Donatus, Tiberius Claudius *I.* 31
 Donizetti, Gaetano *II.* 45, 46
 Dornier József *I.* 247
II. 223
 Dózsa György *I.* 23, 152, 157
II. 115, 146
 Döbrentei Gábor *I.* 153
 Dömötör Sándor *II.* 254, 255, 257
 Döry Gábor *II.* 142, 144
 Duda, békésszentandrásí jegyző *II.* 336
 Dugonics András *I.* 85, 157
II. 44, 141
 Dumanoir, Philippe Francois *II.* 39, 44, 46
 Dürer Albert *I.* 82
 Eck Sándor *II.* 51
 Ecsedy Gábor *I.* 126
 Edvi Illés Pál *II.* 185, 190
 Egressy Béni *II.* 44—46, 110
 Egressy Gábor *I.* 172
II. 27, 31, 71, 97, 314
 Eiler Mihály ld. Bonyhai
 Elefánt Mihály *II.* 176
 Elek László (E. L.) *I.* 6, 221
 Elekes Amália *II.* 52
 Elekes István *II.* 53
 Elekes Mihály *II.* 53, 54
 Eligán *I.* 21
 Enyedi Sándor *II.* 27
 Eördögh Dániel *I.* 151
 Eötvös Ignác *I.* 149
 Eötvös József *I.* 149, 152, 237
II. 64, 68, 76, 105, 114, 115, 185, 206—235, 237, 248, 253, 274, 278, 327, 346
 Eötvös Károly *II.* 260, 281, 351
 Eötvös Loránd *II.* 207
 Eötvös Pepi ld. Eötvös József
 Erdei I. Péter *II.* 70
 Erdélyi János *I.* 119, 121—123, 160, 211
II. 5, 90, 92, 93, 97, 141, 156, 171
 Erdélyi László *II.* 51
 Erdész Ádám *I.* 126
II. 52
 Erdmann, Johann Edward *I.* 234, 241
II. 88
 Érdy János *I.* 212
 Erkel Ferenc *II.* 34, 47, 241, 243, 244, 278
 Erkel Rezső *II.* 34, 238, 243—245
 Erkel Rudolf (Rezső) *II.* 241, 243
 Érkövy Adolf *II.* 332
 Erszényes Balázs *II.* 51

- Ertsey Sándor *II.* 239
 Erzsébet, Ausztria császárnéja, Mo. királynéja
I. 133, 136
 Esterházy család *II.* 24
 Etófi Andor ld. Szeberényi Lajos
 Eulenspiegel, Till *I.* 158
 Evlia Cselebi *I.* 40, 41
 Fábrián János *I.* 8, 64—77
 Fábri István *I.* 80
 Fábry Sámuel *II.* 193
 Fábry Sándor *II.* 278, 279
 Faludi Ferenc *I.* 152
 Fánecy Lajos *II.* 26, 46
 Farkas Jónás *I.* 198
 Farkas Karolin, özv. Szatmáryné *II.* 49, 50
 Fáy András *II.* 42, 56
 Fazekas Mihály *I.* 158
 Fehér Jóska *II.* 321
 Fejér Sándor *II.* 56
 Fekete Soma *II.* 44
 Felek Mihály *II.* 309
 Felicides Miksai Vilmos *II.* 51
 Fényes Elek *I.* 91, 231
II. 85
 Fenyő István *I.* 96
II. 231
 Fenyvesi Adolf *II.* 61
 Ferdinánd, V. *I.* 169, 170
II. 246, 287, 299—301
 Ferenc, I. *I.* 64, 65, 70, 85, 108, 111, 176, 179,
 180, 182, 192, 199—200
 Ferenc József *I.* 131
II. 6, 204, 246, 299, 301, 321, 351
 Ferenc József anyja, Zsófia *I.* 170
 Ferencz Zoltán *II.* 229
 Festetics György *II.* 346
 Feszty Árpád *II.* 277, 279
 Feuerbach, Ludwig *II.* 87, 88, 109
 Fichte, Johann Gottlieb *I.* 80
II. 88
 Fidicinis János *I.* 229, 231
II. 9, 126, 140
 Flor, Antal *I.* 82
 Fodor Ferenc *I.* 29
 Fogarassy Gáspár *I.* 121
 Folkusházy (Lacsny) László *I.* 80
 Foltényi (Foltiny) Ignác *II.* 321, 346
 Forgách Antal *II.* 323
 Forgách Ferenc *I.* 23
 Forgács Ferenc *I.* 15, 18
 Fraknói Vilmos *I.* 23, 31
 Francke, August Hermann *I.* 60
 Frangepán Beatrix *I.* 23
 Frankenburg Adolf *I.* 212
 Fráter György (Martinuzzi) *I.* 14, 32
 Freiligrath, Ferdinand *II.* 90
 Frey Ádám *I.* 164
II. 288
 Frisius *I.* 31
 Frölich Tamás *I.* 19
 Fugger-Thurzó társaság *I.* 34
 Fülöp Géza *I.* 9
 Für Lajos *II.* 292
 Füzy Kálmán *II.* 31
 Gaál Dániel *II.* 195
 Gaál Eduárd ld. Gyulai Gaál
 Gaál József *II.* 25, 42, 44, 45, 54—56, 179
 Gabelsberger, Franz Xaver *II.* 61
 Gabovics, bérlő *II.* 227
 Gacsári István *I.* 143, 145
II. 61
 Gajdác Pál *I.* 117, 174
II. 260
 Gál *II.* 93
 Gál György *II.* 309
 Galilei, Galileo *I.* 226
 Gálosi János *II.* 309
 Gambetta, León Michel *II.* 349
 Ganczel Sándor *II.* 266
 Garay János *I.* 119, 210—212, 216, 228, 235
II. 27, 284
 Gárdonyi Géza *II.* 43, 326
 Garibaldi, Giuseppe *II.* 349
 Gáti Imre *II.* 318, 336
 Gattajai Gorove Anna ld. Gorove
 Gauss, Karl Friedrich *I.* 199
 Gautier, Theophil *II.* 39, 45
 Géczy (színész) *II.* 51
 Gecző Lajos *II.* 52, 53
 Géczy István *II.* 43
 Geist Gyula *II.* 279
 Gelb Márton *II.* 266
 Gellert, Christian F. *I.* 80
 Georch, Illés *I.* 107
 Gergely Ferenc *II.* 238
 Geringer (Geriger Farkas?) *I.* 18
 Geringer Károly *II.* 224
 Gerő Akos ld. Greguss
 Gessner, Salomon *I.* 80
 Ghyczy János *I.* 18, 19
 Gintner István *II.* 341, 349
 Glück Ferenc *I.* 68, 69
 Goethe, Johann Wolfgang *I.* 80
II. 39, 51, 104
 Goldoni, Carlo *II.* 39
 Gonda János *II.* 336
 Gorkij, Makszim *II.* 100
 Gorove Anna, Gattajai *II.* 231
 Gorove István *I.* 172
II. 97, 231, 236, 314, 346
 Gorovei Kristóf *II.* 140
 Göhrung *II.* 184

- Göndöcs Benedek *II.* 63, 68, 71, 256
 Göre Gábor *II.* 30
 Görgey Arthur *I.* 237, 241, 242
II. 238—240, 243, 244, 247, 262, 273
 Görgey István *II.* 240, 262
 Görög Demeter *I.* 81, 82
 Gracza György *II.* 260
 Grange, Eugene *II.* 56, 179
 Grau Jakab *II.* 49—51
 Greguss (Gerő) Ágost *I.* 8, 35, 119, 150—153,
 218, 232—234, 236, 237, 239—241
II. 9, 84—146, 180, 200, 249, 306, 307, 347
 Greguss Gyula *II.* 86, 137, 138
 Greguss Mária ld. Gregussné Kemény Mária
 Greguss Mihály *I.* 8, 119, 150—153, 232, 241
II. 85, 87, 123, 142, 144
 Gregussné Kemény Mária *II.* 144
 Grimm-testvérek (Jakob és Wilhelm) *I.* 118
 Grossmann *II.* 184
 Guizot, Francois *II.* 219
 Guti (színész) *II.* 51
 Guyon Richard *I.* 172
II. 314
 Gvadányi József *II.* 42
 Gyengelaki *II.* 192
 Gyergyai Albert *I.* 158
 Gyöngyössy Sándor *II.* 53
 Gyöngyösy László *II.* 259
 Györfi Antal *II.* 49, 50
 György áldozár *I.* 23
 Györi Ferkó *II.* 321
 Györi Imre *II.* 336
 Györi István *I.* 54
 Györi Jakab *I.* 38
 Györy Vilmos *II.* 217, 222, 234, 327, 328, 341
 Gyulai Gaál Eduárd *I.* 241
II. 137, 138, 145
 Gyulai Pál *II.* 91, 167, 200, 213, 248, 262
 Gyurmán Adolf *II.* 170, 310
 Haán János *II.* 174
 Haán Lajos *I.* 8, 14, 30, 145, 147, 149—151, 154,
 203, 226
II. 24, 54, 64, 169, 170, 175
 Haas Mihály *I.* 244
 Haberern Jonathán *I.* 246
II. 175
 Habsburg-ház *I.* 45, 51, 55, 64—67, 96, 120, 127,
 131, 141, 149, 160, 161, 168, 170, 192, 194,
 199, 200, 226, 244
II. 7, 8, 16, 34, 114, 127, 128, 148, 219, 238,
 239, 256, 264, 285, 296, 301, 304, 315, 316
 Hajdu László *I.* 228
 Hajnal Ábel *II.* 52—54, 70
 Hajnal István *II.* 52—54
 Hajnal Lajos *II.* 53
 Hajnóczy József *II.* 110
 Halácsy Miklós *I.* 127
 Halász család, dabasi *I.* 119
 Halász Katalin, dabasi *I.* 143
 Halász Zsuzsanna *I.* 119
 Halevy, Jacques *II.* 255
 Hanzó Lajos *I.* 9, 210, 247
 Happarott Vilmos *I.* 18
 Haragos Antal *II.* 200
 Harruckern család *I.* 179
 Harruckern János György *I.* 45, 57
II. 289
 Harruckern Jozefa *I.* 178, 180
II. 23
 Harsányi Sándor *II.* 234, 266, 327
 Harte, Francis Bret *II.* 214
 Hati Sándor *I.* 145, 166
II. 61
 Hatvany Lajos *I.* 138
 Haynau, Julius Jakob F. *I.* 133, 172, 240
II. 6, 70, 138, 139, 237, 244, 247, 257, 311
 Havi Mihály *II.* 34
 Haviár Dániel *II.* 279
 Házi (színész) *II.* 51
 Hazucha Ferenc (Kelemenfy L.) *II.* 91
 Heckenast Gusztáv *II.* 109
 Hecksó Pál *II.* 193
 Hegedűs János *I.* 16, 18
 Hegedűs Lajos *II.* 41
 Hegedűs Mihály *II.* 324
 Hegedűsné Jókai Jolán *II.* 257
 Hegel, Georg W. Friedrich *I.* 214, 234
II. 87, 88
 Hegyaljai Kiss Géza *II.* 253
 Hegyesi, közbíró *II.* 239
 Heine, Heinrich *II.* 101
 Héjas István *II.* 330
 Hellebranth János *I.* 203, 204
 Heltai Jenő *II.* 39
 Hennyei Miklós *I.* 18
 Henszlmann Imre *I.* 119, 121, 122, 151
 Herder, Johann Gottfried *I.* 80, 106, 118, 119,
 140, 235
II. 92
 Herweg, Georg *II.* 90, 129
 Heyden, Sebald *I.* 31
 Hevesi Sándor *II.* 274
 Hevesy Imre *II.* 31, 33
 Hézer Lajos *II.* 266
 Hiador ld. Jámbor Pál
 Hilvéthy Arnoldina *I.* 157
 Himfy ld. Kisfaludy Sándor
 Hirschfeld, Johann Baptist J. *II.* 42
 Hivatal Anikó ld. Lendvayné
 Hobbes, Thomas *II.* 220
 Hont Ferenc *II.* 29
 Hopp, Friedrich *II.* 46

- Horatius, Flaccus, Quintus *I.* 147
II. 100
- Horgasi Pál *II.* 177
- Horkai Antal *II.* 200
- Horváth András *I.* 79
- Horváth Árpádné ld. Szendrey Júlia
- Horváth Boldizsár *II.* 346
- Horváth Dezső *II.* 219, 222
- Horváth János *I.* 17, 23, 24, 124, 152
II. 26, 77, 193
- Horváth József *II.* 321
- Horváth László *II.* 345
- Horváth Lázár ld. Petricevich Horváth
- Horváth Mihály *I.* 172
II. 314
- Horváth Sámuel *II.* 203
- Hrabovszky Dániel *I.* 206
- Hrobony *I.* 187
- Hrosty Pál ld. Rosty Pál
- Hueber Antal *II.* 23, 24
- Hunfalvy János *I.* 119, 151
- Hunfalvy Pál *I.* 206
- Hunyadi János *II.* 111
- Hunyadi László *II.* 47
- Hunt Miklós *I.* 198
- Hurban, Jozef Miloslav *I.* 151, 169
- Ihringler Antal *II.* 324
- Ilián *I.* 21
- Illucz Oláh János *II.* 170
- Ilosvai Selymes Péter *II.* 102
- Implom József *I.* 7, 22, 45
II. 23, 25, 26, 243
- Inczédi László *I.* 246
- Irányi Dániel *I.* 8, 119, 151, 172
II. 259, 314, 323, 340, 349
- Irányi István *I.* 9, 183, 184, 186, 188, 191, 205
- Irinyi József *II.* 97, 200
- Istvánffy Miklós *I.* 18, 23
- István nádor *I.* 170
- Iván (színész) *II.* 51
- Ivanus Illés *I.* 21
- Izabella királyné *I.* 23
- Jablonzay Lotti *II.* 52
- Jakab István *II.* 54
- Jaksits család *I.* 29
- Jaksits Péterné (Anna) *I.* 29
- Mámbor Pál (Hiador) *I.* 171
II. 341
- Jancovics Emil *II.* 273
- Jancovics István *I.* 147, 225, 237, 247
- Jancovics Pál *I.* 147, 204
II. 113, 343
- Janković, Milorad *I.* 55
- János király *I.* 23
- János Zsigmond *II.* 81
- Jantyik József *II.* 53, 54
- Járisch *II.* 204
- Jász Lukács *I.* 18
- Jekel Sámuel *I.* 198
- Jellasics József *I.* 160, 166, 237, 238
II. 110, 170, 217, 238, 246, 287
- Jellasics és Sofia *I.* 170
- Jenőfi ld. Szeberényi Lajos
- Jeszenszky Hermin *II.* 56
- Jeszenszky Károly *II.* 63, 66, 67
- Jeszenszky László *II.* 171
- Jeszenszky Miklós *II.* 56, 321
- John, Friedrich *I.* 80
- Jókai Jolán ld. Hegedűsné
- Jókai Károly *II.* 243
- Jókai Mór (Sajó, Kis Endymion) *I.* 167, 170
II. 8, 13, 18, 46, 47, 62, 86, 146, 200, 213,
218, 226, 236, 282, 323
- Jókai Róza (Feszty Árpádné) *II.* 279
- Jókaíné ld. Laborfalvy (Benke) Róza
- Johnson, Ben *II.* 39
- Jósa Péter *II.* 8
- Jósika Miklós *I.* 172
II. 42, 314
- Józsa Gyuri *II.* 254
- Józsa István *I.* 62
- József, I. *II.* 13
- József *II.* *I.* 64, 67, 81, 82, 95, 102—105, 149,
175, 179, 191, 197, 199
II. 21
- József Attila *II.* 98
- József főherceg *I.* 85
- József nádor *I.* 86, 87
- Jugovics József *II.* 11, 220, 302, 303
- Juhász Irén, T. *I.* 22
- Juhász István *I.* 68, 70
- Julius Caesar *I.* 207
- Justh István *II.* 321, 323, 346
- Justh Zsigmond *II.* 215, 277, 280, 321
- Kacsó Péter *II.* 351
- Kacziány Nándor *II.* 324, 325
- Kaczvinszky János *II.* 34
- Kádár Imre *II.* 349
- Kádár István *II.* 61
- Kádár Julianna *II.* 61
- Kállai Ferenc *II.* 49
- Kállay Alajos *II.* 56
- Kállay István *II.* 200
- Kállay Teréz *II.* 49, 50
- Kálmány Lajos *I.* 35
II. 18
- Kant, Immanuel *I.* 201, 234
II. 88
- Karacs Teréz *I.* 87
II. 284
- Karácsonyi János *I.* 30, 168
II. 15

- Karadzic, Vuk Stefanovics *I.* 148
 Karassiy István *II.* 113, 345, 347
 Kármán József *II.* 146
 Károly, III. *I.* 47, 51
 II. 13
 Károlyi Antal, gróf *II.* 23
 Károlyi család *II.* 290, 345
 Károlyi Ferenc, gróf *II.* 23
 Károlyi György, gróf *II.* 229, 335
 Károlyi Mihály, gróf *II.* 350
 Károlyi Sándor, gróf *I.* 45
 II. 228
 Kárpáti Aurél *II.* 258—269
 Kási Gyula *II.* 280
 Katalin, II. cárnő *I.* 86
 Katona Zsigmondné, özv. *II.* 83
 Kazay Károly *I.* 192
 Kazay Mihály *I.* 68—70
 Kazinczy Ferenc *I.* 70, 78—82, 84, 85, 105, 106,
 108, 119, 149, 157
 II. 5, 21, 106
 Kéblóvszky Lajos *I.* 199
 II. 321
 Kecskeméty János *I.* 47
 Kégl Mór *II.* 266
 Kelemen László *II.* 22, 24, 43, 49
 Kelemen, XIII. pápa *I.* 67
 Kelemenfy László ld. Hazucha Ferenc
 Kemény Gábor *I.* 9, 176, 177
 Kemény Mária *II.* 114
 Kemény Mihály *I.* 233
 II. 102, 114
 Kemény Pál *I.* 114
 Kemény Simon *II.* 26
 Kemény Zsigmond *I.* 164
 II. 6, 7, 17, 18, 200, 218, 248
 Kenézi Lajos *I.* 126
 II. 297, 304—309
 Keresényi László *I.* 14—16, 18—21, 26, 27, 32,
 41
 Kerekes Sámuel *I.* 81, 82
 Kerényi Frigyes *I.* 119, 151
 II. 160, 162
 Keresztesi József *I.* 104
 Kertész György *II.* 316—320, 327, 330, 345,
 347, 350
 Kerti Károly *II.* 351
 Keztyüs Lajos *II.* 294, 296
 Khadim, Dzsáfer *I.* 35, 36
 Kicska Dániel *I.* 207
 Kinizsi (Kenessy) Pál *I.* 18
 Kis (színész) *II.* 51
 Kis Antal *II.* 12, 15—18
 Kis Bálint *I.* 54
 Kis Endymion ld. Jókai Mór
 Kis János *I.* 80, 99, 150, 189, 201
 Kisfaludy Károly *I.* 119, 123, 235
 II. 24—26, 42, 54, 56, 57, 93, 106, 179
 Kisfaludy Sándor (Himfy) *I.* 146, 235
 II. 104, 106, 110
 Kisfaludy Társaság *I.* 160, 234, 237, 240
 Kiss Antal *II.* 36
 Kiss Ernő *II.* 240, 241, 243
 Kiss István *I.* 51
 II. 294
 Kiss János *II.* 226
 Kiss Mihály *II.* 297, 303, 304
 Kiss Sándor *II.* 71
 Klaniczay János *I.* 177, 180, 182, 185
 Klaniczay Tibor *I.* 24
 Klapka György *II.* 265—267, 272, 273
 Klauzár Gábor *II.* 283
 Klement Sándor ld. Szegegy Klement
 Klement Sándorné (Ráli) *II.* 49
 Klopstock, Friedrich Gottlieb *I.* 80, 158
 Klosz Mátyás *I.* 54
 Kmety György *I.* 172
 II. 314
 Kodály Zoltán *I.* 123
 Kohn Dávid *I.* 125, 127
 II. 71, 240, 243, 265, 266
 Kókay György *II.* 15
 Kollár, Jan *I.* 109, 150, 157
 Kollár János *I.* 198
 II. 157, 171, 174
 Kolozsi András *II.* 324
 Komáromi Csipkés György *I.* 67
 Komáromi György, kovi *II.* 254
 Komáromy Alajos *II.* 26
 Komáromy Samu *II.* 29
 Komlóssy Ferenc *II.* 46
 Komlóssy Ida *II.* 44
 Konkoly Jóska *II.* 321
 Kopácsy István *I.* 29
 Korányi Frigyes *II.* 280
 Koren István *I.* 247
 Koricsánszky Apollónia *II.* 52
 Koricsánszky János *I.* 187
 II. 65
 Koricsánszky László *II.* 53
 Koricsánszky Mihály *II.* 52
 Kornis Gyula *I.* 191, 192
 Kóródy János *I.* 51
 Kosáry Domokos *II.* 170
 Kossalkó János *II.* 239
 Kossuth Ferenc *II.* 349
 Kossuth Lajos *I.* 91, 109, 119, 121, 126, 142, 149,
 —151, 160, 163, 167—169, 195, 216, 227,
 232
 II. 6, 7, 15, 16, 18, 19, 31, 52, 68, 85, 91, 127,
 168—170, 202, 207, 210, 211, 217—219,
 237, 240, 241, 247, 259, 262, 264, 267, 271,

- 272, 283, 284, 286—288, 290—292, 296,
298, 299, 302, 304, 316, 321—323, 347, 349,
351
- Koszorús Oszkár, ifj. *I.* 78
Kostić, Laza *I.* 55
Kótsi Patkó János *II.* 20, 22, 24, 43, 49
Kotsisovszki Florentina *II.* 51
Kotsisovszki Lajos *II.* 51
Kovács Ágoston *I.* 155
Kovács János *I.* 51
Kovács Pál *II.* 42
Kovács Samu *I.* 121
Kovács Sebestyén Endre *II.* 249
Kovács József *II.* 150
Kozák György *II.* 61
Kölcsey Ferenc *I.* 58, 73, 119, 135, 194, 234
II. 6, 22, 94, 104, 106, 110, 158, 167
Kölcsey Kálmán *II.* 42
Köszeghy Endre *II.* 51
Köszeginé (színész) *II.* 45, 51
Kövári Aladár *I.* 30
Kövér Lajos *II.* 41
Kövér László *II.* 312
Kövesi Etelka *II.* 51
Kövesiné Nehezovits Bella *II.* 51
Kövy Sándor *I.* 156, 157
Kraljevics, Deli Marko *II.* 276
Kristó Gyula *I.* 7, 22
Kristóffy György *I.* 197—202
Kristóffy Sámuel *I.* 184, 197
Kristófi Soma *II.* 88
Kriza János *II.* 18
Krnuch Mária *I.* 79
Kucug basa *I.* 21
Kuczián Katalin *II.* 83
Kuh, David *II.* 109
Kulcsár István *I.* 134, 197
Kulmer-jegyzék *II.* 253
Kunoss Endre *II.* 284
Kutzián György *I.* 199
Laborfalvi (Benke) Róza *II.* 27, 238, 239, 242
—245
Laczkovics János *I.* 70
Ladics-ház *I.* 140
Lajos Fülöp *II.* 111
Lakatos Károly *I.* 214
II. 12, 35, 138, 139
Lamarck, Jean Baptiste A. *II.* 186
Lamartine, Alphonse de *II.* 305
Lamberg, Franz Fülöp *II.* 217, 303
Lampi, Johann Baptist *I.* 82, 84
Lánczy József *II.* 207
Láng Ádám *II.* 42
Láng Boldizsár *II.* 33, 35
László József *II.* 26
Latour, Baillet de, Theodor *II.* 303
Lebrun, Charles *I.* 82
Legouvé, Ernest *II.* 40
Lehel-huszárok *I.* 168
Lehoczky Tivadar *II.* 171, 172
Lehóczky Victor *II.* 56, 179
Lehotzky Lajos *II.* 145
Leibnitz, Gottfried Wilhelm *I.* 80, 234
Leiningen-Westerburg Károly *II.* 239, 244
Lendvay Márton *II.* 26, 27, 248
Lendvay Samu *II.* 33
Lendvayné Hivatal Anikó *II.* 27
Lengyel Dénes *I.* 10
II. 236, 245, 258
Lengyel Ernő *II.* 262
Lenkey János *II.* 260, 296
Lesseps, Ferdinand *II.* 267
Lessing, Gotthold Ephraim *I.* 80
II. 39, 109
Lichard Dániel *II.* 149
Lichtenberg, Georg Christoph *I.* 80
Ligeti (színész) *II.* 51
Lindner Keresztély Ferdinánd *I.* 45
Lipót, I. *II.* 13
Lipót, II. *I.* 64, 105, 106, 191, 199
Lipták János *II.* 145
Lisznyay (Damó) Kálmán *I.* 119, 151
Liszt Ferenc *I.* 235
Literáti Turi Lukács *I.* 32
Locke, John *II.* 191
Lonkay Antal *II.* 186
Lónyay Menyhért *I.* 172
II. 314, 346
Lonovics József *I.* 236
Lonovicsné Hollósy Kornélia *I.* 173
Lope de Vega *II.* 39
Losonczy István *I.* 18, 19, 32
Lossóvi János *II.* 49
Lovassy László *I.* 149, 154, 158, 159
II. 68, 211
Lovich Ádám *I.* 200
Lózsa Albert *II.* 56
Lövei Klára *II.* 13
Lukács György *II.* 280—282
Lukácsy Sándor *II.* 109
Lukesch Flórián *I.* 246
Luther, Martin *I.* 32, 177, 180
II. 190
Machiavelli, Niccolò *II.* 39
Machula Gábor *II.* 187, 189, 198, 199
Maczai (Mácsai) Lukács *II.* 170
Madách Imre *II.* 308
Madarász József *II.* 265, 323
Madarász László *I.* 172
II. 262, 309, 310, 314
Maday Pál *I.* 180
II. 220

- Mády Mihály *I.* 51
 Magda Pál *I.* 64, 91—101, 204, 205, 207, 211,
 226, 245
II. 87, 210
- Mágocsy (Porkoláb) Gáspár *I.* 13, 14, 26
 Magyar János ld. Bartha János
 Mailáth János *I.* 119
 Major József *I.* 184
 Major Pál *I.* 182
 Makk József *II.* 6
 Mallian, Julien de *II.* 44
 Málnay Ákos *I.* 126
 Mann Miklós *II.* 228
 Marczali Henrik *I.* 23, 66
 Margitay Gábor *II.* 238
 Marczibányi-díj *I.* 241
 Mária Terézia *I.* 64, 66, 83, 95, 102, 174—176
II. 63, 287, 291
- Marinics Ferenc *I.* 18
 Marjai Ferenc *II.* 309
 Marjalaki Lina *II.* 53
 Márki főjegyző *II.* 82
 Markovicz Mátyás *I.* 56, 57, 175
II. 187
- Markovits Iván *II.* 61
 Martialis, Marcus Valerius *II.* 109
 Martinovics Ignác *I.* 68, 70, 86, 175, 198
II. 310
- Martinuzzi (Fráter György) *I.* 14, 32
 Martiny Sámuel *I.* 86
 Marton László *II.* 351
 Maschek *II.* 180
 Massay család *I.* 26
 Massay Imre *I.* 27
 Mátrai (Róthkrepf) Gábor *II.* 30
 Mátray Gábor *II.* 47
 Matula Pál *I.* 47, 50
 Mátyás, I. *I.* 131
- Maulpertsch, Franz Anton *I.* 80—82, 84
 Mednyánszky Antal *I.* 48
 Megyeri Károly *II.* 27, 42
 Meissner, Paul Traugott *I.* 188
 Melanchton, Philipp *I.* 24, 29, 31
 Meltzl Hugó *II.* 91, 93
 Mészáros Ignác *I.* 158
 Mészáros Lázár *II.* 314
 Metternich-Winneburg, C. *II.* 109
 Meyer, Friedrich Ludwig W. *I.* 60
 Meyerbeer, Giacomo *II.* 34, 39, 46
 Mezei Balázs *II.* 3, 5, 314
 Miczkiewicz, Adam *I.* 157
 Mihálfi József *I.* 247
 Mihalik János *I.* 327
 Miklósné Bizik Júlia *II.* 51
 Mikó Imre *II.* 346
- Mikolay István *I.* 231
II. 345
- Miksa, I. *I.* 14, 19
 Miksai Ida *II.* 51
 Miksainé Cible Zsuzsanna *II.* 51
 Mikszáth Kálmán *I.* 126
II. 213, 214, 244, 254, 255
- Millyó Mihály *II.* 145
 Mojsisovics Sámuel *II.* 136
 Mokry Sámuel *II.* 192, 193
 Molcsán János ld. Motyán János
 Moliere, Jean Baptiste Poquelin *I.* 80
II. 39
- Molitorisz Adolf *I.* 99, 101, 145, 146, 196, 204
 —207, 209, 228, 239
II. 84, 85
- Molitorisz Gábor *I.* 198
 Molnár Benedek *II.* 326, 336
 Molnár Imre *II.* 326, 336
 Molnár Sámuel, B. *II.* 347
- Montaigne, Michel Eyquem de *I.* 99
 Montesquieu, Charles de Secondat *I.* 95
 Móra Ferenc *II.* 340
 Moravcsik József *II.* 126
 Mórocz N. *II.* 266
- Morus, Thomas *I.* 75
 Mosenthal, Salomon Hermann von *II.* 46
 Motyán (Molcsán, Multyán) János *II.* 222
 Multyán János ld. Motyán János
 Munkácsy János *I.* 155
II. 42
- Munkácsy Mihály *I.* 171
II. 55, 337
- Murad, III. *I.* 36
 Nádaskay Lajos *II.* 91
 Nádor (Neumann) Jenő *I.* 9, 47, 174, 177, 184,
 186, 203, 205, 210, 217, 218, 233, 240, 247
II. 84, 113, 127, 128, 137, 142, 145
- Nagy (színész) *II.* 51
 Nagy Bella *II.* 279
 Nagy Dezső *II.* 340
 Nagy Elek *I.* 211, 212
 Nagy Ignác *II.* 16, 54, 86, 91
 Nagy István *II.* 49, 50
 Nagy Iván *I.* 78
 Nagy Miklós *II.* 245, 251, 280
 Nagy Pál, F. *II.* 42
 Nagy Péter, cár *I.* 85
 Nagy Vince *II.* 350
 Nánási Fodor Pál *II.* 201
 Napóleon, Bonaparte *I.* 70, 200
II. 20
- Napóleon, III. *II.* 349
 Négyesi László *II.* 137, 145, 168, 169
 Nehezovits Etelka *II.* 51
 Nemesányi Károly *I.* 119, 150

- Nemes Vörös Mihály *I.* 20, 21
 Németh G. Béla *I.* 171
 Németh János *I.* 70, 71
 Németh László *II.* 167
 Nestroy, Johann Nepomuk *II.* 39
 Neumann Jenő, id. *I.* 247
 Neumann Jenő ld. Nádor Jenő
 Ney Ferenc *II.* 77
 Néveri János *II.* 53
 Niemeyer, August Hermann *II.* 189
 Nikolits család, rudnai *I.* 147
 Nikolits Péter *I.* 150
 Nikolsburgi Névtelen *I.* 18
 Noszlopy Antal *II.* 231
 Noszlopy Constantina *II.* 231
 Noszlopy Gáspár *II.* 231
 Novák Antal *I.* 110, 117
 II. 62, 68
 Novák Dániel *II.* 57, 167, 180, 181
 Nyáry Pál *II.* 218, 239, 240, 243, 244, 283
 Nyiry György *II.* 35, 37, 38, 45—47, 50, 51
 Obornyik Károly *II.* 42
 Oertel János Zacharias *I.* 183, 184, 186, 189,
 196, 197
 II. 62
 Oláh György *I.* 162
 II. 9, 126
 Oláh István *I.* 164
 II. 289
 Olcharovics Demeter *I.* 18
 Olivier, Juste Daniel *II.* 184
 Omaszta Gusztváv *II.* 53
 Omaszta Teréz *II.* 56, 57
 Omaszta Zsigmond *II.* 179, 303
 Ónody Géza *II.* 267
 Orbán Pető *II.* 8, 176, 177
 Orci Orczy Theresia *II.* 66
 Orczy József *I.* 105
 Orlai Petrics Soma *I.* 147
 II. 25, 71, 151, 278
 Orlay János *I.* 86
 Orosz László *I.* 167
 Oroszhegyi József *I.* 172
 Ország Antal *II.* 46
 Ortutay Gyula *II.* 172
 Osgyáni Imre ld. Osváth Imre
 Osvát Ernő *II.* 244
 Osváth Imre (Osgyáni Imre) *II.* 283, 294, 295,
 312—314, 340
 Osváth Lajos *II.* 51
 Ottmayer Antal *II.* 315
 Ovidius, Publius Naso *II.* 29
 II. 105
 Owen, Robert *I.* 75
 Ólyvedi András *I.* 54
 Paál István *II.* 351
 Paczek István *I.* 143
 Pákh Albert *II.* 172, 174, 200
 Paksi *I.* 212
 Pál, I. cár *I.* 87
 Pál, IV. pápa *I.* 29
 Palágyi Menyhért *II.* 91
 Pálffy Albert *I.* 164
 II. 168, 278, 310
 Pálffy János, gróf *I.* 83
 Palkovic, Juraj *I.* 109
 Palugyay Imre *I.* 134
 Pály Elek *II.* 26
 Pándi Pál *I.* 163
 II. 89, 103, 111, 151, 318
 Pápai Páriz Ferenc *II.* 61
 Papp János *II.* 25, 26, 47
 Papp Kati *I.* 212
 Pascal, Blaise *I.* 178
 Pásztor András *I.* 48, 50
 Pászthori Sámuel *I.* 84
 Pataky Dénes *I.* 78, 80, 84, 85, 87
 Patkó János ld. Kótsi Patkó János
 Patócsy Ferenc *I.* 14, 41
 Pavlovna, Alexandra *I.* 86
 Pázmán Mihály *II.* 31, 35
 Pázmándi Dénes *II.* 304
 Péchy Imre *I.* 70
 Pecz (Petz) Gyula *I.* 9, 145, 148, 182, 184, 187,
 188, 191, 193, 197, 214, 219—222, 224, 231,
 237—239, 245, 246
 II. 85, 135, 175
 Pelikán, Ferdinánd *II.* 170, 171
 Perczel Dezső *II.* 280
 Perczel Mór *I.* 172
 II. 260, 314
 Perényi Gábor *I.* 29
 Peres Sándor *I.* 198
 Péró, Jovan Szegedinac *I.* 8, 45—55
 II. 275, 276
 Péró Julianna *I.* 50
 Péró Péter *I.* 50
 Pertaf (Petraf) *I.* 18—21
 Perusics Gáspár *I.* 32
 Pestalozzi, Johann Heinrich *I.* 176, 245
 II. 182—184, 186
 Péterfalvi Szathmáry Károly ld. Szathmáry Ká-
 roly
 Péterfy Jenő *II.* 131, 208, 209, 277
 Pető Ferenc *I.* 54
 Petik Ambrus *I.* 53, 175
 Petőfi István *II.* 278
 Petőfi Sándor (Petrovics) *I.* 9, 79, 119, 123, 133,
 137—140, 146, 147, 152, 154, 167, 171, 172,
 209, 216, 230, 232, 233, 235, 245, 246
 II. 5, 9, 20, 25, 27, 28, 29, 42, 59, 60, 71, 76,
 77, 80, 83, 90—99, 101, 102, 105, 109, 111,

- 114, 115, 117, 118, 122, 124, 125, 130—132, 147—167, 171, 194, 219, 253, 267, 278, 279, 285, 297, 302, 349, 351
- Petrarca, Francesco *II.* 159
- Petrichevich Horváth Lázár *II.* 91, 96, 97
- Petrovics ld. Petőfi Sándor
- Petz Gyula ld. Pecz
- Petz (Pecz) Leopold *I.* 219
- Placskó István *I.* 228, 242, 246
- Placskó Mihály *II.* 128
- Plautus, Titus Marcus *II.* 39
- Podmanyitzky János, báró *I.* 148, 192
- Pogány Péter *I.* 236
II. 125, 126
- Polner Lajos *II.* 36, 50, 56, 145, 146, 179, 314
- Pongrácz Boldizsár *I.* 177
- Pope, Alexander *II.* 109
- Popovics János *II.* 56
- Poszpis (Poszpick) János *I.* 198, 199
- Pöhlmann *II.* 184
- Pöhltenberg Ernő *II.* 239
- Pribék Antal *I.* 71
- Prielle Kornélia *II.* 34
- Priscianus *I.* 31
- Prónay Antal *I.* 226
- Prónay család *I.* 207
- Prónay László *I.* 62
- Pruzsinszky József *II.* 206
- Pulszky Ferenc *I.* 119, 121, 122, 151, 152
II. 94, 95, 97—101, 263
- Pulszky Károly *I.* 152
- Purgstaller József *I.* 234
- Puskás András *II.* 296
- Racine, Jean Baptiste *II.* 39
- Rác Endre *II.* 245
- Rác Károly *I.* 27
- Radetzky, Joseph Wenzel *II.* 136, 139
- Radocza János *II.* 265
- Raicher János ld. Rákosi István
- Rajki József *II.* 334, 351
- Rákóczi Ferenc, *II.* *I.* 45—48, 54, 85, 126, 154,
II. 13, 30, 276
- Rákóczi György, *I.* *II.* 271
- Rákóczy János *I.* 172, *II.* 240—242, 244, 314
- Rákosi (Raicher) János *II.* 191, 200, 203
- Raska János *II.* 266
- Raskó Kálmán *I.* 247
- Rát Mátyás *I.* 81, 82
- Ráth Károly *II.* 318
- Ráth Mór *II.* 141
- Raupach, Ernst Benjamin S. *II.* 44, 46
- Ravasz Ferenc *II.* 321
- Ravasz István *II.* 215, 216
- Rentsisovszky Ferenc *II.* 227
- Reinhold, Karl Leonhardt *I.* 80
- Reök István *II.* 55—57, 179
- Réthy család *I.* 273
II. 139
- Réthy László *I.* 237
II. 139, 142, 144, 145
- Réthy (Schlotterbeck) Lipót *I.* 147, 236, 237, 241
II. 11, 35, 109, 126, 138—140, 200, 202, 205, 310, 311
- Réthy nyomda *I.* 8, 27, 153, 207, 233, 237, 241
- Réthy (Schlotterbeck) Pál *I.* 147, 236
- Révai József *II.* 290
- Réz József *I.* 8, 64—77
- Rhédei István *II.* 295
- Rhédey Lajos *I.* 85
- Richter, Albrecht *I.* 45
- Riedl Frigyes *II.* 136
- Riemann *II.* 163, 184, 185
- Riskó Ignác *I.* 151
- Robespierre, Maximilien *I.* 237
II. 112, 113, 126, 128, 130—132, 306, 315
- Rolkó János *I.* 198
- Rónay György *II.* 210
- Rosenfeld Karolina *II.* 66
- Rosty Ágnes *II.* 206
- Rosty Albert *I.* 166
- Rosty Ilona ld. Trefort Ágostonné
- Rosty (Hrosty) Pál *II.* 206
- Róth Lajos *II.* 266
- Rouget de Lisle, Claude J. *I.* 237
II. 110
- Rousseau, Jean-Jacques *I.* 205, 237
II. 109, 112, 116, 126, 130, 132, 134, 135, 137, 191
- Rózsa György *I.* 78
- Rózsa Sándor *II.* 31
- Rubens, Pieter Paul *I.* 82
- Rudnyánszky Sándor *II.* 62, 334
- Rumy Károly *I.* 99, 200
- Ruszt (féle számológép) *II.* 184
- Ruzicska József *II.* 47
- Safarik, Pavel Jozef *I.* 109
- Sajó ld. Jókai Mór
- Salzmann, Christian Gotthilf *I.* 60, 181
II. 190
- Sándor, *I.* *cár I.* 85—87
- Sándor Lipót főherceg *I.* 175, 176, 199
- Sarkady Ferenc *II.* 200
- Sárközi István *I.* 84
- Sárközi Péterné *II.* 83
- Sármezey Antal *II.* 339
- Sárosi Gyula *I.* 8, 119—122, 127, 128, 140, 141—173, 186, 196, 232
II. 13, 71, 94, 127, 238, 290, 299, 300, 314, 324
- Sárosy Lajos *I.* 143
- Sashegyi Oszkár *II.* 140

- Sassy Árpád *II.* 318, 319, 323—325, 350
 Schaller *II.* 184
 Schedius Lajos *I.* 85, 86, 182—184, 191, 200
 Schaffer Jakab *I.* 186
II. 65
 Schelling, Friedrich W. J. *II.* 88
 Scherer Ferenc *I.* 22, 30
II. 14, 23, 62, 243
 Scherz Krisztius *II.* 255
 Schiller, Friedrich *I.* 80, *II.* 30, 39
 Schljáfer (Sarlay) János *I.* 246
 Schlégel, Friedrich A. W. *I.* 80, 118
 Schleiermacher, Friedrich Ernst D. *I.* 99
 Schmerling, Anton *II.* 320, 333
 Schmutzer, Jakob Matthias *I.* 80
 Schodelné Klein Róza *II.* 34, 238, 239, 241, 243, 244
 Schwartner Márton *I.* 200
 Schwarzenberg Félix *II.* 299
 Schwendi Lázár *I.* 13
 Scribe, Eugene *II.* 39, 46, 255
 Sebestyén János *I.* 47, 50, 52
 Seidel Teréz ld. Táncsics Mihályné
 Selnecker Miklós *I.* 33
 Seres István *II.* 294
 Sexty György *I.* 187, 190
 Shakespeare, William *I.* 80, 158, 197, 207, 208, 219
II. 21, 23, 39, 86
 Sigry Mihály *I.* 51
 Simay Gusztáv *II.* 56
 Simon István *I.* 117, 203, 207, 208, 228
II. 9, 89, 126, 230, 278
 Simon Sámuel *I.* 116, 117, 184, 203, 204
 Simonyi Ernő *II.* 267
 Sipos Klára *II.* 52
 Sitkei István *II.* 266
 Skolka András *I.* 8, 147, 181, 182, 184, 186, 190, 191, 193, 196—198, 201—203, 245
II. 66, 195
 Skolka Sámuel *I.* 199
 Smela János *II.* 321
 Socinus, Faustus *I.* 224
II. 284
 Sólyom Jenő *I.* 223
 Somogyi Sándor *I.* 243
 Somsich József, gróf *I.* 84
 Soós József *II.* 220
 Sorsich Albert (Sárosi Gyula) *I.* 172
 Sovári István *II.* 189, 190
 Sótér István *II.* 208, 245, 261
 Spinoza, Benedictus *I.* 151
 Spira György *II.* 168
 Srankó János *II.* 350
 Stachó (Sztachó) János *II.* 31, 136, 311
 Stáhly Ignác *I.* 229
 Stancsics Mihály ld. Táncsics
 Staud Géza *II.* 45
 Stephani *II.* 184
 Steib János *II.* 255
 Stier, Theophil Gottlieb *I.* 235
II. 88, 93, 109
 Strauss, D. F. *II.* 88
 Strohmeier *I.* 66
 Stratimirovits Demetrius *I.* 147
 Stratimirovits Dmitrij *I.* 195
 Stratimirovits Ignatius *I.* 147
 Stratimirovits István *I.* 147
 Stratimirovits István, érsek *I.* 147
 Stratimirovits Joannes *I.* 147
 Stratimirovits Simeon *I.* 147
 Stromszky Ferenc *II.* 85
 Stunder János Jakab *I.* 82, 86
 Stur, Ludovit *I.* 109
 Suhauszkij *II.* 54
 Surányi Nagy Gedeon *I.* 145
 Szabados Sándor *II.* 53
 Szabó Benedek Péter *I.* 50
 Szabó Elek *I.* 121
 Szabó Ferenc *I.* 6
II. 226, 228, 327
 Szabó József *II.* 34
 Szabó László *II.* 239, 244, 246
 Szabó Máté *I.* 72
 Szabó Nepomuk János *I.* 222, 226
 Szacsuvay Imre *II.* 259, 313
 Szakál Ferenc *I.* 119
 Szakál Lajos *I.* 8, 118—140, 143, 146, 147, 151, 154—157, 160, 171
II. 9, 10, 71, 214
 Szakmáry Károly *II.* 12, 13
 Szalai (szinész) *II.* 51
 Szalai István *II.* 12, 14, 70
 Szalay László *II.* 208, 209, 215, 218, 230, 231, 235, 304
 Szamborszki, Andrej *I.* 87
 Szamosközy István *I.* 23
 Szamosy Elek *I.* 171
 Szana Tamás *I.* 78, 85
 Szánthó Albert *I.* 8, 144
II. 202, 203
 Szánthó Pál *I.* 119, 143, 150, 171
 Szántó Mihály *I.* 50
 Szapolyai János ld. Zápolya János
 Szarka József *II.* 204
 Szász György *I.* 68
 Szász János *I.* 54
 Szász József *II.* 321
 Szathmári Emil *II.* 51
 Szathmári Károly *I.* 128
II. 8, 10, 11—18, 70, 172
 Szathmáry Dániel *II.* 29, 50

- Szathmáry Károly *II.* 15, 16
 Szathmáry Károly (Péterfalvi) *I.* 128
II. 13—16, 227
 Szathmáry Zsigmond *II.* 245
 Szathmáryné, özv. ld. Farkas Karolin
 Szeberényi ld. Szeberényi Lajos
 Szeberényi Andor *I.* 221
II. 55, 56, 149, 171, 174, 175, 179, 195, 204
 Szeberényi Gusztáv *II.* 174
 Szeberényi János *II.* 149
 Szeberényi Lajos (Etőfi Andor, Jenőfi, Szeberényi László) *II.* 55, 56, 57, 90, 93, 94, 101, 102, 147—205
 Szeberényi László ld. Szeberényi Lajos
 Széchenyi Ferenc *I.* 85
 Széchenyi István *I.* 109, 152, 218
II. 63, 207, 210, 211, 218, 224, 229, 248
 Szegedi Gergely *I.* 24
 Szegedi Károly *II.* 70
 Szegedi Kis István *I.* 22, 24, 30—32, 36, 174
 Szegedi Lőrinc *I.* 32, 33
 Szegedi Péter ld. Péró, Jovan Szegedinac
 Szegedinac Péró ld. Péró, Jovan Szegedinac
 Szegedy (Klement) Sándor *II.* 29, 35, 36, 38—41, 44, 47, 49, 50, 51
 Szeghő táblabíró *I.* 166
 Székács József *I.* 8, 119, 145—148, 150, 151, 158, 207, 217, 220, 222—226, 231
II. 85, 97, 184, 284, 316
 Székács Pál *II.* 9
 Székely György *II.* 45
 Szekrényesy András *II.* 94
 Szekszárdi *II.* 55
 Széll Sámuel *II.* 70
 Szemenyei Mihály *II.* 317
 Szemere Attila *II.* 265—267, 272, 273, 278
 Szemere Bertalan *II.* 6, 97, 126, 267, 272, 273, 310
 Szemere Pál *I.* 135
 Szemián Dénes *I.* 239, 242
 Szemián Pál *II.* 194
 Szemián Sámuel *II.* 145
 Szemző Pirooska, D. *I.* 84
 Szendi H(orváth)? *II.* 266
 Szendrey Júlia (Horváth Árpádné) *I.* 171
 Szent István *I.* 83, 132
 Szentkereszt Tivadar *I.* 71, 197, 198
II. 222
 Szentmiklóssy Alajos *II.* 106
 Szentpétery Zsigmond *II.* 27, 42
 Szerdahelyi Antal *I.* 71
 Szerdahelyi József *II.* 26
 Szerdahelyi Kálmán *II.* 34
 Szercesen (Fekete) György *I.* 23
 Szerémi György *I.* 22, 23, 31
 Szeffert Ede *II.* 318, 324
 Sziber József *I.* 68—70
 Szigeti József *II.* 41—43, 46, 47
 Szigetvári Iván *I.* 230
 Szigligeti Ede *I.* 212
II. 27, 35, 41, 43—47, 52, 243, 245
 Szijj Károly *II.* 347
 Sziklay László *I.* 146
II. 173
 Szikszai Fabricius Balázs *I.* 26, 28, 30
 Szikszai Fabricius Demeter *I.* 26—28, 30
 Szilágyi (gyulavári jegyző) *II.* 346
 Szilágyi Lilla ld. Bulyovszkyné
 Szilahy János *I.* 47
 Szilassy István *I.* 47, 50, 52
 Szimonidesz János *I.* 181, 183, 198, 199
 Szinnyei Ferenc *II.* 76
 Szinnyei József, id. *II.* 14, 15, 61, 62, 170, 256
 Szirmay Antal *I.* 64
 Szlávik (tanító) *II.* 221, 222
 Szokratész *II.* 134, 135
 Szöllösi (színész) *II.* 51
 Szöllösi Antal *II.* 70
 Szombathelyi Antal *I.* 165, 166
II. 207, 292, 302
 Szőnyi Pál *II.* 171, 260
 Szontágh Gusztáv *I.* 234
II. 93
 Sztachó János ld. Stachó János
 Sztanyiszlavszkij *II.* 51
 Sztárai Mihály *I.* 31
 Sztarka György *II.* 56
 Sztrehovszki Zsuzsa *I.* 10
 Sztrokay Antal *II.* 85
 Szulejmán khán *I.* 40
 Szulimán *I.* 19
 Szulimán István *II.* 343
 Szücs Mihály *II.* 340
 Szulficsár *I.* 21
 Tamás Anna *II.* 169
 Tánicsics (Stancsics) Mihály *I.* 155, 164, 167, 169, 172
II. 97, 109, 113, 114, 168, 170, 171, 210, 274, 283—351
 Tánicsics Mihályné (Seidel Teréz) *II.* 311, 350
 Tar András *II.* 309
 Tarczy Lajos *I.* 217
II. 154, 155, 176
 Tardy Lajos *I.* 34, 35, 86
 Tary Ilona *II.* 254
 Tassi Sámuelné *II.* 332
 Tatay István *I.* 231, 232, 247
II. 85
 Taubner Károly *I.* 207, 211
 Tavasi (Teichengraber) Lajos *I.* 207, 210, 219
II. 184
 Tegze Julianna *II.* 53

- Teleki Blanka *II.* 13, 259
 Teleki család *II.* 16, 259
 Teleki Domokos *II.* 13—16
 Teleki Júlia (Tisza Lajosné) *II.* 14, 259, 260
 Teleki László *I.* 172
 II. 259, 314
 Teleki Sándor *I.* 85
 II. 259, 284
 Tepey György *II.* 245
 Teplán András *II.* 339
 Terényi Lajos *II.* 278
 Tersáczy Klára *I.* 19
 Tertina Mihály *I.* 86
 Tessedik Sámuel *I.* 9, 47, 56—63, 87, 91, 96, 147,
 175—181, 187—189, 198, 202, 204—206,
 221, 246
 II. 5, 63, 66, 87, 185, 187
 Tessedikné *I.* 166
 II. 72
 Thék Endre *II.* 278
 Thern Károly *I.* 151
 Thiess, Adolphe *II.* 219
 Thököly Imre *I.* 149
 Tholuck, Fr. *II.* 88
 Thun, Leo *I.* 242
 Tillich (ped. író) *II.* 184
 Tinódi Lantos Sebestyén *I.* 14, 16, 163
 II. 9
 Tisza család *II.* 257—259
 Tisza Domokos *II.* 260
 Tisza István *II.* 255, 259, 278
 Tisza Kálmán *I.* 133
 II. 257—259, 264, 272, 277, 278, 345
 Tisza Lajos *II.* 14, 259, 260, 278
 Tisza Lajosné ld. Teleki Júlia
 Tisza László *II.* 259, 260
 Tisza-párt *II.* 262, 265, 273
 Tokai György *II.* 296, 309
 Tokody Márton *I.* 48—51
 Toldy Ferenc *I.* 91, 99, 153—155, 241
 II. 27, 87, 90, 91, 93, 136, 137, 142, 145, 146,
 154, 159, 164, 200
 Tomasek Pál *I.* 148, 196, 204, 213
 Tomcsányi József *II.* 57, 62, 68, 179, 180, 346
 Tomori Anasztáz *I.* 143, 144
 Tompa Mihály *I.* 235
 II. 138, 160, 162, 166, 248
 Tonzoris Sámuel *I.* 198
 Toperczer Ödön *II.* 297
 Torkos Imre *II.* 223, 230
 Torkos Károly *II.* 223, 234
 Tormássy János *II.* 68, 211
 Toronyi Tamás *I.* 20, 21
 Tóth család *II.* 50
 Tóth Ede *II.* 43
 Tóth Etelka *II.* 51
 Tóth Ferenc *II.* 54
 Tóth Gáspár *II.* 153
 Tóth Gizella *II.* 51
 Tóth Ida *II.* 51
 Tóth István *I.* 30
 Tóth János *II.* 34, 35, 44, 45, 47, 50, 51, 321
 Tóth Kálmán *II.* 16, 125
 Tóth Lajos *I.* 9, 177, 197, 198
 Tóth Lőrinc *II.* 42, 97, 259
 Tóth Mihály *I.* 54
 Tóth Pál *II.* 335
 Tóth Sámuel *II.* 136
 Tóthné (színész) *II.* 51
 Tóthfalusi Péter *I.* 145
 Tótfalusi Kis Miklós *II.* 77
 Törő András *I.* 54
 Törő István *I.* 54
 Török (színész) *II.* 45, 51
 Török család *II.* 50
 Török Gábor *I.* 241
 II. 137, 138, 140, 249, 251
 Török János *II.* 137
 Törökné (színész) *II.* 45, 51
 Török Pál *II.* 184
 Töpfer, Karl *II.* 44
 Törs Kálmán *II.* 171, 172
 Trefort Ágost *II.* 73, 218, 221—228
 Trefort Ágostné (Rosty Ilona) *II.* 218
 Trentovszky Ferdinánd *II.* 194
 Turi Dániel *II.* 59
 Türk (ped. író) *II.* 184
 Türr István *II.* 267, 272
 Uhrinyi László *II.* 56
 Ujházy László *I.* 149, 154, 159
 Unger Máttyás *II.* 315
 Vachott Sándor *I.* 119, 151, 172, 212
 II. 239
 Váczi Vilma *II.* 49, 50
 Váczy János *I.* 81
 Vad Péter *II.* 51
 Vadász Manó *II.* 234, 334
 Vadnay Károly *I.* 173
 II. 245
 Vadné Dáin Borbála *II.* 33
 Vahot Imre *I.* 119, 151
 II. 42, 45, 47, 91, 94, 96, 154—156, 160, 162
 —164
 Vajda János *II.* 27, 28, 242
 Vajda Péter *I.* 62, 97, 101, 155, 160, 169, 174,
 189, 195, 206, 207, 209—228, 230—232,
 236, 238, 242, 245
 II. 27, 55, 84, 85, 87—89, 95, 97, 103, 109,
 128, 174, 176, 285
 Valkai Kelemen *I.* 31
 Vályi András *I.* 85
 Vámosy Mihály *II.* 200, 201

- Vandrák András *I.* 119, 150, 151
 Vangyel Szilárd *II.* 333
 Ványi Ferenc *II.* 14, 168
 Váradi Antal *II.* 122, 326, 336
 Váradi Sternberg János *I.* 85
 Varga János *II.* 109, 287
 Vargha Balázs *II.* 239
 Vas Gereben *II.* 168, 310
 Vastag Pál *I.* 20
 Vaszilievics György *II.* 8
 Vay Miklós *II.* 316
 Verancsics Antal *I.* 13, 23, 34
 Veres (?) *II.* 199
 Veres Ferenc *II.* 294
 Veres István *II.* 53
 Veres József *I.* 79, 174
 II. 265—268, 271, 273, 274, 279, 307, 316,
 351
 Veres Lajos *II.* 267
 Vergilius, Publius Maro *I.* 29, 158
 Vermond, Paul *II.* 52
 Verseghy Ferenc *II.* 106, 110
 Vértesi Mihály *I.* 48, 51, 52, 54, 55
 II. 275, 276
 Vértesi Mihályné *II.* 276
 Vesalius, Andreas *I.* 30
 Veszter Sándor *II.* 31
 Vidács János *II.* 323
 Vidovich Ferenc *II.* 65
 Vidovich György *I.* 69, 106, 108
 Vidovich Mihály *I.* 69
 Vidor Emil (Kerényi Frigyes) *I.* 151
 Vidovszky Matild *II.* 56
 Vikár Gábor *II.* 190
 Vilim (Willym) János *I.* 117
 II. 56, 181, 187
 Vince Sándor *II.* 70, 201
 Vincze László *I.* 179
 II. 328
 Virág Benedek *I.* 79
 Virágh Ferenc *I.* 41
 Vitéz István *II.* 266
 Vitéz János *I.* 80
 Vitkovics Mihály *II.* 93, 106
 Vitus Lukács *I.* 29
 Vitzay József *I.* 84
 Voigt György *I.* 222
 Voltaire, Francois Marie A. de *I.* 66, 177
 Vozárik Pál *I.* 117
 Vörös Károly *II.* 291
 Vörösmarty Mihály *I.* 92, 114, 119, 145, 151,
 153, 154, 159, 209, 212, 234
 II. 27, 56, 60, 80, 87, 90, 93, 95, 104, 107,
 108, 110, 111, 115, 118, 164, 168, 239, 248,
 305, 306
 Vukovics Sebő *I.* 172
 II. 314
 Wagner, J. Frigyes *I.* 82
 Wankó Sámuel *I.* 225, 228
 Warga János *II.* 184
 Weiss, David *I.* 80
 Wenckheim Béla *I.* 121, 122, 125, 127, 130, 131,
 133, 166, 167
 II. 68, 72, 211, 228, 256, 302, 346
 Wenckheim család *I.* 127, 181, 186—189
 II. 21, 61, 63, 67, 68, 255, 256, 288—290
 Wenckheim Frigyes *II.* 257
 Wenckheim Ferencné *I.* 182, 186, 187
 Wenckheim József Antal *II.* 66, 253—257
 Wenckheim Józsefné, özv. *I.* 187
 Wenckheim Károlyné *II.* 136
 Wenckheim Krisztina *II.* 255
 Wenckheim László *I.* 127, 165, 166
 II. 72, 288
 Wesselényi Miklós *II.* 109, 172, 218, 316, 318
 Weszprémi István *I.* 30
 Wieland, Christoph Martin *I.* 80
 Wigand György *II.* 106
 Wigand Ottó *II.* 109
 Wilym János ld. Vilim János
 Windisch-Gratz, Alfred *II.* 259
 Wolff, Christian *I.* 234
 Wurst *II.* 199
 Zabolay István *II.* 243
 Zalai Jóska *II.* 321
 Zápolya (Szapolyai) János *I.* 14, 22, 23
 II. 115
 Zatykó András *II.* 348, 349
 Zay (rk. lelkész) *II.* 335
 Zay Károly *I.* 213, 216
 Zay Miklós, gróf *II.* 350
 Zerffy Gusztáv *II.* 91
 Zichy Ödön *II.* 296, 303
 Zih Károly *II.* 347
 Zlinszky István *II.* 225
 Zrinyi Miklós *I.* 18, 19
 II. 9
 Zvarinyi Lajos *I.* 228
 Zsigmond Ferenc *II.* 245, 275
 Zsilinszky Mihály *I.* 108, 247
 II. 19
 Zsitvay József *I.* 242
 II. 11—13, 15, 18
 Zsófia főhercegnő *II.* 238

Helynévmutató

- Abrudbánya [Abrud, R.] *II.* 249
Albis *I.* 27
Adriai-tenger *II.* 338
Alföld *II.* 29, 47, 49, 66, 71, 73, 85, 99, 109, 169, 174, 175, 195, 213, 215, 225, 226, 227, 228, 229, 234, 242, 249, 253, 254, 276, 280, 302, 337, 341
Apátza ld. Csanádapáca
Aponyi-puszta *II.* 334
Arad [Arad, R.] *I.* 13, 27, 40, 51, 120, 128, 153, 157, 158, 160, 163, 168, 171, 172, 236, 239 *II.* 8, 18, 29, 33, 73, 137, 140, 144, 145, 168, 169, 170, 180, 182, 205, 228, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 247, 258, 275, 276, 277, 289, 311, 337, 349
Arad megye *II.* 137, 138, 140, 249, 251, 252
Árpád *II.* 313
Aszód *I.* 146
II. 102, 114
Austerlitz *I.* 180
Ausztria *II.* 14, 16, 229, 231, 320, 321, 326
Balaton *II.* 281
Balsarát (Bassarág) *I.* 29
Bánát *II.* 49
Bánfalva ld. Gádoros
Bánhegyes *I.* 21, 95
Baranya megye *II.* 190, 201
Bassarág ld. Balsarát
Battonya *II.* 250, 251
Bécs [Wien] *I.* 23, 47, 69, 80, 81, 83, 85, 86, 102, 105, 108, 109, 168, 192, 232, 246
II. 30, 32, 111, 229, 239, 261, 262, 278, 299, 301, 343
Beckerek ld. Nagybeckerek
Békés *I.* 8, 21, 31, 32, 33, 71, 131, 143, 160, 164, 174, 175, 227
II. 9, 10, 26, 34, 51, 52, 53, 54, 70, 81, 255, 274, 279, 284, 285, 314
Békéscsaba (Csaba, Békés Csaba) *I.* 21, 112, 117, 143, 147, 175, 197, 204, 236, 242
II. 25, 34, 35, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 65, 145, 167, 168, 169, 172, 174, 175, 179, 180, 181, 187, 188, 192, 193, 194, 195, 199, 201, 202, 204, 212, 224, 226, 228, 279, 323, 337, 338
Békéssámson (Sámson) *I.* 35
II. 302, 332, 342
Békésszentandrás (Sz. András, Szentandrás) *I.* 47, 51, 53, 54, 175, 220, 236
II. 222, 273, 335, 336, 344
Belgrád [Beograd] *I.* 47, 83
II. 81
Berény ld. Mezöberény
Berlin *I.* 176, 247
II. 202
Besszarábia *II.* 304
Besztercebánya [Banská Bystrica, Cs.] *I.* 19, 91
Bihar hegység *II.* 249, 281
Bihar megye *II.* 231, 251, 255, 259, 294, 295, 296, 297
Bogac ld. Bugac
Bologna *I.* 29
Borosjenő [Ineu, R.] *I.* 13, 21
Borossebes [Şebiş R.] *I.* 143
Borsod megye *II.* 209, 240, 245
Brassó [Braşov, R.] *II.* 337
Brescia *II.* 138, 257
Buda ld. Budapest
Budapest (Buda, Pest) *I.* 28, 47, 50, 53, 68, 70, 80, 86, 87, 92, 122, 125, 131, 144, 172, 199, 207, 209, 210, 211, 212, 217, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 236, 237, 240, 241, 246
II. 14, 15, 22, 23, 26, 30, 35, 49, 52, 55, 57, 70, 87, 90, 111, 126, 127, 137, 139, 145, 154, 168, 169, 170, 185, 218, 221, 222, 229, 236, 243, 245, 251, 260, 265, 267, 277, 281, 299, 303, 314, 315, 319, 324, 325, 337, 338, 343
Budavár *II.* 127
Budweis [České Budajovice, Cs.] *I.* 173
Bukarest [Bucureşti] *II.* 27
Bugac (Bogac) *I.* 16
Bükk *II.* 242
California ld. Kalifornia
Caracas *II.* 239
Cece *I.* 70
Cegléd *II.* 176, 340, 347
Charlottenburg *I.* 176
Csaba ld. Békéscsaba
Csabacsüd *II.* 84, 220, 221, 222, 229
Csabai járás *II.* 314
Csákó ld. Kiscsákó
Csákói puszta *I.* 168
Csanád *I.* 13, 32
Csanád megye *II.* 11, 140
Csanádapáca (Apátza) *I.* 95
Csehország *II.* 258
Csetatye [Cetatea] Mare *II.* 249, 250
Csetnek [Stitnik, Cs.] *I.* 91
Csomorkány *I.* 21
Csongrád *I.* 236
II. 234, 252
Csongrád megye *II.* 15, 31, 50, 140, 168, 175, 234, 276, 334
Csorvás *I.* 127
II. 330, 333, 341, 344
Csurgó *I.* 126
Damaszkusz [Dimashq] *I.* 36

- Debrecen *I.* 31, 71, 134, 156, 163, 174
 II. 8, 15, 25, 26, 61, 62, 70, 101, 127, 168,
 169, 170, 310
 Décsi puszta *II.* 136
 Dél-Alföld *II.* 174, 253
 Dél-Magyarország *II.* 66
 Délvidék *II.* 259
 Derekegyháza (Gyerekegyháza) *I.* 21
 Detonata *II.* 249, 250
 Déva [Deva, R.] *II.* 13
 Dézna *I.* 13
 Doboz *II.* 12, 13, 14, 15, 17, 18, 255
 Dombegyháza *I.* 8, 21, 29, 173
 II. 252
 Drégelypalánk *I.* 198
 Drežda [Dresden] *I.* 33
 Duna *II.* 151, 152, 258, 259
 Dunántúl *II.* 29, 66, 284
 Duna—Tisza köze *II.* 66, 150
 Ecsér (Kisecserd) *I.* 21
 Eger *I.* 13
 II. 15
 Eisenach *II.* 234
 Endrőd *II.* 226
 Eötvös major (Pusztaszenttornya) *II.* 206, 212,
 213, 221
 Eperjes [Prešov, Cs.] *I.* 8, 86, 119, 121, 122, 125,
 144, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 156,
 157, 158, 159, 160, 172, 175, 178, 181, 185,
 196
 II. 85, 87, 94, 123, 209
 Ercsi *II.* 223
 Erdély *II.* 13, 14, 15, 16, 29, 49, 61, 71, 218, 227,
 249, 251, 256, 259, 280, 284, 337, 338
 Erdőd *I.* 29
 Erdőgyarak [Ghiorac, R.] *II.* 313
 Erdőhegy *I.* 53, 54
 II. 276
 Észak-Magyarország *II.* 66
 Európa *II.* 40, 61, 219, 226, 264, 270, 284, 299,
 300, 304, 307, 331
 Fecskés *I.* 21
 Fejér megye *II.* 209, 221, 303
 Fekete-tenger *II.* 338
 Felpéc *I.* 78, 79
 Felvidék *II.* 85, 305
 Fiume [Rijeka, J.] *I.* 128
 II. 73, 215, 226, 228, 320, 338
 Fogaras [Fagaraș, R.] *II.* 49
 Franciaország *II.* 305
 Frankfurt *II.* 218, 305
 Futak *II.* 296
 Füzesgyarmat *I.* 8, 119, 143, 145, 151, 164, 166,
 198
 II. 61, 64, 70
 Gádoros (Bánfalva) *II.* 201, 213, 226, 273, 325,
 330, 334, 342, 344
 Geiszt uradalom *II.* 278
 Gencs [Ghenci, R.] *I.* 79
 Genf *II.* 132, 134
 Gerendás *I.* 21
 Gerla *I.* 127
 Geszt *II.* 14, 257, 259, 260
 Gotha *II.* 198
 Gömör *I.* 91
 Görögország *II.* 95, 135
 Göttinga [Göttingen] *I.* 80, 143, 181
 Gyapjú *I.* 21
 Gyerekyháza ld. Derekegyháza
 Gyoma *I.* 31, 164
 II. 35, 68, 73, 226, 302, 314, 343
 Gyöngyös *I.* 68, 172
 Győr *I.* 70, 190, 192
 Gyula (Német-Gyula) *I.* 8, 13, 14, 16, 17, 18, 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34,
 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 53, 68, 70, 71,
 72, 86, 107, 108, 112, 122, 126, 127, 128,
 130, 131, 133, 134, 140, 163, 164, 165, 170,
 171, 174, 175
 II. 8, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 23, 24, 25,
 26, 27, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 47, 52, 55, 61,
 62, 63, 66, 68, 70, 71, 72, 74, 80, 81, 126,
 139, 141, 179, 201, 203, 204, 238, 239, 240,
 241, 243, 244, 245, 265, 273, 274, 278, 279,
 280, 281, 282, 288, 304, 307, 309, 310, 311,
 334, 343
 Gyulavarsánd (Varsány) *I.* 21
 Gyulavári (Vári) *I.* 164
 II. 302, 312, 333, 344, 346
 Halásztelek *I.* 221
 Halle *I.* 219, 220, 232, 234, 235
 II. 88, 89, 93
 Heidelberg *I.* 143
 Heves *II.* 49
 Hódmezővásárhely (Vásárhely, H. M. Vászár-
 hely, Hódmező-Vásárhely) *I.* 35, 54, 236
 II. 15, 70, 168, 169, 171, 174, 182, 201, 212,
 228, 334, 337, 345
 Hont *I.* 198
 Hortobágy *II.* 9
 Ipolyság [Šahy, Cs.] *I.* 198
 Jászberény *I.* 236
 Jéna *I.* 80
 II. 234
 Jenő *I.* 40, 45
 Josefstadt *II.* 258
 Káka *I.* 221
 Kakucs-puszta *II.* 332
 Kalifornia (California) *II.* 249
 Karcag *II.* 179
 Karlóca [Sremski Karlovci, J.] *I.* 45, 91, 147, 195

Kassa [Košice, Cs.] *I.* 84, 155
 Kecskemét *I.* 16, 242
 II. 26, 23
 Kékkő [Modrý Kamen, Cs.] *II.* 254
 Késmárk [Kežmarok, Cs.] *I.* 91, 178, 182
 Kétegyháza *I.* 21, 112, 164
 II. 273, 332, 333, 339, 342, 344
 Kígyós ld. Újkígyós
 Kikinda ls. Nagykikinda
 Kiscsákó *II.* 136, 278, 290, 293, 297, 302
 Kisecserd ld. Ecser
 Kishont *I.* 197, 198, 200
 Kisjenő [Chişineu Criş, R.] *II.* 311
 Kiskőrös *II.* 167, 178
 Kiskunfélegyháza *I.* 79, 236
 Kisösz [Gottlob, R.] *II.* 49
 Kolozsvár [Cluj-Napoca, R.] *II.* 14, 15, 33, 49,
 61, 170, 201
 Komádi *I.* 172
 Komárom *II.* 246
 Komlós ld. Tótkomlós
 Kondoros *II.* 84, 330
 Kondorosi puszta *II.* 136
 Konstantinápoly [Istambul] *I.* 34
 Kopasz-hegy *I.* 54
 Kölesér *I.* 14
 Königrätz [Hradec Králové] *I.* 172
 II. 231
 Körösladány *I.* 71
 II. 35, 66, 201, 314
 Köröstarcsa *I.* 8, 119, 133, 134, 135, 136, 140,
 160
 II. 201
 Kötegyán *II.* 283, 294, 295, 296, 297, 312, 323,
 340
 Kragujevac *I.* 152
 Krakkó [Kraków] *I.* 24, 30
 Kufstein *II.* 258, 259
 Kunágota *II.* 339
 Kunszentmárton *II.* 335
 Küüllővár *II.* 61
 Lamberg [Lvov] *II.* 217, 296, 303
 Leiden *I.* 190
 Lipcse [Leipzig] *I.* 92, 237, *II.* 93, 106
 Lippa [Lipova, R.] *I.* 13, 23, 40
 London *I.* 80, 142 *II.* 97
 Lőcse [Levoča, Cs.] *I.* 91, 178, 213 *II.* 62, 68
 Lugos [Lugoj, R.] *II.* 34
 Lüttich *I.* 68
 Magdeburg *I.* 190
 Magenta *I.* 131
 II. 69, 172
 Maglód *II.* 147, 150
 Majna *II.* 218
 Makó *I.* 236
 II. 29, 50, 70, 147, 181, 201, 205

Marburg *I.* 143
 Marienburg *I.* 80
 Menyháza (Monyásza) [Moneasa, R.] *I.* 160
 Mezőberény (Berény) *I.* 8, 9, 21, 91, 99, 112,
 115, 117, 119, 137, 140, 145, 146, 147, 148,
 150, 151, 164, 166, 178, 180, 181, 182, 183,
 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195,
 196, 197, 198, 199, 203, 205, 212, 214, 246
 II. 25, 26, 34, 45, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
 66, 67, 68, 70, 71, 72, 77, 80, 81, 83, 84, 121,
 136, 167, 201, 209, 287, 288, 290, 292, 294,
 302, 314, 324
 Mezőkovácsháza *II.* 339
 Mezőtúr (Túr) *I.* 31, 54, 236
 Miskolc *II.* 245, 337
 Moldva *II.* 80, 304
 Modor [Modra, Cs.] *I.* 182
 Mór *II.* 260
 Mohács *I.* 7, 9, 11, 31
 Monyásza ld. Menyháza
 Munkács [Mukacsevo, Sz.] *II.* 33
 München *II.* 217, 218, 220
 Nagybánya [Baia Mare, R.] *I.* 29
 Nagybecskerek (Becskekerek) [Zrenjanin, J.] *I.* 13
 II. 34, 59
 Nagyenyed [Aiud, R.] *II.* 201, 227
 Nagyharsány *II.* 201
 Nagyida [Vel'ká Ida, Cs.] *II.* 252
 Nagykároly [Carei, R.] *II.* 24
 Nagykikinda [Kikinda, J.] *II.* 305
 Nagykőrös *II.* 201
 Nagykúnság *II.* 61
 Nagylak *I.* 29, 47, 197
 II. 193, 201, 275
 Nagysarló *I.* 246
 Nagyszalonta (Szalonta) [Salonta, R.] *I.* 39, 159
 II. 62, 91, 239, 240, 243, 244, 297, 313
 Nagyszénás (Nagy Szénás, Szénás) *II.* 201, 330,
 335, 339, 342, 344
 Nagyvárad (Várad) [Oradea, R.] *I.* 22, 28, 36,
 40, 53, 71, 72, 116, 211, 236, 241, 242
 II. 8, 11, 13, 17, 27, 32, 35, 39, 49, 57, 69,
 136, 137, 140, 142, 144, 145, 167, 168, 169,
 170, 179, 180, 181, 203, 215, 254, 296, 310,
 311, 314, 338
 Nagyzerind [Zerind, R.] *I.* 47
 II. 239, 240
 Nándorfehérvár [Beograd, J.] *I.* 83
 II. 26
 Nápoly [Napoli] *II.* 349
 Német-Gyula ld. Gyula
 Németszág *II.* 90, 110, 111, 234, 327
 Nikolsburg *I.* 15
 Nyíregyháza *I.* 91
 II. 201

- Nyugat-Európa II. 97
 Okány I. 47
 II. 231
 Olaszország II. 111, 247
 Orosháza I. 8, 21, 54, 78, 79, 81, 85, 119, 127,
 147, 158, 164, 167, 168, 175, 181, 199, 207,
 208, 228
 II. 29, 34, 35, 40, 50, 113, 121, 136, 193, 194,
 201, 215, 216, 217, 220, 226, 227, 228, 234,
 250, 251, 252, 256, 262, 265, 266, 268, 269,
 272, 273, 274, 277, 278, 279, 283, 289, 290,
 292, 294, 297, 298, 301, 302, 304, 309, 312,
 316, 317, 318, 319, 323, 324, 326, 327, 329,
 330, 332, 333, 338, 340, 341, 342, 343, 344,
 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351
 Orosházi járás 73
 Oroszország II. 304
 Öcsöd I. 54, 175
 II. 136, 273, 292, 318, 323, 326, 336, 342,
 343, 344
 Padova I. 29
 Pákozd I. 238
 II. 296
 Palágy I. 86
 Panama-csatorna II. 267
 Pankota [Pincota, R.] I. 13
 II. 311
 Pápa I. 174, 217
 II. 148, 151, 152, 153, 154, 155, 164, 278
 Párizs [Paris] I. 64, 211, 217, 246
 II. 31, 97, 111, 132, 134, 304, 349
 Párizsi Kommün II. 308
 Pécs I. 32
 Pécska I. 52
 II. 332
 Pest ld. Budapest
 Pest megye II. 22, 243
 Pétervár [Leningrad] I. 83
 Piliscsaba II. 243
 Plevna [Pleven] II. 265
 Polinézia II. 237
 Poroszország II. 233, 327, 331
 Póstelek I. 127
 Pozsony [Bratislava, Cs.] I. 70, 80, 81, 91, 125,
 152, 155, 181, 182, 185, 199, 232
 II. 85, 87, 123, 147, 151, 152, 208, 315, 337
 Pusztaföldvár I. 206
 Pusztaszenttornya (Pusztasz. Tornya) II. 206,
 208, 210, 212, 213, 217, 221, 227, 344
 Réde I. 172
 Rodostó I. 47
 II. 276
 Románia II. 304, 337
 Rosty-birtok II. 221
 Rozsnyó [Rožnava, Cs.] I. 91, 182
 II. 86
 Sámson ld. Békéssámson
 Sarkad I. 14, 38, 39
 II. 80, 201, 294, 296, 297, 340
 Sárospatak I. 26, 28, 29, 30, 31, 59, 91, 93, 99,
 156, 157, 174, 204, 206
 II. 184
 Sárreți járás 220
 Sachnepfenthal I. 181
 II. 190
 Schönbrunn I. 70
 Sedan II. 331, 349
 Selmec ld. Selmecebánya
 Selmecebánya (Selmec) [Banská Štiavnica, Cs.] I.
 80, 181
 II. 149, 150, 151, 152, 161, 182
 Sepsiszentgyörgy [Sfintu Gheorge, R.] II. 201
 Siklós I. 15
 II. 114, 285, 287
 Simánd II. 239
 Solferino I. 131
 II. 69, 167, 172, 229
 Somlyó ld. Szilágysomlyó
 Sopron I. 80, 86, 91, 99, 150, 174, 178, 181, 185,
 189, 201, 204, 219, 231, 232, 241
 II. 201
 Spielberg I. 70
 Svájce II. 88, 109, 134
 Sz. András ld. Békésszentandrás
 Szabad. Sz. Tornya ld. Szentetornya
 Szajol II. 337
 Szalonta ld. Nagyszalonta
 Szarvas I. 8, 40, 47, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63,
 91, 96, 97, 99, 101, 112, 116, 117, 145, 146,
 147, 148, 150, 153, 174, 175, 177, 178, 179,
 180, 181, 184, 187, 188, 195, 196, 197, 198,
 199, 203, 204, 205, 207, 209, 210, 211, 213,
 214, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 225,
 227, 228, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 239,
 240, 241, 242, 244, 245, 246, 247
 II. 9, 12, 18, 25, 34, 35, 50, 52, 55, 56, 57,
 63, 64, 65, 66, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 101,
 102, 103, 109, 113, 114, 121, 124, 125, 126,
 127, 128, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 145,
 146, 152, 174, 175, 176, 180, 183, 184, 185,
 193, 195, 201, 202, 212, 223, 224, 278, 279,
 285, 306
 Szarvasi járás II. 73, 140
 Szatmár I. 33
 Szavoja II. 132
 Széged I. 13, 40, 41, 146, 192, 236
 II. 126, 138, 139, 140, 169, 170, 228, 239,
 242, 243, 244, 245, 275, 276, 338
 Szeghalom I. 8, 164
 II. 35, 185, 201, 220
 Székesfehérvár I. 35
 II. 26

- Szénás ld. Nagyszénás
 Szentandrás ld. Békésszentandrás
 Szentés *I.* 21, 54, 236
 II. 70, 212, 319
 Szentetornya (Szenttornya, Szabad Sz. Tornya,
 Szent-Tornya) *I.* 21
 II. 213, 222, 227, 234, 322, 344
 Szibéria *II.* 305
 Szigetvár *I.* 18
 II. 275
 Szilágysomlyó [Simleul Silvaniei, R.] *II.* 13, 14
 Szlovákia *II.* 174
 Szolnok *I.* 13, 40, 128, 236
 II. 73, 126, 228, 349
 Szöllős *I.* 21
 Szőreg *II.* 239
 Tamáshida *I.* 21
 Tarcal *I.* 26
 Tardona *II.* 240, 245
 Tata *II.* 315
 Tbiliszi *I.* 86
 Tebrisz [Tabriz] *I.* 36
 Telegd *I.* 54
 Temesvár [Timișoara, R.] *I.* 13, 18, 19, 32, 195,
 236
 II. 34, 140, 240, 244
 Teschen *I.* 91
 Tetétlen *II.* 254
 Tisza *II.* 55, 215, 225, 250, 265
 Tiszaföldvár *II.* 62
 Tiszántúl *II.* 257
 Tokaj *I.* 24, 85
 Tolna megye *II.* 290
 Tornya [Turnu, R.] *II.* 251
 Torontál megye *II.* 49
 Tótkomlós (Komlós) *I.* 112, 117, 174, 187, 199,
 200, 241
 II. 193, 201, 267, 273, 325, 332, 338, 339,
 342, 344
 Túr ld. Mezőtúr
 Tübinga [Tübingen] *II.* 105, 217
 Újarad ld. Arad
 Újkígyós *I.* 127
 II. 254, 255, 257, 273, 344
 Újváros *I.* 21
 Újverbász *I.* 184, 197
 Ungvár [Uzsgorod, Sz.] *I.* 85
 Űröm *I.* 86, 87
 Vajdahunyad [Hunedoara, R.] *I.* 158
 Várad ld. Nagyvárad
 Vári ld. Gyulavári
 Varsány ld. Gyulavarsánd
 Varsó [Warszawa] *I.* 80
 Vásárhely ld. Hódmezővásárhely
 Vásárhelykutas *I.* 21
 Vaskapu *I.* 54
 Velence *I.* 40
 II. 221, 222
 Verespatak *II.* 249
 Versec [Vrsac, J.] *I.* 195
 II. 296
 Vesze *I.* 127
 Veszprém *II.* 49, 185
 Vésztfő *I.* 8, 22, 47, 54, 164
 II. 70, 340
 Vésztfő-Mágor *I.* 22
 Világos [Siria, R.] *I.* 128, 131, 142, 153, 171, 242
 II. 15, 18, 29, 30, 34, 71, 72, 81, 126, 136,
 143, 171, 174, 220, 240, 241, 244, 248, 249,
 256, 258, 259, 292, 305, 311, 337, 340
 Világosvár *I.* 13
 Wittenberg *I.* 24, 26, 27, 29, 30, 31
 Zala megye *II.* 61
 Zaránd megye *II.* 251
 Zay-Ugróc *I.* 184, 211, 212, 213, 214, 216, 245
 Zemplén megye *II.* 185, 234
 Zerind ld. Nagyzerind
 Zilah [Zalău, R.] *II.* 14
 Zimony *I.* 83
 Zólyom megye *II.* 258
 Zürich *II.* 109

Tartalomjegyzék

Egy sikertelen Békés megyei kísérlet a szabadságharc dalainak összegyűjtésére.....	5
Békés megye színészeti emlékei a Bach-korszak első éveiben.....	20
Bonyhay Benjamin emlékezete.....	59
Greguss Ágost Szarvason.....	84
Szeberényi Lajos, Békés megye első folyóiratának, a Néptanítók Könyvének szerkesztője.....	147
A pusztaszenttornyai udvarház nemeslelkű humanistája: Eötvös József ..	206
Jókai életének két szomorú napja (Jókai és Békés megye).....	236
Táncsics Mihály Békés megyei kapcsolatai.....	283
A felhasznált és ajánlott irodalom.....	353
Mutatók a „Művelődés és irodalom Békés megyében” I. és II. kötetéhez (Koszorús Oszkár, Lukovics György, Lukovicsné Ramasz Edit)	365

80,— Ft